

ANNALES

Annali di studio in mediterranean studies
Annali di Studi italiani e mediterranei
Annals for Italian and Mediterranean Studies
Series Human and Social Sciences 16, 2006, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 16, 2006, 1

KOPER 2006

Annales, Ser. hist. sociol., 16, 2006, 1

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 16, leto 2006, številka 1

UREDNIŠKI ODBOR/ prof. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, dr. Milan Bufon,
COMITATO DI REDAZIONE/ dr. Lucija Čok, dr. Lovorka Čoralić (HR), dr. Darko Darovec,
BOARD OF EDITORS: dr. Goran Filipi (HR), dr. Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, dr. Avgust
Lešnik, prof. John Martin (USA), dr. Robert Matijašić (HR),
dr. Darja Mihelič, prof. Edward Muir (USA), prof. Claudio
Povolo (IT), dr. Drago Rotar, Vida Rožac-Darovec, dr. Mateja
Sedmak, Salvator Žitko

Glavni urednik/Direttore responsabile/Chief Editor: dr. Darko Darovec

Odgovorni urednik/Redattore responsabile/

Responsible Editor: Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors: Alenka Obid, dr. Mateja Sedmak

Lektorji/Supervisione/Language Editors: Lea Kalc Furlanič (sl.), Richard Harsch (angl.), Nina Novak (sl.),
Peter Štefančič (sl.),

Prevajalci/Traduttori/Translators: Flavio Dessardo (hr./it.), Petra Berlot Kužner (it./sl., it./angl.,
sl./angl.), Violeta Jurkovič (hr./sl., hr./angl.), Margaret Davis
(sl./angl.), Luisa Vigini (sl./it.)

Oblikovalec/Progetto grafico/Graphic design: Dušan Podgornik

Prelom/Composizione/Typesetting: Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print: Grafis trade d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče
Koper / *Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche
di Capodistria / University of Primorska, Science and Research
Centre of Koper*®, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/
Società storica del Litorale®

Za izdajatelja/Per gli Editori/Publishers represented by: dr. Darko Darovec, Salvator Žitko

Sedež uredništva/Sede della redazione/ Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče

Address of Editorial Board: Koper, SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi
1, p.p. /P.O.Box 612, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710;

e-mail: annales@zrs-kp.si, **internet:** <http://www.zrs-kp.si/>

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 5. 2006

Sofinancirajo/Supporto finanziario/ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije,
Financially supported by: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za
šolstvo in šport Republike Slovenije, Mestna občina Koper,
Občina Izola, Občina Piran, Banka Koper ter drugi sponzorji

Annales - series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.

Annales - series historia naturalis izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina za obe seriji je 7000 SIT, maloprodajna cena tega zvezka je 2500 SIT.

Nenaročenih rokopisov in drugega gradiva ne vračamo. Rokopise in naročnino sprejemamo na sedežu uredništva.
Rokopise lahko pošiljate tudi članom uredništva.

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales je vključena v naslednje podatkovne baze / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Historical Abstract and America: History and Life (ABC-CLIO, USA); Sociological Abstracts (USA); International Medieval Bibliography, University of Leeds (UK); Referativni Zhurnal Viniti (RUS).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Jože Pirjevec: Yugoslav Political Emigration to Australia after World War II ..... 1 <i>Jugoslovanska emigracija v Avstraliji po drugi svetovni vojni</i> <i>L'emigrazione jugoslava in Australia dopo la seconda guerra mondiale</i>	Anja Zalta: Muslimanska identiteta v času globalizacije ..... 69 <i>Muslim Identity in Times of Globalisation</i> <i>Identità musulmana al tempo della globalizzazione</i>
Egon Pelikan: Anton Mahnič – fundamentalizem in avtonomija ..... 7 <i>Anton Mahnič – Fundamentalism and Autonomy</i> <i>Anton Mahnič – fondamentalismo e autonomia</i>	Drago Braco Rotar: Trier dans le passé: le Vormärz et sa réception en Slovénie aujourd'hui. Réflexions sur le "bon", le "mauvais", l' "inconvenant" ..... 77 <i>Odbiranje iz preteklosti: predmarčni čas in njegova recepcija v današnji Sloveniji.</i> <i>Razmišljanja o "dobrem", "slabem", "neprimernem"</i> <i>The Pre-march Period and Its Reception in Today's Slovenia: a Selection From the Past, with Reflections About the Good, the Bad and the Inappropriate</i>
Borut Klabjan: "Češkoslovaško-italijanska mala vojna". Mednarodne razsežnosti prvega tržaškega procesa in reakcije na Češkoslovaškem..... 15 <i>"The Little War between Italy and Czechoslovakia".</i> <i>The International Extent of the First Trial of Trieste and the Reactions in Czechoslovakia</i> <i>"Piccola guerra Cecoslovacco-Italiana".</i> <i>Dimensioni internazionali del primo processo di Trieste e reazioni in Cecoslovacchia</i>	Alenka Tomaž: Neolitski keramični nakit v Sloveniji ..... 93 <i>Slovenia – monili in ceramica, risalenti al neolitico</i> <i>Neolithic Ceramic Jewellery in Slovenia</i>
Blaž Torkar: Vojaško urjenje slovenskih pripadnikov misij Special Operations Executive (SOE) med leti 1941 in 1945 ..... 31 <i>Military Training of Slovene Members of Special Operations Executive (SOE) Missions Between 1941 and 1945</i> <i>Addestramento militare degli sloveni impegnati nelle missioni 'Special Operations Executive' (SOE) negli anni 1941–1945</i>	Irena Lazar: Upodobitev rimske steklarske peči na oljenki. Izjemna najdba iz Spodnjih Škofij..... 101 <i>An Oil Lamp Depicting a Roman Glass Furnace – A New Find from Križišče near Spodnje Škofije</i> <i>Raffigurazione di una fornace romana per vetro su una lampada ad olio.</i> <i>Ritrovamento eccezionale in una tomba a Križišče a Spodnje Škofije</i>
Viljenka Škorjanec: Priprave na osimska pogajanja .. 43 <i>Preparations for the Osimo Negotiations</i> <i>Preparativi per i trattati di Osimo</i>	Tomislav Vignjević: Ples s smrtjo. Negacija in potrjevanje hierarhije v podobah mrtvaškega plesa ..... 107 <i>Dancing with Death. Negation and Confirmation of Hierarchy in the Images of the Dance of Death</i> <i>Danzare con la morte. La negazione e la conferma della gerarchia sociale nelle immagini della danza macabra</i>
Vida Rožac Darovec: Tihotapstvo Istrank v 20. stoletju v kontekstu njihovih življenjskih zgodb..... 57 <i>Smuggling by Istrian Women in the 20th Century, Conveyed through Their Life Stories</i> <i>L'attività di contrabbando delle donne istriane nel XX secolo, nel contesto delle loro storie di vita</i>	

- Martina Vovk:** Umetnost in uničevanje. Problematika percepcije sodobnih umetniških praks v primeru Gorečega križa 115
Art and Destruction: the Problem of Perception of Contemporary Art Practices in the Case of The Burning Cross
Arte e distruzione. La problematica della percezione delle pratiche artistiche contemporanee nel esempio della Croce ardente
- Stanislav Južnič:** Pirančan Tartini s kombinacijskim tonom proti D'Alembertu 133
Tartini of Piran, with his Combination Tone, against D'Alembert
Il piranese Tartini con il suo suono di combinazione contro D'Alembert
- Liliana Spinozzi Monai:** Lingue in contatto nella coscienza dei parlanti: un'applicazione del modello teorico di Jan Baudouin de Courtenay 145
Jeziki v stiku v zavesti govorcev: uporaba teoričnega modela Jana Baudouina de Courtenaya
Languages in Contact in the Conscience of the Speaker: Application of the Theoretical Model by Jan Baudouin de Courtenay
- Mitja Skubic:** Leksikalni vplivi slovenskih zahodnih govorov na obsoško furlanščino 155
Lexical Influences of Western Slovene Dialects on the Friulian Spoken in the Soča Valley
Influssi lessicali delle parlate slovene occidentali sul friulano sonziaco
- Tjaša Jakop:** Ohranjenost dvojine v slovenskih narečjih v stiku 161
Degree of Preservation of the Dual in Slovene Contact Dialects
La conservazione del duale nei dialetti sloveni a contatto
- Jožica Škofic:** Konvergenca v gorenjskih krajevnih govorih v Lipniški dolini 169
Convergence in the Gorenjska Local Idioms of the Lipnica Valley
Convergenze nelle parlate locali della Gorenjska nella valle del fiume Lipnica
- Mihaela Koletnik:** Izposojenke v prleškem vinogradniškem besedju 179
Loanwords in the Viticultural Vocabulary of Prlekija
Prestiti nel vocabolario di viticoltura della Prlekija
- Goran Filipi:** Istrorumunjske etimologije IV.: mikonimi 189
Istro-Romanian Etymologies IV.: Myconyms
Etimologie istrorumene IV: miconimi
- Safet Nurković:** Suvremeni socijalno-geografski problemi regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine 203
Contemporary Sociogeographic Problems of Regional Development of Bosnia and Herzegovina
Gli attuali problemi socio-geografici dello sviluppo regionale della Bosnia ed Erzegovina
- Halid Kurtović:** Uticaj pridruživanja Slovenije EU na ulaganja u turističku privredu u Bosni i Hercegovini 213
The Impact of Slovene Accession to EU on Investments into the Tourism Economy in Bosnia and Herzegovina
Gli effetti dell'entrata della Slovenia nell'Unione Europea sugli investimenti nel turismo in Bosnia ed Erzegovina
- Ranko Mirić:** Uticaj savremenog političko-teritorijalnog ustroja na promjene u naseobinskom sistemu Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sarajevsko naselje Dobrinja 221
The Influence of the Contemporary Political-Territorial Structure on the Changes in the Settlement System of Bosnia and Herzegovina with a Special Focus on the Sarajevo Suburban Settlement of Dobrinja
L'influenza dell'assetto politico – territoriale contemporaneo sui cambiamenti del sistema insediativo in Bosnia ed Erzegovina con particolare riferimento al quartiere di Dobrinja a Sarajevo
- Nusret Drešković, Samir Đug:** Uspostava zaštićenih područja prirode u Kantonu Sarajevo i mogućnosti njihove ekoturističke valorizacije 233
Establishment of Protected Natural Areas in Canton Sarajevo and Possibilities for their Ecotourism Valuation
Aree naturali protette nel Cantone di Sarajevo e la loro valorizzazione in chiave turistica

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

		<i>Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugosvoanska politika v destetletju po sporu z Informburojem (1948–1958) (Tadeja Tominšek Rihter) .....</i>	259
<i>Nada Vajs: Hrvatska povijesna fitonimija (Goran Filipi) .....</i>	249	<i>Marija Pretener-Lorenzin: Bibliografija Buzetskog zbornika. Buzetski zbornik 32 (Slaven Bertoša) .....</i>	261
<i>Aleš Črnič: V imenu Krišne: družboslovna študija gibanja Hare Krišna (Lenart Škof) .....</i>	250	<i>Buzetski zbornik 33 (Slaven Bertoša) .....</i>	263
<i>Mojca Urek: Zgodbe na delu: pripovedovanje zapisovanje in poročanje v socialnem delu (Mateja Sedmak) .....</i>	253	<i>Navodila avtorjem .....</i>	267
		<i>Istruzioni per gli autori .....</i>	269
		<i>Instructions to authors .....</i>	271
<i>Stefano Santoro: L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943 (Borut Klabjan) .....</i>	255	<i>Kazalo k slikam na ovitku .....</i>	273
		<i>Indice delle foto di copertina .....</i>	273
		<i>Index to pictures on the cover .....</i>	273
<i>Žarko Rovšček: Pod rdečim svinčnikom. Pisma Zorka Jelinčiča iz ječe (Aleksej Kalc) .....</i>	256		

original scientific paper
received: 2006-04-28

UDC 325.2:329.733(=1.94=861/863)

YUGOSLAV POLITICAL EMIGRATION TO AUSTRALIA AFTER WORLD WAR II

Jože PIRJEVEC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: joze.pirjevec@zrs-kp.si

ABSTRACT

The paper presents the numerical status of the Yugoslav emigrants in Australia after the Second World War, who formed a diaspora connected by political and economic ideas and circumstances. The author focuses on three of the major national groups within the diaspora: the Slovenes, Croats and Serbs, delineating individual characteristics of their activities and organisation. The communities of the Croatian and Serbian emigrants had the most dramatic effect, as they both launched extremist, paramilitary groups whose goal was to act against the Yugoslav regime.

Key words: migration from Yugoslavia, Australia, 1945–1972, paramilitary groups of the Ustaše

L'EMIGRAZIONE JUGOSLAVA IN AUSTRALIA DOPO LA SECONDA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Nell'articolo l'autore all'inizio tratta la dimensione numerica degli immigrati jugoslavi in Australia dopo la seconda guerra mondiale. Si trattava di una diaspora che aveva connotati politici e economici. In seguito l'autore prende in esame le tre principali entità nazionali, gli sloveni, i croati e i serbi, e mostra le linee principali delle caratteristiche dell'attività e dell'organizzazione di ognuna di esse. L'immigrazione croata e quella serba avevano le più drammatiche dimensioni, poiché in ognuna di esse si formarono gruppi estremisti e unità paramilitari che intendevano prendere parte attiva nella lotta contro il regime jugoslavo.

Parole chiave: migrazione dalla Jugoslavia, Australia, 1945–1972, unità paramilitari degli ustaša

Among the papers of Vladimir Bakarić, the uncrowned king of Croatia between 1945 and 1982, there is a document, dated December 7th 1946, on Yugoslav emigration to Australia. In it, the activity of that emigration is presented as friendly towards the liberation struggle of the Yugoslav peoples and not hostile to the new socialist regime (HDA, 1). In the following years, this harmonious picture changed dramatically, due to a large influx of political emigrants flooding Australia after World War II. This was a direct consequence of the large scale migration program instituted by the Canberra Government in order to develop the population of the country and rebuild its war-strained economy. Half a million immigrants settled in Australia between 1947 and 1951. Of these 170,000 were refugees accepted under the Displaced Persons Scheme, following an agreement with the Preparatory Commission for the International Refugee Organisation. 23,816 of these displaced persons were born in Yugoslavia (McArthur, 1983, 14). This was only the beginning of the large migration that followed. In 1947, the Commonwealth Census of Australia recorded 5,866 people born in Yugoslavia, or 0.8 per cent of the overseas-born population. By 1966, the number of Yugoslavs had reached more than 71,000, or 3.3 per cent of the overseas-born population. In the mid-sixties, Yugoslavia inaugurated a policy favorable to temporary emigration of its workers to the West, in order to alleviate its social problems. The Yugoslav authorities allowed the opening of an Australian Migration Office in Belgrade in 1966, and in 1970 signed the Migration and Settlement Agreement with Australia. The agreement emphasized the objective of permanent settlement rather than a guest worker concept. The effects were striking. In the five-year period to 1971, the Yugoslav population had almost doubled and reached 130,000, or 5 per cent of those born overseas. Arrivals declined in the Seventies, because of difficult economic and employment conditions in Australia. The Yugoslav born community in Australia increased from 130,000 in 1971 to 149,000 in 1981 (McArthur, 1983, 14).

To speak of the Yugoslav community is actually misleading, since, once settled in a foreign country after World War II, the 250,000 odd Yugoslav political émigrés organized themselves along their ethnic affiliation, abandoning completely, or nearly so, their Yugoslav bond. Therefore, it is more correct to speak of Slovenian, Croatian, Serbian, Muslim, Macedonian, Montenegrin and Albanian emigrants who had in common the dislike – sometimes hatred – of the Yugoslav state. Although, according to the available data, a major share of the emigrants to Australia originated from Croatia and Macedonia, this paper will focus on Croats, Serbs and Slovenes, considering that they were the three groups whom the Yugoslav Ministry of Internal Affairs dedicated special attention in its reports and analyses, closely

monitoring them. Among the three, the Slovenes were considered the least dangerous to Tito's regime and therefore ranked second among the enemies of the State; the privilege of first place was shared by the Croatian and Serbian political diaspora (AS I, 1; Mikačić, 1983, 22–31).

Regarding this diaspora, it is necessary to stress its international, or intercontinental, character. In fact, the displaced persons who fled Yugoslavia after the victory of Tito's partisans and decided to continue their opposition to Communism from the countries where they found refuge conserved strong mutual ties in their exile. In the following years and decades, they created a net of cultural, sport and charity organizations, newspapers and publications, which allowed them to build an Anti-Titoist international, split into various wings, according to the different ideologies and nationalisms they professed. Their leaders were quite efficient, considering that they were able to capture in this net a large number of economic migrants – the so called *Gastarbeiter* – who abandoned Yugoslavia in the sixties and seventies, contaminating them with their hostile attitude towards the old country and preventing them from integrating with the society of the new one. In fact, cultivating the old scores, linked to the experiences of the *Ustaša*, *Četnici* and *Domobranici* during World War II, they preserved *in vitro* a state of belligerence, which found its fullest expression during the tragic experience of the Yugoslav wars in the last decade of the 20th century.

Let us consider more closely some aspects of the Slovenian, Croatian and Serb diasporas in Australia. The first was characterized by the presence of a large group of *Domobranici*, who collaborated during the war with Italians and later with Germans. After the war they settled mostly in the Sidney and Melbourne areas, developing a dynamic cultural and political activity, tinged by conservative clericalism, which was typical for the Catholic Church in Slovenia before and during World War II. These hard core emigrants from central Slovenia, with strong ties in Argentina and North America, had problems in finding a common language with the pre-war Slovenian community in Australia, but were later joined by an economic emigration, springing from the regions of Prekmurje and Primorska. Those regions were hit after the war by heavy economic depression, which compelled numerous young men to abandon the country. They dodged both the draft into the Yugoslav Army and unemployment, and induced their girlfriends to join them, after they found a job. Their first approach towards the new country was greatly facilitated by the Slovenian Franciscans, who met them at their arrival, helped them to cope with the new reality, enrolling them at the same time in their registers. The borderline between political emigration on one side and economic on the other therefore remained blurred. Nonetheless, it is fair to say that among the three Yugoslav diasporas

considered here the Slovenian one was the readiest of all to accept the values of Australian multiculturalism and even to integrate into the surrounding environment. In fact, of the 25,000 Slovenes who settled in Australia after World War II, only 5,000 stuck to their nationality, whereas the others and their successors blended with the new cultural and local environment (AS I, 2; AS 1931, 1; Zbornik, 1985; Zbornik, 1988).

The story of the Croat and Serb emigrants, whose extremist fringes were unable to overcome the traumas of the past, is quite different. Whereas the Slovenians stressed the necessity to reach their political aims – an independent Slovenia – peacefully, and even sought contacts with the old country, the Croats and the Serbs continued to fight each other and the Tito regime with fanatical determination (AS I, 3). By 1972, the Australian Commonwealth Police had detailed more than fifty significant Croat-Serb incidents over the previous ten years, including at least 15 bombings and what were described as "professional assassinations", suspected of being the work of Ustaše or Chetnik organizations or individuals (Aarons, 2001). The first signs of the reemergence of terrorist activity among the Croat diaspora were detectable already in the mid-fifties, when the Australian Security Intelligence Organisation (ASIO) issued warnings of the existence of nationalist groups training in the Australian bush (Aarons, 2001). A 1963 article in the Australian Bulletin detailed the paramilitary activities of a Croatian Liberation Movement (HOP), a story no one denied. This early concern was not far off the mark, considering the virulence of the propaganda led, for instance, by the newspaper "Nova Hrvatska" (New Croatia), which in 1964 openly incited Croatian communists to join the nationalists in order to liberate the country from Belgrade rule (HDA, 2). Their political credo was eloquently summarized by the following slogan, formulated by Vjekoslav Lugurić-Maks: *"Our attitude is clear: destroy any Yugoslavia. Destroy it with the help of Russians and with the help of Americans, with the help of communist and anti-communists, destroy it with the help of everybody who is destroying it. Destroy it with the help of the dialectic of words and of dynamite, since if there is a State without any right to exist, this State is Yugoslavia."* (AS I, 3)

The Croatian diaspora did not, however, limit itself to words and paramilitary training. Already in the sixties, Australian media, police and intelligence began regularly to report on violent activities of extremist Croatian groups against Serb organizations and Yugoslav diplomatic or tourist offices in the main urban centers. (Aarons, 2001) The Croatian Revolutionary Brotherhood (HRB) even went beyond these operations and tried unsuccessfully to launch armed uprisings in Yugoslavia in 1963 and again in 1972. This second attempt was carried out at the end of a significant chapter in contemporary Yugoslav history, characterized by a period of po-

litical and ideological liberalization during the years 1966-1971. Croatia was ruled during this period by a team of intelligent, mostly young politicians whose aim was to modernize the Republic and decentralize both the Yugoslav federation and the League of Communists. In spite of their intellectual status, they were unable, however, to keep under control the surge of nationalism among the Croatian masses, especially within the student population. This failure, which threatened the very existence of the State, alarmed many in the country and abroad, giving Tito the opportunity to politically decapitate the Croatian leadership after a dramatic show-down in December, 1971. In the following months, the Croatian elite were hit by a heavy purge. This was interpreted by the diaspora as a sign that the time for an armed uprising had finally come (Bilandžić, 1999, 553-656).

The illusion that a small group, coming from abroad, could spark the fire of a general uprising was not new in Croatian history, since similar attempts had already occurred in 1871 (the Rakovica uprising) and 1932 (the Lika uprising), both times without success. Having learned nothing from the past, the Croatian Revolutionary Brotherhood, founded in 1961, decided to achieve Croatian independence by revolutionary methods. Led from 1964 on by Ambrozije Andrić, this group organized near Melbourne, Djilong, Balarata and other towns several training camps for its 80 odd affiliates. In mid-1969, its leadership decided to split in two: one party returned to Europe in order to start the uprising, whereas the other, headed by the "Commander of the General revolutionary Staff of the HRB", Jure Marić, remained in Australia in order to recruit and train other fighters. On June 20th 1972, the Andrić group, which made the necessary preparations in its strongholds in France, Germany and Austria, infiltrated a band of 20 heavily armed men into eastern Bosnia, where, according to their views, the local Croat and even Muslim population, spurred by national and economic dissatisfaction, was ready to join them. The operation resulted in a complete failure, the Bosnian and Croatian police and military forces, strengthened by the Territorial Defence, able in few days to round up the would-be insurgents and annihilate them. In any case, the episode did not happen without loss of life on their side – during the fights that engaged roughly 10,000 people, they lost 13 men, while another 13 were wounded (AS 1931, 2; AS I, 4; AS 1931, 3). The "Raduša" incident, as it was called, did not surprise the Yugoslav authorities, for one of their agents had infiltrated the Brotherhood. However, it alarmed them greatly when their suspicions seemed confirmed that it had received support from a number of western governmental agencies, including the Central Intelligence Agency (CIA), and that it sought contact even with the Soviets. They ordered a thorough investigation of the would-be insurgency, stepped up their security, con-

tacted all the governments with large Yugoslav émigré groups on their soil and the Vatican, presenting them with a detailed dossier on their activity and asking them to curb it. It is interesting to note that they found sympathetic listeners everywhere. As Cardinal Casaroli, the Foreign Affairs secretary to the pope, aptly put it: *"We are interested in a stable and strong Yugoslavia and this is not just a question of sympathy, being the Holy See interested that Yugoslavia, as factor of peace, could peacefully work in Europe and generally in the world."* (AS I, 5; AS 1931, 3) Even the fact that the word "liquidation", used by the Belgrade authorities to describe the victory over the terrorists, suggested that some of them were captured alive and interrogated under torture, did not upset anybody (TNA, 1; AS 1931, 4).

The U.S. State Department accepted the Yugoslav memorandum with interest but with some reservation, noting that it was full of unproven innuendo rather than facts. The attitude of the Canberra Government was much more assertive. In his letter to the president of the Yugoslav Federal Government, Djemal Bijedic, the newly elected Australian premier, leader of the Labour party, G. Whitam, thanked him for the memorandum related to the Croatian terrorists and repeated the proposition already presented by Canberra in 1971: Yugoslavia should send its experts to Australia in order to coordinate efforts to curb them (HDA, 3; AS I, 4). In fact, in the following years Whitam's government undertook a series of repressive measures against the Croatian extremists without satisfying, however, the Yugoslav diplomatic and intelligence agents in Australia, who asked for a more radical policy and waged against the "enemies of our self-management system" a war of propaganda and intimidation, sometimes even using illegal means (AS 1931, 5). How complex and ambiguous the situation was is confirmed by the suspicion that in 1978 the Australian secret services collaborated with the Yugoslavs in the hunt against seven members of the Croatian Republican Party in Sidney (Aarons, 2001). In any case, in spite of the fact that the activity of the Croatian nationalists continued in the seventies and eighties with the same virulence as in the past, it is striking that they were not able to repeat their exploit of 1972. The warnings that they would try it were quite loud in 1977, during the Second Session of the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe, convened in Belgrade, and in spring 1980, when Tito was laying on his deathbed. But these were false alarms (AS 1931, 6; AS 1931, 7; AS I, 3; AS I, 6).

The upsurge of Croatian nationalism at the beginning of the seventies, despite its failure, gave some impetus to both the Slovenian nationalists in Australia and especially to the Serbs. The latter were split into an archipelago of groups, though they were united by shared attachment to Serb national values and to the Karadjordje dynasty. Among their different associations, the most

extremist, the "Serbian cultural club Saint Sava", began functioning again in 1973, after a period of passivity. At the same time, the Victoria branch of the Serb National Defense (SNO) resumed its activity, trying to enroll in its ranks as many citizens of Serb origin as possible. To do so, its promoters did not put the emphasis on the fight against Yugoslavia but *"on the vivification of cultural, social and sport life, on the cultivation of Serb national traditions and on the organisation of Sunday schools for children."* (AS 1931, 8) This does not mean, however, that Serb emigration was completely tame, despite the fact that its leadership was riddled with internal fighting and rivalries. Its political program was eloquently summarized by Vladimir Bošnjak, president of the Serb National Defence of the Victoria State, who declared in December 1973 that the time for action was approaching *"Yugoslavia being in crisis and falling apart and being in disgrace both in the West and in the East /.../ Soon after Tito's death, the decisive time will come, and it should not find us unprepared"* (AS 1931, 8).

In this context, it is worth noting that the Serb emigration somehow anticipated the nationalistic tones later heard in Serbia, in the eighties, after Tito's death, as the Yugoslav state began to crumble under its contradictions. Already in the mid-seventies, for instance, the Serb diaspora started to criticize the constitutional reforms introduced in Yugoslavia by Edvard Kardelj, because in its opinion they were detrimental to the integrity of Serbia and for its hegemonic role within the frame of the Federation (AS I, 2). In spite of the fact that it harbored in its bosom some overtly terrorist groups, such as the "Serb Youth Liberation Movement" (Srbski oslobodilački pokret omladine), it was never able to mobilize the Serbs abroad as effectively as its Croatian counterpart (AS I, 2). It was, however, able to instill many immigrants who settled in Australia in the sixties and seventies with the memories and traumas of the older generation, linked to the experience of World War II.

The war mentioned is, of course, the one that erupted after June 25, 1991, when Slovenia and Croatia declared their independence. This decision provoked the intervention of the Yugoslav Popular Army, closely linked with Serbia, which was ruled by Slobodan Milošević. The result was a 10 day-long conflict, which led to the withdrawal of the Army from Slovenia, and a war which ravaged Croatia and Bosnia/Herzegovina for the following 4 years, because of the Serbian ambition to redraw the borders and to implement the ideal of a Greater Serbia. The dissolution of Yugoslavia and the subsequent violence, which hit Croatia and Bosnia/Herzegovina from summer, 1991, until autumn, 1995, galvanized the Croatian and Serbian diasporas in Australia, giving them a new sense of purpose and confidence. The old stereotypes of Serbs as treacherous Byzantines, eager to destroy Western civilization, and of Croats, seen as a genocidal nation, were felt by the two

communities with new vigor, compelling them to participate in the events with a strong emotional and objective determination. They engaged not only in marches on the Parliament House in Canberra or in vocal demonstrations in Sidney and Melbourne, but also in terrorist attacks against the buildings of the hostile community, especially against orthodox or catholic churches, not to mention the traditional football clashes. Their most active members meddled even in the political processes of the respective countries, collected money to foster the war effort of their nationalities and some even participated in the fighting on the ground. The names of captain Dragan, who organized in the Croatian Krajina the so called knjindjas, an infamous Serbian paramilitary force, and of Blej Kralavić, an officer of the irregular Croatian defence forces, responsible for the worst ethnic cleansing, are

eloquent enough to prove the ominous role played by some Australian Serbs and Croats during the recent wars in ex-Yugoslavia (Lateline, 2001).

To summarize, it is obvious that the post-World War II decision of by the Canberra government to open its doors unselectively to European émigrés and to allow even war criminals to settle in Australia still breeds its poisonous fruits. During the Cold War, Australian intelligence was obsessed by the fear of left wing sympathizers, while considering with benign indifference the activities of right wing refugees, allowing them to perpetuate their policy of hate in the new environment. It is, on the other hand, a sign of the strength of Australian society and its professed multiculturalism that those dangerous influences have been kept in check and not allowed to degenerate beyond tolerable limits.

JUGOSLOVANSKA EMIGRACIJA V AVSTRALIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Jože PIRJEVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: joze.pirjevec@zrs-kp.si

POVZETEK

Popis prebivalstva Avstralije iz leta 1945 navaja samo 5866 ljudi po rodu iz Jugoslavije. Leta 1966 se je ta številka povečala na 71000, leta 1981 pa kar na 149000. Med temi je bilo največ Hrvatov, ki so se v Avstralijo začeli izseljevati že sredi 19. stoletja. Šlo je za diasporo, ki je imela politične in ekonomske razloge, pri čemer so prvi prevladovali ob koncu druge svetovne vojne, ko je avstralska vlada v sodelovanju z Mednarodno organizacijo za begunce sprejela skoraj 24000 ubežnikov iz Jugoslavije. Pozneje je prišlo do sporazuma med vladama v Adelajdi in Beogradu, kar je imelo za posledico val legalne ekonomske emigracije in je med leti 1966–1971 podvojilo število priseljencev jugoslovanskega izvora.

To so seveda samo okvirni podatki nadvse kompleksnega problema, ki ga ni mogoče razumeti, če diaspore iz bivše Jugoslavije ne razdelimo na njene etnične komponente. V razpravi avtor namreč posveča pozornost trem poglavitnim narodnim skupinam, Slovincem, Hrvatom in Srbom, in prikazuje na podlagi objavljenega in arhivskega gradiva v glavnih obrisih značilnosti njihovega delovanja in organiziranja. Glede Slovencev opozarja na dejstvo, da se je vodstvo domobranskega gibanja po vojni zateklo v Avstralijo, predvsem v državi New South Wales in Victoria, kjer je organiziralo živahno politično-kulturno dejavnost. Opozarja pa tudi na ekonomsko emigracijo, posebno iz primorskega in prekmurskega prostora, ki je bila dolgo časa ilegalna. Ljudje so bežali pred bedo in služenjem v jugoslovanski armadi ter prek Italije ali Avstrije emigrirali v Avstralijo. Tako se je na tej celini nabralo okrog 25000 Slovencev in Slovincem. Kljub temu, da so se slovenski emigranti vključili v dobro organizirano kulturno-religiozno strukturo, je bila v naslednjih desetletjih asimilacija velika. Danes se jih izjavlja za Slovence samo še kakih 5000.

Bolj dramatične razsežnosti sta imeli hrvaška in srbska emigracija, saj so se v eni in drugi oblikovale ekstremistične, paravojaške skupine, ki so nameravale aktivno delovati proti jugoslovanskemu režimu. Na podlagi dokumentov, ki jih je avtor dobil v arhivu Vladimira Bakarića v Zagrebu in v Arhivu Republike Slovenije, analizira nekaj poglavitnih etap tega delovanja, ki je doseglo svoj višek leta 1972, ko je skupina ustaških emigrantov iz Avstralije poskušala organizirati ljudsko vstajo v Bosni in Hercegovini.

Ključne besede: migracija iz Jugoslavije, Avstralija, 1945–1972, paravojaške skupine ustašev

VIRI IN LITERATURA

AS I, 1 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (Archives of the Republic of Slovenia – AS), oddelek (division) I (AS I), Archive Predsednikova dejavnost, št. (No.) 6, Report: Izkoriščanje tiska slovenske politične emigracije za zgodovino pisje in informiranje javnosti.

AS I, 2 – AS I, Archive Predsednikova dejavnost št. (No.) 5, Report: Sovražna dejavnost, Neke karakteristike delovanja i kretanja u neprijateljskoj emigraciji i iseljeništvu.

AS I, 3 – AS I, Archive Predsednikova dejavnost, št. (No.) 6, Report: Informacija o propagandnoj aktivnosti fašističke emigracije poreklom iz Jugoslavije.

AS I, 4 – AS I, Archive Predsednikova dejavnost št. (No.) 5, Report: Sovražna dejavnost, Informacija o terorističko-diverzantskoj grupi ubačenoj u našu zemlju.

AS I, 5 – AS I, Archive Predsednikova dejavnost št. (No.) 5, Report: Dopuna informacije o preduzetim merama od strane SSIP-a i reakcijama stranih vlada povodom delovanja neprijateljske emigracije.

AS I, 6 – AS I, Savezni sekretariat za unutrašnje poslove, Depeša (dispatch) SP. Br. (No.) 8108/2, 25 April 1980.

AS 1931, 1 – AS, Former Unit of Dislocated Archive Material III of the Archives of the Republic of Slovenia; previously, until 1990 – Archive of the Secretariat for Interior Affairs of the Socialist Republic of Slovenia, 1963–1991; or the National Secretariat for Interior Affairs of the People's Republic of Slovenia, 1953–1963; or the Ministry of Interior Affairs of the People's Republic of Slovenia, 1945–1953 (AS 1931), Record No. 1202, Report: Aktivnost neprijateljskog dela slovenačke emigracije u Avstraliji.

AS 1931, 2 – AS 1931, Record No. 1161, Direktne depeše 3200-4/9, A. "Raduša".

AS 1931, 3 – AS 1931, Record No. 1161, Analitični materiali.

AS 1931, 4 – AS 1931, Record No. 1161, Analitični materiali: Zaključci povodom razmatranja analize o akciji "Raduša".

AS 1931, 5 – AS 1931, Record No. 1202, Report: Neka nova saznanja u vezi sa delatnošću ustaške emigracije u Australiji i stavovima australijskih organa prema njoj.

AS 1931, 6 – AS 1931, Record No. 1202, Report: Informacije ZSNZ-SDV po liniji emigracije za leto 1973.

AS 1931, 7 – AS 1931, Record No. 1202, Report: Indikativne informacije o delatnosti neprijateljske emigracije.

AS 1931, 8 – AS 1931, Record No. 1202, Report: Aktivnost srpske ekstremne emigracije v Avstraliji.

TNA, 1 – The National Archives, London, Kew (former Public Record Office – TNA), Foreign Office, document: 28/2122/ENU 3/303/1.

HDA, 1 – Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb (Archives of the Republic of Croatia – HDA), Vladimir Bakarić Personal Collection, Kutija (Box) 2, 1945/1949, Report: 7 December 1946.

HDA, 2 – HDA, Vladimir Bakarić Personal Collection, Kutija (Box) 23, 1964.

HDA, 3 – HDA, Vladimir Bakarić Personal Collection, Kutija (Box) 34, 1971.

Aarons, M. (2001): War Criminals, Welcome. Melbourne, Black Inc.

Bilandžić, D. (1999): Hrvatska moderna povijest. Zagreb, Golden Marketing.

Lateline (2001): Australian Broadcasting Corporation, Lateline, Interview with Mark Aarons, the author of War Criminals, Welcome, 21. 5. 2001. <http://www.abc.net.au/lateline/stories/s300455.htm>.

McArthur, I. A. (1983): The Settlement History and Experiences of Yugoslav and other European Immigrants in Australian Multicultural Society. In: Jurak, M. (ed.): Australian Papers, Yugoslavia, Europe and Australia. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Mikačić, V. (1983): Comparative Analysis of Demographic and Socio-Economic Characteristics of Yugoslav and Other Immigrants in Australia. Jurak, M. (ed.): Australian Papers, Yugoslavia, Europe and Australia. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Zbornik (1985): Zbornik avstralskih Slovencev / Anthology of Australian Slovenes. Sydney, Slovensko-avstralski literarno-umetniški krožek (SALUK) / Slovenian-Australian Literary & Art Circle (SALAC).

Zbornik (1988): Zbornik avstralskih Slovencev / Anthology of Australian Slovenes. Sydney, Slovensko-avstralski literarno-umetniški krožek (SALUK) / Slovenian-Australian Literary & Art Circle (SALAC).

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-05-05

UDK 929 Mahnič A.: 929.3(497.4)"189"

ANTON MAHNIČ – FUNDAMENTALIZEM IN AVTONOMIJA

Egon PELIKAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V razpravi se avtor ukvarja z analizo nastopa katoliškega ideologa Antona Mahnič, ki s svojo uveljavitvijo na Slovenskem ob koncu 19. stoletja predstavlja tudi idejno podlago oziroma začetek pluralnega političnega življenja na Slovenskem. Reči je mogoče, da se politična pluralizacija na Slovenskem začne pravzaprav šele z ideološkim odzivom političnega katolicizma na vprašanje modernizacije slovenske in širše avstro-ogrske oziroma evropske družbe.

Avtor prikazuje Mahničevo ideološko strategijo na primeru njegove kritike sodobnih evropskih literarnih tokov in njihovih vplivov v Sloveniji.

Ključne besede: politični katolicizem, modernizacija, ideologija, literatura

ANTON MAHNIČ – FONDAMENTALISMO E AUTONOMIA

SINTESI

Nel suo articolo l'autore analizza gli interventi dell'ideologo cattolico Anton Mahnič, affermatosi sul territorio sloveno alla fine del 19. secolo, che rappresenta la base ideologica ovvero l'inizio della vita politica pluralistica degli sloveni. Si può affermare che la pluralizzazione politica sul territorio sloveno ebbe effettivamente inizio appena con la risposta ideologica del cattolicesimo politico alla questione della modernizzazione della società slovena, di quella austro-ungarica e infine di tutta la società europea.

L'autore presenta la strategia ideologica di Mahnič attraverso gli esempi della sua critica rivolta verso movimenti letterari europei moderni e della loro influenza in terra slovena.

Parole chiave: cattolicesimo politico, modernizzazione, ideologia, letteratura

V razpravi je predstavljen nastop katoliškega ideologa Antona Mahniča, ki s svojo uveljavitvijo na Slovenskem ob koncu 19. stoletja predstavlja tudi idejno (ideološko) podlago oziroma začetek pluralnega političnega življenja na Slovenskem. Reči je mogoče, da se je politična pluralizacija na Slovenskem začela pravzaprav šele z ideološkim odzivom političnega katolicizma na vprašanje modernizacije slovenske in širše avstro-ogrske oziroma evropske družbe.

Kot je o tem zapisal nemški zgodovinar Thomas Meyer, je fundamentalizem družbeni pojav, ki je v zadnjih dvesto letih dobil univerzalne ali celo globalno-univerzalne definicije (Meyer, 1998, 58). Fundamentalizem se obravnava kot svetovni pojav, ki se je v različnih družbenih okoljih različno "inkulturiral", vendar pa kot svojo konstanto ohranil podobne strategije soočanja z modernizacijo ne glede na čas in prostor. V tem smislu definicija religioznega fundamentalizma deluje brez časovnega okvira. Ob tem je njegova bistvena značilnost tudi ta, da se po začetnem obdobju ideološke togosti, v kateri zavrača modernizacijo kot celoto, za doseganje antimodernizacijskih ciljev v zaključnem obdobju tega procesa naposled sam postavi v vlogo uporabnika oziroma zagovornika prejšnjih "modernizacijskih zmot" – če mu to koristi.

Na začetku slovenskega pluralnega političnega življenja, na začetku slovenske "ločitve duhov", ki je predpostavljala iniciacijo v razvoj slovenskega strankarskega in političnega življenja, stoji ideološko razločevanje, ki ga bistveno opredeljuje in določa prepoznavna retorika. Retorika vodilnega slovenskega katoliškega ideologa Antona Mahniča je govorica, ki vsebuje vse elemente ideološkega ekskluzivizma, značilnega sicer za vse poznejše, avtoritarne in totalitarne ideologije t. i. "kratkega" dvajsetega stoletja. V Mahničevem političnem nastopu je mogoče prepoznati spor, ki po svojem bistvu in izvoru ni slovenski, temveč je spor, ki je v tedanji Evropi potekal med katolicizmom in sodobnim svetom. V Evropi je bil ta konflikt na začetku ostrejši (npr. *Kulturkampf* v Nemčiji), ampak tudi krajši – modernizacija je po Evropi namreč potekala precej hitreje, tako da v zahodni Evropi zaradi pomanjkanja časa pri obvladovanju sodobnih družbenih tokov, z idejnim arzenalom iz obdobja pred francosko revolucijo preprosto ni bilo mogoče nastopati. Na Slovenskem pa ostajajo ta vprašanja, povezana s *Syllabusom* papeža Pija IX., v resnici aktualna vse do sredine 20. stoletja, ko eno, avtoritarno ideološko strukturo zamenja druga, totalitarna, kar je bilo posledica druge svetovne vojne in revolucije.

Anton Mahnič je bil izrazit ideolog, z zelo razvitim občutkom za ideološke interpretacije na relacijah med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo. V območju teh razmerij je njegova retorika lahko ustvarila močan učinek strahu pred modernizacijo tako pri povprečnem slovenskem kmetu kakor npr. pri konservativnem izobra-

žencu. Mahničeva sposobnost za usmerjanje učinkov propagande na več različnih socialnih slojev hkrati je nedvomno tudi ena izmed njegovih pomembnih in gotovo tudi nespornih demagoških odlik.

Tragikomičnost opisane dejavnosti je v tem, da je Mahničev ideološko-demagoški-retorični arzenal nastopal pod geslom "več luči", tako da je zgodovinsko srečanje Slovencev z njihovo prvo klasično moderno ideologijo je v tem smislu originalno. Razlika med gledanim in videnim (npr. po Lacanu) je ponujena pod geslom, ki dejansko predstavlja njeno nasprotje, s čimer se nam Anton Mahnič še dodatno razkriva kot genialen ideolog demagog, sposoben najrazličnejših miselnih in idejnih obratov, humorja, cinizma, sarkazma ... Ob branju Antona Mahniča se zagotovo ni mogoče dolgočasiti.

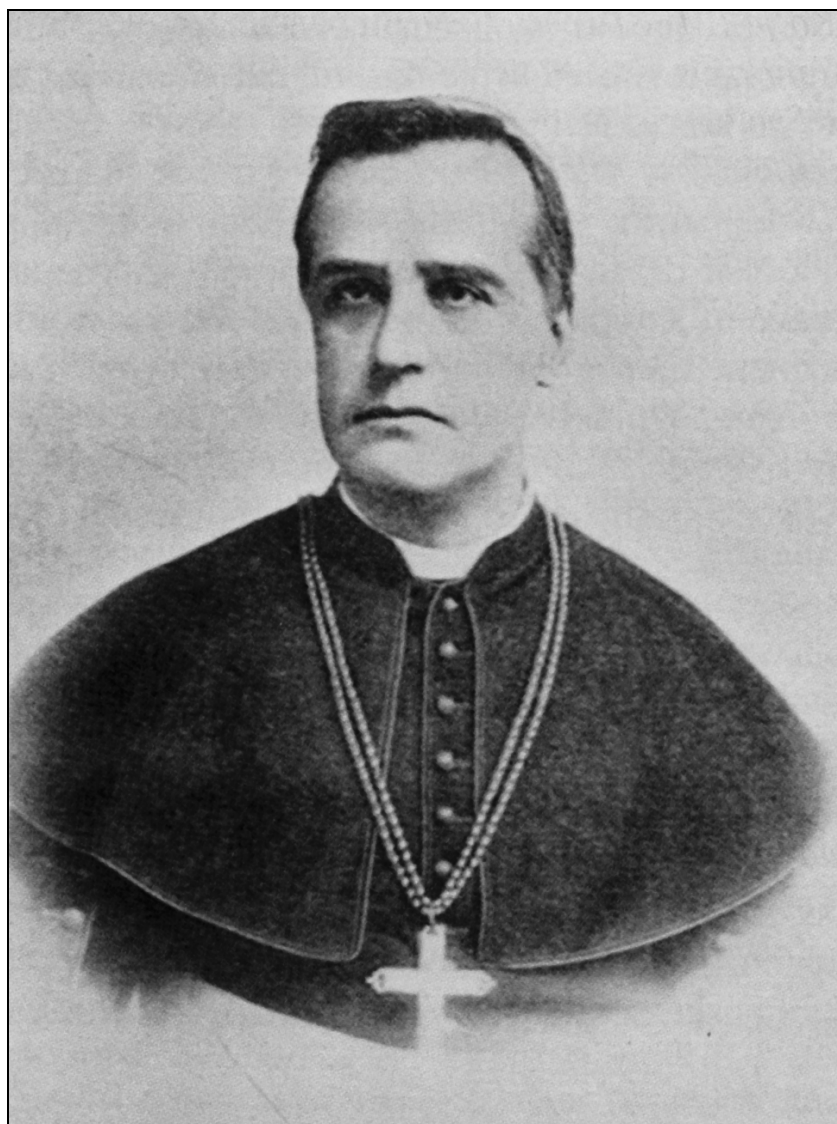
Mahničeve ideološke strategije prikazujem na primeru njegove kritike sodobnih evropskih literarnih tokov in njihovih vplivov v Sloveniji.

FUNDAMENTALIZEM

Mahničeva stališča so bila pogojena s splošnimi stališči Cerkve in političnega katolicizma v Evropi do spremenjenih družbenih razmer, ko je Cerkev zaradi vedno večje izrinjenosti z vseh polj idejnega uveljavljanja in družbenega življenja poskušala zavarovati svoje družbene interese in tudi privilegije (Juhant, 1990, 25). Pri tem je šlo npr. za vprašanje uveljavljanja parlamentarne demokracije, načela o suverenosti ljudstva, nacionalno vprašanje in vrsto drugih aktualnih vprašanj – skratka za t. i. idejne postulate liberalizma (Janosi, 1970, 33–51), za prodiranje modernističnih idej znotraj katolicizma (Benz, 1970, 85–108), kar vse je papež Pij IX. obsodil v *Syllabusu* že leta 1864. Mahnič je bil izrazit predstavnik integralne, do popolnosti ideološko dograjene katoliške ideologije.

"Syllabus je gotovo najznamenitiši višepastirski akt sv. Stolice v 19. veku" je menil četrto stoletja po njegovi objavi (Mahnič, 1888, 29). In ob tem ni skrival prepričanja, da je stari svet mogoče obraniti tako v obstoječem odnosu do družbe, kakor do različnih novih idejnih gibanj znotraj Cerkve same.

Že pri *Syllabusu* preseneča nesistematična obsodba vseh mogočih sil, ki naj bi ogrožale moč in položaj Cerkve: panteizma, naturalizma, racionalizma, socializma, komunizma, tajnih društev, kulturne in šolske avtonomije, vloge države, protestantizma itd. *Syllabus* je ustvarjal posebno vrsto psihoze ogroženosti od vseh mogočih mračnih, tujih sovražnih sil, ki naj bi se bile zarotile proti katoliški Cerkvi (Benz, 1970, 115–116). Mahnič je deloval v senci te psihoze, čeprav več kot četrto stoletja pozneje. Ne nazadnje sta urbanizacija in modernizacija v habsburški monarhiji zaostajala (v primerjavi npr. z Nemčijo ali s Francijo) približno toliko, na Slovenskem pa seveda še najmanj dodatnega četrto stoletja več.

Sl. 1 / Fig. 1: Anton Mahnič (1850–1920).

V prvem obdobju t. i. "ločitve duhov" Mahnič nastopa odklonilno do vseh najpomembnejših vprašanj modernizacije evropske družbe. Ko se njegova vertikalna in v bistvu platonistična struktura spusti v presojanje umetnosti, pa tudi za avtonomijo na tem področju ni več prostora. Kot je o tem zapisal dr. Janez Juhant, je *"Mahnič napravil neločljivo zvezo med krščanstvom kot vero in njeno idejno, politično, umetniško, narodnostno (itd.) določeno, katoliško formo"* (Juhant, 1990, 27).

Mahnič je estetske nazore in tudi retoriko svoje literarne kritike razumel kot paternalistično zaščito slovenskega ljudstva pred novodobnimi družbenimi deviacijami, pred – kot pravi – *"Slovincem tujim duhom"*.

Tega naj bi iz slovenskega življenja izločili.

TEORETIČNO IZHODIŠČE (LEPO, DOBRO IN RESNIČNO)

Pri Mahniču gre za t. i. krščanski idealizem, tj. izraz, ki ga Mahnič sam uporablja in z njim označuje svoj ideološki oziroma filozofski nazor (Bratuž, 1990, 34). Mahničeva estetika se oblikuje znotraj filozofskega sistema, ki Platonovo idejo "lepega", ki naj bi bilo posnetek narave, uporablja kot premiso, nad katero postavi stvarnika, ki naj bi lepoto narave ustvaril po svoji podobi (Mahnič, 1999, 77–79). Lepoto zaznamo s čutom (očesom), jo dojamemo z razumom in sprejmemo z dušo, če je približek božjemu – če je "lepa" –, pravi Mahnič. Duša prepozna "lepo, dobro in resnično" – ali vsako posamično. Kot je duša pri Platonu približek oziroma posnetek ideje lepega, je pri Mahniču duša približek Božjemu.

Nad Platonovo "idejo lepega" je Mahnič tako "dodal" še Boga, ki da predstavlja njeno najvišje bistvo samo:

"Platon zahteva, da naj umetnik popravlja naravo. (...) Umetnost ima nalogo dušo vzgojiti ter lepemu in skladnemu privaditi, da se vsposobi dojeti bistveno lepoto, ta je po Platonu ideja lepega; mi pa recimo Boga" (Mahnič, 1999, 119).

Gre za tako imenovani katoliški platonizem, kot ga je definiral npr. nemški zgodovinar Ernst Hoffmann (Bratuž, 1990, 36).

Relacija med obliko, vsebino in idejo ni mogoča brez zadnje ... Oblika ali vsebina ne zadoščata, pod-

rediti se morata ideji – idejo pa predpiše ideolog. Prvi dve kategoriji vzame umetnik iz narave, tretja ideja pa je iz višjega sveta (Mahnič, 1999, 102). Sami čuti za prepoznavanje lepega ne zadoščajo, pa tudi sam razum ne, saj ga lahko vodi le ideja – ideja lepega, dobrega in resničnega. In Mahničev dokaz:

"Čuti sami po sebi lepote dojeti ne morejo. (...) Pelji ovco v 'stanze' Rafaelove ali v 'Pinacoteco' vatikansko in videl boš, ali jo bo mikala katera od onih nebeških slik. (...) Zastonj boš čakal. Ali – potrosi ji soli in otrobov in videl boš, kako bo hitro zavohala in začela lizati. Zakaj to, ono pa ne?" (Mahnič, 1999, 51).

Sodba o aktualnih literarnih usmeritvah na Slovenskem, kot sta bila npr. naturalizem ali realizem, je bila v tem smislu na dlani:

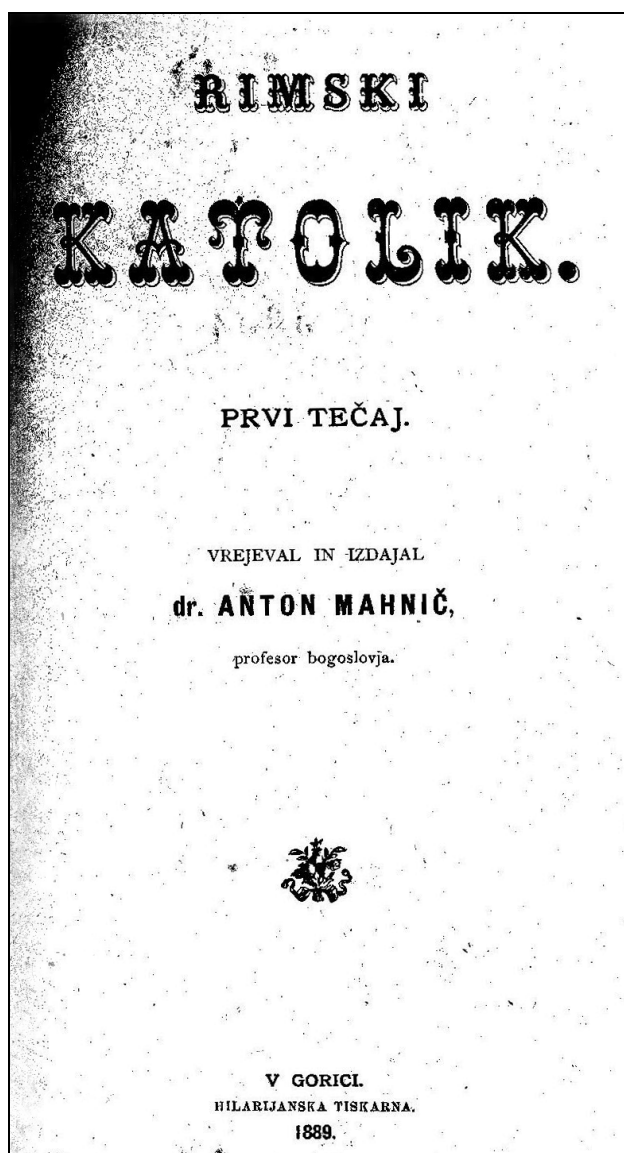
"Leposlovni realisti pa resnično ne najdejo na svetu niti enega poštenjaka, niti ene sramežljive device, niti ene zveste zakonske žene (...). Vse slabo, smrad iz vseh kotov skupaj pometajo in koncentrujejo z rafinirano domišljijo ter zapišejo na čelo: glejte, to je življenje! Je kje realist videl pijanega kmeta valjati se po cesti, ga hitro vzdigne, ga še bolj omaže, potem pa razstavi mimogredočim kliče: Glejte življenje! Glejte realnost! (...) Kako mora taka umetnost vplivati na duha, je jasno" (Mahnič, 1890, 369).

NEMŠKI AVTORJI IN NEMŠKA LITERATURA

Po nekakšni vaji, ki jo je predstavljala izdaja "Dvanajst apostolov" v Slovincu leta 1884, je Mahnič nabral dovolj materiala za zelo široko zastavljeno družbeno kritiko. V uvodniku prve številke Rimskega katolika tako lahko preberemo:

"Katoliki smo Slovenci. Vže pred tisoč leti nam je vsšlo solnce krščanstva. Pradedje naši so z vernim srcem vsprejeli njegovo oživljajoče žarke. Od tedaj je Slovenec trden kaker skala vstrajal v zvestobi do sv. cerkve. Veliko žrtv ga je stala ta zvestoba. Prihrul je vihar od vzhoda – silna turška moč. Dvesto let je Slovenec prelivljal kri za sv. vero, za krščansko omiko. Nič manjše nevarnosti so mu pretile v veku velike reformacije, ki je žugala se sladko, slepilno besedo Slovincu omajati staro zvestobo. Prebil je tudi te. (...) Nove nevarnosti nam prete: krivi nauki, ki niso vzrasli na njivi katoliški; nauki, ne le nekrščanski, ampak tudi nenaravni; nauki tuji, ki se ne vjemajo niti se značajem niti se zgodovino naroda slovenskega. Ti nauki privedo k odpadu od krščanstva, ki bi bil pogubneši kaker povrat k staremu poganstvu. Toda mi hočemo ostati katoliki tudi v prihodnje" (Mahnič, 1888, 1).

Razlika je bila v tem, da Slovence zdaj ni več ogrožala "nevarnost z Vzhoda". Nevarnost je sedaj prihajala prav iz tiste Evrope, iz katere so Slovenci prejeli krščanstvo. Naši severni sosede Nemci so resnično ustvarjalni in posnemanja vredni samo do trenutka, ko prično – po Mahničevem mnenju – "odpadati od Boga".

Sl. 2: Naslovnica Rimskega katolika.

Fig. 2: The cover of the Rimski katolik (The Roman Catholic).

To je ovinek, s katerim je bilo mogoče predpostaviti, da evropskih, posebno nemških zgledov, ne gre več posnemati. V izhodišču Mahnič predpostavlja, da je za družbeno prihodnost odločilna opredelitev mladine:

"Kdor ima v oblasti vzgojo mladine, gospoduje prihodnjim časom in človeštvu. Ni Ti treba tega iz zgodovine potrjevati, dovolj si v njej zveden. (...) Da, za mladino puli se danes celi svet, čigava bo, kdo jo ima vzgojevati. Ljuta borba se je vnela o tej najvažniši točki v socialnem in napredovalnem razvoju človeštva. Borečih vojska pa se ločuje na dve načelno nasprotujoči si strani: naturalizem od ene, od druge cerkev katoliška" (Mahnič, 1888, 36).

Vpliv na slovensko mladino pa naj bi potekal prek vrste slovenskemu narodu "tujih idej", ki so vdirla iz Evrope in jih Mahnič označuje s pridevkom "tuji". V besedilih vedno znova naletimo na sintagme, kot so npr.: tuja učenost, tuje univerze, tuji učitelji, tuji literati, tuji vplivi v slovenski književnosti, tuja umetnost na Slovenskem, tuji duh itn.

Ker so slovenski študentje najpogosteje študirali prav na nemških univerzah in od tam prinašali "novosti" v slovenski prostor, so bili najbolj na udaru prav nemški avtorji in njihovi slovenski "posnemovalci":

"O nesrečna severna sapa, da žugaš že v prvem cvetu zamoriti zdravi čut majhnega, a čilega, nadepolnega naroda slovenskega. Nesrečni blažitelji mladine, ki ste se napili nemškega strupa, da otrovite kar je še zdravega med nami ..." (Mahnič, 1999, 119).

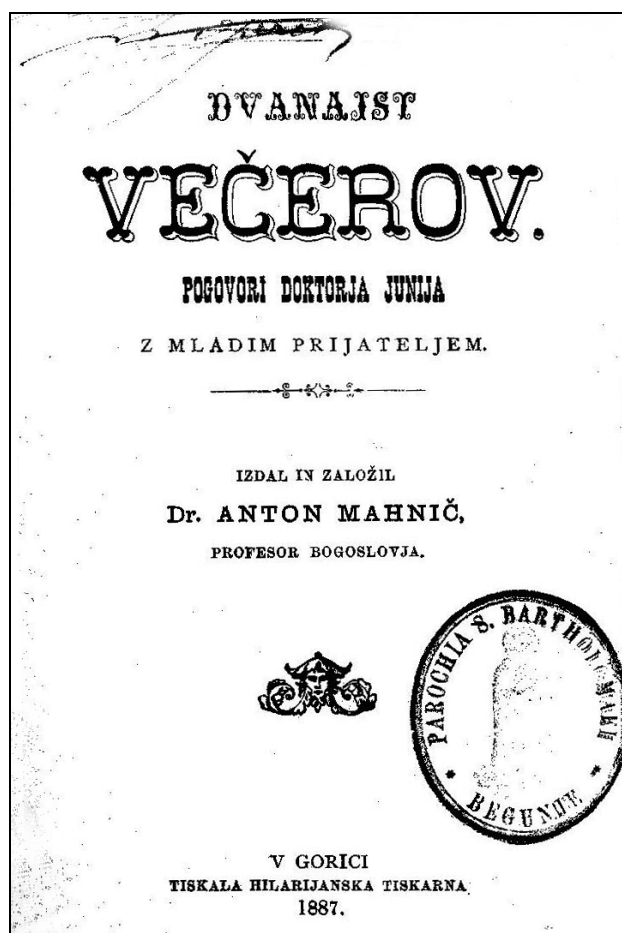
Pri tem Mahniču ne manjka odločnosti in poguma, saj brez pomislekov napade nemške klasike, ki so ustvarjali že pred sto leti. Vnema, s katero bi rad "očistil" evropsko literaturo ali vsaj pred njo obvaroval slovensko družbo, je presenetljiva. "Obsodbe" pa so navadno utemeljene na najrazličnejših ravneh – od "napačne" verske opredelitve posameznika, njegove zgrešene filozofske usmeritve, pripadnosti napačni literarni zvrsti itn., vse do (in zelo pogosto) domnevne moralne spornosti avtorja:

"Tudi naša mladina čita, veliko čita, kaker v šoli, tako doma. In ker imamo šole nemške, bero se pred vsem tudi nemški klasiki, ki potemtakem neizrečeno globoko segajo v vzgojo naše mladine. (...) Kakovi so nemški klasični pisatelji, s katerimi se v prvi vrsti bavi po naših šolah mladina? Mej drugimi imenujejo se: Schiller, Goethe, Lessing, Wieland itd. To so imena protestantov; morejo pa protestantje biti zanesljivi učitelji katoliške mladine? (...) Vere ne išči v njih malo ali nič. Versko pozitivnost je izpodglodal dvom. Z indiferentizmom in naturalizmom se menjuje deizem, panteizem, sploh nahajaš tu čudno zmes vsakterih zmot. Schillerja navduhuje Kant, njegovo verstvo je zanikanje vsakega verstva; tako malo je v Schillerji kristjanskega duha, da žaluje po starih božanstvih! Goethe je gol naturalist, kristjanskih načel najhuji nasprotnik, mož brez vere in strahu Božjega. Kdor hoče Lessinga spoznati, beri kaj je pisal o Kristusovi veri, o vzgoji verstva, prečitaj Natana

njegovega, ki se s pravico imenuje evangelij liberalizma in indiferentizma. (...) Tudi Wieland sovraži vero, krepost zasmehuje, a mično opisuje poltenost. Kaj bi pa še le rekel o Heine-ji, katerega skepticizem, kaker se dobro še spominam, se nam je v šoli s posebnim ponosom povdarja. Heine pravim, katerega najbrezbožniše, najostudniše spise sem že našel v rokah petošolcev, ki so jih dobili od lastnih profesorjev! Ti in drugi taki pisatelji, zasmehovavci vsake vere, posebno pa naše nadnaravne, ljudje neredko npravstveno propadli, podli, taki možje se katoliški mladini poveljujejo, priporočajo kot plemeniti značaji, oznanjevalci resnice, učitelji življenja!" (Mahnič, 1888, 394).

Mahnič je ob tem tudi pravi mojster kratkih alegoričnih zgodbic, v katerih pogosto podaja svoje sodbe in obsodbe. V njih najdemo pravo zbirko verskega ekskluzivizma in nestrpnosti:

"Četrto in zadnjo uro imamo nemščino. Vstopi profesor, kaker nekaj "turnar" v lovski opravi; na klobuku z majhnimi okrajci, ki stoje kaker torilce na glavi, sta

Sl. 3: Naslovnica Dvanajstih večerov.

Fig. 3: The cover of Dvanajst večerov (Twelve Evenings).

pripeta dva želoda. "Nadaljujmo branje." Vstane dijak v predzadnji klopi. Bere iz Lessingovega "Nathan der Weise". (...) Tukaj je jedro vse drame, a v teh besedah izraža največji kritični veleum, s kakeršnim se moremo ponášati le mi Nemci, naš nedosegljivi Lessing, svoje stališče! Vsak trdi, kar hoče, da je le njegova vera edino prava, zveličavna! Žid nič manj kaker Muhamedanec, kaker kristjan. Komu bomo verjeli? (...) Isto vzvišeno stališče je bilo tudi našega Schiller-ja, ki peva, da ne izpoveda nobene izmed obstoječih ver, to pa iz vere – aus Religion! To je tisti čisti deizem, lasten Voltaire-u, Rousseau-u in drugim najblažjim duhovom. To je vera prihodnosti." (Mahnič, 1888, 530)

Pred njegovo (ob)sodbo tako ni varna nobena umetnina in njegova kritika je iz tako vzpostavljenega vrednostnega gledišča usmerjena v preteklost, v sodobnost in v prihodnost. V tem smislu je univerzalna in brezčasna: "(Goethejeva, op. E. P.) Tragedija "Faust" je vsekakor znamenito delo vže radi tega, ker je veren spomenik modernega mišljenja in pesništva ter njunih žalostnih zmot ..." (Mahnič, 1890, 60).

O modernih tujih avtorjih torej sploh ne kaže preveč izgubljati besed. Veliko natančnejši pa je Mahnič pri slovenskih avtorjih – ti imajo že zaradi jezika lažji dostop do slovenskega ljudstva in še posebno – mladine.

SLOVENSKI AVTORJI

Po vzpostavitvi koncepta in po analizi t. i. "nemških razmer" so prišli na vrsto t. i. "slovenski plagiatorji" nemških vzorcev. Z Mahničevimi besedami:

"Naš narod je skoz in skoz katoliški, in le tisto razumništvo mu služi, ki je katoliško. Liberalizem v katoliškem narodu nima pravice do obstoja (...) vse, ki se upirajo katoliškim načelom zavračamo, jih ponižamo in kar mogoče vničimo ..." (...) In: Denimo (...), da bi res prišlo do osodepolne alternative: Slovenci, ali odrecite se narodnosti ali veri: aut – aut – vender menim, da bi vsak slovenski rodoljub, ako mu je sploh vera in večnost še kaj, raje ostal katoličan, nego Slovenec – luteran. Ker kaj bi pomagalo, ko bi nam luteranstvo rešilo jezik, a izgubilo nebesa; je vender boljše v nebesih govoriti kitajsko, nego v peklu slovensko!" (Mahnič, 1888, 319).

Tako je Mahnič hitro v polemiki s Stritarjem, s Prešernom, celo z duhovnikom Gregorčičem. O Prešernu oziroma o učinkih prebiranja njegove poezije, zapiše npr.: "Sodba ni težka. (...) Preširen nam v zlati, umeteljno izdelani posodi podaja strup pregrešne strasti ..." (Mahnič, 1999, 155).

Sistematično napada slovenske avtorje, npr. Antona Aškerca, Josipa Stritarja, Prešerna, Gregorčiča, Trdino ter neutrudno in brez predaha tudi njihova posamezna dela – "za nazaj" in sproti, kakor so izhajala:

"Sploh so Trdinove bajke in povesti prava kloaka, ki se vije skozi letnike "Ljubljanskega zvona", kloaka, v katero se zliwa vse, kar se da misliti najbolj ostudnega in

kosmatega – prava "kvintesenca" mladoslovenskega liberalstva! (Mahnič, 1890, 242).

Mahnič zaznava omenjene avtorje kot primere deviacij, pred katerimi je treba slovensko ljudstvo zaščititi: "Kaker smo dotlej ocenili Gregorčiča, kaker smo v luči resnice osvetlili lice Stritarju, kaker smo razodeli piškavi realizem Antona Aškerca, in pokazali, kdo je dr. Ivan Tavčar, tako pridejo na vrsto drugi pisatelji in pesniki, kakor se nam bodo rodili. V kratkem prinesemo oceno Jurčičevih del. (...) Ko ne bomo več videli na bojišču nasprotnikov, se tudi bojevali ne bomo; in ko bi prišel kdaj tak čas za Slovence, čas praviga, ne piškavega miru, tedaj bomo dosegli, kar smo namerjali od prvega početka: čisto ohraniti Slovincem katoliško vero" (Mahnič, 1891, 2).

Seveda pride do Mahničevega nastopa, v primerjavi z razvojem v Srednji Evropi, kot že rečeno, z nekajdesetletno zamudo, kar pa nikakor ni vplivalo na njegovo radikalnost, saj so se Mahniču celo npr. stališča filozofa in teologa Frančiška Lampeta zdela premalo jasna in premalo radikalna. Upravičeno so tedaj v polemiki z njim "vesnaši" zapisali, da pričakujejo v Rimskem Katoliku "ob kratkem razpravo: Gnjl realizem in nesramen naturalizem v bibliji" (Priatelj, 1966, 420).

SKLEP

V Mahničevih razpravljanih najdemo sicer večino ideoloških strategij, ki so pozneje značilne za velike ideologije dvajsetega stoletja – beg naprej, notranjega in zunanjega sovražnika, prevzemanje nasprotnih pozicij, sociološko funkcijo "grešnega kozla", teorije o zarotah, antisemitizmu, verski in nacionalni ekskluzivizmu, t. i. "wir Diskurz", antifeminizmu, antidemokratizmu, antiliberalizmu – skratka čisto vse elemente, ki so značilni za konstrukcijo fundamentalistične ideologije. Na Slovenskem je postalo sporno kmalu vse – od demokracije oziroma parlamentarizma, nacionalne ideje, do npr. šolskih učbenikov in šolskega sistema kot celote, gledališča, poezije in sploh vse literature.

V literarni kritiki pa se Mahnič znajde nekje skupaj z likom Jorgeja, čuvarja knjižnice labirinta v Ecovem romanu Ime rože.

Filozofska konstrukcija, ki je Mahniču služila za operacionalizacijo fundamentalistične ideologije, je pozneje predstavljala tudi idejno/ideološko podlago za politično aplikacijo na zaostale družbene in kulturne razmere na Slovenskem.

Kmalu po volilnem porazu na Kranjskem leta 1907 je namreč postalo marsikomu jasno, kaj pomeni znani rek, da je eno klerikalec v opoziciji, vse kaj drugega pa klerikalec na oblasti. V resnici se lahko vprašamo, kaj bi ostalo od slovenske literature, gledališča in slovenske kulture sploh, če tedanji slovenski liberalni politiki ne bi uspelo ohraniti vsaj nekaterih družbenih pozicij, med temi npr. oblast v mestu Ljubljana. Seveda je politični

katolicizem bil vnaprej izgubljeni boj z evropsko kulturo in civilizacijo – z napredkom znanosti in družbe sploh – kot je to precizno formuliral Mahnič sam:

"Sploh bi Cerkvi svetovali, da se sprijazni z modernim napredkom in njegovimi idejami. (...) Da bi si vendar liberalni katoliki enkrat za vselej zapomnili, kar jim je Pij IX. zasolil s tem, da je zavrgel nauk tistih, ki menijo, da se rimski papež more in mora sprijazniti in pogoditi z napredkom, z liberalizmom in moderno civilizacijo" (Mahnič, 1888, 267–268).

Mahničeva stališča, razumljena v širšem kontekstu svojega pojavljanja, pa niso bila specifični produkt te ali one teologije, filozofije, kaj šele literarne kritike. Mahničeva stališča so produkt verskega fundamentalizma, ki v totalnem in eshatološkem triumfalizmu zahteva vso družbo zase ter negira vsako avtonomijo in vsak pluralizem. V tem smislu je njegov nastop sociološko, strukturno opazovan – "fundamentalističen" v klasičnem pomenu besede, kot jo razumemo tudi danes, in v tem smislu je tudi brezčasen.

ANTON MAHNIČ – FUNDAMENTALISM AND AUTONOMY

Egon PELIKAN

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

SUMMARY

The author demonstrates the Catholic ideologist Anton Mahnič's ideological strategies through his criticism of contemporary European literary currents and their influences in Slovenia, providing an analysis of the importance of Mahnič, whose stature towards the end of the 19th century represents the conceptual (ideological) foundation or the origin of plural political life in Slovenia. The political pluralization in Slovenia only began with the ideological reaction of political Catholicism to the question of modernisation of Slovene and Austro-Hungarian or European society.

At the origin of the Slovene plural political life, at the beginning of the rift between the Slovene Catholic and liberal political forces, which presupposed an initiation into the development of the Slovene party and political lives, there is ideological differentiation, fundamentally defined and determined by recognisable rhetoric. The rhetoric of the leading Slovene Catholic ideologist, Anton Mahnič, was a parlance containing all the elements of ideological exclusivity, which was characteristic of all later ideologies of the so-called "short" 20th century. In Mahnič's political appearance it is possible to recognise a dissent that was in its essence and origin hardly Slovene. Rather, it was a dissent that was in the Europe of that period generally present in the dispute between Catholicism and the modern world. Elsewhere in Europe, this conflict was more severe at the beginning (e.g., Kulturkampf in Germany), but also shorter than that in Slovenia, as modernisation in other parts of Europe occurred much faster. In fact, due to the lack of time, exercising command over society by employing a conceptual arsenal dating from the periods preceding the French revolution (that is, from the 18th century) simply was not possible. In Slovenia, on the other hand, the issues related to the Syllabus of Pope Pius IX remained topical till the middle of the 20th century, when one ideological structure – authoritative – was replaced by another – totalitarian. This change came as a consequence of the Second World War and revolution.

Anton Mahnič was an avowed ideologist with a great sense of ideological interpretation of the relations between the past, present and future. Within these relations his rhetoric was able to create a strong fear of modernisation not only in the average Slovene farmer but also in the conservative intellectual. Mahnič's ability to direct the effects of the propaganda to several social strata at the same time is one of his major and undisputedly superior demagogic features.

Key words: political Catholicism, modernisation, ideology, literature

VIRI IN LITERATURA

Bratuž, A. (1990): Anton Mahnič – filozof krščanskega platonizma, Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Slovenska teološka akademija v Rimu, 33–43.

Benz, E. (1970): Die Stellung des Modernismus zur päpstlichen Autorität. V: Weinzierl, E. (ed.): Die Päpstliche Autorität im katholischen Selbstverständnis des 19. und 20. Jahrhunderts. Salzburg – München, ZALOŽBA, 85–108.

Juhant, J. (1990): Filozofske osnove Mahničevega delovanja, Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Slovenska teološka akademija v Rimu, 23–33.

Janosi, F. E. (1970): Liberaler Katholizismus und päpstliche Autorität bis zum Syllabus. V: Weinzierl, E. (ed.): Die päpstliche Autorität im katholischen Selbstverständnis des 19. und 20. Jahrhunderts. Salzburg – München, Universitätsverlag Anton Pustet, 33–51.

Mahnič, A. (1999): Dvanajst večerov (ponatis originala iz leta 1887). Nova Gorica, Založba Branko.

Mahnič, A. (1888): Rimski Katolik. Gorica, Hilarijska tiskarna v Gorici.

Mahnič, A. (1889): Rimski Katolik. Gorica, Hilarijska tiskarna v Gorici.

Mahnič, A. (1890): Rimski Katolik. Gorica, Hilarijska tiskarna v Gorici.

Mahnič, A. (1891): Rimski Katolik. Gorica, Hilarijska tiskarna v Gorici.

Meyer, T. (1998): Die Politisierung kultureller Differenz – Fundamentalismus, Kultur und Politik. V: Bielefeldt, H., Heitmeyer, W.: Politisierte Religion (Ursachen und Erscheinungsformen des modernen Fundamentalismus). Frankfurt a. M., Suhrkamp.

Pirc, J. (1993): Utopija nove krščanske družbe, Cerkev, kultura in politika 1890–1941. Ljubljana, Slovenska matica.

Prijatelj, I. (1966): Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina (ponatis originala iz leta 1938), knj. VI. Ljubljana, DZS.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-20

UDK 321.64:327(450:437)"1918/1939"

"ČEŠKOSLOVAŠKO-ITALIJANSKA MALA VOJNA". MEDNARODNE RAZSEŽNOSTI PRVEGA TRŽAŠKEGA PROCESA IN REAKCIJE NA ČEŠKOSLOVAŠKEM

Borut KLABJAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Avtor se v članku posveča manj znani plati prvega tržaškega procesa, ki ima v zgodovini in zavesti primorskih Slovencev prav posebno mesto. Tale dogodek je bolj kot vsi ostali, ki so zaznamovali represivno politiko italijanske oblasti v obdobju med svetovnima vojnama, presegel lokalne meje. Svetovno časopisje je podrobno sledilo dogodku. Še najbolj pogosto so o tem pisali na Češkoslovaškem. Tam so bile reakcije še najbolj ostre. Procesu so sledili tudi uradni predstavniki tujih držav in njihovo mnenje je bilo do sedaj še neznano. S pomočjo svetovnega tiska iz takratnega obdobja in gradiva iz praških arhivov ter iz arhiva nemškega zunanjega ministrstva avtor dopolnjuje sliko o dogodku, ki je na mednarodni ravni najbolj prispeval, da se je v času med svetovnima vojnama govorilo o stanju "jugoslovanske manjšine" v fašistični Italiji.

Ključne besede: prvi tržaški proces, Češkoslovaška, Italija, fašizem, Trst, Primorska, Slovenci v Italiji, mednarodna javnost, mednarodna politika

"PICCOLA GUERRA CECOSLOVACCO-ITALIANA". LE DIMENSIONI INTERNAZIONALI DEL PRIMO PROCESSO DI TRIESTE E LE REAZIONI IN CECOSLOVACCHIA

SINTESI

Nel suo articolo l'autore si dedica al risvolto meno conosciuto del primo processo di Trieste che occupa un posto di primo piano nella storia e nella coscienza degli sloveni del Litorale. Questo avvenimento, più di tutti gli altri fatti che segnarono la politica repressiva dell'Italia nel periodo tra le due guerre mondiali, oltrepassò i confini locali. La stampa mondiale seguì il processo con profondo interesse. Gli articoli più frequenti venivano pubblicati in Cecoslovacchia, dove le reazioni furono fra le più dure. Il processo fu seguito anche dai rappresentanti ufficiali dei paesi esteri e le loro opinioni sono rimaste finora sconosciute. Con l'ausilio della stampa internazionale del tempo e grazie al materiale raccolto negli archivi di Praga e negli archivi del Ministero degli esteri tedesco, l'autore completa il quadro storico di quell'avvenimento che a livello internazionale contribuì affinché nel periodo fra le due guerre mondiali si parlasse della situazione della "minoranza jugoslava" nell'Italia fascista.

Parole chiave: primo processo di Trieste, Cecoslovacchia, Italia, fascismo, Trieste, Litorale, sloveni in Italia, opinione pubblica internazionale, politica internazionale

UVOD

Prvi tržaški proces, usmrtilitev štirih mladeničev, dolgoletne zaporne kazni, protislovenska politika fašističnega Rima in vse, kar ji je sledilo, so danes po petinsedemdesetih letih še vedno aktualne teme. V časopisju se ciklično pojavljajo polemike o tem, da so bili ustreljeni antifašisti zgolj teroristi, banditi oziroma z druge strani mučeniki, junaki, žrtve. Razprava se ne misli neposredno ukvarjati z interpretacijami, ki jih danes različni krogi ali posamezniki dajejo predstavljenemu problemu, temveč želi biti strokovna obogatitev vedenja o dogodku, ki je zaznamoval življenje primorskih Slovencev in ki s svojo simboliko še danes povezuje in razdvaja.

Prvi tržaški proces je pojem, ki se je uveljavil zlasti v slovenski javnosti in označuje proces proti skupini upornikov, ki so se z nasilnimi dejanji uprli asimilacijski politiki fašizma, ki jo je ta začel izvajati bolj ali manj dosledno od samega nastopa dalje. Proces se je začel 1. septembra 1930 v Trstu, trajal je le pet dni in se zaključil s strelji na bazoviški gmajni, kjer so usmrtili štiri obtožence.

Zgodovina prvega tržaškega procesa do danes še ni bila dokončno raziskana. Zelo prodorna so nedvomno dela Milice Kacin Wohinz, ki je v svoji knjigi *Prvi antifašizem v Evropi* posvetila precej prostora dogajanju okrog procesa, ali pa njeni članki, ki so leta 1980, ob petdeseti obletnici ustrelitve, izšli v nadaljevanju v Sobotni prilogi časopisa Delo. Prav tako pomembna je študija Jožeta Pirjevca, ki je izšla v tržaški reviji *Qualestoria Pagine di storia dell'antifascismo sloveno. I fucilati di Basovizza del 1930* oziroma v reviji *Quaderni* z naslovom *Basovizza 1930* in v slovenščini v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja. Temu vprašanju sta se posvetila tudi Lavo Čermelj v knjigi *Slovinci in Hrvati pod Italijo* in Milan Pahor, zlasti v članku, objavljenem v *Jadranskem koledarju* ob 50. obletnici ustrelitve *Bazovica 1930–1980*. Iz memoarskih del sta pomembni pričevanji *Bazoviški spomenik* Vekoslava Špangerja in Čermeljevi *Spomini*, čeprav se ti nanašajo na obdobje dvajsetih let. Prav tako tudi delo *Uporna mladina*, Milka Škrapa. Dragoceni so tudi spomini Draga Žerjale, ki jih je Aleksej Kalc zbral v knjigo *Spomini in razlage*, za našo specifično temo pa predvsem knjiga, ki je izšla že leta 1931 na pobudo J. Goričarja, *Bazovica. 6. IX. 1930, Odmevi tržaškega procesa v inozemskem časopisju*, ki vsebuje številne članke, ki jih je tuje časopisje posvetilo tržaškemu procesu.

Navedene raziskave temeljito prikazujejo upor Slovencev in Hrvatov proti fašistični politiki; opisane so

številne akcije, sabotaže, atentati in nato aretacije, ki so jim sledile. Tudi sodna obravnava pred Posebnim sodiščem za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello stato) je podrobno obdelana.¹ Zato razprava teh vprašanj ne bo znova odpirala; omenjena in uporabljena bodo, če bodo koristna za razumevanje ožje teme raziskave.

Ostaja vsekakor še vrsta odprtih vprašanj: zanimivo bi bilo npr. preveriti, kako je slovensko prebivalstvo pokrajine reagiralo na proces in obsodbo. Obenem bi bila koristna tudi primerjava z italijanskim delom v Trstu in na Primorskem živečih ljudi. Ali pa, koliko so strelji na bazoviški gmajni prizadeli politično elito v Ljubljani in Beogradu. Nerazrešenih vprašanj je še precej. Raziskava bo poskušala zapolniti eno izmed vrzeli; posvetila se bo mednarodnim razsežnostim procesa s posebnim poudarkom na reakcije, ki jih je ta sprožil na Češkoslovaškem. Poleg Goričarjeve publikacije tudi Španger posveča v svojem *Bazoviškem spomeniku* pred zaključkom nekaj strani vprašanju *Kako je svet sodil*, to pa je tudi vse. Tam navaja več evropskih časopisov, ki so se ukvarjali s procesom, kar predstavlja nedvomno zanimiv pregled. Vendar je treba – glede na pomen, ki ga je imel proces za Slovence, ki so v obdobju med svetovnima vojnama živeli v Italiji, in na odmev, ki ga je imel v evropski javnosti – Špangerjeve navedbe dopolniti in podrobneje analizirati.

Vprašanje, kako je svetovno in češkoslovaško časopisje obravnavalo dogodke, pa je samo prvi del raziskave. Drugi del sloni na analizi arhivskega gradiva. Na podlagi tega bo raziskava poskušala prikazati, kako je mednarodna diplomacija gledala na sodno obravnavo in na izvršitev obtožbe 6. septembra 1930. Kako so tuji diplomati gledali na dogajanje v Trstu do sedaj ni bilo popolnoma jasno. Pregledano gradivo je iz arhiva zunanjega ministrstva Češke republike, iz češkega narodnega arhiva in iz osebnega arhiva bivšega češkoslovaškega predsednika Tomáša Garrigue Masaryka, ki ga hrani istoimenski inštitut v Pragi. Da bi bila slika popolnejša, je raziskava dopolnjena še z dokumenti iz arhiva nemškega zunanjega ministrstva in iz zbirke dokumentov italijanske diplomacije *Documenti diplomatici italiani*.

ČEŠKOSLOVAŠKE POVEZAVE S TRSTOM

Trst je bil v prejšnjih desetletjih zelo pomemben za ozemlja, ki so se po prvi svetovni vojni združila v Češkoslovaško republiko, tako z gospodarskega kot s političnega gledišča. Že v času habsburške vladavine se je prodirajoči češki kapital posluževal tržaškega pristanišča za poslovanje s svetovnimi tržišči. Znotraj državne uprave ali v zasebnih podjetjih so v Trstu službovali

1 V knjigi Aula IV (1976) so obdelani vsi procesi, ki jih je obravnavalo Posebno sodišče.

češki posamezniki. V mestu so imeli svoje organizacije, kot npr. *Česko besedo*, in Trst je predstavljal za Čehe (v manjši meri za Slovake) okno v svet. Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku novih držav se je splošni okvir nedvomno spremenil, vendar se je sodelovanje med Trstom in srednjeevropskimi sosedi nadaljevalo.² Med temi je novonastala Češkoslovaška republika zavzemala vidno mesto.

Jeseni 1918, ko je država dvoglavega orla naglo razpadala in je bilo stanje precej nejasno, so za red v Trstu skrbeli češki in slovaški vojaki, ki so bili takrat do pred kratkim v avstro-ogrski vojski. Na uniformah habsburške vojske so imeli pripete belo-rdeče trakove ali kokarde. To je bil njihov razpoznavni znak. Do prihoda guvernerja Petittija di Roreto in italijanskih vojaških enot, 3. novembra 1918, so imeli nalogo preprečevati rope in vandalska početja. Ko je guverner prevzel oblast v mestu, je najbolj zaslužne posameznike tudi posebno odlikoval (Romano, 1968, 24, 25). V naslednjih letih so se prek Trsta vračale v domovino t. i. legije, enote čeških in slovaških prostovoljcev, ki so se med vojno, pod vodstvom M. R. Štefánika, vojskovala na strani zahodnih zaveznikov. Prav zaradi ustanovitve češkoslovaških prostovoljnih enot na strani antante, ki so se nato v Sibiriji spopadle tudi z boljševiško rdečo armado, so lahko češkoslovaški predstavniki na mirovni konferenci v Parizu sedeli za mizo zmagovalcev.³

Gospodarske izmenjave med Italijo in Češkoslovaško prek Trsta oziroma uporaba tržaške luke s strani češko-slovaških oblasti so v prvem povojnem obdobju kazale na rastoče sodelovanje med državama.⁴ Podonavje je bilo eno izmed območij, na katero si je želel Rim razširiti svoj vpliv. Zato je imela Češkoslovaška v geopolitični ureditvi "nove Evrope" pomemben položaj: na eni strani je bila vezana na Italijo, ki je med antantnimi silami prva privolila k ustanovitvi češkoslovaških legij in

jih vojaško podprla (Leoncini, 1978). To je bilo spomladi leta 1918 pomembna strateška poteza (Valiani, 1966, 400). Skupna borba proti Habsburžanom je bila v naslednjih letih pomemben faktor sodelovanja ali na politični ali na vojaški ravni.⁵ Čeprav je povojna retorika o pohabljeni zmagi, "vittoria mutilata", nekoliko oddaljila Italijo od njenih vojnih zaveznikov, je ta izšla z mirovne konference kot zmagovalka, ki je hotela odigrati vidno vlogo v ožjem krogu evropskih velesil. Zaradi tega je hotela Češkoslovaška biti z Italijo v čim boljših odnosih. Na drugi strani so bili češkoslovaški politiki odvisni od sodelovanja z južnimi Slovani, ki pa so za Italijo predstavljali enega izmed največjih nasprotnikov.⁶ Italijanski zunanji minister Sonnino je že med vojno nasprotoval ustanovitvi skupne države južnih Slovanov. Trenja med Kraljevino SHS in Italijo so se nadaljevala tudi po vojni in niti Rapalska pogodba leta 1920 ni dokončno normalizirala medsebojnih odnosov. Obenem je Masarykova republika skupaj s Kraljevino SHS in z Romunijo tvorila pomembno politično zvezo, znano pod imenom *Mala antanta*, in v medvojnem obdobju predstavljala temelj ureditve, ki je izhajala iz versajske mirovne pogodbe. Čeprav je včasih prihajalo do nesporazumov, so države med seboj sodelovale na političnem, kulturnem in gospodarskem področju.⁷ Na mednarodni ravni so se naslanjale na Francijo in ji obenem zagotavljale strateško premoč v srednji in južnovzhodni Evropi.⁸ Italijani pa so od samega začetka videli to zvezo kot sredstvo francoskega nadzora v podonavsko-balkanskem prostoru, ki so ga v Rimu imeli za svoje interesno območje, zato je bil eden izmed ciljev aktivnejše, agresivnejše zunanje politike.

Tako je Češkoslovaška z zunanjim ministrom Edvardom Benešem na čelu večstransko razvijala svojo politiko in nemalokrat poskušala posredovati med Italijo in Jugoslavijo. Zaradi svoje preteklosti in nepretrganih sti-

2 O propadu habsburške monarhije glej npr. Valiani, 1966; Fejtő, 1990 in Zeman, 1961.

3 O pariški mirovni konferenci glej med drugim Macmillan, 2003. Za vlogo, ki jo je imela Češkoslovaška v Parizu, glej Dejmek, Kolář, 2001 in Klimek, 1989. O liku Milana Rastislava Štefánika glej med drugimi Kováč, 1996; Ferenčuhová, 1999 in Kautský, 2004.

4 V primerjavi z ostalimi državnimi enotami, ki so se prelevile iz ruševin Habsburške monarhije, je bila Češkoslovaška nedvomno v zavidljivem položaju. Začasna kriza je neizogibno udarila tudi po državi predsednika Masaryka, posledice pa so bile veliko milejše in kratkotrajnejše kot pri katerikoli drugi srednjeevropski sosedi. Čeprav se statistični podatki včasih nekoliko razhajajo, je Češkoslovaški pripadlo približno 70 % vse industrijske moči bivše monarhije. S takim potencialom je bila na ravni industrijsko najbolj razvitih zahodnoevropskih držav (Berend, Ranki, 1978, 219). O gospodarskem stanju srednjeevropskega območja glej tudi Ranki, 1983 in Teichova, 1997. Za specifični češkoslovaški primer so med drugimi zanimive še Teichova, 1994; Lacina, 1990; Lacina, Patek, 1995; Kubu, Patek, 2000 in Valenta, Voráček, Harna, 1999. Za primerjavo med češkim in slovaškim delom države glej npr. Lipták, 2000 in Rychlík, 1997.

5 Po vojni sta Italija in Češkoslovaška prirejali proslave v spomin na padle vojake. Prireditve so imele vlogo povezovati strani, zlasti vojski, ampak nesrečni poseg italijanskih enot na Slovaškem leta 1919, je od samega začetka preprečil konkretnije kasnejše sodelovanje in pustil Franciji prosto pot. Glej npr. Hronský, 2002.

6 Za sodelovanje v letih prve svetovne vojne med Čehi in Slovaki na eni strani ter slovenskimi, hrvaškimi in srbskimi političnimi voditelji na drugi strani glej Paulová, 1968. O odnosu Italije do novoustanovljenih držav srednje in vzhodne Evrope v prvih povojnih letih glej Caccamo, 2000. Podatki so zanimivi, ampak avtorjevo mnenje se opira le na omejeno gradivo, zato so njegovi zaključki včasih pre nagljeni.

7 O vprašanjih, ki se nanašajo na *Malo antanto*, glej npr. Vanku, 1969; Ádám, 1993; Sládek, 2000; Dejmek, Kolář, 2004; Iordache, 1977 in Jančík, 1999.

8 Glej npr. Hovi, 1975; 1984; Komjathy, 1976; Wandycz, 1962; 1988.

kov ter zaradi svoje lege je Trst imel v tem kontekstu pomembno vlogo. Zato je Češkoslovaška v mestu postavila svoj generalni konzulat. Tako je lahko podrobno sledila vsem premikom, ki so se dogajali v mestu in na vsem območju Primorske. Povezanost s Trstom in pomembna vloga znotraj mednarodnih političnih povezav ter večdesetletno sodelovanje s Slovenci na najrazličnejših področjih so najpomembnejši razlogi, zaradi katerih je bil odmev prvega tržaškega procesa med Čehi in Slovaki tako močan. Zato bo razprava posvetila posebno pozornost prav temu vprašanju.

POLOŽAJ SLOVENCEV IN HRVATOV V ITALIJI, ATENTATI IN PROCES

Na ozemlju t. i. Julijske krajine je takrat delovalo več organizacij, TIGR, Orjuna, Borba itd., a čeprav so se med seboj razlikovale, so imele kot skupni cilj upreti se fašistični nadvladi in po svojih močeh eventualno prispevati k priključitvi območja k Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁹ Najbolj odločna je bila mlajša generacija, ki se ni strinjala s pasivno držo dotedanjih predstavnikov slovenske skupnosti. Združili so se v tajne skupine in organizirali več protirežimskih akcij; izvedli so več požigov šol, ki jih je italijanska država prek organizacije *Lega nazionale* postavljala v slovenskih in hrvaških krajih, in napadali so ljudi oziroma strukture, ki so bili povezani s fašističnim režimom. Organizirali so atentate in širili antifašistični tisk, ki je prihajal iz tujine. Predvsem tistega, ki so ga italijanski antifašisti v pregnanstvu v Parizu pošiljali v domovino.

8. aprila 1928 so izvedli demonstrativno akcijo na Proseku, v vasi nedaleč od Trsta, s požigom italijanske šole, ki je bila postavljena namesto slovenske. "Zgled za požige so dali prvi fašisti v začetku dvajsetih let, ko so zažigali sedeže slovanskih in delavskih organizacij, knjižnice, telovadnice, tiskarne in podobno, začeni z Narodnim domom junija 1920. Sama po sebi se je ponujala metoda dobesednega "zoba za zob" (Kacin Wohinz, 1990, 244). Mesec kasneje sta sledila še požiga šole na Katinari in otroškega vrtca v Tolminu. V naslednjih mesecih so se akcije nadaljevale in širile po vsem primorskem prostoru. Streljali so tudi na fašistične miličnike in na tiste, ki so z njimi sodelovali. Sledile so aretacije, ki so prizadele kompromitirane voditelje mladinskih organizacij, prisilno razpuščenih v prejšnjih letih. Nekaterim je pravočasno uspelo zbežati čez mejo. Več ljudi pa je bilo konfiniranih.

10. februarja 1930 so nekateri člani tajne organizacije Borba organizirali bombni atentat na uredništvo tržaškega fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste*. Ena

oseba je bila ubita, tri pa lažje ranjene. Preiskava se je zavlekla in preiskovalci so preverjali vse mogoče povezave. Medtem so se atentati in požigi nadaljevali, storilce pa so sredi aprila prijeli. V naslednjih mesecih je tajna fašistična policija OVRA aretirala večjo skupino antifašistov in članov ilegalnih organizacij ter jih postavila pred sodišče.

Uvodna obrazložitev obtožnice je govorila o ilegalnem širjenju slovanskega tiska, o požigih italijanskih šol, terorističnih dejanjih proti posameznikom in proti vojaškim ter javnim zgradbam, o vohunskih in številnih drugih zločinskih dejanjih, skupno 99-ih.

Proces je imel za italijanski režim precejšen pomen zlasti zaradi dokazovanja moči svojim sovražnikom; v prvi vrsti sosednji Jugoslaviji in skupinam antifašističnih pregnancev, ki so iz tujine dvigali glas proti Mussolinijevi vladavini. Zato so ga priredili v Trstu, nedaleč od meje s sosednjo kraljevino in v samem središču pokrajine, kjer se je z raznimi atentati slovenska in hrvaška ilegala upirala dučejju. Režim si je propagandistično precej obetal od procesa. Časopisi so obveščali javnost pred procesom in podrobno poročali v dneh, ko se je proces odvijal. V sodno palačo so oblasti povabile vse konzule tujih predstavništev, ki so imeli svoj sedež v mestu z namenom, da bi tudi navzven končno dokazale, da nihče ne more in ne sme ogroziti fašizma. Takrat je bilo v mestu več tujih predstavništev in nekatera izmed njih so se sodne obravnave tudi udeležila. V arhivu češkega zunanjega ministrstva so zbrana poročila takratnega predstavnika češkoslovaške države v Trstu. Generalni konzul Vojtěch Krbec se procesa ni osebno udeležil. Zaradi zdravstvenih težav se je začasno umaknil v domovino. Ko se je vrnil v Trst, pa je glede na velik odmev, ki ga je dogodek imel na mednarodni ravni, in val polemik, ki se je z njim v zvezi razvnel zlasti na Češkem in Slovaškem, začel poizvedovati o poteku dogodkov. Italijanski časopisi so bili namreč enostransko na strani fašističnih oblasti in slepo sledili novicam, ki jih je delila režimska tiskovna agencija Stefani.¹⁰ Zato da bi si ustvaril jasnejšo in objektivnejšo sliko o poteku procesa, je za mnenje povprašal tudi tuje kolege, ki so bili v tistih dneh prisotni v tržaški sodni palači.

Evropski in svetovni tisk se je že v obdobju dvajsetih let ukvarjal z zatiranjem manjšin na italijanskem ozemlju, še zlasti po prevzemu oblasti fašistične stranke.¹¹ Takrat so časopisi več pozornosti namenjali nemški skupnosti na južnem Tirolskem, ki je bila v tistem obdobju žgoča tema v medsebojnih odnosih med Italijo na eni strani in Avstrijo ter Nemčijo na drugi strani. Postopoma pa so določeno pozornost začeli namenjati tudi "jugoslovanski manjšini", kot so imenovali sloven-

9 O imenu Julijska krajina glej Marušič, 1996.

10 O vlogi in pomenu agencije Stefani glej Canosa, 2002.

11 O stanju narodnih manjšin v Italiji glej Gatterer, 1994.

sko in hrvaško skupnost, ki je živela v okviru takratne Kraljevine Italije. Zlasti časopisje, ki je kritično gledalo na Mussolinijevo Italijo, je objavljalo novice o stanju na italijanski vzhodni meji. Jugoslovanski tisk predstavlja poglavje zase, ampak cela vrsta francoskih, angleških, nemških, čeških, slovaških, poljskih in drugih časnikarjev se je posvetila temu vprašanju. Češki časopis *Pravo Lidu* je že leta 1926 izpod peresa inž. Z. S. pisal o upanju, da je preganjanje "bratov Slovencev" le zgodovina in da bodo slovenske zahteve uresničene v smislu pravičnosti (PL, 1). Časopis *Česke slovo* pa se je teden kasneje zgražal nad zaprtjem slovanskih šol (ČS, 1), pisanje o "zatiranju Jugoslovancev" pa se je nadaljevalo tudi v naslednjih številkah. O tem so pisali tudi številni drugi evropski časopisi. Prav zaradi velikega števila takih prispevkov se raziskava omejuje le na tiste, ki so izšli tistega leta, ko se je vršil proces.

Med temi so najbolj zanimivi prispevki Georgesa Leonarda v časopisu *L'Ère Nouvelle*, ki so redno obveščali francosko javnost in bi pravzaprav zahtevali posebno, le temu namenjeno obravnavo. 2. aprila 1930 je v članku z naslovom *Le régime de la presse pour les minorités nationales en Italie fasciste* Leonard opisoval "nevzdržno stanje" slovenskega in hrvaškega tiska pod udarom italijanskih oblasti (EN, 1). Deset dni kasneje je javnost opozarjal o preganjanju slovanskega prebivalstva in pod naslovom *Mesures de police et méthodes judiciaires employées contre les populations slaves* našteval internacije, konfinacije in druge ukrepe, ki so prizadeli na desetine oseb. Omenja tudi puljski proces proti Vladimirju Gortanu in ostalim, ki se je zgodil leto prej, od 14. do 16. oktobra 1929. O tem piše, da je bila obsodba izvršena že naslednji dan in v največji tajnosti, da "bi civilizirani svet ne imel časa protestirati proti tako barbarkemu početju" (EN, 2). Samo dva dni kasneje je izšel Leonardov članek z zgovornim naslovom *La suppression générale de l'élément slave en Italie*, v katerem se avtor med drugim ukvarja s poitalijančevanjem slovanskih priimkov (EN, 3) in to nadaljuje tudi v naslednjih spisih kot npr. *La chasse aux noms dans le Trentin* (EN, 4) in *L'italianisation des minorités yougoslaves?*, ki ima podnaslov *800.000 noms seront à changer* (EN, 5). Ko so konec avgusta 1930 oblasti pripeljale v Trst obtožence, da bi jim sodili, je češki časopis *Národní Listy* zapisal: "Na slovansko Golgoto bodo dogradili nove križe slovenskih mučenikov. Številnim obtožencem grozi smrtna obsodba" (NL, 1); in od takrat so se začeli vedno bolj zanimati za potek tržaškega procesa.

Število člankov, ki je obravnavalo stanje Slovencev in Hrvatov v Italiji je znatno naraslo v avgustovskih in zlasti prvih septembrskih dneh, ko se je Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello

Stato) preselilo v Trst in se je začela sodna obravnavo. Obtoženih je bilo skupno 87 oseb, kar nekaj pa jih je že zbežalo čez mejo, tako da jih je ostalo 48; iz rimskih zaporov je bilo v Trst pripeljanih le 18. Ostale zapor-nike, ki so sedeli za zapahi je sojenje čakalo šele naslednje leto.

Francoski *Ouvre* je 1. septembra, na dan začetka procesa, na koncu članka *Le tribunal spécial fasciste prépare des condamnations à mort* objavil telegram, v katerem so univerzitetni študentje iz Ljubljane "v imenu človeštva in pravice" klicali na pomoč proti "fašističnemu terorju" (*Ouvre*, 1). Isti list je par dni kasneje spet objavil apel jugoslovanskih izseljencev "vsem civiliziranim narodom," naj zahtevajo "pravično ravnanje s hrvaškimi in slovenskimi manjšinami za ohranjanje svetovnega miru" (*Ouvre*, 2).

Evropska javnost je namenila precej pozornosti procesu, saj je v njem videla nevarnost za destabilizacijo strateško zelo pomembnega južnoevropskega območja. Napetosti med državama na apeninskem in balkanskem polotoku je zaskrbljeno sledila vsa celina. Marsikdo je v Mussolinijevem ravnanju videl pretvezo za začetek vojne med Italijo in Jugoslavijo, ki je bila v tistih letih vse prej kot nemogoča. Francoski in češkoslovaški časopisi so bili med najbolj glasnimi pri obravnavi procesa, kajti zunanja politika Kraljevine Jugoslavije je temeljila na povezavah znotraj Male antante in v sozvočju s Parizom. Zato sta češkoslovaški in francoski tisk, ki sta v tistih letih že itak večkrat kritizirala Mussolinija in njegovo doktrino, bila v prvi vrsti pri obrambi jugoslovanske manjšine in proti fašističnim posegom.

V dneh procesa so v mestu veljali najstrožji varnostni ukrepi. Češki dnevnik *Reforma* je v članku z naslovom *Podrobnosti o procesu proti Jugoslovancem v Trstu* pisal, da se je v ponedeljek 1. septembra v Trstu začel proces proti 18 Jugoslovancem, italijanskim državljanom, in da so italijanske oblasti dovolile vstop v sodno palačo le trem tujim novinarjem, Nemcu, Angležu in Američanu, ter da o procesu poročajo predvsem fašistični italijanski novinarji. Časopis je v svojem opisu podčrtal, da Trst spominja na mesto v obsedenem stanju. V celem mestu je bilo na stotine fašističnih miličnikov v uniformah, karabinjerjev, policajev in detektivov. Iz Rima so prišli posebni oddelki policije, medtem ko je bilo po besedah Reforme iz varnostnih razlogov v mestu aretiranih približno 500 oseb.¹² Da bi preprečili morebitne izgrede, je tržaška kvestura odredila stalno stražo pred nekaterimi konzularnimi predstavništvi, v prvi vrsti pred jugoslovanskim in francoskim, a tudi pred češkoslovaškim in pred drugimi stavbami, ki bi lahko bile tarče napadov. Bali so se morebitnih protijugoslovanskih manifestacij, ki bi se lahko sprevrgle v odkrito nasilje, še večja za-

12 "Vsi Slovani in ves protifašistični živeli so pod strogim nadzorom" (*Reforma*, 1).

skrbljenost pa je veljala za morebitne akcije slovenskih antifašistov.

Obsojenci so bili kaznovani na večletne zaporne kazni; štirje uporniki, ki so sodelovali pri bombnem atentatu na tržaško fašistično glasila *Il Popolo di Trieste*, Alojz Valenčič, Franc Marušič, Zvonimir Miloš in Ferdinand Bidovec, pa so bili obsojeni na smrt z ustrelitvijo v hrbet. Obsodba je bila izvršena že naslednji dan na gmajni zraven Bazovice, najbrž zato, ker je bil 6. september rojstni dan jugoslovanskega prestolonaslednika. "Sodba naj bi bila torej protijugoslovanska manifestacija, tako kot so bili atentati demonstrativno opravljeni ob fašističnih praznikih. Toda režiserji procesa niso tempirali na jugoslovanski praznik izreka obsodbe, pač pa njeno izvršitev, da bi bil izziv učinkovitejši. Iz celotnega postopka se je posebej kazala težnja obtožiti Jugoslavijo in italijanski antifašizem v emigraciji" (Kacin Wohinz, 1990, 300). Režiser procesa pa je bil sam Mussolini (Kacin Wohinz, 1990, 301).

Italijanski, predvsem tržaški tisk je vsak dan posvečal veliko prostora sodni obravnavi, pa tudi tuji tisk je redno prinašal novice iz Trsta. Angleški *Daily Telegraph* je npr. vsak dan objavil članek o poteku sodne razprave. Novice je večinoma povzemal po tiskovni agenciji Reuter. Tudi dnevnik iz Chicaga *Daily Herald* je 5. septembra izšel z naslovom *Mass arrests of Slavs in Italy*. Dopisnik iz Ženeve je pisal, da mu je uspelo stopiti v stik s slovenskim študentom, ki je iz Trsta pribežal v Švico, da bi pri Društvu narodov apeliral proti "fašističnemu terorju". V naslednjih vrsticah so sledile novice o procesu, neizbežnih smrtnih obsodbah in mučenju obtožencev (DH, 1). Podobno je pisal tudi *Manchester Guardian*, ki pa je še bolj izpostavljal učinke na mednarodno politiko. Podnaslov se je glasil *Adriatic peace in balance* in v besedilu je navedeno, da je italijanska vojska premaknila 70 tisoč vojakov na mejo z Jugoslavijo (MG, 1). Tudi praški časopis *Lidové Listy* je 5. septembra 1930 objavil *Apel jugoslovanskih emigrantov iz Italije kulturnim narodom*, ki se je zaključeval z vzklikom "Ohranite svetovni mir!"¹³ (LL, 1). Med številnimi glasovi, ki so se dvignili iz Francije, se je oglasil tudi italijanski socialistični voditelj Filippo Turati, ki je od leta 1926 živel v izgnanstvu v Parizu in je za časopis *Le Populaire* pisal o tržaškem procesu (LP, 1). Odločno je obsodil Mussolinijevo vladavino in ravnanje z manjšinami znotraj italijanskih meja. V svojem prispevku je Turati navedel, da se vse to dogaja sredi dvajsetega stoletja, v "domovini prava", kot je sarkastično imenoval Italijo, in pred "ravnodušnimi očmi Društva narodov". Tudi nekateri drugi časniki so izpostavljali vlogo Društva narodov in njegovo nezavzetost ter neodločnost pri tem in drugih primerih, kar je v naslednjih letih bilo usodno za svetovni mir.

MEDNARODNA IN ČEŠKOSLOVAŠKA JAVNOST O PROCESU

Še bolj kot proces je v mednarodni javnosti odmevala razsodba in posledična usmrnitev obtožencev. Evropski in svetovni tisk zlasti severnoameriški je v naslednjih dneh o dogodku večkrat poročal in polemike, ki so sledile, so še več tednov polnile strani časopisov. Poljski *Czas* je takoj naslednji dan komentiral, da je "tržaški proces žalosten rezultat narodnih vojn" (*Czas*, 1). Prav tako je 7. septembra, dan po izvršitvi smrtnih obsodb, urednik socialističnega časnika *Le Populaire* Oreste Rosenberg prispevek *Le nouveau crime de Mussolini* zaključil s komentarjem – apelom – "c'est une politique d'isolement moral du fascisme qui s'impose" (LP, 2). Angleški liberalni *The News Chronicle* je pod naslovom *Swift Execution. Dramatic climax of terrorist trial* zapisal, da so strelji na bazoviški gmajni "zaključili še eno obdobje v zgodovini obmejnega konflikta" (NC, 1). Britanski *Morning Post* je poudarjal takojšnjo izvršitev obsodbe, *Manchester Guardian* pa je v članku *The Trieste Verdict* opozarjal, da obstajajo za naglico, s katero je bila izvršena smrtna kazen, drugi razlogi kot samo "sodna ekspeditivnost" italijanske pravice, kot so poudarjali nekateri italijanski listi (MG, 2). Angleški časopis je nadaljeval z naštevanjem prošelj in protestov, ki so prihajali v Ženevo v upanju, da v zadnjem trenutku pod mednarodnim pritiskom ne bi izvedli smrtnih obsodb. Primerjal je tržaške antifašiste z Oberdankom, herojsko figuro italijanskega *Risorgimenta*, in zapisal, da njihov odnos do Italije ni bil prav nič drugačen od italijanskega odnosa do "stare Avstrije". V naslednjih številkah je *Manchester Guardian* redno sledil in poročal o dogodkih v zvezi s tržaškim procesom. Pisal je, da so jugoslovanski listi objavili samo obsežna poročila in se vzdržali komentarjev (MG, 3). *The Daily Telegraph* pa je 10. septembra poročal o manifestacijah in protestih, ki so se zvrstili v večjih mestih Jugoslavije, zlasti v Beogradu in Zagrebu. Izpostavljal je nered in izbruhe nasilja s strani protestnikov, ki so kričali protiitalijanska gesla. Opozarjal je, da je stanje še vedno napeto in da so edino strogi policijski varnostni ukrepi preprečili resnejše incidente (DT, 1). Tudi na Slovenskem so se odvijale manifestacije, predvsem v Kranju, Mariboru in Ljubljani, ampak oblasti so shode prepovedale in takoj posegle, da ne bi prišlo do neljubih meddržavnih sporov z Italijo.

Na Češkoslovaškem, kot piše Venkov, osrednje glasililo češkoslovaške agrarne stranke, ki je bila po volitvah leta 1929 najmočnejša stranka v državi, je javno mnenje v celoti obsodilo "fašistični uboj Slovencev" (Venkov,

13 Članek je v celoti preveden v slovenščino v publikaciji Goričar, 1931, 16.

1).¹⁴ Številni češki in slovaški listi so radikalno obsodili ravnanje sodišča in italijanske države. Časopis *Lidové Noviny* je polemiziral z rimsko *Tribuno*, ki je proces označila za "boj civilizacije proti barbarstvu", in ji očitala, "da se je s strašno tržaško usmrtitvijo fašistična civilizacija predstavila vzgojenemu svetu tako, da ji slovansko barbarstvo res ne more zavidati". *Nový Večerník* je, kot številni češkoslovaški listi, napadal rasistično usmeritev italijanskega tiska in se zgražal nad njegovim pisanjem, kot npr. da so "Turki sploh edini pošteni narod vzhodno od Sredozemskega morja" (NV, 1). Pod naslovom *Presenetljivo pisanje italijanskega fašističnega tiska proti Slovencem in Slovanom* našteva druge odlomke, ki so jih objavili v prejšnjih dneh *Il Popolo d'Italia* in ostala fašistična glasila. *Československá Republika* je postavila v ospredje dejstvo, da je v tistih dneh v Ženevi zasedal Kongres evropskih narodnosti, pri čemer je imel vodilno vlogo slovenski poslanec iz Italije dr. Vilfan, in se spraševala, kakšne bodo reakcije na usmrtitve v Trstu.¹⁵ Glasilo Kramářjevih narodnih demokratov *Národní Listy*, stranke, ki v preteklosti ni popolnoma ovrгла nekaterih potez italijanskega fašizma, je tokrat odločno obsodilo ravnanje Italije in obenem tudi Društva narodov ter manjšinski kongres zaradi brezbrzičnosti, s katero so sledili dogodkom v Trstu. Socialdemokratski *Právo Lidu* je poudaril, da je bilo za usmrtitev provokativno izbrano mesto ob meji, na drugi strani katere živijo "bratje usmrčenih". Po dolgem opisu posameznih kazni in kritik na račun Mussolinijeve politike je časnikar prispevek zaključil z ugotovitvijo, da "se bo kri nedolžnih maščevala Mussolinijevi nadvladi, tako kot vsaka velika krivica". *Lidové Listy*, časopis češke ljudske stranke, je nekoliko bolj umirjeno ocenjeval tržaške dogodke, a je fašistični oblasti vseeno očital pretirano strogost. *Reforma* je ugotavljala predvsem to, da bo ves svet obsodil usmrtitev štirih upornikov, kar je predstavljalo precej krut zaključek sodnega postopka, in zaključila, da so na tak način "Jugoslovani dobili svoje mučenike". *České Slovo* in *Národní Osvobození* razsodbe nista komentirala, vsekakor pa sta pisala o simpatijah, ki so jih v tistem trenutku uživali "jugoslovanski bratje" na Češko-

slovaškem. Časopis *Lid* je opisoval zatiralno Mussolinijevo politiko, s katero je "zdesetkal jugoslovansko manjšino", in poudarjal, da so slovenski in hrvaški voditelji konfinirani na italijanskih otokih Lipari, Ponza in Favignana.

Slovaški tisk je še bolj vneto napadel razsodbo sodišča: *Slovenská Politika* jo je označila za "strašno" in odkrito pisala, da so ves proces "zrežirali v Trstu kot ogabno in senzacionalno komedijo".¹⁶ Kot drugi časopisi iz Češkoslovaške je kritizirala italijanske kolege zaradi uporabe prisposodbe o italijanski obrambi vzvišene rimske kulture proti slovanskemu barbarstvu ter članek zaključila s tem, da je italijanski strani, kot zgled civilizacije, ponudila Neronov primer. Italijanski tisk je namreč večkrat označeval Slovence in Slovane v splošnem za "krvoločne barbore", ki naj bi s svojim "bal-kanskim početjem" ogrožali "mogočno italijansko kulturo, slonečo na slavi, večtisočletni rimski civilizaciji". Prav verjetno tudi zaradi protislovanskih parol so se na Češkoslovaškem čutili poklicani, da primerno odgovorijo surovemu pisanju. Pisanje nekaterih italijanskih časopisov o slovanskem barbarstvu je na drugi strani naletelo na ogorčen odziv.¹⁷ Tako v Jugoslaviji kot na Češkoslovaškem je sklicevanje na slovansko vzajemnost večkrat vzbujalo v širših množicah občutke solidarnosti. Tudi med takimi, ki se niso želeli zameriti Mussolinijevi Italiji, kot npr. *Telegraf*, ki je izražal misli uradne češkoslovaške diplomacije, a poudarjal, da "v vsem češkoslovaškem narodu ni človeka, ki bi odobral drakonično kazen, izrečeno v Trstu".¹⁸ Kramářjevi *Národní Listy* so postavljali v ospredje romantični ideal slovanskega bratstva in v uvodnem članku pod naslovom *Vsi Slovani so danes v duhu pri Slovencih v Trstu* med drugim zapisali, da je vest iz Trsta o "nezaslišani fašistični obsodbi" in njeni hitri izvršitvi vzbudila v "vsem slovanskem, kakor sploh v vsem kulturnem svetu", ogorčene reakcije. Zgražali so se nad pisanjem italijanskih listov in očitali "narodu in državi, ki se ponašata, da sta rimskega porekla", da sta izvršila "strašansko dejanje proti Slovanom" (SN, 1). Izražali so svojo popolno podporo Slovencem in sočustvovali z ustreljenimi.¹⁹ Kramář

14 Za češkoslovaško politično realnost v obdobju med svetovnima vojnama glej npr. Olivová, 2000; Karník, 2001–2003; Valenta, Voráček, Harna, 1999. V slovenščini glej Husa (1967), ki pa je v številnih ocenah že precej zastarela, in Mannová (2005), ki je omejena na slovaško zgodovino.

15 O Vilfanu glej Bajc, 2005. O njegovi vlogi znotraj Kongresa evropskih narodnosti glej Pelikan, 2005.

16 Tako ocenjuje slovaški dnevnik odločitev sodišča: "Obsodba, zaradi katere so bili ubiti štirje nesrečni Slovenci, obtoženi, da kujejo proti varnosti Italije, mora stresti vsakega človeka v katerem živi čut, čast in vest" (SP, 1).

17 "Morda molči svet, ker gre za prelito slovansko kri? Ali bo molčala tudi Praga, srce slovanstva? Ali češka pest ne bo zagrozila tržaškimi morilcem?" (Ponedeljek, 1).

18 "Nam ne more nihče očitati, da smo imeli kake predsodke o fašizmu, če tudi se nismo vselej strinjali s fašističnimi metodami. Danes pa v vsem češkoslovaškem narodu ni človeka, ki bi odobral drakonično kazen, izrečeno v Trstu, niti ona organizacija, ki nosi naziv fašizma. Nimamo pravice, da bi se vmešavali v zadeve te organizacije, mislimo pa, da bo njenemu pokretu samo v dobro, če se bo v znak protesta odrekla fašističnega naziva. Neštetokrat smo nastopili proti blatenju reprezentantov sedanjega fašističnega režima, z ozirom na dobre odnose do Italije. Toda v tem primeru molčati bi bil zločin! Iz nas govori v prvi vrsti človek in Slovan" (Ponedeljek, 1).

19 "Z ošabno žaljivostjo pišejo ti listi o celokupnem slovanstvu. Zaradi tega smo s polnim srcem pri nesrečnih, ki so prelili kri kot žrtve za svoj slovanski narod" (SN, 1).

sam, voditelj narodnih demokratov, je v govoru obsodil "nečuveno barbarstvo italijanskega fašizma" in svaril pred boljševizacijo Italije. Tudi *Národní Politika* je primerjala fašistični režim s sovjetskim zaradi krutega zaključka tržaškega procesa. Dotikala pa se je tudi posledic, ki jih je razsodba povzročila češko-italijanskim stikom; obsodba je zarezala "globoko brazdo med italijanskim režimom in češkim narodom". Spominjala je na medsebojne prijateljske stike, ko so bili "italijanski patrioti pri nas enako v časteh kakor narodni junaki". *Národní Listy* so spominjali na skupni boj Slovanov in Italijanov proti habsburški monarhiji, na sodelovanje češkoslovaških legij z italijansko vojsko, in opozarjali, da so "v Trstu kopali grob ne le štirim slovenskim mučnikom, temveč tudi na možnost prijateljskega sožitja Slovanov z Italijo" (SN, 2).

Italijanski dnevniki so na napade kmalu odgovorili; zavračali so obtožbe, podpirali lastna stališča in obtoževali češkoslovaške kolege, socialistične in demokratične stranke, mednarodno framacozonstvo, Beneša in njegovo politiko ter v splošnem kritizirali Češkoslovaško republiko. *Národní Listy* so kmalu odgovorili in svetovali italijanski diplomaciji, naj prepreči pisanje svojih listov, kajti "pisci protislovanskih hujskaških člankov" bi si po mnenju časopisa zaslužili "malo več nego samo nekaj naših ostrih kritik" (SN, 3).

Tudi slovenski in jugoslovanski tisk je prinašal novice o tržaškem procesu, čeprav le posredno. Iz Beograda je namreč na ljubljansko višje državno tožilstvo prišla brzopavka z ukazom, da se prepoveduje vsakršno komentiranje tržaškega procesa oziroma da je dovoljeno le prevajanje iz italijanskih časopisov (ANŠK, 1). Slovenski tisk se ni izpostavil v protestih proti ravnanju italijanskega sodstva, a vsekakor je precej obširno povzemal novice in komentarje iz tujega tiska. Precej pozornosti je namenjal pisanju tujih kolegov, v prvi vrsti tistih iz čeških in slovaških uredništev. Ljubljanski tednik *Ponedeljek* je v članku *Evropa sodi...* beležil pisanje evropskega časopisa, v posebni kolumni pa se je posvetil odmevom pri kolegi na Češkoslovaškem. Povzel je odlomek iz dnevnika *Národní Listy*, ki je prinašal več komentarjev o podobnostih s procesom, ki je potekal leto prej v Pulju, in razlagal, da "krvoločnosti Neronovih potomcev ni potolažil puljski umor: Vladimiru Gortanu slede nove žrtve". Opozarjal je, da je bil na obeh procesih predsednik sodišča ista oseba, general Cristini, zaradi česar se ni treba čuditi smrtnim obsodbam, s katerimi se je zaključil sodni postopek. Ocenjeval je, da je "ves tržaški proces samo zoprna igra, ki naj prepriča svet o slovenskem barbarstvu, ogrožajočem rimsko civilizacijo" (*Ponedeljek*, 1). Jugoslovanski časopis *Novosti* je poudaril, da so manifestacije *Češkoslovaške solidarnosti* prekoračile meje pričakovanja in da so na Češkoslovaškem pokazali svoje simpatije v taki meri, ki bi lahko celo škodila njihovim materialnim interesom. Protiitalijanski shodi in manifestacije v podporo Slovincem

in Jugoslaviji so se zvrstili v vseh večjih češkoslovaških mestih, še posebej v Brnu (*Novosti*, 1).

MEDNARODNA IN ČEŠKOSLOVAŠKA DIPLOMACIJA

Češkoslovaškega generalnega konzula Krbca ni bilo v Trstu, ko je v mestu potekal proces. Glede na precejšen odmev, ki ga je izzval dogodek, in predvsem na polemike, ki jih je sprožil v naslednjih tednih, še zlasti na Češkoslovaškem, je ob povratku v Trst diplomat podal svojo sliko. Štiriinštirideset strani dolg dokument, ki ga je konzul pripravil 19. septembra 1930, vsebuje poleg njegovih pogledov tudi tiste, ki so jih zasebno izrekli nekateri tuji diplomati, prisotni v Trstu. Prvi del zapisa se ukvarja s procesom. Opisuje sodni postopek dan za dnem. Ta del ni vreden posebne analize, kajti Krbec črpa vse informacije iz italijanskega tiska, prav verjetno iz tržaškega časopisa *Il Piccolo*. Časopis je vsakodnevno podrobno poročal iz sodne dvorane in besedila so nabita s tipično režimsko retoriko.

Krbec se je tega zavedal in zapisal, da je treba v primeru tržaškega procesa upoštevati širši okvir in tudi okoliščine, ki jih je režimska politika poskušala prikriti. Na strani 29 je podčrtal, da je treba pri podrobni obravnavi procesa nujno omeniti izjave nekaterih prič, ki so bile osebno prisotne na procesu, predvsem mnenja konzulov, ki so podčrtali, da so obtoženci, skoraj brez izjeme izpadli precej žalostno in mučno. Izkazovali so pasivno obnašanje proti sodišču in proti njegovemu predsedniku Cristiniju. Stalno so ga naslavljali z vzdevki "ekscelenca" ali "vaša ekscelenca", in se med sabo obtoževali. Po Krbčevem spisu je pri tem izstopal zlasti Marušič. Edino Bidovec, je napisal konzul, je ohranjal čez ves proces miren pristop, se stalno smejal in izkazoval veliko mero cinizma. Kar pa je konzula prese-netilo, je bil Bidovčev fašistični pozdrav po zaključku zasliševanja in njegove trditve o človeškem ravnanju v zaporu ter da je vse izjave podal svobodno. Po drugi strani nadaljuje Krbec: "[Nihče ni omenil] trpljenja slovenskega in hrvaškega življa v Julijski krajini v zadnjih letih (zaprtje šol, cerkvenih zborov, uničenje tiska in prepoved branja slovenskih in hrvaških knjig, raznarodovanje otrok, razpuščanje ali fašizacija gospodarskih organizacij, nasilna italijanizacija imen, zapiranje v ječe in šikaniranje s strani uradov, psovke, posebno na račun žensk, s strani uradnih organov na Krasu zaradi neznanja italijanščine itd.), nihče izmed obtožencev se ni na glas pred sodiščem in pred forumom poslušalcev tega dotaknil" (AMZV, 1). Konzul se je čudil, da "niti enemu izmed njih ni padlo na misel opozoriti pred sodiščem in pred tujimi konzuli na sam začetek političnega sežiganja v Trstu in okolici z groznim požigom slovenskega hotela in kulturnega središča Balkan v Trstu leta 1920 pod vodstvom odvetnika Giunte, [...]". Zato se mu poraja sum, da so se obtoženci pustili prepričati, da bodo dobili milejše kazni, če bodo vse priznali, in omenja, da

je o tem prepričan tudi jugoslovanski konzul, ki ga je sodišče posredno postavilo na zatožno klop zaradi podpiranja terorističnih akcij. Obenem omenja, da je lokalni tisk (in za njim še vsedržavni) stalno uporabljal izraze slovanski namesto slovenski in to v besednih zvezah, kot so npr. "banda slovanskih zločincev", "slovanski teroristi", "slovanski antifašisti", "zločini slovanskega terorizma", v isti sapi pa še psovke kot "slovanski barbari" ali "polbarbarske horde, ki ogrožajo italijansko kulturo".²⁰

Po uvodnih straneh o nujnosti širše obravnave okoliščin, ki so pripeljale do procesa, se Krbec loteva opisovanja komentarjev svojih kolegov, prisotnih na procesu. Poljski generalni konzul, v tistem času doyen tujih predstavnikov v mestu, je najprej izjavil, da se procesa ne misli udeležiti tako zaradi pomanjkanja časa kot tudi zaradi tega, "ker se mu ne da gledati tako žalostne predstave". Vsekakor se je v dneh procesa dvakrat pojavil v sodni dvorani; poročal je, da so ob njem sedeli še drugi predstavniki tujih držav: francoski, angleški, ameriški, španski, brazilski, turški in madžarski konzul ter nekateri honorarni konzuli. Nemški, avstrijski in jugoslovanski generalni konzuli kot tudi romunski honorarni konzul se sodne obravnave niso udeležili, čeprav so bili v mestu prisotni.

Poleg konzula Krbca je bil odsoten tudi njegov namestnik dr. Pospíšil, ki je bil takrat na dopustu. Vsekakor se je eden izmed uradnikov konzulata, ki ga konzul v dokumentu ne specifikira, udeležil procesa in poročal, da je bila "atmosfera v sodni dvorani, zlasti pri dopoldanskem zaslišanju, naravnost zadušljiva". Nato je nadaljeval, da so ob vseh trafikah v bližini sodne palače stali ali sedeli detektivi in preverjali opazke ali pripombe ljudi ob nakupu časopisov. Predvsem jugoslovanski generalni konzulat je bil ves čas pod nadzorom policijskih sil, pa tudi stavba francoskega predstavništva, ki se je nahajala v drevoredu XX. septembra, je bila zastražena; v nasprotni stavbi kinodvorane Excelsior, kjer so projekcije filmov, pa so postavili začasno stražnico fašistične milice. Poslopje češkoslovaškega konzulata, ki se je nahajalo nasproti tržaške sodne palače na ulici Coroneo, je bilo prav tako pod policijskim nadzorom, saj so bile v atriju stalno prisotne enote karabinjerjev in policijskih agentov. Krbec zaključuje ta del zapisa z ugotovitvijo, da je ves čas trajanja procesa bilo "vzdušje v mestu naravnost ledeno, povsod velik preplah, polno burnih poročil o novih bombah ipd."

Naslednji del je najbolj pomemben, ker se je konzul ukvarjal s presojami raznih tujih predstavnikov, ki so od blizu sledili procesu. Francoski generalni konzul, ki je v Trstu služboval že deset let, je menil, da so obtoženci postopali iz rodoljubnih razlogov in se jih zato ne bi

smelo obravnavati kot navadne zločince. Poudarjal je sicer, da je precej nenavadno, da niso izkoristili procesa za izražanje svojega nezadovoljstva. Morda tega niso storili zaradi strahu ali pa zaradi pomanjkanja izraznih sposobnosti. Podčrtoval je "zatiranje slovanske manjšine s strani italijanske večine", zlasti v zadnjih letih in kljub obljubam, ki jih je Italija razglašala ob okupaciji ozemlja po prvi svetovni vojni. Ravnanje predsednika sodišča Cristinija je ocenil (z nekaterimi izjemami) za primerno in uravnovešeno, obsodba pa je bila po mnenju francoskega konzula nepotrebno ostra in nerazumljiva.

Poljski generalni konzul, bivši dolgoletni odvetnik v Rusiji in že osem let prisoten v Trstu, je menil, da so bili obtoženci nepomembni ljudje, ki so pred sodiščem "s svojim strahopetnim obnašanjem in z vzajemnim obtoževanjem" ponudili žalosten prizor. Opozoril je na njihovo neprimerno vedenje in poudaril, da se "tako ne obnašajo heroji, ki se bojujejo za najvišje narodne ideale". Na drugi strani pa je priznal, da je bil sodni postopek voden preveč "teatralno", da je bila razsodba neprimerno ostra in da so fašistične oblasti ravnale sila nespametno, saj so z ustrelitvijo štirih obtožencev naredile iz njih mučenike.

Angleški konzul je, čeprav je bil v mestu samo nekaj mesecev, po svojih trditvah dobro poznal italijanski jezik in je zato lahko podrobno sledil obravnavi na sodišču. Sodnemu postopku je prisostvoval vse dni. Menil je, da je bil proces voden zelo objektivno in da se je predsednik sodišča potrudil, da bi kazni v čim večji meri omilil. Razen odvetnika Kezicha, ki je branil Marušiča, je zatrjeval, da ostali branilci niso bili na ustrezni ravni. Obtožencev ni imel za preproste zločince, bolj za mlade navdušence, prenapeteže, "exaltes", ki so sovražili Italijo in fašiste. Navrgel je tudi, da so akcije verjetno finančno podpirali iz tujine, to se pravi iz Jugoslavije. Obsodba se mu je zdela pravična, v nobenem primeru preostra. "Italija je hotela z razsodbo zastrašiti in jasno pokazati, da v prihodnosti ne misli tolerirati podobnih akcij," je ocenil angleški diplomat. V nasprotnem primeru je menil, da bi lahko milejše obsodbe interpretirali kot znak šibkosti.

Španski konzul, ki je služboval v Trstu že devet let, je jasno povedal, da ima obtožence za navadne zločince. Enako kot poljski kolega je obsojal njihovo obnašanje med sodnim postopkom in v celoti soglašal z italijansko tezo. Nenazadnje je bil tudi prepričan, da je bil jugoslovanski konzulat vpleten v celotno zadevo.

Nato se je Krbec ukvarjal z mnenjem jugoslovanskega predstavnika, ki je bil prepričan, da je bil proces nedvomno politične narave, vnaprej pripravljen in zrežiran. Smatral ga je za "čisto komedijo". Glede obnašanja

20 O retoriki, ki sta jo fašistični tisk in režim uporabljala v dneh prvega tržaškega procesa, glej Klabjan, 2006.

obtožencev pa je bil prepričan, da so jih prevarali z obljubami, ki jih po tem niso držali. Čisto napačno pa bi bilo misliti, da bodo teroristične akcije prenehale. Odločno je zavračal trditve o vpletenosti jugoslovanskega konzulata v tihotapljenje protirežimskih letakov čez mejo. Zatrjeval je, da obtoženci niso potrebovali konzularnega kurirja za prenos letakov, če jim je uspelo pripeljati s seboj bombe in prepovedano časopisje.

Po pregledu tiska in mnenj drugih konzulov je tudi češkoslovaški funkcionar podal svoje poglede na tržaški proces. Ocenil je, da so se obtoženci spustili v dejavnosti, ki jih nobena država ne bi dopustila svojim državljanom, manjšinskim ali večinskim. Priznali so svojo krivdo in javno povedali, da so izjave podali prostovoljno. Torej je končna ocena, ki izhaja iz dokumenta, precej jasna: za to, kar so bili obtoženi, bi bili tudi v katerikoli drugi državi nedvomno obsojeni. Sodišče je sicer ravnalo precej ostro, ne pa proti zakonu, saj je posebno sodišče predvidevalo za take obtožbe tudi smrtno kazen. Razlika je morda le v tem, je zapisal Krbec, da bi drugje ravnali drugače in bi se sodstvo namesto smrtnih obsodb, zlasti glede na mlada leta obtožencev, verjetno odločilo za večletno zaporno kazen. Tudi on, kot nekateri drugi kolegi, je bil zelo skeptičen glede Mussolinijevega vedenja, ki je proces izkoristil za izkazovanje moči; menil je, da so italijanske oblasti z ustrelitvijo glavnih obtožencev naredile iz njih mučnike ter tako precej škodile lastnim interesom in ugledu države v svetu.²¹

"Veliko se je govorilo," nadaljuje še Krbec, "da kralju ni bila predložena prošnja za pomilostitev. Drugje je zbudila odpor hitra uresničitev razsodbe. Smatram obe [okolščini] za obrobni". Obenem piše o neprimernem, nečednem (*nehezky*) obnašanju obtožencev, ki so krivili drug drugega in niso izkoristili možnosti, da bi javno obsodili italijansko politiko proti slovanskim manjšinam, kar bi lahko bila njihova najboljša obramba. Menil je, da so jim bile v priporu dane v tem smislu določene obljube. V zameno za molk v zvezi s fašistično politiko do slovenskega prebivalstva Julijske krajine so po Krbčevih ocenah dobili zagotovila, da bodo dobili miljeje kazni. Prepričan je bil, da je tudi večmesečno ujetništvo s pogostimi zasliševanji zelo oslabilo njihov začetni odpor. Vsekakor je ocenjeval, da v primeru obtožencev "ni šlo za trdne značaje". Kajti "če so bili res prepričani, da njihove akcije služijo svojemu narodu, bi to morali jasno povedati".

Milica Kacin Wohinz je v svojem delu o ilegalnem delovanju tajnih organizacij v dvajsetih in tridesetih letih glede procesa kot možnosti za vsesplošno obtožbo režima pred javnostjo zapisala, da je Valenčič predlagal sojetnikom, naj bi obtoženci molčali ves čas procesa in tako izkazali svoj protest, ampak večina se je strinjala, da "bo sodna dvorana priložnost za javno obtožbo režima glede ravnanja z narodno manjšino. Te priložnosti pa obtoženci niso dobili, ker je zaslišanje osemnajsterice trajalo vsega šest ur, kar je bilo v povprečju dvajset minut na obtoženega, dejansko pa še mnogo manj, če se upošteva čas za postavljanje vprašanj. Odgovori so baje bili le pritrdilni ali nikalni in tisti, ki so se pripravili na posebne izjave, obtežilne za režim, niso prišli do besede. [...] Obtoženci so mnoge obtožbe zanikali pa tudi obremenjevali drug drugega, predvsem pa pobegle. Časopis Istra je temu opisu dodal, da so po tem, ko je bilo vse razkrito, zavestno priznali in se zavestno žrtvovali, da bi svet izvedel, kako se godi Slovonom v Italiji (Kacin Wohinz, 1990, 299).

Češkoslovaški generalni konzul je v svojem elaboratu nadaljeval, da mnenje o procesu ne bi bilo popolno in pravično, če se ne bi poglobili v italijansko manjšinsko politiko. Omenil je vse italijanske raznarodovalne ukrepe, ki so prizadeli Slovence in Hrvate.²² Zanimivo je, da je Krbec uporabil pri opisu nasilnih akcij, ki so jih zakrivali italijanski nacionalisti in fašisti, izraz teroristično početje. Zato, je zapisal v naslednjem odstavku, čeprav ne gre opravičevati metod, ki so jih obtoženci uporabljali, da bi opozorili na stanje Slovencev in Hrvatov, je "treba nujno priznati, da v primeru svobodnejšega režima v odnosu do manjšin zelo verjetno ne bi bilo prišlo do takih dejanj".

Nato se je konzul posvečal tudi obravnavi polemike, ki ga je proces izzval zlasti v češkem in slovaškem tisku. Komentiral je, da način pisanja nekaterih češkoslovaških časopisov res ni bil v soglasju z vsedržavnimi interesi. Uporabljali so novice iz jugoslovanskih virov, ki jih je konzul smatral za popolnoma neresnične, kot npr. o tajnosti sodne obravnave, o samomoru Valenčičevega očeta in da je mati nekega drugega obtoženca ponorela. Pisanje tiska je nedvomno pogojevalo odnose na meddržavni ravni.

Po konzulovem mnenju so se tako dodatno ohladili odnosi med Italijo in Češkoslovaško, "kar ni koristilo niti jugoslovanski manjšini niti Jugoslaviji in še najmanj Češkoslovaški". Nadaljeval je, da češkoslovaško razbur-

21 "Po mojem mnenju bi to bilo bolj modro tudi z gledišča italijanskih interesov, ne pa delati iz njih mučnike in tako dražiti slovansko prebivalstvo v Italiji in izven nje. Številni primeri iz zgodovine drugih zatiranih narodov govorijo o tem. [...] Šele prihodnost bo pokazala, če je bila taka odločitev pravilna ali ne; v vsakem primeru bodo odgovornost in posledice nosili ti, ki so tako odločili" (AMZV, 1).

22 "Italijani tudi pozabljajo, kakšnih terorističnih akcij so se sami posluževali v prvih povojnih letih proti mestni manjšini (požig hotela Balkan, uničenje redakcije Edinosti itd.), ne da bi bili krivci kdajkoli obsojeni. Nasprotno se ta početja vse do danes hvalijo. Italija se dela, kot da ne bi razumela" (AMZV, 1).

jenje lahko pojasnimo kot reakcijo na pisanje nekaterih italijanskih listov, ki so v dneh procesa postavljali na eno stran latinsko civilizacijo in na drugo slovansko barbarstvo. Čeprav je v člankih italijanskih časopisov slovanstvo mišljeno in namenjeno zlasti Slovencem in Hrvatom, je "njihovo pisanje, tako kot češkoslovaško, neopravičljivo".

Glede na mednarodno politično sceno, za katero je bila Francija zaščitnica Male antante, je zanimivo podčrtati, je še pisal konzul, da se je v redakciji tržaškega *Il Piccolo* širilo mnenje, da je iz Pariza prišel ukaz, naj se jugoslovanski tisk v zadevi tržaškega procesa ne izpostavlja preveč, njegovo nalogo pa so poverili Češkoslovaški. Tako si lahko po konzulovem poročanju razlagamo relativno umirjenost jugoslovanskih časopisov in na drugi strani pozornost, ki so procesu namenjali na Češkoslovaškem.

PROTESTI IN MANIFESTACIJE

Pisanju so sledila tudi konkretna dejanja. V Bratislavi so se odločili za zbiranje prispevkov, da bi v spomin štirih ustreljenih postavili spominsko ploščo. Večerna izdaja dnevnika *České Slovo* je poudarila, da je po začetnem pozivu zbiranje denarja potekalo zelo uspešno in da je vsota že precej visoka (ČS, 2). Obenem so bile v tistih dneh sklicane manifestacije v vseh večjih čeških in slovaških mestih. *Slovenský Denník* je 19. septembra na prvi strani, pod zgovornim člankom *Koga streljajo pod Opčinami (Koho to strielajú pod Opčinou)*, pozival bralce, naj se udeležijo manifestacije v veliki dvorani bratislavske Redute (SD, 1). Oblasti so na pritisk italijanskega konzula Palmierija shod prepovedale, a množica se je vseeno zbrala sredi slovaške prestolnice in uprizorila manifestacijo pred jugoslovanskim predstavništvom. Tudi italijanski veleposlanik v Pragi Pedrazzi je ostro protestiral pri češkoslovaškem zunanjem ministrstvu. V odsotnosti zunanjega ministra Beneša, ki se je takrat mudil v Ženevi, ga je sprejel namestnik Kamil Krofta, ki se je nekoliko polemično skliceval na dejstvo, da ne more vplivati na pisanje češkoslovaškega časopisja, kajti v državi velja svoboda tiska.

Številni politični voditelji in organizacije ter stranke so bolj ali manj ostro obsodile ravnanje posebnega sodišča v Trstu. Polemike so odjeknile tudi v praškem parlamentu z interpelacijami opozicijskih strank na račun ravnanja vlade. Zanimivo je, da so protesti prišli večinoma iz tistih vrst, desničarskih, ki so do takrat z zanimanjem in nemalokrat z odobravanjem sledile Mussolinijevi politiki. Poslanec narodnih socialistov Papejdil je v imenu češkoslovaških legionarjev smatral "potrebno izraziti simpatije za slovanske brate". Precej političnih strank tako vladnih kot opozicijskih je v dneh po procesu nameravalo prirediti protestne manifestacije: komunisti so se hoteli zbrati na Vaclavskem trgu, skrajno desničarska in nacionalistična Národní liga v narodnem

domu na Smichovu, narodni socialisti v narodnem domu v četrti Vinohrady, a vse manifestacije so bile s strani policijskih organov prepovedane, tako da je večerna izdaja *Národních Listov* izšla na prvi strani z naslovom *V slovanski Pragi se ne sme govoriti o zatiranju Slovanov v Italiji!* (*Ve slovanské Praze se nesmí mluvit o útisku Slovanů v Itálii!*). Glasilo narodnih socialistov *Česke slovo* se je tudi zgražalo nad ravnanjem policijskih oblasti, ki so prepovedale shod sredi Prage na Štřeleckem ostrovu (NA, 1). V nekaterih primerih je uspelo voditeljem sklicati shod kljub prepovedi oblasti, tako da so najavili zborovanje s spremenjeno vsebino. Ni mogoče zagotovo vedeti, v kolikšni meri so na teh sestankih, na katerih se je po poročilih oblasti zbralo nad tisoč ljudi, spregovorili o stanju "Slovanov v Italiji", a po poročilih iz časopisja lahko sklepamo, da je bila tematika vsekakor prisotna.

Med tistimi organizacijami, ki so se najbolj angažirale pri prirejanju protestnih shodov, je bila nedvomno Češkoslovaško-jugoslovanska liga. Liga je imela za sabo že večletno tradicijo sodelovanja in je bila med najaktivnejšimi akterji dobrih odnosov med državama. Na svoji redni seji 23. septembra 1930 je osrednji odbor praške Lige v zvezi z dogodki v Trstu izdal tudi posebno resolucijo, v kateri je "konstatovao da su poslednji događaji bili podstrekom spontane manifestacije čehoslovačko-jugoslovenske solidarnosti" (Československo-jugoslavenská revue, 1, 95). V resoluciji je Liga spominjala na zavzetost čeških politikov za italijansko univerzo v Innsbrucku v času habsburške monarhije, na ogorčenje za Oberdankov umor med češkim prebivalstvom in na skupen boj v prvi svetovni vojni. Izražala je prepričanje, da napadi na "slovanski narod" niso prihajali iz duše italijanskega naroda, ki se prepozna v Mazziniju, Cavourju in Garibaldiju, zaradi česar je toliko bolj obsojala pisanje italijanskega tiska, ki je poniževalo dostojanstvo tako jugoslovanskega kot češkoslovaškega naroda. Resolucija se je zaključila s sporočilom, da so sklepe o manifestiranju češkoslovaško-jugoslovanske solidarnosti sprejele tudi sekcije lige v Bratislavi, Plzňu, Příbramu, Pardubicah in Brnu. Liga je celo predlagala bojkot italijanskega blaga in letovišč, kar je še dodatno razkačilo italijanski tisk.

Celo Národní Obec Fašistická, skrajno desničarska stranka, ki se je odprto sklicevala na italijanski fašizem, je sklicala shod z naslovom *Proti italskému teroru vůči bratrům Jihoslovanům*. Iz svojega imena naj bi celo izločila izraz *fašistična*, da bi podčrtala svoje neodobravanje (Cocceani, 1933, 28).

Edini predstavnik češkoslovaške vlade, ki je odkrito izrazil svojo solidarnost in podporo "jugoslovanski manjšini", je bil obrambni minister, član agrarne stranke Karel Viškovský, ki je v javnem govoru poudaril, da bo Češkoslovaška vedno stala ob strani "jugoslovanskim narodom". Oblasti pa so kmalu prepovedale kakršnokoli množično izražanje solidarnosti Slovencem in Hrvatom,

Sl. 1: Mussolini na govorniškem odru v Trstu 18. septembra 1938 (Marini, 1999, 35).

Fig. 1: Mussolini on the speaker's platform in Triest, on 18th September 1938 (Marini, 1999, 35).

prekinile pa so tudi zbiranje denarja za postavitev spominske plošče v Bratislavi.

Novica o ustrelitvi štirih obsojencev je povzročila tudi nasilna dejanja. Skupina mladeničev je v noči z 12. na 13. september s kamenjem napadla praško italijansko ambasado, ki se nahaja v središčni četrti Malá strana. Razbili so nekaj oken in se nato porazgubili. Policijska patrulja, ki je stražila poslopje, odkar so se v tisku začele pojavljati novice o ustrelitvi v Bazovici, je posegla in tri izmed njih tudi zaprla. Vsi trije so bili mladi komunistični simpatizerji iz delavske četrti Žižkov, ki so priznali, da so napad izvedli iz protesta proti usmrtitvi štirih Slovencev (NA, 2). Dogodek je bil osamljena akcija, ki ni bila zrežirana znotraj stranke ali kake druge organizacije, in razen v časopisju ni imela posebno hudih po-

sledic za storilce.

V tistih tednih je napetost med italijanskim in češkoslovaškim tiskom dosegla tako raven, tudi v mednarodnem merilu, da je *Berliner Börsen-Courier* lahko upravičeno pisal o "češkoslovaško-italijanski mali vojni", *Tschechisch-italienischer Kleinkrieg*. Nemški časopis je izpostavil, da je usmrtitev štirih Slovencev v Trstu vzbudila pri Čehih občutke slovanske vzajemnosti, in poudarjal, da je solidarnost razumljiva, kajti "usoda Slovencev v Italiji je prav malo različna od Nemcev na Južnem Tirolskem [...]" (BB, 1). Tudi *Národní Listy* so s svojih nacionalističnih pozicij uporabili spore na italijansko-jugoslovanski meji za primerjavo z izkušnjami, ki so jih imeli Čehi z Nemci. Zapisali so, da vsekakor ne morejo simpatizirati s "fašistično raznarodovalno politiko na južnem Tirolskem, čeprav ne gojijo posebnih simpatij do Nemcev".

O češkoslovaško-italijanski krizi v tednih, ki so sledili tržaškemu procesu, je poročal tudi nemški predstavnik v Pragi Holzhausen. Navajal je Pedrazzijev obisk pri Krofti, masovne manifestacije v imenu slovanske solidarnosti, napad na italijansko ambasado in sledil časopisnim polemikam. Citiral je članek iz vladnega časopisa *Právo Lidu*, v katerem so bile številne pritožbe na račun Mussolinijeve politike v zvezi s Češkoslovaško (AA, 1).

Čeprav so si želele češkoslovaške oblasti postopoma omejiti polemike, je tržaški proces vzbudil precejšnje ogorčenje tudi drugod. V prvi vrsti v Združenih državah Amerike, kjer je živelo veliko število slovenskih izseljencev. *Jugoslovanski Sokol* iz Los Angelesa v Kaliforniji je 1. oktobra 1930 izdal resolucijo, v kateri je protestiral proti ustrelitvi štirih Slovencev in proti italijanski politiki "drang nach Balkans" (AA, 2).²³ V Clevelandu, ameriškem mestu, kjer je živelo največje število Slovencev, je *Liga za obrambo jugoslovanske manjšine* (League for the Defense of the Yugoslav Minority) pripravila memorandum, s katerim je apelirala na številne državnike, naj se zavzamejo za usodo Jugoslovancev v Italiji, ki so "brez krivde podvrženi najbolj krutim in samovoljnim persekucijam" (AA, 3). Memorandum so sestavili "ameriški Jugoslovani", ki so se 28. septembra 1930 zbrali na protestnem zborovanju v slovenskem Narodnem domu v Clevelandu, in v njem zahtevali popolno svobodo za "jugoslovanske brate v Italiji". V petnajst strani dolgem spisu je prikazano stanje Slovencev in Hrvatov od konca prve svetovne vojne do ustrelitve blizu Bazovice. Prvi podpisnik je bil predsednik organizacije Rudolf Perdan, v naslednjih mesecih pa je organizacija poslala memorandum številnim državnikom, tudi češkoslovaškemu predsedniku Masaryku (AÚTGM, 1).

23 Dokument je pisan v angleškem jeziku, le citirani izraz je v nemščini.

Kar zasluži še posebno omembo, je, da je tudi v ZDA prišlo do solidarnostnih pozivov s strani Čehov in Slovakov. 12. oktobra 1930 so se v mestu Milwaukee zbrale na javnem zborovanju številne organizacije, ki so predstavljale tamkajšnje "ameriške državljane, slovanske krvi" (AA, 4). Ti so v resoluciji protestirali proti ravnanju fašistov in izražali upanje v izboljšanje "obžalovanja vrednega stanja". Podpisanih je več kot štirideset društev in organizacij, od katerih so večinoma slovenske, a med njimi je mogoče najti tudi precej slovaških oziroma čeških. Med temi so npr. Slovenska Liga v Amerike, Slovensky politicky klub, Kadety sv. Jozefa, Slovensky Robotnický Spolok, Živena, dve organizaciji z imenom Slovensky Kat. Sokol, dve z imenom Narodny Slovensky Spolok in tri s poimenovanjem K. S. Jednota.

Protestne resolucije niso vplivale na stanje Slovencev v Italiji in časopisne polemike so se po nekaj tednih umirile. Proces in ustrelitev štirih mladeničev "jugoslovanske narodnosti" nista sprožila vojne med Italijo in Jugoslavijo, kot so nekateri časniki napovedovali. Urad-

na češkoslovaška politika z zunanjim ministrom Benešem se je le opravičila Italiji za pisanje domačega tiska, a čeprav se je na ravni mednarodnih diplomatskih odnosov vzdušje precej umirilo, so bile zamere še vedno prisotne.

Italija je v naslednjih letih vedno manj tolerirala češkoslovaško zunanjepolitično držo. Vprašanje Sudetov in češkoslovaško-nemški spori so bili na dnevnem redu. Evropa je nevarno drsela novi vojni naproti. Mussolini je v svojem tržaškem govoru sredi septembra 1938, za katerega je v mednarodni diplomaciji veljalo precejšnje zanimanje, predlagal plebiscit za sporno ozemlje in se postavljajl za branilca evropskega miru (DDI, 1). V isti sapi pa je še nadaljeval, da v primeru vojne Italija ne bi bila na strani Češkoslovaške (Susmel, 1959, 146). Le par dni kasneje je v Münchnu italijanski glavar s privoljenjem Anglije in Francije Hitlerju izročil pokrajino Sudetov, kar je pomenilo prvo razkosanje srednjeevropske republike in uvod v drugi svetovni spopad.

"THE LITTLE WAR BETWEEN ITALY AND CZECHOSLOVAKIA". THE INTERNATIONAL EXTENT OF *THE FIRST TRIAL OF TRIESTE* AND THE REACTIONS IN CZECHOSLOVAKIA

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

SUMMARY

The article presents the less known side of the First Trial of Trieste, undoubtedly one of the milestones in the history of Slovenes and Croats in the Venezia Giulia region of that time. The execution of four Slovenes who had resorted to violence in resisting Fascist politics and were consequently sentenced to death by shooting, reverberated in the international public as well. Mussolini wanted to have done with the defendants completely; but not only that, the sensationalism of the trial had another, wider significance for the Italian duce – his aim was to use the trial process to demonstrate the solidity of his regime. Such behaviour already hinted at more aggressive and unconcealed imperialistic politics of Italy in the Danube-Balkans area that would start taking its final shape in the 1930s.

The illegal activities of the defendants have been treated by many historians already, and the trial itself has been the subject of various thorough studies so far; therefore, the present study chooses to lend special attention to the international extent of the trial, it being one of the events that had the strongest repercussions within the Yugoslav-Italian disputes in the period between the two world wars. In those weeks of 1930, the trial was covered by numerous newspapers. Since the process and especially the verdict made the greatest stir in Czechoslovakia, the study takes a more thorough look at the events taking place in and the opinions coming from this country. A large majority of the press manifestly condemned the Italian regime, taking the side of the "Yugoslav minority," and the public, under the influence of the press, assumed a similar standpoint. Demonstrations and protests took place. Official politics, on the other hand, were more composed: Czechoslovak diplomacy, led by Beneš, apologized to the Italian government and within a few weeks silenced the anti-Italian campaign.

In addition to numerous newspaper articles mentioned in the study, the information on the evaluation of the official politics is undoubtedly of the greatest interest. In his own report, the Czechoslovak Consul to Trieste, Krbec, related the reports by all the other diplomats present at the Trial as well. The death verdict gave rise to protests and

demonstrations throughout Czechoslovakia, and the Slovenes also received support from the United States of America, especially in the form of memoranda.

The newspaper campaign ended after a few weeks, but the grudges between the two states remained. This is partly evident from Mussolini's bearing in the following years, and when in 1938, along with western democracies, he consented to the takeover of the Czechoslovak border areas by Hitler's Germany.

Key words: the First Trial of Trieste, Czechoslovakia, Italy, Fascism, Trieste, Primorska, Slovenes in Italy, international public, international politics

VIRI IN LITERATURA

AA, 1 – Auswärtiges Amt (AA), Politisches Archiv (PA), R72803, Nr. A. III. 1. b. Nr. 15. Prag, 12. September 1930.

AA, 2 – AA, PA, R72804, Nr. 237. Washington, D. C., 10. Februar 1931.

AA, 3 – AA, PA, R72804, Nr. 1088. Washington, 26. Juni 1931.

AA, 4 – AA, PA, R72804, Nr. 1909. Washington, D. C., 5. Dezember 1930.

AMZV, 1 – Archív ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Zastupitelský Úrad Jugoslavie – Generalni konzulat Terst (ZU Jugoslavie – GK Terst), Karton 32, Politické zprávy 1930, Dok. Št. 229/30, 19. 9. 1930.

ANŠK, 1 – Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu – odsek za zgodovino (ANŠK), Karton I, Tržaški proces, Fasc. 3, mapa 3.

AÚTGM, 1 – Archív Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Fond TGM, R. Jugoslavie, 511.

DDI, 1 – Documenti diplomatici italiani (DDI), 8. serija (1935–1939), 10. zvezek, dok. 70, str. 62.

NA, 1 – Národní Archív (NA), Policejní ředitelství Praha II – prezidium – 1921–1930, (PP 1921–1930), Sign. T 11/30.

NA, 2 – NA, Zemský úřad Praha – Prezidium zemského úřadu v Praze, fond 207 (PZÚ-207), Karton 349, Sign. 207-349-7.

BB, 1 – Berliner Börsen-Courier, 18. 9. 1930.

Czas, 1 – Czas, 7. 9. 1930.

Československo-jugoslávská revue, 1 – Československo-jugoslávská revue, I (1930), 2.

ČS, 1 – Česke Slovo, 29. 7. 1926.

ČS, 2 – Česke Slovo, 10. 9. 1930.

DH, 1 – Daily Herald, 5. 9. 1930.

DT, 1 – The Daily Telegraph, 10. 9. 1930.

EN, 1 – L'Ere Nouvelle, 2. 4. 1930.

EN, 2 – L'Ere Nouvelle, 11. 4. 1930.

EN, 3 – L'Ere Nouvelle, 13. 4. 1930.

EN, 4 – L'Ere Nouvelle, 25. 4. 1930.

EN, 5 – L'Ere Nouvelle, b.d. 4. 1930.

LL, 1 – Lidove Listy, 5. 9. 1930.

LP, 1 – Le Populaire, 4. 9. 1930.

LP, 2 – Le Populaire, 7. 9. 1930.

MG, 1 – Manchester Guardian, 5. 9. 1930.

MG, 2 – Manchester Guardian, 8. 9. 1930.

MG, 3 – Manchester Guardian, 9. 9. 1930.

NC, 1 – The News Chronicle, 8. 9. 1930.

NL, 1 – Narodni Listy, 27. 8. 1930.

Novosti, 1 – Novosti, 21. 9. 1930.

NV, 1 – Novy Večernik, 10. 9. 1930.

Ouvre, 1 – Ouvre, 1. 9. 1930.

Ouvre, 2 – Ouvre, 6. 9. 1930.

PL, 1 – Pravo Lidu, 18. 7. 1926.

Ponedeljek, 1 – Ponedeljek, 9. 9. 1930.

Reforma, 1 – Reforma, 4. 9. 1930.

SD, 1 – Slovenský Denník, 19. 9. 1930.

SN, 1 – Slovenski narod, 9. 9. 1930.

SN, 2 – Slovenski narod, 12. 9. 1930.

SN, 3 – Slovenski narod, 13. 9. 1930.

SP, 1 – Slovenská Politika, 8. 9. 1930.

Venkov, 1 – Venkov, 8. 9. 1930.

Ádám, M. (1993): The little entente and Europe 1920–1929. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Apih, E. (1966): Italia. Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari, Laterza.

Aula IV, (1976): Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Milano, La Pietra.

Bajc, G. (2004): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.

Bajc, G. (2005): Josip Vilfan. Knjižnica Annales 44. Koper, Založba Annales.

Bazovica, (1970): Bazovica: 6. IX. 1930–6. IX. 1970. Trst, ZTT.

Berend, I., Ranki, G. (1978): Lo sviluppo economico nell'Europa centro-orientale nel 19. e nel 20. secolo. Bologna, Il Mulino.

Caccamo, F. (2000): L'Italia e la "Nuova Europa". Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi (1919–1920). Milano – Trento, Luni editrice.

- Canosa, R. (2002):** La voce del duce. L'agenzia Stefani: l'arma segreta di Mussolini. Milano, Arnoldo Mondadori.
- Coceani, B. (1933):** Il fascismo nel mondo. Rocca S. Casciano, L. Cappelli.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1969):** Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana, Slovenska matica.
- Dejmek, J., Kolář, F. (2004):** Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR.
- Dejmek, J., Kolář, F. (2001):** Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR.
- Ferenčuhová, B. (1999):** Milan Rastislav Štefánik: astro-nome, soldat, grande figure franco-slovaque et européenne. Bratislava, Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej východnej Európy.
- Fejtő, F. (1990):** Requiem per un impero defunto. La dissoluzione del mondo austro-ungarico. Milano, Mondadori.
- Gatterer, C. (1994):** In lotta contro Roma. Cittadini, minoranze e autonomie in Italia. Bolzano, Praxis 3.
- Goričar, J. (1931):** Bazovica – 6. IX. 1930 – Odmevi tržaškega procesa v inozemskem časopisju. Maribor, H. Sax.
- Hovi, K. (1975):** Cordon sanitaire or barrière de l'est? The emergence of the New French Eastern European alliance policy, 1917–1919. Turku, Turun Yliopisto.
- Hovi, K. (1984):** Alliance de revers: stabilization of France's alliance policies in East Central Europe, 1919–1921. Turku, Turun Yliopisto.
- Hronský, M. (2002):** Talianska vojenská misia v začiatkoch ČSR. História, II, 3. Budapešť, 19–21.
- Husa, V. (1967):** Zgodovina Čechov in Slovakov. Ljubljana, DZS.
- Iordache, N. (1977):** Le petite entente et l'Europe. Genève, Inst. Univ. De Hautes Études Internationales.
- Jančík, D. (1999):** Třetí říše a rozklad Malé dohody: hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936–1939. Praha, Karolinum.
- Kacin Wohinz, M. (1980):** Bazovica. Pred 50 leti je bil v Trstu proces proti narodnorevolucionarni organizaciji Slovencev. Delo – Sobotna priloga, 30. 8.–20. 9. 1980.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.
- Karník, Z. (2000-2003):** České země v éře První republiky 1918-1938, I, II, III. Praha, Libri.
- Kautský, E. K. (2004):** Kauza Štefánik: legendy, fakty a otázky okolo vzniku Česko-Slovenské republiky. Martin, Matica slovenská.
- Kersič-Svetel, M. (1996):** Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnama. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Klabjan, B. (2006):** Slavic terrorists. Fascist propaganda and the perception of the slovene and croatian minorities in Italy. http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW%20%208%20Papers/Klabjan_paper.pdf, 27. 3. 2006.
- Klimek, A. (1989):** Jak se dělal mír roku 1919: Československo na konferenci ve Versailles. Praha, Melantrich.
- Komjathy, A. T. (1976):** The crises of France's East Central European Diplomacy. East European Monographs. New York, Columbia University Press.
- Kováč, D. (1996):** Milan Rastislav Štefánik. Budmerice, Rak.
- Kubů, E., Pátek, J. (2000):** Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami. Praha, Karolinum.
- Lacina, V. (1990):** Formování československé ekonomiky 1918–1923. Praha, Academia.
- Lacina, V., Pátek, J. (1995):** Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti. Sv. 3. Období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945. Praha, Karolinum.
- Leoncini, F. (1978):** Italia e Cecoslovachia 1919–1939. Rivista di studi politici internazionali, XLV, 3. Firenze, 357–372.
- Lipták, L. (2000):** Slovensko v 20. storočí. Bratislava, Kalligram.
- Masaryk, T. G. (1920):** Nová Evropa. Stanovisko slovenské. Praha, Dubský.
- Macmillan, M. (2003):** Paris 1919. Six months that changed the world. New York, Random House trade paperback ed.
- Mannová, E. (2005):** Slovaška zgodovina. Ljubljana, Slovenska matica.
- Marini, E. (1999):** Il Duce a Trieste. Trieste, Edizioni Luglio.
- Marušič, B. (1996):** Venezia Giulia. V: Rajšp V. et al.: Grafenauerjev zbornik. SAZU, ZRC SAZU, Filozofska fakulteta, Pedagoška akademija. Ljubljana – Maribor, 625–634.
- Olivová, V. (2000):** Dějiny první republiky. Praha, Karolinum.
- Pahor, M. (2004):** Il fascismo e il martirio delle minoranze – Fašizem in zatiranje manjšin. Trst/Trieste, ZTT – Mladika.
- Paulová, M. (1968):** Tajný výbor [MAFFIE] a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918. Praha, Academia.
- Pelikan, E. (2005):** Josip Vilfan v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925–1938. V: Bajc, G. (ed.): Josip Vilfan. Knjižnica Annales 44. Koper, Založba Annales.
- Pirjevec, J. (1981a):** Pagine di storia dell'antifascismo sloveno. I fucilati di Basovizza del settembre del '30. Qualestoria, IX, 1. Trieste, 45–60.

- Pirjevec, J. (1981b):** Bazovica 1930. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 21. Ljubljana, 157–166.
- Pirjevec, J. (1988–89):** Basovizza 1930. Quaderni, IX. Rovigno, 35–47.
- Pahor, M. (1979):** Bazovica 1930–1980. V: Jadranski koledar za leto 1980. Trst, ZTT.
- Ránki, G. (1983):** Economy and foreign policy. The struggle of the great powers for hegemony in the Danube Valley 1919–1939. East European Monographs. New York, Columbia University Press.
- Romano, S. F. (1968):** Trieste. Ottobre–Novembre 1918. Raccolta di documenti del tempo. Parte II. Milano, All'Insegna del pesce d'oro.
- Rychlík, J. (1997):** Češi a Slováci ve 20. století. Československé vztahy 1914–1945. Bratislava, Academic electronic press.
- Sardoč, D. (1983):** Tigrova sled. Trst – Koper, ZTT – Lipa.
- Santoro, S. (2005):** L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943. Milano, F. Angeli.
- Sládek, Z. (2000):** Malá dohoda 1919–1939. Praha, Karolinum.
- Susmel, E. in D. (1959):** Opera omnia di Benito Mussolini. Dal viaggio in Germania all'intervento dell'Italia nella seconda guerra mondiale (1 ottobre 1937–10 giugno 1940). XXIX. Firenze, La Fenice.
- Škrap, M. (1971):** Uporna mladina. Trst, Zaliv.
- Španger, V. (1986):** Bazoviški spomenik. Trst, Hranilnica in posojilnica.
- Teichova, A. (1994):** Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938. Praha, Karolinum.
- Teichova, A. (1997):** Central Europe in the twentieth century: an economic history perspective. Aldershot, Hants, England; Scolar Press, Brookfield, Vt., USA, Ashgate Pub. Co.
- Valenta, J., Voráček, E., Harna, J. (1999):** Osudy demokracie ve střední Evropě. I, II. Praha, Historický ústav Akademie věd ČR.
- Valiani, L. (1966):** La dissoluzione dell'Austria–Ungheria. Milano, Il Saggiatore.
- Vanku, M. (1969):** Mala Antanta: 1920–1938. Titovo Užice, Dimitrije Tucović.
- Zeman, Z. (1961):** The break-up of the Habsburg empire 1914–1918. New York – Toronto, Oxford university press.
- Žerjal, D. (1990):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. Trst, ZTT.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-09-16

UDK 355.23:356.25(=163.6)(42)"1941/1945"

VOJAŠKO URJENJE SLOVENSКИH PRIPADNIKOV MISIJ *SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE* (SOE) MED LETI 1941 IN 1945

Blaž TORKAR

Vojaški muzej Slovenske vojske, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Koščeva 6
e-mail: blaz.torkar@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek obravnava organizacijo ter postopke rekrutiranja in urjenja agentov, ki jih je uporabljala britanska uprava za posebne operacije (SOE). Natančno opredeli vrste urjenj te posebne službe in vrste tečajev, ki so jih opravljali Slovenci v okviru SOE na Bližnjem vzhodu. Natančneje so opredeljene razlike med postopki rekrutiranja in urjenja na Bližnjem vzhodu in v Angliji. Prispevek vsebuje tudi osebne in fizične posebnosti Slovencev, ki so se urjenj udeležili.

Ključne besede: rekrutacija, urjenje, diverzija, sabotaža, SOE, Kairo, Bližnji vzhod, Slovenci, Ivan Rudolf

ADDESTRAMENTO MILITARE DEGLI SLOVENI IMPEGNATI NELLE MISSIONI *SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE* (SOE) NEGLI ANNI 1941–1945

SINTESI

L'articolo descrive l'organizzazione e i processi di reclutamento e addestramento degli agenti utilizzati dall'amministrazione britannica per le operazioni speciali (SOE). L'autore cataloga con precisione i tipi di addestramento del servizio speciale e i vari tipi di corsi seguiti dagli sloveni nel quadro della SOE nel Medio Oriente. Vengono descritte in dettaglio le differenze tra i processi di reclutamento e addestramento nel Medio Oriente e in Inghilterra. Il contributo contiene anche la descrizione delle caratteristiche personali e fisiche degli sloveni che presero parte alle operazioni speciali.

Parole chiave: reclutamento, addestramento, incursione, sabotaggio, SOE, Cairo, Medio Oriente, sloveni, Ivan Rudolf

UVOD

Tematika sodelovanja Slovencev z britanskimi tajnimi službami med drugo svetovno vojno je bila do nedavnega slabo raziskana, ker je to onemogočala nedostopnost arhivskega gradiva britanskih tajnih služb. Večino Slovencev, ki je sodelovala z britanskimi tajnimi službami, so predstavljali mladi primorski fantje, ki so bili prisilno mobilizirani v italijansko vojsko in so jih Britanci ujeli v severni Afriki. S pomočjo primorskih družbeno-političnih delavcev, kot so bili prof. Ivan Rudolf, dr. Ivan Marija Čok in dr. Miran Rybář, so se vključili v jugoslovansko vojsko in sodelovali z upravo *Special Operations Executive* (SOE) in z oddelkom *Inter-Services Liaison Department* (ISLD)¹ na področju vojaškoobveščevalnega dela v okviru posebnih in vojaških misij, ki so jih med vojno poslali v Slovenijo in nekatere kraje Jugoslavije.

SOE je slovenske kandidate izurila na radiotelegrafskem in diverzantsko-sabotažnem področju, ki je vključevalo tudi obvezni padalski tečaj kot pogoj za odhod na misijo. Prek misij so zavezniki dobivali pomembne informacije o Sloveniji, oborožitvi, moči, razporeditvi sil osi in tudi samem odporiškem gibanju. Prek zvez, ki so jih vzdrževali s temi misijami, so zavezniki pošiljali precej materialne in strateške pomoči partizanskemu gibanju v Sloveniji. Večina slovenskih pripadnikov misij se je med vojno vključila v Narodnoosvobodilno gibanje (NOG) in po vojni doživela tragično usodo, ki je bila posledica sumničenj Komunistične stranke in jugoslovanskih varnostnih služb, ki je za vse, ki so sodelovali z Britanci, sumila, da so bili britanski vohuni.

SOE² je kljub svojemu kratkemu delovanju (1940–1945) veliko prispevala v bogato tradicijo britanskih tajnih in varnostnih služb. Njen glavni namen je bil zanetiti in koordinirati upor v okupirani Evropi in širše. V razpravi obravnavam na podlagi neobjavljenih in objavljenih britanskih virov ter na podlagi ustnih pričevanj dveh nekdanjih sodelavcev britanskih tajnih služb različne postopke rekrutiranja, selekcije in urjenja, ki jih je SOE uporabljala pri urjenju agentov v Angliji in pri urjenju Slovencev na Bližnjem vzhodu. Namen je tudi predstaviti vse slovenske fante, ki jih je SOE izurila; način njihovega izbora; šole za specialno urjenje; tečaje, ki so jih Slovenci obiskovali, ter fizične in osebnostne posebnosti.

ORGANIZACIJA REKRUTIRANJA SOE IN SEKCIJA ZA URJENJE

Uspeh vsake tajne službe temelji na kakovostni rekrutaciji agentov, ki je vnaprej natančno načrtana in preiščljena. Vodstvo SOE se je zavedalo, da je nepo-

polni sistem za organizacijo lahko usoden, zato si je vzelo pravico rekrutiranja svojih podrejenih (TNA, 10). V procesu rekrutiranja je bilo pomembno, da je kvaliteta kandidatov pomembnejša od kvantitete, čeprav so določene vrste subverzivnih aktivnosti zahtevale veliko število agentov. Cilj SOE je bil rekrutirati zanesljive in resne kandidate, saj jih je kasneje veliko odpadlo že na prvih ravneh usposabljanja. Organizatorji rekrutiranja so bili še posebej sumničavi do kandidatov, ki so se na prostovoljni ravni želeli priključiti SOE, saj je obstajala velika verjetnost, da so dvojni agenti (TNA, 11).

Sekcijo za urjenje SOE s sedežem v Londonu je upravljal direktor urjenja, ki je imel pod svojim nadzorom šole za specialno urjenje (STS – *Special Training Schools*) v Angliji in na Škotskem, kjer so urili kandidate za delovanje v vseh evropskih državah. Izjema so bile šole na Daljnem in Bližnjem vzhodu, saj so te ohranile večjo avtonomnost, vodil pa jih je lokalni upravnik SOE (TNA, 9).

Ker je bila SOE tajna služba se nihče ni mogel rekrutirati na osnovi oglaševanja, zato je bil najučinkovitejši sistem rekrutiranja prek osebnih zvez in poznanstev. SOE je velikokrat primanjkovalo profesionalnosti, zlasti MI6-SIS ji je večkrat očitala amaterstvo, saj so bili njeni agentje večkrat izurjeni v naglici in so jih na misije pošiljali slabo pripravljene (Foot, 1999, 446–488).

Major Davies (verjetno F. T. Tommy) je bil kot asistent CD³ zadolžen za organizacijo urjenja, ki je temeljila na osnovnem programu, v katerem je začrtal razvoj učnega procesa s kratkoročnimi in z dolgoročnimi cilji. Dolgoročni cilji so temeljili na oblikovanju mostišč v državah, ki so bile v interesu SOE, zato je ta v njih oblikovala mrežo agentov in sistem zvez. Kratkoročni cilji so bili v strogo tajnem območju delovanja SOE, saj so temeljili na izvajanju samomorilskih napadov in atentatov (TNA, 9).

SOE je razvila mrežo šol za urjenje v paravojaških znanjih, radiotelegrafiji in padalstvu. Vsak kandidat je moral opraviti naporne fizične vaje in napredovati na različnih ravneh urjenja – od pripravljalne do zaključne ravni. Sekcija za urjenje je osnovala štiristopenjsko urjenje, ki so ga najprej opravili inštruktorji in organizatorji urjenja. Ti so bili poslani v pripravljalne šole, nato v paravojaške in nazadnje v zaključne šole. Pripravljalne šole so predstavljale preizkusno dobo, v kateri so odstranili neprimerne kandidate.

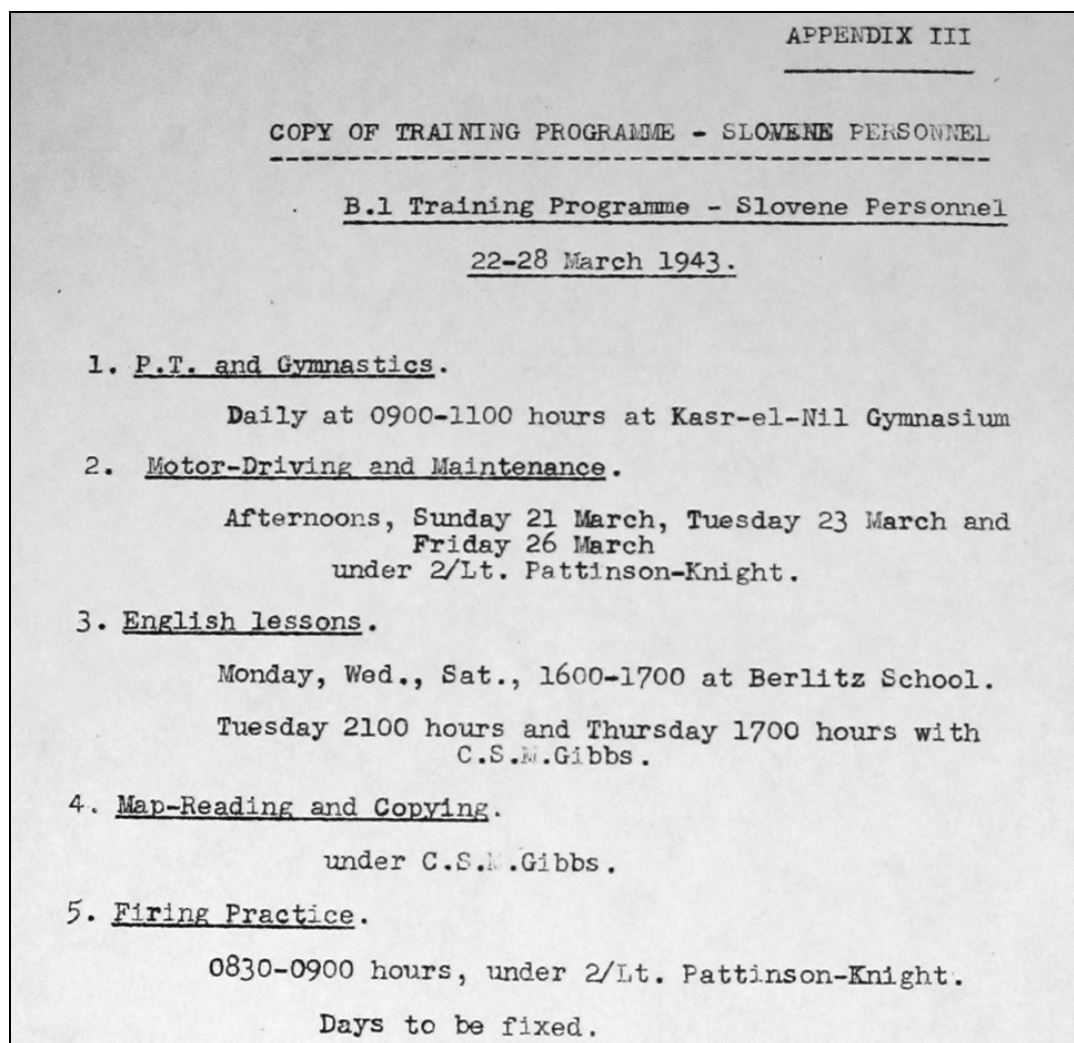
PRIPRAVLJALNO URJENJE

Na pripravljalnem urjenju so kandidati osvojili osnovno vojaško znanje in disciplino, ki so jo potrebovali na terenu. Vsaka državna sekcija si je prizadevala čim

1 ISLD je bila kritje za britansko tajno obveščevalno službo, *Military Intelligence 6* ali *Secret Intelligence Service* (MI6-SIS).

2 Podrobneje o SOE: Mackenzie, 2000; Bajc, 2002b; Biber, 1991; Pirjevec, 2000; Foot, 1999; Rigden, 2001; Beevor, 1981.

3 CD, operativni načelnik SOE v Londonu.

Vir: TNA, 6.

Sl. 1: Program urjenja slovenskih kandidatov SOE.
Fig. 1: Training programme for Slovene SOE candidates.

bolje oceniti primernost kandidatov ter se znebiti neprimernih in nezanesljivih (Rigden, 2001, 2).

Državne sekcije so rekrutirale največ civilnih kandidatov s pomanjkljivim vojaškim znanjem, zato je pripravljeno urjenje odigralo pomembno vlogo. Praviloma so se kandidati različnih narodnosti urili v istih šolah, vendar je vodstvo poskrbelo, da med njimi ni prišlo do stikov. Vsaka šola je delovala kot samostojno poveljstvo, ki jo je upravljal direktor urjenja.

Kandidati so se na pripravljalnem urjenju naučili discipline in samozaupanja ter razvili občutek visoke morale. Imeli so tudi veliko vaj za razvoj in vzdrževanje fizične kondicije ter vaj v upravljanju z orožjem. Obdobje pripravljalnega urjenja je odločalo, ali se bo kandidata sprejelo na nadaljnje urjenje ali pa odslovilo. Kdor ni zmozel slediti programu pripravljalnega urjenja, je bil namreč odslovljen (Beevor, 1981, 27, 28).

Običajni učni načrt je vseboval naslednje predmete: urjenje z orožjem, rušenje objektov, delovanje na bojišču, osnove signalizacije, branje zemljevidov, fizične aktivnosti. Celotno urjenje je trajalo dva tedna, vendar se je kmalu izkazalo, da je to prekratka doba, zato so tečaj razširili na tri, kasneje pa na štiri tedne. V času urjenja je bilo vsem kandidatom prepovedano druženje s kandidati ostalih narodnosti. Prosti čas so izkoristili za rekreacijo in obiske bližnje okolice (TNA, 9).

Sistem pripravljalnega urjenja so kmalu opustili in zamenjali z učinkovitejšim sistemom Students Assessment Board (SAB). SAB ni vseboval učnega programa urjenja, zato so kandidati avtomatsko pričeli s paravojaškim urjenjem, ki se je zaradi ukinitve pripravljalnega urjenja podaljšalo. Tudi večina novih kandidatov je že imela osnovna vojaška znanja, zato zanje pripravljeno urjenje ni bilo potrebno.

Z novim sistemom SAB je bilo mogoče v nekaj dneh z obširnimi testi in intervjuji določiti primernost kandidatov za določene vrste dela (Rigden, 2001, 2). Uporabljali so več metod testiranja, ki se je pričelo z informativnim intervjujem, s katerim so dobili osnovne informacije o kandidatu. Sledil je pogovor s psihiatrom, nato psihološki testi in nazadnje praktični testi pobude, s katerimi so testirali stopnjo kandidatovega samozaupanja, vzdržljivost, skupinski duh in pogum (TNA, 9).

Tehnike SAB so bile velikokrat razširjene s tehnikami predselekcije in z dodatnimi pregledih pri psihiatrih. Ti dve tehniki sta se največkrat izvajali zaradi prevelikega števila kandidatov. Bili pa sta zelo učinkoviti, saj sta v zelo kratkem času izbrali primerne kandidate in zavrnili neprimerne.

V jeseni 1944 je bil program urjenja SOE zreduciran, SAB pa je bil 16. novembra 1944 ukinjen. Od tega dne naprej so državni odseki opravljali selekcijo, če so potrebovali nove agente (Rigden, 2001, 4).

PARAVOJAŠKO URJENJE (SKUPINA A)

Paravojaško urjenje se je tako kot pripravljalo pričelo v Veliki Britaniji. Zaradi potreb po kadru tudi v bolj oddaljenih območjih, kot je Evropa, je SOE kmalu pričela z ustanavljanjem podobnih šol tudi drugje po svetu. Večina teh šol se ni imenovala paravojaška, vendar so organizirale paravojaške tečaje, ki so bili skoraj identični tistim na Otoku.

Paravojaško urjenje je temeljilo na ideji o delovanju vojaških in paravojaških skupin na sovražnikovem okupiranem ozemlju. Paravojaški tečaj je trajal tri tedne, vendar so ga kasneje podaljšali na štiri tedne, po zaprtju pripravljanih šol pa na pet tednov (TNA, 9).

Glavne teme učnega načrta, ki so jih večkrat spremenili, so bile sledeče: fizično urjenje, tiho ubijanje, urjenje z orožjem, rušenje objektov, delo z zemljevidom in s kompasom, delovanje na bojišču, taktika napadanja, Morsejeva abeceda, pomorstvo in upravljanje čolna ter ukazi, načrtovanje in poročanje.

V jeseni 1944 ni bilo več potrebe po urjenju agentov v paravojaškem urjenju, zato so vse šole zaprli (Rigden, 2001, 5).

ZAKLJUČNO URJENJE (SKUPINA B)

Šele z začetkom zaključnega urjenja, ki so ga predstavljale zaključne šole, so kandidati ugotovili, kateri tajni službi pripadajo in kakšen je namen njihovega urjenja (Rigden, 2001, 6).

Vsaka od zaključnih šol je bila deljena po nacionalnostih, nadziral pa jih je skupen glavni štab. In-

štruktorji, ki so poučevali, so nenehno krožili od ene do druge šole, kar je omogočalo ohranjanje kvalitete in istih standardov poučevanja. Urjenje je bilo organizirano v petih sektorjih, ki so se delili na tehnike tajnega delovanja, praktične vaje iz tajnega delovanja, organizacija sovražnikovih sil, propaganda ter kode in šifre. Vsak agent, ki se je vrnil iz misije, je o svojih izkušnjah poročal kandidatom za agente na zaključnih šolah (Rigden, 2001, 6, 7). Pravkar navedena originalna shema urjenja je bila v praksi večkrat prirejena.

Kmalu je postalo jasno, da je nemogoče uporabljati zaključne šole za usposabljanje agentov in jih po končanem urjenju zadržati za nedoločen čas. Zaradi tega je SOE že zgodaj leta 1941 odprla zadrževalne šole (Holding Schools, kasneje Operational Schools), v katerih so se agentje urili in čakali na zaključno urjenje za določeno specifično operacijo. Kandidati so imeli možnost dodatnega urjenja v pouličnem bojevanju, vožnji z motornimi vozili in s kolesi, delu z golobi pismošami, rokovanju s tujim orožjem, izdelovanju eksplozivnih sredstev in v vlamljanju (TNA, 9).

SOE je kandidate v zadrževalnih šolah delila po narodnostih in za posamezne nacije tudi ustanavljala zadrževalne šole: STS 45 za Dansko, STS 26 za Norveško, STS 43 in 63 za Poljsko, STS 46 za Češko. Vse našete državne sekcije so svoje šole upravljale s precejšnjo avtonomijo, ki se je odražala tudi pri avtonomni pravici pri izbiri kandidatov, ki so bili primerni za potencialne agente (Rigden, 2001, 8).

SPECIALNO URJENJE

SOE je zaključne šole razdelila po specialnih predmetih, ki so se v njih poučevali. Večina teh šol je nastala na Otoku in prva izmed teh je bila STS 17 (šola bivše sekcije D⁴). Bila je raziskovalni center in šola, kjer so poučevali industrijsko sabotažo ter izdelovanje eksplozivnih in zažigalnih sredstev. Kandidati so se učili, kako onesposobiti tovarniške stroje, železniške povezave in vlake, ladjedelnice, telekomunikacije, letalske posadke ter zasidrane podmornice in ladje (Rigden, 2001, 8).

STS 39 ali STP je bila ustanovljena za urjenje strokovnjakov na področju subverzivne propagande, ki so služili organizaciji PWE.⁵ STS 40, ustanovljena septembra 1943, je nudila koncentriran desetdnevni tečaj o kodah in šifrah ter uporabi S-telefona.⁶ Veliko je pomagala RAF-u pri izvajanju bombnih operacij. STS 3 (kasneje STS 47) je bila specializirana na področju uporabe min in sovražnikovega orožja. STS 52 je skrbela za urjenje strokovnjakov, ki so zagotavljali varnost radiotelegrafistom na terenu. Zadnja med specialnimi šolami je bila STS 37 (a), majhna šola, ki je urila kan-

4 Sekcija D je bila ena izmed predhodnic SOE.

5 PWE (Political Warfare Executive), britanska sekcija za tajno vojno propagando.

6 S-telefon je omogočal zvezo med letalom in ekipo na terenu.

didate v fotografiranju in mikrofotografiranju. Vsaka od specialnih šol je postala tudi raziskovalna ustanova, ki je delovala na področju operativnih metod in tehnik urjenja (Mackenzie, 2000, 732, 733).

Celoten sistem urjenja SOE je bil zgrajen "ad hoc" in je predstavljal kompromis med centraliziranim in decentraliziranim pogledom v tajni službi. Nekatere državne sekcije so bile slabo zainteresirane za urjenje kandidatov, medtem ko so druge zahtevale popoln nadzor in organizacijo nad svojimi odseki. Sekcija za urjenje je bila pristojna samo za območje zahodne Evrope, tako da ni imela nadzora nad lokalnimi glavnimi štabi na območju severne Afrike, Italije, Bližnjega vzhoda in Indije. Zaradi tega ni bila nikoli zadovoljna s svojo pozicijo (Mackenzie, 2000, 733).

Žal ni natančnih podatkov o številu vseh agentov, ki jih je izurila SOE na območju Sredozemlja. Številka je po pisanju Mackenzija (2000, 734) visoka, vendar je po poročanju Londona bilo veliko agentov slabo izurjenih in neprimernih.

SELEKTIVNI POSTOPKI SOE IN SELEKCIJA SLOVENSКИH KANDIDATOV

Selekcijo kandidatov je SOE izvajala prek državnih sekcij ali prek osrednjih komitejev, kot je bil SAB, ki je nadomestil pripravljalo urjenje. Državne sekcije so velikokrat urile neprimerne kandidate, ki jih je bilo treba odstraniti na višjih ravneh urjenja. Pred vsako selekcijo so izvedli tudi segregacijo kandidatov, ki je bila izvedena po nacionalnem načelu ali pa kot segregacija posameznikov ali operacijskih skupin. Največkrat so v isto državo pošiljali agente iste narodnosti, kar je lahko v primeru izdaje povzročalo veliko nevarnost. Po drugi strani pa so bili agentje drugih nacionalnosti v določeni državi neučinkoviti zaradi nepoznavanja jezika, območja in kulture (TNA, 9).

Prvotni načrt je vseboval segregacijo po narodnosti, ki se je izvajala na ravni pripravljalnega, paravojaškega in zaključnega urjenja. V tečajih signalizacije, kjer so urili radiotelegrafiste, se segregacija po narodnostih n celoma ni izvajala.

Pot slovenskih fantov iz Jugoslovanskega gardnega bataljona v tečaje misij za posebne operacije SOE ni bila identična postopkom, ki jih navajajo poročila SOE. Britanska dokumentacija sekcije za urjenje SOE navaja, da je bila za prihod v pripravljalo urjenje potrebna selekcija kandidatov, ki jo je opravljal SAB.

Položaj na Bližnjem vzhodu ni dovoljeval ustanavljanja pripravljalnega tečaja, SAB in načrtne selekcije, saj so bile potrebe po radiotelegrafistih in saboterjih za območje Balkana prevelike. Jugoslavija je sicer imela svojo sekcijo (B1), vendar o njenih selekcijskih postopkih ni ohranjenega arhivskega gradiva, vemo pa, da ni imela

lastnih programov urjenja, v katerih bi lahko izvajala selekcijo. SOE se je z jugoslovansko vlado dogovorila, da ji bo ta priskrbelo določeno število kandidatov, ki bodo primerni, da jih izučijo za radiotelegrafiste in saboterje. Dokumentacija o urjenje agentov SOE⁷ omenja urjenje na štirih ravneh, ki se je začelo s pripravljalnim urjenjem. Slovenci pripravljalnega urjenja niso opravljali, ker ga niso potrebovali. Obsegalo je urjenje v osnovnih vojaških znanjih, ki so jih Slovenci že imeli, saj so vsi že opravljali vojaško službo. Kandidati za diverzante in saboterje so se udeležili paravojaškega tečaja, medtem ko so se radiotelegrafisti udeležili tečaja signalizacije (nekateri so ga imenovali radiotelegrafski tečaj) v strokovnih šolah (Specialist Schools).

Nekdanji pripadnik SOE Simčič (2004) opisuje, da so bili nekega dne vsi častniki poklicani h generalu Mirkoviču, ki je v govoru agitiral, naj se udeležijo specialnega urjenja za pomoč gverilcem v Jugoslaviji. Ker med častniki ni bilo ustreznega interesa, je poklical podčastnike, ki so se odzvali v velikem številu.

Selekcijo oziroma izbor kandidatov so takoj opravili in izbrali 30 kandidatov, med katerimi je bilo 10 Slovencev. Na žalost ne vemo, po kakšnih kriterijih so izbirali kandidate, saj o tem ni ohranjenih uradnih dokumentov in tudi ustna pričevanja nam o tem ne povedo veliko. Iz ustnih pričevanj in prispevkov, ki so jih objavili slovenski padalci, lahko sklepamo, da kriteriji vstopa v tečaje urjenja britanskih tajnih služb niso bili ostri, saj so večino kandidatov sprejeli in je tudi opravila tečaje. Pomembne so bile osebne posebnosti kandidatov, saj je bil v prvi meri pomemben značaj, živahnost, pripravljenost za delo, patriotizem in domoljubnost, kar je bila odlika vseh Primorcev, ki so v večini tvorili vrste Slovencev na Bližnjem vzhodu.

Verjetno je ISLD izvajala podobne selekcijske postopke kot SOE, ki jih je na Bližnjem vzhodu prilagajala glede na visoke potrebe po ustreznih kandidatih. V primerjavi z SOE je pri ISLD obstajala nekakšna predselekcija, ki jo je izvedel Rudolf. Ta je poznal vsakega kandidata, njegove fizične sposobnosti, zdravstveno stanje in njegov odnos do domovine. Rudolf je izvedel interni izbor in te kandidate poslal naprej, da jih je zaslišal britanski kapetan Desmond Clark (Kobal, 2004).

PREKOMORSKE ŠOLE

SOE je ustanovila tudi številne šole za specialno urjenje (STS) izven Velike Britanije. STS 101 je bila ustanovljena julija 1941 v Singapurju za misije na vzhodu. STS (ME) 102 je bila odprta pri Ramat Davidu blizu Haife, kjer je delovala do zavezniškega izkrcanja v južni Italiji. Ta šola je urila agente za operacije na Balkanu in Bližnjem vzhodu. Več STS je bilo ustanovljenih tudi v Alžiriji, in sicer za urjenje kandidatov, ki so jih

7 Podrobneje v TNA HS, 9; Mackenzie, 2000, 729–744; Rigden, 2001, 2–18.

pošiljali v južno Francijo in Italijo. Tudi te so se po izkrcanju zaveznikov v južni Italiji preselile v južno Italijo. STS je delovala tudi v Indiji blizu Poona in v Avstraliji v okviru Special Operations Australia (SOA), ki je delovala za države, ki jih je zasedla Japonska. Nobena od prekomorskih STS ni bila pod nadzorom direktorja urjenja, čeprav si je center v Londonu prizadeval, da bi jih dobil pod svoje okrilje (TNA, 9).

To je veljalo tudi za STS 103 (Camp X), ki jo je sekcija za urjenje iz Londona samo nadzirala, medtem ko je z njo upravljala lokalna New York Mission. Nastanjena je bila v Kanadi v okolici Toronta, kjer so jo odprli 9. decembra 1941. Šola je imela funkcijo uriti može rekrutirane po vsej Ameriki za potrebe SOE v Evropi. S prvimi tečaji je pričela decembra 1941. Urila je številne kandidate za varnostno in propagandno delo v južni Ameriki. Kandidati, ki jih je SOE potrebovala za delo v Evropi, so obiskovali pripravljalo in paravojaško urjenje ter urjenje na področju propagande (TNA, 9).

STS 103 je pomagala tudi številnim drugim ameriškim organizacijam pri ustanavljanju njihovih šol in urjenju njihovega osebja. Skoraj vse osebje ameriške obveščevalne službe, Office of Strategic Services (OSS), je šlo skozi to šolo. Učni načrt STS 103 je bil v primerjavi z ostalimi STS zelo obsežen.

KONČNA OPRAVILA PRED ODHODOM V MISIJE

V času pred odhodom v misijo je moral agent opraviti temeljit pregled vsega, kar so mu dali s seboj, in preveriti, ali je seznanjen z vsemi danimi napotki. Agent je moral imeti ostrižene lase, obrito brado in brke, urejene roke, nohte in stopala, na prstih pa ni smel imeti sledi nikotina. Obleka je morala biti kvalitetna in čista, ne preveč obnošena, primerna za območje, kamor je bil poslan. Čevlji so morali biti izbrane blagovne znamke, z gumijasto peto. Agent je moral preveriti, ali potrebujejo popravilo. Preveriti je moral vso osebno lastnino, ki bi lahko bila sumljiva – ura, listnica, zobne ščetke, glavnik, nalivno pero, pismo, fotografije ipd.

Agent je moral dalje preveriti, ali so njegove osebne navade nenavadne za državo, v katero je namenjen. Dokumenti so bili izvrstno ponarejeni, agent pa je moral preveriti, ali so vsi podatki pravilni. Pregledati je moral tudi vso opremo in orožje, ki ga je prejel. To so bili zemljevid, kompas, svetilka, prva pomoč, lopatka, denar, hrana, zdravila (če je zanje zaprosil), med katerimi so bili tudi benzedrin in ptomainske tablete. Agent je dobil tudi osebno oborožitev, ki je bila predvidena glede na zastavljeno nalogo v misiji. Nekateri osebne oborožitve niso dobili, medtem ko so drugi poleg pištol dobili tudi brzostrelke (Rigden, 2001, 147).

Preden so se slovenski agentje odpravili na misijo, jih je jugoslovanska vlada poklicala na ambasado, kjer so jih izbrisali s seznama pripadnikov jugoslovanske vojske, kar je pomenilo, da so od takrat naprej v celoti pripadali

Britancem. Jugoslovanska vlada je agentom včasih izplačala 500 egiptovskih funtov kot nekakšno odpravnino, medtem ko je SOE dala vsakemu slovenskemu agentu 250 000 lir in 270 suverenih dukatov, kar je bilo za takratne razmere zelo visoka vsota. Od orožja so dobili dve pištoli znamke Beretta in Colt, granate, včasih tudi brzostrelko in druge pripomočke, kot so topografske karte, kompas in W/T-oddajnik (Simčič, 2004).

KDO SO BILI SLOVENC V SOE?

Med številnimi balkanskimi narodi, ki so se urili na Bližnjem vzhodu, je bilo precej Slovencev, ki sta jih urila tajni službi SOE in ISLD. Ocene o tem, koliko jih je bilo in kdo so bili Slovenci, ki jih je izurila SOE in poslala na misije v Slovenijo, se popolnoma ne ujemajo. Do sedaj so o Slovencih v SOE pisali Jože Vidic, Ljuba Dornik Šubelj, Gorazd Bajc, John Earle in preživeli pripadniki SOE, ki so svoje prispevke objavili v tržaški reviji Mladika, ki jo ureja novinar Ivo Jevnikar.

Največ Slovencev je za posebne operacije izurila tajna služba ISLD, znana kot kritje za MI6-SIS, vendar arhivi te tajne službe niso odprti, tako da obširnejših raziskav ne moremo opraviti. Od vseh izbranih in izurjenih Slovencev jih je vsaj 22 odšlo v posebne operacije v sklopu ISLD, medtem ko Bajc omenja, da jih je bilo v sklopu SOE vsaj sedem (Bajc, 2002b, 323).

Pri SOE so se izurili in nato dejansko spustili s padali na slovenska tla naslednji: Ivo Božič, Alojz Černigoj, Marjan Fegec, Valter Gorjanc, Stanislav Simčič, Cvetko Šuligoj. Poleg teh je SOE izurila, vendar ne poslala v Slovenijo, še Zdravka Piška, Antona Zupana, Dušana Lebana in Alojza Jeriča (TNA, 6). Zadnji štirje niso bili poslani na misije, najverjetneje zaradi zdravstvenih težav in previsoke starosti.

Fegec, Simčič, Šuligoj, Gorjanc, Božič, Piško in Černigoj so bili decembra 1941 poslani iz Jugoslovanskega gardnega bataljona na tečaj urjenja v Haifo, in sicer 30. decembra 1941 (TNA, 4; Jevnikar, 2003, 23). Po drugih podatkih, ki jih navajajo britanski viri, bi moral biti v tej skupini tudi Zupan (TNA, 7).

SOE je skrbela tudi za evidenco kandidatov, ki jih je urila. Vsak je imel svoj osebni dosje, ki je vseboval naslednje podatke: ime in priimek, državljanstvo, stan, datum in kraj rojstva, ime matere in očeta, izobrazba, poklic, znanje jezikov, poznavanje geografskih regij, hobiji, specifične kvalifikacije, vojaške izkušnje, opravljeni tečaji. Zelo zanimive so ocene o urjenju kandidatov, ki so jih morali napisati inštruktorji urjenja (TNA, 7).

Večina slovenskih fantov je prihajala iz Primorske, razen Lebana, ki je bil iz Ljubljane, in Zupana iz Št. Jurija v okolici Škofje Loke. Zupan je bil že starejši, kar se je kazalo pri urjenju, saj je le s težavo sledil vsem naporom. Kot narednik je imel za seboj bogato poklicno kariero pripadnika francoske tujske legije. Septembra 1943 je SOE načrtovala, da bi Zupana poslala z misijo

"Gunman" v partizanski glavni štab Slovenije, vendar se to ni zgodilo (TNA, 7; Bajc, 2002b, 306).

O Slovencu Dušanu Lebanu imamo veliko podatkov, ki se ne ujemajo v celoti. V njegovi osebni kartoteki piše, da je bil dvajsetletni Ljubljčan, že poročen in na poziciji direktorja banke. Končano je imel srednjo tehnično šolo in po vsej verjetnosti je delal kot tehnik na letalski šoli pri Ljubljani. Ne vemo, kako se je znašel na Bližnjem vzhodu, vemo pa, da je imel odlične ocene inštruktorjev. Verjetno je bil na začetku vojne nekje v Grčiji in od tam je zbežal na Bližnji vzhod. Žal nimamo navedenega vzroka, zakaj po končanem urjenju ni bil poslan v Slovenijo (TNA, 7).

OSEBNE IN FIZIČNE POSEBNOSTI SLOVENCEV

Slovenci, še posebej Primorci, so bili zelo primerni sodelavci SOE, saj so poznali kraje in jezike, kamor je SOE pošiljala svoje misije. Veljali so za izredno zanesljive fante, polne patriotizma in ljubezni do domovine. Agent, ki ga je iskala SOE, je moral biti razgledan, pogumen, po možnosti neporočen in seznanjen s političnim in z gospodarskim položajem okupiranega ozemlja. Največji pozitivni karakteristiki slovenskih fantov sta bili vsekakor velika motiviranost za delo in patriotizem (TNA, 5).

Slovenci so največkrat označeni kot zelo uspešni z zelo dobrim značajem, dobrim zdravjem in oznakami inteligentnega, hitrega, poštenega in predanega svojemu delu. Za razliko od kandidatov drugih narodnosti so veljali za zelo zanesljive osebe (TNA, 7).

Zelo pomembno vlogo je pri agentu odigralo znanje jezika regije, kamor naj bi bil poslan. Britanci so sprva predvidevali poslati v Jugoslavijo tiste svoje častnike, ki so poznali srbohrvaški jezik in pokrajino. Teh kandidatov je bilo malo, zato so se odločili, da bodo pošiljali jugoslovanske kandidate, saj bi ti učinkoviteje pridobivali informacije in hitreje vzpostavili stik z domačim okoljem. Nazadnje se je največkrat zgodilo, da je bil v vsaki vojaški misiji britanski častnik s tolmačem, kajti pomembna je bila tudi politična vloga misij.

Pomembno vlogo je igral tudi Rudolf, ki je v Kairu izdajal časopisa Bazovica in Šotorska knjižnica. Med slovenskimi vojaki sta širila ljubezen do domovine in krepila nacionalna čustva. Bazovica je objavljala novice o domovini, analize vojaških bitk, poezijo in vaje iz osnov angleščine za slovenske vojake na Bližnjem vzhodu. Bazovica je motivirala številne fante, da so se udeležili urjenja za posebne operacije, ki sta jih vodili SOE in ISLD ter tudi ameriška OSS. Rudolf je imel sicer manj opravka s prostovoljci, ki so delali za SOE, vendar so ga tudi ti zelo spoštovali. Predstavljal je zaupanje in avtoriteto, saj ga je odlikoval izreden občutek do sočloveka.

Šotorska knjižnica⁸ je tudi veliko prispevala k motivaciji in krepitvi nacionalnega čuta slovenskih vojakov. Rudolf je v njej objavljал prispevke Frana Saleškega Finžgarja, Franceta Bevka, Karla Široka, Alekseja Nikolajeviča Tolstoja, Franceta Prešerna, Ivana Gradnika, Josipa Stritarja in dela številnih drugih slovenskih in tujih literatov. Ena izmed števil je izšla v obliki kratke slovenske jezikovne vadnice, ki je bila namenjena primorski mladini, ki jo je fašizem oropal slovenske tiskane besede. Po Schreinerju in Bezljaku jo je priredil sam Ivan Rudolf.

ŠOLA ZA SPECIALNO URJENJE 102 (SPECIAL TRAINING SCHOOL 102-ST 102)

Slovenski kandidati SOE so se urili v šoli za specialno urjenje 102 (ST 102), ki je bila prva izmed šol urjenja, ki jih je SOE ustanovila izven Velike Britanije. Ustanovili so jo na gori Mount Carmel blizu Haife v Palestini. Nekateri viri poročajo, da je bila šola odprta decembra 1940 (TNA, 9), medtem ko Bajc (Bajc, 2002b, 225) in tudi drugi viri SOE omenjajo ustanovitev 19. avgusta 1941. Šola je do marca 1943 formalno vodila ISLD, SOE pa je zraven sodelovala.

Britanci so z ustanovitvijo ST 102 načrtovali, da bodo v centru urili jugoslovanske radiotelegrafiste in diverzante, ki jih bodo poslali v Jugoslavijo. Poleg Slovencev in istrskih Hrvatov so se v šoli urili še hrvaški rekruti iz Amerike, Srbi in britanski častniki, ki jih je SOE potrebovala za območje Jugoslavije. Poleg kandidatov jugoslovanskih narodov so urili tudi rekrute drugih držav za misije na območju Balkana in Bližnjega vzhoda (TNA, 6). V sklop urjenja je bil vključen tudi tečaj padalstva, ki so ga izvajali pri Suezju na Sinajskem polotoku. Padalski tečaj so morali opraviti vsi, ki so hoteli na misije, saj je večina agentov prišla na okupirano območje kot padalci. ST 102 je bila pod nadzorom SOM⁹ in po izkrcanju zaveznikov v južni Italiji je bila tja tudi premeščena. Šola je vodila lokalno osebje SOE, dokler ni prišlo na Bližnji vzhod stalno usposobljeno osebje iz Anglije.

Poleg tega, da si je SOE morala šolo deliti z močnejšo in vplivnejšo ISLD, je iz poročila s 23. oktobra 1942 razvidno, da so ST 102 slabo upravljali in da bo v bodoče potrebna reorganizacija (TNA, 3). SOE Bližnji vzhod si je v prihodnosti prizadevala uresničiti naloge, kot so prevzeti popolni nadzor nad samostanom na gori Mt. Carmel, kjer je bila nastanjena ST 102.

Pojavljale so se tudi težnje, da bi v ST 102 nadaljevali z nekakšnim podiplomskim oziroma osvežujočim tečajem, v katerih bi kandidate urili v specializiranih strokah (TNA, 6). Vse STS, brez ST 102, so izurile 13 Jugoslovancev, ki so se v večji meri izurili v

⁸ Podrobneje v Šotorska knjižnica – časopis hranijo v rokopisni čitalnici NUK.

⁹ SOM (Special Operations Mediterranean), sekcija SOE za Sredozemlje.

STS 103 v Kanadi. Večina Jugoslovancev je v STS 103 opravljala le pripravljeno osnovno urjenje, nato pa so jih poslali na šolanje v Veliko Britanijo ali Palestino v STS 102. Število 13 je precej nizko glede na število vseh Jugoslovancev, ki jih je SOE rekrutirala. Med urjenjem je veliko kandidatov odpadlo zaradi fizičnih in psihičnih razlogov. Zdravniška poročila zavrnjenih kandidatov poročajo, da je bila večina zavrnjenih zaradi nesposobnosti koncentracije pri delu, pomanjkanja nadpovprečne inteligence in zavrnitve opravljanja nasilnih vaj. Zanimiv podatek je število pri SOE izurjenih agentov MI6-SIS, ki jih je bilo 872, kar je več kot vseh Francozov in Norvežanov v vrstah SOE. Visoka številka je odraz dobrega sodelovanja med obema tajnima službama, ki se je razvilo po začetnih zapletih (TNA, 12).

Poleg SOE je v STS 102 urila svoje kandidate tudi tajna služba ISLD. Ta je izurila največ Slovencev in aprila 1942 formirala svojo prvo skupino ter jih 11 poslala v misije. Pri oblikovanju prve skupine je bil soudeležen tudi Krek¹⁰ (Bajc, 2002b, 226).

Januarja 1943 je ISLD v Kairu formirala svojo drugo skupino Slovencev in nato tri poslala na misije. Po septembru 1943 se je ISLD preselila v Bari v južno Italijo in se preimenovala v N.1 (U) Section in tam formirala še tretjo skupino Slovencev. Od teh jih je sedem poslala na misije.

Predvideno urjenje za novega kandidata z osnovnim vojaškim predznanjem je trajalo najmanj tri mesece, od katerih sta bila dva meseca namenjena usposabljanju, en mesec pa je bil namenjen učenju jezika ter poznavanju družbenega in kulturnega ozadja območja, kamor naj bi bil agent poslan. Zadnji mesec je ponavadi potekal v Kairu.

30. marca 1943 je za sekcijo B1 delalo 90 ljudi. V Kairu je bilo takrat 10 častnikov, od teh nekaj članov B1 in 50 drugih, ki so bili oficirji in navadni vojaki. 15 rekrutov se je urilo v Haifi in naj bi se vrnil v Kairo, pet pa jih je dobila B1 v Jugoslovanskem gardnem bataljonu. Pet hrvaških rekrutov in pet britanskih častnikov pa naj bi se v kratkem vključilo v B1. Isto poročilo SOE 30. marca 1943 omenja 10 Slovencev, od katerih so štirje že končali tečaj (Simčič, Šuligoj, Gorjanc in Božič) in čakajo v Kairu, dva radiotelegrafista (Leban in Černigoj) sta bila na tečaju signalizacije, štirje že izurjeni (Fegec, Zupan, Jerič in Piško) pa so se nahajali v Jugoslovanskem kraljevem gardnem bataljonu (TNA, 6).

Slovenci so opravljali tečaj za diverzante in saboterje ter tečaj radiotelegrafije, ki sta trajala tri mesece. Po treh mesecih so morali vsi opraviti še tečaj padalstva, ki je trajal približno en mesec ali manj. V času urjenja je vsaka skupina dobila tudi tolmača, ki je prevajal iz angleškega v srbohrvaški jezik. Slovenski kandidati SOE so dobili tolmača bolgarske narodnosti, ki je več govoril bolgarsko kot srbohrvaško. Hrana, ki so jo v času urjenja jedli, je

bila podobna domači. Slovenci so dobili poljskega kuharja, ki so ga sami plačevali, ta pa jim je pripravljala hrano po njihovem okusu. Predvidenih načrtov o energijski vrednosti hrane, ki jo mora kandidat zaužiti v STS 102, ni bilo, čeprav se v dokumentih SOE dobi tudi take podatke. Kljub temu so veljale nekatere omejitve glede tega, kje se lahko določeno hrano kupuje. Prepovedano je bilo barantanje za hrano v manjših vaseh. Če hrane drugje ni bilo mogoče dobiti, se je STS 102 obvezala, da bo dovažala hrano enkrat na štiri dni (TNA, 6).

Do pomladi 1942 so vsi opravili tečaje in odšli na padalski tečaj pri Suez, ki je bil pogoj za odhod na misijo. Po padalskem tečaju so se vrnil na nadaljnje urjenje v Kairo. Čakali so na primeren trenutek za odhod v domovino in nadaljevali z učenjem saboterstva in diverzantstva, vendar bolj na teoretični ravni, ker ni bilo ugodnih pogojev za terensko delo. Urili so se v fizični kondiciji, vožnji in vzdrževanju motornih vozil, angleščini, branju in prerisovanju zemljevidov. Tudi radiotelegrafisti so nadaljevali svoje šolanje, in sicer v praktični uporabi W/T-oddajnikov.

Vsak izmed kandidatov je v času urjenja prejemal plačo 32 egiptovskih funtov, ki jih je enkrat mesečno zagotavljala jugoslovanska vlada. To je bila visoka vsota, primerljiva s častniško plačo v Jugoslovanskem gardnem bataljonu. Zgodilo se je, da kakšen mesec plače niso prejeli zaradi sporov v vladi, zato so jim Britanci izplačali akontacijo po deset funtov (Simčič, 2004).

Marca 1943 so se jugoslovanski rekruti urili v Kairu in Palestini. V Kairu so bili nastanjeni v hišah Flat Fuad, Zamalak Flat, Mardi Villa, Mardi Bungalov, Mena House in drugod. V Palestini so se urili v Jugoslovanskem gardnem bataljonu, Signal Wing, METS, medtem ko so pričakovali britanske in jugoslovanske rekrute iz ZDA in Velike Britanije (TNA, 6).

PRIPRAVA IZOBRAŽEVALNEGA GRADIVA V STS 102

Sekcija B1 je imela veliko težav s pomanjkanjem primernih knjig in pridobivanjem novih, ki jih je potrebovala za izobraževanje svojih kandidatov. Priprava izobraževalnega gradiva in njegovo zbiranje sta predstavljala pomemben del aktivnosti SOE na Bližnjem vzhodu, ki je za Jugoslavijo ustanavljala majhne knjižnice z vrsto uporabnih knjig, brošur, slovnice in zemljevidov, ki so bile organizirane za vsako hišo (bungalov) sekcije B1. SOE je pripravljala številne brošure in priročnike o zgodovinskem in vojaškem ozadju Jugoslavije in Balkana z določenimi praktičnimi vprašanji, bistvenimi za agente, ki so bili poslani na misije. Brošure so obravnavale sledeče teme: politične okoliščine na Hrvaškem, nacionalisti in partizani v Srbiji, četniki, zemljevidi Jugoslavije in območij, na katerih živijo manjšine, ter spremembe balkanskih meja po prvi svetovni vojni.

10 Miha Krek, vodja Slovenske ljudske stranke.

Veliko je bilo gradiva za učenje srbohrvaškega jezika, predvsem slovnične knjige z vajami in kratki slovarji srbohrvaških vojaških pojmov. Pripravili so tudi priročnik za razstreljevanje v srbskem jeziku, ki je bil preveden v srbohrvaški jezik (TNA, 6).

URJENJE DIVERZANTOV IN SABOTERJEV

Tečaji za diverzante in saboterje so vsebovali naslednje predmete: razstreljevanje in sabotaža, plavanje, pomorstvo, orožja, vožnja vojaških vozil, branje zemljevidov, delo s kompasom, uporaba granat, neoboroženi boj, izvidništvo, obveščanje, fotografija, Morsejeva abeceda in fizične priprave.

Tečaj se je delil na dve usmeritvi, in sicer na paravojaški tečaj, ki sta ga opravljala Leban in Jerič, ter na splošni tečaj za diverzante in saboterje (STC Course), ki so ga opravljali Zupan, Simčič, Piško, Gorjanc, Šuligoj, Fegec. Razlika med obema smerema je bila v številu predmetov, ki so jih kandidati opravljali. Paravojaški tečaj je vseboval pet predmetov, medtem ko jih je splošni tečaj (STC Course) 12 (TNA, 7).

Urjenje za diverzante in saboterje je trajalo od osem do deset ur dnevno ter je vsebovalo teoretične in praktične predmete z različno učno vsebino, ki so jo predavali izkušeni inštruktorji.

V sklopu teorije so se učili branja zemljevidov, iskanja točk na zemljevidu ter pisanja in sestavljanja vremenskih poročil pod vodstvom majorja Gibbsa. Poleg tega je major Gibbs, skupaj z jezikovno šolo Berlitz School, poučeval kandidate angleški jezik šest ur tedensko. Stotnik W. Deakin je predaval organizacijo armad sil osi in najnovejše dogodke v Jugoslaviji. Stotnik Hawkesworth je rekrutom predaval teorijo iz razstreljevanja železniških tirov, stotnik Doll prvo pomoč, Pattinson-Knight varnost ter poročnik James Klugman organizacijo gestapa in o peti koloni.

Praktični predmeti so potekali na različnih lokacijah v okolici predavalnic, kjer so se urili v streljanju z orožjem v kasarnah Kasr-el-Nil. Največkrat so streljali s pištolo približno trideset minut na dan. Fizično urjenje je trajalo okrog dve uri dnevno in je obsegalo vse vrste športov od teka, nogometa, gimnastike, borilnih veščin, in sicer na vrtu hiše, v kateri so bivali in v telovadnici Kasr-el-Nil. Osnove radiotelegrafije, ki po obsežnosti niso bile primerljive z radiotelegrafskim tečajem, so se učili pod mentorstvom Harrisa in Holligswortha.

Vse našete dejavnosti so potekale čez teden, tako da so bili kandidati med vikendi običajno prosti (vsaj v nedeljo). Med vikendom so največkrat odšli na organizirane ogleda, npr. železniškega muzeja v Kairu, na sprejeme pri vrhovih kairske sekcije SOE in v Jugoslovanski klub, kjer so se družili z ostalimi kolegi in

aleksandrijkami.¹¹ V prostem času so se veliko ukvarjali s športom in se urili v vožnji z zavezniškimi in s sovražnikovimi vojaškimi vozili (TNA, 6).

Britanski častniki, ki so se urili za odhod v Jugoslavijo, so imeli prilagojen urnik, ki pa je bil v osnovi enak kot ostali. Njihovo urjenje je vključevalo učenje srbskega jezika, pri čemer so jih po znanju razdelili na tri ravni. Za razliko od Jugoslovancev so dodatno poslušali predmete iz priprav operacij ter nedavnih dogodkov v Jugoslaviji in na Balkanu. Sekciji B1 je drastično primanjkovalo britanskega osebja, saj je število rekrutov naraščalo (TNA, 6).

SOE si je začrtala tudi dejavnosti, ki jih mora uvesti oziroma dopolniti. Tako navajajo, da potrebujejo njihovi kandidati v prihodnosti več branja zemljevidov ponoči, več prakse v razstreljevanju in streljanju, več učenja gverilske taktike ter preživljanje in spanje na terenu v naravi. Pomembno je bilo, da člani misij niso imeli nobenih stikov s svojimi glavnimi štabi, saj so bili v času urjenja pod kontrolo SOE (TNA, 6).

Poleg vodenja urjenja je SOE od svojega osebja zahtevala, da tudi samo sodeluje v procesu urjenja. Potreben je bil stik kandidatov z osebjem in več praktičnega urjenja.

TEČAJ ZA RADIOTELEGRAFISTE

Večina slovenski fantov je bila izurjenih za radiotelegrafiste, ki so jih v okviru misij poslali v Slovenijo. SOE je izurila Iva Božiča in Alojza Černigoja, čeprav je v virih podatek, da se je tečaja udeležila tudi Leban. Na tečaju, ki so ga Britanci imenovali tečaj signalizacije (Signal Wing), so se učili elektroradiotehnike, o sestavi in delovanju sprejemne radijske postaje, o radiotelegrafiji, sestavljanja in pisanja radiograma (brezžične brzojavke), šifriranja in dešifriranja brzojavk, tajnega pisanja, geografije, orientacije, kako se sestajati s poročevalci, slovenščine in še česa (Vidic, 1989, 45). Tudi diverzantje in saboterji so morali obvladati osnove radiotelegrafije, ki je obsegala le nekaj teoretičnega znanja (Simčič, 2004).

Na začetku urjenja so radiotelegrafistom priskrbeli šifrirane kode za brezžične radijske oddajnike W/T. Slovenci so opravljali radiotelegrafski tečaj, ki je trajal tri mesece. Večji del urjenja je potekal v obliki praktičnih vaj, pri katerih so na terenu vzpostavljali radiozveze na daljavo v vseh možnih atmosferskih in elektromagnetnih motnjah. Kobal (2004) opisuje, da je bila odlika dobrega radiotelegrafista v tem, da je bil sposoben čim hitreje sprejemati in oddajati sporočila, ki so obsegala najmanj 60 črk v minuti. Morsejeve črke so prepoznavali na osnovi dolžine zvoka. Vsak radiotelegrafist je pošiljal poročila največkrat v srbohrvaškem jeziku z dodatki

11 Aleksandrijke so bila primorska dekleta, ki so v obdobju fašizma zaradi ekonomskih razmer odpotovale v Egipt in negovale otroke bogatašev.

angleških črk, da ne bi bilo sovražniku razvidno, da gre za srbohrvaški jezik. Večina radiotelegrafistov je poročila ročno šifrirala, za ključ pa je največkrat služila znana slovenska pesem. Radiotelegrafist si je vsakokrat izbral drugo kitico in jo v ključu označil. Dešifrant na drugi strani je moral vedeti postopke zapisa poročila, zato so sporočila kot dešifrantje največkrat sprejemali ljudje slovenske narodnosti (Kobal, 2004).

Poleg radiotelegrafije so se kandidati učili prepoznavanja sovražnikovega orožja, ladij in letal ter se učili meteorologije, ki je zajemala analize in poročanja vremenskih podatkov. Po končanem trimesečnem tečaju so nadaljevali s prakso, ki je obsegala delo na terenu vse do dneva, ko je sledil čas za odhod.

Radiotelegrafiste SOE na Bližnjem vzhodu so urili po ustaljenih učnih obrazcih, ki so zahtevali najmanj dve uri prakse. Inštruktorja sta bila major Morgan in poročnik Harvey, omenja pa se tudi poročnika Harris. ISLD je v svoj program urjenja telegrafistov vključevala slovenske inštruktorje, ki jih pri SOE ne zasledimo. Eden takih je bil Josip Dolenc iz Opčin, ki je kandidate ISLD učil šifriranja in meteorologije, hkrati pa je imel tudi vlogo prevajalca.

Vsak telegrafist je po prihodu na okupirano območje imel dogovorjeno uro za javljanje. Večina telegrafistov je zaupala svoje šifre partizanskim komandantom, njihova poročila pa po navodilih osebja SOE niso bila politične narave. Njihova poročila so največkrat sestavljali podatki o gibanju, količini in vrsti sovražnikovih sil, območjih, ustreznih za pristanek novih misij, in podatki o vremenskih razmerah.

W/T-oddajnik je bil majhen in prenašal se je v kovčku. Deloval je na tri kristale, ki jih je radiotelegrafist pogosto menjaval. Vsaka valovna dolžina je delovala na podlagi kristala, ki ga je bilo treba večkrat zamenjati, da ni bila oddaja vedno na isti frekvenci. To je bil varnostni mehanizem, saj bi sovražnik oddajnik ob stalnem oddajanju na isti frekvenci hitro dobil (Kobal, 2004).

PADALSKI TEČAJ

Padalske tečaje je sprva vodila RAF, saj SOE ni imela dovolj materialnih in finančnih sredstev za vzpostavitev padalskih šol. Prva padalska šola je nastala februarja 1941 v Veliki Britaniji in dobila oznako STS 51 (TNA, 9).

Čez čas je SOE ustanovila padalske šole tudi izven Velike Britanije in ena takih je bila pri Suez na Sinajskem polotoku. Padalsko šolo pri Suezu so označevali kot tečaj, ki je bil vključen v urjenje za posebne operacije. Opravljali so ga na letališču, kamor so bili poslani vsi, ki so končali trimesečno urjenje. Trajal je različno dolgo – od treh tednov do enega meseca. Že ob samem prihodu so morali kandidati preteči 9 km, kar je bil pogoj za sprejem na tečaj. Veliko je bilo telesnih aktivnosti, saj so kandidati morali biti dobro fizično pripravljene (Kobal, 2004).

Tečaj se je pričel z uporabo posebnih skakalnih stolpov, višine dva metra, od koder je moral kandidat skočiti na tla. Ob skoku s stolpa je moral kandidat pritisniti roke, noge in glavo čim bolj k telesu. Ko je bilo tega konec, so kandidati morali na odskočno desko v višini pet do osem metrov, kjer so skakali na voz, ki je peljal po železniških tirih pod njimi. Kandidate so v vetrovnih razmerah urili v pristajanju z letalom in kako se padalo potegne k sebi in zapre. Poleg samih vaj so kandidati obiskovali krajše tečaje v izvrševanju sabotažnih akcij, uničevanju telefonskih, brzojavnih, železniških, poročevalskih in prometnih zvez. Učili so se tudi uporabe razstreliva, uničevanja pehotnih topičev in strojniških gnezd. Vsak kandidat je bil poučen, kako prekoračiti močvirja in kako se človek znajde v težko prehodnih gozdovih.

Fizična in psihološka pripravljenost je morala biti odlična, saj so kandidate pripravljali na delovanje v razmerah z omejenim spanjem in hrano, ki je bila lahko omejena na kos čokolade, prgišče sladkorja, zavitek mleka, kakavovega masla, ovsene moke itd. To prehrano so v britanski armadi imenovali "obrok D".

Vsak kandidat za padalca ni smel imeti več kot 30 let, moral je imeti normalen krvni tlak, dober vid, višina kandidata pa ni smela biti manj kot 175 cm in ne več kot 185 cm. Padalsko uniformo so imenovali "striptease jump". Sestavljena je bila iz gumirane svile, na glavi je padalec nosil čelado iz trde tvarine, ki se je podaljšala v kožnati ovoj. Sledili so skoki, in sicer prvi z višine 1000 m, drugi z višine 500 m, tretje pa so izvajali ponoči. Nekateri drugi viri omenjajo, da so že takoj pričeli s skoki s 500 m, nato pa so sledili skupni skoki treh padalcev z višine 400 m, skoki šestih padalcev in nazadnje skoki dvanajstih padalcev. Skoki z letala so sprva potekali skozi odprtino v trupu, kasneje pa so že skakali skozi vrata (Bazovica, 29. 1. 1942).

URJENJE KANDIDATOV SOE PO ZAVEZNIŠKEM IZKRCANJU V JUŽNI ITALIJI JULIJA 1943

Po izkrcanju zaveznikov v Italiji je SOE ohranila ime šole STS 102, v okviru katere je nadaljevala s paravojaškim, z radiotelegrafskim in s padalskim tečajem. Za sekcijo B1, pod okriljem Force 133, je SOE ustanovila tri nove šole, ki so bile namenjene urjenju v sabotaži in artileriji, nahajale pa so se na Visu in v kraju Noci pri Bariju (TNA, 8).

Force 133 je vodil generalmajor W. A. M. Stawell, vodja sekcije B1 pa je postal polkovnik F. W. Deakin. Poleg svojih agentov je Force 133 urila tudi jugoslovanske partizane, saj so bile to v večini pomanjkljivo izurjene novoustanovljene prekomorske enote. V sodelovanju z RAF je urila jugoslovanske pilote, ki so jih čez čas vključili v Balkan Air Force (BAF). Veliko partizanov se je udeležilo učenja vožnje z motornimi vozili, med katerimi so prevladovali vojaški kamioni.

SOE se je po preselitvi v Bari soočala z organizacijskimi in s tehničnimi težavami pri organiziranju pomoči in operacij, saj sta si bila Kairo in Bari na bojni nogi. Bari je postajal strateško pomembnejši obveščevalni center, ki je vse operacije, vodene iz Kaira, opredeljeval za neregularne. Zaradi tega so se v vodstvu SOE pojavljale težnje po centraliziranem in združenem vodenju operacij pod enim samim poveljstvom. Force 133 je primanjkovalo tudi ustreznega tehničnega kadra, saj je zahtevala dodatno pomoč v ustreznih britanskih častnikih za območje Jugoslavije in nove radiotelegrafiste.

SOE je zelo dobro sodelovala z ameriško OSS, saj ji je pomagala pri urjenju agentov in pri pošiljanju pomoči v Jugoslavijo. Glavna naloga Force 133 je bilo pošiljanje pomoči partizanom v Jugoslavijo, ki je zajemala orožje, strelivo, eksploziv in živila, ki so mesečno zajemala okrog 3,2 tone. Vse balkanske države so na mesec dobile okoli 850 ton pomoči po zraku in 2 toni po morju, kar je Force 133 ocenjevala za zadostno količino, ki je mesečno ne more preseči (TNA, 1).

Poleg Jugoslovancev, ki jih je Force 133 urila v okviru sekcije B1, so v sekcijah od B2 do B9 urili še številne druge kandidate balkanskih narodov, od Bolgarov, Rumunov, Madžarov, Albancev, Turkov in Grkov, slednji so imeli najbolj razvejano in številčno sekcijo (TNA, 2).

ZAKLJUČEK

SOE je v svojem kratkem obstoju naredila veliko za razvoj urjenja svojih agentov, saj je organizirala mrežo šol za specialno urjenje po skoraj vsem svetu. Samo v Veliki Britaniji je organizirala 13 500 tečajev, različnih vrst, v katerih je izurila čez 6 800 agentov, med katerimi je bilo samo 480 britanskih. Zgradila je kakovosten štiristopenjski sistem urjenja, ki je doživel številne modifikacije, ki so jih prilagajali glede na razvoj dogodkov med vojno. Slovenci so se urili v prekomorski šoli za specialno urjenje STS 102, ki je imela prilagojen učni načrt, saj se je razlikoval od klasičnega, ki je veljal na Otoku. To ni pomenilo, da so kandidati osvojili manj znanja, saj je predmete poučevalo stalno osebje SOE, ki

je krožilo po vsem svetu in ohranjalo iste standarde in kakovost urjenja. Po drugi strani pa se moramo zavedati dejstva, da je SOE na Bližnjem vzhodu opustila stroge, predvidene selekcijske postopke, saj so bile potrebe po agentih na območju Balkana prevelike. Večina Slovencev, ki je delovala za SOE, je opravljala trimesečni tečaj za diverzante in saboterje, ki je bil nadgradnja pripravljalnega tečaja, ki ga Slovencem ni bilo treba opravljati. Njihova prednost je bila v tem, da so že bili vojaki z opravljenim osnovnim vojaškim urjenjem. Ostali Slovenci v SOE in večina Slovencev v ISLD so opravljali trimesečni radiotelegrafski tečaj. Vsi pa so morali opraviti zahtevni padalski tečaj, ki je trajal slab mesec in je bil pogoj, da so kandidata poslali na misijo.

Slovenci, ki so se urili v šolah za specialno urjenje SOE, so se izkazali kot zelo zanesljiv in uporaben kader. Vsi so se na urjenje za posebne operacije vključili prostovoljno, saj jih je v to vodila velika ljubezen do domovine in želja po njeni osvoboditvi. Vseh 10 slovenskih pripadnikov SOE je opravilo tečaje za posebne operacije, pri čemer štirje od teh niso odšli na misije. V času urjenja so kandidati živeli ločeno, glede na narodnost, in sicer v svojih hišah z lastnim kuharjem in tolmačem ter pod britansko upravo, ki jih je tako kot jugoslovanska vlada tudi plačevala. Po končanem urjenju so vse primerno izurjene in zdrave Slovence poslali na misije, še prej pa so jih črtali s seznama pripadnikov jugoslovanske vojske, kar je pomenilo, da so od takrat dalje zanje skrbeli le Britanci. Velik delež k rekrutaciji teh fantov so prispevali člani Jugoslovanskega odbora iz Italije, zlasti Rudolf, ki so zbrali okrog 5 000 prostovoljcev za jugoslovansko vojsko, med katerimi so bili tudi Slovenci, izurjeni za posebne operacije. Večina omenjenih fantov se je po prihodu v Slovenijo z velikim veseljem pridružila NOG, v okviru katere se jih je veliko izkazalo z dobrim gverilskim znanjem in s hrabrostjo. Žal so proti koncu vojne postali žrtve zaostrovanj med vzhodnim in zahodnim blokom in večino je doletela tragična usoda, saj jih je OZNA razglasila za britanske vohune in likvidirala.

MILITARY TRAINING OF SLOVENE MEMBERS OF SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE (SOE) MISSIONS BETWEEN 1941 AND 1945

Blaž TORKAR

Slovenian Army's Military Museum, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Koščeva 6
e-mail: blaz.torkar@gmail.com

SUMMARY

The Special Operations Executive (SOE) established a high-quality recruitment process and a four-level training system, both of which underwent numerous modifications during the war depending on the areas where SOE's agents were being trained. Usually, the training system consisted of preliminary, paramilitary, final and special training, inherited from the system used in Britain. Seeing that the demand for agents in the Balkans was too large,

the SOE had to abandon the severe selection procedures for joining the programmes that it otherwise employed in the Near East. The Slovenes were trained together with the members of other Balkan nations at an overseas school in the Near East called Special Training School 102 (STS 102), whose syllabus differed from its classic counterpart followed in Britain. The candidates took three-month radiotelegraphy and paramilitary (raiding and sabotage) courses, complemented by a compulsory parachute course, which was the condition for being allowed on a mission. During the time of the training candidates had their own dossier containing their personal information and the instructors' reports on the progress of the candidate in individual learning subjects. Of all Slovene candidates attending the school in the Near East ten completed the SOE training and six of them were subsequently sent on missions to Slovenia. During the training the candidates lived in segregated groups arranged according to their nationalities. The groups were under British administration and the candidates received payment from the latter as well as the Yugoslav government. The Slovenes proved extremely reliable and useful members of the SOE, prompted to undergo the training by a great love of their country and the desire to lead it to freedom.

Key words: recruitment, training, raid, sabotage, SOE, Cairo, the Near East, Slovenes, Ivan Rudolf

VIRI IN LITERATURA

TNA – The National Archives, nekdanji Public Record Office, London.

TNA, 1 – TNA, HS 3/151, Yugoslavia – planning of SOE/OSS activities, appendix A.

TNA, 2 – TNA, HS 3/171, HQ Force 133 to London, 3. 2. 1944.

TNA, 3 – TNA, HS 3/207, D/SD(a) to D/HV, 23. 10. 1942.

TNA, 4 – TNA, HS 5/167, from DH/20 to London, 11. 8. 1942.

TNA, 5 – TNA, HS 5/907, Operations: air supplies, sorties.

TNA, 6 – TNA, HS 5/908, Training of B1 personnel, D/H304 to B1, 30. 3. 1943.

TNA, 7 – TNA, HS 5/917, Wireless operators record sheets, 1941–1942.

TNA, 8 – TNA, HS 5/922, B1 Force 266, Lt. Col. GS.

TNA, 9 – TNA, HS 7/51, History of the Training Section of SOE, 1940–1945, September 1945.

TNA, 10 – TNA, HS 7/52, Group B Syllabus, Recruiting, 21. 7. 1944.

TNA, 11 – TNA, HS 7/55, Syllabus of Lectures at STS 103 (Camp X), Agent management, A 13, November 1943.

TNA, 12 – TNA, HS 8/435, History of the Training Section of SOE, appendix IV.

Bajc, G. (2002a): Collaboration between Slovenes from the Primorska region, The Special Operations Executive and the Inter-Services Liaison Department after the occupation of Yugoslavia (6. april 1941). *Annales, Series historia et sociologia*, 12, 2002, 2. Koper, 363–384.

Bajc, G. (2002b): Iz nevidnega na plan: slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Založba Annales.

Bazovica. Glasilo Jugoslovanskega odbora iz Italije, Kairo.

Beevor, J. G. (1981): SOE: Recollections and Reflections 1940–1945. London, The Bodley Head.

Biber, D. (1979): Zavezniške misije in obveščevalne službe v NOB. Zaščita narodnoosvobodilnega boja. Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije. Ljubljana, 140–149.

Biber, D. (1991): Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. Borec, XLIII/1–3. Ljubljana, 77–138.

Foot, M. R. D. (1999): SOE, Special Operations Executive 1940–1946. London, Pimlico, (dopolnjena izdaja iz leta 1984).

Jevnikar, I. (ed.) (1995–2003): Iz arhivov in predalov. Mladika, XXXIX, 1995; XLI, 1997; XLII, 1998; XLIII, 1999; XLIV, 2000; XLV, 2001; XLVI, 2002; XLVII, 2003. Trst.

Mackenzie, W. J. M. (2000): The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945. London, St. Ermin's Press.

Piekalkiewicz, J. (1973): Vohuni, agenti, vojaki. Za kulisami druge svetovne vojne. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Rigden, D. (2001): SOE Syllabus: Lessons in ungentlemanly warfare, World War II. London, Public Record Office.

Seaman, M. (2000): Secret Agents Handbook of Special Devices: World War II. London, Public Record Office.

Šotorska knjižnica. Glasilo Jugoslovanskega odbora iz Italije, Kairo.

Vidic, J. (1989): Angleški obveščevalci, vohuni ali junaki. Ljubljana, Mladinska knjiga.

INFORMATORJA

Kobal, C. (2004): Ciril Kobal, 1920, upokojenec. Ustno pričevanje. Magnetofonski zapis pri avtorju.

Simčič, S. (2004): Stanislav Simčič, 1916, upokojenec. Ustno pričevanje. Magnetofonski zapis pri avtorju.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-01-25

UDK 327:94(450:497.1)"1954/1974"

PRIPRAVE NA OSIMSKA POGAJANJA

Viljenka ŠKORJANEC

Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4
e-mail: viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek ima namen osvetliti prelomnice v jugoslovansko-italijanskih odnosih po letu 1954 do julija 1974, ko je s končnim sprejetjem italijanske pobude za pogajanja jugoslovanska stran presegla dvom v resnost italijanskih namer in sprejela njihovo popravljeno pooblastilo. Končane priprave so namreč omogočile začetek pogajanj za kasnejši Osimski sporazum.

Ključne besede: jugoslovansko-italijanski odnosi, priprave, pogajanja, diplomacija, drugi kanal

PREPARATIVI PER I TRATTATI DI OSIMO

SINTESI

L'articolo si propone di analizzare i principali spartiacque nei rapporti tra Jugoslavia e Italia dal 1954 fino al luglio del 1974, quando la parte jugoslava, accettando definitivamente l'iniziativa italiana per lo svolgimento delle trattative, si convinse della serietà degli intenti dell'Italia, e accolse la sua delega modificata. La fine dei preparativi consentì, infatti, l'inizio dei negoziati per il seguente Trattato di Osimo.

Parole chiave: relazioni tra Jugoslavia e Italia, preparativi, negoziati, diplomazia, canale parallelo

UVOD

Po Londonskem memorandumu o soglasju (LMOS) iz leta 1954 so uradni italijanski predstavniki zagotavljali, da italijanska vlada *de facto* sicer priznava meddržavno mejo po LMOS, da pa je potrebno *de iure* najti drug pravni naziv. Hkrati so širili mit o ohranitvi lastne suverenosti v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in uspeli, da je italijansko javno mnenje lažje sprejelo LMOS. Hkrati pa se je rimska vlada zavarovala z vsemi političnimi in diplomatskimi previdnostmi in sklenila, da ne bo predložila memoranduma v ratifikacijo parlamentu. S tem naj bi poudarila njegovo upravno naravo ter začasnost, hkrati pa tudi zato, da ji ne bi bilo treba uresničiti določil o zaščiti slovenske manjšine (Pirjevec, 1985, 43).

Na tako ravnanje je vplivala predvsem obmejna politična struktura, pa tudi vplivi in ravnanje italijanskih državnih organov, zlasti zunanjega ministrstva. S formalnega stališča je bil LMOS začasen, saj se z njim ne Italija ne Jugoslavija nista odrekli svojim ozemeljskim zahtevam. Poleg svoje diplomatske narave je LMOS potrdil potek meje tako, kakor se je že uveljavila na terenu. Mreža dvostranskih sporazumov je vzpostavila intenzivno sodelovanje med obema stranema tostran in onstran črte, ki je bila po italijanski interpretaciji le demarkacijska.

PRVE POBUDE

Leta 1964 sta se vladi dogovorili, da bosta pooblastili dva delegirana ambasadorja, ki naj bi našla rešitev za odprto mejno vprašanje (Murko, 1981, 31). Do neskladja v njunem dogovoru je prišlo zaradi neustreznega italijanskega pooblastila. Italijanska stran je pripravila besedilo končnega sporazuma o meji iz leta 1965, vendar ni zajemal morske meje, zato ga jugoslovanska stran ni sprejela (AMM, 1).¹ Pro memoria je edini dokument projekta sporazuma o meji iz leta 1965, ki ga je predlagal pooblaščenec italijanske vlade Raimondo Giustiniani jugoslovanskemu pooblaščenцу Francu Kosu (AMM, 2). Italijansko taktiziranje v zvezi s pooblastili bo vseskozi stalnica v pogajanjih.²

Do resnejšega konflikta na diplomatski ravni je prišlo leta 1965. Povod za italijansko ukrepanje je dalo običajno potrdilo občine Koper o jugoslovanskem državljanstvu prebivalcev naše države. Italijanska stran je

ugovarjala dejstvu, da bi bili stari prebivalci tega območja jugoslovanski državljani. Italijanski ambasador v Beogradu Roberto Ducci je zatrjeval, da ima Italija nad cono B STO še vedno suverenost in da Jugoslavija ne bi smela tega ozemlja vključiti v ostalo državno ozemlje. Jugoslovanski državni sekretar Koča Popović in njegov pomočnik Dušan Kveder sta zavrnila italijansko stališče. Spor se je končal z jugoslovanskim „Aide memoire“ z dnem 15. marca 1965, kjer se je izrecno ugotavljalo, da pravice Jugoslavije na območju cone B STO ne morejo biti v nobenem pogledu manjše kot pravice Italije na območju cone A STO. Italija na jugoslovanski diplomatski akt ni uradno odgovorila (Murko, 1981, 41). Istega leta je jugoslovanska delegacija v Mešanem odboru za manjšinska vprašanja naletela na italijanske očitke, ker je jugoslovanska cestna uprava, kot je v navadi v bližini državne meje, namestila pred mejnim preходом v oddaljenosti 500 in 250 m opozorilne table z napisom "državna meja – confine di stato". Šlo je za očitek, da tak napis psihološko neugodno vpliva na pripadnike italijanske etnične skupine, v resnici pa so želeli povedati, da pri mejni črti po LMOS ne gre za pravo državno mejo. Jugoslovanska stran je protestirala, da bi se v uradnem zapisniku meja zapisala kot demarkacijska črta. Zaradi nezmožnosti dogovora se je v obeh besedilih zapisnika – v srbohrvaškem in italijanskem – uporabil v narekovaju angleški izraz *boundary* brez prevoda, saj je tudi LMOS pisan v angleškem jeziku. Vsekakor pa je bil spor o orientacijskih tablah milejši od kasnejšega v letu 1974, ko je šlo za italijanske proteste proti napisom "Socialistična federativna republika Jugoslavija – Socialistična republika Slovenija" pri vstopu v našo državo na mednarodnih prehodih Lazaret, Škofije in Kozina (Murko, 1981, 34–35; Petrič, 1974, 362; Pirjevec, 1995, 323–324). Problematika cone B in vprašanje spoštovanja predpisov je zašlo celo na pokopališča. Leta 1964 so namreč občine Koper, Izola in Piran v okviru svojih pristojnosti izdale nove pokopališke rede za pokopališča na območju navedenih občin. Do spora je prišlo v tem smislu, da svojci pokojnikov, ki so pokopani v tako imenovanih trajnih grobovih, najetih za 99 let, niso hoteli plačevati novih pristojbin in s tem priznati obveznosti, ki so izhajale iz novih predpisov občin. Italijanska stran je izkoristila spor in odprla vprašanje italijanskih grobov v Istri. Nastalo kritično vzdušje je bilo predmet pogovorov tudi na ravni predsednikov vlad obeh držav (Murko, 1981, 39–40).

1 Osebni arhiv Viljenke Škorjanec (AVŠ) je sestavljen iz kompleta gradiv, ki sta ga avtorici v hrambo prepustila Miloš Minić in Boris Šnuderl. Sestavljajo ga: dokumenti Saveznog sekretariata za inostrane poslove (SSIP), dokumenti Jugoslavije za tajna pogajanja iz arhiva zunanjega ministra Miloša Minića (AMM), dokumenti iz arhiva jugoslovanskega pooblaščenca za tajna pogajanja Borisa Šnuderla (ABŠ) ter drugi dokumenti avtorice.

2 Pri pogajanjih je potrebno natančno opredeliti pristojnosti pogajalcev. Stranka, ki nima ustreznih pooblastil, izgubi že na začetku kredibilnost in zaupanje, ki predstavlja enega nujnih pogojev uspešnega zaključka pogajanj. Brez ustrezne avtoritete partnerja obstaja objektivna verjetnost, da bodo postavili dodatne zahteve, kar je v praksi italijanska stran vseskozi spretno izvajala. Več o pooblastilih Fisher, Ury, 1998, 104; Kavčič, 1996, 82.

Do ponovne zaostritve je prišlo januarja 1967, ko je Italija tik pred zaključkom enostransko prekinila redna trgovinska pogajanja. Diplomatske kritike je bil deležen jugoslovanski zakon o osebnih izkaznicah, ki je veljal na območju cone B STO. Po zakonu je bila osebna izkaznica obenem tudi dokument o jugoslovanskem državljanstvu. V italijanski noti se je grajalo tudi jugoslovansko stališče o epikontinentalnem pasu, po kateri se jugoslovanski epikontinentalni pas šteje od rta Savudrija, namesto od izliva reke Mirne, kjer naj bi se po takratnem italijanskem stališču pričenjalo pravo državno ozemlje SFRJ. Omenjeno vprašanje kasneje v sporu ni igralo vidne vloge. Tretji zaplet so predstavljala potrdila o bivši italijanski nepremični lastnini na jugoslovanskem ozemlju. Februarja 1967 je prišlo do italijanskega ustnega protesta v zvezi z dejavnostjo urada za zunanje zadeve pri izvršnem svetu, ki pa je bil s strani SSIP v Beogradu odločno zavrnjen. Razmere so se umirile maja 1967, vendar je vsaka stran ostala pri svojem stališču glede statusnih zadev državljanstva, ostali dve temi pa se nista več omenjali. Za boljšo predstavo takratnih meddržavnih odnosov sta zanimivi jugoslovanska nota z dne 20. maja 1967 ter italijanski zaključni odgovor v noti z dne 30. maja 1967 (Murko, 1981, 43). Po zaostritvi je namreč v italijanski noti že zaslediti spravljalnost, ki predstavlja eno izmed stalnic italijanske strani v pogajanjih. V prvi polovici junija 1967 se je pričel tržaški velesejem, kjer so Italijani želeli kot vselej dotle tudi jugoslovansko udeležbo.

Pozitivni premik v meddržavnih odnosih predstavlja podpis tajnega protokola med Beogradom in Vatikanom 25. junija 1966. Pomenil je obnovitev diplomatskih stikov in priznaval jurisdikcijo Svetega sedeža nad katoliško Cerkvijo v Jugoslaviji (Režek, 1999, 389; Lebec 1997, 186). Ko je avgusta 1968 prišlo do napada Varšavskega pakta na Češkoslovaško, je v znamenju pozitivne otoplitve odnosov med državama Italija skupaj z drugimi državami pakta NATO jugoslovanski vladi obljubila vojaško podporo v primeru napada nanjo (Vrhunec, 2001, 46–47).

Diplomatska pogajanja so zastala vse do leta 1968, ko je zunanji minister Italije Giuseppe Medici predlagal "paket osemnajstih točk", ki je po vsebini predvidel spremembo demarkacijske mejne črte po LMOS v državno mejo z ozemeljskimi določbami (AMM, 3). Gre za tajni dokument, ki je postal osnova vseh nadaljnjih diplomatskih pogajanj v zoženem ali razširjenem obsegu in dokazuje, da je problem dokončne razmejitve tudi v tem času ostajal v ospredju.³ Izjavo Josipa Broza Tita novinarjem ob obisku predsednika Giuseppeja Sara-

gata oktobra 1969 v Ljubljani, da pozitivni razvoj v jugoslovansko-italijanskih odnosih dopušča tudi soočenje z vprašanjem meje, je pripisati po eni strani vplivu pogovora z Willyjem Brandtom junija 1969 na Brionih, kjer je Brandt predstavil svojo "vzhodno" politiko, ki naj bi med drugim pripeljala tudi do priznanja evropskih meja (Vrhunec, 2001, 47), po drugi strani pa so na osnovi paketa osemnajstih točk v tem času potekali obetavni zaupni pogovori izvedencev. Zanimivo je tudi Morovo stališče, ko je spregovoril za predsednikom države Saragatom in se je glede dvostranskih odnosov pri vprašanju meje strinjal, da so ustvarjene ugodne razmere tudi za rešitev vprašanja meje, ki pa se ga je treba lotiti postopoma (ibidem, 52).⁴ Medicijeva pobuda je bila gotovo tudi odraz dogajanj na Češkoslovaškem in je izhajala iz ocene, da je rešitev problema nerešene meje tudi v jugoslovanskem interesu in da bo zato Jugoslavija v okviru paketa pripravljena na popuščanje. Pobuda v začetku ni predvidevala dolgotrajnih pogajanj brez časovne omejitve. Kljub dvomu je jugoslovanska stran predlog sprejela, vendar je postavila dva pogoja:

1. Italija se dokončno odreče svoji tezi o začasnosti LMOS in suverenostjo nad ozemljem STO.

2. Globalni predlog mora zajeti vprašanje manjšine v celoti in na vsem ozemlju, kjer le-ta živi, in ne samo na področju veljavnosti po Posebnem statutu, česar italijanski predlog paketa ni predvidel (AMM, 4). Italijanski predlog paketa osemnajstih točk (AMM, 3) je prvo zahtevo že vseboval, zato je jugoslovanska stran pobudo sprejela.

Sledili so dveletni neuspešni tajni pogovori diplomatov obeh držav. To sta bila z jugoslovanske strani Zvonko Perišić, z italijanske pa Gian Luigi Milesi Ferretti. Razlika med prejšnjimi pooblaščenici vlad iz leta 1964 in sedanjimi izvedenci je bila vsebinska, saj nista imela pooblastila za sprejem sporazuma, njuna naloga pa je bila poročati svoji vladi le o morebitnih možnostih rešitve. Kot odlična poznavalca problematike mednarodskih odnosov, oba uslužbenca ministrstev (jugoslovanskega in italijanskega) za zunanje zadeve, sta se na osnovi navodil od novembra 1968 do novembra 1970 redno sestajala z nalogo, naj skušata na osnovi paketa točk določiti splošno usmeritev za "možno globalno rešitev o odprtih vprašanjih" med obema državama. V končnem poročilu gre za sintezo enaindvajsetih obravnavanih vprašanj, kjer so zajete poleg Medicijevega predloga osemnajstih točk še druge odprte možnosti. Na koncu govorita celo že o obliki, ki naj bi jo imel končni sporazum. Milesi Ferretti je na primer predlagal možnost, da bi globalni sporazum sestavljalo več ločenih

3 Niti Ivo Murko, ki je bil v letih 1958–1971 načelnik urada za zunanje zadeve v Izvršnem svetu Socialistične republike Slovenije, v svojem delu *Mesto in vloga SR Slovenije v mednarodnih odnosih italijanskega paketa osemnajstih točk* ne omenja.

4 Stališče italijanskega ministra Mora, je bilo vse do zaključka pogajanj z Italijo in do sklenitve Osimskega sporazuma spremljano z jugoslovanske strani s filigransko natančnostjo.

sporazumov, kar bi po njegovem omogočilo hitrejšo uresničitev (AMM, 5).⁵

Jugoslovanska stran je po dveh letih pogovorov brez uspeha predlagala, naj se zaključijo, saj so neskončno dolgi brezplodni pogovori zavrli delo tudi na drugih področjih medsebojnega sodelovanja in pripeljali do nazadovanja odnosov. Glede na obstoječe mednarodne in notranje razmere je dozorel čas za začetek uradnih pogajanj za dokončno rešitev mejnega vprašanja. Za dosego napredka v pogajanjih je potrebno omejiti pogovore le na vprašanje meje in manjšin, pri čemer je potrebno paket "osvoboditi" predlogov širšega medsebojnega sodelovanja in reševanja drugih vprašanj (AMM, 4).

Ko je kasneje jugoslovanska stran analizirala Medicijevo pobudo paketa osemnajstih točk, je ocenila, da je šlo za osebno pobudo zunanjega ministra Italije, ki je predstavljala zaupni poskus, da bi v luči čeških dogodkov in s tem jugoslovanske ogroženosti po poti izvedencev pripravili za obe strani sprejemljivo izhodišče globalne rešitve za vsa odprta vprašanja. Zastoj pri delu izvedencev je pripisati tudi stalnim menjavam italijanskih vlad in spremembam na položaju zunanjih ministrov. Soglasje za nadaljevanje pogovorov izvedencev je dala vlada, kar je bilo večkrat zaupno potrjeno (AMM, 1).

Do vnovičnega poslabšanja dvostranskih odnosov je prišlo zaradi sporne izjave novega zunanjega ministra Mora 6. decembra 1970, s katero je potrdil, da se Italija nikoli ni odrekla suverenosti nad cono B STO (Pirjevec, 2000, 346). Morova izjava je bila deležna kritike tudi znotraj lastne stranke, posledice pa so bile takoj vidne (AMM, 4).

Ko je naslednjega dne Tito sklical delegacijo, ki je bila predvidena za obisk Italije, je razvidna iz pogovora udeležencev jugoslovanska skepsa, ki je bila v meddržavnih odnosih prisotna tudi v prihodnje. Ko je zunanji minister Mirko Tepavac poročal o trenutnih razmerah, je Tito povzel, da je potrebno obisk odgovoriti in ga preložiti na boljše čase, ker so se stvari v zadnjem trenutku poslabšale. Ocenil je, da bi pogovor o mejah škodil stikom. Srečanje mora pomeniti korak naprej v meddržavnih odnosih. Edvard Kardelj je dodal: "Mi smo glede meje preveč defenzivni in moramo odkrito pritisniti na Italijo, NATO in Trst. Glede cone A in B smo živeli v iluziji, da Italija sprejema te meje. Sem za to, da pokažemo zobe, kar bo koristno za Italijo in

preostale tuje države, da se spametujejo. To bo dobro tudi za Slovence. Obisk je treba odložiti in nadaljevati priprave, vendar to ne sme biti objavljeno v tisku". Po Titovi oceni je bilo potrebno obisk odložiti iz zunanje- in notranjepolitičnih vzrokov (Vrhunec, 2001, 82–83). V Italiji so sledile po jugoslovanski predstavitvi obiska celo demonstracije, za katere so bili odgovorni neofašisti, odnosi med državama so se vidno ohladili (Pirjevec, 1995, 324).

Da bi ublažil poslabšane meddržavne odnose, je Moro 21. januarja 1971 izjavil: "Rad bi poudaril, da temelji politika italijanske vlade do prijateljske Jugoslavije na ustreznem spoštovanju obstoječih sporazumov in pogodb, upoštevajoč tudi tukaj LMOS iz leta 1954 in vse, kar izhaja iz njega glede ozemeljske pripadnosti" (AMM, 1).⁶ Pred načrtovanim obiskom Tita v Rimu je na italijansko pobudo 9. februarja najprej prišlo do srečanja med Morom in Tepavcem v Benetkah. Pred odhodom Tepavca v Benetke sta z Mitjo Ribičičem želela izvedeti za Titova stališča. Tako je Tito 8. februarja povedal, da se mu ne mudi v Italijo, če niso rešena glavna vprašanja v dvostranskih odnosih. Ključna odprta vprašanja po njegovem so naslednja: zagotovljena meja, pravice slovenske manjšine in ureditev vprašanj državljanstva ter lastnine. Poudaril je, da v Rim ne odhaja na obisk, temveč z namenom, da nekaj opravi, kar zajema tudi gospodarske odnose. Skliceval se je na paket osemnajstih točk, ki jih je potrebno "postopno reševati, drugo pa naj čaka" (Vrhunec, 2001, 84). Obisk Tita marca 1971 v Italiji je imel pozitivne posledice v dvostranskih odnosih in prišlo je "do nekih akcij na visoki ravni, s katerimi se je skušalo najti rešitev, da bi se mejno vprašanje med Jugoslavijo in Italijo končno rešilo z nekim splošnim sporazumom, ki bi pomenil tudi konec medsebojnih diplomatskih in drugih polemik o pravnem statusu bivšega spornega ozemlja" (Murko, 1981, 47). Srečanje je predstavljalo pomemben simboličen dogodek, ki je hkrati omogočil široko izmenjavo mnenj o mednarodnih problemih in o Konferenci o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS),⁷ ki je bila takrat še v pripravi, ni pa razrešil tržaškega vozla (Pirjevec, 1995, 324).

Moro je v znak sprave ponovno potrdil, da je za Italijo ozemeljska razdelitev po LMOS dokončna, da ni čutiti nobenih ozemeljskih teženj po ozemlju cone B STO, da pa bi bilo potrebno dati nov "pravni naziv državne meje". Italijanska stran je sprejela "razbreme-

5 Vir je povzet v celoti kot odgovor na Medicijev paket osemnajstih točk in vsebinsko kaže, kaj sta se izvedenca v dveh letih uspela dogovoriti, hkrati pa predstavlja odličen primer prepoznavanja pogajalskih manevrov in spretnosti obeh strani.

6 Prevod v slovenski jezik avtorica članka.

7 KEVS ali t. i. helsinški proces se je pričel leta 1973 in dosegel vrh s podpisom Helsinške sklepne listine leta 1975. Sklepna listina vsebuje deset načel, na katerih naj bi v času blokofske razdelitve Evrope temeljilo sodelovanje na političnem, ekonomskem ter področju človekovih pravic. Nekateri ocenjujejo to listino že kot konec hladne vojne tudi zato, ker se je konferenca še naprej sestajala, kasneje npr. v Beogradu, kjer pa so spet prišli v ospredje blokovski interesi, za konec sedemdesetih let pa je razvidno tudi zaostrovanje mednarodnih odnosov. Več o tem Nečak, Repe, 2003, 225–226; Benčina, Simoniti, 1994, 272.

nitev paketa osemnajstih točk", ni pa pristala na začetek uradnih pogajanj, temveč le na nadaljevanje prejšnjih pogovorov dveh strokovnjakov, ki naj se jima priključita še ambasadorja rezidenta obeh držav (AMM, 1; AMM, 4). Italijanski predlog torej ni predvideval pogovorov na vladni ravni, temveč le povečanje skupine v tako imenovano "Grupo 4", ki se je v času do januarja 1973 šestkrat sestala in pripravila končno poročilo (AMM, 1; AMM, 6). Skupino so sestavljali na jugoslovanski strani takratni ambasador Srdja Prica in že omenjeni strokovnjak ter dotedanji pogajalec Perišić. Na italijanski strani sta bila kot ambasadorja v Beogradu najprej Folco Trabalza, nato Giuseppe Walter Maccotta. Milesi Ferretti, kot že znani izvedenec, je služboval v italijanskem ministrstvu za zunanje zadeve še iz časov pogajanj za LMOS, hkrati pa je bil večkrat tako kot Perišić predsednik italijanske delegacije v Mešanem odboru in v delegaciji slovenske mešane komisije za izvajanje Videmskega sporazuma o obmejnem prometu oseb (Murko, 1981, 48).⁸

Jugoslovanska strategija in taktika je na osnovi izkušenj izhajala iz stališča, da je etapa tajnih pogovorov te vrste končana in da je bistvo odprtih vprašanj še vedno nerešeno mejno vprašanje. Naslednja nova etapa pogajanj bi lahko potekala izključno na političnem (vladnem) nivoju. V primeru neuspeha ali italijanske nepripravljenosti je videla jugoslovanska stran rešitev le v internacionalizaciji mejnega vprašanja na bližajoči se KEVS. Jugoslovanska odločnost je kmalu naletela na pozitiven italijanski odziv. Po ponovnem prevzemu zunanjega ministrstva v vladi Giulija Andreottija je Medici že julija 1972 dal pobudo za nadaljevanje začetega s sklicevanjem na paket osemnajstih točk, ki so postale osnova vseh dotedanjih poskusov reševanja odprtih vprašanj glede dokončnosti meje. Predlagal je srečanje z zveznim sekretarjem Tepavcem konec avgusta ali v začetku septembra. Pobudo je utemeljeval tudi s pripravljenostjo novega mandatarja Andreottija za razrešitev spornih vprašanj (AMM, 1).

Srečanje zunanjih ministrov Tepavca in Medicija 27. septembra 1972 na Generalni skupščini Združenih narodov v New Yorku je bilo v znamenju previdnosti do italijanskih predlogov zaradi negativnih zgodovinskih izkušenj. Tam je Medici kljub jugoslovanski utemeljitvi in oceni dela Grupe 4 predlagal še zadnje srečanje skupine, ki je tudi pripravila končno poročilo. Ministrstvo predlog, da bi skupina delovala še naprej, pa je jugoslovanska stran odločno zavrnila (AMM, 4).

Jugoslovanska stran je po temeljiti analizi Medicije-

vega vedenja in dajanja pobud od julija 1972 naprej, ko je postal minister, ocenila italijansko naravnost za pozitivno (AMM, 4). K pozitivnemu vzdušju je prispeval tudi članek Dina Frescobaldija, ki je izšel v milanskem *Corriere della Sera* 1. decembra 1972 v prevodu z naslovom: "Italija-Jugoslavija, prijateljstvo, ki ga je treba krepiti".⁹

Konec leta 1972 je zaznamoval tudi odstop zveznega sekretarja Tepavca; postavljalo se je vprašanje, kdo bo novi šef jugoslovanske diplomacije. Te spremembe so vplivale na italijansko stran glede dokončne določitve datuma zadnjega srečanja Grupe 4 in srečanja obeh zunanjih ministrov. Pozitiven vpliv na italijanske ocene je imel tudi govor predsednika Tita v Skopju in Ljubljani, vendar šele po tem, ko je italijanska vlada zahtevala v Rimu in Beogradu dodatna pojasnila (AMM, 1).

Medici je osebno potrdil ambasadorju Miši Pavičeviću vse svoje prejšnje predloge in poudaril, da mora biti srečanje obeh ministrov temeljito pripravljeno, ter zagotovil, da vlada in premier Andreotti osebno soglašata z njegovimi predlogi. Sredi decembra 1972 je namreč Andreotti francoskemu ministru Mauriceju Schumannu uradno izjavil, da je potrebno že končno rešiti vprašanje cone B in uradno priznati dejanskost obstoječega stanja. Italijanska vlada bi pri tem želela le manjše popravke meje. To Andreottijevo izjavo je jugoslovanski strani iz Pariza posredoval francoski ambasador v Beogradu. Zadnji sestanek Grupe 4 je bil predviden za 23. januar 1973, sestanek ministrov pa za februar istega leta (AMM, 1; AMM, 4). Jugoslovanska stran je 25. decembra 1972 pripravila "Načrt skupnega zaključnega poročila Grupe 4", ki je nato predstavljal osnovo za oblikovanje skupnega jugoslovansko-italijanskega poročila z dne 24. januarja 1973 v francoskem jeziku in v dveh originalnih primerkih (AMM, 7). Grupa 4 se je zadnjič sestala v Rimu v Farnesini in v dveh dneh dokončala ter podpisala skupno poročilo o delu z dogovorom, da bodo člani skupine predstavili poročilo svojima vladama (AMM, 8). Dogovor za srečanje ministrov v Dubrovniku je italijanska stran pogojevala z nujno tajnostjo pogovorov, kar je bila stalnica italijanskih zahtev vse od začetka dogovarjanj. Jugoslovanska stran je vztrajala, da je najprej potrebno izčrpati vse dvostranske možnosti, preden bi mejno vprašanje internacionalizirali preko KEVS.

In spet je prišlo do zapleta, ki je omajal komajda pridobljeno ponovno zaupanje jugoslovanske strani. 23. februarja 1973 je namreč tržaški desničarski časnik *Il Piccolo* objavil osebno pismo premiera Andreottija

8 Murko navaja na italijanski strani Duccija kot člana grupe, kar ne drži, saj je iz dokumentov srečanj Grupe 4 razvidno, da je bil to Trabalza, ki ga je na tretjem sestanku v Beogradu 5. in 6. 7. 1971 zamenjal Maccotta, ki je postal italijanski ambasador v Beogradu. Verjetno Murko omenja Duccija od prej, ko je bil v času svojega službovanja v Beogradu znan kot dober poznavalec jugoslovanskih razmer, hkrati pa je bil na mirovni konferenci v Parizu leta 1946 sekretar italijanske delegacije.

9 Kopijo prevoda članka hrani avtorica članka.

predsedniku Združenja Istranov, v katerem na koncu pravi, da bo italijanska vlada tudi vnaprej z največjo pozornostjo spremljala probleme v zvezi z italijansko suverenostjo v coni B. Časnik je omenjeno izjavo razlagal kot potrditev upravičenosti pravno-politične teorije o nadaljevanju italijanske suverenosti nad cono B STO (AMM, 1). Na zahtevo jugoslovanske strani so uslužbenci italijanskega zunanjega ministrstva skušali minimalizirati negativne posledice pisma, saj je ambasador Pavičević poudaril možne ukrepe in postavil pod vprašaj srečanje zunanjih ministrov. Zagotovili so mu, da je v tem primeru odločilno nespremenjeno Medicijevo stališče. Jugoslovanska stran je po posredovanju v Rimu enako ukrepala tudi v Beogradu z namenom, da se izvrši pritisk na italijansko vlado, ki naj se opraviči po diplomatski poti. V Farnesini so pojasnili, da je vsebina pisma rezultat notranjepolitičnih ocen in potreb ter odraz časa, v katerem je tržaška iredenta in sploh desnica skušala izriniti Titove izjave o Italiji, izhajajoč iz vsebine njegovih govorov v Skopju in Ljubljani, in je nenehno pritiskala na rimsko vlado. V opravičilo so pojasnili, da pismo ni bilo namenjeno objavi. Jugoslovanska stran v svojem odgovoru ni bila zadovoljna s pojasnilom italijanske strani. Slednja je še vedno poleg tajnosti nadaljnjih pogovorov vztrajala tudi pri njihovi neuradni obliki, zato je ostajal dvom, da bi v prihodnje takšna oblika pogovorov italijanski vladi dovoljevala zanikanje obstoja uradnih pogovorov dveh vlad brez obtožb za dezinformacije. Postavljalo se je tudi vprašanje, ali je kljub dobri volji tedanja Andreottijeva vlada dovolj stabilna in močna globalni sporazum pripeljati do uspešnega konca. Jugoslovanski analitiki so ocenili, da italijanska vlada tokrat – zaradi priprav na zasedanje KEVS v Helsinkih – verjetno želi doseči neko globalno rešitev, zato je bil po temeljitem tehtanju in izmenjavi stališč Medicijev predlog o srečanju dveh ministrov v Dubrovniku vendarle sprejet (AMM, 1).

DIPLOMATSKA POGAJANJA LETA 1973

Na osnovi soglasja Zveznega izvršnega sveta s seje dne 14. marca in na podlagi sprejetega pogajalskega izhodišča za pogovore sta se 19. in 20. marca 1973 v Dubrovniku sestala novi jugoslovanski zunanji minister Miloš Minić in z italijanske strani Medici (AMM, 9). Kako skrbno je bilo pripravljeno dubrovniško srečanje, dokazujejo še trije dokumenti. Jugoslovanska stran je za

pogovore pripravila načrt platforme, italijanska tudi svojo "Intesa sulla piattaforma", ki pa jo je že prvi dan srečanja morala na jugoslovansko zahtevo popraviti z dokumentom "Progetto di piattaforma italiana" (AMM, 10; AMM, 11; AMM, 12).

V jugoslovansko-italijanskih odnosih je pomenilo kakovostni premik dvodnevno dubrovniško srečanje zunanjih ministrov Minića in Medicija marca 1973, saj je šlo za odprto obravnavo vprašanj, postavljeni so bili konkretni roki za izpolnitev italijanskih obvez, s katerimi naj bi preverili resnost njihovih namer. Ministra sta se dogovorila za imenovanje dveh pooblaščenцев, katerih naloga bi bila na osnovi dotedanjega dela izvedencev od novembra 1968 do januarja 1973 pripraviti seznam nerešenih vprašanj iz paketa osemnajstih točk, in ki bi na osnovi navodil skušala najti za obe strani sprejemljive rešitve ter pripravila tudi končno poročilo. Medici je na srečanju že začel pogojevati dokončno rešitev mejnega vprašanja s potrebo iskanja možnosti za ustanovitev industrijske cone. Težave so nastopile tudi pri interpretaciji besede potrditi ali določiti mejo, saj je Medici vztrajal na besedi določiti, kar pa je za jugoslovansko stran pomenilo, da se spet pogovarjajo o vprašanju demarkacijske črte in ne dokončne meje. Ključni dosežek dubrovniškega srečanja ni niti plenarni del sestanka niti tajni del, kamor sta bila povabljeni imenovana pooblaščenca kljub vidnemu rezultatu, ki ga predstavlja dogovor o skupnih pogajalskih izhodiščih, pač pa nastanek drugega kanala. Ob uradnem diplomatskem kanalu sta ministra namreč predvidela še en, poseben, vzporedni kanal za pogajanja posebnih političnih pooblaščenцев za možnost tajne kontinuitete pogajanj, če bi prav tako tajna diplomatska pogajanja med Milesijem Ferrettijem in Perišićem ne napredovala. Politično vodstvo Italije je želelo z Jugoslavijo vzpostaviti še neposredni dialog vzporedno z državnimi odnosi, ki jih je usmerjala diplomacija. Že novembra 1972 je posebni emisar Eugenio Carbone pojasnil Borisu Šnuderlu razmere v Rimu, ki so vplivale na potek neuspešnih pogajanj v zadnjih dveh desetletjih in tudi na potek dela pogajanj med Milesijem Ferrettijem in Perišićem (Škorjanec, 2001, 480–486).¹⁰ Predsednik vlade Andreotti je želel s tem omogočiti sodelovanje izven običajnih diplomatskih pogajanj, ki so bila sicer tajna, a vendarle dostopna nekaterim širšim in medijskim krogom. Posebno v obmejnih provincih so odpori do morebitnega sporazuma z Jugoslavijo na javnih politič-

10 Nekateri podobnosti z metodo dela drugega kanala bi lahko našli v t. i. "shuttle" diplomaciji, ki jo je omogočila sodobna moderna tehnologija komunikacij. Tako pomembna pogajanja danes po pravilu ne potekajo več po diplomatskih predstavnikih, kar je pripisati tudi zatonu diplomacije, temveč po posebnih odposlancih, ki so lahko zunanji ministri sami, ali visoki funkcionarji zunanjega ministrstva, ali tehnični izvedenci. Čas nastanka drugega kanala in uporaba te posebne metode primerjalno sovpadajo s pogajanjem Henrija Kissingerja na Bližnjem vzhodu leta 1973. Bistvo te metode je vzpostaviti komunikacijo med nasprotujočimi si stranmi, ki nočejo ali ne morejo sesti za pogajalsko mizo. Zanimivo je, da je dala pobudo za tovrstno metodo dela italijanska stran, sicer tradicionalna zaveznica ZDA. Več o tem Škorjanec, 2000, 42; Kissinger, 1994, 739–740; glej tudi spomine Kissingerja, 1979; Morghenthau, 1995, 668; Russett, Starr, 1996, 248.

nih shodih občasno prehajali v kampanjske proteste, kar je negativno vplivalo tudi na parlamentarno delo. Italijanski politični vrh je – zavedajoč se mednarodnih razmer, pritiska evropske in zlasti ameriške administracije, bližajočega se zasedanja KEVS v Helsinkih in načela dokončnosti državnih meja – spoznal, da je potrebno urediti odnose in dokončno določiti ter potrditi mejo z Jugoslavijo. Italija bi se morala de iure odreči ozemlju cone B STO. Četudi je Minić že v Dubrovniku ocenil italijansko pobudo za delo političnih tajnih pogajalcev kot edino realno možnost za doseg sporazuma, so se vseeno nadaljevala pogajanja diplomatskih predstavnikov v bistvu po italijanski volji do konca leta 1973 in se končala z neuspehom (Škorjanec, 2003). Po italijanski oceni naj bi bil krivec za nezaživetje drugega kanala in njegovo preusmeritev na diplomatski prvi kanal jugoslovanski ambasador v Rimu Pavičević (Škorjanec, 2005, 454, 465).¹¹ Po Periščevi oceni je italijanska stran po zamisli svoje administracije le preiskovala teren, pooblaščenca sta imela od svojih vlad preozek manevrski prostor, njuno delo je bilo že vnaprej obsojeno na neuspeh (AMM, 13). Jugoslovanska stran se je na osnovi analize dotedanjih meddržavnih odnosov odločila, da v prihodnje ne bo več podpirala tovrstnih brezuspešnih pogovorov. Na zahtevo Minića je Perišić po že končanih pogajanjih z italijanskim partnerjem pripravil dokument – izjavo, ki predstavlja strokovno oceno pogajalskega procesa v letu 1973, hkrati pa je v njej prepoznavna tudi metoda dela jugoslovanske diplomacije (AMM, 14).¹² Zaradi skrbi, da bi na jugoslovanski strani problem internacionalizirali, je januarja 1974 zunanji minister Moro prvič po večmesečnem čakanju povabil na obisk jugoslovanskega ambasadorja Pavičevića (AMM, 13; AMM, 15).¹³

OŽIVLJANJE DRUGEGA KANALA

Dne 11. januarja 1974 je zunanji minister Minić sklical zunanjepolitični kolegij glede tekočih odnosov z Italijo. Povod za sklic kolegija je bil sestanek med italijanskim ministrom Morom in jugoslovanskim ambasadorjem Pavičevićem dva dni prej v Rimu (AMM, 16).

Moro po lastni izjavi ob prevzemu funkcije zunanjega ministra ni bil obveščen o dogovoru med Medicijem in Minićem o okvirni možnosti pogajanj preko drugega kanala (AMM, 17). Pod vplivom vrha stranke Krščanske demokracije (KD) je šele leta 1974 podpisal pooblastilo Carboneju za konkretno specialno misijo, ki jo je vseeno želel postaviti pod ožje vodstvo svojega ministrstva (Škorjanec, 2005, 480). Tovrstna Morova drža odpira vprašanje, zakaj ni do pogajalske funkcije drugega kanala prišlo že prej, torej v letu 1973. S tem je bil dosje sporazumevanja z Jugoslavijo odložen za eno leto. Zaradi neuspeha diplomatskih pogajanj je Minić že prej razmišljal o možnosti aktivirati drugi kanal. V času njegovega mirovanja je redno spraševal Šnuderla, če so kakšne nove vesti iz Rima, vendar kljub nekaterim posamičnim pobudam drugi kanal ni zaživel vse do maja 1974 (ABŠ, 1).¹⁴

V tem vmesnem času mirovanja drugega kanala italijanska stran ni v celoti prekinila uradnih stikov, saj je že decembra 1973 italijanski ambasador Maccotta napovedal skorajšnji obisk Milesija Ferrettija v Beogradu, kjer naj bi se slednji pogovarjal o dvostranskih odnosih (ABŠ, 2). Tudi v času protestnih not (AMM, 18)¹⁵ spomladi 1974 je ambasador Maccotta v Beogradu dal pobudo za srečanje s Šnuderlom. V začetku aprila je Maccotta s soprogo nameraval obiskati Šnuderla na njegovem domu v Piranu, zaradi zaostrenih odnosov pa se je ambasador odločil obisk prestaviti na maj, ker bi se v teh okoliščinah s stališča meddržavnih odnosov zasebno srečanje lahko razumelo negativno (ABŠ, 3).¹⁶ Maccotta naj bi po lastni navedbi ves čas vedel za obstoj drugega kanala, vendar se je celo v pogovorih z Minićem sprenevedal, da tega ne ve. Zanimivo je tudi njegovo kasnejše spominjanje, kjer med drugim pove, da so potekala tajna pogajanja Carbone-Šnuderl približno eno leto, ne da bi se kaj izvedelo niti v njegovih uradnih intervencijah pri Miniću in drugih funkcionarjih. Iz te trditve je sklepiti, da je Maccotta vedel za obstoj drugega kanala, saj pravi takole: "Često sem srečeval Borisa Šnuderla in sva se obnašala kot rimska vedeževalca, vedoč, da oba pozna stvar in se delava, kot da ni nič. Po mojem odhodu v pokoj sem imel mnogo

11 Ambasador Pavičević vse do jeseni 1974 sploh ni vedel za obstoj drugega kanala. Po Minićevi navedbi mu je šele takrat sam povedal o njegovem obstoju. Zato upravičeno sklepamo, da je italijanska stran skušala s taktiko zavajanja opravičiti krivdo za zastoj v pogajanjih.

12 Prepoznana je natančnost v poročanju, izčrpnost in kritičnost poročil. V zvezi s časovno distanco predstavlja zadnja izjava uporabno sintezo dotedanjih pogajanj. Za raziskovalca je Periščeva metoda dela, ki jo lahko enačimo z metodo dela jugoslovanske diplomacije, približana zgodovinskemu načinu zbiranja informacij.

13 Iz dokumentov je razvidno, da je ambasador Pavičević zaprosil za pogovor z ministrom Morom že julija, od septembra naprej pa je zamen pričakoval povabilo na srečanje vse do januarja 1974, saj se je Moro vseskozi izgovarjal na preveliko zasedenost.

14 Informacija je bila poslana razen Miniću tudi predsedniku skupščine Slovenije Sergeju Kraigherju. Gre za prvo uradno informiranje Kraigherja glede drugega kanala.

15 O zapletu z notami glej tudi Murko, 1981, 51; Petrič, 1974, 362; Pirjevec, 1985, 62; Giuseppe Walter Maccotta, 1993, 60–61.

16 Pri vzpostavljanju uspešnih delovnih odnosov igrajo v diplomaciji pomembno vlogo tudi osebni odnosi in dostikrat uspešnosti botruje prepletanje delovnih in osebnih stikov ter simpatij.

priložnosti, da se z njim srečujem v Parizu, kjer je bil jugoslovanski ambasador, in sva velika prijatelja" (Maccotta, 1993, 64).¹⁷

Predsednik Tito je v svojem govoru v Sarajevu z dne 15. aprila 1974 poudaril:

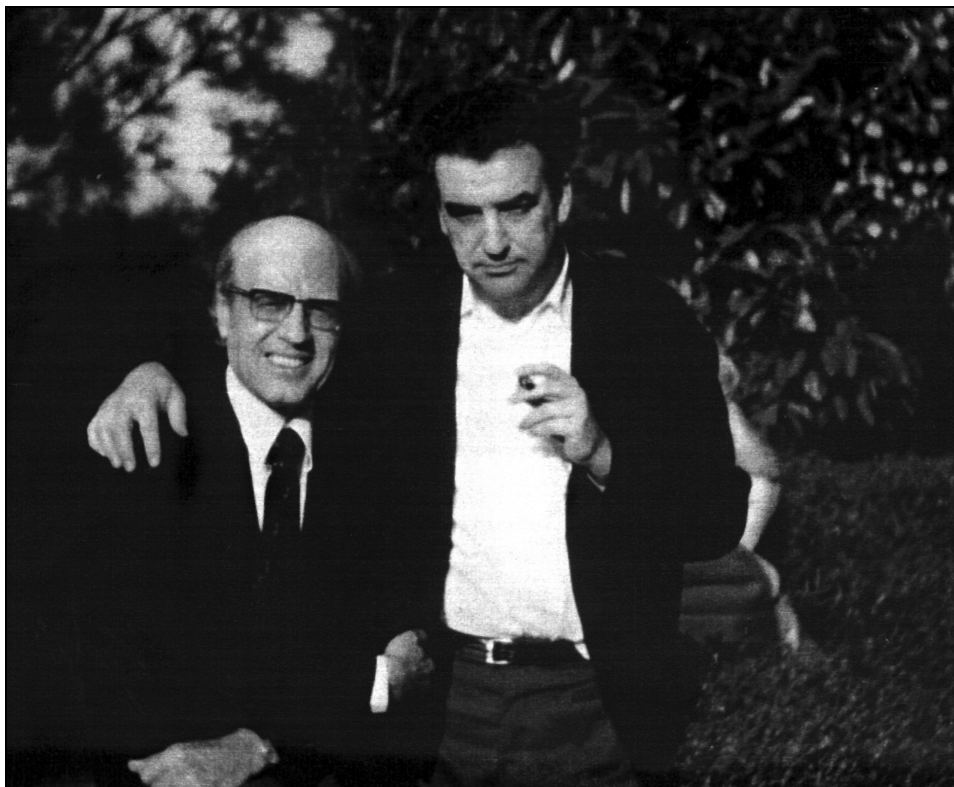
1. "z Italijo želimo dobre odnose,
2. mnogi na Zahodu ne želijo priti do evropske varnosti,
3. nikomur nam ni treba popuščati in dajati nobenih koncesij" (Titov govor, 1974, 87–92).

Andreotti se je po mednarodnih ocenah stanja med obema državama z govorom v Vidmu maja 1974 javno opredelil o nameri Italije, da sklene z Jugoslavijo ustrezeni sporazum. Vodja vodilne italijanske stranke KD je na zboru alpincev po navedbi časnika *Il tempo* z dne 5. maja 1974 podal v zvezi z jugoslovansko-italijanskimi odnosi izjavo, ki je v nadaljevanju pozitivno vpli-

vala na jugoslovansko postopno sprejemanje italijanske pobude za pogajanja:

"Eden od pozitivnih korakov zunanje politike Italije je vrnitev k odprtim in prisrčnim odnosom s sosednjimi državami. Motivi sodelovanja z Jugoslavijo naj popolnoma prevladajo miroljubne in lojalne razlike glede posameznih vprašanj, kar moramo ponovno potrditi v interesu tako italijanskega kot jugoslovanskih narodov. Še več, vsi se morajo zavedati, da ohranitev manjšinskih kulturnih in jezikovnih značilnosti ne slabi, ampak krepi skupno življenje naroda."¹⁸

Tako je Andreotti maja 1974 poslal k Šnuderlu Carboneja s konkretno pobudo, naj se kot pooblaščen politična predstavnik organizirata in v najkrajšem možnem roku pripravita načrt dvostranskega sporazuma o meji in ostalih nerešenih vprašanjih. S ponovnim oživljanjem drugega kanala in srečanjem med pooblaščen-

Sl. 1: Eugenio Carbone (levo) in Boris Šnuderl v času priprav na pogajanja ob srečanju v Piranu, 19. maj 1974 (osebni arhiv V. Škorjanec).

Fig. 1: Eugenio Carbone (left) and Boris Šnuderl during preparations for the negotiations at the Piran meeting on May 19, 1974 (personal archives of V. Škorjanec).

17 Iz nobenega dokumenta ni razvidno, da bi ambasador kakorkoli sodeloval pri delu drugega kanala, zato je zelo zanimiva njegova navedba iz spominov na Osimo. Še enkrat smo priča izjemni italijanski spretnosti v diplomaciji, saj Šnuderl še danes ni prepričan o tem, da bi Maccotta v času pogajanj zares vedel za obstoj drugega kanala. Maccotta je očitno vedel zanj, vprašanje pa je, natančno od kdaj, sodeč po virih morebiti od oživitve le-tega v letu 1974.

18 Razpoložljiv vir je preveden iz italijanskega izvirnika v srbohrvaški jezik. Prevedla v slovenski jezik in hrani avtorica članka.

cema v Piranu so bili seznanjeni Mariano Rumor, Moro in Andreotti, osebno pa je po Carbonejevi navedbi soglašal tudi predsednik republike Giovanni Leone (ABŠ, 1). Vnovična italijanska pobuda sovпада tudi z dejstvom, da je svoje delo v tem času opravljala že peta, tako imenovana Rumorjeva vlada, katere mandat se je začel 14. marca in je delovala do 3. oktobra 1974. Tudi v tej vladi je bil imenovan za zunanjega ministra Moro. Čas delovanja te vlade je pomemben predvsem zato, ker je še pred njenim padcem prišlo do uspešnih pogajanj po drugem kanalu. Morova stališča ponazori Carbone z enigmom, vendar dodaja, da minister kljub nekaterim nestrinjanjem s pogajanjem izven uradnih diplomatskih kanalov mora razumeti in razume neposredne italijanske interese imeti za sosedo nevtrarno samostojno državo, ne pa sovjetske enote pri Gorici in vse do juga Jadrana (ABŠ, 1). Vrh stranke KD je ocenil, da nerešeno mejno vprašanje škoduje globalni italijanski politiki, predvsem zunanji, zato je začel pripravljati teren za sporazum. Minić se je v soglasju s političnim vodstvom države odločil, da je na potezi Italija, ki je bila odgovorna za zavlačevanje in zamrznitev dogovarjanja.

Italijanska stran je predlagala, da bi bila pogajanja oziroma dokončna rešitev mejnega vprašanja končana v enem mesecu, in vztrajala na pogajalski metodi izven institucionalnih okvirov, češ da je dotedanji krivec zastoja v pogajanjih vpliv javnega mnjenja in moč italijanske administracije, ki bi pogajanja gotovo oteževala. Carbone je ponovno prišel v Slovenijo 2. junija 1974 (ABŠ, 4). Po izmenjavi stališč na začetku junija 1974 sta se pooblaščenca dogovorila, da je potrebno z ustreznim pooblastilom zagotoviti legalizacijo pogajanj. Glede organizacije dela in izvedbe so Italijani sprva predlagali kot mesto pogajanj Švico, kasneje so se na jugoslovanski predlog odločili za samotni grad Strmol, zlasti zaradi ugodne prometne povezave in možnosti zagotovitve popolne tajnosti v pogajanjih. Nujno je bilo zagotoviti najožji krog ustreznih izvedencev, izbranih za ločena vprašanja, pri čemer italijanska stran takrat ni predvidela predstavnika iz zunanjega ministrstva. Prioriteta pogajanj je bil kompleks vprašanj meje, in sicer najprej sama meja in vprašanja v neposredni zvezi z njo, nato še vprašanje manjšin, premoženja in državljanstva. Italijanska stran je predlagala vodenje pogajanj v celoti in ni želela zmanjševati dubrovniškega okvirnega pristopa. V zvezi z industrijsko cono bi prišlo v poštev več lokacij, obe državi naj bi dali vsaka svoj del zemljišč. S tem je

priznala, da prvotna ideja o najemu zemljišča za 99 let ni bila realna. Carbone se je obvezal za pogovor s svojimi zvezami v Rimu, osrednja naj bi bil Andreotti, zadnji čas za zaključek pogajanj pa je predvidel že sredino julija 1974 (ABŠ, 5).

Sestanek jugoslovanskega vrha v začetku junija 1974 predstavlja celostno analizo takratnih meddržavnih odnosov, pri čemer je iz sklepov kolegija razvidna doslednost, kritičnost in previdnost do italijanskega partnerja. V ničemer pa na kolegiju ni omenjena možnost pogajanj na drugem kanalu (AMM, 19). O vplivu predsednika države Tita na potek pogajanj kaže tudi njegova začetna podpora za nastanek in delo drugega kanala. Iz Šnuderlovih Delovnih dnevnik zapisov z dne 30. maja 1974 izvemo, da je bila po praznovanju šestdesetletnice Sergeja Kraigherja ob Titovi prisotnosti sprejeta italijanska pobuda o političnih pooblaščenih kot realna možnost za rešitev odprtega mejnega vprašanja. Nato je Minić 6. junija 1974 napisal Šnuderlu pismo, čigar vsebina je odprla pot naprej. Minićevo pismo je pravzaprav edino na roko napisano in podpisano, zato upoštevajoč njegovo metodo dela predstavlja zelo pomemben dokument (ABŠ, 6).¹⁹ Vsebinsko bi po teži lahko primerjali s pooblastilom italijanskega ministra Medicija v marcu 1973, ko je na roko napisal pooblastilno pismo pogajalcu Carboneju. Oba vira imata isti namen, zagotoviti tajnost poteka pogajanj izven uradnih institucij. Na tajnosti je vseskozi vztrajala italijanska stran, geneza sestanka pri Miniću ter navedeno pismo pa kažeta, da je tudi jugoslovanska stran ravnala podobno.

PRIPRAVE POOBLAŠČENCEV NA POGAJANJA

Izhodišče za pooblastila pooblaščenca je predstavljala dubrovniška pogajalska platforma. Končna različica jugoslovanskega pooblastila se vsebinsko ne sklicuje več na Titov govor v Sarajevu in Andreottijevo izjavo v Vidmu, ki sta predstavljala osnovno vsebinsko izhodišče za nadaljnja pogajanja (AMM, 20).²⁰ V ponujenem italijanskem pooblastilu, ki ga je podpisal zunanji minister Moro, je bilo zagotovljeno, da bodo pogajanja potekala izven običajnih diplomatskih okvirov (AMM, 21). Carbone je zagotovil, da italijanski ambasador Maccotta v Beogradu o drugem kanalu ni obveščen. Kot ključni premik je ocenil dejstvo, da so uspeli prepričati Mora, kar je olajšalo pozicijo predsedniku države Leoneju in predsedniku stranke KD Andreottiju,

19 V diplomaciji ponavadi tipkane dokumente ne podpišejo lastnoročno, temveč ime ter funkcijo pošiljatelja prav tako natipkajo ali parafirajo. Kot zanimivost navajam izkušnjo z gospodom Minićem, ki mi je poslal dne 7. 9. 2001 pismo v zvezi z Osimskim sporazumom, kjer je natipkan tudi njegov podpis. Pojasnil mi je zgoraj navedena pravila v diplomaciji. V pismu, ki mi ga je napisal dne 26. 12. 2002, pa se je ob enakih pogojih na koncu tudi osebno podpisal (AVŠ, 1; AVŠ, 2).

20 Več o pooblastilih Škorjanec, 2000, 53–54. O teoretičnih izhodiščih pooblastil glej tudi Fisher, Ury, 1998, 41. V pripravah na pogajanja je potrebno opredeliti pristojnost pogajalcev. Lahko so pooblašteni le za osnutek sporazuma ali pa za sklenitev sporazuma. Opredelitev pristojnosti ni pomembna le zaradi določitve vlog, temveč še bolj zato, da nasprotni strani lahko na začetku pogajanj povemo, kakšne so naše pristojnosti.

saj so naposled dosegli dogovor o nujnosti čimprejšnjega sporazuma. Italijanska stran je v pooblastilu izhajala iz nesprejemljivih izhodišč, saj je njegovo vsebino vezala na Benetke in Dubrovnik, kar je pomenilo korak nazaj, saj je bila vsebina obeh srečanj različna. Pogajanja je skušala nadaljevati po enaki metodi dotlej neuspešnih pogovorov med Milesijem Ferrettijem in Perišičem. Ponovno so skušali širiti predmet pogajanj, kljub jugoslovanskim vztrajanjem na pogajanjih le o meji in vprašanjih v neposredni zvezi z njo. Italijanska stran je na kritiko odgovorila, da je bil namen predloženega pooblastila doseči le bolj elastičen mandat in da je v primeru jugoslovanskega nestrinjanja pripravljena pooblastilo popraviti. Porodil se je dvom, da italijanska stran spet taktizira, kar dokazuje Morova izjava o nujnem sodelovanju Farnesine. Glede paketne obravnave vprašanj so se lahko vezala nekatera sorodna vprašanja, vendar po načelu velike restriktivnosti. Jugoslovanska stran je zato zahtevala čas za premislek, Šnuderlu pa je bilo naročeno, naj odloži ponovno srečanje s Carbonejem.

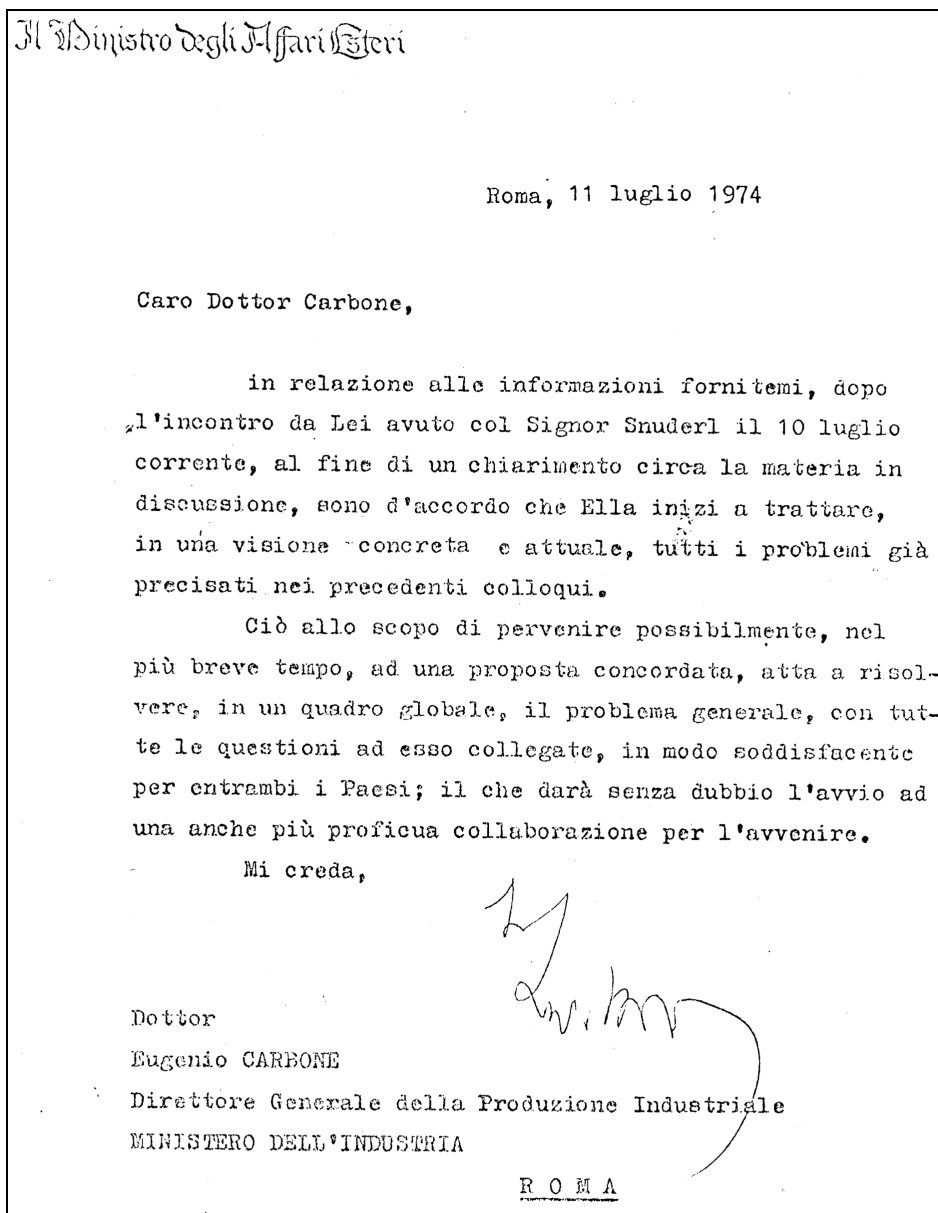
Bistvo analize dotedanjega pogajalskega procesa je bilo v spoznanju, da je italijanska stran vedno zaustavila začeto delo. Tudi ponujeno Morovo interpretativno pismo je bilo osebne narave in ni zagotavljalo, da bi ob predhodnem nesprejemljivem italijanskem pooblastilu obveljalo. Hkrati pa je tovrstno pismo zahtevalo jugoslovanski odgovor, kar bi lahko iz pravnega vidika italijanska stran izkoristila in pogajanja ponovno zaustavila (ABŠ, 7). Carbone je odkrito povedal, da bi nesprejetje italijanskega pooblastila povzročilo nepredvidene težave. Poudarjal je, da gre za pogajanja dveh političnih predstavnikov vlad obeh držav, kar je prvi primer v dotedanji pogajalski praksi obeh držav. Tudi v kasnejšem procesu pogajanj je Carbone v pogovorih na štiri oči pogosto razkril stališča najvišjih italijanskih predstavnikov, kar ni običajno v diplomatski praksi. Na ta način je povečeval zaupanje nasprotne strani. Tako naj bi bila Rumor in Andreotti kritična in jezna, ker je Moro prekršil dogovor o tajnosti in obvestil nekatere ljudi iz zunanjega ministrstva. Sodelovanje Farnesine se mu je zdelo potrebno že zaradi arhivov, pri čemer bi disciplinsko zavezali udeležence k molčečnosti, zato slednji ne bi mogli škoditi pogajanjem. Po njegovem je bilo zadostno zagotovilo za uspešen zaključek pogajanj izbira Carboneja kot šefa delegacije ob sodelovanju nekaterih kadrov iz Farnesine. Mora so po dolgih prepričevanjih pripravili do drugačne drže, vendar je bil kljub temu še vedno nepopustljiv glede prvotnih zahtev italijanske strani. Popustil pa naj bi zaradi pritiska v lastni stranki.

Primerjava zadnje različice italijanskega pooblastilnega pisma se v ničemer vsebinsko ne razlikuje od uradnega italijanskega pooblastila, ki ga je Carbone nato ob začetku pogajanj osebno prinesel na Strmol. Pismo ima glavo zunanjega ministrstva, podpisal ga je Moro

(AMM, 22; AMM, 23). Če bi ga primerjali z Medicijevim pooblastilom iz marca 1973, je razlika v tem, da je Medici za zagotovitev tajnosti pismo sam napisal na roko (AMM, 24). Tudi glede Morovega pooblastila je bilo obljubljeno, da ga bo slednji napisal izven zunanjega ministrstva. Pismo pa je natipkano in postavlja se vprašanje, če ga je res napisal sam. Tovrstni dvom je pripisati dejstvu, da je Moro nasprotoval popolni izključitvi zunanjega ministrstva tudi zaradi logistike.

Pot do končne odločitve sprejeti italijansko pobudo za pogajanja in premagati dvom v resnost njihovih namer se je tlakovala v drugi polovici julija, ko je potekalo več posvetovanj z najožjim političnim vodstvom, z nekaterimi člani zveznega predsedstva in predsednikom države Titom. Še pred končno odločitvijo je iz stikov pooblaščenca s Kardeljem in Kraigherjem razvidno, da je slovensko vodstvo začelo sodelovati pri pogajanjih. Od sredine julija 1974 je vse bolj razvidna napetost glede odločitve, pa tudi Kardeljev osebni vpliv pri končni odločitvi za sprejetje italijanske pobude. Do julija sta Šnuderl in Carbone v neformalnih pogovorih obdelala pet ključnih vprašanj: meje, industrijske cone, preostalega gospodarskega sektorja, politični del ter na koncu še vprašanje organizacije in dela. Glede meje so potrebne korekture na severu, sredini ter potrditev južne kot dokončne državne meje na področju cone B STO. Korekture so žepi po Morganovi črti, odstopanja od določil mirovne pogodbe, funkcionalnost v odnosu na interese prebivalstva. Sporno je vprašanje industrijske cone, ki jo Italijani potrebujejo iz gospodarskih razlogov in tudi kot politično optiko za tržaške razmere in bi jo želeli na ozemlju cone B STO. Gospodarski sektor je zajemal tudi vodno gospodarstvo, hidroenergetske možnosti, ekološki kompleks (zlasti kraške vode), obmejno trgovino, komunikacije in promet. Politični del se je nakazoval kot najtežji, saj Italijani niso hoteli slišati o prevzemanju določil LMOS niti za cono A STO, kaj šele za širitev na ostalo ozemlje, kjer živi slovenska manjšina. Manjšinsko vprašanje po italijanski interpretaciji ne prenese internacionalizacije, vsaka država se lahko samo obveže, da bo sprejemala in izvajala sodobna demokratična načela v zakonodaji in regulativi (ABŠ, 8).

Pooblaščenec je Kardelja prosil za posredovanje in predlagal, naj se čimprej prižge zelena luč za začetek pogajanj vsaj do konca julija, v prepričanju, da bodo uspešna (ABŠ, 9; ABŠ, 10). Odločilni pokazatelj o resnosti italijanskih namer je predstavljalo dejstvo, da do tedaj ni prišla nobena informacija niti v medijski prostor niti med strankarske vrste v Trstu. Prav tako so na italijanski strani izločili zunanje ministrstvo, ki je v preteklosti sprožalo zastoje, kar je jugoslovansko stran prepričalo, da verjetno tokrat mislijo resno. Odločitev, da se oba pogajalca lahko ponovno sestaneta in začneta delati, je Minić posredoval šele potem, ko je dobil potrebno soglasje v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu. Šnuderlu je s pooblastilom za pogajanja določil mandat,

Sl. 2: Pooblastilo italijanskega zunanjega ministra Aldo Mora (AMM, 23).

Fig. 2: Authorisation of the Italian Foreign Minister Aldo Moro (AMM, 23).

metodo dela in ga pooblastil za dajanje potrebnih nalog. Neposredno koordinacijo z Miničem je Šnuderl postavil kot osnoven pogoj, da je sploh sprejel delo pooblaščenca. V procesu pogajanj je dobil nalogo zagotoviti tajnost in s tem preprečiti nevarnost, da bi Italijani v primeru preboja informacij v javnost okrivili za neuspeh pogajanj jugoslovansko stran.

ZAKLJUČEK

Italijanska delegacija je prispela na Strmol 17. julija in tam ostala do 20. julija (ABŠ, 11). Dnevi bivanja na

Strmolu so pomenili končne priprave na začetek pogajanj. Odločitev jugoslovanskega državnega vrha je pomenila, naj v skladu s predhodno sprejeto jugoslovansko strategijo italijanska delegacija odide pred začetkom pogajanj še enkrat domov. Njihov odhod je sovpadal s kongresom stranke KD, ki je predstavljala gonilno silo za začetek in uspešen zaključek pogajanj. Jugoslovanska odločitev, da kljub dvomu v resnost dotedanjih italijanskih namer vendarle sprejme njihovo pobudo za vodenje zaupnih pogajanj, ki naj bi rešila odprta vprašanja, je bila dokončno sprejeta dne 18. julija 1974 na seji predsedstva Socialistične federativne republike

Jugoslavije (SFRJ) (AMM, 25). S tem so bile zaključene priprave na pogajanja, ki so tekle že vse od nastanka drugega kanala, ko sta se novembra 1972 prvič na italijansko pobudo v Piranu tajno srečala Carbone in Šnuderl. Vendar je v tem primeru šlo za pogajanja izven institucionalnih okvirov, ki ne morejo biti obravnavana po klasičnih kriterijih. Pravzaprav je bila večina odprtih vprašanj obravnavana že pred začetkom pogajanj. Šele

uporaba posebne oblike tajnih priprav in pogajanj izven običajnih diplomatskih okvirov je, z ustrezno izmenjavo pooblastil v juliju 1974, omogočila začetek pogajanj posebnih političnih pooblaščenecv na Strmolu. V letu 1975 so se pogajanja nadaljevala še v Dubrovniku in Strunjanu, po uradnem parafiranju v Beogradu so novembra podpisali sporazum v Osimu.

PREPARATIONS FOR THE OSIMO NEGOTIATIONS

Viljenka ŠKORJANEC

Grammar School Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4
e-mail: viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

SUMMARY

An analysis of archival material has shown the significance of the preparations for the negotiations that terminated in the acceptance of the Italian mandate and enabled the beginning of the negotiations for the subsequent Treaty of Osimo.

Following the 1954 Memorandum of Understanding, the Italian side used the legal aspect of the agreement as a pretext for stalling over the final resolution of the border delineation issue, claiming that the situation with Zone B of the Free Territory of Trieste was only temporary. Italy also asked for some minor corrections near the border already defined by the Paris Peace Treaty. In 1968, the events in Czechoslovakia and the advanced age of President Tito persuaded the Italian government to start tackling the open issues with Yugoslavia. In that year, the Italian foreign minister, Medici, proposed a package of eighteen items, which included the suggestion that the demarcation line defined by the Memorandum of Understanding become a state border with territorial provisions and which was accepted as a negotiation platform for further dialogue at the meeting of ministers Medici and Minić held in Dubrovnik in March of 1973. Here it is possible to observe a quality shift in the interstate relations and the negotiation process leading to the Treaty of Osimo. After several years of stalling, the Italian side had agreed that two mandataries be nominated in Dubrovnik in place of the previous experts, whose task would be the preparation of the draft of the final agreement. At the same time, Italy was given concrete deadlines for the fulfilment of its obligations. Alongside the official diplomatic channel the two ministers privately agreed on a special, parallel channel for secret negotiations of political mandataries as an alternative that would allow the negotiations to be continued should the likewise secret diplomatic negotiations fail to progress. The political leadership of Italy, especially the Christian Democracy party wanted to use this other channel to establish a direct dialogue parallel to the state relations directed by official diplomacy. The Italian suggestion for negotiations outside the institutional frameworks, when the states precluded from negotiations the respective foreign ministries, eventually proved the only real possibility for arriving at an agreement. The diplomatic negotiations ended towards the end of 1973 without any success. At that time the other channel was not quite active yet, all respective developments having come to a yearlong standstill soon after the establishment of the latter. After several poignant diplomatic notes and President Tito's Sarajevo speech, Andreotti, in his speech held in Udine in May, 1974, announced Italy's intention to reach an appropriate agreement with Yugoslavia. In view of the forthcoming Conference on Security and Co-operation in Europe to be held in Helsinki and the fundamental principle concerning the finality of state borders, the leadership of Christian Democracy estimated that an unsolved border issue was compromising global Italian politics. Following a correction to the Italian mandate and the arrival of the Italian delegation at Strmol in July, 1974, the Yugoslav side accepted the Italian proposal of negotiations between special political mandataries. This ended the preparations for the negotiations that successfully concluded with the signing of a treaty in Osimo.

Key words: Yugoslav-Italian relations, preparations, negotiations, diplomacy, parallel channel

VIRI IN LITERATURA

AVŠ, 1 – Arhiv Viljenke Škorjanec (AVŠ). Pismo Miloša Minića Viljenki Škorjanec. Beograd, 7. 9. 2001.

AVŠ, 2 – AVŠ, Pismo Miloša Minića Viljenki Škorjanec. Beograd, 26. 12. 2002.

AMM, 1 – Arhiv Miloša Minića (AMM). Predlog platforme za susret p. predsednika SIV-a i saveznog sekretara za inostrane poslove sa italijanskim ministrom inostranih poslova Medičijem 19. 3. 1973, SSIP, poverljivi dokument broj 442263, 2. 3. 1973.

AMM, 2 – AMM, Promemoria – italijanski projekt teksta konačnog Sporazuma o granici iz 1965 (nepodpisan).

AMM, 3 – AMM, Opšta linija za eventualni globalni sporazum o otvorenim pitanjima između Italije i Jugoslavije, tajno, prilog 1, Rim, 3. 10. 1968.

AMM, 4 – AMM, Jugoslovensko-italijanski odnosi i neka otvorena pitanja budućeg razvoja, SSIP, poverljivi dokument br. 442263/IIU, 25. 12. 1972.

AMM, 5 – AMM, Državni sekretarijat za inostrane poslove, II uprava, strogo poverljivo 50/70, Rim, 21. 11. 1970.

AMM, 6 – AMM, Jugoslovensko-italijanski odnosi i neka otvorena pitanja budućeg razvoja - rezime (nedatiran).

AMM, 7 – AMM, Zajednički izveštaj grupe četvorice ministrima inostranih poslova Socijalističke federativne republike Jugoslavije i italijanske Republike, sačinjeno u Rimu, 24. 1. 1973.

AMM, 8 – AMM, Nacrt jednog zajedničkog završnog izveštaja "Grupe 4", Prilog 1, 25. 12. 1972.

AMM, 9 – AMM, Nacrt izveštaja za SIV o susretu podpredsednika Saveznog izvršnog veća i saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića sa italijanskim ministrom inostranih poslova G. Medičijem 19. i 20. 3. u Dubrovniku.

AMM, 10 – AMM, Nacrt "Platforme" (nedatiran, nepodpisan).

AMM, 11 – AMM, Intesa sulla piattaforma (nedatiran, nepodpisan).

AMM, 12 – AMM, Progetto di "Piattaforma" italiana, 19. 3. 1973.

AMM, 13 – AMM, Zvonko Perišić: Zabeležka o razgovoru SSS Z. Perišića s ambasadorom G. L. Milesi-Ferrettijem, 20. 12. 1973 u Beogradu, Kabinet SSS dr. Z. Perišića, str. pov., 24. 12. 1973.

AMM, 14 – AMM, Zvonko Perišić, "Po naredjenju zamenika saveznog sekretara a na zahtev saveznog sekretara dajem sledeću Izjavu", str. pov. br. 73/74, Beograd, 8. 3. 1974.

AMM, 15 – AMM, Zvonko Perišić: Informacija. Kabinet savetnika SS dr. Zvonka Perišića, str. pov. br. 120, Beograd, 15. 10. 1973.

AMM, 16 – AMM, Stenografske beleške sa sastanka održanog u Kabinetu saveznog sekretara za inostrane poslove druga Miloša Minića o Italiji, 11. 1. 1974 u 9h, Stenogram kolegija SS o Italiji, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, str. pov., stenografisala Tea Toš.

AMM, 17 – AMM, Zabeležka o razgovoru druga M. Minića sa ministrom inostranih poslova Italije A. Morom, 28. 9. 1974 u New Yorku.

AMM, 18 – AMM, Šifrovani telegram, SFRJ, SSIP, strogo poverljivo, šalje kabinet ZSS (pomoćnik zveznega sekretarja Petrić), broj 49762, 28. 2. 1974, Ambasadi SFRJ – Rim, drugu Pavićeviću.

AMM, 19 – AMM, Zaključci sa sastanka održanog kod PP SIV i SS M. Minića 4. 6. 1974. O našem praktičnom postavljanju prema Italiji u narednom periodu. Interni delovni dokument bez glave, naslovnika in podpisnika.

AMM, 20 – AMM, Pooblastilo zunanjega ministra SFRJ Miloša Minića Borisu Šnuderlu z dne 21. 6. 1974.

AMM, 21 – AMM, Pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Alda Mora Eugeniju Carboneju z dne 27. 6. 1974.

AMM, 22 – AMM, Tekst pisma koje će biti predloženo za podpis A. Moro-u (nedatiran).

AMM, 23 – AMM, Pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Alda Mora Eugeniju Carboneju z dne 11. 7. 1974.

AMM, 24 – AMM, Rokopisno pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Giuseppeja Medicija pooblašćencu Eugeniju Carboneju z glavo italijanskoga zunanjega ministarstva z dne 14. 3. 1973.

AMM, 25 – AMM, Stenografske beleške sa 18. sednice Predsedništva Socijalističke Federativne republike Jugoslavije, održane 23. 12. 1974 u 10.00 časova na Brionima, državna tajna (podčrtano), stenografisala Tea Toš.

ABŠ, 1 – Arhiv Borisa Šnuderla (ABŠ). Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 19. 5. 1974 u Piranu, Ljubljana, 20. 5. 1974.

ABŠ, 2 – ABŠ, Beleška o razgovoru člana SIV-a B. Šnuderla sa g. Ducci-em, generalnim direktorom u MIP-u Italije, 5. 12., Savezno izvršno veće, Kabinet B. Šnuderla, pov. br. 97, 6. 12. 1973.

ABŠ, 3 – ABŠ, Beleška o razgovoru B. Šnuderla, člana SIV-a sa W. Maccottom, ambasadorom Italije, 28. 3., Savezno izvršno veće, Kabinet B. Šnuderla, pov. br. 109, 29. 3. 1974, Beograd.

ABŠ, 4 – ABŠ, Uvodna rokopisna beleška z alinejama, dodana k dokumentu Informacija pooblašćenca o razgovoru sa Carbonejem 19. 5. 1974.

ABŠ, 5 – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 2. 6. u Piranu, Beograd, 3. 6. 1974.

ABŠ, 6 – ABŠ, Pismo Miloša Minića Borisu Šnuderlu, 6. 6. 1974.

ABŠ, 7 – ABŠ, Novak Pribićević: Zabilješka drugu Borisu Šnuderlu, Beograd, 2. 7. 1974.

ABŠ, 8 – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 9. 7. u Beogradu, Beograd, 10. 7. 1974.

ABŠ, 9 – ABŠ, Pismo Borisa Šnuderla Edvardu Kardelju, Beograd, 15. 7. 1974.

ABŠ, 10 – ABŠ, Priloga pooblašćenca h Kardeljevemu pismu z dne 15. 7. 1974.

ABŠ, 11 – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 17. 7. 1974, Ljubljana, 17. 7. 1974.

ABŠ, Delovni dnevni zapiski pooblaščenca 1973–1974.

Benčina, D., Simoniti, I. (1994): Mednarodne organizacije – priročnik in vodnik. Ljubljana, DZS.

Broz Tito, J. (1974): Govor predsednika Tita v Sarajevu, 15. 4. 1974: Odločen odgovor naših narodov na revanšistične poskuse Italije. V: Spoljnopolitiška dokumentacija, 1974, 2. Izdanje Instituta za medžunarodnu politiku i privredu. Beograd, Institut za medžunarodnu politiku i privredu 87–92.

Fisher, R., Ury, W. (1998): Kako doseči dogovor: umetnost pogajanja. Zbirka Manager. Ljubljana, Gospodarski vestnik.

Kavčič, B. (1996): Spretnost pogajanja. Kranj, Založba moderna organizacija.

Kissinger, H. (1979): White House Years. Boston, Little Brown.

Kissinger, H. (1994): Diplomacy. New York, Simon & Schuster.

Lebec, É. (1997): Histoire secrète de la diplomatie Vaticane. Paris, Editions Albin Michel.

Morghenthau, H. (1995): Politika med narodi: borba za moč in mir. Ljubljana, DZS.

Murko, I. (1981): Mesto in vloga SR Slovenije v mednarodnih odnosih I. Preliminarno delno poročilo I, II. Ljubljana, FSPN, Raziskovalni inštitut, Center za proučevanje mednarodnih odnosov.

Nečak, D., Repe, B. (2003): Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

Petrič, E. (1974): Sence preteklosti. Teorija in praksa, l. 11, 1974, 4. Ljubljana, 360–372.

Pirjevec, J. (1985): Tržaški voz. O zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945–1980. Trst, ZTT.

Pirjevec, J. (1995): Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Založba Lipa.

Pirjevec, J. (2000): Italija in Slovenci. V: Marko Kosin: Začetki slovenske diplomacije z Italijo 1991–1996. Ljubljana, FDV, 324–348.

Režek, M. (1999): Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana: odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953. Zgodovinski časopis, 53, 1999, 3. Ljubljana, 367–390.

Russett, B., Starr, H. (1996): Svetovna politika: izbira možnosti. Ljubljana, FDV.

Škorjanec, V. (2000): Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje med Jugoslavijo in Italijo – Analiza priprav. Specialistično delo iz mednarodnih odnosov. Ljubljana, FDV.

Škorjanec, V. (2001): Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973. Zgodovinski časopis, 55, 2001, 3–4. Ljubljana, 465–487.

Škorjanec, V. (2003): Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973. Zgodovinski časopis, 57, 2003, 1–2. Ljubljana, 147–162.

Škorjanec, V. (2005): Jugoslovansko-italijanska pogajanja v letih 1974–1975 o določitvi meddržavne meje (Osimo). Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

Vrhunec, M. (2001): Šest let s Titom (1967–1973). Ljubljana. Založba Laser Print.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-04-25

UDK 316.7:343.359-055.2(497.4 Istra)"190/194"

TIHOTAPSTVO ISTRANK V 20. STOLETJU V KONTEKSTU NJIHOVIH ŽIVLJENJSKIH ZGODB

Vida ROŽAC DAROVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: vida.rozac.darovec@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek izpostavlja fenomen tihotapske dejavnosti Istrank v prvi polovici 20. stoletja. To je čas, ko je bila zaradi hude gospodarske krize istrskega podeželja ženska delovna sposobnost marsikdaj odločilna za preživetje družin, ki niso mogle zadostiti vsem svojim potrebam s kmetovanjem. Razširjenost pojava je vplivala na družbeno percepcijo te pravzaprav ilegalne dejavnosti, ki je zaradi preživetvene nuje postala družbeno sprejemljiva. Študija primera je nastala na osnovi zbiranja življenjskih zgodb, ki prikazujejo subjektivno doživljanje in videnje vsakdanjega življenja istrske ženske, ki v marsičem odstopajo od stereotipne meščanske predstave o podrejeni vlogi in položaju žensk v preteklosti.

Ključne besede: tihotapljenje, zgodovina žensk, življenjske zgodbe, ustna zgodovina

L'ATTIVITÀ DI CONTRABBANDO DELLE DONNE ISTRIANE NEL XX SECOLO, NEL CONTESTO DELLE LORO STORIE DI VITA

SINTESI

Il presente articolo si concentra sul fenomeno del contrabbando di merce da parte delle donne istriane nella prima metà del XX secolo. Si tratta di un periodo in cui la grave crisi economica della periferia istriana fece sì che le donne fossero spesso determinanti per la sopravvivenza delle famiglie che non potevano far fronte ai loro bisogni soltanto con l'agricoltura. La diffusione del fenomeno influenzò sulla percezione di questa attività, per altro illegale, che diventò socialmente accettabile a causa della necessità di sopravvivenza. Lo studio di questo caso si sviluppa in base alla raccolta di storie di vita, con le quali si vuole mostrare un punto di vista soggettivo della vita quotidiana della donna istriana che per molti versi si discosta dall'idea stereotipata degli abitanti di città che vedeva queste donne del passato in un ruolo di sottomissione e obbedienza.

Parole chiave: contrabbando, storia delle donne, storie di vita, tradizione orale

UVOD

Prispevek obravnava tihotapljenje Istrank pred, med in po drugi svetovni vojni v Istri. Gre za fenomen dolgega trajanja, ki se je razvil zaradi iskanja dopolnilnih virov preživetja in je posledica različnih dejavnikov, kot so skromne obdelovalne površine, restriktivna davčna politika vsakokratnih oblastnikov in vsesplošna revščina ter nenazadnje spreminjajoče se državne in administrativne meje. Svojo obmejno lego (v srednjem in novem veku je bila Istra na beneško-habsburški meji, v sodobni zgodovini pa je tod potekala jugoslovansko-italijanska meja) so Istrani s pridom izkoriščali in meje spremenili v dodatni resurs.

Čeprav nam arhivski viri govorijo predvsem o moški tihotapski dejavnosti, lahko zlasti s pomočjo ustnih virov ugotovimo, da so se s tihotapstvom ukvarjale tudi ženske. O ženskem tihotapstvu sicer obstajajo le drobne dokumentarne sledi in doslej je bil pojav bolj predmet literarnih predelav kot pa resnih zgodovinopisnih osvetlitev. Marijan Tomšič je na primer v romanu Šavrinke osvetlil življenje istrskih žensk in njihove preživetvene strategije, med katerimi izstopata tudi preprodajanje in tihotapljenje pred drugo svetovno vojno. Delo, ki v literarni obdelavi na nek način mitizira delo Istrank v širši javnosti, njihov pogum, moč in iznajdljivost, je spodbudilo interes antropologov, etnologov, zgodovinarjev in jezikoslovcev za raziskovanje različnih vidikov vloge in položaja istrskih žensk (Orehovec, 1997; Ledinek, Rogelja, 2000; Brumen, 2000).

Pričujoči prispevek, ki izpostavlja fenomen tihotapljenja Istrank v času med obema svetovnima vojnoma, med drugo svetovno vojno in po njej, upošteva dosežanje raziskovanje pojava ženskega tihotapstva, vendar v zgodovinski perspektivi. To je čas, ko je bila zaradi hude gospodarske krize istrskega podeželja ženska delovna sposobnost marsikdaj odločilna za preživetje družin, ki niso mogle zadostiti vsem svojim potrebam s kmetovanjem. Razširjenost pojava je vplivala tudi na družbeno percepcijo te pravzaprav ilegalne dejavnosti, ki je zaradi preživetvene nuje postala družbeno sprejemljiva.

Raziskava je bila izpeljana v danes obmejni vasi Rakitovec, ki se nahaja globoko v slovenski Istri na slovensko-hrvaški etnični in danes tudi politični meji in je od Kopra in Trsta oddaljena približno 30 km. Na severu vas obdaja težko prehodni skalni Kraški rob z osemstotakoma Lipnikom in Kavčičem, na jugu pa skoraj šeststo metrov visoki Breg. Z zahoda se po robu Ravnega Krasa do vasi vzpenja ozka, vijugasta in dotrajana asfaltna cesta, ki prebivalce povezuje z vasi Zazidom, Podpečjo, župnijo Loko ter z že od srednjega veka naprej občinskim centrom Koprom. Proti severu in vzhodu se odpira pot v Čičarijo, na jug pa vodita dve cesti, pred kratkim asfaltirana do Movraža, druga pa do Buzeta, ki je bil vse do konca druge svetovne vojne tudi upravni center. Nekoč je bila najpomembnejša pove-

zava s svetom železniška proga Divača–Pulj, ki je pomembno prispevala k temu, da vas v obdobju modernizacije ni bila v tolikšni meri izpostavljena depopulaciji, kot se je to zgodilo z drugimi vasi v sosednji Čičariji.

V namen raziskave je bilo intervjuvanih sedem starejših žensk, v času od oktobra do decembra 2004. Intervjuji so posneti na sedmih kasetah, ki so transkribirane in hranjene v knjižnici Znanstveno-raziskovalnega središča Koper.

Študija primera je nastala na osnovi zbiranja življenjskih zgodb akterk. V študiji sta izpostavljeni življenjski zgodbi Emilije Miklavčič (r. 1926) in Jolande Žigante (r. 1922), s katerima želimo prikazati subjektivno doživljanje in videnje vsakdanjega življenja istrske ženske, ki v marsičem odstopa od stereotipne meščanske predstave o vlogi in položaju žensk v preteklosti. To je predstava o šibki ženski, priklenjeni na dom in ognjišče, njena poglobitvena naloga pa naj bi bila skrb za gospodinjstvo.

Zanesljivost pripovedi smo poskušali zagotoviti z različnimi metodološkimi pristopi, kot so npr. prisotnost tretje osebe, skupinsko spominjanje in večkratno spraševanje. Pri tem pa je treba pripomniti, da je tihotapstvo obravnavano v širšem kontekstu življenjskih zgodb pripovedovalk in v kontekstu njihovega socialnega položaja in statusa, saj lahko le tako razumemo, kateri socialni dejavniki so pripovedovalke privedli do prestopanja meja.

Dejstvo, da avtorica prispevka izvira iz obravnavane vasi, se je v konkretnem primeru pokazalo kot prednost, saj je zaradi tega lahko lažje pridobila zaupanje informatoric. V svojih pripovedih so se namreč pripovedovalke dotaknile tudi zelo intimnih področij življenja, kot je npr. družinsko nasilje ali meddružinski odnosi, kar je prispevalo k temu, da se je med spraševankami in spraševalko vzpostavila močna medgeneracijska vez. Samo zanimanje "učenih ljudi" za njihove življenjske zgodbe pa je zelo pozitivno vplivalo na njihovo samopodobo in imelo za starostnice tudi "terapevtski" pomen.

SPOMINI NA KONTRABANT V 20. STOLETJU – ŠTUDIJA PRIMERA

Meje, gozdovi in hriboviti predeli so bili v zgodovini Evrope privilegirana področja za razvoj banditizma in kontrabanta. Po drugi strani se tovrstne preživetvene strategije pojavljajo takrat, ko pride do porušitve krhkega socialnega ravnovesja, ne glede na to, ali ga povzročajo vojne, epidemije, gospodarske krize, fiskalna politika, migracije, nasprotja med mestom in podeželjem, etnične raznolikosti, razdrobljenost fevdalnih posesti in konflikti med lokalnimi oblastmi ali kateri drugi izmed številnih možnih dejavnikov (prim. Bianco, 1994, 152–153).

Zgodovina istrskega novega veka je zaznamovana z obmejnostjo. Državne meje niso bile le v funkciji ločevanja in ustvarjanja reda, temveč so ljudi z ene in druge strani meje zaradi preživetvenih strategij tudi povezovale (prim. Bianco, 2002, 63–73; Darovec, 2005, 360–365). Tako je meja vseskozi ponujala plodna tla za razvoj tihotapstva in predstavljala pomemben vir preživetja, zato o tihotapstvu v Istri govorimo kot o fenomenu dolgega trajanja. Tako kot so npr. v Franciji tihotapili sol, v Angliji čaj, v Furlaniji tobak, v Posočju živino itd., so v Istri skozi zgodovino tihotapili sol, olje, vino, soljene ribe, živino in razno drugo blago na drobno, da so si lahko zagotovili preživetje in bili hkrati kos davkom in dajatvam (prim. Darovec, 2004, 194–200; Panjek, 2002, 215–226). Negotovost in brezzakonje, tako značilna za predmoderno družbo, je v veliki meri generirala sama država, ki je z vojnami, fiskalno in carinsko politiko ter drugimi ukrepi spodbujala tihotapsko dejavnost. Na ta način se je poleg državne ustvarjala tudi privatna ilegalna trgovska mreža, ki je ponujala blago po nižjih cenah (Bertoša, 1989, 14–15). V Istri se je v prvi polovici 20. stoletja, kot pravi Darko Dukovski, "tihotapilo skoraj vse, živina ali meso, olje, vino, tobak, kava, sol, sladkor itd. Tihotapili so skoraj vsi, ne le razbojniške skupine, temveč tudi posamezniki, skupine kmetov, meščanov, družin in cele vasi. Tihotapstvo je bilo tako razširjeno in tako intenzivno, po drugi strani pa tako dobro organizirano, da je bilo kljub razširjenosti relativno malo tistih, ki so jih ujeli *karabinjerji* in *guardia financa*" (Dukovski, 1997, 139). Prav zato se nam vsiljuje vprašanje, če si ni morda država na nek način zatiskala oči in tako reševala številne socialne probleme, ki so prizadeli Istro v obravnavanem obdobju. Območje so namreč pestili nezaposlenost, razdrobljena posest in zaostalost kot posledice vsesplošne gospodarske krize. Istra je poleg tega zamujala v modernizaciji in industrializaciji in je kot taka predstavljala zgolj zaostalo zaledje hitro razvijajočega se Trsta.

Tako lahko ugotovimo, da je bilo tako ali drugače tihotapstvo v Istri v 19. in 20. stoletju povezano s Trstom, ki je v svojem razcvetu zalednemu kmečkemu prebivalstvu ponujal možnosti za neagrarne vire dohodkov. V mestu so prodajali, delali in nakupovali. Ko je Istra po prvi svetovni vojni prišla pod Italijo, je nova oblast uvedla kontrolo nad trgovanjem med mesti in podeželjem ter v ta namen vpeljala dovoljenja za trgovanje ali, kot jim pravijo domačini, *licenze*. Ker pa so jih morali kupiti, se jim zaradi skromnosti prometa to ni izplačalo in so zato raje "tihotapili". Istranke so v tem obdobju preprodajale jajca, ki so jih zbiral v Čičariji in v okolici Buzeta (prim. Ledinek, Rogelja, 2000), tržaške tržnice pa so zalagale tudi z zelenjavo in mlekom. V času Italije pa se je za kratek čas ponudila še ena tihotapska destinacija: Reka, ki je zaradi svojega posebnega položaja (svobodna cona) omogočala nakupe živeža po precej nižjih cenah kot doma.

Rakitovec se je skozi celotno zgodovino nahajal na meji med različnimi gospodstvi in upravnimi enotami, kakor tudi na slovensko-hrvaški etnični meji, kar je nedvomno vplivalo na oblikovanje identitete Rakitljanov in se odraža tako v govoru, lokalnih običajih in navadah, kakor tudi v življenjskih strategijah in vsakdanjih praksah. Zato je med vaščani priljubljen rek "*Nismo Čiči ne Brkini, smo jušto na konfini*" še kako na mestu. Pregovor namreč označuje stičnost obravnavanega prostora, kar pomeni, da se prepletajo znotraj identitete Rakitljanov tako slovenski kot hrvaški in italijanski, oziroma v lokalnem pogledu šavrinski, kraški, brkinski, čiški, pa tudi bejaški vplivi. Obmejnost in odmaknjenost področja sta narekovali oblikovanje raznolikih življenjskih strategij, ki so omogočale obstanek na tem ne ravno prijaznem delu sveta, za katerega se naključnemu obiskovalcu vsiljuje misel, da se je znašel "bogu za hrbtom".

Kot ugotavlja Mateja Sedmak v svoji študiji *Živeti z mejo*, je "bližina Hrvaške vplivala na tekem zgodovine vseprisotno razpetost med slovensko in hrvaško identiteto vaščanov, na njuno prepletanje in hkratno poudarjanje različnosti. Se je pa vaška identiteta po drugi svetovni vojni dokončno prevesila na stran slovenske ter se naknadno potrdila še z osamosvojitvijo Slovenije in novo državno mejo s sosednjo državo. Povezanost z Italijo in Trstom je predvsem kar se vaške ekonomije preživetja tiče, prav tako zgodovinska stalnica. Ko govorimo o Rakitovcu, zato ne moremo mimo govora o meji in mejah in o pomenu le-teh za preživetje vasi in vaško identiteto. Če je obmejna lega Rakitljane po eni strani omejevala, jim je po drugi strani nudila številne možnosti in priložnosti, da prav s pomočjo meje in obmejnosti razvijejo takšne strategije vsakdanjega življenja in delovanja, ki so omogočile razvoj in obstoj vasi" (Sedmak, 2005, 115–116).

Naši informatorki sta se skozi celo aktivno življenjsko obdobje ukvarjali z bodisi legalnim bodisi ilegalnim preprodajanjem na relaciji Čičarija – Trst. Razlog za izbor prav teh dveh žensk je ta, da je Jolanda s tihotapstvom začela že v času Italije in je v vasi edina še živeča oseba, ki lahko priča o tem obdobju tihotapstva, Emilija pa je po lastnem pripovedovanju in tudi po pričevanju vaščanov ena najbolj drznih in pogumnih "švercark", ki se je s to dejavnostjo ukvarjala od petnajstega do petinšestdesetega leta starosti. Začela je kot majhno dekletce, ko je nosila s stricem prodajati sir v okoliške kraje, nadaljevala med drugo svetovno vojno in predvsem po njej, ko je Trst ostal na drugi strani meje, kar je ponovno ponudilo možnosti za (ilegalni) zaslužek. Njuni življenjski zgodbi sta podobni življenjskim zgodbam drugih žensk iz vasi, saj je socialna kontrola na vasi narekovala visoko stopnjo konformnosti. V intervjujih pogosto poudarjata pomen skupnosti in njene odzive na njuno početje. Emilijina življenjska zgodba izstopa zaradi neuspešnega prvega zakona, kar jo je pahnilo na

socialni rob. Težka življenjska situacija jo je navdala z vztrajnostjo in pogumom, ki sta ji pomagala, da je prebrodila tudi največje težave.

Demografski porast agrarnih skupnosti, omejene možnosti agrarne proizvodnje in bližina demografsko in gospodarsko razvijajočega se mestnega središča so bili dejavniki, ki so odločilno prispevali k množičnemu ženskemu ukvarjanju s pridobitnimi dejavnostmi in so v primeru Trsta, kot tudi v drugih narodnostno mešanih urbanih okoljih, denimo v Gorici in Kopru, botrovali ženskemu prestopanju socialnih in nacionalnih mej (Verginella, 2005). Ženske so tudi v revnem okolju Rakitovca zelo trdo delale tako znotraj kot izven doma. Kot same pripovedujejo, so skrbele za otroke, onemogle člane družine in svoje soproge, hkrati pa opravljale tudi težka fizična dela; edini prosti čas, ki so ga imele, so bile nedelje in prazniki, ko so običajno odšle v cerkev. Poleg dela na kmetiji so se ukvarjale tudi s kmečko trgovino, ki jih je vodila v bližnja mesta, predvsem v Trst, ki jih je s svojo svetovljanskostjo magično privlačil. Po njunih pripovedovanjih je bila to najpomembnejša začetna v njenem življenju, ki jima je dajala občutek svobode, prisluženi denar pa občutek vrednosti in samozaupanja. Emilija je npr. na vprašanje, kako je doživljala Trst, odgovorila:

"Kadar sen šla u Trst, sen pozabila na vse skrbi, nč me ni bolelo, magari ku en dan prej nison mogla stat po nogah. Tu je bila ena navada, ki me tudi zdej močno manjka. Pr nas ženske vre od enbot dunjer morejo hodijo u Trst. Kadar ne grejo več, je slabo, so onemogle."

Iz pogovorov se da razbrati, da so bile preprodajalke nekakšen medij med vasjo in zunanjim svetom, v vas so prinašale novice in življenjske navade iz mesta, vaščane pa zalagale z mestnimi artikli:

"Še kadar je moja nona hodila u Trst, kadar je kaka ženska pršla sz Trsta, so šle žene h nji in ona je povedala, kaku je bilo tu i uno. Kaku stoji njena šinjora, i kaj ji je rekla, kolko ji je hitla (dala napitnine op. a.), i kolko kej košta i take stvari. Moži so zmeron govorili od vojaščine i od poljskih del, me pa od Trsta."

Kontrabant v času Italije

Rakitovec je po prvi svetovni vojni prišel pod Italijo, administrativno pa je bil vključen v občino Buzet.

Jolanda Žigante je bila tako v "času Italije" rojena v Rakitovcu očetu Mihaelu Rožcu in materi Antoniji Miklavčič. Očetova družina je bila za takratne vaške razmere premožna; v lasti so imeli vaško gostilno in tudi precej zemlje. Ker so bili podjetni, so se želeli preseliti v bližnji Buzet, kamor je v času Italije administrativno sodil tudi Rakitovec. Ker so nameravali odkupiti Narodni dom v Buzetu in nadgraditi svojo gostinsko dejavnost, so najeli hipotekarno posojilo. Ker pa v zakonsko določenem roku niso uspeli vplačati dogovorjene vsote denar-

ja, so zapadli v dolgove in kmetija, ki je bila pod hipoteko, bi skoraj bankrotirala, če ne bi Jolandina teta Rozalija, žena mlajšega Mihaelovega brata Antona, dobila denarja (od svoje matere), ki ji ga je poslal sin iz Amerike, in z njim rešila del kmetije pred bankrotom. Zaradi tega je kmetijo "Pr' Nemco" podedoval le mlajši sin Anton in ne vsi sinovi, kot je bil tedaj običaj v Istri. Tako je Jolandina primarna družina obubožala, zato je oče že v njenem zgodnjem otroštvu, leta 1923, odšel na Kubo s ciljem, da se ilegalno pretihotapi v ZDA, ki so takrat že omejevale priseljevanje. Pri poskusu ilegalnega prebega iz Kube v Ameriko so ga kubanske oblasti zajele in zaprle. Mihaelov poskus, da bi družino rešil revščine, je tako neslavno končal in le še povečal zadolženost družine. Jolanda se spominja očetovega povratka v Rakitovec:

"Jast son imela, ko je moj oče pršel iz Amerike, enajst let, jest sem imela šest mescev, ko je šu moj ata v Ameriko. Enajst let sem imela, ko je pršu nazaj. Ko je pisal, da bo pršu, smo ga šli čakati na postajo. On ni mene poznal, jest nisem njega. Eno drugo je zel, da je njegova hči. Smo bile sošolke. Ino zakaj? Zato ker on je bil v Ameriki, so šli prek meje, ki so hodili prek meje, ki so jih ujeli, da bi šli za Ameriko, so šli u Kubo. S Kube so šli u Cleveland in so ga ujeli. In so ga zaprli. Šoldov ni jemal za plačat in je naredil 6 let pržona. Je delal tam na prisilnem delu. Ino sz mojo mamo smo živile velo pomanjkanje. Ino glih je pršu domov, je kmalu pršla vojna i so ga gnali u lager u Dachau."

Preživetje je bilo v tem delu Istre zaradi pomanjkanja obdelovalne zemlje in razdrobljenosti posesti vezano tudi na sezonsko delo v bližnjih mestih Trst in Koper. Delali so predvsem na večjih kmetijah, moški so delali v gradbeništvu, na železnici, v tržaškem pristanišču idr. Ženske so se sezonsko zaposlovale bodisi na večjih kmetijah bodisi kot dekle pri tržaških meščanskih družinah. To je seveda počela tudi Jolanda:

"Son hodila na žrnado u Istro, doli u Movraž sen hodila h enemu Sekoliću, ki je bil po rodu iz Rakitovca i sen delala cel dan, sem mu nosila drva i on mi je dal eno merico frmentona, smo ga s pokojno mamo zmlele i smo imele za polento. I son hodila na žrnado anka po vasi, son pomagala unim, ki so rabili, i so mi plačali sz moko, kruhon i takimi stvarmi ..."

Pomemben sestavni del preživetja je bila tudi kmečka trgovina, ki je bila vezana na potrebe mestnega prebivalstva. Čiči so v mestih prodajali ovčarske produkte (sir, volno, volnene izdelke), mleko, jajca, seno, govedo, oglje idr. Rakitljanke so že v avstrijskih časih nosile v Trst predvsem mleko in jajca.

Nove politične razmere, to je prihod italijanskih oblasti v Istro, so Istranom in Istrankam takoj ponudile priložnost za zaslužek in legalna kmečka trgovina je kmalu prešla v ilegalno.

Izkoristili so namreč reško "svobodno cono", kjer je bil živež, tudi po priključitvi Reke k Italiji, veliko cenejši

kot v Istri. Zato so na skrivaj hodili v "cono", kjer so nakupovali predvsem moko, sladkor, kavo, olje in petrolej v Opatiji, Ičičih in Lovranu. Jolanda je že pri petnajstih letih prinesla domov osemnajstlitrsko "kanto" petroleja, ki ga je preprodala v bližnje Gračišče. Ko so tihotapsko blago prinesli v Rakitovec, so ga čez noč ponavadi skrili v razna skrivališča. Zgodilo pa se je tudi, da so skrivališča odkrili drugi vaščani in jih okradli:

"Moja botra je skrila petroljo doli blizi Sickov i neki ga je našu ino ukral, ma mi smo bolj skrili, mi smo skrili u enen Gonjišču (terasa nad vasjo, op. av.) nad Maciči, i nas niso ukrali."

Šverc iz t. i. *cone libere* je potekal po celotni Istri in Brkinih. Tudi v Rakitovcu so se z dejavnostjo ukvarjale praktično vse družine. Jolanda se spominja, da so blago, ki ga je prinesla, odnesli prodat v bližnjo vas Gračišče, pogosto pa je blago prišla iskat v vas kaka druga ženska in ga odnesla na Koprščino, na podlagi česar lahko sklepamo, da so bili Rakitljani tudi vmesni člen v tihotapski verigi. Jolandin zaslužek je bil zanjo in za mater edini vir dohodka, saj sta imeli zelo malo zemlje:

"Sz temi šoljdi, ki smo jih zaslužile, smo si sz mamo pomagale, smo plačale fondarjo i smo imele kak šoljd. Smo živile skromno i smo bili bogi."

Na poti so jim ljudje pomagali, ponekod so jim nudili prenočišče, drugje so dobili topel čaj ali kaj za pod zob, kar kaže, da je bilo njihovo početje ne glede na nezakonitost širše družbeno sprejemljivo in organizirano. Največ pomoči so bili Rakitljani deležni v Brestu, Račji vasi in Klenovščaku. Jolanda je šla vedno na pot z isto skupino, ki je bila po njenem mnenju najbolj iznajdljiva in se je zato z njimi počutila najbolj varna:

"Jaz son hodila sz mojo botro Triparco i Beteljo i eno iz Bresta in eno iz Klenovščaka. Z njimi son se najbolj znašla, smo se znale skrit, ku so šle financarji. Jaz sen bila gor šestdeset boti."

V "coni" so imeli tudi svoje stalne postojanke. Jolanda je s svojo botro vedno prespala pri isti družini, v zahvalo pa so jim iz Rakitovca prinesli krompir in kako klobaso. Na pot so se odpravili peš, ker so se tako lažje izognili nadzoru. Pot je bila dolga, do Reke so potrebovali okrog šest ur. Večinoma so hodili v skupinah in predvsem ponoči, zato so se včasih tudi zgubili. Jolanda se spominja prigod, ko je skupina vaščanov odšla v *cono libero* in se na poti izgubila, kar je še dolgo burilo domišljijo vaščanov, ki so dogodku pripisovali že kar mitološke razsežnosti. Tudi sicer je za mentalni svet Rakitljanov značilno, da poleg globoke predanosti katoliški veri vključuje tudi razne oblike vraževerja in vere v nadnaravne sile:

"En bot so šli eni gori u cono i so se zgubili, so pršli u eno dolino i nikako niso mogli van sz nje, so šli les i nč, so šli tan i nč, gori nč, doli nč, nikako niso mogli ven. So se valjali kamenji i lomili drevi i vse take strahote. Pet dan se niso mogli rešit. I polje so se po petih dnevih vrnili, vsi prestrašeni i brižni. Poljer so jin povedali, da so bili u zaštrigani (začarani op. a.) dolini."

Nemalokrat so jih na poti prijeli *financarji* in jih odpeljali na policijsko postajo, t. i. *kazermo*, ter jim odvzeli blago, včasih pa tudi koga zaprli in oglobili. Tudi Jolanda je večkrat zasačila finančna policija, hujši kazni pa se je zaradi iznajdljivosti izognila:

"Mene so me primili dvajset boti, ino pred vojno son primila poziv za na sodišče, ma jaz son uporabljala lažno ime Zlatič Milka, ki še nison imela osebnosti, ki son bila mladoletna. Kadar so nas primili, son rekla, da son Zlatič Milka. Ino en dan je pršu u vas en financar sz Buzeta i prnesu poziv za Zlatič Milko. Ma župan je reku, da te ženske ni u naši vasi. I ku ne bi propala Italija, bi me lahko našli in zaprli, da bin segnjila u pržoni. A moja botro so en bot zaprli ino je plačala velo multo."

Na tem primeru se potrди Bertoševa oznaka banditizma v Istri, da vas in vaščani ščitijo *bandite*, ki so člani njihove skupnosti, in to ne le, da bi jih obranili kazni, temveč tudi, da jih družba ne bi marginalizirala in jih spremenila v kriminalce (Bertoša, 1989, 214). Kljub ilegalni dejavnosti namreč Jolanda sebe dojema kot pošteno in častno žensko, kar so potrdili tudi njeni sovaščani.

S tihotapstvom se je namreč po pripovedovanju Jolande v tem času ukvarjala večina Rakitljanov in Rakitljank; to so bili večinoma tisti, ki niso imeli dovolj zemlje, da bi lahko prišli do dodatnega zaslužka z legalno prodajo pridelkov in bi tako dostojno preživeli. Tihotapstvo je bilo del vaše tradicije, ki se je prenašalo iz roda v rod, zato vaščani tihotapske dejavnosti v vaškem neformalnem etičnem kodeksu niso obravnavali kot moralno sporne in posamezniki, ki so tihotapili, tako v domači vasi kot tudi širše niso veljali za nepošteno:

"Muj oče je bil na Kubi ino smo bile same z mamo, zemlje je bilo malo, smo imeli samo eno kravo ino enega vola i za plačat fondarjo (davke op. a.), smo marali se znač, da smo dobili kak šoljdo. Ma kaj, sej s ten nismo nobeneme škodili."

V tem kontekstu je zanimivo, da je bilo za vaščane bolj kot tihotapstvo moralno sporno ovajanje tihotapcev policiji. V vasi je namreč vaščan, t. i. Pjero Moro, ovajal sokrajane finančni policiji. Zaradi tega je svoje "špijonsko" delovanje kot žrtev vojnega nasilja med drugo svetovno vojno plačal z življenjem:

"Ja, je bil uni brižon Pjero Moro, je nas hodu špecat u Buzet h financeron. Ino poljer je, kadar so prevzeli partizani vse u soje roke leta 44, je končal slabo. Njega ino eno Rožo, ki je hodila u Trst in preprodajala vse sorte, ma anka je nosila stvari za partizane, so primili gori partizani iz Čičarije in so jih hitli u jamo. Ma tu so se maščevali, ki oni niso delali za fašiste, uni ki so delali za fašite jin niso nardili nč. So menjali bandjero i so se rešili. Ma vsem je bilo žal za Rožo, ma za Pjerota ne, ki je izdal soje ljudi."

Jolanda se je še pred vojno poročila v dokaj premožno družino, z Antonom Žigantejem – Kačunom, in se ji nekaj časa ni bilo treba ukvarjati s tihotapstvom. S

tihotapstvom je nadaljevala po drugi svetovni vojni, ko so Trst ločili od naravnega zaledja in je razlike v cenah izkoristila velika večina Rakitljank. Vendar Jolanda v tem času ni prav veliko "švercala", saj je bil njen mož zaposlen in je poleg tega, da je skrbela za gospodinjstvo, morala delati še na kmetiji ter skrbeti za dve hčeri in ostarele člane družine.

Tihotapljenje med vojno

Tudi med drugo svetovno vojno je preživetje raki-tovskih družin slonelo predvsem na ženski iznajdljivosti. Ena takih pogumnih žensk je bila tudi Emilija Miklavčič. Rodila se je v veliki družini s hišnim imenom "pr Kršantov", v kateri so poleg starih staršev živeli še štirje bratje, od tega dva poročena, dva pa samska. Družinsko gospodarstvo je temeljilo na skupnem delu, ki sta ga organizirala stari oče in stara mati, ki sta imela v svojih rokah tudi družinsko blagajno:

"Vse so imeli u rokah nono i nona. Naš nono je bil sirota, mu je umrla mama in poljer se je njegov oče poroču sz drugo i on ni imel nč. Ma, je bil zvit in delavon človek i je preprodajal vole. Jih je kupu u Istri, take brižne i suhe i jih je en cejt futral i polje jih je gnal prodal u Sežano. Tan so hodili kopovat vole Furlani, ki so šacali našo blago. I taku je zaslužu dosti šoljdov i si je kupil hmetijo i hiše, da smo ratali največja hmetija u vasi. A nona je bila narbulja švercerka u vasi, je hodila gori u Čičarijo i je kupevala jajca i jih nosila prodajat u Trst. Takrat so vse ženske nosile prodajat u Trst jajca, mlade i močne pupe so nosile prodajat mleko. I polje so sz Trsta prnesle kar je rabilo, obleko, konce, tobak za može i kar se jin je naročilo."

Razširjena družina je bila tudi gospodarska enota, kjer je bilo delo med člani družine razdeljeno glede na individualna nagnjenja in sposobnosti, v družinsko ekonomijo pa so bili že zelo zgodaj vključeni tudi otroci; pasli so živino, pomagali na polju, pa tudi prodajali skupaj s starši:

"Vsaki u naše družini je imel svojo delo: stric Nane je prodajal, stric Tonič je kopal njive, stric Dreja je imel čez vole i vuz in hodu v Istro po vole ino jih preprodajal in ljudem vozu stvari. Taku recimo Nemcon i Rijanom, ki so imeli štarijo, je vozu vino, polje je anka voral unin, ki niso imeli volov. Muj voča, ki so mu djali Šuder, pa je jmu čez vuce. Tu je bilo težko delo, ki ni probal vuce past ne zna kaj je slabo. Moja mama i teta so se me-njavale, en cejt je ena delala u hiši, ena na pulju, pole so zamenjale. Ma teta je bila bulja za šverc, pred vojno je nosila u Trst mleko. Ma narbulja švercerka u vasi je bila nona Škokolinka, so rekli, da je dala na ognjiče kuhat maneštro iz frmentona, ona pa je v tem cajte šla u Čičarijo in kadar je bila skuhana maneštra je bila vre nazaj. Ino polje je jajca nesla prodal u Trst."

Mi otroci smo marali vse delat sz njimi, od šestega, sedmega leta smo pasli blago i vse kuj veli. Nas je bilo

vseh otrok osem, nas pet in od Naneta tri. Še kuj otroki smo hodili sz stricon Nanetom prodajat po Istri sir i vse kar se je moglo.

I vse so komandirali nono i nona, oni so imeli vse šoljde ino so jih polje delili po potrebi, ma so se dosti boti kregali sz njimi, ki jin niso teli dat tolko šoljdov, kuj so teli."

Kljub temu da so veljali za bogato družino, so živeli zelo skromno, jedli so večinoma zelje, repo, fižol, krom-pir in polento. Le ob največjih praznikih so si privoščili za vzorec mesa, sira in štrukljev. Med brati in (stari)mi starši je velikokrat prišlo do nesoglasij, saj jim (stari) oče ni dovolil "razsipništva":

"O, so se strici ino muj oče dosti botu skregali sz nono ino nonotom, ki jim niso teli dat šoljdov za pijačo ino cigarete. En bot je Dreja se nekaj kregal ino je šu nono in ssekal jarem za vole, da ni mogu hodit sz voli okuli. Ino anka ženske so se dosti botu skregale, i med sabo i sz nono."

Po smrti stare mame in starega očeta, ki sta umrla tik pred vojno eden za drugim, je velika družina Kršantov razpadla. Bratje so si razdelili posest in premoženje. Emiliji pa je še pred tem umrl oče in za seboj pustil pet sirot. Dokler so živeli v veliki družini, so strici skrbeli zanje, ko pa so se razšli, so ostali sami z materjo in začelo se je težko življenje, ki ga je še dodatno poslabšala vojna, tako da je bila Emilija že kot mlado dekle prisiljena skrbeti za mlajše brate in sestre:

"Muj oče je umrl mlad, je bil u Istri ki je šu iskat kan bojo pozimi šli past vuce. Na poti ga je ujel dž, ga je zmočilo i se je prehladu, poljer pa je še ujel polmenite (pljučnico op. a.) i je umrl. Za nas so skrbeli strici, ma kadar so umrli nono i nona, niso strici teli več živit skupej i smo se razdelili. Kadar smo se partili, smo se za našo družino partili jaz ino muj brat. I niso nan dali nanka pare. Vse šoljde je zel stric Toni. Med vojno so Toniča ubili Nemci i šoljdi so šli, ki zna kam. Mi smo dobili samo zemljo, četrti del."

Med vojno je Emilija s starejšo sestro in nekaj drugimi sovaščani velikokrat hodila v Furlanijo. Tam so pri kmetih nakupili živež, ga odnesli v Trst prodal, iz Trsta pa so šli spet v Furlanijo in z zaslužkom nakupili živež za domače ter se vrnili domov:

"Mi nismo imeli več očeta, ki je mlad umrl, i smo se marali znajt, kuj smo vidli i zanali. Ma jast son imela 17 let, kadar smo tu hodili u Furlanijo i smo šli še sz mojo sestro Marijo in še ene par vaščane use h nogan i smo marali vse po unih savah (rekah, op. a.) hodit, ki so porušili kak must, i polje, smo šle preko save sz splavon, tan po Furlaniji je č'da sav i anka ku ni bilo globoko, smo šli anka peš po vodi. O, kaku nas je bilo strah, ma ni bilo kej, smo marali jt, ku smo teli preživiti. Moja teta Vanca je pustila tri mikine otroke same doma i je šla. I buh ne dej, da so te dobili Nemci, bi te bili na lice mesta ubili. Domov smo prnesli moko, cukar, tobak, kak šoljdo, taku da se je nekako preživilo."

"Šverc" v času Jugoslavije

Po letu 1954 je Trst dokončno pripadel Italiji in istrsko prebivalstvo odrezal od najpomembnejšega gospodarskega središča, na katerega so bili ekonomsko tesno vezani celo stoletje. Nova meja je boleče zarezala v funkcionalno enoten prostor in odrezala istrsko podeželje od mestnega središča, kar je poleg spremembe režima in države nedvomno vplivalo na to, da se po vojnega obdobja spominjajo kot najbolj travmatičnega v svojem življenju. Ljudje so se morali prilagoditi novim političnim razmeram, kar pa zaradi radikalnih sprememb, ki so se dotikale najbolj tradicionalnih vrednot, še zdaleč ni bilo lahko. Najbližji centri, kot so Pulj, Reka in Ljubljana, so bili oddaljeni in ljudje jih niso bili vajeni. Ko so šli v Ljubljano po nakupih, so se počutili kot tujci, saj jih niti trgovci niso razumeli, ker so govorili v istrskem dialektu. Ena od informatork se spominja svojega prvega obiska Ljubljane:

"Smo šle sz mamo u Ljubljano i mama je prašala u trgovini nej ji dajo eno srejšo sz škešelon (žepom, op. a.). Ma se niso na noben način mogli zmenit, kaj je tela."

Po mnenju enega od informatorjev je po vojni prišlo do hudih nesoglasij. Vzroke zanje pa gre iskati v spremenjenih okoliščinah, ki so vas odrezale od vseh pomembnih centrov, kjer so vaščani prišli do dodatnega zaslužka:

"Do 47. leta pri nas ni še bila Jugoslavija. Mi smo imeli še jugolire. In ko so nas priključili k Jugoslaviji, potem nismo imeli več ne domačega vina ne domače stvari ne nič. Niti nisi imel za obleko niti nisi imel za nobeno stvar na svetu. Konec je bilo, presekana meja. To je bilo čez noč. Ko zde govori o meji, to ni nič. Takrat pa je to bilo hudo, ker nisi imel kje žebel kupit, nisi imel nobene stvari na svetu. In takrat so bile hranilne karte, to so bile do 51., 52. In tisti, ki je imel hranilno karto, je nekaj dobil, in tisti, ki pa ni imel hranilne karte, ni nič dobil. Tisti, ki je imel kmetijo, tisti, ki je imel nekaj več, ni dobil nič. Recimo moj oče je delal na železnici, mi nismo dobili hranilne karte. Mislim, ker smo imeli malo kmetije in tam je bilo enih deset glavnih družin, ki niso dobili, ostali so pa vsi dobili. Eni so dobili karte in potem so prodali sladkor na črni borzi."

Iz arhivskih drobcev, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Kopru, se da razbrati, da so tudi Istranke iz drugih krajev na poti v mesto nemalokrat prihajale v spor z jugoslovanskimi in italijanskimi varnostnimi organi, da pa jih njihovo oviranje ni zaustavilo ne pri prehajanju demarkacijske črte med cono A in cono B Julijske krajine kot tudi ne pozneje pri prestopu italijansko-jugoslovanske državne meje. Tako so na primer spomladi leta 1947 ženske s Koprškega, ki so jim jugoslovanski policijski organi prepovedali prestop mejnega prehoda, da bi jih s tem ukrepom odvrnili od prodaje jajc, zagrožile s samomorom (Verginella, 2005, 147).

Vendar pa je Trst kljub meji ali ravno zaradi nje

ponovno odigral vlogo gospodarskega centra. Po letu 1965, ko je bil Rakitovec vključen v maloobmejno območje, so ženske ponovno začele hoditi v Trst in preprodajati meso, žganje, cigarete, maslo, jajca in druge drobnarije. Zanimivo je, da so se mlada dekleta po vojni sicer zaposlila v tovarnah na Kozini. To je bilo v skladu s prevladujočo komunistično ideologijo, ki je, kot je v svoji monografiji *Ženske na prehodu v socializem* ugotovila Mateja Jeraj, za svoj cilj postavila tudi enakopravnost žensk in stremljenje "k oblikovanju 'nove ženske' ki naj bi bila vse tisto, kar se od nje običajno pričakuje – skrbna mati, žena in gospodinja, zraven pa še veliko več – zaposlena, izobražena in politično dejavna" (Jeraj, 2005, 93–94). Kljub ideološkim pritiskom in pričakovanjem pa vaščani niso mogli čez noč spremeniti svojih mentalitetnih struktur. Tako je vaška skupnost s pomočjo močnih mehanizmov neformalne socialne kontrole od žensk še vedno pričakovala, da po poroki in rojstvu otrok zapustijo službo ter poskrbijo za zaposlenega moža, otroke, živali in kmetijo.

Emilija se spominja:

"Za cejta svobode smo šle vse pupe delat u fabrike, ki so jih nardili na Kozini, ma kadar smo se poročile i rodile, nismo mogle pestit otrok samih doma. Vrtcov tabot še ni bilo. I skoro vse so pestile šljžbo. Ma ženska mara bit pr otruke. Anka moja hči je pestila šljžbo, kadar je rodila. I kadar je bila vnukinja u Kopre u šuli, je učitelca rekla, da se vidi, da je rasla sz mamo, ki je taku lepo vzgojena."

Ker pa je moževa delavska plača komajda zadoščala za preživetje, so ženske ponovno sledile tradiciji in pridobivale dodaten zaslužek s tihotapljenjem, ki naj bi bil celo večji od tistega, ki bi ga prejemale v tovarnah.

Ena najbolj aktivnih "švercark" je bila tudi Emilija, ki se je medtem poročila v sosednjo vas Zazid, ker pa je mož zapil večji del svoje plače, je morala sama poskrbeti za tri otroke. Poprijela je za tradicionalno dejavnost – preprodajanje, ki ga je bila vajena že od zgodnje mladosti, tokrat ponovno v Trst. Zapustila je moža in se vrnila v Rakitovec.

V vasi se je s švercem ukvarjalo veliko žensk, vendar je bil to večini le dodatni zaslužek, medtem ko je Emiliji preprodajanje predstavljalo edini vir dohodka. Najprej se je sicer zaposlila v tovarni stekla na Hrpeljah, ko pa je najstarejša hči dopolnila petnajst let, je prosila šefa, če jo zaposli, in ker ni bilo prostih delovnih mest, ji je odstopila svoje, kar ji ni bilo posebej težko, saj ji je bilo, kot sama pravi, ljubše švercati:

"Ma jest son rajši pustila službo u fabriki, jaz nisem bila za fabriko, pa še son bolj zaslužila sz švercon i več son bila doma. Polje kadar son se ločila sz prvin možem son se poročila sz Zorkotom Kovačevim, ma on mi ni pomagal skrbet za moje otroke. On je bil vdovec in je imel svoje otroke ino smo skrbeli vsaki za svoje. I jast sen sama skojila moje otroke."

Najbolj donosna tihotapska artikla v tem času sta

bila sprva meso in žganje. Meso so Rakitljanke nakupovale v Pazinu, Žminju in celo v Vižinadi. Običajno je šla po meso ena ženska in ga prinesla tudi drugim. Emilija se spominja, da je naenkrat prinesla v vas tudi do 70 kilogramov mesa. Kilogram mesa so v Trstu prodale po dvojni ceni. Čez mejo je bilo dovoljeno nesti kilogram mesa in liter žganja na osebo. Ženske pa so na različne načine spravile čez mejo tudi deset in več kilogramov mesa ter se pri tem domislile različnih strategij. Nekaterim so pomagali otroci in možje, ki so odnesli blago čez mejo na Kozini in ga pustili v gostilni na Pesku pri "Fidelki", ki jim je vedno nudila zatočišče. Meso pa so čez mejo prenesle tudi tako, da so ga na primer skrile v različne žepe v torbah, položile čez meso jajca, nekatere ženske pa so se po celem telesu obložile z mesom in žganjem ter tako na sebi nosile tudi do deset kilogramov mesa. Ker so bile na avtobusu tudi ženske iz Brkinov, ki so hodile delat v Trst, so jim nekaj blaga čez mejo prenesle tudi one. Ko so jih karabinjerji odpeljali na kontrolo, so hitro skrile blago pod sedež, z nekaterimi vozniki avtobusa pa naj bi bile tudi dogovorjene, da jim ga skrijejo. Pri prenosu mesa čez mejo so jim pomagali tudi sorodniki:

"Moje hčere so hodile na delo in v šulo na Kozino ino so šle najprej z namo čez blok ino polje so šle u šulo ino na delo. Taku smo lahko več nesli prek, ino polje son jaz vse skup nesla u Trst. Ma vse skup son nesla anka do trideset kilov mesa. Son si ga zvezala anka po živote, črez son obukla en širok kapot ino son šla. Na sebe son dala anka sedem kilo mesa. En bot mi je reku en karabinjer, da kaj iman na sebe, a jaz son imela na sebe č'da cigaretov in son na hitro skrila vse pod sedež ino son mu rekla: 'Ma ku me najdete kej na sebe, se bon pred vsemi slekla.' I njemi je ratlo nerodno i me je pustu. I poljer nison mogla pobrat teh cigaretov pod sedežon, ki je bil še na vlake. Ma popoldan son se vračala sz istin vlakon i kaj niso bili cigareti tan, ki son jih dala.

Emilija, ki še danes izraža optimizem in pokončno držo, zase pravi, da je bila najbolj pogumna švercerka, vedno naj bi jo spremljala sreča, saj je nikoli niso dobili. S ponosom se spominja svoje iznajdljivosti, saj je pomagala tudi drugim ženskam in jih uvajala v posel:

"Ma po večini son imela srečo. Ja son bila srečna i son č'da drugih žensk peljala u Trst i jih navadila kaku i kaj. A ene ženske niso imele sreče. Ena je šla en bot štiri bote čez blok i vsaki bot so je vrnili nazot."

Italijanski karabinjerji so včasih naredili racijo in marsikateri odvzeli meso ter naložili kazen. Nekateri cariniki so bili bolj popustljivi in torb niso pregledovali, spet druge je bilo treba *podmazati*. So pa ženske carinike na meji dobro poznale in sproti prilagajale strategije tihotapljenja čez mejo.

Kot najbolj strogega se spominjajo karabinjerja, ki je zaradi dolgega nosu dobil vzdevek "Kljunar". Emiliji je na primer ostal v spominu dogodek, ko so prijeli dve ženski, kar so potrdile tudi druge intervjuvanke:

"Ja, so primili en bot Pijo Nemčevo ino moja pokojno teto Vanco ino Pija je rekla, da gre na stranišče i je ušla skuzi okno, gori pruti Padričan, se je skrila na cemiter, ma polje je tela it naprej u Trst in je šla štopat. I kaj ji niso ustavili glih uni karabinjeri, ki so je iskali? I so ji zeli vso meso."

Dogajalo se je, da jih je pri prodaji zalotila tudi policija v Trstu, ki jim je prisodila visoke kazni:

"En bot smo bile jaz in še ene ženske na pjaca Oberdan in so pršli h nan eni u civili ino so nas peljali na kvesturo i son plačala 40.000 lir multe. Ma, ena Albina je imela dosti rube i je plačala 300.000 lir. Son si sposodila šoljde pr ene šinjore i so me spustili."

Zanimivo pa je, da jih jugoslovanski cariniki pri prehodu meje niso ovirali, čeprav so po mnenju Emilije vedeli za njihovo početje.

V Trstu so večino mesa prodale privatnim osebam, predvsem stalnim strankam. Emilija je na primer nosila k isti družini razno blago štirideset let. Ti so ji zaupali do te mere, da so ji celo posodili denar, ki ga je njen sin potreboval za gradnjo hiše. Nekateri, ki so imele srečo, so imele odjemalce tudi po gostilnah, kjer so odkupovali predvsem žganje, ki so ga po kavarnah prodajali "pod pultom". Prodajale so ga kot lastni domači proizvod, kar pa ni bilo čisto res. Žganje je v vas vozila prodajati neka ženska iz Istre, ki so jo klicali kar Rakijarca. V vas je prišla večkrat mesečno in prodala tudi po sto litrov žganja, ki naj bi ga pridelala iz krompirja in je bilo dokaj neakovostno. Emilija hudomušno pripoveduje, kako in kaj je bilo s tem žganjem:

"A una rakija ni bila dobra, so je nardili sz krompira, ma Taljani so je bili taku vajeni, da kadar smo jin kak bot nesli pravo rakijo sz tropin, ali slivovko, so rekli, da je falša."

Ko so prodale svoje blago, so ob povratku pomagale Dalmatinkam pretihotapiti kavbojke in drugo blago iz Trsta v Jugoslavijo. Za te usluge so jim Dalmatinke tudi kaj malega plačale. Poleg tega so v Čičarijo iz Trsta nosile preprodajat pralni prašek, milo, kavo, kavbojke itd. Zaslužile pa so tudi pri zamenjavi valut, to je lir v dinarje, na črnem trgu pri "markatu" oziroma na "Piazza coperta":

"Tan je bil zmeron ki, ki je na črno menjaval lire u dinare, ino zmeron smo menjale pr njih, ki je bila bulja menjava kuj pr nas. Samo smo marale gledat, da nas ne primijo naše cariniki, ki bi nan zeli vse šoljde."

V vasi je tudi v tem obdobju "švercala" večina žensk, nekatere bolj, druge manj uspešno. Emilija se spominja, da *"je bila zjutraj puna goša (vlak op. a.) žensk, da se je maralo stat."* V Trst so hodile od enkrat do trikrat tedensko, odvisno od dela, ki so ga imele na kmetiji, od dohodkov moža, pa tudi od družinskih obveznosti. Za nekatere ženske je bil to edini vir dohodka. Tiste najbolj uspešne pa naj bi zaslužile dobro mesečno plačo in se tudi zaradi tega niso odločale za delo v tovarni, čeprav je bilo to družbeno bolj sprejemljivo in cenjeno.

Emilija je ponosno pripovedovala o svojem zaslužku, ki je zadostoval, da je vzgojila svoje otroke in jim pomagala tudi potem, ko so se že osamosvojili:

"O, son zašljuzila č'da šoljdov, son sz njimi skojila (vzgojila op. a.) moje otroke, jih poročila, vsem nardila ohcet, hčeram kupila koreda in vsen trem pomagala zidat hišo [...] Jaz pa son hodila švercat u Trst ino son zašljuzila več, kuj če bi delala u tovarne."

Podobno kot šverca pred vojno tudi povojnega tihotapstva vaščani ne dojemajo kot moralno spornega. O svojem početju večinoma govorijo brez večjih zadržkov; Emilija se je pri pogovoru na trenutek zavedla, da so počele nekaj, kar je bilo nezakonito, in dejala: *"Ma ne znan ku bin smela to govorit,"* nato pa je zamahnila z roko in rekla: *"Ah, ma ja, sej oramaj ni več Jugoslavije,"* in naprej veselo pripovedovala svojo življenjsko zgodbo, polno dogodivščin. Njena reakcija nam pove, da se ni sramovala svojega početja, temveč je bil njen pomislek vezan bolj na to, da je ne bi preganjale oblasti.

Iz pogovorov lahko razberemo, da je ženska mobilnost tako v primeru Rakitljank kot tudi drugih Istrank zbužala v moškem svetu določeno nelagodje in sumničavost o njihovi zvestobi, saj na ta način žensk ni bilo mogoče v popolnosti nadzirati. Emilija pove, da so nekateri gledali na njih podcenjevalno: *"So rekli kaki, da hodimo tan u Trst sz Taljani,"* vendar pa si to razlaga bolj kot zavist tistih žensk, ki niso bile za to delo (prim. Verginella, 1990, 11). Emilija je na primer z zadovoljstvom povedala, da ji mož, za razliko od nekaterih drugih, kljub govoricam ni nikoli branil, da bi to počela. Vendar ni ob delu nikoli zanemarila svoje vloge žene in matere in je vedno poskrbela, da je bilo doma skuhano in čisto, pa še na zemlji je vse postorila. O svojem početju govori malodane s ponosom, saj ji je omogočalo dostojno preživetje in ekonomsko neodvisnost:

"Jaz sem bla narbulja švercerka, ino son imela svoje šolde ino ne malo, ino nison nobenega nč prosila. I ne bin tela hodit čistit, kur ki hodijo danes. Me je bolj pijažilo švercat kuj delo po hiši." Ledinek in Rogelja, ki sta opisali življenjsko zgodbo Šavrinke Marije, pa menita, da so bile ženske, ki so preprodajale, celo bolj zaželjene partnerke, ker so več prispevale v družinsko blagajno (prim. Ledinek, Rogelja, 2000).

Ob tem pa gre dodati, da so jugoslovanske oblasti tiho dopuščale to dejavnost, saj so vsi dobro vedeli, kaj počnejo, pa so kljub temu zamižali na eno oko in na ta način vzdrževali socialno ravnovesje. Italijani so navidezno sicer preganjali tihotapstvo, vendar so jim pogosto pogledali skozi prste, saj je bil nenazadnje tudi Trst s postavitvijo nove meje odrezan od svojega naravnega zaledja in pridelkov, ki so običajno polnili tržaške stojnice. Ta dejavnost je bila torej del tradicije, ki se še danes kaže v množičnem delu Slovenk na črno po tržaških domovih, ki skorajda ni preganjano in sankcionirano, saj imajo od tega koristi vsi.

Družbeni status kontrabantark

Glede na to, da so bile ženske pomembno vključene v družinsko ekonomijo in je bilo preživetje družine odvisno od obeh spolov, se nam samo po sebi zastavlja vprašanje vloge in položaja Rakitljank v takratni družini. Glede javne sfere nimamo težav, tam žensk ne najdemo. Prav tako niso bile udeležene pri dedovanju, razen v primerih, ko ni bilo moških dedičev. Toda, ali lahko iz tega sklepamo, da je njihov ekonomski prispevek bistveno vplival na distribucijo moči znotraj takratne družine?

Zgodovine žensk v hrvaškem delu Istre se je dotaknil tudi Dukovski v svojem delu *Svi svetovi Istarski*, kjer opredeli vlogo kmečke ženske 20. stoletja v prvi vrsti kot delovno silo in šele nato kot stroj za rojevanje. V prvi vrsti je skrbela za dom in družino, delo na polju pa si je delila z gospodarjem. Zato v tem času za poroko ni bila toliko pomembna lepota in prefinjenost, temveč robustnost, moč in zdravje ter delavnost. Posebno mesto v družini je imela najstarejša ženska, ki je bila gospodarica in so ji bili podrejeni tako snahe kot otroci, tudi če so bili že odrasli. Dukovski poudarja, da so bile istrske ženske navzven sicer v podrejeni vlogi, znotraj družine pa so bile pogosto dominantne (Dukovski, 1997, 115).

Borut Brumen, ki je raziskoval socialne spomine Sv. Petra in s tem tudi položaj šupetrskih žensk, celo meni, da je bila moška prevlada zaradi ekonomskih razmer v času Italije bolj ideal kot realnost, dejansko naj bi bile ženske v mnogih primerih tiste, ki so vodile gospodinjstvo in odločale o strateških odločitvah, skratka, v Sv. Petru naj bi šlo le za navidezno prevlado moških (Brumen, 2000, 210).

Življenje Rakitljank je v marsičem mogoče primerjati tudi s položajem Brežank, ki jih obravnava Marta Verginella in ugotavlja, da izrinjenost žensk iz politične sfere ne implicira nujno ženske podrejenosti v zasebni sferi. Predstava o šibki ženski, ki je v socialnem in gospodarskem pogledu povsem podrejena svojemu možu, se tako ob pogovoru z Rakitljankami kot ob branju breških oporok prav kmalu razblini. Po ugotovitvah Verginelle je gospodarsko neokretna ženska v breškem svetu devetnajstega stoletja prej izjemna kot vsakdanja figura. Visok delež ženskih oporok – približno 40 odstotkov vseh oporok, zabeleženih v obdobju 1819–1904, so zapustile ženske, ne le vdove, temveč tudi samske in poročene – priča o tem, da so bile ženske subjekti gospodarskega življenja vse do razkroja tradicionalne kmečke družbe (Verginella, 1990). Martina Orehovec, ki je opravila v Sv. Petru raziskavo o ženskem delu v Istri, ugotavlja, da je bila ženska tista, ki je več komunicirala z zunanjim svetom: sprva je trgovala s kmetijskimi pridelki, nato pa iskala zaslužek z opravljanjem gospodinjskih opravil v mestnih gospodinjstvih. Zato sklepa, da kljub vsem ekonomskim in družbenim spremembam ter procesom, ki so potekali od konca 19. stoletja do danes, drastične spremembe in transformacije

odnosov znotraj družin niso bile potrebne (Orehovec, 1997, 125).

Tega vprašanja se je dotaknil tudi Bojan Baskar, ki v svojem delu *Dvourni Mediteran* povzema dotedanje poglede na položaj Šavrin v družini in se nagiba k stališču Accatijeve, ki obravnava položaj žensk v severni Italiji in pravi: *"te ženske [so] močno obtežene s simboličnimi konotacijami in imajo zelo močno vlogo kot kolektivni subjekt, kot posameznice in osebe pa naj bi bile nemočne"* (Baskar, 2002, 208).

Tudi pri Rakitljankah gre glede na zbrana pričevanja sklepati, da lahko govorimo o njihovem ambivalentnem družinskem statusu. Po eni strani so na primer morale opravljati težka fizična dela kot moški, bile so mobilne in prispevale so pomemben del k družinskemu proračunu, bile so celo tako drzne, da so zelo pogosto prestopile prag zakona. Za ekonomsko funkcioniranje družine je bil prispevek ženske enako, če ne celo bolj pomemben od prispevka moškega. V zagovor prispevka moških pa gre dodati, da so bile nepopolne družine, kjer je moški prezgodaj umrl ali odšel v tujino, na socialnem dnu. Taka sta tudi primera naših informatork, ki vseskozi razlagata težak položaj njunih družin prav z odsotnostjo očeta. Kljub nekaterim indicem, ki govorijo v prid emancipirani vlogi Istrank, pa ne smemo spregledati nekaterih dejstev, ki govorijo ravno nasprotno. Kmečka opravila so bila pogosto ločena na ženska in moška. Dela, ki so jih opravljali moški, so bila bolj cenjena; za moškega je bilo poniževalno opravljati ženska dela (kot npr. molža). Ženska je morala vedno najprej nahraniti moške člane družine, nato otroke in nazadnje sebe. Tudi na področju intimnosti in spolnosti je veljalo, da se mora ženska podrediti moški želji, moškim je družba na nek način tolerirala nezvestobo, ženskam pa ne.

Tudi ko Emilija in Jolanda opisujeta svoja moža, nam povesta, da sta bila gospodovalna in sta imela glavno besedo v družini, čemur ne nasprotujeta, čeprav obe pravita, da je najbolje, če sta mož in žena *složna*. Obe tudi menita, da moški nima kaj početi za štedilnikom in navajata primer v vasi, ko je mož pomagal ženi, ki je bila zaposlena, in tega nista odobraval, temveč sta žensko obsojali, da je spremenila moža v copato. Tudi primerov moškega nasilja v družini ne obsojata pretirano. Ko je na primer eden od vaških mož pretepal ženo, je Jolanda komentirala: *"Si je zaslužila, ki ni mučala, ki njen mož je dal prav materi, ma ona je odgovarala i ne bi smela, zatu ki mati je samo ena, žen pa je lahko več."* Pa je npr. prav ta neposlušna ženska (njena teta Rozalija) s svojo bogato doto rešila kmetijo pred propadom. Tudi sicer se ženskam po Jolandinem mnenju ni priporočalo jezikanje, *"ki je lahko ujela anka eno žlepo."*

Običajno so morale ženske denar, ki so ga prislužile, dati glavi družine, to je bodisi najstarejšemu moškemu bodisi stari materi, ki je potem upravljala s skupnimi sredstvi. V pričevanjih je zaznati, da so z denarjem upravljali tako moški kot ženske, odvisno od distribucije

moči v družini. Zelo pogosto so bile upravljalkе družinskega proračuna ženske. Kljub vsemu pa je zaznati, kako zelo je bilo pomembno in dobro, da sta mož in žena *složna* in da se znata o vseh stvareh pogovoriti.

Iz navedenega lahko sklepamo, da je bila rakitovska predmoderna družina tipična patriarhalna družina, ki je bila podprta tudi s strani Cerkve, za Rakitljane najpomembnejše ustanove. Da pa so si, navkljub tradicionalnim vzorcem, iznajdljive Rakitljanke znale priboriti tudi svojo besedo v družini, ne gre dvomiti.

ZAKLJUČEK

Tihotapstvo istrskih žensk je pred, med in po drugi svetovni vojni predstavljalo uveljavljeno prakso preživetja. Na eni strani je pojav narekovala socialna stiska, na drugi pa prav obmejna lega, ki v zgodovini pogosto generira tovrstno dejavnost. Ne smemo namreč pozabiti na velik pomen Trsta, ki je nase močno vezal okoliško prebivalstvo, ker je nudil možnost neagrnih virov dohodkov. In ko v Trstu ni bilo možno prodajati, so Istrani ubirali tudi ilegalne načine za zaslužek. S tihotapstvom so se v Istri v veliki meri ukvarjale tudi ženske. Ker za seboj niso zapustile dokumentarnega gradiva, se je metoda spraševanja, ki je značilna za ustno zgodovino, pokazala kot primeren izbor. Preko življenjskih zgodb akterk lahko razumemo vzroke, oblike in strategije pojava, ki bi bil sicer za zgodovino izgubljen. Dejstvo, da so ženske tudi finančno prispevale v družinsko blagajno, je vplivalo tudi na njihovo mentaliteto. Istranke namreč niso bile nemočna in zaščitena potrebna bitja, pač pa samozavestne, samostojne in pogumne ženske, kakršni sta tudi informatorki Emilija in Jolanda, ki jima usoda ni prizanesla, pa kljub temu izražata veliko mero zadovoljstva nad svojim življenjem. Kljub njihovemu prispevku pa je iluzorno govoriti o njihovi enakopravni vlogi, saj je bila tradicija moškosrediščne družbe, ki jo je vedno znova generirala Cerkev, močno zasidrana v mentaliteti takratne družbene stvarnosti. Položaj istrskih žensk je bil izrazito ambivalenten; medtem ko jih v javnosti ne srečamo, so imele v družini pomembno vlogo.

Tudi v konkretnem primeru lahko pritrdimo ugotovitvam nekaterih vidnih raziskovalcev ustne zgodovine žensk, ki opozarjajo na določene specifične ženskih pripovedi, pri katerih moramo biti pozorni ne le na to, kar je povedano, temveč tudi na to, kar je mišljeno. V ženskih pripovedih je večkrat zaznati dve pogosto ločeni in konfliktni perspektivi: prva obstaja v okvirih koncepta in vrednot, ki jih reflektira moška dominantna pozicija znotraj kulture, druga pa nas informira o neposredni realnosti ženskih osebnih izkušenj. Da bi lahko natančno slišali žensko perspektivo, se moramo naučiti poslušati kot stereo in sprejemati oba, dominantni in zamolčani kanal, ter ju pozorno uglasiti, da bi razumeli odnose med njima (Anderson, Jack, 2005, 155–171).

SMUGGLING BY ISTRIAN WOMEN IN THE 20TH CENTURY,
CONVEYED THROUGH THEIR LIFE STORIES

Vida ROŽAC DAROVEC

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: vida-rozac.darovec@zrs-kp.si

SUMMARY

For Istrian women, smuggling was before, during and after the Second World War an established practice of survival, dictated on the one hand by social distress and on the other by the near-frontier position, which has through the course of history often generated smuggling operations. We should also stress the influence of Trieste, which thanks to the many possibilities for development of secondary activities that it offered bound the neighbouring population to it with very strong ties. And when Trieste offered no sales possibilities, Istrians resorted to illegal activities, if necessary, to secure extra income.

The method that proved suitable for studying this problem is that of questioning, considering that such activities are not recorded in written sources. This way we were able to understand the causes, forms and strategies of a phenomenon that would otherwise have been lost to history. The financial contribution made by female smugglers also affected their mentalities—they were not helpless beings in need of protection, but rather self-assured, independent and brave women. Two examples, our informants Emilija and Jolanda, despite having been spared no blows by fate still profess a great deal of contentedness with their lives. Although the women's important contribution to the household budget undoubtedly influenced their position within the family, it would be illusory to speak of parity, as the tradition of the male-centred society, repeatedly generated by the Church, was strongly anchored in the mentality of the people of that period. The position of the Istrian women was therefore ambivalent. While their roles may not have been visible in public, the women had a strong and important role inside the family.

Key words: smuggling, women's history, life stories, oral history

LITERATURA

- Anderson, D., Jack, C. (2005):** Learning to listen. V: Perks, R., Thomson, A.: The Oral History Reader. New York, Rutledge, 155–171.
- Baskar, B. (2002):** Dvourni Mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju v vzhodnojadranskem območju. Koper, Založba Annales.
- Bertoša, M. (1989):** Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću. Pula, Istarska književna kolonija "Grozid".
- Bianco, F. (1994):** Ribelismi, rivolte antifiscali e repressione della criminalità nell'Istria del '700. Acta Histriae III. Koper, 149–164.
- Bianco, F. (2002):** Contadini e popolo tra conservazione e rivolta. Ai confini orientali della Repubblica di Venezia tra '400 e '800. Saggi di storia sociale. Udine, Forum.
- Brumen, B. (2000):** Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana, Založba *Cf.
- Darovec, D. (2004):** Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Založba Annales.
- Darovec, D. (2005):** Ponižani, razžaljeni in izgnani. Tihotapstvo in razbojništvo v beneški Istri v novem veku. V: Mihelič, D. (ed.): Ad Fontes. Ostorepčev zbornik. Ljubljana, ZRC SAZU, 357–365.
- Dukovski, D. (1997):** Svi svjetovi istarski. Pula, C. A. S. H.
- Gluck, S. (1996):** What's So Special About Woman's Oral History. V: Dunaway D. K., Baum, W. K.: Oral history. An Interdisciplinary Antology. Walnut Creek, AltaMira Press, 215–231.
- Hall, C. (1997):** Social Work as Narrative. Storytelling and persuasion in professional texts. Aldershot, Ashgate.
- Jeraj, M. (2005):** Slovenke na prehodu v socializem. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Ledinek, Š., Rogelja, N. (2000):** Potepanja po poteh Šavrinke Marije. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo.

Orehovec, M. (1997): Delo Istrank v Trstu. Etnolog 7/58. Ljubljana, 115–129.

Panjek, A., (2002): O gospodarskem pomenu meje za prebivalstvo Vzhodnih Alp s posebnim ozirom na zgornje Posočje (16.–18. stoletje). V: Kunaver, J. (ed.). Soški razgovori I : zbornik za domoznanstvo. Bovec, Zgodovinska sekcija Kulturnega društva Golobar, 215–226.

Sedmak, M (2005): Življenje z mejo. V: Meje in konfini. Koper, Založba Annales, 115–136.

Thompson, P. (2000): The Voice of the Past. Oxford, Oxford University Press.

Verginella, M. (1990): Družina v Dolini pri Trstu. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Verginella, M. (1996): Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Koper, Založba Annales.

Verginella, M. (1997): O ženskah, ki so znale "regerat". Delta, 3, 1997, 1–2. Ljubljana, 47–56.

Verginella, M. (2005): Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev. Ljubljana, Delta.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-10-14

UDK 297:316.75

MUSLIMANSKA IDENTITETA V ČASU GLOBALIZACIJE

Anja ZALTA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: anja.zalta@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Islam se je razvijal na mnogih prostorih in zaradi tega je vpletena cela vrsta dejavnikov – kulturnih, političnih, geografskih, ekonomskih, rasnih –, ki so pripomogli k oblikovanju socialne in individualne identitete med muslimani. Zaradi tega ne moremo govoriti o monolitni muslimanski identiteti. Prispevek podrobneje obravnava ideološke smernice islama, kot so: sholastični tradicionalizem, salafijski literalizem, salafijski reformizem, politični formalistični salafizem in druge, ter predstavi tradicionalistično, islamistično in modernistično identiteto muslimanov.

Ključne besede: muslimani, muslimanska identiteta, religiozna identiteta, globalizacija, modernizem, salafizem, tradicionalizem

IDENTITÀ MUSULMANA AL TEMPO DELLA GLOBALIZZAZIONE

SINTESI

L'Islam si è sviluppato in vari campi e per questo motivo coinvolge tutta una serie di fattori – culturali, politici, geografici, economici, di razza – che hanno contribuito alla formazione di un'identità sociale e individuale tra i musulmani. Non si può quindi parlare di un'identità musulmana monolitica. L'articolo si concentra più in particolare sulle linee guida ideologiche dell'islam, quali: il tradizionalismo scolastico, il letteralismo della salafia, il riformismo salafico, la salafia politica formalista, e presenta inoltre un'identità musulmana tradizionalista, islamista e modernista.

Parole chiave: musulmani, identità musulmana, identità religiosa, globalizzazione, modernismo, salafia, tradizionalismo

UVOD

Kot eno glavnih vsebin preoblikovanja svetovne politike in nenavadno povečanje vidnosti *kulturne* dimenzije globalizacije, ki jo je povzročilo legitimiziranje "vojne proti terorizmu" po 11. septembru – tako verbalne kot fizične –, prinaša povečevanje pomena vprašanj, ki zadevajo bodisi samoidentiteto bodisi identifikacijo ljudi, predvsem (a ne samo) muslimanov v Evropi in Ameriki.

Sestavni del tega je prepletenost protimuslimanskih in protiislamskih občutkov. Velik del sodobnega sveta se sooča s povratkom negativnih rasnih, etničnih, kulturnih in religioznih stereotipov. Tudi Slovenija v tem pogledu ne zaostaja. Pomanjkanje študij in strokovnjakov, ki bi se spoprijeli z islamom in vzpostavili dialog z "drugim" v slovenski družbi, v tem primeru z muslimani, botruje dejstvu, da ti že od leta 1969 čakajo na primeren verski objekt. Seveda lahko takoj postavimo naslednji vprašanja:

Koliko slovenski prostor dejansko pozna islam, da lahko sodi in oblikuje stališča, ki posledično vplivajo na medsebojne odnose med muslimanskim in nemuslimanskim prebivalstvom?

Kaj lahko naredijo in želijo narediti pripadniki Islamske verske skupnosti v Sloveniji za vzpostavitev boljšega dialoga s širšo javnostjo?

Odgovore na zastavljena vprašanja sem poskusila poiskati v svojem prispevku *Muslims in Slovenia* (Zalta, 2005). Treba je spomniti, da slovenski muslimani tvorijo 2,4% slovenskega prebivalstva,¹ Islamska verska skupnost pa je druga največja verska skupnost v Sloveniji. Zaradi tega poznavanje islamske kulture, tradicije in seveda identitete ni le zaželeno, temveč nujno. V nadaljevanju prispevka bomo izpostavili tri večje dejavnike, ki so najbolj zaznamovali "evropsko" muslimansko identiteto. To so: lokalni, zgodovinski in v zadnjem času predvsem globalni dejavniki.

Ena od posledic globalizacije je med drugim tudi globalno preseljevanje ljudi. Migracije na splošno povzročijo spremembo koncepta "časa" in "prostora", pomen besed "tuj" in "rojak", "državljanstvo" in "diaspora" ter končno koncept "družbe" in "skupnosti", kar prispeva k spremembi razumevanja občutka pripadnosti in zato tudi identitete.

Zaradi tega se je koncept tako imenovane "diaspore", ki izvira iz judovske razselitve, danes razširil na vsakvrsten tip brezdomstva "doma". Koncept nostalgije "doma" odseva isti pomen.

Pojav nostalgije in samoodtujitve je pomemben vidik modernizacije kakor tudi globalizacije. Za Robertsona (1992) sta nostalgija in odtujenost glavna problema, s katerima se danes sooča religija. Pojava se sprevržeta v

neke vrste slabost, ki pripelje do zloma in razpada religiozne identitete. Na splošno imajo migranti velike težave pri prilagajanju na novi dom, predvsem, če prihajajo iz drugačne kulture in če so drugačnega etničnega izvora. Počutijo se kot tujci in se težko prilagajajo novim socialnim in kulturnim pogojem. Z novim okoljem se soočajo na različne načine: nekateri sprejmejo nove kulturne norme gostiteljske družbe in celo zavrnejo svojo prirojeno kulturo. Drugi spet zavrnejo dominantno kulturo gostiteljske družbe in vztrajajo pri svoji lastni kulturi.

Danes so različne subkulture in ideologije razdelile muslimane na različne oblike identitet: sekularne, nacionalistične, socialistične, modernistične itd.

Da bi razumeli modernizacijo/globalizacijo in njen vpliv na muslimansko identiteto, moramo najprej razumeti koncept "identitete", "religiozne identitete" in "muslimanske identitete".

DOJEMANJE POJMA IDENTITETA

Identiteta

Vprašanje identitete je prva razvila psihologija: psihološko identiteta predstavlja občutje sebe, ki ga razvije otrok, ko se loči od staršev in družine ter najde svoje mesto v družbi. Izražen je torej občutek osebne celovitosti in osebne avtonomije. Berger in Luckmann (1967, 174) sta identiteto definirala kot pojav, ki se pojavi iz dialektike med posameznikom in družbo. Castells (1997) razume identitete kot niz elementov, ki so se oblikovali na podlagi zgodovinskih materialov, iz geografije, biologije, produktivnih in reproduktivnih institucij, iz kolektivnega spomina in iz osebnih fantazij, iz aparatov moči in religioznih razodetij. Identiteto moramo razumeti kot kombinacijo posameznikove izkušnje v navezavi z mnogimi dejavniki – od zgodovinskih virov, geografskega okolja, izobraževalnega in političnega sistema, ekonomske potrošnje, verskega razumevanja, praks in predstav.

Religiozna identiteta

Religiozna identiteta je rezultat religiozne osebnosti, pri kateri se religiozne značilnosti, ideje in principi izražajo v posameznikovih mislih, obnašanju, besedah in dejanjih. Globoko zakoreninjena zgodovina, miti, legende, vzorniki, običaji in pravila so tradicionalni podporniki te identitete. Religiozna identiteta je del religije, ki ostaja po več generacij trdno vsidrana v ljudeh in v religioznih družbah. Kot socialni pojav je relativen koncept, ki ga ni mogoče doseči na osnovi religioznega zakona, temveč se spreminja v času in prostoru. Tiče se

1 Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 2002 je bilo v Sloveniji 47.488 pripadnikov Islamske verske skupnosti (SURS, 2002).

zavedanja in samodojemanja. Npr. za posameznika v tradicionalni družbi velja, da je religiozen, če sprejema in izvaja vse dolžnosti, ki jih predpisuje religija. Vendar pa se od obdobja modernizacije naprej parametri, ki definirajo posameznikovo religiozno identiteto, širijo do takšne mere, da za posameznika velja, da je religiozen že na podlagi samodefinicije, posameznikove vere v boga, obiska npr. cerkve ali mošeje ali občasne udeležbe pri verskih obredih, čeprav posameznik ne izvaja večine osnovnih načel religije in se aktivno udeležuje stvari, ki jih religija prepoveduje.

Muslimanska identiteta

Razlika med "muslimansko" in "islamsko" identiteto je po Ameliju zelo pomembna (Ameli, 2002, 30). Razprava o islamski identiteti se osredotoča na osnove islama, s poudarkom na primarnih virih religije, kot npr. islamsko pravo, teologija, filozofija, islamska izobrazba ali interpretacija Korana. Področje "islamske identitete" je torej področje teologije, medtem ko so specifične oblike in izrazi muslimanske identitete opazne na podlagi študija sociologije, psihologije, zgodovine in političnih ved.

Prizadevanja po razkritju "islamske identitete" v glavnem vsebujejo analizo, ki temelji na primarnih besedilnih virih islamske vere in interpretaciji religioznih konceptov, dokler ti vplivajo na muslimansko samodojemanje. Glavna vsebina razprave na področju "muslimanske identitete" je kulturno, socialno in politično ozadje muslimanov ter preoblikovanje religiozne misli v različnih obdobjih zgodovine. "Muslimansko identiteto" potemtakem definirajo specifične značilnosti muslimanskih družb, po katerih se te družbe razlikujejo od ostalih narodov, razumevanje, ki ga imajo muslimani o svoji religiji, motivi delovanja in obnašanja, način udeležbe na različnih javnih področjih itd.

KAKO RAZUMETI GLOBALIZACIJO IN NJEN VPLIV NA PREOBLIKOVANJE RELIGIOZNE IDENTITETE?

Mnogo sociologov razume globalizacijo preprosto kot globalno razpršenost zahodnjaške modernosti, tj. vesternizacijo. Teorija svetovnega sistema je npr. globalizacijo izenačila z razmahom zahodnjaškega kapitalizma in zahodnjaških institucij. Drugi pa, kot na primer Giddens, so potegnili ločnico med vesternizacijo in globalizacijo ter zavrnili idejo, da je globalizacija sinonim za vesternizacijo (Giddens, 1990), saj je danes ena izmed posledic globalizacije ta, da je vedno več ljudi vpletenih v več kot eno kulturo: pred časom so bile družbe bolj lokalne, danes pa postajajo vse bolj globalne: posamezniki in skupnosti imajo več dostopa do drugih kultur, vrednot, umetnosti ... To povzroča veliko kulturno raznolikost in osnuje neke vrste multikulturno družbo. Čeprav so se človeške družbe vedno soočale s

problemi tujih kultur in tujega posredovanja, je globalizacija povzročila popolnoma novo stopnjo multikulturalizma in kulturne raznolikosti. Kulturna raznolikost ponuja izbiro navad/obnašanja na vseh področjih. Socialne vrednote, religiozne zveze, religiozne predstave in prakse seveda niso izvzete. Zaradi tega postane izredno težko ohraniti religiozno tradicijo kot vir nespreminjajoče se resnice. Religija sama postane do neke mere pluralistična in kot taka tudi predmet "izbire".

Turner (1994) je zastavil vprašanje: Kaj je glavni razlog za religiozno spremembo kot posledico vpliva globalizacije? Ali so spremembe kognitivne in/ali ideološke? Glavna nevarnost religiozni veri je po njegovem udobnost vsakdanjega življenja. Ljudje ne sprejmejo ali zavržejo religioznega sistema le na racionalistični podlagi. Predstave si prisvojijo ali zavržejo zato, ker so primerne ali neprimerne za vsakodnevno življenje. Za Turnerja je dejstvo, ki naredi religiozno vero ali versko predanost v globalizirani postmoderni družbi problematično, to, da je vsakdanje življenje postalo del globalnega sistema izmenjave proizvodov, na katere politični, intelektualni in verski voditelji le težko vplivajo (Turner, 1994, 9–11). V takšnih razmerah bodo po njegovem mnenju prvinsko vero izpridili direktor CNN-a in družba Coca-Cola, ne pa racionalni argumenti, ki so osnova zahodnjaškega sekularizma (Turner, 1994, 10). Zato po njegovem mnenju "vodilnima" študijama postmodernizma in religije/islama – Gellnerjevi knjigi *Postmodernism, Reason and Religion* (1992) in knjigi Akbarja Ahmeda *Postmodernity and Islam* (1992) – primanjkuje dejstvo, da obe govorita o intelektualnih kognitivnih problemih verskih voditeljev in intelektualcev, ne pa o problemih vsakodnevnega življenja. Ljudje ne prenehajo verovati v boga preprosto zato, ker so racionalno kritični, temveč prenehajo verovati, ko versko predstavo spodkopljejo spremembe vsakdanjega načina življenja, ki povzročijo verske predstave, bodisi nepomembne bodisi nemogoče. Po Turnerju je globalizacija religijo iz socialne sfere izgnala v zasebno sfero in posledično tudi spremenila način razmišljanja človeških družb.

Trdimo lahko, da so v dobi globalizacije etične in religiozne vrednote izgubile svojo absolutnost in se spremenile v relativne koncepte. To je pripeljalo do sprejetja pluralističnega odnosa do religije, kakor tudi do pojava ekstremnih konfliktov med religijo in drugimi stranskimi produkti globalizacije.

Identiteta upora in obrnjena globalizacija

V nadaljevanju prispevka nas bo zanimalo, kako prepoznati in definirati ekstremne konflikte. Zanimalo nas bo predvsem, kako razložiti pojav islamizma in islamskega "fundamentalizma" v odnosu do globalizacije. Pri svojem iskanju se bomo opirali na "najznamenitejše" razlagalce odnosa med islamom in Zahodom, od Sayyida do Huntingtona. Presek njihovih mnenj je naslednji:

Sayyid meni, da pojav islamizma temelji na razpadanju evrocentrizma (Sayyid, 1997, 155). Verjame, da po dveh svetovnih vojnah in procesu dekolonializacije predstava o zahodnjaški superiornosti ni več tako očitna: ravnotežje med superiornostjo Zahoda in manjvrednostjo islama ni več merilo za vrednotenje islama: "ena izmed posledic tega globalnega procesa provincializacije Evrope je ta, da izbira med islamom in Zahodom ni nič več izbira med središčem in periferijo" (Sayyid, 1997, 155). Halliday (1999, 892–902) se strinja s Sayyidom in meni, da "spopad proti fundamentalizmu ne poteka med Zahodom in muslimanskim svetom, ampak znotraj muslimanskega sveta samega: to potrjuje sodobna zgodovina Irana, Afganistana, Pakistana, Egipta ali Alžirije."

Samuel Huntington (1996) v kontekstu svoje močno razpredene in kritizirane teorije o "spopadu civilizacij" trdi, da bo glavna os mednarodnega konflikta na svetovni lestvici razlika med kulturami in ne med narodi ali celo političnimi in ekonomskimi sistemi ali razvojnimi standardi. Meni, da v "prihodnosti ne bo univerzalne civilizacije, temveč svet različnih civilizacij in vsaka izmed njih se bo morala naučiti soobstoja z drugimi." (Huntington, 1996, 23).

Po Turnerju (1994, 77) se v sodobni islamski kulturi odvijata dva ločena, a hkrati povezana procesa – prvi je pojav globalnega islamskega političnega sistema, drugi pa je kulturna reakcija islamskega fundamentalizma proti vesternizaciji in potrošništvu. Meni, da manjšinske skupine, ki so izolirane, pogosto ostanejo ujete v tradicionalnih vzorcih, predstavah in ritualih ter se izogibajo sekularizaciji in modernizaciji, ki jo izkušajo s strani gostiteljske družbe. V tem okviru se islamski fundamentalizem razume kot reakcija proti kulturni in socialni diferenciaciji ter razdrobitvi: fundamentalizem je torej poskus dediferenciacije/nerazločevanja. "Paradoks sodobnih sistemov komunikacij je, da islam istočasno izpostavi zahodnjaškemu potrošništvu in hkrati priskrbi mehanizme za distribucijo globalnega islamskega sporočila" (Turner, 1994, 86).

Za Castellsa (1997, 65) so verski fundamentalizem, kulturni nacionalizem, teritorialne skupnosti, ki so vidiki identitete odpora, obrambne reakcije. Po njegovem v vseh družbah prežijo tri fundamentalne nevarnosti. Prva je globalizacija, ki razdira avtonomijo institucij, organizacij in komunikacijskih sistemov. Druga reakcija je proti omrežjem in fleksibilnosti, ki briše meje članstva in vpletenosti, individualizira socialne odnose produkcije in povzroča strukturalno nestabilnost dela, časa in prostora. Tretja reakcija je proti krizi patriarhalne družine, proti preoblikovanju mehanizmov varnosti, socializacije, spolnosti in s tem osebnostnih sistemov. Meni tudi, da obrambne reakcije oz. identitete "upora" postanejo vir identitete s tem, ko iz zgodovinskega materiala oblikujejo nova kulturna pravila: "Bog, družina in skupnost priskrbijo večna, nezlomljiva pravila, okoli ka-

terih se oblikuje protiofenziva nad kulturo realnih možnosti" (Castells, 1997, 66).

Na tem mestu je prav, da se soočimo tudi s konceptom t. i. "obrnjene globalizacije", ki predstavlja globalno gibanje nezahodnjaške in do neke mere celo zahodnjaške kulture. Poteka v nasprotni smeri kot amerikanizacija sveta.

Giddens (1999) je eden prvih, ki je podvomil v idejo, da je globalizacija oblikovala monolitni tok kulturnih idealov Zahoda, in predstavil idejo o "obrnjeni globalizaciji", o "nasprotnem toku", tj. o vplivu nezahodnjaških idej in praks na Zahod. Kot posledica teh občutkov se oblikuje t. i. uporniška identiteta, ki izhaja iz negotovosti in nevarnosti, ki jo občutijo v našem primeru muslimani, ko se soočajo s tujo kulturo – zahodnjaško kulturo. Uporniška islamistična gibanja oziroma "džihadisti" vsega sveta spadajo v kategorijo skupin, ki se nagibajo k "nasprotni" globalizaciji, vendar to počnejo na "globaliziran" način.

Oblikovanje muslimanske identitete

Islam in muslimansko identiteto lahko, kot smo rekli, razumemo kot eno izmed globalnih sil.

Pred pojavom sodobnega komunikacijskega sistema so svetovne religije večinoma delovale na lokalnih osnovah, s šibkimi povezavami s svojimi kulturnimi središči. V sodobnem času pa so sodobne oblike transporta, komunikacije in integracije pripomogle tudi h globalizaciji islama (in drugih religij). Medtem ko si je islam vedno lastil univerzalističen status, pa, kot pravi Ameli, pred pojavom sodobnih globalnih komunikacijskih sistemov ni bil sposoben vsiliti tovrstne uniformiranosti in univerzalizma (Ameli, 2002, 81).

Od samih začetkov islama je bilo eno izmed najpomembnejših poslanstev preroka Mohameda *univerzalizacija islama*. Klic k islamu – *Da'wah* – se je pojmoval kot osrednji del odgovornosti vsakega muslimana, in pomen, ki so ga tej ideji pripisovali muslimani skozi vso svojo zgodovino, se izraža v razširitvi islama po vsem svetu. V dobrem stoletju (622–732 n. št.) je islam postal dominantna religija celotnega arabskega srednjega vzhoda, vse do obrežij severne Afrike, čez Saharo do severne zahodne Afrike, na vzhodnem delu do Kenije, skozi Iran, Afganistan do centralne Azije, severne in severovzhodne Indije, Malezije, Indonezije, Turčije in dela Balkana. Prodril je v Evropo in se utrdil v Španiji in na Portugalskem (Smart, 1998).

V desetletjih so se vse kulture, ki so prišle v stik z islamom, pomembno preoblikovale. Vsaka od teh družb je imela svoje značilne predstave, kulturo in način življenja, ki se je združila s koransko izobrazbo in postala glavni vir oblikovanja muslimanske identitete.

Zgodovina – in s tem tudi sodobne interpretacije zgodovine – odločilno zaznamujejo analizo sodobne muslimanske identitete. Pri sociološki dimenziji iden-

titete moramo najprej predpostaviti dva večja obrata v človeški družbi: prehod od tradicionalne družbe k moderni ter prehod od moderne k postmoderni – globalizacijski dobi. Večji dejavniki, ki so sprožili premik od ene dobe k drugi, so bili v glavnem povezani s spremembami v razumevanju religije, ekonomskih struktur ter političnih in socioloških faktorjev.

Islam se je, kot smo rekli, razvijal v mnogih prostorih in zaradi tega je vpletena cela vrsta dejavnikov – od kulturnih, političnih, ekonomskih, geografskih, rasnih –, ki so pripomogli k oblikovanju socialne in individualne identitete med muslimani. Zaradi tega ne moremo govoriti o monolitni muslimanski identiteti. In drugič, muslimani so bili skoraj vedno razdeljeni na mnogo sekt, ki so temeljile na različnih perspektivah o islamskih doktrinah in praksah. Na tem mestu bi bilo preobširno, če bi se lotili celotnega zgodovinskega pregleda islama v zgodovini, z vsemi dejavniki, ki so odločilno vplivali na oblikovanje muslimanske identitete – od časa umajadske vladavine (661–750 n. št.), abasidskega kalifata (750–1258 n. št.) ter mongolskega, otomanskega, safavidskega in mogulskega cesarstva. Za naš prispevek nas zanima predvsem premik od tradicionalne družbe k sodobni in posledice, ki jih je ta premik povzročil.

Premik od tradicionalne k sodobni družbi

Po Cantwellu Smithu (1957, 47) je temeljna slabost sodobnega islama občutek, da je nekaj v islamski zgodovini "šlo narobe". Osnovni problem sodobnih muslimanov je, kako rehabilitirati to zgodovino, jo ponovno "pognati", da bo lahko islamska družba ponovno zacvetela. Vštric modernizaciji na Zahodu je namreč muslimanska civilizacija na vrhuncu svojih moči pričela usihati. Znanstvena in tehnološka premoč je Evropi omogočila osnivanje svoje prevlade v sodobnem svetu: muslimanski svet ni bil premagan le vojaško, politično in teritorialno, temveč tudi moralno. Za razliko od mongolske destrukcije, ki je bila relativno kratkotrajna in ji ni uspelo odstraniti osnovnih islamskih kulturnih in religioznih norm, zmaga Zahoda traja že več generacij in pomeni šok, ki deformira muslimansko samopodobo na mnogo načinov. Ideološke posledice izrazitega poraza muslimanov lahko povzamemo kot naslednje:

apologetski modernizem pomeni, da je za ponovno oživitve islama potrebna popolna asimilacija sodobnih norm, ki v obratni smeti pomeni vesternizacijo, in

islamske reforme (salafizem), ki zagovarja povratak k "prvobitnemu" islamu, tj. islamu prvih generacij. Tem in podobnim ideološkim orientacijam muslimanov se bomo posvetili v nadaljevanju.

Šest smernic islama

Tariq Ramadan (2004, 24) predstavi šest večjih smernic, ki se nanašajo na različne težnje med tistimi, za

katere je islam referenčna točka njihovega razmišljanja, diskurza in udejstvovanja. Tako imenovani sociološki oziroma kulturni muslimani pa, čeprav jih zakonsko pojmuje kot muslimane, po Ramadanu ne spadajo v tovrstno tipologijo, saj njihov odnos do islama, po njihovih lastnih ocenah ne igra določene vloge v njihovih refleksijah in delovanju.

Sholastični tradicionalizem je mogoče najti na različnih območjih muslimanskega sveta. Privrženci te smeri imajo poseben način sklicevanja na biblijska besedila, Koran in Suno, ki ga zaznamuje stroga in včasih tudi izključna referenca na eno ali drugo pravno šolo (hanafi, maliki, šafii, hanbali, zajdi, jafari ...). S tem ne dovolijo kritičnosti do legalnih sodb, ki jih je oblikovala določena šola. Obseg interpretacije besedil je zelo omejen in ne dovoljuje razvoja: ponovno branje se razume kot nesprejemljiva svoboščina in modernizacija.

Gibanja sholastičnega tradicionalizma so prisotna na Zahodu, predvsem v ZDA, v Veliki Britaniji med indopakistanskimi skupinami in v Nemčiji med Turki. V glavnem se ukvarjajo z religioznimi praksami, na Zahodu se socialno, civilno in politično ne udeležujejo. Zaradi svojega branja besedil in prvenstva, ki ga namenjajo zaščiti tradicionalnih praks, se ne zanimajo in celo zavračajo vsako povezavo z zahodnim socialnim okoljem. Diskurz, ki ga sprožajo, in izobrazbo, ki jo nudijo, temeljita na verski osnovi in sta gledana skozi prizmo njihovih tradicionalnih branj pravnih principov.

Salafijski literalizem/formalizem se pogosto zamenjuje s tradicionalizmom, ki smo ga pravkar opisali. Kljub temu sta razliki med njima ogromni. Za razliko od sholastičnega tradicionalizma salafijski formalisti zavračajo mediacijo pravnih šol pri branju besedil. Imenujejo se *salafi* zato, ker sledijo *salaf*, ki je ime za Prerokove tovariše in pobožne muslimane prvih treh generacij islama. Koran in Suno se zato interpretira na neposreden način, brez sholastičnih konklav. Dobesednost pristopa se enači s tradicionalističnim značajem, ki vztraja pri referenci k besedilu, a prepoveduje vsako interpretativno branje. Salafiji vztrajajo pri avtentičnosti besedila, bodisi ko to navaja pravila oblačenja, verske prakse ali socialno obnašanje. Doktrinalna pozicija salafijskih formalistov in njihovih skupin na Zahodu, ki so v nenehnem stiku z učitelji, večinoma iz Savdske Arabije, Jordanije, Egipta ali Sirije (večinoma s pomočjo nekdanjih študentov njihovih izobraževalnih inštitucij), zavračajo kakršnokoli vključenost v prostor, ki ni islamski.

Salafijski reformisti si s salafijskimi formalisti delijo skrb, da se izognejo mejam, ki so jih postavile pravne šole, in s tem odkrijejo pravo vrednost branja Korana in Sune brez posrednikov. Zaradi tega se z željo, da bi se izognili komentarjem sholastov iz 18. in 19. stoletja, ki so razglasili popolno avtoriteto razlaganja besedil, sklicujejo na *salafije*, muslimane prve generacije. Večina skupin salafijskih reformistov, ki obstajajo na Zahodu, je nastalo na podlagi vpliva reformističnih mislecev 19. in

zgodnjega 20. stoletja, ki so v muslimanskem svetu našli široko občinstvo (znana imena reformističnih mislecev, kot so al-Afgani, Rida, al-Nursi, Iqbal, Ibn Badis, al-Banna, al-Fasi, Bennabi, Mawdudi, Qutb in Shariati). Čeprav so vsi ti misleci zagovarjali različne ideje, jih povezuje dinamični odnos do besedilnih virov in nenehna želja, da bi uporabljali razum pri obravnavanju besedil, da bi bili kos novim izzivom časa ter socialni, ekonomski in politični evoluciji družbe. Cilj je zaščititi muslimansko identiteto in versko prakso, sprejeti zahodno ustavno strukturo, se kot državljan socializirati in živeti zvesto v državi, ki ji posameznik pripada.

Politični formalistični salafizem je nastal iz zatiranja, ki je razdejal muslimanski svet. Učenjaki in intelektualci so od izvorno legalistično reformistične šole prešli do strogo političnega aktivizma. Od reformizma so si sposodili idejo socialne in politične akcije in jo združili z dobesednim branjem tekstov, ki se ukvarjajo z upravljanjem moči, kalifata, avtoritete, zakona in tako naprej.

Duskurz je oster, politiziran, radikalen in nasprotuje vsakršni ideji vključevanja ali sodelovanja z zahodno družbo. Najbolj znani tovrstni gibanji v Evropi sta:

Hizb al-Tahrir in Al-Muhajirun ter kliče k *jihadu* in nasprotovanju Zahodu (ki je vedno pojmovan kot *dar al-harb*, območje vojne) z vsemi sredstvi.

"Liberalni" ali "Racionalistični" reformizem se je v osnovi rodil iz vpliva zahodne misli v času kolonialnega obdobja. Velja za socialni in politični sistem, ki je rezultat procesa sekularizacije v Evropi. Liberalci so bili naprimer zagovorniki Mustafa Kemala Atatürka in njegovega sekularizacijskega projekta v Turčiji ter zagovorniki popolne ločitve religiozne sfere od javnega in političnega življenja. Na Zahodu podporniki liberalnega reformizma pridigajo integracijo muslimanov, od katerih pričakujejo popolno sprejetje zahodnjaškega načina življenja. Ne vztrajajo pri dnevnem prakticiranju verskih običajev, temveč zagovarjajo njeno duhovno dimenzijo. Religijo postavljajo v zasebno sfero.

Večina liberalcev je proti razkrivanju kakršnih koli razločevalnih oblačil, ki bi lahko bila sinonim za izoliranost ali celo za fundamentalizem.

V mislih na socialno evolucijo verjamejo, da Koran in Suna ne moreta biti točki reference, ko pridemo do norm ravnanja, in da je razum tisti, ki mora postaviti kriterije za socialno ravnanje.

Sufizem

Biblijska besedila, Koran, Suna itd. imajo globlje pomen, ki po sufijskem prepričanju, zahtevajo čas za meditacijo in razumevanje. Besedilo je dokončna referenčna točka, ker je način spominjanja (*dhikr*) in bližine (*taqarub*): je edini način izkušanja božje bližine. Sufijski krogi (*turuq*) so neke vrste krogi iniciacije, organizirani navznoter, z določeno hierarhijo od učencev do učitelja (*shaykh*). Vsak sufijski red ima sebi lastno delovanje.

Sufijske bratovščine na Zahodu so neposredno povezane z mrežami redov v Aziji ter v Severni in Zahodni Afriki.

Na podlagi raziskav, ki jih je opravil Saied Reza Ameli (2004) med muslimani v Veliki Britaniji, obstajajo trije različni pogledi na definicijo "muslimanstva". Nekateri verjamejo, da je za to, da si musliman, dovolj izpričati obstoj boga in Mohamedovo preročstvo, kar je po šariji formalna zahteva za to, da je človek musliman. Zahtevnejša definicija zagovarja islam kot način življenja: islam naj zaznamuje muslimana v vseh življenjskih vidikih. Tretji pogled vidi islam kot opravljanje izključno ritualnih dolžnosti: molitve, posta, romanja in plačevanja verskih davkov. Ta perspektiva minimalizira ideološke in politične dimenzije religije. V grobem lahko rečemo, da je prva skupina sekularneje usmerjena, saj poskuša omejiti vlogo religije na posameznikove osebne predstave o bogu, brez poslušanja za socialne in politične implikacije religije. Druga skupina so islamisti in identiteta tretje skupine je bližja tradicionalistični mentaliteti.

Na tem mestu bi bilo prav, da zaključimo s krajšim pregledom raznolikosti in razdrobljenosti muslimanske identitete v današnjem času. Na tak način se bomo še enkrat prepričali, da muslimanska identiteta ni nekaj monolitnega in stalnega.

Tradicionalistična identiteta

Spoznali smo že, da so tradicionalisti tisti, ki poudarjajo nujnost nepretrganosti verskega vidika islamske tradicije in nimajo močnega nagnjenja po islamu kot politične ideologije. Kategorija "tradicionalist" je splošna, saj vsebuje različne poglede tistih, ki verjamejo, da se islam ne bi smel spremeniti. Obstajajo tudi takšni, ki verjamejo v nepretrgano veljavo tradicionalne islamske doktrine skupaj s predstavo o nujnosti militantnega socialnega aktivizma. Teh ne moremo pojmovati za "tradicionalniste", temveč prej za "islamiste". Obstajajo tudi tisti, ki nasprotujejo takšnemu aktivizmu, a podpirajo nacionalistično držo in so zato bližje nacionalistom. Odločilen dejavnik ni torej toliko tradicionalna doktrina kot taka, temveč način, po katerem se ta doktrina prevede v prakso – bodisi z izrazi konvencionalnega ritualizma, z izrazi patriotizma bodisi z izrazi politične militantnosti.

Islamistična identiteta

Radikalni islam ali to, kar imenuje Turner "fundamentalizem", moramo razumeti kot verski odgovor na globalizacijo, multikulturalizem in postmoderni pluralizem (Turner, 1994, 186). Dojemanje islama kot politične ideologije je dejavnik, vpleten v oblikovanje islamskih gibanj, predvsem med mladimi muslimani po vsem svetu.

Modernistična identiteta

V nasprotju s sekularisti modernisti menijo, da islam nudi primerno ideološko osnovo za življenje. Modernistični pristop lahko pojmuje kot kombinacijo modernizacije in islamske ideologije. Modernizacija je povzročila poglobljen pregled elementov, ki jih vsebujejo tradicionalne islamske norme. Muslimanski modernisti se želijo na nov način navezati na tradicionalne norme, dopolniti muslimanski etos in ga kot odgovor na potrebe sodobnega sveta bolje vključiti v sodobno družbo. Dve osnovni sestavini modernistične identitete sta potemtakem želja po reformiranju družbe s pomočjo modernizacije in reformiranje verskega razmišljanja v navezavi s sodobnimi oblikami mišljenja.

Čeprav islamisti uporabljajo islam kot ideologijo in s tem delujejo in razmišljajo v "modernističnih" okvirih, se moramo zavedati se moramo, da ni vsak "modernist" hkrati tudi "islamist": mnogo modernistov namreč vidi v ideologizaciji islama fanatičnost, zaostalost in izrazito protimodernost.

Modernisti in islamisti si delijo podoben pogled na politizacijo islama, vendar pa se ideali obeh skupin razlikujejo glede na vlogo islamskih gibanj in nepretrganost tradicionalnega islama. Medtem ko modernisti verjamejo, da se mora "islamizacija" družbe odvijati skozi postopne socialne reforme, islamisti zagovarjajo hitrejšo tranzicijo v socialne spremembe, ki jih je, če je treba, mogoče doseči s pomočjo *jihada*.

Nedoločena identiteta

Nedoločeno identiteto lahko pojmuje kot eden izmed vidikov hibridne identitete. Medtem ko hibridna identiteta predstavlja tisto skupino ljudi, ki najbolj simpatizirajo z raznolikimi kulturnimi vrednotami, nedoločena identiteta predstavlja predvsem zavračanje raznolikih kultur, s katerimi se srečuje posameznik.

ZAKLJUČEK

Zaradi zgostitve sveta na tako majhen prostor so mnoge skupine in posamezniki prisiljeni na novo reformulirati svojo identiteto. Tak proces vsebuje predelave, omejevanje ali iznajdbo novih socialnih identitet in preoblikovanje simboličnih meja. Govorimo o neke vrste fragmentaciji identitete na različne tipe identitet, ki je posledica procesa globalne kulturne raznolikosti ter procesov socialne in kulturne diferenciacije. Religiozne identitete so se oblikovale iz različnih elementov in ne le diskurzivnih idej. V tem smislu takšne identitete niso samo posledice verskega idealizma, temveč so socialni, politični, ekonomski in kulturni konstrukti. Zaradi tega muslimanska identiteta ni nekaj nespremenljivega, ni predobstoječa, "fiksna" identiteta, posedovanje absolutne in ekskluzivne oblike kolektivne samoidentifikacije kot muslimana in ničesar drugega, temveč prehaja skozi nenehne in nenapovedljive spremembe glede na spreminjajoče se pogoje v času in prostoru, v odnosu z dinamiko posameznikovega in kolektivnega življenja ter v evolviranju socialnih in kulturnih kontekstov. Muslimanski odgovori na pritiske, ki jih je ustvarila globalizacija kulture, se, kot smo videli, med posameznimi družbami razlikujejo. Obstaja strukturna razlika med odgovorom stare generacije in tistim, ki ga ponuja mlada generacija, vsi elementi identitete pa postanejo v novem okolju do neke mere radikalni. Čeprav je to bolj jasno v primeru militantne reakcije muslimanov na vpliv tuje kulture, ni po nujnosti manj resnično v primeru sekularnih, nacionalističnih, nedoločenih in hibridnih identitet. Na podlagi raziskovanj zgodovinske dimenzije muslimanske identitete smo že omenili, da se je islamski element vedno spojil z lokalno kulturo. Današnji globalizirani svet v osnovi ne spreminja tega dialektičnega vzorca, vendar pa temeljito spreminja parametre tega, kaj je "lokalna" kultura. Trdimo lahko, da je celoten svet postal lokaliziran in zato se morajo formalni islamski elementi znotraj muslimanske identitete prilagoditi mnogo širšemu okviru kot kdajkoli doslej.

MUSLIM IDENTITY IN TIMES OF GLOBALISATION

Anja ZALTA

University of Primorska, Science and research centre of Koper, Institute for Mediterranean Humanities and Social Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: anja.zalta@zrs-kp.si

SUMMARY

The article deals with Muslim identity in times of globalisation and tries to answer the following questions: in which way does globalisation affect the reshaping of religious identity (Muslim identity, in our case); what is the meaning of identity of resistance (that which religious fundamentalism, cultural nationalism and other defence reactions stem from); what are the consequences of the shift from the traditional to a modern society and in which

way do these consequences shape the varied Muslim identities. The ideological consequences of this shift (from the traditional to the modern) and the confrontation with the West can be summarised as: apologetic modernism, which claims that a revival of Islam is only possible through a complete assimilation of modern norms, which in reverse equals westernisation, and Islamic reforms (Salafism), which advocates the return to the "original" Islam, i.e. the Islam of the early generations. The article presents in detail the ideological orientations of the Muslims.

Key words: Muslims, Muslim identity, religious identity, globalisation, modernism, Salafism, traditionalism

LITERATURA

- Ameli, S. R. (2002):** Globalization, Americanization and British Muslim Identity. London, ICAS Press.
- Castells, M. (1997):** The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume II: Power of Identity. Oxford, Blackwell Publishers.
- Cole, J. R. I. (1992):** Comparing Muslim Societies – Knowledge and the State in a World Civilization. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Donohue, J. J., Esposito J. L. (1982):** Islam in Transition – Muslim Perspective. Oxford, Oxford University Press.
- Giddens, A. (1990):** The Consequences of Modernity. Stanford, Stanford University Press.
- Giddens, A. (1999):** Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives. London, Profile Books.
- Halliday, F. (1999):** Islamophobia. Ethnic and Racial Studies, 22, 5. London, 892–902.
- Huntington, S. P. (1996):** The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, Simon & Schuster.
- Kepel, G. (2004):** The War for Muslim Minds – Islam and the West. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Lewis, B. (1993):** Islam in History – Ideas, People, and Events in the Middle East. Chicago, Open Court Publishing.
- Nasr, S. H. (2003):** Islam – Religion, History, and Civilization. San Francisco, Harper San Francisco.
- Nasr, S. H. (1987):** Traditional Islam in the Modern World. London, Kegan Paul International.
- Ramadan, T. (2004):** Western Muslims and the Future of Islam. Oxford, Oxford University Press.
- Robertson, R. (1992):** Globalization: Social Theory and Global Culture. London, Sage.
- Sayyid, B. S. (1997):** A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamists. London & New York, Zed Books Ltd.
- Smart, N. (1998):** The World's Religion. Cambridge. Cambridge University Press.
- Smith, C. (1957):** Islam in Modern History. New York, New American Library, Mentor.
- Spencer, R. (2005):** The Mythe of Islamic Tolerance. New York, Prometheus Books.
- SURS (2002):** Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj. Statistični urad Republike Slovenije.
- Turner, B. S. (1994):** Orientalism, Postmodernism and Globalism. London – New York, Routledge.
- Zalta, A. (2005):** Muslims in Slovenia. Islamic Studies, 44, 1. Islamabad, 93–112.

original scientific article
received: 2006-05-20

UDC 316.7:001.89(4)

TRIER DANS LE PASSÉ: LE VORMÄRZ ET SA RÉCEPTION EN SLOVÉNIE AUJOURD'HUI. RÉFLEXIONS SUR LE "BON", LE "MAUVAIS", L'"INCONVENANT"

Drago Braco ROTAR

Université de Primorska, Centre de recherche scientifique Koper, Institut pour les études humaines et sociales méditerranéennes,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
Université de Primorska, Faculté des études humaines Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: drago.rotar@fhs-kp.si

EXTRAIT

Le texte traite certains des problèmes épistémologiques actuels de l'historiographie locale, central européenne et slovène. Pour l'auteur, le problème de base réside dans le fait que le paradigme majeur, vieil de plus qu'un siècle et demi, n'a pas changé de nature dans aucun des régimes de pouvoir successifs ce qui signifierait que, en vérité, c'est qui n'a pas changé c'est la vision de la société et des processus qui la composent. L'auteur analyse et constate une modernisation non authentique qui ne saurait apporter des résultats de connaissance plausibles parce que pertinents, mais qui peut en revanche bloquer évolution réelle des disciplines. Ce blocage est produit incessamment par les tenants des sciences humaines et sociales quand ceux-ci, par l'entassement des données analysées de façon mauvaise et interprétés d'une manière encore pire, remplacent les conceptions nouvelles. Ces données sont utilisées pour faire semblant des soi-disant faits réels. L'auteur par un nombre restreint de confrontations des procédés de conceptualisation et des explications des trouvailles à propos de l'objet appelé la période du Vormärz, démontre et le manque de la raison d'être de la conception téléologique de l'histoire et de la société, et des interprétations stéréotypées qui émanent d'elle.

Mots clés: mémoires, histoires, faux, accaparements du passé, cultures, idéologies, province

THE PRE-MARCH PERIOD AND ITS RECEPTION IN TODAY'S SLOVENIA: A SELECTION FROM THE PAST, WITH REFLECTIONS ABOUT THE GOOD, THE BAD AND THE INAPPROPRIATE

ABSTRACT

The article tackles some of the current epistemological problems of the local, Slovene and central European historiographies. The author recognises the main problem in the fact that the fundamental, over-150-year-old, paradigm has not changed throughout all the various regimes to date, which means that the perception of the society and its constituent processes has not changed either. The author deals with the very non-authentic modernisation in central Europe, which cannot yield pertinent and acceptable discernable results, but is very much able to block the actual development of intellectual disciplines. As a matter of fact, this blockade is occurring all the time, as sociologists and humanists replace new conceptions with an accumulation of poorly analysed and even more poorly interpreted data playing the role of material 'facts.' By means of several confrontations between procedures and explanations in the case of the object termed the Pre-March period (the period leading to the revolution of March, 1848) the author demonstrates the absurdity of both the teleological conception of history and society as well as the resulting stereotypical interpretations.

Key words: memoirs, histories, falsifications, appropriations of the past, cultures, ideologies, provinces

Dans un des recueils de textes sur les effets du revirement idéologique après la décomposition du bloc soviétique et de la dissolution de la Yougoslavie écrits par les historiens provenant de cette *twilight zone* qu'on a pris l'habitude d'appeler l'Europe centrale ou médiane, publiés peu après la chute du mur de Berlin (Marès, 1996), Krzysztof Pomian propose un résumé des textes recueillis en trouvant au moins les similitudes ou les analogies structurales (sinon un dénominateur commun) dans le fait qu'ils parlent beaucoup moins de la science historique que du "retour d'une mémoire qui a été réprimée dans tous les pays de la région, pendant les périodes variables selon les pays et les domaines concernés" (Pomian, 1996, 310).¹ Par la suite, il s'efforce de présenter une différence irréductible, de nature, entre la mémoire et histoire tout en se maintenant sur un niveau descriptif qu'il estime probablement plus aisément accessible aux collègues des régions "orientales" privés de l'évolution épistémologique vécue par la science historique dans les milieux occidentaux supposés libres ou moins contrôlés idéologiquement. Le recueil évoqué porte donc les marques de sa date de publication relativement précoce, et, notamment, d'une illusion à propos de la nature même du changement historique subi par la région d'abord sur le plan politique et en profondeur des sociétés par la suite: tout un jeu de leurres idéologiques, d'exclusions des acteurs réels des événements menant à la chute des dictatures qui ont pris les risques de leur attitude à chaque instant de l'existence réelle des régimes effondrés, de leurs substitutions par les anciens bureaucrates (*apparatchiks*), les conformistes des institutions intellectuelles (académiciens et universitaires), par les inconnus rustiques venus des patelins du pays, des cléricaux jadis tolérés par les dictatures et maintenant fondamentalistes, par les personnages éthiquement douteux, bref, par les agents politico culturels d'un nouveau totalitarisme dont les contours (et actes, bien sûr) deviennent de plus en plus discernables (Kramberger, Kotnik, 2005). Cela ne veut nullement dire que le texte de K. Pomian soit vain, sans intérêt et sans mérites, la vérité est bien le contraire: il ouvre un sujet

important, à savoir le problème de l'historiographie dans l'Europe centrale, en y introduisant une conceptualisation pertinente bien que dans une certaine mesure insuffisante et qui nous reste à compléter, et s'efforce de faire entrer les acteurs intellectuels de l'Europe centrale dans un espace d'échanges intellectuels beaucoup plus vaste et plus pertinent que les cultures ethniques de la région seules. Mais, néanmoins, tout en prenant le soin de distinguer de manière conséquente la mémoire resurgie de l'histoire à faire, K. Pomian omet de parler d'abus de mémoire par l'excès de mémoire récupérée, sa fabrication de toutes pièces, une conjoncture d'esprit qu'on connaît dans la région depuis des siècles.

Je crois donc cette omission due à ces quelques moments où les espoirs mis dans ce changement n'avaient pas été encore désavoués par les événements bien qu'ils étaient sans doute beaucoup moins transparents et univoques qu'on ne l'ait pensé à l'époque, ce qui a radicalement changé depuis. On revient tout simplement à une tradition de mentalités et de type d'idéologie locale invétérée qui ne fut pas ignorée même par les dictatures obsolètes. Car, depuis la Contre-réforme dans l'Europe centrale, la mémoire resuscitée voulait dire une autre mémoire refoulée, anéantie, effacée. Dans un pays comme la Slovaquie, et je suis sûr qu'elle ne soit pas un exemple isolé, le traitement des documents par les tenants du pouvoir, même d'un niveau très bas et insignifiant, était depuis toujours un travestissement, nationaliste, monarchiste, clérical, communiste, peu importe, et le revirement des années 1990 n'a pas introduit, par le seul fait d'être survenu, de changement épistémologique nécessaire pour sortir des impasses des histoires/mémoires idéologiques traditionnellement en place.² La confiance envers les collègues de l'Est, se présentant eux-mêmes comme quasi dissidents ou dissidents à part entière pendant la période des dictatures stalinistes, titiste incluse, a été fréquemment abusée et tournée en crédulité, et l'était spécialement dans le cas slovène. Malheureusement pour les Slovaques, ce n'était qu'une représentation erronée, bien que noble et généreuse, de penser d'eux que "ce sont

1 Ce sujet fût traité pour la première fois dans le séminaire de Marie-Elizabeth Ducreux à qui je dois ma reconnaissance pour tant de choses. Je voudrais aussi souligner ses mérites énormes pour avoir entrepris les recherches véritables dans l'espace central européen moderne et contemporain, notamment dans le pays tchèque, mais aussi, et d'une importance égale, pour avoir consacré ses efforts, avec un succès parfois incertain et précaire, au renouvellement de la recherche locale et pour la rendre présente dans la conscience des historiens des autres pays. Parfois le succès de cette dernière entreprise semble évident et immédiat, mais dans certains autres cas les historiens locaux ne voulaient pas ou ne pouvaient pas franchir le seuil qu'elle leur a ouvert. À ces derniers, aux récalcitrants, mais évidemment pas à tous les historiens, je consacre un aspect de mon exposé.

Et, comme il est annoncé par le titre, je vais parler de cas slovène, mais je suppose qu'il concerne une population beaucoup plus étendue que seuls Slovaques.

Aussi, j'aimerais dire ma reconnaissance à deux amis qui ont fait les corrections linguistiques de ce texte: Joël Pourbaix et Primož Vitez.

2 Il n'est pas très notoire que les composantes violentes du conflit (ou de la symbiose difficile) interethnique slovène – germanique dans les dernières décennies de l'Empire Austro – Hongrois ont conduit dans l'extinction de la culture allemande sur le territoire de la Slovaquie. Cf. Matic (2002), ouvrage beaucoup plus audacieux et révélateur que l'œuvre d'un Peter Vodopivec cité à plusieurs reprises par K. Pomian.

donc les historiens slovènes qui prennent aujourd'hui en charge, fût-ce pour une part, la mémoire de la minorité allemande ou des communautés juives en Slovénie, comme ce sont les historiens polonais qui prennent en charge, pour une part, la mémoire des communautés juives en Pologne ou des Ukrainiens y ayant vécu. L'ethnocentrisme ainsi tempéré par l'intérêt pour la mémoire des autres dont on a constaté les manifestations dans presque tous les pays" (Pomian, 1996). Or, en règle générale, les historiens en Slovénie ne s'efforcent pas de découvrir et présenter publiquement ni les événements peu flatteurs du passé national, ni les responsabilités effectives pour eux, ni les acteurs réels. Ce n'est pas très honnête, par exemple, de transmettre toute la responsabilité pour les méfaits accomplis autour de la IIe guerre mondiale aux seuls hitlériens et staliniens comme s'il s'agissait des êtres profondément étrangers à la population slovène car, enfin, ce furent les autorités slovènes qui ont créé les camps de concentration pour la population germanophone locale, par exemple celui de Limbuš près de Maribor, et ont expulsé ses compatriotes allophones, vieillards, femmes et enfants inclus, du territoire yougoslave, sur le *no man's land*, et dans les conditions terribles, car ils furent refusés aussi par les Alliées. Passer cela sous silence veut déjà dire trier dans le passé, et de façon idéologiquement très partisane. Donc, en Slovénie (et ailleurs, naturellement) il existe, à côté de la mémoire de la minorité allemande, d'autres mémoires à ressusciter, voire celle de la minorité italienne du Littoral, celle des Gitans, des intellectuels effacés du public, des autres communautés disparues, mais non pas exclusivement de la période de la dictature titiste. Et il est sûr que la mémoire des fidèles et du clergé catholique n'entre pas dans la même catégorie que les mémoires des groupes supprimés: car leur Eglise était, malgré toutes les chicanes, parmi les rarissimes institutions du dehors du système tolérées par le régime, jouant le rôle de l'interlocuteur toléré, présentes dans l'espace public, comme d'ailleurs toutes les organisations religieuses traditionnelles dans la région, et garantie par les clauses sur la liberté de la confession dans la Constitution yougoslave et les Constitutions subsidiaires des républiques yougoslaves. Je veux dire que cette prolifération des mémoires ressuscitées soit dans une bonne partie fictive et qu'un nombre d'entre elles sont des inventions pures et simples destinées à apporter quelque intérêt à leurs inventeurs sinon des accaparements directs des mémoires des autres (Kramberger, 2002b).

Il faudrait être très précis et tranché en traitant les mémoires en question, car il y en a de fausses, de totalitaires, de cléricales et de nationalistes qui toutes demandent aujourd'hui, pour ceux qui en participent, les prérogatives prétendument justifiées par leur existence dans le passé. Ce sont bien ces mémoires *zombie* (parce qu'on feint de se souvenir des choses vécues par les autres, par les morts, par personne et parce qu'on s'érige

en leurs hérauts) qui se trouvent à la base des triages nouveaux dans le passé. Dans ce champ de forces idéologico – politiques restructuré par l'effondrement d'un système du pouvoir peu sympathique (et sans que cet effondrement soit dû à une victoire issue d'une confrontation des concepts, des connaissances, des analyses entre deux orientations scientifiques ou théoriques mais au soutien financier et institutionnel par les formations politiques en quête de leur légitimité contrecarrée par les actions mêmes de leurs tenants dont on pourrait se souvenir effectivement) et de son appareil idéologique de soutien, la mémoire accaparée ou fabriquée de toutes pièces joue son rôle d'aveuglement. De plus, on se soucie peu des expériences et des mémoires nées dans ce régime lui-même peu compris dès son fonctionnement et d'autant plus haï par les libéraux et les totalitaires de toutes les souches: on cherche maintenant à les anéantir. C'est à cause de cela, et en connaissant les textes slovènes, précédents et ultérieurs, de Peter Vodopivec que j'ai des doutes concernant la validité de ses propos accueillis avec tant de bienveillance par K. Pomian (1996, 313–315). Je vois plutôt en eux un certain degré de l'expertise en jeux de mirages et de leurres qui font qu'on devient capable de raconter son récit en plein accord avec les attentes et les désirs des interlocuteurs qu'on voudrait séduire. Pour mesurer la portée cognitive d'une telle entreprise discursive on devrait se consacrer un peu à l'outillage conceptuel employé par de tels conteurs. C'est bien là qu'il ne s'agisse d'une mémoire – comment se fait-il que quelqu'un comme P. Vodopivec, né après la guerre mondiale, parle de rétrécissement de l'horizon intellectuel, en oubliant de dire qu'il participe lui-même à cet rétrécissement, entre autre en substituant la notion peu définie de la mémoire historique au concept *halb-wachstien* de la mémoire collective sans même se rendre compte de la différence entre eux (Kramberger, 2001), en prétendant qu'il se rappelle de l'ouverture de l'espace intellectuel au cours d'une période antérieure. Un tel souvenir serait nécessaire pour que l'on puisse le comparer avec celui des périodes ultérieures. De plus il ne s'agit ni d'une histoire car les preuves d'une prétendue ouverture intellectuelle dans le passé, le temps de jadis, un Âge d'or, prête à incorporer les alternatives ou les différences culturelles, font irrémédiablement défaut bien qu'il en existe assez pour prouver le contraire, et, notamment, l'anti-intellectualisme endémique et viscéral régnant dans le pays depuis le démantèlement des Lumières. Il s'agit là, par contre, de quelque chose de bricolé par l'auteur, de l'invention personnelle de Peter Vodopivec qu'il partage peut-être avec quelques amis de la même obédience.

Ma constatation sur la nature ethniquement interne de l'historiographie de P. Vodopivec vient d'être confirmée une nouvelle fois par la parution de son dernier livre sur l'histoire slovène où on ne trouve que les séries

des données déjà publiées, une téléologie nationaliste, une sélection privée et arbitraire des acteurs, conforme au "moment historique" actuel (aux désirs, prononcés ou devinés, des gouvernants du moment) et une chronologie linéaire (Vodopivec, 2006).

Que dire donc, par exemple, des anti-marxistes du moment qui, au lieu de surmonter les conceptions de Karl Marx, les ignorent tout en les haïssant. Est-ce qu'il n'est pas ridicule d'attribuer à une théorie et philosophie de libération sociale tous les maux commis par un régime de bureaucrates peu instruits dont les prédécesseurs en formation, en manières d'agir et en formes du pouvoir sont bien reconnaissables dans les régimes qui précédaient la prise de pouvoir par les révolutionnaires ou bien par les putschistes. On est tenté de constater que, dans cette haine, la cible principale ne soit pas le régime soviétique ou titiste mais bien la libération sociale et personnelle de tout un chacun qui, dans les faits, était empêchée bien par ces régimes. S'agit-il d'un refus de connaître la réalité historique et sociale? La question est d'autant plus urgente qu'on se voit de plus en plus confirmé dans ses soupçons de l'existence et de l'implantation progressive d'une imposture énorme que beaucoup d'intellectuels, notamment ceux qui propagent les conceptions officielles dans l'Europe, évitent systématiquement à reconnaître.

Tout serait bien simple si "le retour de la mémoire réprimée" n'était d'abord que le "retour des hommes qui sont porteurs de cette mémoire, des personnes condamnées à l'oubli en tant que victimes de la répression pratiquée par les régimes communistes ou en tant que dissidents exclus des circuits officiels, ou encore en tant qu'émigrés coupés pendant les périodes plus ou moins longues de leur pays" (Pomian, 1996, 311). Et l'autre "forme du phénomène", celle "qui est le retour des objets porteurs de cette mémoire: des symboles, des images, des monuments, des livres et documents de toutes sortes, des reliques enfin, qui jusqu'alors furent gardés dans des réserves, dans des dépôts, sous clé, qui furent interdits d'exposition ou de communication, si tant est qu'ils n'ont pas dû être cachés pour que le pouvoir ne les détruise pas", cette autre forme donc ne produit, à côté des effets de connaissance, que des tensions passagères et limitées, voire contrôlables, qui ne violent pas l'éthique sociale en place (Kramberger, 2002a, 2002b).

Mais il s'agit, dans la majorité des cas de la lutte des groupements des ambitieux nouvellement venus pour l'ascension au pouvoir dans les sociétés "libérées", souvent à l'instigation et avec soutien des intéressés appartenant aux cercles globalistes, cléricaux ou néolibéraux internationaux (Kramberger, 2003). On y exploite et abuse les revendications plus ou moins justi-

fiées des concernés en faveur de son propre contrôle des sociétés en question, aussi au prix d'une installation des régimes d'extrême droite voire fascistes et fondamentalistes. Aussi on joue sur la tendance "naturelle" des sociétés provinciales qui, en se calquant plus ou moins spontanément sur le *Völkisch* nazi, utilisent le commun (*Gemein*) pour se débarrasser des "différents", à savoir de ceux qui entrent mal dans le moule idéologique en usage. Naturellement, il s'agit, au premier abord et pour tout un chacun qui travaille en tant que chercheur sur ce chantier énorme, complexe et mal éclairé qu'est l'histoire de l'Europe médiane, d'identifier, de décrire et de reconnaître ce type de comportement social et la culture dont il fait partie, mais il est encore plus important d'en connaître les sources historiques.

En tout cas, les historiens (et autres chercheurs en sciences sociales) se heurtent à quelque chose de très puissant qui, bien qu'inventé probablement par les services de *public relations* spontanément populistes et totalitaires des compagnies commerciales et des gouvernements impérialistes, peut puiser dans le fonds idéologique laissé en héritage par ce pullulement, dans le monde européoïde, des régimes obscurantistes, autoritaires et populistes, voire totalitaires, au cours des deux derniers siècles et demi.

AVEUGLEMENT

Un historien slovène d'avant la deuxième guerre mondiale, Janko Tavzes, met en garde le lecteur de sa thèse de doctorat en l'invitant à prêter l'attention au "fait", comme il dit, que si l'hebdomadaire ljubljanaï *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* qui paraissait pendant une bonne partie de la première moitié du XIXe siècle en langue allemande (1804-1810 et 1814-1818) apportait "les fragments du passé littéraire carniolien, il représentait néanmoins un danger pour notre renaissance (*preporod*) en soutirant de la jeune intelligentsia des contributions poétiques en allemand" (Tavzes, 1929). Vers la fin du XIXe siècle on commence à substituer le mot *preporod* (renaissance, ressurgement) aux mots *prosvetljenstvo* ou *razsvetljenstvo* (les Lumières) en suggérant que, dans le passé des Slovènes, il y avait quelque chose qui pouvait être ressuscité.

Le fragment cité me semble en quelque sorte le condensé des critères du triage effectué dans une perspective de l'histoire nationale comme une évolution, une voie à part, un *Sonderweg* national si clairement représenté par la *Bildung* allemande au tournant des XIXe et XXe siècles.³ Cette omniprésence du modèle du nationalisme allemand, si haï sur le plan conscient et si obéi inconsciemment et spontanément, est assurément

3 Je me réfère aux écrits de Marta Verginella sur les *handicaps* volontaires et inconscients de l'historiographie "nationale" slovène (Verginella, 1999; 2001; 2004).

un fait dont il faudrait tenir compte, finalement aussi parce qu'elle n'était pas effacée ni par la guerre ni par la période staliniste dans l'Europe médiane. Il semble même que la réalité est bien le contraire.⁴

La substitution – et non pas la relève – des Lumières par la renaissance nationale dans la terminologie des historiens semble confirmer l'actualité de la *Bildung* national(ist)e dans la période finale de l'Empire habsbourgeois et pendant la première décennie de l'existence de l'État yougoslave. Mais on insiste encore aujourd'hui sur cette substitution sans se poser les questions sur ses implications idéologiques, et notamment sur le fait qu'une telle *Bildung* complétée veut dire l'exclusion des autres de la culture et leur dégradation dans la hiérarchie humaine, le fait qui est une des parties intégrées de la *Bildung* nationaliste elle-même. (Assman, 1994).

Une historiographie nationale soumise à la perspective nationaliste n'est pas en situation de recourir à une autoréflexivité épistémologique quelque peu sérieuse sans mettre en danger ses axes conceptuels fondamentaux. Enfin, on risque, par une telle prise de distance envers soi-même de voir s'effondrer ses postulats et ses critères de base.

Et la réalité historique d'après les données disponibles sur elle, visée par le fragment cité, montre un tableau qui n'entre pas très bien dans le schéma de l'exclusivité nationale mais, bien au contraire, donne à entrevoir une situation culturelle où les oppositions nationalistes n'étaient pas d'une pertinence absolue et où se trouvaient au premier plan les préoccupations éclairées par une société territoriale composée d'hommes en voie de devenir libres et munis d'une formation, sans tenir compte de leur langue maternelle, ce qui les rendait capables de remplacer progressivement leur statut des sujets dépendants dans une société encore des ordres par celui des citoyens responsables d'eux-mêmes. Ce qui, on le sait, n'était pas qu'une vision des éclairés. Les autres, appelés à l'époque et ensuite, le obscurantistes, *Dunkelmänner* ou *mračnjaki*, avaient évidemment des visions bien différentes.

En bons héritiers des éclairés de la fin du XVIIIe siècle, les rédacteurs des journaux ljubljanaï ou provinciaux germanophones pendant presque toute la

période du *Vormärz*, en retard plus ou moins grand sur leurs homologues dans d'autres pays de langue allemande, ne faisaient pas le choix des textes et des auteurs selon un critère linguistique ou ethnique tenu pour absolu ou infranchissable. Et c'est un bon nombre des journaux de cette époque qu'on peut citer en preuve de l'existence d'une société territoriale et d'une culture régionale non clivée du point de vue ethnique ou linguistique: presque tous publiaient, dans une proportion relative à la production littéraire en langue carniolienne ou illyrienne (adjectif "slovène" n'était pas très courant à l'époque) les textes littéraires dans cette langue et les textes sur les personnalités slovènes, et étaient par là impliqués dans le développement de la langue littéraire et dans celui de la culture générale de leurs compatriotes allophones. De plus, les journaux de langue allemande étaient à cette époque, en Carniole, de beaucoup plus nombreux que ceux en d'autres langues. Selon les données disponibles pour la période de 1707 à 1849, ils étaient une douzaine, de différentes longueurs et de différents rythmes de parution,⁵ tandis qu'en même temps, mais dans un intervalle plus restreint (de 1797 à 1850), il n'y avait que 3 publications périodiques en langue slovène mais qui, elles, ne publiaient pas de textes en d'autres langues du pays, à savoir:

Lublanske novize (1797–1800),

Krainska Zibeliza, revue de poésie et de culture, trois parutions (1830–1834),

Kmetijske in rokodelske novize (1843–1902).

A l'époque, dans les pays où on parlait slovène, il n'en était rien de la confrontation quotidienne inter-ethnique dont parle Christophe Charle dans *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle* (Charle, 2001). Bien que l'existence, le contenu, les préoccupations et le rôle dans le développement d'une intelligentsia slovéno-phonie des journaux allemands de Laibach étaient bien connus, les historiens slovènes des périodes ultérieures manifestent un grand embarras à propos de ce décalage évident par rapport à ce que permet la matrice nationaliste construite pendant la deuxième moitié du XIXe siècle. Et dans le cas où quelque chose résiste au triage, on la passe sous silence ou la traite séparément, sans relations avec d'autres phénomènes, ceux-là supposés plus en accord avec les attentes actuelles.⁶

4 J'ai traité ce phénomène à plusieurs reprises: dans les interprétations de l'architecture "slovène" par les architectes et par les historiens de l'architecture slovènes (Rotar, 1985), dans les discours sur la culture nationale (Rotar, 2004), sur le nationalisme (Rotar, 2001).

5 Il s'agit de: *Wochentliche Ordinari – Laybacher Zeitungen* (1707–1709), impr. Mayr; *Wochentliches Kundtschaftblatt der Herzogtums Krain* (1775–1776), réd. B. Hacquet; *Merkische Laibacher Zeitung* (1799–1800); *Wöchentlicher Auszug vom Zeitungen* (1783–1784), impr. Kleinmeyr; *Laibacher Zeitung* (1784–1818), impr. Kleinmeyr; *Degotardische Laibacher Zeitung* (1807–1813); *Blätter aus Krain* (1857–1865); *Carniola. Vaterländische Zeitschrift un Unterhaltungs Blatt für Kunst, Litterature, Theater geselliges Leben* (au moins 1838–1844); *Carinthia*, Klagenfurt (1811–); *Kärntnerische Zeitschrift* (1818–1835). Compléments (Beilagen) du *Laibacher Zeitung*: *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* (1804–1810 et 1814–1818); *Illyrisches Blatt* (1819–1849); *Politisches Blatt* (1848); *Mitteilungen des historischen Vereines für Krain*, 1846 (Société de Musée 1839 avec la tâche de collecter les archives).

6 Pour se rendre compte de la variété des approches, triages des faits et des interprétations divergentes du passé local je dresse ici une liste non exhaustive des ouvrages des auteurs locaux traitant, entre autres, les sujets de la presse: Radics (1912); Krempel (1845); Vatovec (1961); Vatovec (1937); Tavzes (1929); Šleibinger (1937); Gestrin, Melik (1966); Miladinović Zalaznik (2000).

Un triage, on le sait, se fait en fonction d'un certain but et dans une certaine conjoncture d'où provient la demande et qui le rend possible et lui confère, en même temps, le statut de quelque chose qui va de soi. Le résultat en est le plus souvent une substance plus homogène qu'avant l'opération et plus propre à être utilisée à des fins définies, c'est-à-dire dans un sens plus ou moins restreint.

Donc, en utilisant l'expression de *trriage* à propos du passé, j'implique que ce qui entre dans les discours de rétrospection portant sur une société passe par une sélection et que cette sélection n'est jamais sans une finalité qui, de sa part, donne des raisons d'être aux discours sur le passé et les rend propres pour un emploi social garantissant aux émetteurs ou aux adresses de ces discours une place dans la société et un accès au pouvoir. Évidemment, j'évite d'ajouter à ces discours l'adjectif "historiques", non parce qu'ils ne seraient pas produits dans une situation historique ou qu'ils ne résulteraient pas d'une telle situation, ou parce qu'ils ne se référeraient pas sur un objet historique mais tout simplement pour éviter de leur donner un sens trop imprécis et de leur attribuer prématurément un statut épistémique quelconque. Je le fais en sachant que, en règle générale, les discours sur le passé n'aient pas beaucoup en commun entre eux et que c'est bien par leur hétérogénéité que l'approche scientifique soit devenue possible en tant qu'une pratique de connaissance portant sur les objets historiques. Or, ce n'est pas l'occasion de reprendre le débat que Gaston Bachelard a fait démarrer il y a une bonne moitié de siècle. Retenons la constatation qu'il existe une démarcation terne mais irréversible entre les discours se préoccupant du passé qu'il nous faut, en présence du danger de la rechute idéologique toujours possible, reconstituer parallèlement aux élaborations des nouveaux modèles de connaissance et d'explication.

Ce qui me semble important de souligner, c'est la nature fortement intéressée de la majorité des discours sur le passé qui font entrer les faits historiques dans une perspective utilitaire, profitable pour certains groupes au pouvoir ou aspirant à une position dans la société qui leur rendrait possible l'accès au pouvoir. Le contrôle issu d'une connaissance des faits, d'un savoir qu'on est capable d'exécuter sur les faits, mène à la proximité du pouvoir au moins dans le secteur de la vie sociale respectif au domaine des faits (cf. Foucault, 1966 et 1969).

Mais les choses ne sont pas si simples. D'un côté, l'existence même d'un fait social ou historique suppose toute une élaboration conceptuelle qui transforme quelque chose de perçu comme étant subi par les gens en un événement exprimable par les données qui le décrivent, et ensuite éventuellement en un fait socialement et intellectuellement congru. Mais encore, tous les événements ne deviennent guère des faits religieux,

historiques, sociaux, culturels; pour obtenir un tel résultat un recours au triage des événements et des données du passé est inévitable.

Dans le cas des sciences sociales on a affaire avec deux types majeurs, pas uniques, de la sélection – élaboration des *facti brutti* qui s'opère simultanément avec leur incorporation dans les discours sur le passé ou sur la société: le premier est porteur d'un procédé de connaissance, l'autre est voué à la production d'une légitimité des instances du pouvoir et des groupes qui les contrôlent. Comme les situations où les discours sur le passé et sur la société se déroulent dans une isolation empêchant leur enchevêtrement partiel sont extrêmement rares, pratiquement inexistantes, notre sujet devient beaucoup plus complexe que l'on ne le croyait à première vue.

C'est ce que je voulais signaler dès le départ. Et aussi une autre spécification liée à la possibilité même de concevoir, de comprendre et d'énoncer, bref de reconnaître quelque chose comme un fait. Je pense à l'outillage mental (Hartog, 2003; Koselleck, 1989; 1999) disponible dans les époques différentes.

Comme je l'ai déjà indiqué, je suis en train de parler, à titre d'exemple, d'une petite région d'Europe centrale dont l'étendue dépasse à peine celle d'une cité italienne au *Quattrocento*. Cette région n'a pas produit de gens célèbres, de grandes oeuvres d'art ni de textes philosophiques ou théologiques, mais elle a quand même quelques traits qui la distinguent de la multitude des provinces existant dans l'Europe et aussi dans son voisinage immédiat. Plus précisément, s'il y avait là de tels gens, oeuvres d'art ou textes, tous étaient attribués à d'autres milieux dans la proximité où ils ont trouvé le refuge devant un *genius loci* spécifique et devant ses suites. Il s'agit de la Slovénie, un État tout neuf et qui était jadis un territoire administrativement divisé faisant partie, sous plusieurs autres noms, de l'empire des Habsbourg, de l'*Inner Österreich* (Autriche intérieure), et du Royaume yougoslave, de cette collectivité confuse donc dont les historiens slovènes ultérieurs, dans leur rétrospection imaginaire, tentaient de faire une nation à part entière. Il va sans dire que, au sein de l'historisme encore vivant, cette région ne soulève pas un grand intérêt des historiens à travers le monde, à l'exception, naturellement, des historiens locaux. Or cet intérêt des locaux pour le passé de leur pays, on l'a vu, n'est pas, dans la majorité des cas, un intérêt motivé primordialement par la curiosité ou par le désir de savoir, même pas dans une mesure infime comparable à celle qu'on rencontre dans d'autres pays semblables: cet intérêt, s'il y en a, est sous-tendu en quelque sorte par un souci d'invisibilité de la société slovène du dehors et par une imposition sans faille des valeurs et des pastiches éprouvés par la tradition nationaliste à l'intérieur. Aussi cette extravagance empêche une insertion des chantiers de l'histoire locale dans un contexte moins autiste que celui de leur seul

milieu, et cela sur deux plans: celui des décisions des autorités moyennant les commissions faites des experts du pays et celui des dossiers de candidature pour des projets de recherche. Je ne me réfère que sur quelques phénomènes de la période après la mort de l'empereur germanique Léopold II en 1792 et le début du règne de Franz II ou Franz I (selon son rôle de l'empereur du Saint Empire ou celui de l'empereur de l'Autriche), et le soi-disant réveil des peuples en 1848 ou la révolution autrichienne échouée, une période marquée par les défaites des forces germaniques par les armées napoléoniennes et par le régime de la Restauration autrichienne ou du *Vormärz*, c'est-à-dire par le régime réactionnaire et autoritaire du ministre Metternich et de son successeur d'après 1848, Alexander Bach.⁷

Trait caractéristique de cette période dans l'Europe centrale est la réduction ou l'abrogation pure et simple (et, vers sa fin, réaffirmation partielle) de la majorité des droits et des libertés octroyés déjà par Marie-Thérèse et par Joseph II, et maintenus par Léopold II, en premier lieu ceux qui régulaient la vie intellectuelle dans les pays héréditaires des Habsbourg, mais aussi, bien que de manière moins intense et assez différente selon les États et les *Länder*, dans le Saint Empire dans sa totalité. Un recueil traitant la censure en Autriche impériale vient de paraître, dirigé par Marie-Elizabeth Ducreux et Martin Svatoš (Ducreux, Svatoš, 2005) qui traite les différents aspects de cette institution et ses effets bien différents selon les périodes. Waltraud Heindl (Heindl, 2005, 30) y distingue une censure des éclairés dirigée contre les "obscurantistes" (*Dunkelmänner*) et leurs écrits. Il n'est pas nécessaire de souligner que les obscurantistes étaient les gens d'Eglise. Elle parle aussi d'une autre censure, mise en oeuvre après la mort de Léopold II et renforcée encore sous Metternich où l'objet à protéger n'est plus les gens et leurs droits à la liberté et au savoir (*sapere aude*) inaliénables mais l'État – le changement de nature qui n'était que très difficilement acceptable par les gens de la culture des Lumières,⁸ et c'est en face de cette culture que certains de leurs successeurs ressentaient beaucoup moins de scrupules. Et au nombre de ces successeurs se trouve aussi le Slovène Bartholomäus (Jernej) Kopitar⁹ Il est pratiquement impossible que ces "héritiers et successeurs" des éclairés ne se sont pas familiarisés avec l'idéologie contre-révolutionnaire importé de l'Angleterre avec la traduction en

allemand des *Réflexions sur la Révolution de France* d'E. Burke avec ses dénonciations des Philosophes et des gens de lettres en Europe centrale et en Italie. "Son livre a donc servi de bréviaire justificatif ultérieur à toutes les mesures de compression intellectuelles suscitées par la peur de la contagion révolutionnaire" selon ce qu'écrit Christophe Charle (2001, 84–85), et dont la contribution à l'anti-intellectualisme central européen devenu depuis endémique constituent deux approches récurrentes: celui de destructivité et celui de partialité devenue ensuite "subjectivité". Je ne peux pas dire avec certitude que Kopitar a lu ce bréviaire, mais c'est très probable ou presque inévitable pour quelqu'un de l'équipe censure de Metternich et de Franz I. Et surtout il est peu probable qu'il n'ait pas connu le sort de ses prédécesseurs.

Le climat fut celui d'accaparement, de falsification et de réutilisation des concepts issus des discours de Lumières et de la Révolution française qui débouchaient d'une part à la perversion des notions et des idées issues de ces "paradigmes" d'idéologie condamnés, et d'autre part à un nouvel nationalisme reposant sur la présupposition d'une parenté quadruple sinon totale de langue (*Sprache*), d'esprit national (*Volksgeist*), de sol (*Boden*) et de sang (*Blut*) tenue pour le critère majeur de l'appartenance nationale renforcé par le distancement de principe des "idées françaises". Celles-ci étaient attribuées, par les hérauts de la nouvelle idéologie, de plus en plus à la dégénérescence prétendue ("évidente") des Français, leurs philosophie et culture, et notamment de leurs moeurs, bref, en construisant une francophobie érigée en digue contre les dangers de toutes sortes. Le revirement en question est décrit dans les termes de la résistance antinapoléonienne par Hagen Schulze qui mentionne aussi les nouveaux contenus des termes nation, citoyen, liberté, etc. sans se soucier trop des implications de ce changement pour (Schulze, 2003, 186–195).

C'est dans cet esprit que l'historiographie slovène, générale et littéraire, prête extrêmement peu d'attention au côté sombre d'un héros culturel ethnique ou national comme Bartholomäus Kopitar. Elle ne fait que quelques allusions très rudimentaires sur son service impérial et fait de son conflit déguisée en bienveillance publique avec les gens autour de la revue *Krajnska Zibeliza* en Carniole qui a provoqué les blocages systématiques de

7 On parle de la première moitié de cette période qu'on appelle parfois "le long XIXe siècle" (du dernier quart du XVIIIe siècle à Grande Guerre, le *Vormärz* en fait parti).

8 W. Heindl énumère les suicidés, les ruinés et exilés: Johann Meyrhofer, Ferdinand Raimund, Adalbert Stifter, ancien instructeur des enfants de Metternich, Nikolaus Lenau devenu malade mental, Grillparzer retiré dans l'émigration interne, un nombre de ceux qui ont quitté l'Autriche pour l'Allemagne.

9 Lui faisaient la compagnie le poète et auteur d'une histoire de la littérature Franz Sartori, le directeur du Burgtheater et publiciste Friedrich Schreyvogel, le poète et rédacteur des *Jahrbücher für Literatur* de Vienne Johann Ludwig Dainhardstein, le préfet de la *Hofbibliothek* et le poète Friedrich Halm, l'ami de Schubert et auteur d'une série de poèmes Johann Mayrhofer, le poète Johann Gabriel Seidl et un slaviste comme lui, Pavel Josef Šafařík.

sa publication un fait de son caractère de scientifique un peu extravagant, têtue et rancunier. (Dans les lettres que linguiste carniolien et *spiritus agens* du petit groupe autour de cette revue Matija Čop – Matthias Zhop a adressé à Kopitar, à propos des obstacles que ce dernier inventait pendant toute une décennie à la parution de ces trois cahiers de poésie, on peut suivre la reconnaissance progressive faite par le linguiste des vraies intentions de Kopitar: de contrôler et d'empêcher, au moins dans son pays natal, une littérature qu'il croyait trop éloignée du modèle populaire voire populiste, trop intellectuelle et trop dangereuse pour le maintien de l'hégémonie idéologique du pouvoir metternichien).

Sans aucun doute, et malgré son apprentissage éclairé et de son amitié avec S. Zois, B. Kopitar participait activement à une autre situation politique et culturelle inédite dans les pays héréditaires en tant que bureaucrate et en tant qu'organisateur de l'espace intellectuel des peuples slaves dans la sphère d'intérêt géopolitique de la monarchie et en tant que linguiste et historien. Il construisait ses connaissances et spéculations à partir d'une notion du peuple-nation tout à fait différente de celle de ses prédécesseurs, amis et protecteurs carnioliens. Herderien par conviction, il s'appuyait sur la nouvelle série de concepts faisant la plate-forme de départ de l'historisme en Allemagne: les notions de la *Volksseele*, du *Volksgeist*, du *Völkisch* constituent, bien que rarement évoqués dans ses écrits, l'arrière-plan de ses développements et de ses actions dans la politique culturelle: *Mementa quia populus est, et in populum revertere!* À cause de cette naturalisation, même biologisation de la nation, chez lui plutôt implicite, le problème majeur auquel il lui fallait trouver une réponse était l'état, le grade de culture des peuples qu'il voulait voir faire partie, et de façon constitutive ou constructive, de l'empire-monde qu'était pour lui la monarchie des Habsbourg, voire sa (et virtuellement aussi leur) patrie unique dont l'unicité commençait à être mis timidement en doute pendant la période du *Vormärz*, par l'invention fantomatique d'autres patries, panslave ou illyrienne, plus harmonisées avec l'esprit herderien.

Pour les raisons de l'alphabétisation et de l'élévation progressive du niveau d'instruction des peuples entiers, et pour celles d'opportunité par rapport au régime en vigueur dont lui-même faisait partie en tant que son "intellectuel organique", la grammaire et l'orthographe avaient pour B. Kopitar priorité sur les belles-lettres.¹⁰ La norme dérivée de l'usage jouissait d'une priorité absolue parce que les Slaves n'avaient pas de modèles

prêts à utiliser, c'est-à-dire de classiques, comme en avaient les Grecs ou les Romains. Mais aussi parce que le défaut des institutions intellectuelles et politiques dans les pays slaves ou peuplés par les groupes slavophones, et notamment en Carniole, l'a emmené à substituer à ces institutions (condamnées à une absence irrémédiable dans le cadre d'un empire absolutiste policier et réactionnaire – et sans qu'il s'est rendu compte de l'illusoire d'une telle substitution) les *institutiones linguae* qui, elles, deviennent pour lui et ses émules plus que les seules règles de grammaire et d'orthographe: elles deviennent institutions au sens fort, promulguant et défendant les lois de base de la culture, de la compréhension du monde.

Dans les questions de la langue et de la culture, B. Kopitar se montrait nettement plus proche à Herder qu'à Schläzer¹¹ malgré qu'il se réclamait lui-même souvent de ce dernier, notamment à propos des langues, cultures et littératures nationales, et malgré que cette dernière "influence" soit fréquemment évoquée par les spécialistes slovènes: il n'est pas possible de parler de l'"*echte Serbität*" à propos de V. S. Karadžić, "*aus dessen Geist und Gemüthe*", dans une perspective schlözerienne bien qu'infléchiée par l'intention d'éloigner les Serbes des Russes. Même le rapprochement de V. S. Karadžić à Homère était fait par Kopitar en fonction de son souci de prouver l'authenticité de la poésie épique serbe recueillie par Karadžić et de la mettre en valeur. Si on est déjà éloigné des frères Schlegel et de leur usage de l'Hellade ancienne dans leur lutte idéologique pour la suprématie culturelle de l'Allemagne (en concurrence avec la France, mais aussi avec les autres nations européennes), on n'est pas très loin de la langue en tant que la maison de l'homme ou du peuple de W. von Humboldt. Là le modèle d'Homère est mis au service d'une préoccupation très "sang et sol" dans la construction de l'identité culturelle serbe moderne, c'est-à-dire libérée du legs de langue paléoslave commun aux Slaves orientaux. C'est ici que s'inscrit le zèle phonéticien de Kopitar imposant le phonétisme extrême aux langues littéraires slaves (selon le principe: un son – un caractère), avec un succès quasi absolu dans le cas de la langue-construction appelée le serbo-croate considérée comme un pas important vers la construction d'une langue écrite partagée par les peuples slaves. Indicatif dans ce sens, mais aussi dans celui de la création d'un pouvoir linguistique, est l'oubli presque total aux XIXe et XXe siècles de son prédécesseur en matière grammaticale et linguistique Blasius Kumerdey (Blaž Kumer-

10 Dans cette perspective, sa doctrine se range de côté de l'utilitarisme maladroit des précurseurs jansénistes des Lumières en Europe centrale et s'accorde mal au sensualisme naissant dans les pays et sociétés germanophones dans le voisinage.

11 L'"*Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian*" in *Von deutscher Art und Kunst*, 1773 de J. G. Herder figure comme source de toute une terminologie du *Völkisch*: la *Naturpoesie* ou la *singende Natur*, les *Nationalgesänge*, les *Lieder des ungebildeten Volkes*. Les ajouts ultérieurs mais dans le même esprit, par Jakob Grimm (le *Volksgeist* qui conçoit sans cesse) et A. von Arnim (la *Volksseele*).

dej)¹² et les difficultés auxquelles cet ami et collaborateur de Linhart et Zois, personnages de proue des Lumières en Carniole, s'est heurté en rédigeant et en publiant sa grammaire de la langue slave carniolienne que les slovénistes ultérieurs, eux-mêmes issus de la coupure produite par l'activité linguistique de Kopitar, ont proclamé rétrospectivement dépassée par le temps et par la grammaire de Kopitar et donc sans intérêt, tout en s'appuyant sur la doctrine kopitarienne et sans une argumentation quelque peu plausible. Ce refus de l'oeuvre de B. Kumerdey et ces disqualifications par Kopitar constituent autant de marques du revirement épistémique dans les années 1830 dans le milieu de Kopitar, destiné en premier lieu à repousser et à effacer les traits essentiels de la culture des Lumières: l'universalisme, le rationalisme analytique, le constructivisme, souveraineté humaine, individualisme (les responsabilités, devoirs, des droits autonomes d'individus) etc. En second lieu, ce revirement construit une clôture linguistique susceptible d'être naturalisée par la suite. Ici l'action linguistique et la préoccupation pour la poésie populaire, que l'on commençait à cette époque à traiter comme poésie nationale, rejoint celle de l'Eglise locale en matière de l'éducation en langue slovène dans les écoles "triviales" pour empêcher à la paysannerie l'accès à une instruction supérieure restée en allemand et latin et, par cela, même les aspirations à une promotion sociale. De ces préoccupations témoigne l'oeuvre didactique de l'évêque de Maribor (Marburg an der Drau) Martin Anton Slomšek.

Les préoccupations de B. Kopitar étaient donc loin d'être désintéressées: la demande schlözerienne d'une élévation des peuples par les beaux-arts, par les sciences et par les belles-lettres n'entre pas dans le noyau de sa doctrine. En conséquence de ses activités dans le domaine de la politique culturelle, une rupture du milieu slovène avec la culture d'Italie du *Seicento* fut introduite, pour ne pas mentionner la francophobie prononcée issue de son influence, bien que (ou, plutôt, parce que) la présence française était longtemps une des sources d'inspiration importantes pour les gens des Lumières en Carniole. Même le "carantanisme" et la "théorie pannonienne" sur les origines du paléoslave

(héritée pour une part, il est vrai, de Zois et de Linhart) étaient fonctionnalisées par Kopitar dans le sens qu'on baptisera d'austroslavisme vers la fin du XIXe siècle. C'est dans ce sens qu'il faut comprendre aussi ses efforts pour créer un centre des études slaves à Vienne ("*Da ist der Tummelplatz der Slawen aus Süd und Nord, West und Ost!*" dans la lettre à Dobrovski du 15-17 mai 1810), une chaire pour le paléoslave et pour les autres patois des "Illyres catholiques" comme tchèque, serbe, croate ou slovène, une académie slave en quelque sorte (*Cathedra linguæ slavicae antiquissimæ communis et ecclesiasticæ*, mais aussi un siège pour *praktischen Diplomatie für Slawen, vorzüglich für Böhmen*).

L'écriture unifiée pour les langues slaves, non pas cyrillique mais composée de lettres latines adaptées, et une seule langue littéraire slave, étaient les visées majeures du panslovénisme (à distinguer du panslavisme trop russocentrique) de Kopitar et de ses adhérents: "les fruits spirituels d'une tribu seront jouis par toutes les tribus, de même que, jadis, l'Ionien Hérodoté pouvait lire aux Grecs, à Olympie, son histoire de toutes les tribus. C'est de cette façon que tous les dialectes (slaves) pourraient vivre – comme jadis les dialectes grecs – un à côté des autres, jusqu'au moment où le plus valable d'entre eux ne finira par se transformer, comme chez les Grecs d'Athènes, en langue littéraire générale."

L'usage d'Homère par Kopitar à propos de la poésie épique serbe recueillie par V. S. Karadžić donnait lieu, chez les ambitieux littéraires slovénophones du *Vormärz* en Carniole et dans les pays voisins, à un essor timide de phyllhellénisme nationaliste et rustique, et notamment chez un certain Janez ou Johannes Vesel. Celui-ci s'est fait rebaptiser, en suite du revirement idéologique panslaviste ou illyrien, version carniolienne, et pour l'usage "poétique", en Jovan Vesel Koseski (1798-1884), un poète médiocre mais bruyant, dominant le second tiers du XIXe siècle, en premier lieu à cause du soutien idéologico-politique de la part des "modérés" autour de Janez Bleiweis qu'il faut scrupuleusement distinguer des amis de M. Čop et de F. Prešeren et des autres adversaires de B. Kopitar réunis autour de la *Krajnska zibeliza*.¹³ Le cas de Koseski pose le problème de la réception sociale de la poésie par le fait même qu'il

12 *Damnatio memoriæ* de ce personnage d'ailleurs intéressant fut tel qu'il ne reste de lui qu'un legs majoritairement manuscrit dans la Bibliothèque nationale et universitaire à Ljubljana issue de la bibliothèque privée de S. Zois, bien qu'il s'agit d'un des initiateurs de Lumières en Carniole, de l'auteur d'une dizaine de manuels scolaires, des traductions et de plusieurs versions de la grammaire de la langue slovène; mais en premier lieu, Kumerdey fut l'initiateur et l'organisateur du réseau scolaire en Carniole avec le soutien de l'impératrice Marie-Thérèse qu'il ait su obtenir. On n'a pas érigé un monument en son mémoire, on a même laissé anéantir sa tombe dans le cimetière Saint-Christophe à Ljubljana. "Pourquoi ce manque de mémoire? demande Branko Slanovic dans son article sur "Blaž Kumerdej", Qui était embarrassé par Blaž Kumerdej même mort?" (Slanovic, 1988, 180). Un début de réponse pourrait on trouver dans le fait que la réforme scolaire de Kumerdey n'a pas eu de l'avenir: une nouvelle réforme, contrôlée par l'Eglise catholique locale, sans buts de l'humanisme éclairé et vouée au maintien de la société des ordres fut mise en place après la fin des Provinces illyriennes et dont la figure de proue était l'évêque de Maribor Martin Anton Slomšek récemment béatifié.

13 *Krajnska zibeliza*, l'*Abeille de Carniole*, fut le titre de trois numéros de cette revue (ou des trois almanachs) parus entre 1830-1834; les collaborateurs principaux en furent M. Kastelic, J. Zupan, F. Prešeren, M. Čop. Le titre évoque l'emblème de l'*Academia operosorum Labacensis* de 1700 et fait allusion à ses suites éclairées.

s'agit là d'un cas extrême: les produits poétiques de cet auteur étaient et sont encore difficiles à déchiffrer, non pas par leur niveau d'exigence trop élevé mais à cause de son piètre don poétique et de sa maîtrise de langue congéniale à ce don, mais par le fait qu'il était pendant une période d'une cinquantaine d'années adoré comme le poète national par excellence.

Mais revenons pour un instant à l'exploitation nationaliste d'Homère. Koseski a traduit un bout de l'Iliade de l'allemand, naturellement dans sa manière "poétique". Le recours à cette référence ancienne était légalisé, malgré la hellénophobie notoire de Metternich dirigée contre les aspirations libératrices des Grecs contemporains, exclusivement dans son rôle de modèle d'une littérature "véritablement issue du peuple".

Un autre cas encore: comme une histoire vectorisée ou téléologique dans le sens de l'historisme, adapté superficiellement aux conditions d'une situation provinciale, ne pourrait se passer des grands hommes de toutes espèces, on était et est encore peu favorable à l'introduction d'un traitement critique de ces images précieuses. Bien que les gestes et les activités de Kopitar comme censeur sous le prince Metternich et le comte Josef Sedlnitzky sont assez bien documentés dans les archives du Bureau de la Cour de police et de la censure et dans les autres archives à Vienne, aussi dans la collection de sa correspondance à Ljubljana transcrite par Ivan Prijatelj (disparue dans sa version originale), on a régulièrement assimilé ce dignitaire de la bureaucratie impériale à l'évolution linéaire de la culture littéraire slovène.

Il faut tenir compte ici de deux *clusters* qui, selon Robert P. Kann, constituaient le cadre mental de la culture dans l'Autriche du XIXe siècle: l'un indistinctement religieux et esthétique supposément l'héritage du baroque, et l'autre unifiant le moral, le politique et le scientifique dans une tradition de l'*Aufklärung*. Un autre trait distinctif des Lumières central – européennes: la servitude des savoirs dans le cadre conceptuel d'un utilitarisme très spécifique, se trouvait renforcé par la subordination des savoirs érudits aux "besoins de la nation" en gestation ou aux exigences de l'État, éclairé ou non. Cette caractéristique, selon F. Venturi, distingue l'*Aufklärung* des Lumières françaises. Ainsi, plusieurs paramètres idéologiques ont été mis en jeu qui menaient à la dénégation des seconds moyennant les premiers. Il s'agit là en premier lieu de l'antagonisme entre le cosmopolitisme des encyclopédistes et le patriotisme des locaux ou des nationaux accentué par la guerre de

sept ans, et qui donnera, vers la fin du XVIIIe siècle, cette manière de voir et d'agir qu'on s'est habitué d'appeler le préromantisme,¹⁴ mais qui pourrait être qualifié selon R. Kann, notamment dans le cas de l'Autriche, de pré-Lumières (Kann, 1962).

TOPONYMES

Qu'on revienne à nos moutons! À cause des composantes un peu spéciales des histoires nationales des sociétés ethniques sans leurs propres États dans l'Europe médiane, qui, avec (exception faite des territoires habités par une population majoritairement germanophone qui constituent la République autrichienne actuelle) la reconnaissance des lieux physiques connus de l'histoire de l'Empire des Habsbourg est rendu, sous leurs noms "re-nationalisés", difficile ou même impossible pour les non initiés. Il va de soi que cette constatation vaut aussi pour la Slovénie. Avec la dissolution de l'Autriche-Hongrie en 1919, les toponymes ont subi un changement radical et définitif. Dans le nom de la capitale slovène Ljubljana il est impossible de reconnaître Laibach de jadis, le siège de l'état-major de la *Vojna krajina* (*Pays de guerre*) de l'histoire militaire des premières guerres autrichiennes contre les Turcs, ou bien le lieu du Congrès de la Sainte Alliance en 1821. La bataille de Caporetto est devenue bataille de Kobarid, le fleuve Isonzo est appelé Soča. Depuis la création, sur le territoire de l'ex Yougoslavie, des États successifs communs aux Slaves du sud (L'État des Slovènes, Croates et Serbes en 1918, remplacé aussitôt par le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes rebaptisé lui-même une décennie plus tard le Royaume de Yougoslavie pour devenir à la fin de la Deuxième guerre mondiale la République fédérative populaire de Yougoslavie suivie, elle, par la République fédérative socialiste de Yougoslavie). Dans ces États qui suivaient la ruine de l'Autriche-Hongrie, l'utilisation des noms allemand et italien de la capitale des Slovènes était pratiquement abolie sinon tacitement interdite, sans qu'on se souciât de sa persistance hors du domaine linguistique yougoslave. Les gens qui ont fait leur école après l'évanouissement de la monarchie danubienne sont devenus incapables de reconnaître cette capitale sur les cartes géographiques ou dans les atlas entassés encore en abondance pendant les années 1950 dans toutes sortes des dépôts des anciens manuels scolaires.

Dans la majorité des toponymes ainsi nationalisés, il ne s'agit guère de noms inventés de toutes pièces dans

14 F. Venturi commente le phénomène d'une manière qui, aujourd'hui, semble naïve: "Les attaques contre le cosmopolitisme sont alors alimentées, un peu partout, par une participation plus intense de chaque pays à son propre passé, par la réminiscence de vieilles images oubliées et la naissance d'images nouvelles, depuis le patriotisme suisse, par exemple, jusqu'à celui qu'évoquent les *Bourgeois de Calais*, depuis le germanisme primitif jusqu'au mythe naissant de Genève. C'est ce monde auquel on a donné le nom préromantisme ..." (Venturi, 1971, 21).

Fig. 1 / Sl. 1: Gojmir Anton Kos: Umestitev na Gosposvetskem polju.

l'esprit de l'autarchie culturelle des nations "enfin libérées", mais des noms longuement connus et utilisés, n'étant secondaires que par les usages étatiques. La suppression des noms allemands créa une rupture avec le monde environnant, qui effaça pour un certain temps des pays entiers de la carte mentale internationale, et d'autant plus efficacement que, dans un premier temps, dans les nation issues de l'ancien *Gesamtstaat*, on n'a ressenti que peu d'intérêt et n'a consacré que peu d'efforts pour surmonter les obstacles linguistiques ainsi créés.

Une blessure fut portée à la mentalité sur place, une réduction des possibilités d'expression fut exécutée, tout comme si, par ce triage, par cette décision pour certains des toponymes qu'on avait à sa disposition dans un moment historique et le refus de tous les autres homologues jusque là en vigueur, on s'avait fait extraire tout une partie de ses capacités mentales. Le processus

en cours dans une telle situation sociale demande la mise en œuvre de toute une stratégie de refoulement, l'oubli de pans entiers du passé devenus non convenables. Cette mise en œuvre fut pourtant conçue et exécutée de façon officielle et autoritaire, sans doute non sans présence d'un côté affectif. Quelque chose de semblable se passait au même moment dans les autres pays héritiers de la double monarchie, par exemple dans le pays tchèque, comme l'a noté M.-A. Ducreux dans son article d'introduction dans *Histoire et nation en Europe centrale et orientale. XIXe-XXe siècles* (Ducreux, 2000), mais, pour une bonne part, avec les enjeux et les démarches beaucoup moins exclusifs.

On s'attendrait que le succès de telles interventions dans les mentalités sur place serait plutôt médiocre et précaire. Bien au contraire, des facteurs inattendus sont intervenus, d'un côté il y a le fait des interventions systématiques, autoritaires et insistantes de la part des

nouveaux groupes au pouvoir, et, de l'autre, celui de la culture idéologico – intellectuelle existante qui n'avait pas une consistance et une constance très prononcées. Chez les Slovènes, ce qui résistait au changement radical – et, en fin des comptes, à la perte au moins partielle de l'identité collective par la réduction de la mémoire collective – n'était pas la mémoire des lieux, des noms propres et de la culture littéraire à laquelle on participait auparavant à travers le système scolaire d'un autre État qui, s'il n'existait plus sur les cartes géographiques et dans les formalismes judiciaires, il ne cessait pas d'être pour autant l'objet de la haine ostensible et de la dénégation systématique. Ce qui a été conservé dans son état quasi intégral, est la mémoire inconsciente, automatique de la forme du pouvoir dans la société (et dans l'État) et de l'idéologie régnante transposée, dans une grande mesure intacte, dans les conjonctures sociales et administratives nouvelles. On s'est débarrassé donc des toponymes, parfois des noms propres personnels et, parfois, des noms de famille "étrangers", de la terminologie administrative et militaire, du bilinguisme "imposé". Mais, en revanche et en même temps, on maintenait la matrice idéologique ancienne qui fonctionnait sans entraves en organisant la conjoncture historique nouvelle selon les déterminations du modèle idéologique ancien intériorisé et naturalisé au cours du temps.

Ce que je viens de dire n'est pas limité au seul domaine des noms propres. Dans les domaines plus intellectuels les attitudes sont encore plus étranges. Comme celle que j'ai donné à entrevoir à propos des journaux de langue allemande. Non pas la comparaison entre ce qui aujourd'hui et dans les endroits divers fonctionne comme le lien social, mais l'effacement systématique des pans entiers du passé, même de la conscience des chercheurs en histoire.

D'après ce qu'on est capable de détecter dans les sources conservées dans les archives, bibliothèques et musées en Slovaquie, mais aussi pour une grande partie dans les archives à l'étranger, surtout à Vienne, à Graz et à Klagenfurt (Celovec) pour les temps d'avant la Grande guerre, et à Belgrade pour le temps plus récent (mais aussi à d'autres localités comme par exemple Venise, Trieste, Zagreb, etc.) – et on n'a pas pris le soin d'en obtenir au moins les transcriptions, les fac-similes, les photocopies etc. – toutes les situations historiques qui se sont développées sur le territoire slovène étaient fortement complexes déjà à cause de la pluriethnicité et du plurilinguisme présents constamment dans le passé du pays. Et c'est bien cette complexité qui entre si mal dans le schéma d'une histoire et d'une société purement ethniques qu'on ressent encore comme l'argument de base en faveur du triage nationaliste.

"TÂCHES" DES HISTORIENS

Les tâches représentent un argument fréquemment en usage dans les sciences sociales des pays de l'Europe centrale. Elles y jouent le rôle de la justification des triages dans le passé pour les besoins d'aujourd'hui. Être chargé des tâches ou des devoirs issus, dans leur majorité absolue, d'une conjoncture d'idées ou d'une constellation de forces du pouvoir dans un certain milieu me semble une métaphore qui appartient à la connotation administrative, militaire ou industrielle, donc à un système de disponibilité, sinon de servilité et de dépendance aussi morale qu'économique vis-à-vis le pouvoir du moment. Je ne veux pas dire que telle soit toute usage du mot: il existe bien sûr de tâches issues de la problématique historique, par exemple. Pour illustrer ce que je voudrais rendre visible, j'ai tiré d'un texte de l'historien slovaque Pavol Petruš, publié en français, un fragment pour l'exposer à une analyse rapide (je suis sûr que, dans les textes non traduits de cet auteur et de ses collègues on pourrait trouver des exemples encore plus clairs). Ce fragment est le suivant:

"Ceux qui avaient nié le rôle objectivement joué par l'Eglise la reconnurent comme un des éléments les plus constructifs de l'histoire slovaque. Ceux qui avaient analysé l'Etat slovaque comme un phénomène réactionnaire se sont mis à croire qu'il représentait le point culminant de la vie étatique slovaque, etc. Il me semble qu'il vaut mieux éviter de chercher à savoir si le passage par la contrainte socialiste a été une chance ou un malheur pour l'historiographie. Il est certain qu'une "nouvelle" historiographie ne peut naître de rien, il faut que l'ancienne s'adapte aux besoins nouveaux" (Petruš, 1996). Et pourtant la Slovaquie, comparée à la société vivant au début du XIXe siècle sur le territoire qui est devenu ensuite la Slovaquie, présente un certain nombre d'avantages dont le plus important semble l'existence de l'université à Trnava à partir de 1635 ainsi que celle du nombre élevé des bibliothèques privées du XVIIIe siècle relativement riches.

Le relativisme cynique qu'on peut déceler dans le fragment cité n'est pas dû, dans sa totalité, à l'auteur – il en est probablement peu conscient – mais en premier lieu à l'habitus spécial de l'historien dans la société slovaque: les préoccupations de connaissance s'effacent devant une volonté de se maintenir en position, parfois devant la simple besoin de survie dans la profession. Je n'ai aucune envie de porter les verdicts moraux sur les personnes dont je ne connais ni la vie ni les gestes. Mais je crois nécessaire un jugement sur la position épistémologique des discours qui se présentent comme ceux des sciences sociales. En tout cas, la réhabilitation de l'Eglise et de l'État Quisling de Slovaquie n'entrent pas dans le champ de la problématique de la science historique mais dans celui de l'idéologie du moment et des décisions politiques à partir d'elle. De plus, toute la

"modernisation" de cette science réside, dans le cas cité, dans l'adaptation de l'histoire aux besoins du régime du pouvoir en vigueur et dans le refus de se poser les questions sur la nature de l'historiographie locale.

Bien que P. Petruš ne parle pas de tâches – il parle des nécessités d'adaptation – sa déclaration un peu naïve nous permet de nous rendre compte de la nature du discours qu'on prend trop souvent dans l'Europe centrale pour la science de l'histoire. Dans le même recueil, on peut lire aussi deux textes sur l'historiographie slovène par l'historien universitaire slovène Peter Vodopivec (1996, 127–138). C'est bien lui qui convertit les nécessités de la tactique de survie en des tâches données par un sujet mystérieux et non nommé par lui. Selon lui les historiens cherchent à comprendre leurs tâches du moment ce qui prolongerait leur position en face de l'idéologie du régime qu'on préfère appeler le moment historique. Il serait condamné, autant avant tout changement du régime qu'après lui, à deviner les désirs des gouvernants, leur nécessité de disposer d'une interprétation du passé qui leur procurerait la légitimité tout en construisant une tradition factice confirmant ou révélant les droits historiques ou les "titres de noblesse" des dominants du moment.

C'est pour cette raison que là où par exemple Marie – Elizabeth Ducreux parle de la "tâche qui se profile" et qui "est d'une autre ambition (que celle de l'histoire nationale tchèque traditionnelle), puisque le déplacement de point de vue modifie aussi les objets envisagés, dans ce cas l'histoire de la monarchie des Habsbourg, et qu'il devient possible à appliquer aux pays qui l'ont constituée les propositions de l'histoire croisée", le mot "tâche" n'a pas la même signification que dans le cas précédant (Ducreux, 2005).

Dans sa tentative d'expliquer le repli de l'historiographie slovène sur la seule ethnie des Slovènes, P. Vodopivec recourt à une évidence comme s'il s'agit là d'un fait de nature: "En bref, dit-il, très peu de recherches concernant d'autres peuples yougoslaves ou l'histoire yougoslave en général, ces points n'étant traités que dans leur rapport que dans leur rapport avec l'histoire de la Slovénie elle-même. On assurait, ce faisant, plus ou moins la continuité avec la tradition historiographique de la fin du siècle dernier (i. e. XIXe siècle), qui s'était posée pour tâche principale d'écrire l'histoire du peuple slovène" (Vodopivec, 1996, 129). Or, qu'est-ce que le peuple ou ethnie slovène avant 1848 et même après? En évitant de définir le phénomène on se maintient dans une situation diffuse où les Slovènes apparaissent comme un être collectif sans commencement et sans fin, mais rigoureusement délimité et sans possibilité d'une promiscuité avec les autres; cette délimitation est selon toute apparence la seule prémisses permettant une définition: les Slovènes ne sont pas les autres. À l'intérieur de l'entité sociale ainsi isolée, il n'y a plus de différenciation (au moins pertinente pour une

telle histoire et une telle définition de la nation), dans une anomie brumeuse où on se partage tout et où on s'attribue tout (sauf parfois à ceux qui ont fait quelque chose en tant que personnes individualisées exclues des "nôtres" et non pas en tant que noms propres vidés de contenu et séparés de toute existence réelle). C'est probablement bien pour cette raison que, selon toute évidence, P. Vodopivec n'a pas ressenti aucun scrupule en attribuant les traductions des ouvrages des historiens étrangers à cette collectivité confuse des historiens slovènes bien que, pratiquement, ils ne prenaient part ni dans l'initiative ni dans l'exécution de cette entreprise d'édition. Bien au contraire, les collègues de P. Vodopivec à l'Université de Ljubljana ont mis presque une décennie entière avant qu'ils ne se soient décidés de mettre les textes de Duby, de Perry Anderson, de Momigliano, de Finley, de Le Goff, de Vidal Naquet etc. sur leurs listes de la littérature conseillée aux étudiants (Vodopivec, 1996, 135).

Un moment sous-jacent de ce type du discours sur la *nation*, existant encore en 1996, était l'interdit pesant sur ce mot (et non pas sur la notion dans certains contextes) ou bien le contrôle strict de son usage. Bref, en 1996 le mot suscite un certain malaise, car enfin il était fortement marqué pendant tout un demi-siècle. Désigner quelque chose comme *nationale* était encore en 1989 une transgression des bonnes manières du socialisme autogestionnaire, ce qui entraînait le risque d'être traité de nationaliste impliquant une menace réelle sur la carrière et le bien-être du concerné. Mais on était plus ou moins libre d'agir de manière nationaliste sous la seule condition que le mot *nation* ne soit pas prononcé. Ceci n'a pas contribué à la clarté d'expression, mais qui, en revanche, a beaucoup apporté à la création d'une manière d'expression par allusions et par allégories. Et je crois que c'est bien à cause de cette dissolution ou cette viscosité du savoir permis et transmis par le système scolaire que les historiens et leurs homologues dans les autres sciences sociales ont perdu ou, plus probablement, n'ont pas acquis la capacité de voir un amalgame du totalitarisme bureaucratique et du nationalisme tribal ou raciste du sang et du sol également totalitaire (malgré l'expérience immédiate de la conjoncture idéologique du socialisme réel ou du socialisme autogestionnaire, donc du type staliniste soviétique ou yougoslave, ou bien parce qu'ils en ont fait parti). Enfin c'étaient les communistes, au moins en Slovénie et dans les autres pays yougoslaves, mais cela vaut aussi pour les soviétiques et les intellectuels organiques des autres pays de leur bloc, qui agissaient dans le sens de l'histoire nationale ainsi conçue, et beaucoup moins pour les intellectuels tout court. Les historiens, en tant que nationalistes, se sont rendus au moins sans réserves sinon volontiers au "service du peuple", et d'autant plus facilement que c'étaient eux qui ont contribué à la création de la confusion entre les

termes nation et peuple, *narod* et *ljudstvo*, que j'ai déjà évoqué. Et c'était un écrivain slovène, Ivan Cankar, contemporain de Robert Musil et de Karl Kraus, et non pas un philosophe, sociologue ou historien, qui a déjà constaté au début du XXe que par le "service du peuple" on voulait dire le service des gouvernants du moment. L'identification des donneurs des tâches de l'historiographie ne devrait pas représenter un effort difficile.

Il n'est pas trop surprenant que, parmi les tâches de l'historiographie slovène, on chercherait en vain un projet d'une reconstruction épistémologique. Bien au contraire, on cherche d'élargir l'assortiment des objets empiriques en les soumettant aux méthodes de recherche et surtout aux modalités de conceptualisation et

d'interprétation bien "éprouvées" dans le passé (sur ce sujet aussi Kramberger, 2002a).

La préoccupation principale bien que non pas toujours très consciente de P. Vodopivec et de la majorité de ses pairs est donc de dissimuler l'inconvénient que représente pour eux l'existence des problèmes épistémiques, tout à fait légitimes dans un champ de recherche mais non intelligibles pour eux; ce qui ne les empêche pas de faire semblant d'être ouverts à tous les vents et réduire, par ce fait même et d'une manière assez certaine, l'intérêt éventuel des autres historiens pour les "sujets slovènes". On fera tout pour éviter d'attirer un intérêt quelconque sur les "sujets slovènes" hors de la Slovénie elle-même.

ODBIRANJE IZ PRETEKLOSTI: PREDMARČNI ČAS IN NJEGOVA RECEPCIJA V DANAŠNJI SLOVENIJI. RAZMIŠLJANJA O "DOBREM", "SLABEM", "NEPRIMERNEM"

Drago Braco ROTAR

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,

SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8

e-mail: braco.rotar@fhs-kp.si

POVZETEK

Od propada sovjetskega politično vojaškega sistema in krvave razpustitve jugoslovanske federacije naprej strašijo po obeh nekdanjih v svojih blokih nasprotujočih si delih Evrope problemi mentalitet, ki so bile ustvarjene s prilagajanjem specifičnemu družbenemu življenju, to pa je nenadoma izginilo. V vsakem delu Evrope strašijo na drugačen način, vendar tako, da v obeh delih največkrat omogočijo ali celo povzročijo in spodbujajo izogibanje dejanskim razsežnostim tega evropskega razcepa, ki nikakor ni produkt zgolj boljševikov in njihovih učencev. Poleg tega ideološko kulturna avtonomija Srednje Evrope, ki jo sestavljajo različna pobožnjakarstva in mračnjaštva, a tudi leposlovja, glasbe, slikarstva, filozofije in znanosti, všteti t. i. ljudsko kulturo, obstaja vsaj od zatona razsvetljenstva oz. Aufklärung v njegovi regionalni razpršenosti. Od tistega časa naprej so nekatere besede – nacija, narod, ljudstvo, svoboda, individuuum, državljani, državljanskost, duh itn. – kljub videzu postale neprevedljive. Kadar jih prevajamo neposredno in si jih razlagamo brez zadržkov, zaidemo v igro varljivosti, površinskih videzov, katerih žrtve so ob politikih in novinarjih, ki absolutno prednjačijo, vse prevečkrat tudi raziskovalci na področju humanističnih in družbenih znanosti.

Prav zato poskuša avtor najprej opozoriti na slaba srečanja, ki ne prinašajo nič produktivnega in le onemogočajo stike med dejanskimi in kvalitetnimi raziskovalci iz obeh evropskih območij: na območju, ki je izšlo iz nekdanjega sovjetskega bloka, intelektualce prvega ranga le izjemoma najdemo v vodstvih državnih institucij, v institucijah, ki jim dajejo zavetje akademije znanosti, v organih, ki odločajo ali v vodstvih založniških hiš, itn. Za nosilce nacionalnih nagrad, člane častnih korpusov, vsakršne dostojanstvenike, javne osebnosti v teh krajih je le malo možnosti, da bi bili zanimivi intelektualci in kakovostni raziskovalci. Vendar ta posebnost ni samo posledica 50 let stalinizma in njegovih podzvrsti, temveč je produkt birokratskega in utilitarističnega pojmovanja družbe in države, kombiniranega s pobožnjakarstvom; uveljavila se je pred približno dvema stoletjema, po smrti razsvetljenega cesarja Jožefa II. Prav zato je po avtorjevem mnenju potrebna podrobna revizija regionalne zgodovine, in to z vseh zornih kotov. Ta revizija se je že začela: pri njej zelo resno sodelujejo raziskovalci iz različnih okolij in prav zato narašča tudi nevarnost intelektualnih nastopaštev oz. prevar. Avtor si v pričujočem besedilu prizadeva utreti pot k

redefiniranju zgodovine predmarčnega obdobja in pri tem opozarja na nekatere objekte, med njimi na prisilno preobrazbo mentalitet, ki jih kanonične nacionalne zgodovine puščajo vnemar, hkrati pa opozarja na olepšave preteklosti in sedanjosti, ki izdajajo znanstvene agense lokalnih establishments.

Ključne besede: memorije, zgodovine, ponaredki, prigrabitve preteklosti, kulture, ideologije, province

RÉFÉRENCES

- Assman, A. (1994):** Construction de la mémoire nationale. Une brève histoire de l'idée allemande de Bildung. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'Homme.
- Charle, C. (2001):** Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Paris, Le Seuil, Points – Histoire.
- Ducreux, M.-E. (2000):** "Nation, État, Éducation. L'enseignement de l'histoire en Europe centrale et orientale". Dans: M.-E. Ducreux (dir.): Histoire et nation en Europe centrale et orientale, XIXe–XXe siècles, numéro spécial de la revue Histoire de l'éducation. Paris – Lyon – Rouen, Institut national de recherche pédagogique, 5–36.
- Ducreux, M.-E., Svatoš, M. (2005):** Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850, 3 vol. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.
- Ducreux, M.-E. (2005):** "L'encadrement des lectures de la population de la Bohême au XVIIIe siècle". Dans: Ducreux, M.-E., Svatoš, M. (éds): Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850, I. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.
- Foucault, M. (1966):** Mots et les choses. Paris, Gallimard.
- Foucault, M. (1969):** Archéologie du savoir. Paris, Gallimard.
- Gestrin F. (1991):** Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem. Ljubljana, Slovenska matica.
- Gestrin F., Melik, V. (1966):** Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Hartog, F. (2003):** Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps. Paris, Le seuil.
- Heindl, W. (2005):** "Zensur und Zensoren, 1750–1850. Literarische Zensur und staatsbürgerliche Mentalität in Zentraleuropa: Das Problem Zensur in Zentraleuropa". Dans: Ducreux, M.-E., Svatoš, M. (éds): Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850, I. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 27–37.
- Kann, R. (1962):** Kanzel und Katheder. Studien aus österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik. Vienne.
- Koselleck, R. (1989):** Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten. Francofort-sur-Main, Suhrkamp Verlag.
- Kramberger, T. (2001):** Maurice Halbwachs in družbeni okviru kolektivne memorije. Dans: Maurice Halbwachs: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis, 211–258.
- Kramberger, T. (2002a):** Inversion dans l'objectivation. Le mouvement régressif d'une culture provinciale faisant office de la culture nationale. Monitor ISH, vol. IV, no 1–4. Ljubljana, 53–70.
- Kramberger, T. (2002b):** *Doxa et fama*. O produkciji "javnega mnenja" in strategijah pozabe – elementi za mikroštudijo. Družboslovne razprave, vol. XVIII, no 41. Ljubljana, 63–100.
- Kramberger, T. (2003):** Od *Joining the club* h grotesknosti slovenske adaptacije na neoliberalizem. Družboslovne razprave, 19, 2003, 43. Ljubljana, 77–95.
- Kramberger, T., Kotnik, V. (2005):** Monografija o ISH. Ljubljana, Tropos – društvo za zgodovinsko socialno in druge antropologije ter kulturne dejavnosti.
- Kreml, A. (1845):** Dogodivšine štajerske zemle s posebnim pogledom na Slovence. Gradec.
- Marès, A. (éd.) (1996):** Histoire et pouvoir en Europe médiane. Paris – Montréal, L'Harmattan.
- Matić, D. (2002):** Nemci v Ljubljani 1861–1918. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Miladinović Zalaznik, M. (2000):** Das Revolutionsjahr 1848 in in dem laibacher Blättern, Laibacher Zeitung, Illyrisches Blatt und Kmetijske in rokodelske novice. In: Amann, K. et al. (éds): Literarisches Leben in Österreich 1848–1890. Wien – Köln – Weimar, Böhlen Verlag.
- Petruf, P. (1996):** L'historiographie slovaque dans les années 1990–1994. Dans: Marès, A. (dir.): Histoire et pouvoir en Europe médiane. Paris – Montréal, L'Harmattan, 139–145.
- Pomian, K. (1996):** Logique de la mémoire, logique de l'histoire. Dans: Marès, A. (dir.): Histoire et pouvoir en Europe médiane. Paris – Montréal, L'Harmattan, 309–319.
- Radics, P. (1912):** Die Entwicklung der deutschen Bücherwesens in Laibach. Kulturbilder anlässlich der Eröffnung des Kaisers Franz Josef Jubiläumstheater. Laibach.
- Rotar, B. (1985):** Risarji: učenjaki. Ideologije v urbanizmu in arhitekturi. Ljubljana, Delavska enotnost, 221.

Rotar, B. (2001): La quête de l'identité: "die Judenfrage" et la production de l'identité ethnique dans un pays sans Juifs. *Monitor ISH*, 3, 2001, 1/2. Ljubljana, 15–27.

Rotar, B. (2004): Épuration comme forme de culture: les transformations des paradigmes mentaux en Carniole au XIXe siècle. Une contribution à la conceptualisation de l'histoire provinciale. *Monitor ZSA*, 6, 2001, 1/2. Ljubljana, 45–70.

Schorske, K. (1998): *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism.* Princeton, Princeton University Press.

Schulze, H. (2003): Država in nacija v evropski zgodovini. Ljubljana, Založba /cf*.

Slanovic, B. (1988): Blaž Kumerdej. *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 36/3. Ljubljana, 175–184.

Šlebinger, J. (1937): Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936. Ljubljana.

Tavzes, J. (1929): Slovenski preporod pod Francozi (La renaissance slovène sous les Français). Ljubljana.

Vatovec, F. (1961): Slovenski časnik 1557–1843. Ljubljana.

Vatovec, F. (1937): 140 let slovesne žurnalistike. Maribor.

Venturi, F. (1971): *Europe des Lumières. Recherches sur le XVIIIe siècle.* Paris–Haye, Mouton & Cie.

Verginella, M. (1999): Il peso della storia. Dans: Verginella, M. (ed.): *Fra invenzione della tradizione e riscrittura del passato: la storiografia slovena negli anni Novanta.* *Qualestoria*, 27, 1 juin 1999. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione del Friuli–Venezia Giulia, 9–34.

Verginella, M. (2001): Uso della storia nella Sonderweg slovena. *Storica*, 7, 2001, 19. Rim, 97–116.

Verginella, M. (2004): The political use of history in Slovenia and along the Italo-Slovene border. *Monitor ZSA*, VI, 1–2. Ljubljana, 71–76.

Vodopivec, P. (1996): L'historiographie en Slovénie dans les années 80. Dans: Marès, A. (dir.): *Histoire et pouvoir en Europe médiane.* Paris–Montréal, L'Harmattan, 127–138.

Vodopivec, P. (2006): Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana, Modrijan.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-01-10

UDK 904:738.8(497.4 Sp. Škofije)

UPODOBITEV RIMSKE STEKLARSKE PEČI NA OLJENKI. IZJEMNA NAJDBA IZ SPODNJIH ŠKOFIJ

Irena LAZAR

Pokrajinski muzej Celje, SI-3000 Celje, Muzejski trg 1

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: Irena.Lazar@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V letih 2002 in 2003 so v Spodnjih Škofijah pri Kopru (najdišče, imenovano Križišče) raziskali del rimskega grobišča ob rimski cesti (via Flavia Tergeste-Pola). V enem od grobov je bila priložena oljenka z reliefom steklarske peči. Relief predstavlja v sredini steklarsko peč in ob njej steklarja pri delu. Desni piha v steklarsko pipo, levi mu pomaga ob peči. Osrednji del tvori peč, deljena v dva dela. Spodnji služi kot kurišče, v gornjem delu je delovna odprtina steklarja. Iz rimske dobe so znane le tri oljenke z upodobitvijo steklarske peči. Nedavne arheološke najdbe v Franciji potrjujejo, da so bile rimske peči deljene na dva prostora, tako kot nam kažejo reliefi na oljenkah, edinih znanih upodobitvah iz rimske dobe. Glede na sestavo in skromen obseg grobnih pridatkov lahko grob umestimo v drugo polovico 1. stoletja ali morda na začetek 2. stoletja.

Ključne besede: rimska doba, Spodnje Škofije, steklarstvo, oljenka, steklarska peč, pihanje stekla

RAFFIGURAZIONE DI UNA FORNACE ROMANA PER VETRO SU UNA LUCERNA. RITROVAMENTO ECCEZIONALE A SPODNJE ŠKOFIJE

SINTESI

Negli anni 2002 e 2003 a Škofije nei pressi di Capodistria (sito archeologico denominato Križišče) si sono svolti dei lavori di scavo di un cimitero romano, costeggiato da una via romana (via Flavia Tergeste-Pola). Una delle tombe ospitava una lucerna con un bassorilievo raffigurante una fornace per vetro. Al centro si vede la fornace per vetro e di lato due maestri vetrai impegnati nel loro lavoro. Il maestro a destra soffia nell'apposita canna, mentre il vetraio sulla sinistra è impegnato con la fornace. Nella parte centrale è raffigurata una fornace, divisa in due blocchi. La parte inferiore ospita il forno vero e proprio, la parte superiore invece rappresenta il tavolo da lavoro del vetraio. Siamo a conoscenza di soli tre esempi di raffigurazione dei forni per vetro dal tempo dell'antica Roma. I recenti ritrovamenti archeologici in Francia confermano che i forni romani erano divisi in due camere, come viene confermato dai bassorilievi sulle lucerne, le uniche testimonianze di Roma giunte sino a noi. In base alla composizione e al numero modesto di accessori trovati, possiamo datare la tomba alla seconda metà del I° secolo o forse all'inizio del II° secolo.

Parole chiave: età romana, Spodnje Škofije, arte vetraia, lucerna, fornace per vetro, soffiatura del vetro

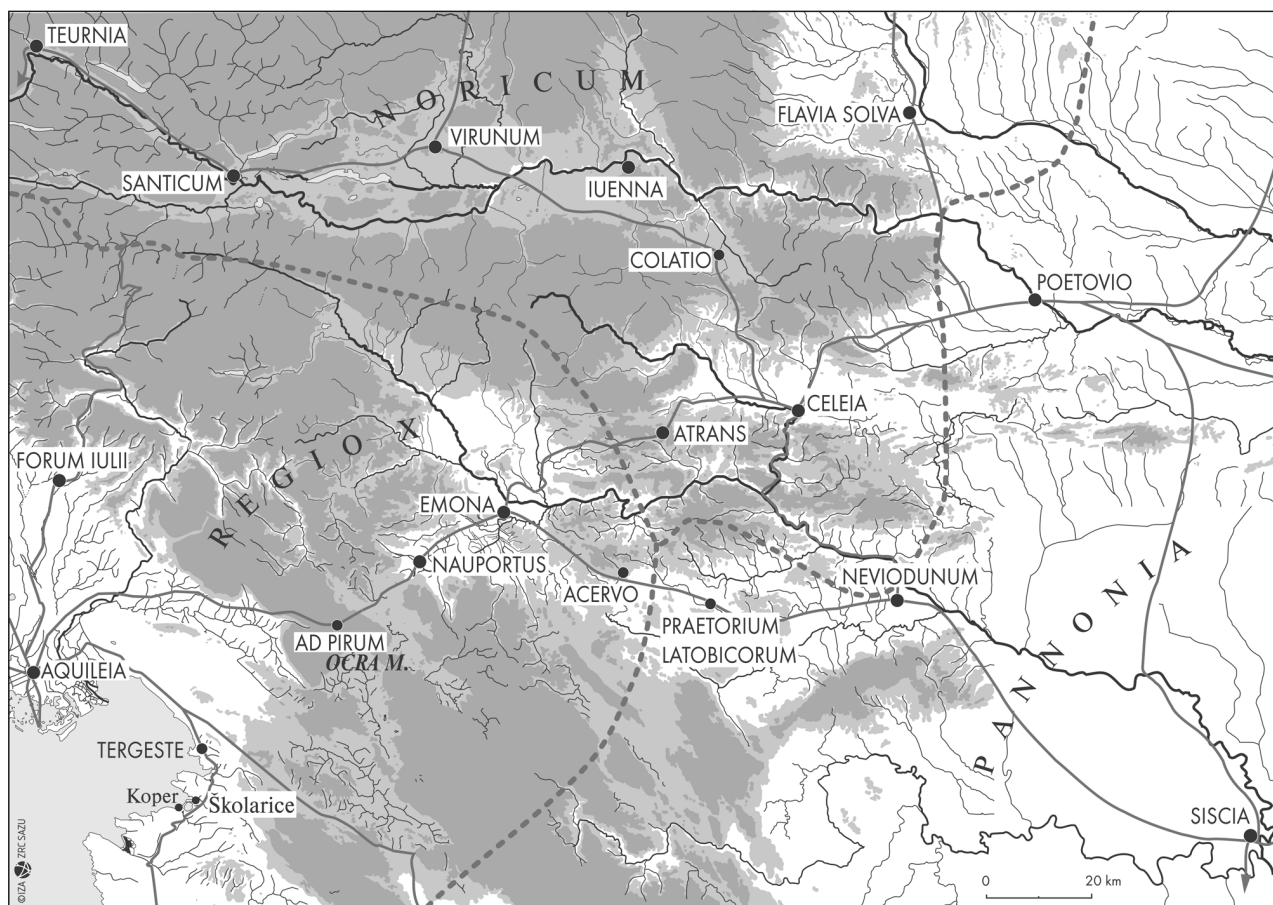
Med zaščitnimi izkopavanji na trasi bodoče avtoceste so v letih 2002 in 2003 v Spodnjih Škofijah pri Kopru (Slovenija), na arheološkem najdišču, poimenovanem Križišče, raziskali del rimskega grobišča (Novšak, 2003a, 165). Ležalo je ob glavni rimski cesti (*via Flavia*), ki je bila v rimski dobi med 1. in 5. stoletjem osrednja prometna povezava med Tergestom (Trst) in Polo (Pula) (sl. 1; Šašel, 1975, 97). Na severnem robu grobišča sta se na cesto priključila dva cestna odcepa, eden je vodil proti rimski vili v neposredni bližini (Školarice na hribu Bečajevec), drugi pa proti antičnemu naselju Srmin.

Grobišče je bilo raziskano ob vzhodnem robu ceste. Nekropola je imela tlakovane grobne parcele, na vzhodni strani jo je omejeval 2 m visok, kvalitetno grajen zid iz peščenjaka. Raziskane so bile tri grobne parcele. Skrajno severna grobna parcela je bila kvadratne oblike (16 x 16 m) in je ležala neposredno na križišču odcepa proti vili Školarice, ki je ležala nedaleč stran (Novšak, 2003b, 258). Grobovi na parcelah se razlikujejo tako po

načinu pokopa kot po obliki. Na treh grobnih parcelah je bilo raziskanih 27 žganih in 16 skeletnih pokopov ter 6 grobov novorojenčkov. Datirani so v čas od 1. do 5. stoletja. Tlorisne razporeditve ni bilo opaziti, večina grobov je bila žganih. Prevladoval je tako imenovani pokop tipa *bustum* – sežig pokojnika neposredno nad izkopano jamo.

Sodeč po kvaliteti pridatkov, je bilo tu pokopanih nekaj socialno dobro situiranih posameznikov. Lega severne parcele ob cestnem odcepu proti vili nakazuje, da je bila morda v zgodnejši fazi (1. stoletje) v posesti lastnikov vile.

Med žganimi grobovi je posebej zanimiva grobna celota (terenska oznaka SE 152), ki je bila odkrita v zgoraj omenjeni grobni parceli.¹ V grobu je bila poleg drugih pridatkov priložena odlično ohranjena glinena oljenka (sl. 2) z upodobitvijo steklarske peči in steklarjev ob njej (Lazar, 2004, 28, sl. 15, kat. št. 25; Lazar, 2005b,

Sl. 1: Karta Slovenije z vršanim najdiščem (priprava karte Mateja Belak, ZRC SAZU).

Fig. 1: Map of Slovenia with the location of the site (map prepared by Mateja Belak, SRC SASA).

1 Kolegoma Matjažu Novšaku (Arhej, d.o.o.) in Alfredu Trenzu (ZVKDS OE Piran) se iskreno zahvaljujem za dovoljenje, da objavim to zanimivo najdbo.

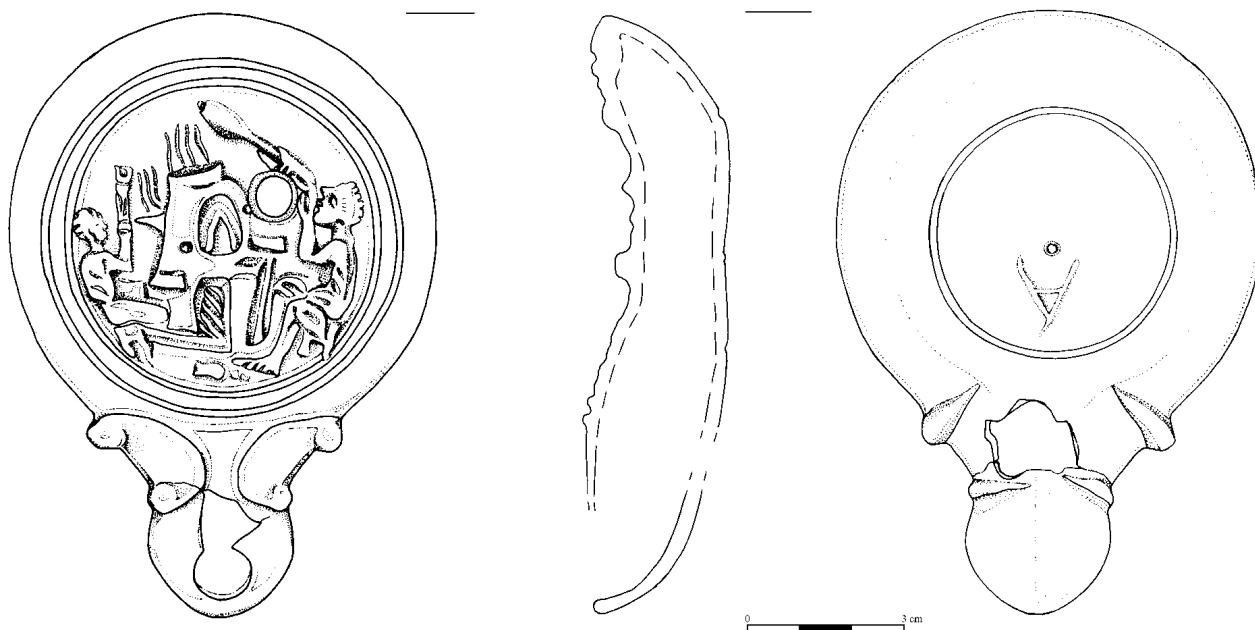

Sl. 2: Fotografija oljenke iz groba v Spodnjih Škofijah (foto: T. Lauko).

Fig. 2: Photograph of an oil lamp found in a grave in Spodnje Škofije (photo: T. Lauko).

17). Motiv je enak, kot ga prepoznamo na edinih dveh do sedaj znanih oljenkah iz Asserije (Benkovac, Hrvaška) in Ferrare (Italija) (Abramić, 1959, 149; Baldoni, 1987, 23). O izgledu rimskih steklarskih peči dolgo ni bilo pravih arheoloških dokazov in o njihovi obliki se je le ugibalo (Lazar, 2003a, 210). Razlago njihovih oblik so skušali najti tudi na osnovi upodobitev iz rimske dobe. Danes so s področja nekdanjega rimskega imperija znane le tri glinene oljenke z upodobitvijo steklarske peči. Nedavne najdbe skoraj v celoti ohranjenih peči v Franciji (Becker, Monin, 2003, 298) potrjujejo, da so bile rimske peči deljene na dva prostora, tako kot nam kažejo reliefi na edinih do sedaj znanih upodobitvah iz rimske dobe – in med njimi tudi relief na oljenki iz Spodnjih Škofij.

Oljenka iz sivo žgane gline je dolga 11,3 cm, široka 8,1 cm in visoka 2,6 cm, sodi v skupino tako imenovanih reliefnih oljenk in pripada tipu Loeschke IV z zaokroženim noskom in volutama ob straneh (sl. 3). Na prednji strani je na sredini diska relief, ki predstavlja v sredini steklarsko peč ter ob njej levo in desno steklarja pri delu. Desni piha v steklarsko pipo, levi pa mu pomaga ob peči. Upodobitev je odlično izdelana in sama oljenka zelo dobro ohranjena, tako da na njej lahko

Sl. 3: Risba oljenke (risbe: Jerneja Kobe).

Fig. 3: Drawing of the oil lamp (drawings by Jerneja Kobe).

prepoznamo mnoge podrobnosti.² Osrednji del tvori peč, deljena v dva dela. Spodnji očitno služi kot kurišče, odprtina je šrafirana s poševnimi linijami. V gornjem delu peči je vidna večja, polkrožno zaključena odprtina. Služila je za zajemanje staljenega stekla iz talilnikov in kot delovna odprtina steklarja. Na reliefu gornje odprtine oz. vrat prepoznamo na glavo obrnjen trikoten predmet. Verjetno v tem ne moremo videti talilnika za steklo in še manj posode, ki jo je steklar odložil v peč, da bi se ohladila. Morda shematičen prikaz ponazarja vratca ali zaslon, s katerim je bila gornja odprtina med delom zaprta. Včasih so za tak zaslon uporabili kar večji odlomek keramične posode, kot domneva Sternova (2004, 83). Z zapiranjem oziroma zaslanjanjem delovne odprtine so steklarji vzdrževali konstantno temperaturo peči in hkrati varovali delavca oziroma mojstra pred hudo vročino pri delu ob peči.³ Levo in desno sta na gornjem delu upodobljeni polički oziroma delovni površini, desna stoji na nogi oziroma stojalu. Desno verjetno lahko razložimo kot delovno površino oziroma ploščo, po katerih so steklarji povaljali stekleno kroglo najprej pred pihanjem in nato še med posameznimi fazami dela oziroma pihanja posode. Na zgornjem levem delu nad pečjo so vrezane valovite linije, ki ponazarjajo vročino, ki puhti iz peči.

Desna figura sedi na nizkem stolčku ob peči, oblečena je v kratko tuniko, katere gube so poudarjene z globljimi vrezi, in bosa, kar poudarjajo kratki poševni vrezi na koncu noge. Na tleh ob nogi ležijo trije predmeti, ki jih lahko interpretiramo kot kose surovega stekla ali kot odpadke, ki so nastali med delom. Oseba ima glavo dvignjeno, usta našobljena in pripravljena za pihanje v cev, ki jo drži poševno pred seboj. Le-ta je na koncu elipsasto razširjena in ponazarja večji podolgovat predmet, ki ga steklar piha, morda je to steklenica. Pipa je, če upoštevamo sorazmerja med osebo in orodjem, dolga manj kot meter in precej robustna na pogled. Verjetno je bila izdelana iz gline, ne iz kovine, kot predlaga Sternova (1999, 446; 2005, 16) na osnovi svojih številnih eksperimentov. Če natančno pogledamo pipo, vidimo, da je na spodnji strani nanjo nekaj pritrjeno oziroma privezano, kar ponazarjajo tudi zareze na pipi. Če domnevamo, da je pipa na disku oljenke glinena in zato dokaj kratka,⁴ je mogoče, da so jo na nek način podprli oziroma ojačali, če je steklar pihal večji oziroma težji predmet, na primer steklenico (oseb-

ni komentar E. M. Stern). Pod pipo je izdelana okrogla odprtina oljenke za zrak.

Figura na levi strani peči, morda mojstrov pomočnik, je manj natančno izdelana in ob peči čepi. V rokah ima krajši predmet, postavljen navpično. Očitno ne gre za steklarsko pipo, morda pa za pripomoček vzdrževanja temperature v peči. V tem primeru bi lahko predmet v njegovi roki interpretirali kot meh. Upodobitve tako imenova imenovanega pokončnega meha poznamo s številnih rimskih spomenikov, ki predstavljajo kovače pri njihovem delu (Weisgerber, Roden, 1985, 6–10, Abb. 10–13). Poličko na levi strani peči lahko tako razložimo kot odlagalno površino ali polico za meh (Weisgerber, Roden, 1985, 9).

Na gornjem delu diska ni nobenega napisa ali ime-na, kot ju poznamo s podobne oljenke iz Aserije oziroma današnjega Benkovca na Hrvaškem (Abramič, 1959, 150, Taf. 27). Na zadnji strani oljenke iz Spodnjih Škofij pa je vpraskana črka 'A'. Morda bi jo lahko na kak način povezali z imenom *Athenio*, ki ga lahko preberemo na disku oljenke iz Benkovca?

Od vseh treh oljenk je najdba iz groba v Križišču pri Spodnjih Škofijah najbolje ohranjena, relief je kvalitetno izdelan, dobro ohranjen in ni poškodovan. Če primerjamo detajle na sliki, lahko ugotovimo, da se reliefi na oljenkah razlikujejo le po postavitvi odprtine za zrak, ki je pri najdbi iz Benkovca na spodnji strani diska, pri oljenkah iz Ferrare in Slovenije pa je luknjica pod pipo steklarja, ki sedi na desno od peči. Verjetno smemo domnevati, da sta vsaj oljenki iz Benkovca in Spodnjih Škofij nastali v istem kalupu, saj so posamezni detajli tako rekoč identični; relief na oljenki iz Ferrare pa je žal preveč izrabljen, da bi lahko primerjali vse podrobnosti. V grobu so bili priloženi tudi stekleni predmeti, odkriti so bili odlomki štirih balzamarijev (sl. 4). Pihani so iz stekla rahlo modrikastega odtenka, kvalitetno izdelani, brez zračnih mehurčkov, ostenje je nekoliko debelejše. Od treh se je ohranilo le rahlo zaokroženo dno, ki po obliki ustreza cevastim balzamarijem (različica 8.6.1. – Lazar, 2003a, 175), značilnim za 1. in prvo polovico 2. stoletja (Lazar, 2003a, 196). Eden od balzamarijev pa je ohranjen do polovice in pripada tipu cevastih balzamarijev z zajedo na ostenju, ki jih lahko med slovenskim gradivom opredelimo kot različico 8.6.2. in se pojavljajo od druge polovice 1. stoletja dalje (Lazar, 2003a, 175, 196).

2 Za komentarje in pogovor o upodobitvi na oljenki se zahvaljujem dr. E. Marianne Stern (Nizozemska).

3 Ob nekaterih srednjeveških steklarskih pečeh so bili odkriti ostanki glinenih okvirjev; služili naj bi za uravnavanje velikosti delovne odprtine v peči (podatek E. M. Stern); (Steppuhn, 2001, 40, Abb. 4). Primerjamo jih lahko tudi z ostanki glinenih okvirjev iz Avencha v Franciji (Amrein, 2001, 88, Pl. 20: 74).

4 Prvi pihani izdelki so verjetno nastali z uporabo glinenih pip in šele kasneje so razvili kovinske. Nekateri raziskovalci, kot na primer dr. Sternova, menijo, da je bil steklarjem najlažje dostopen material prav glina. Njene lastnosti so dobro poznali, na zalogi je bila v vsaki delavnici. Glina precej slabše prevaja toploto kot kovina, zato je z glino lažje delati, posebej če je pipa kratka, na primer 30–60 cm. Izdelava kovinske cevi ni enostavna, glineno pa si lahko izdelata steklar sam. Zato ni bilo potrebno investirati v drage kovinske pripomočke, ampak so si lahko orodje izdelali po svojih željah in potrebah. Enostavna izdelava orodja je bila morda tudi eden od vzrokov za bliskovito razširitev nove tehnike.

Sl. 4: Delno ohranjeni balsamariji iz groba 152 (M = 1:2).

Fig. 4: A partly preserved balsamaria from grave no. 152 (scale 1:2).

Ostalih pridatkov v grobu skoraj ni bilo, omenimo naj odlomek železnega okova in bronasta novca. Eden od njiju je močno izrabljen bronast novec cesarja Klavdija (41–54), drugi pa je bil preslabo ohranjen za točno določitev.⁵ Kostni ostanki iz groba so bili žal preskromni za analizo. Glede na sestavo in skromen obseg grobnih pridatkov lahko grob umestimo v drugo polovico 1. stoletja ali morda celo na začetek 2. stoletja.

S kom lahko povežemo grob? Ali je bil pokojnik povezan s steklarsko obrtjo (steklopihač, trgovec, morda trgovec s steklenimi izdelki) ali pa je upodobitev na priloženi oljenki zgolj slučajnost? Ali je mogoče v vili nedaleč stran (Školarice) poleg dokazanih gospodarskih panog delovala tudi steklarska delavnica? Dosedanja izkopavanja niso prinesla podatkov, ki bi tako domnevo podprli. Morda je priložena oljenka samo odraz zanimanja za obrt, ki se je v teku 1. stoletja zaradi novoodkritih tehnik prostega pihanja nezadržno širila po vsem imperiju. Ali pa gre navsezadnje le za odraz intenzivnih trgovskih stikov zgodaj romaniziranega prostora in povezav severnojadranskega območja s severnoitalskimi steklarskimi delavnicami in Dalmacijo – če

povežemo najdišča Ferrara, Spodnje Škofije in Benkovac?

Podatkov o lokalni rimski steklarski proizvodnji z ožjega obalnega območja današnje Slovenije zaenkrat še nimamo (Lazar, 2003b, 78). Vendar nedaleč stran leži Akvileja, v kateri so najkasneje sredi 1. stoletja že delovale steklarske delavnice in s svojimi izdelki intenzivno trgovali tudi na območju Norika in Panonije (Calvi, 1968; Stern, 2004, 116 in op. 56). Mesto je bilo vpliven trgovski center in je igralo pomembno vlogo v gospodarskih povezavah severnojadranskega in jugovzhodno alpskega prostora v prvih stoletjih našega štetja; in kot znova dokazujejo tudi novejša najdbe, je vidno vlogo igrala tudi trgovina s steklom in steklenimi izdelki (Lazar, 2005a, 41, Fig. 1–2).

Vsekakor je izjemno dobro ohranjena upodobitev steklarske peči odličen pripomoček za interpretacijo izgleda in delovanja rimskih steklarskih peči in ne nazadnje pomoč za pravilno opredelitev pri nas izkopanih objektov, ki so pogosto slabo ohranjeni, včasih pa tudi napačno interpretirani samo na osnovi spremeljajočega gradiva.

AN OIL LAMP DEPICTING A ROMAN GLASS FURNACE. A NEW FIND NEAR SPODNJE ŠKOFIJE

Irena LAZAR

Regional Museum Celje, SI-3000 Celje, Muzejski trg 1

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean Heritage, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: Irena.Lazar@zrs-kp.si

SUMMARY

In 2002 and 2003, a rescue excavation along the route of the future motorway was carried out at Spodnje Škofije near Koper (Slovenia), at an archeological site named Križišče ('Crossroad') (fig. 1). Part of a Roman burial ground beside the Roman road (via Flavia Tergeste-Pola) was investigated. One of the cremation graves (no. 152) included an excellently preserved clay oil lamp (fig. 2, 3) with a representation of a glass furnace. The motif is the same as that on the only two other oil lamps depicting a glass furnace known so far - from Asseria (modern Benkovac, in Croatia) and Ferrara (in Italy). The new oil lamp has a disc decorated with a relief showing a glass furnace and to the left and right of it a glass-worker, one of whom is engaged in blowing while the other assists at the furnace. The representation is excellent and very well preserved, so that many details which are blurred in the other two lamps can be seen clearly. In the center is the furnace, divided into two sections. The lower one obviously serves

⁵ Novca je določila Alenka Miškec iz Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani in za njene podatke se ji na tem mestu lepo zahvaljujem.

as stoke hole; the opening is hatched diagonally. The upper section of the furnace has a larger aperture, of semi-circular form. This was used for scooping molten glass out of the melting pot. Inside the reliefline surrounding the upper opening or door appears a V-shaped object turned upside down. Possibly this schematic sketch draws attention to the working port's small door or fireguard which closed the working port while work was in progress. On the left and right in the upper part two small shelves or working surfaces are shown. The right one can be interpreted as the working surface or slab on which the glassblower rolled a glass post. The right-hand figure sits on a low stool beside the furnace, dressed in a short tunic. He is barefoot, as can be seen by the short slanting incisions at the front of his foot. On the floor lie three objects, which can probably be interpreted as raw glass or waste material formed during his work. The person's head is raised and ready to blow into the pipe which he holds inclined in front of him. This is elliptically broadened at the end and draws attention to the oblong, rather big object that the glass-worker is blowing. The blowpipe is less than a metre long and looks quite robust. We can also observe, that something is attached to the underside of the pipe. If the blowpipe is not made of metal, but of clay, the long narrow strip tied to it may have served to reinforce the pipe while the glassblower blew a large, heavy object. The figure on the left side of the furnace seems to be squatting next to the furnace. He has a short object in his hands, placed upright. Could it be a "pointed" belows of the vertical type depicted on several Roman monuments depicting a smith at work? In that case, the strange, triangular shelf seen on the left side of the furnace probably represents the support for the belows. The oil lamp from the grave in Slovenia is by far the best preserved of all three lamps. Considering the composition and modest extent of the grave goods (fig. 4), this grave can be placed in the second half of the 1st century or perhaps also at the beginning of the 2nd century.

Key words: Roman period, Spodnje Škofije, glass-working, oil lamp, glass furnace, glass blowing

LITERATURA

- Amrein, H. (2002):** L'atelier de verriers d'Avenches. L'artisanat du verre au milieu du 1er siècle après J.-C. Aventicum, vol. XI. Lausanne, Cahiers d'archéologie romande.
- Abramić, M. (1959):** Eine römische Lampe mit Darstellung des Glasblasens. Bonner Jahrbücher, 1959, 159. Bonn, 149–151.
- Baldoni, D. (1987):** Una lucerna romana con raffigurazione di officina vetraria: alcune considerazioni sulla lavorazione del vetro soffiato nell'antichità. Journal of Glass Studies, 1987, 29. Corning, 22–29.
- Becker, C., Monin, M. (2003):** Fours des verriers antiques des Substances, Lyon. V: Foy, D., Nenna, M.-D. (eds.): Échanges et commerce du verre dans le monde antique. Monographies Instrumentum 24. Montagnac, Éditions Monique Mergoïl, 297–302.
- Calvi, C. (1968):** Vetri romani di Aquileia. Pubblicazione dell'Associazione nazionale per Aquileia 7. Aquileia, Associazione nazionale per Aquileia.
- Lazar, I. (2003a):** Rimsko steklo Slovenije / The Roman Glass of Slovenia. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Lazar, I. (2003b):** State of Research into Roman Glass production in Slovenia. Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 2003, 15. Nottingham, AIHV, 78–81.
- Lazar, I. (2004):** Odsevi davnine – Antično steklo v Sloveniji / Spiegelungen der Vorzeit – Antikes Glas in Slowenien. V: Lazar, I. (ed.): Rimljani – steklo, glina, kamen / Die Römer – Glas, Ton, Stein. Katalog razstave. Celje – Ptuj – Maribor, Pokrajinski muzej Celje, 11–81.
- Lazar, I. (2005a):** Fragment of a bottle with the inscription SENTIA SECUNDA. Bulletin Instrumentum, 2005, 21. Montagnac, 41–42.
- Lazar, I. (2005b):** An oil lamp depicting a Roman glass furnace – a new find from Slovenia. Bulletin Instrumentum, 2005, 22. Montagnac, 17–19.
- Novšak, M. (2003a):** Križišče pri Spodnjih Škofijah. V: Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 165–166.
- Novšak, M. (2003b):** Školarice pri Spodnjih Škofijah. V: Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 258–259.
- Steppuhn, P. (2001):** Eine Glashütte der Zeit um 1450 auf dem Taunuskamm. Denkmalpflege und Kulturgeschichte, 2001, 1. Hessen, 38–43.
- Stern, E. M. (1999):** Roman glassblowing in a cultural context. American Journal of Archaeology, 1999, 103. New York, 441–484.
- Stern, E. M. (2004):** The Glass *Banauso* of Sidon and Rome. V: Beretta, M. (ed.) When glass matters. Firenze, Istituto e museo di storie della scienza, 77–120.
- Stern, E. M. (2005):** À la recherche de la première canne à souffler. Bulletin Instrumentum 2005, 21. Montagnac, 15–18.
- Šašel, J. (1975):** Rimske ceste v Sloveniji. V: Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, Inštitut za arheologijo SAZU, Državna založba Slovenije, 74–99.
- Weisgerber, G., Roden, C. (1985):** Römische Schmiedeszenen und ihre Gebläse. Der Anschnitt, Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, 1985, 37-1. Bochum, 2–21.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-04-24

UDK 75.045:316.343.3

PLES S SMRTJO. NEGACIJA IN POTRJEVANJE HIERARHIJE V PODOBAH MRTVAŠKEGA PLESA

Tomislav VIGNJEVIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Mrtvaški ples, ki je eden najznačilnejših motivov pozno srednjeveške in renesančne umetnosti, je v svoji pomenski razsežnosti ohranil v osnovi negativno konotacijo plesa, ki je bil skozi ves srednji vek obsojan s strani Cerkve. V specifični obliki plesa na pokopališčih, ki je bila v srednjem veku zelo razširjena in so jo prepovedovale številne cerkvene odločbe, pa je ples še dodatno prispeval k lastnosti sprevačanja družbenih in religioznih norm, ki so sestavni del ikonografije mrtvaškega plesa. V njem je združena pomenska dvojnost, ki ga je imela reprezentacija celotne družbene zgradbe v obliki plesa predstavnikov posameznih stanov s smrtjo. Hierarhija družbenega ustroja, ki temelji na stopnjevanosti, od papeža na začetku do berača in otroka na koncu vrste, je bila istočasno nazorno predstavljena, hkrati pa sprevržena s temeljno idejo enakosti pred smrtjo in s plesom z okostnjaki, ki je imel pomen izničenja hierarhičnega reda.

Ključne besede: ples, mrtvaški ples, stanovi, reprezentacija

DANZARE CON LA MORTE. LA NEGAZIONE E LA CONFERMA DELLA GERARCHIA SOCIALE NELLE IMMAGINI DELLA DANZA MACABRA

SINTESI

La Danza macabra, una delle tematiche più tipiche dell'arte tardo-medievale e rinascimentale, ha conservato nella sua dimensione narrativa una connotazione negativa del significato della danza, condannata durante tutto il Medioevo dalla Chiesa. Nella forma specifica della danza nei cimiteri, motivo estremamente diffuso nel Medioevo che fu vietato da numerosi decreti dell'autorità ecclesiastica, la tematica contribuì allo stravolgimento delle norme sociali e religiose che svolgono un ruolo di primo piano nell'iconografia della danza macabra. L'affresco presenta un duplice significato insito nella rappresentazione dell'intera gerarchia sociale sotto forma di una danza dei rappresentanti dei vari stati sociali con la morte. La gerarchia dell'assetto sociale, basata su una ripartizione a strati, partendo dal papa all'inizio fino al mendicante e il bambino alla fine della catena, fu rappresentata molto chiaramente, ma contemporaneamente la scala stessa viene stravolta dall'idea di uguaglianza davanti alla morte, raffigurata dalla danza con gli scheletri, annullando così il significato dell'assetto gerarchico.

Parole chiave: danza, danza macabra, stati sociali, rappresentazione

Eden najznačilnejših ikonografskih motivov pozno-srednjeveške in renesančne umetnosti je zagotovo mrtvaški ples, ki se v Evropi v besedilih pojavi šele v drugi polovici 14. stoletja in nato od začetka 15. stoletja ter v času prehoda v novi vek prekrije stene cerkva, obzidij pokopališč in kostnic, letake z lesorezi in besedili ter strani v iluminiranih rokopisih in tiskanih knjigah. Neizbežna in vsepričujoča bližina smrti, ki je bila v tem času mnogo bolj prisotna in je segala v ikonografiji od motiva deklice in smrti do z grafikami opremljenih priročnikov o pravilnem umiranju (*ars moriendi*), je našla najmonumentalnejši izraz v plesu ali povorki predstavnikov stanov, poklicev in družbenih ter starostnih skupin s simboli smrti, z razpadajočimi trupli ali okostnjaki, ki vodijo papeža k sodbi, vlečejo otroka iz zibeli, ali z glasbenimi inštrumenti naznanjajo konec zemeljskega bivanja in soočenje z onostranstvom, v katerem je vse prepuščeno Zadnji sodbi in najvišjemu razsodniku. Ples mrtvih s predstavniki stanov je nazorna vizualizacija enotnosti krščanske družbe, njene povezanosti in vodstva, v katerem vedno, vsaj pred obdobjem reformacije, najpomembnejše mesto zaseda papež.

Mrtvaški ples vsebuje množico asociacij in vsebinskih povezav. V svoji družbenokritični osti predstavlja enakost vseh pred smrtjo, ne glede na stan; smrti se lahko revni, ali po eni izmed tedanjih delitev *pauperes*, po takratnih predstavah veselijo in je zanje odrešitev, saj so s trdim delom (ki je *labor* – trpljenje in spokora) in revščino poplačali svoj dolg, medtem ko bogatim in višjim družbenim slojem (oziroma *potentes*) smrt predstavlja dvojno nevarnost – konec posvetnega blagostanja in po temeljnih krščanskih predstavah tudi kazen za bogastvo in druge, z njimi povezane pregrehe.

Vsebuje tudi asociacijo na vstajenje od mrtvih, ko se ti predstavniki družbe soočijo z zadnjo sodbo. Pri tem so okostnjaki nekakšen spomin na duše iz vic, ki se po pozno-srednjeveškem prepričanju lahko dvignejo iz groba in se prikažejo živim. Ples mrtvih s predstavniki vseh stanov družbe vsebuje tudi simboliko karnevalskega rajanja, pri katerem so zabrisane ogromne statusne razlike med ljudmi, in je tisto, kar je na dnu družbene hierarhije, zgoraj in obratno. V mrtvaških plesih se okostnjaki pogosto (najbolj značilen primer je bernski Mrtvaški ples Niklausa Manuela Deutscha iz leta 1516–20, ki pa je ohranjen le v kopijah) prepuščajo divjemu plesu in nebrzdanemu muziciranju, medtem ko predstavniki stanov sodelujejo v sprevedu mnogo bolj umirjeno, hieratično in zadržano, kar nakazuje inverzijo visokega in nizkega, svetega in profanega.

Ples sooča divje rajanje in bučno godbo okostnjakov, ki zastopajo tiste, ki jih že dolgo ni več, s tistimi zastopniki stanov, ki jih kmalu ne bo več in se bo z njihovo posvetno hierarhijo določeno bivanje končalo. S tem je razlikovanje med posamezniki izničeno v trenutku konca tuzemskega bivanja, istočasno pa je hierarhija stanov nazorno predstavljena. Mrtvaške plesne vedno

vodi papež, običajno mu sledijo najvišji rangi posvetne oblasti, udeleženci pa se spuščajo po hierarhični lestvici do berača in romarja. Včasih vključuje tudi predstavnike nekrščanskih narodov, kot na primer pogane, pogosto v podobi Turka in Jude.

Slednji so v dveh mrtvaških plesih iz Basla, ki sta imela velik vpliv na kasneje nastale upodobitve, predstavljeni z običajnimi obsodbami. V Klingenthalu, imenovanem tudi Kleinbasel iz leta 1440, so označeni z običajnim protisemitiskim očitkom, da so izdali Jezusa. Tekst ob Židu se glasi: "Ach, du armer Judas, was hast di getan/ daß du unseren Herrn also verraten hast..." ("Oh, ti ubogi Judež, kaj si storil, da si izdal našega Gospoda..." (Rosenfeld, 1974, 110). V istočasno nastalem Mrtvaškem plesu v samostanu dominikancev v Baslu, ali na kratko Großbaslu, pri katerem je deloval slikar iz kroga Konrada Witzja, pa je tekst že neprimerno bolj protisemitski in mimogrede izpostavlja in kritizira tudi zgodnjekapitalistično bančništvo, judovsko posojanje denarja ali "oderuštvo". V tem tekstu Žid pravi: "Ein Rabi war ich der Geschift, /zog aus der Bibel nur das Gift, /gar wenig nach Messias ich tracht /hat mehr auf Schätz und Wucher acht!". ("Rabin sem bil za spise, /iz Biblije sem črpal le strup, /prav malo sem se oziral na Mesijo, /bolj sta me zanimala bogastvo in oderuštvo!") (Rosenfeld, 1977, 114).

Ples mrtvih je tedanjo družbo na temeljit način soočal z njenim koncem in jo opominjal, kako hitro lahko zapletenost v posvetno dogajanje pripelje do tega, da pozabimo na nepomembnost posvetnega in se ne zavedamo smrti. S tem je tako kot številni drugi motivi smrti v času prehoda v novi vek ljudi opozarjal, da morajo biti v vsakem trenutku pripravljeni pogledati smrti v oči. François Villon je vseobsegajočo bližino smrti, ki je bila v tem času v delih likovne umetnosti prisotna v vseh zvrsteh, od grafike do fresk, in je bila vključena v najrazličnejše kontekste, upesnil v *Baladi o gospodih davnih dni*: "Ta svet je vélika prevara:/ nihče se smrti ne ubrani, /Nihče za hip ji ne uteče!" (Villon, 1987, 77).

Ples okostnjakov s predstavniki poklicev in stanov je gledalcem ponazarjal *tableau* družbe svojega časa, hierarhično vrstenje stanov, ki pa so bili v vizualni interpretaciji enaki pred smrtjo, saj je ta neizbežna za vse. Bil je nekakšna likovna prekršitev tabuja, kajti najpogosteje je bil umeščen v bližino mestnega ali vaškega pokopališča in tudi kostnic, s tem pa je bil tudi vizualni komentar prekršitve svetega; v tem času so se na pokopališču izvajale živahne dejavnosti, od tržnic in gostiln do plesov. Od časov Karla Velikega so bili mrtvi sicer pokopani okoli cerkve, kar pa je pomenilo, da so bili tja prestavljeni tudi poganski nagrobni rituali, ki so potekali, kot je poročal neki Anglosas Wulfstan ob obisku Prusije in Baltika, z veliko "gedrync and plega [igre ali plesij]" (Salmen, 1993, 120).

Sl. 1: *Imago mortis*, Michael Wolgemut in delavnica, Svetovna kronika Hartmanna Schedla, lesorez, 1493.

Fig. 1: *Imago mortis* by Michael Wolgemut and workshop, in Hartmann Schedel's *Book of Chronicles*, woodcut illustration, 1493.

Te transgresije so bile tako razširjene po vsej Evropi, da so bili plesi na pokopališčih s strani cerkvene oblasti eksplicitno prepovedani na sinodah in koncilih, in sicer leta 1227 v Trierju, leta 1231 v Rouenu, 1435 v Baslu itd. S tem je podan natančen dokaz, da je posvečeno pokopališko sakralno področje, *locus consecratus*, zelo privlačilo ljudske, posvetne dejavnosti, ki so živahno potrjevale princip življenja, tako s plesom, kot s srečanji, peko kruha, sodnimi procesi, trgovino itd. (Binski, 1996, 154).

Imaginarnim upodobitvam muzicirajoče in plešočee smrti v podobi okostnjaka so stali ob strani povsem realno izvedeni plesi ob parah pokojnikov, na pokopališčih cerkvenih dvorišč ali na gričih z grobišči. Ti so bili najpogostejše izvedeni v obliki kola, le redko je omenjen "ples Moriskov". Sam akt plesa je bil s svojo čutno izraznostjo in erotično privlačnostjo skozi ves srednji vek trn v očesu cerkvene oblasti. V mrtvaških plesih je izraznost gibov ob spremljavi takšne ali drugačne glasbe pridobila dodatno komponento enotnosti

erosa in minljivosti, plesa, kot silovitega slavljenja življenja, in neizbežnega sporočila "*mors omnia aequat*" (Salmen, 1993, 119)

Ti plesi so imeli v tedanjem ljudskem verovanju mistično moč odvratitvenega sredstva pred smrtjo in boleznijo. Še prav posebej so se razširili ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja, torej v času, ko so se začeli pojavljati tudi prvi mrtvaški plesi na stenah pokopališč in cerkva.

Od leta 1000 pa do 18. stoletja je bila bližina kraja mrtvih s prebivališčem živih ena poglobitvenih lastnosti zgodovine tradicionalnih družb in miselnosti v Evropi. Ob koncu 18. stoletja so bila mestna pokopališča pogosto izpraznjena in prestavljena na obrobja mest. Pred tem sta bila zaselek ali vas tesno povezana s pokopališčem, ki je bil nekakšen posredni prostor med cerkvijo in vasjo ter je igral posredovalno vlogo: živi so morali neprestano iti skozenj, ne le ko so šli v cerkev ali se iz nje vračali, temveč tudi, ko so šli iz enega konca vasi ali mesta na drug kraj.

Posvetne dejavnosti, zlasti ples, ki so se odvijale na pokopališčih, so bile predmet obsodbe s strani cerkve, češ da so "poganske", "vraževerne" ali "sramotne". V tem lahko vidimo nekakšno tekmovanje dveh odnosov do mrtvih. V nasprotju s cerkvenimi rituali so mladi plesalci, ki so v ritmu stopali po ozemlju mrtvih, na ta način komunicirali z mrtvimi sorodniki in predniki. Plesali so po pokopališčih tako, kot so verjeli, da mrtvi ponoči po njih plešejo, in kot so to videli v *danse macabre* na stenah cerkva in kostnic ter na obzidjih pokopališč (Schmitt, 1997, 183).

Ples sam je bil nekako od 7. stoletja naprej predmet ostre cerkvene kritike in zavračanja. Povezovala ga je s hudičem, kar je očitno v številnih obsodbah plesa s strani cerkve. Ob koncu srednjega veka se je pojavilo tudi množično divje plesanje v mestih in na podeželju, kjer se je več sto plesalcev cele dneve prepuščalo plesanju. Tako Limbourška kronika poroča, da je leta 1374 v Kölnu več kot petsto plesalcev plesalo cele dneve in da je šlo za herezijo, ki je povzročila nosečnost več kot sto deklet. Duhovniki so ugotovili, da so plesalci obsedeni z zlim duhom (Kaiser, 1982, 57–8). Cerkev je skozi ves srednji vek ostro obsojala ples in glasbo, saj je v tem videla demonsko privlačnost temnih sil.

Vključitev vseh predstavnikov družbene moči v povorko plesa, ki jo je predstavljal mrtvaški ples, tako že samo po sebi implicira kritično zamisel sprevrnitve toge družbene hierarhije srednjeveške družbe v nebrzdano, pogansko dejavnost, ki je vsebovala elemente onkraj družbene kontrole in demonsko, povsem nekrščansko privlačnost, ki jo je Cerkev zaman poskušala izkoreniniti.

V *Svetovni kroniki* Hartmanna Schedla iz leta 1493 je na listu 264r podoba razbrzdano plešočih in muzicirajočih okostnjakov, ki so še v postopku razkrajanja, besedilo pa nam semantično polje lesoreza zameji z

naslovom *Imago mortis* (Vignjević, 2001, 22). V tem lesorezu lahko vidimo tudi v tedanji miselnosti zelo razširjeno predstavo o nočnem plesu mrtvih na pokopališču. Podoba smrti je lesorezec opredelil kot prizor, ko razpadajoča trupla mrtvih vstanejo iz grobov in vizualno, z igranjem na glasbene instrumente in divjim plesom, slavijo in opevajo neizbežno minljivost vsega živečega, nad katerim triumfira smrt, ki pa jo istočasno pojmujejo kot končno, za vse neizbežno dejstvo, ki je vredno tožbe, objokovanja, predvsem pa stalnega zavedanja s strani živih, saj predstavljajo zmagoslavje smrti kot neizbežno danost konca, razkroja in minljivosti.

Tema smrti, ki prekine življenje, je bila torej ena najbolj razširjenih ikonografskih komponent umetnosti na prehodu v novi vek. S tem pa se srečamo tudi z vprašanjem, kako je bila posvetna, zemeljska hierarhija predstavljena in izničena v srečanju s smrtjo. V slikarstvu renesanse se pojavi nov pristop k zamejitvi pomenkega polja podobe, ki postaja vedno bolj polivalentna, odprta za različne mogoče interpretacije in aluzivna, saj je lahko združevala tudi nasprotujoče si prvine. Od gledalca je zahtevala novo pozornost, usmerjeno večjemu številu komponent znotraj podobe, ki so lahko ponujale več različnih načinov "branja" semantične dimenzije likovne umetnine. Dvournosti, paradoksi in nejasnosti glede pomena so od gledalca zahtevali njegov delež pri razbiranju sporočila, slikovna vsebina je postala fleksibilnejša in dovzetnejša za interpretacije (Parshall, 2001, 83–96).

Ta večpomenskost in nasičenost z različnimi aluzijami je prisotna tudi v številnih motivih s temo smrti, ki je bila v poznem srednjem veku in renesansi izjemno razširjena in je vsebovala množico različnih pomenov. Mrtvaški ples je bil v različnih interpretacijah opredeljen kot egalitaristična tema, ki je izpričevala kritično ost do predstavnikov tedanje oblasti in še zlasti do predstavnikov duhovščine. Tako na primer Buchheit (1926, 58) govori o revolucionarnem značaju mrtvaških plesov, v nekaterih analizah pa je ta kritičnost povsem zanikana in raziskovalci poudarjajo, da gre le za reprezentacijo vseh stanov tedanje družbe, ki so bili na ta način hierarhično predstavljeni gledalcu.

Vsekakor gre za dvojnost med reprezentativno upodobitvijo družbe in njene hierarhije ter med njeno anti-representacijo, med karnevalskim sprevračanjem visokega in nizkega, med izničenjem stopnjevanosti in enakostjo v smrti. Duhovniški stanovi so bili pogosto najbolj izpostavljeni kritiki, tako v besedilih kot v podobah. Namen te antirepresentacije, v kateri se izniči družbena vloga posameznika, njegova z atributi moči in oblasti označena hieratična podoba, pa je bila kritika posvečanju tuzemski, posvetni dejavnosti in oblasti, kar je bilo še zlasti v nasprotju s poslanstvom duhovniškega stanu.

Nasprotje med reprezentacijo posvetne vloge posameznika v družbi, njegovo močjo znotraj hierarhije in

podobo smrti, ki izniči to reprezentativno predstavitev posameznika, je izpričano v številnih delih poznega srednjega veka in renesanse. Divergentni načini branja in razumevanja slike so razvidni na primer znotraj reprezentančne podobe ali portreta francoskih poslancev na angleškem dvoru, na sliki Ambasadorja Hansa Holbeina ml. v londonski National Gallery iz leta 1533. Na sliki je množica detajlov, ki gledalca odvrta od enoznačnega branja reprezentativnega portreta.

Figura lobanje, ki se gledalcu prikaže le v pogledu s strani in je podana v anamorfozi, je nekakšna samokritika slike, ki kaže na to, da lahko govorimo o anti-representaciji. Da bi ugledali podobo lobanje, moramo zapustiti gledišče pred sliko, kar pomeni, da imata ta in lobanja dve različni izhodišči v pogledu, kar izpričuje njeno zanikanje reprezentacije življenja, ki ga sama (kot simbol smrti) zanika. V toposu negacije razkrije reprezentativni cilj tega dela kot fikcijo. Cilj in namen reprezentacije – tako zastopanja subjekta s podobo, kot reprezentiranja njegove družbene vloge – pa razkrije kot iluzijo (Belting, 2002, 29–34).

Motiv mrtvaških plesov vsebuje trenutek končnosti – ob soočenju s koncem preide vsa moč v nemoč, vsa diferenca med posamezniki ali stanovi v indiferenco. Dejansko pa se moč in razlikovanje ne razpustita povsem. V meri, s katero je vidna potencialna enakost vseh, mora biti njihova dejanska neenakost ohranjena. V meri, s katero je vladajoči red s smrtjo postavljen pod vprašaj, mora biti potrjen s hierarhičnim principom reda (Kiening, 2003, 47–67). S tega vidika antirepresentacije in zanikanja zastopstva subjekta v njegovi reprezentativni družbeni vlogi se nam razkrije tudi funkcija reprezentacije stanov in redov znotraj mrtvaških plesov. V njih je prikazana vsa družbena hierarhija, ki se vedno začne s papežem in se nato spušča do berača in deteta v zibelki, predstavljena je družbena lestvica in razlike

med njimi, stopnjevanost, ki jo podobe smrti sprevržejo, peljejo k neizbežnemu koncu, ki ga profanirajo s svojim plesom.

Zastopniki stanov predstavljajo družbene vloge, reprezentacija pa je v tem času pomenila upodobitev telesa – ne zaradi njega samega, temveč zato, da je z njim izražala idejo, družbeno avtoriteto, ki jo utelešajo osebe, ali pa utemeljevanje zahteve po družbeni moči (Belting, 2002, 36; Ginzburg, 2000). Podobe utelešajo oblastnike, ki so odsotni, ali ideje, ki so lahko le na ta način prestavljene v vidno. V primeru mrtvaških plesov je predstavljena družbena hierarhija, ki je vizualizirana v celoviti in vseobsegajoči stopnjevanosti družbenih rangov, segajoč od papeža in cesarja do kmeta in berača. Ta hierarhična stopnjevanost pa je izničena, postavljena pod vprašaj ali parodirana s figurami smrti, okostnjaki, ki za razliko od z atributi in svečanimi oblačili opremljenimi, hieratično upodobljenimi predstavniki družbene moči in oblasti, ne utelešajo živih teles, temveč zamisel sprevrnitve reda in hierarhije v enakost pred neizbežnim koncem v smrti, ki izniči vsako hierarhično razliko.

Predstavniki stanov, predvsem pa vladarji in visoki cerkveni dostojanstveniki, so predstavljeni v najbolj reprezentančni podobi, z vsemi svojimi atributi moči in dostojanstva. In tu nastopi trenutek izničenja in inverzije družbene hierarhije, trenutek, v katerem v ta reprezentativni *tableau* družbe tedanjega časa vdrejo okostnjaki kot simboli smrti, ki se norčujejo iz predstavnikov stanov, jih vodijo v smrt in prekinajo njihovo vladarsko hieratičnost. Zato so pomembni načini, kako je družbena hierarhija včlenjena v sprevodu smrti: modeli družbene stratifikacije, ki so bili razširjeni na prehodu v novi vek so našli adekvatno vizualizacijo v mrtvaških plesih, kjer so družbene hierarhije predstavljene z različnimi sistemi delitve v redove ali stanove.

Sl. 2: Mrtvaški ples, Berlin, Marijina cerkev, okoli 1490 (detajl s Križanjem in stanovi).

Fig. 2: The dance of death, St. Mary's Church in Berlin, around 1490 (detail with Crucifixion and Estates).

Hierarhija družbe je nazorno predstavljena, stopnje družbene vrednosti in ugleda se vrstijo vse do zaničevanih poklicev in pred gledalcem je razgrnjena celovita podoba tedanje družbe, njen ustroj, stopnje, hierarhija in stanovi. Vendar je figura smrti, okostnjakov, ki so pogosto upodobljeni v nebrzdanem plesu in z glasbenimi inštrumenti ter se v nekaterih delih iz zastopnikov stanov norčujejo, istočasno tudi dejavnik, ki to hierarhijo izniči, jo sprevača in pokaže na ničevost posvetnega stremjenja. Hierarhije, ki jih predstavljajo mrtvaški plesi, vsebujejo različne sheme družbenih delitev, ki so bile prisotne v tedanji družbi in v refleksiji o družbenem ustroju. Lahko gre za alternacijo duhovniških in posvetnih stanov, kar je najpogostejša oblika mrtvaškega plesa severno od Alp. Kot vedno je na prvem mestu papež, sledi mu cesar ali kralj, nato kardinal, sledi menjavanje duhovščine in laikov, ki prevladujejo na koncu spreveda ali zaporedja.

Delitev na dve veliki skupini, klerike in laike, je redkejša in je ohranjena na primer v freskah v Marijini cerkvi v Berlinu, ki so nastale okoli leta 1490. Na njih sta oba velika stanova predstavljena v dveh vrstah, ki se pomikata proti figuri Kristusa na križu na sredini celote (Walther, 1997). Ravno tako je bila delitev na klerike in laike prvotno upodobljena v dresdenskih reliefih iz let 1534–1537 (Hammerstein, 1980, 152). Delitev na dva redova oziroma na dve veji oblasti, posvetne s cesarjem na čelu in cerkvene s papežem, ki je dobila najbolj koncizno in eno najzgodnjih opredelitev v pismu papeža Gelazija I. bizantinskemu cesarju Anastaziju I. iz leta 494.

V ikonografiji mrtvaškega plesa je dobila ta delitev na dve veji oblasti politično najbolj zgovorno upodobitev v cerkvi S. Maria della Neve v kraju Pisogne iz leta 1486. V zgornji vrsti so upodobljeni kleriki s papežem na čelu, ki kralju Smrti s krono in z lokom s puščicami, usmerjenimi v papeža, ponujajo denar kot odkupnino. V spodnji pa so predstavniki laičnih stanov s cesarjem na čelu, ki sledijo Kristusu in Mariji, sprejema pa jih smrt v podobi okostnjaka. Protiklerikalna ost je razvidna tudi iz napisa, ki sporoča, da so laiki pravi nasledniki Kristusa in tisti, ki prezirajo posvetno bogastvo (denar), kar implicira pohlep duhovščine (Rosenfeld, 1974).

Shema treh družbenih redov, klerikov, vojskovalcev (ali plemstva) in delavcev (ali tretjega stanu), ki so v skupinah razporejeni v sprevedu smrti, pa je denimo prisotna v mrtvaških plesih na Južnem Tirolskem, v Pinzolu in Carisolu, ki ju je med letoma 1519 in 1539 naslikal Simon Baschenis de Averaria (Hammerstein, 1980, 196–197). Na začetku so predstavniki duhovščine, nato posvetni vladarji in na koncu zastopniki tretjega stanu. Podobno je tudi v istrskem Beramu, v mrtvaškem plesu delavnice Vincenta iz Kastva iz leta 1474 (Fučić, 1992). Prve tri osebe (papež, kardinal, škof) pripadajo vrhu cerkvene hierarhije, ki je s tem poudarjena kot tista družbena skupina, ki je najbolj izpostavljena izničenju

oblasti in družbene moči, ki jo izvrši neizbežnost smrti.

Ti načini družbene delitve, ki so vsebovani v ikonografiji mrtvaškega plesa, nam dokazujejo, da so bile te predstavitve družbe namenjene zastopati celoto, saj vedno temeljijo na principu vseobsegajoče sheme družbenih delitev, ki zastopa celoto krščanske družbe. Poleg tega pa so to tradicionalne, zelo razširjene delitve stanovske družbe, ki ji mrtvaški plesi niso postavili nasproti nobenega novega družbenega modela. V njihovih celovitih razgrnitvah stanov tedanje družbe so mrtvaški plesi povsem sledili uveljavljenim shemam.

Hierarhija in red, stopnjevanost družbenega ustroja in neenakost so v mrtvaških plesih nazorno predstavljeni in hkrati zanikani, postavljeni pod vprašaj ter izpostavljeni negaciji s podobami smrti, ki so predvsem zanižanje in izničenje reprezentativne hierarhije in njene brezprizivnosti. Hieratična podoba nosilcev družbene moči in oblasti je bila tako vizualno nazorno predstavljena in istočasno oropana svoje vladarske veličine in moči. Kot pravi neko latinsko besedilo mrtvaškega plesa iz 14. stoletja, v katerem cesar toži nad smrtjo: "*Morte sum victus, non Caesar, non homo dictus.*" ("Od smrti premagan, nisem več ne cesar ne človek"; cit. v Rosenfeld, 1974, 51).

Smrt tako izniči oboje: reprezentativno podobo in telo samo, enakost vseh stanov v tem dejanju pa je ena temeljnih potez mrtvaškega plesa. Ta egalitarizem je izhajal iz skozi ves srednji vek razširjenih zahtev po v novi zavezi zapovedani enakosti krščanske družbe, ki ji je družba neprestano postavljala nasproti nove teorije in ideologije, s katerimi so upravičevali družbeno neenakost in dominacijo.

Takšne so bile trifunkcijska shema redov, po kateri je tretjemu redu *laboratores* bilo po Božji volji dodeljeno le delo in vzdrževanje prvih dveh redov duhovnikov in plemstva; utemeljevanje neenakosti s starozavezno zgodbo o treh Noetovih sinovih, od katerih je Ham zastopal podrejenost tretjega stanu oz. tlačanstvo, ali pa iz Pavlovega nauka o *corpus Christi mysticum* izhajajoča organicistična predstava, ki je našla najbolj odmevno utemeljitev v delu *Policraticus* Janeza iz Salisburyja iz 12. stoletja, po katerem je družba enaka telesu, katerega glava je kralj ali papež, odvisno od stališča avtorja, ostali različni stanovi pa so, tako kot različni deli telesa, med seboj v odvisnosti in podrejenosti.

Nasproti so ji ves čas stala razširjena prepričanja o enakosti, ki so se najbolj jasno izražala v religioznih gibanjih in herezijah. Iz te pridigarske, kritične zamisli o enakosti vseh znotraj krščanske družbe, ki jo je najbolj vneto razširjal dominikanski meniški red, je nastala tudi zamisel o enakosti v smrti, kakršno je predstavljal mrtvaški ples. V njegovi vizualizaciji družbene hierarhije je vključena zamisel o sprevrnitvi njene brezprizivnosti in samoumevnosti, ideja enakosti pred smrtjo in z njo izničenje posvetne oblasti in družbene moči.

Sl. 3: Simone Baschenis: Mrtvaški ples, 1539, Pinzolo, S. Vigilio (detajl).

Fig. 3: Simone Baschenis: Danse Macabre, 1539, Church of San Vigilio in Pinzolo, (detail).

DANCING WITH DEATH. NEGATION AND CONFIRMATION OF HIERARCHY IN THE IMAGES OF THE DANCE OF DEATH

Tomislav VIGNJEVIĆ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs-kp.si

SUMMARY

The dance of death, one of the most characteristic motifs of late-mediaeval and Renaissance art, has within the scope of its meaning preserved the basically negative connotation of a dance that was condemned by the Church throughout the Middle Ages. As a specific form of dancing in graveyards, quite widespread in the mediaeval period and prohibited by numerous Church orders, it further augmented the quality of subverting social and religious norms as one of the constitutive elements of the dance of death iconography. It combined the duality of meaning exhibited by the representation of an entire social structure in the form of a dance in which members of individual classes dance with Death. The hierarchy of the social structure, based on gradation from the pope at the beginning to the beggar and child at the end of the line, was presented in a transparent way and at the same time distorted by the fundamental idea of being equal before Death and by the dance with skeletons, which stood for the annulment of the hierarchical order. The social structure as presented by dances of death corresponded to the already familiar class distinctions, depicted in this iconographic topic in various types of classification into larger social groups: from the three-functional distinction into three social orders and the division into clerics and lay people, to the most

widespread form of alternation of secular and clerical classes. Thus, the familiar models of social distinction into classes and groups were represented, the holders of authority and social power manifestly set at the head of a hierarchy that was at the same time the object of egalitarian criticism.

Key words: dance, dance of death, classes, representation

LITERATURA

- Belting, H. (2002):** Represäsentation und Anti-Repräsentation. Grab und Porträt in der frühen Neuzeit". V: Belting, H., Kamper, D., Schulz, M. (eds.): *Quel Corps? Eine Frage der Repräsentation*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Binski, P. (1996):** *Medieval Death. Ritual and Representation*. London, British Museum.
- Buchheit, G. (1926):** *Der Totentanz. Seine Entstehung und Entwicklung*. Leipzig.
- Fučić, B. (1992):** *Vincent iz Kastva*. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjost.
- Ginzburg, C. (2000):** *Holzaugen. Über Nähe und Distanz*. Berlin, Verlag Klaus Wagenbach.
- Hammerstein, R. (1980):** *Tanz und Musik des Todes. Die mittelalterlichen Totentänze und ihr Nachleben*. Bern – München, Francke Verlag.
- Kaiser, G. (1982):** *Der tanzende Tod. Mittelalterlichen Totentänze*. Frankfurt am Main, Insel.
- Kiening, Ch. (2003):** *Das andere Selbst. Figuren des Todes an der Schwelle zur Neuzeit*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Koerner, J. L. (1993):** *The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- Pershall, P. (2001):** *Hans Holbein's Pictures of Death*. V: Roskill, M., Hand, J. O. (eds.): *Hans Holbein. Paintings, Prints, and Reception*. New Haven – London, Yale University Press.
- Rosenfeld, H. (1974):** *Der mittelalterliche Totentanz. Entstehung-Entwicklung-Bedeutung*. Köln – Wien, Böhlau.
- Salmen, W. (1993):** *Zur Praxis der Totentänzen im Mittelalter*. V: Link, F. (ed.): *Tanz und Tod in Literatur und Kunst*. Berlin, Duncker & Humblot Verlag.
- Schmitt, J. C. (1997):** *Ghosts in the Middle Ages. The Living and the Dead in the Medieval Society*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- Vignjević, T. (2001):** *Iz zibelke tiskarstva. Ilustracije v inkunabulah, razstavni katalog*. Ljubljana, Narodna galerija – Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Villon, F. (1987):** *Zbrano delo* (prev. J. Menart). Maribor, Obzorja.
- Walther, P. (1997):** *Der Berliner Totentanz in St. Marien*. Berlin, Lucas Verlag.
- Wolgast, E. (1997):** *Die Klerusdarstellungen in Oberdeutschen Totentänzen*. V: Krimm, K., John, H. (eds.): *Bild und Geschichte. Studien zur Politischen Ikonographie*. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-04-10

UDK 7.01:316.75

UMETNOST IN UNIČEVANJE. PROBLEMATIKA PERCEPCIJE SODOBNIH UMETNIŠKIH PRAKS V PRIMERU GOREČEGA KRIŽA

Martina VOVK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: martina.vovk@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V besedilu raziskujemo problematični in konfliktni pomen uničevanja v sodobnih umetniških praksah na primeru umetniškega dela Goreči križ avtorjev Deana Verzela in Gorana Bertoka. V prvem delu predstavljamo možnosti vpisovanja destrukcije kot pozitivnega in konstruktivnega dejanja v razvoju umetnosti 20. stoletja ter prikažemo zahteve, ki jih institucionalna teorija terja za določanje statusa umetniškega dela. Interpretacija(e) pomena dela omogoča(jo) njegovo sprejetje za umetniško delo, kar se je v primeru Gorečega križa navzven izkazalo tudi v vključevanju tega dela v institucionalni okvir galerijskih razstav. V recepciji zunaj tega okvira pa uničevanje še vedno ostaja problematično, kar se je z vso ostrino izrazilo v medijskih odzivih na omenjeno delo, ki jih analiziramo v sklepnem delu prispevka.

Ključne besede: uničevanje v umetnosti, institucionalna teorija, sodobna umetnost, percepcija umetnosti, *Goreči križ*

ARTE E DISTRUZIONE. LA PROBLEMATICA DELLA PERCEZIONE DELLE PRATICHE ARTISTICHE CONTEMPORANEE NEL ESEMPIO DELLA CROCE ARDENTE

SINTESI

L'articolo si concentra sul significato problematico e conflittuale della distruzione nelle pratiche artistiche contemporanee, secondo l'esempio della Croce ardente di Dean Verzel e Goran Bertok. Nella prima parte vengono presentate le possibilità di descrivere la distruzione come un'azione positiva e costruttiva nello sviluppo dell'arte del XX secolo e vengono spiegate le condizioni poste dalla teoria istituzionale per definire lo status dell'opera artistica. Le interpretazioni del significato dell'opera consentono a quest'ultima di essere accettata quale opera artistica. Nell'esempio della Croce ardente questo si è visto anche con l'inserimento dell'opera nel quadro istituzionale delle mostre nelle gallerie. Ma nella interpretazione al di fuori di questo quadro, la distruzione rimane ancora una questione problematica, cosa che è risultata evidente nella reazione dei media all'opera in questione, reazioni analizzate nella parte finale dell'articolo.

Parole chiave: distruzione nell'arte, teoria istituzionale, arte contemporanea, percezione dell'arte, *Croce ardente*

UVOD

Uničevanje v umetniških praksah, predvsem uničevanje znotraj polja umetnosti in celo v imenu umetnosti zaseda v sodobni percepciji umetnosti še vedno kočljivo in problematično mesto. Slednje se je s posebno ostrino izrazilo ob primeru recepcije sodobnega umetniškega dela iz slovenskega prostora – ob primeru *Gorečega križa* avtorjev Deana Verzela in Gorana Bertoka, ki ga v pričujočem prispevku analiziramo. Pojem uničevanja je v splošno ustaljenih predstavah, ki jih povezujemo s poljem umetnosti, navidez nezdružljiv, saj pojmujeemo umetnost kot posvečeno območje človeške dejavnosti, uničevanje pa ima nasprotno na splošno negativen predznak, pomeni zanikanje, nespoštovanje in kulturno neprepoznavanje tistih duhovnih in materialnih vsebin, ki jih sodobna družba konsenzualno razume kot svojo dediščino in izvor lastne identitete. Uničevanje v najbolj splošnem pomenu nepovratnega destruktivnega dejanja je tako z družbenim konsenzom zasedlo mesto nerazumskega, brutalnega in socialno nesprejemljivega destruktivnega dejanja, to pojmovanje pa se prenaša tudi na primere, ki zadevajo uničevanje umetniških del ali umetniška dela in prakse, ki se poslužujejo destruktivnih postopkov in ki nastajajo v imenu umetnosti ter se sklicujejo na avtonomijo umetnosti in avtonomijo umetniškega izražanja.

Ob takšnem pojmovanju uničevanja v umetnosti je zato najprej nujno določiti mesta, kjer se lahko uničevanje znotraj tradicije moderne in sodobne umetnosti vpisuje kot pozitivno in produktivno dejanje, kot konstitutivni moment ustvarjanja skratka. V razvoju moderne umetnosti je namreč mogoče ugotavljati tendence, ki vključujejo različne načine nasilnega in destruktivnega odnosa do vrednot, vsebin in formalnih načinov preteklosti umetnosti, in šele z njihovim – najpogostejše simbolnim in ne konkretnim – uničenjem in preseganjem nastanejo pogoji, ki omogočajo vznik novih formalnih in vsebinskih rešitev. Z nastopom moderne umetnosti in razvojem umetniških konceptov, ki jih temeljno prevrednotijo zgodovinske avantgarde in njihove ideje v drugi polovici 20. stoletja nasledijo mnoge neoavantgardne smeri, se razmahnejo nova pojmovanja o umetnosti v smereh, ki jih koncepti tradicionalne umetnosti ne poznajo. Znotraj tega razvojnega konteksta šele lahko nastopi prevrednoten pomen uničevanja, za katerega je v okviru razvoja moderne umetnosti mogoče domnevati, da se pod specifičnimi zgodovinskimi in teoretičnimi pogoji destruktivna dejanja konstitutivno vpisujejo v pomen umetniškega dela. Za vse take primere, kakor velja sicer za sodobno umetnost nasploh, je slednjič temeljna zahteva po teoretskem in konceptualnem zaledju, na katerem se umetniška praksa utemeljuje in zaradi katerega je v spremenjenih pojmovanjih in razpršenih ideacijah o sodobnih umetniških praksah neko umetniško delo (proces, prakso) sploh še mogoče vpisovati v polje umetniškega.

Po Gamboniju, avtorju obsežne študije o uničevanju (v) umetnosti v 19. in 20. stoletju, je mogoče v povezavi z obravnavanim problemom razloge za uničevanje (v) umetnosti v grobem razdeliti na tiste, ki se motivirajo iz zunajumetnostnih nagibov in jim umetniška dela služijo kot sredstvo v posredovanju in izražanju lastnih, običajno polemičnih stališč (religioznih, ideoloških, političnih, moralnih in drugih) (Gamboni, 1997, 51–106, 127–190); sem pripisujemo tudi številne primere uničevanja, ki nastajajo kot posledica psiholoških in psihosocialnih deviacij, kjer postanejo umetniška dela kot predmeti z visoko simbolno (in običajno tudi materialno) vrednostjo priljubljena tarča psihopatoloških in psihosocialnih odklonov (Gamboni, 1997, 190–211). V drugo skupino, in ta nas v okviru obravnavanega problema zanima, sodijo postopki destruktivnega ravnanja v procesu ustvarjanja umetniškega dela, ki nastajajo znotraj polja umetniškega, kar pomeni, da jih njihovi avtorji deklarirano in zavestno pojmujejo kot ustvarjalen umetniški proces, sebe pa imenujejo za pripadnike umetniškega sveta, pri tem pa nujno prepoznavanje razlogov, ki destrukcijo vključujejo v samo bistvo umetniške izjave. Kolikor se na prvi pogled takšna razdelitev dozdeva groba ali celo nepovedna, pa se v povezavi z eno pomembnejših teorij o sodobni umetnosti – institucionalno teorijo – izkaže za odločilno, saj sovpade s splošnimi kriteriji institucionalne teorije, po katerih je šele mogoče znotraj amorfnega korpusa ustvarjenih del določiti tisti delež, ki zadostuje osnovnim pogojem za določanje statusa umetniškega dela.

UNIČEVANJE V IMENU UMETNOSTI IN MODERNA UMETNOST

Nastop moderne umetnosti v drugi polovici 19. stoletja ni prinesel le estetskih novosti, temveč je istočasno generiral ideje, ki so sprožile plaz vedenjskih, moralnih in etičnih sprememb, ki so v primerjavi s tradicionalno umetnostjo učinkovale šokantno, v razdiranju in preseganju konvencij tradicionalne umetnosti pa se izkažejo za deklarativno nasilne. Radikalen prelom s tradicijo, ki se postavlja v ospredje načel nove usmeritve v umetnosti, hkrati z estetsko revolucijo pa predvideva tudi socialno revolucijo, prelom z buržoaznim socialnim in vrednostnim sistemom, so najbolj očitno želele uveljaviti zgodovinske avantgarde z začetka 20. stoletja. Destruktivno razpoloženje avantgardistov se veže na kriterije tradicionalne umetnosti in na vrednote buržoaznega filistra, Marinettijevega "pasatista", ki jih "novi človek", "človek-bomba", "barbaro-genij", "novi divjak" avantgarde prezira in skuša zanikati in preseči. V radikalnosti tega destruktivnega odnosa do tradicije je najznačilnejši futurizem, v čigar imenu kakor programu je zasejan prezir in preseganje tradicije in preteklosti z vsemi sredstvi, četudi še tako radikalnimi. V programskem jedru futurizma so med ostalimi zapisane ideje,

kot so zavračanje preteklosti in preziranje kanoniziranih vrednot, ob tem pa se spodbuja odkrito nasilje, vojna, anarhija, nacionalizem, primitivizem (Troha, 1993, 8). V idejnem programu futurizma tako ni več prostora za spoštovanje kodificiranih in kanoniziranih estetskih in moralnih norm, ki se vežejo na tradicionalno umetnost in pojem lepega, kot ga simbolizira Gioconda in trdnjave akademizmov – muzeji, zato je takšno tradicijo po Marinettijevi formuli mogoče neprizanesljivo ukiniti.¹ Vandalsko uničevanje stopa deklarativno v samo osrčje tega umetniškega gibanja kot legitimna vrednota v samem temelju ustvarjanja nove umetnosti.

Sorodno sovražno nastrojenost proti tradiciji je izrazil tudi dadaizem, ki sicer ideološko-politično stoji na nasprotni strani politične izbire kot futurizem. Dadaisti so upor proti tradiciji in z njo povezanimi konvencijami in vrednotami zahodne kulture povezali predvsem z odporom do moralnih vrednot, hierarhije, tradicije in logocentrizma,² ki se s tragedijo prve svetovne vojne izkaže za nemočno farso. V iskanju absolutne svobode je dadaizem na splošno zavračal racionalnost in razumske temelje zahodne civilizacije v vseh njenih normah, vrednotah in institucijah, med katere sodi tudi umetniška dediščina, ki vključuje tako tradicijo kot sodobne oblike modernizma in avantgarde. V takšni, v osnovi napadalni in ikonoklastični literarno-umetniški usmeritvi postane napad na Umetnost in Književnost kot vrednoti civilizacije z veliko začetnico mesto neprestanega upora. Ustvarjanje umetnosti je za dadaiste v osnovi negacija vsakršnega dotedanjega pojma umetnosti (Tzara, 1997, 248–253). Avantgarda gibanja so svojo anti-tradicionalistično, nasilno in destruktivno nagnjenje do tradicionalnih vrednot in konvencij v umetnosti izražale bolj ali manj manifestno, na idejni ravni; v konkretnem delu se je njihov upor tradiciji izrazil z neprestanim odkrivanjem, dekonstruiranjem in vnovičnim ustvarjanjem formalnih in vsebinskih inovacij, ki sooblikujejo temelje modernistične umetnosti 20. stoletja.

Med najvplivnejše avantgardiste prištevamo tudi Marcela Duchampa, ki je z ready-madei prispeval daljnosežni konceptualni razmislek o položaju moderne umetnosti, v ta izum pa je izvirno vpisana tudi ideja

destrukcije pojmov in norm tradicionalne umetnosti. V nasprotju s predstavo, da umetnost določajo trdne konvencije o tem, kaj je umetniško delo in kaj natančno ga določa, je Duchamp pokazal, da so te konvencije spremenljive in ovrgljive. S svojimi prvimi ready-madei je razkril možnost *umetnosti na splošno* (de Duve, 1998), s svojo značino negreenbergovsko samo-kritično analizo je umetnost privedel onkraj medija tradicionalne slike v neskončno polje obstoječe (ready-made) predmetnosti, ki postane z umetnikovo *izbiro* lahko umetniški predmet (Duchamp, 1997, 248). Duchamp je pokazal, da je dozorel čas, ko so v specifični zgodovinski konstelaciji akterjev v instituciji umetnosti, kakršna se je oblikovala ob začetku 20. stoletja, temeljni pogoji tradicionalne umetnosti preseženi: erodira pojem referencialnosti in mimezisa, inherentne umetniške vrednosti v umetniškem originalu, erodira pojem originala nasproti kopiji brez originala (anonimno množično proizveden tovarniški izdelek) in tako signalizira premostitev težišča kulture in umetnosti v času tehnične reprodukcije, načenja vprašanje funkcije umetniškega sveta, ki ga predstavlja žirija, galerija in občinstvo, erodira pojem okusa in kategorijo estetskega (de Duve, 1998; Judowitz, 1995). Duchamp je v nadaljevanju svojo dekonstrukcijo pojma tradicionalne umetnosti še zaostрил z ready-madei (npr. z delom *L. H. O. O. Q.*, 1941) in recipročnimi ready-madei,³ v katerih je namerno uporabil reprodukcije kanoničnih del iz zgodovine umetnosti (npr. Leonardovo *Mona Liso*), da bi tako dokončno izpostavil relativnost in preseženost pojmov, ki so vezani na vrednote tradicionalne umetnosti (neponovljiva genialna *patte d'un artiste*, nedotakljivost in posvečenost avtorstva, estetsko kot presežena kategorija umetnosti itd.); po Duchampu te kategorije v sodobni umetnosti zamenja premislek o pojmu umetnosti, o ontologiji umetnosti, o njenem *načinu obstoja*. Izkušnja tradicionalne umetnosti je po Duchampu v moderni umetnosti presežena kot zgodovinsko omejena. Ustvarjanje na polju post-duchampovske *umetnosti na splošno* pomeni legitimno preseganje tradicionalnih medijev, kategorij, konvencij o slikarstvu, estetskem, legitimnem v umetnosti, širi se na razprto polje socialnih, zgodovinskih,

1 Najznačilneje prezentirajo odnos futuristov do preteklosti Marinettijeve ideje že v *Manifestu futurizma*, ki je februarja leta 1909 izšel v *Le Figaro*. V njem je najbolj eksplicitno izražen programski zagovor destrukcije preteklosti in tradicije v razvpiti deseti točki: "Uničiti hočemo muzeje, knjižnice in akademije vseh vrst in boriti proti moralizmu, feminizmu in proti vsaki preračunljivi in koristoljubni strahopetnosti" (Marinetti, 1997, 145–149).

2 Tristan Tzara med povodi za dadaizem omenja "upor, ki je bil v tistem času lasten vsem mladim, upor, ki je od vsakega zahteval vseobsegajočo potrditev potreb lastne narave, ne glede na zgodovino, logiko, obče norme, čast, domovino, družino, umetnost, religijo, svobodo, bratstvo in tiste ostale pojme, ki načeloma odgovarjajo človeškim potrebam, a so od njih ostale le skeletne konvencije, saj so ostale brez prvobitnega pomena." (de Micheli, 1990, 100).

3 Še najostreje pa se ikonoklastična ostrina Duchampovih idej izkaže ob njegovih *recipročnih ready-madeih*, drugo generacijo ready-madeov, ki jih je Duchamp v svojih zapiskih o umetnosti *Green box* iz l. 1934 razlagal kot "uporabo Rembrandta za likalno desko". Izjava zaostruje Duchampovo pojmovanje ready-madea, kjer je sedaj mogoče pojmovati originalna, unikatna in kanonična dela preteklosti za specifično vrsto ready-madea, ki ga je mogoče "uporabiti" kot običajen vsakodnevni množično industrijsko proizvedeni objekt. Duchampov namig je leta 1964 realiziral Daniel Spoerri, pripadnik Nouveaux Réalistes in občasni sodelavec Fluxusa (delo *Uporabi Rembrandta kot likalno desko* (Marcel Duchamp)).

političnih, geografskih, nacionalnih, geopolitičnih, spolnih, identitetnih in drugih realnosti, pri čemer postaja vse bolj neobhoden tudi razmislek o ontološki razsežnosti umetniškega ustvarjanja.

A premiki v opuščanju konvencij tradicionalne umetnosti niso ozko povezani le s tistim, kar smo poimenovali umetnost na splošno, temveč se ti dogajajo tudi znotraj tradicionalnih zvrsti umetnosti. Greenbergova teorija modernističnega slikarstva pravzaprav temelji na abstrahiranju in reduciranju odvečnih konvencij tradicionalnega slikarstva, saj je učinek raziskave temeljnih pogojev medija slike opuščanje tradicionalne vloge slikarstva kot estetske in mimetične odslikave zunanje stvarnosti, ki privede do končne "destrukcije" tradicionalne slike z abstrakcijo (Greenberg, 1997, 754–760). Po Greenbergu razvoj modernističnega slikarstva vodi reaktivna ideja samo-kritične analize, ki iz medija slike eliminira vse zunaj-slikarske elemente, ki so posledica zgodovinskih konvencij, do zadnjih ireduktibilnih temeljev slikarstva, ki so vpisani v samo materialno danost medija (ploskovitost nosilca, brezprostorje, barva) (Greenberg, 1997, 754–755). V modernistični dekonstrukciji mimetične (tradicionalne, konvencionalne) forme in končno tudi samega pojma slike je zgovoren primer Mondriana.⁴

Prazno slikarsko platno kot najbolj radikalni izid greenbergovske samo-kritične analize medija (evocirajo ga kanonična dela moderne umetnosti vse od Malevičevega *Črne kvadrata* do monokromnih platen Franka Stelle, Barnett Newmana, Ada Reinhardta ali konceptualnih različic Yvesa Kleina in Piera Manzonia) kažejo na samodestruktivno tendenco modernističnega ideala "čiste" slike, na idejo o apokaliptičnem koncu slikarstva; preseganje tega konca se v nadaljnjem razvoju konceptualne umetnosti zgodi v delih minimalistov in v prekoračenju meja slike v tridimenzionalne "specifične objekte" Donalda Judda (de Duve, 1998, 199 in naprej). V povezavi z našim predmetom so znotraj razvoja slikarstva posebej zanimiva dela, ki očitno tematizirajo destrukcijo umetniškega dela kot pozitivni ustvarjalni moment. Takšen primer je Rauschenbergova *Zradirana risba De Kooniga* (1953), pri kateri je avtor z gesto radiranja umetniškega dela drugega avtorja "poskušal ustvariti umetnost tako, da bi najprej izbrisal umetnost." (Godfrey, 1998, 63–64). Destrukcija postane na različne načine, bodisi znotraj slikarskega medija kakor onkraj njega v konceptualni raziskavi o pojmu umetnosti, konstitutivni moment moderne in sodobne umetnosti.

Takšen, pozitiven pomen destrukcije (bodisi v smislu radikalnosti izraznih sredstev kakor radikalnosti stališč nasproti uveljavljenim družbenim in moralnim normam)

prevzamejo mnoge prakse konceptualne in neoavantgardne umetnosti šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja vse do sodobne umetnosti; zastopan je v konceptualni umetnosti, happeningih, performansih, umetniških akcijah v galerijah in na ulicah (Fluxus, situacionisti, letristi), usmerjena bodisi na samo materialnost umetniškega dela (Arte Povera, OHO), na ključne ali izbrane predmete v postduchampovski raziskavi ontologije umetnosti (Nouveau Réalisme), na institucije umetnosti, muzeje, galerije, usmerjena je na telo v številnih in raznolikih praksah body-arta, na Cerkve, na družbene fenomene sodobne družbe, kot je na primer potrošništvo ali krivična distribucija kapitala, na vprašanja spola, nacionalnih, rasnih, političnih identitet, nenazadnje celo na živali (Hermann Nitsch). Množica del, ki tematizirajo ali neposredno uporabljajo nasilne destruktivne postopke, je v drugi polovici 20. stoletja praktično nepregledna, na grobo jo je mogoče razdeliti v nekaj tipov. Destrukcija ali samodestrukcija kot ustvarjalni proces je usmerjena bodisi na lastna umetniška dela avtorjev (ki imajo tako že v ideji omejen in končen čas obstajanja, kot na primer samodestruktivni objekti – anti-kipi švicarskega kiparja Jean Tinguelyja, ki so namenjeni samouničenju, na primer kip *Stroj za uničevanje kipov*, 1960), na dela drugih avtorjev (poetika *übermalunga* Arnulfa Reinerja, ki temelji na negativni utvarjalnosti – aprioriaciji in preslikanju del drugih avtorjev ter s tem njihovem trajnem uničenju) ali na predmete simbolne vrednosti (interieri, ki simbolno zaznamujejo umetniški okus srednje in visokomeščanske sredine, ki jih Arman po letu 1962 uničuje v "vandalskih" akcijah z naslovi, kot so *Coupes*, *Colères* in *Combustions*), na religiozne simbole (Andres Serrano, *Piss Christ*, 1989), v skrajnih primerih pa je samodestruktivno vedenje naperjeno proti lastnemu telesu ali celo življenju (performansi Chrisa Burdena, Marine Abramovič, Stelarca, Orlan in drugih). Uničenje, posebej pa samouničenje je bila tudi osrednja tema mednarodnega umetniškega simpozija *Destruction in Art Symposium* leta 1966 v Londonu, ki ga je organiziral nemški umetnik Gustav Metzger in katerega izrecno pozitivno stališče do avtodestruktivne umetnosti se izraža v izjavi: "umetnost obupano in zadnje možno subverzivno politično orožje za napad na kapitalistični sistem... posvečeno jedrski razorožitvi ...in tudi napad na umetniške posrednike in zbiralce, ki manipulirajo z moderno umetnostjo v imenu profita," pri čemer je najpomembnejše, da "destrukcija v umetnosti ne pomeni tudi destrukcije umetnosti same." (Gamboni, 1997, 265). Ta izjava je ilustrativna prav za razmerje, ki ga moderni in sodobni umetniki pojmujejo v uporabi vseh sredstev

4 Izčrpano o svojem razumevanju vloge abstraktnega slikarstva kot znanilca prihodnjega življenja v popolni zavesti o harmoničnosti absolutnega duha, ki spaja obliko in vsebino, govori Mondrian v svojem znamenitem spisu *Likovna in čista likovna umetnost*, v Brejc (1984, 205–219). V pomenu dekonstrukcije tradicionalnega slikarstva Mondrianov opus v eni novejših monografij obravnava tudi Carel Blotkamp, ki povedno zajame Mondrianovo slikarsko izkušnjo pod geslom "Art of destruction" (Blotkamp, 1994).

za lastno legitimno izražanje in ustvarjanje, četudi so ta sredstva nasilna, destruktivna ali samodestruktivna. Metzgerjeva izjava se vpisuje v široko polje družbeno angažiranih umetniških praks. Tovrstne angažirane tendence v umetnosti od šestdesetih let 20. stoletja dalje poddedujejo legitimacijo za uporabo najširšega repertoarja izraznih sredstev, vključno s šokantnimi, škandaloznimi in destruktivnimi postopki, povečini od zgodovinskih avantgard iz dvajsetih let prejšnjega stoletja. Od njih izvira legitimacija tega izraznega repertoarja, ki se z razvojem umetnosti in postduchampovskim sesutjem kanoniziranih vrednot umetnosti še širi, običajno pa jo spremlja temeljna avantgardna pozicija, ki podeljuje umetnosti mandat za odkrit in brezkompromisen družbeni angažma. Po drugi strani pa je sleherno delo ravno zaradi neskončnega sproščenega inventarja umetniških sredstev, ki je sodobnemu umetniku na voljo, podvrženo negotovosti v percepciji in se sooča s pričakovanji občinstva, ki jim ni nujno naklonjena in jih znotraj svojih predstav o umetnosti ne zmore nujno legitimirati kot umetniška dela.

INSTITUCIONALNA TEORIJA IN VPRAŠANJE LEGITIMNOSTI V UMETNOSTI

Neskončne možnosti repertoarja izraznih sredstev in vsebinskih referenc v sodobni umetnosti po šestdesetih letih prejšnjega stoletja so sprožile posebno stanje, ki ga na eni strani obvladuje občutek neizmerne svobode v nezamejeni uporabi teh sredstev, po drugi pa negotovost in nelagodje v precepciji te v umetnosti, saj so se postopno zrušila vsa vnaprejšnja določila, po katerih je mogoče neko delo prepoznati za umetniško, drugo pa pač ne. V primerih uporabe nasilnih sredstev in destruktivnosti (v) umetnosti takšno razločevanje naleti še na dodatne težave, saj more argument norme družbeno sprejemljivega vedenja preglasiti sklicevanje na avtonomijo umetnosti in na legalnost svobode umetniškega ustvarjanja, posledično pa se zgodi zanikanje vsakršnega pomena dela, ki ga slednje lahko posreduje kot umetniško delo, temveč se zato njegov status degradira in diskvalificira kot neumetniški.

Vprašanje razmejevanja umetnosti od neumetnosti se je v teoriji umetnosti formiralo že v šestdesetih letih 20. stoletja ob pojavljanjih umetniških del, ki so imela takšne lastnosti, da jih je bilo po tradicionalnih kriterijih nemogoče definirati za umetniška dela, a jih je bilo kljub temu mogoče imeti za takšna, glede na (filozofski, teoretski, umetnostnozgodovinski) kontekst, v katerem so nastala. Ta problem se ob vprašanjih "kaj je umetnost?" in "kdaj je nekaj umetnost in kdaj to ni?" začne

vse bolj frekventno pojavljati in se slednjič preseli tudi v teoretsko in filozofsko debato. Teorija, ki je poskušala reflektirati ta vprašanja, je institucionalna teorija. V okviru teme legitimnosti destrukcije v umetniškem procesu nam institucionalna teorija lahko ponudi zgolj splošne ugotovitve, ki pa postanejo koristne ravno ob mejnih primerih, ko postane odločanje za umetniški status bolj težavno. Takšen je tudi primer *Gorečega križa*, saj je to delo v recepciji širše javnosti doletelo na zavračanje kot ne-umetniško delo, predvsem zaradi ukoreninjenih prepričanj, ki destruktivnost še vedno izključujejo iz domene umetnosti in torej na taki osnovi delo diskvalificirajo v območje običajnega nasilnega in družbeno nespravljivega dejanja.

Začetnik institucionalne teorije in avtor pojma "svet umetnosti" je ameriški filozof, umetnosti teoretik in kritik Arhutr C. Danto. Ob razstavi Warholovih *Brillo boxes* leta 1964 si je Danto zastavil naslednje vprašanje: na kakšen način je mogoče ta dela videti kot umetniška dela in ne kot gole resnične predmete, če na njih ni nič takega, kar se da perceptivno določiti kot kriterij umetnosti? Gre torej za vprašanje, ali se v dojemanju umetniškega dela ne moremo več zanašati na intrinzične lastnosti predmeta (notranje lastnosti: notranja zgradba, oblika), temveč je treba pozornost sedaj obrniti predvsem k ekstrinzičnim lastnostim, to je zunanjim oziroma *relacijskim* lastnostim ali povedano drugače: ali je mogoče, da umetnino določajo njene intrinzične lastnosti in je potemtakem stvar umetnina zaradi tega, kakršna je, ali jo sedaj odločajo ekstrinzične lastnosti in je potem stvar umetnina zaradi *relacij*, v katerih je stvar s stvarmi zunaj sebe (Kante, 2001, 40). Danto se je za primere sodobne umetnosti, ki jih reprezentativno zastopajo Warholove *Brillo boxes*, odločil za drugo možnost, namreč za možnost, ko umetniškost na nekem predmetu določa kompleksen skupek relacij, ki ga določen predmet zavzema v odnosu do svojega zunanjega konteksta, pri čemer gre pri umetniškem predmetu za kontekst teorije in zgodovine umetnosti. Dantojevo spoznanje se tako glasi: "Ugledati nekaj kot umetnost zahteva nekaj, česar oko ne more izslediti – okolje umetniške teorije, poznavanje zgodovine umetnosti: svet umetnosti." (Danto, 2000, 22). Pri določanju in pojmovanju sodobne umetnosti prevzame teorija ključno vlogo.⁵ To, o čemer govori Danto ob konkretnem primeru *Brillo boxes*, je pravzaprav umetnostnozgodovinski in teoretični kontekst, ki v nekem trenutku vzpostavlja ustrezno okolje za umetniško delo in slednjič sploh omogoči tolmačenje njegovega pomena.

Dantojeva ugotovitev, da je za obstoj umetniškega dela bistveno poznavanje teorije in zgodovine umet-

5 "Ravno teorija je tista, ki škaflo dvigne v svet umetnosti in preprečuje, da bi se sesula v realni predmet, kakršen je. Brez teorije je malo verjetno, da bomo škaflo razumeli kot umetnost, da pa bi jo razumeli kot del sveta umetnosti, moramo obvladati precejšen del umetniške teorije kot tudi znano količino zgodovine sedanjega newyorškega slikarstva." (Danto, 2000, 24).

nosti, je navdihnili nastanek institucionalne teorije pri Gerogeu Dickieju, vendar je ta "svet umetnosti" interpretiral v ožjem sociološkem pomenu. Za Dickieja pomeni "svet umetnosti" institucionaliziran sistem umetnosti, ki ima svoje pod sisteme (gledališče, literatura, likovna umetnost), ti pa imajo še svoje pod sisteme (daizem, happeningi itd.). Skupna značilnost vseh pod sistemov je, da predstavlja vsak sistem okvir za *predstavljanje* posebnih umetniških del. "Svet umetnosti tako sestoji iz snopa sistemov: gledališča, slikarstva, kiparstva, književnosti, glasbe itn., od katerih vsak oskrbi institucionalno ozadje za podeljevanje statusa predmetom znotraj svoje domene." (Dickie, 2000, 33). Znotraj institucionaliziranih sistemov umetnosti se nato zgodi podeljevanje statusa umetniškosti posameznim delom ali kakor se to glasi v Dickiejevi dikciji – podeljevanje statusa kandidata za vrednotenje. Definicija umetniškega dela se tako pri Dickieju glasi: "Umetniško delo je v klasifikacijskem smislu (1) artefakt in (2) niz vidikov, ki so mu neka oseba ali osebe, delujoče v imenu neke družbene institucije (sveta umetnosti), podelile status za vrednotenje." (Dickie, 2000, 33).⁶ Institucijo sveta umetnosti sestavlja jedrno osebje (ki je ohlapno organizirana, vendar povezana množica oseb, ki vključuje umetnike, producente, muzejske direktorje, obiskovalce muzejev, obiskovalce gledališč, časopisne reporterje, kritike, umetnostne zgodovinarje, teoretike umetnosti, filozofe umetnosti in druge) in vsakdo, ki se dojema kot član sveta umetnosti; minimalno jedro sveta umetnosti so umetniki sami, lahko celo ena sama oseba (ki ima ustrezen družbeni status znotraj institucije sveta umetnosti), čeprav je najpogostejše potrebno, da institucijo sveta umetnosti vzpostavi večja množica oseb (Dickie, 2000, 34). Temeljni Dickiejev prispevek k institucionalni teoriji je izpostavljanje proceduralnosti kot temeljnega načina, v katerem neko umetniško delo pridobi državljansko pravico do statusa umetnosti. Procedura, s katero umetniški svet podeljuje status kandidata za vrednotenje umetniškemu delu, je po Dickieju analogna drugim proceduram v drugih institucionalnih okvirih zunaj sveta umetnosti (na primer formalni proceduri civilnopravne poroke za pridobitev statusa zakonskega partnerja), vendar pa ni uravnana po predpisanih postopkih in načelih avtoritete, ki bi bili kodificirani na tak način, kakor so znotraj drugih družbenih institucij, npr. v pravnem sistemu.

Danto je Dickiejevemu razumevanju pojma "sveta

umetnosti" oporekal in mu očital pretirano formalnost, po kateri je "svet umetnosti" zgolj korpus ekspertov, ki samovoljno izbirajo favorizirane predmete za umetniške in jih pri tem zadovoljivo legitimira že njihov osvojeni družbeni status znotraj umetniškega sveta. Soroden ugovor je prispeval Wollheim, ki je takšni teoriji očital predvsem pomanjkanje evidence razlogov, po katerih predstavniki sveta umetnosti uravnavajo svoje odločanje o statusu umetnosti, saj sklicevanje na družbeni status predstavnikov sveta umetnosti še ne more legitimirati njihovega početja (temveč ga kvečjemu mistificira), kakor ob tem umanjajo tudi bistvena določila, ki bi prispevala k definiciji umetnosti, za kar si Dickiejeva institucionalna teorija prizadeva (Wollheim, 1992, 157–166).

Ob razvidnosti takšnih pomanjkljivosti institucionalne teorije Danto redefinira pojem "sveta umetnosti" tako, da vanj vključi predvsem pojem diskurza razlogov, zaradi katerih je neko delo mogoče imeti za umetniško. Dantojev pojem "svet umetnosti" tako ni zgolj institucionaliziran svet ekspertov, temveč mu že v izvornem pomenu pojma pomeni "zgodovinsko urejen svet umetniških del, ki jim "državljsko pravico" podeljujejo teorije, ki so tudi same zgodovinsko urejene." (Danto, 1992, 38). Podeljevanje statusa umetniškega dela tako ne more biti pogojeno samo s socialnim statusom predstavnikov sveta umetnosti, temveč je odločilno ravno evidentiranje razlogov, ki jih imajo le-ti za svoje početje, namreč "odločanje o umetniškosti določenega dela je odvisno od niza razlogov, zunaj katerega nič ne more obstajati kot umetniško delo, saj umetniška dela niso taka že po naravi." (Danto, 1992, 39). Pri teh razlogih, ki odločajo o statusu umetniškega dela, pa je po Dantoju pomembno dvoje: *prvič*, da je nekdo, ki je član sveta umetnosti, vključen v to, kar imenujemo diskurz razlogov, in *drugič*, da je umetnost zgodovinski pojav, saj se njeni razlogi nanašajo drug na drugega zgodovinsko.⁷ Ravno diskurz razlogov je tisti, ki lahko potrdi neko delo kot umetniško za razliko od neumetniškega predmeta, in ta diskurz razlogov Danto poimenuje "svet umetnosti, ki je konstruiran institucionalno." (Danto, 1992, 40). Danto tako uporablja pojem "svet umetnosti" v pomenu, ki zadeva tudi zgodovinsko slesledje teorij in vedenj o umetnosti, ki so v medsebojnem dialogu, ki je vedno nujno historično opredeljen. "Svet umetnosti" Danto redefinira: "Svet umetnosti je institucionaliziran diskurz razlogov in biti član sveta umetnosti

6 Pomembno opozorilo na tem mestu je, da Dickie pa tudi Danto v okviru institucionalne teorije pojma umetnosti nikoli ne uprabljata v vrednostnem pomenu, temveč zgolj v klasifikacijskem (pojem umetniškosti torej ne pove, ali je umetnina dobra ali slaba, ampak zgolj, ali ima status umetniškosti ali pa ga nima).

7 Prepoznavanje zgodovinske utemeljenosti umetniškega dela, ki se vedno umešča v neko tradicijo, svoje značilnosti črpa iz predhodnih umetniških del in se istočasno utemeljuje kot novo umetniško delo na podlagi analogij z obstoječimi umetniškimi praksami, so nekatere od tez, ki jih za sodobno umetnost prepozna tudi Wollheim in očita njihovo odsotnost v Dickiejevi različici institucionalne teorije (Wollheim, 1992, 157–166).

pomeni, da se naučimo, kaj pomeni sodelovati v diskurzu razlogov v neki kulturi." (Danto, 1992, 46). Za diskurz razlogov v umetnosti zahodnega sveta je tako bistvenega pomena zgodovinski trenutek, v katerem se delo pojavi, "to pa naprej pomeni, da razumevanje nekega dela zahteva rekonstrukcijo zgodovinske in kritične percepcije, ki je takšno delo motivirala./.../ V umetnosti zahoda je zgodovinska točka, na kateri nastopi neko delo v razvoju diskurza razlogov, bistvenega pomena za njegovo identiteto." (Danto, 1992, 47). V konkretni praksi diskurza razlogov Danto pojmuje predvsem kritično in zgodovinsko interpretacijo umetniškega dela, ki jo prakticirajo pripadniki sveta umetnosti, in šele tako lahko določi vključevanje posameznikov v svet umetnosti: za poimenovanje nečesa za umetnost je potrebno biti pripravljen interpretirati, kaj in na kakšen način ta umetniški predmet kaj pomeni (Danto, 1992, 42). S tem Danto ne ovrže proceduralne matrice institucionalne teorije, temveč jo korigira v njenem najšibkejšem delu, namreč tako, da na mesto institucije sveta umetnosti kot korpusa ekspertov, ki jih legitimira njihov ustrezen socialni status, postavi diskurz razlogov, ki sicer poteka institucionalizirano, vendar ga bistveno določa upoštevanje historičnega sosledja umetniških del, konceptov, idej in teorij, ki generirajo pomen v umetniških delih. Šele takšen diskurz razlogov v obliki interpretacije pomena dela, ki ga prakticirajo predstavniki sveta umetnosti, je lahko bistveni člen v odločanju o statusu umetniškosti pri nekem delu.

PRIMER GOREČI KRIŽ – DISKURZ RAZLOGOV V OPOMENJANJU DELA

Ko smo na kratko orisali načine, na katere se pojmovanje destrukcije in uničevanja konstitutivno vpisuje v razvoj moderne umetnosti in, ko smo razgrnili zahteve, po katerih je določeno delo sodobne umetnosti mogoče pojmovati za umetniško, moremo šele analizirati primer *Gorečega križa*. Umetniško akcijo zažiga križa v Strunjanu z naslovom *Goreči križ* (od začetka se pojavlja tudi poimenovanje *Sveti križ*) sta 6. aprila 2002 izvedla slovenska umetnika Dean Verzel in Goran Bertok. Umetnika sta križ ovila z aluminijasto folijo, obložila z blagom, polila s petrolejem in prižgala. Akcija je nastala kot inscenacija prizora z namenom ustvarjanja fotografij, ki so bile kot artefakt tudi končni cilj cele akcije. Delo *Goreči križ* pomeni zaradi medijske odmevnosti, ki je za slovenske razmere dosegla razsežnosti pravega medijskega linča, eklatanten primer za problematičnost recepcije mejnih vizualnih praks v tradicionalnem in konservativnem okolju, za kakršnega se je ob tem primeru izkazal slovenski prostor. Umetnika nista bila obtožena zgolj vandalizma, objestnosti in kriminala, temveč so izjave in obtožbe najrazličnejše (povečini širše laične) javnosti poskušale diskreditirati sam status umetniškosti njunega dejanja in ga tako

spraviti v domeno običajnega vandalizma, verske nestrpnosti, psihopatoloških vprašanj ali celo politične propagande, skratka izpod in izven domene umetnosti, v kateri bi bilo mogoče delo tako ali drugače interpretirati in sprejeti kot del "drugega sveta, sveta umetnosti, sveta interpretiranih stvari" (Kante, 2001, 48). Avtorja Dean Verzel in Goran Bertok sta se morala zaradi svojega dejanja dvakrat zagovarjati pred sodiščem (obtožena sta bila poškodovanja državne lastnine in žalitve verskih čustev), vendar sta se obtožbi pokazali za neutemeljeni, avtorja pa oproščena. Že nekaj mesecev po akciji sta bila s fotografijami *Gorečega križa* povabljeni na več mednarodnih razstav sodobne umetnosti, delo pa je našlo mesto v kritičnih in teoretičnih tekstih oziroma v tistem, kar po Dantu lahko imenujemo diskurz razlogov znotraj sistema umetnosti.

V poskusu rekonstrukcije pomena dela *Goreči križ* moramo slednjega vsebinsko umestiti v ostalo umetniško ustvarjanje avtorjev. Čeprav sta pod akcijo *Goreči križ* podpisana Verzel in Bertok, ga obravnavamo predvsem v kontekstu Verzelovega umetniškega razvoja, iz katerega idejno, ikonografsko in konceptualno tudi izhaja, Bertokov prispevek pa je izdelava fotografij akcije. Dean Verzel je na umetniško sceno stopil leta 1986 z instalacijo *Homo carnifex*. Z delom *Terapia provocatoria* iz leta 1991 je dosegel prve galerijske uspehe. V tem delu se Verzel prvič sooči z ikonografijo križa, slednjega postavlja v center prostora, okrog katerega posadi antropomorfne lutke, ki kot v zamaknjenosti strmijo v simbol križa pred seboj. Po interpretaciji Andreja Medveda križa v tem Verzelovem delu ne moremo preprosto enačiti s krščanskim križem kot simbolom zahodne civilizacije in logocentrizma, kar pomeni, da ga ne moremo preprosto enačiti s pomenom, ki ga ima znotraj institucije krščanske religije, kjer je kodificiran kot najvišji simbol Kristusove odrešitve za človeštvo in kjer ostaja ta pomen trden in nespremenljiv. Povsem drugače je mogoče razumeti simbol križa v Verzelovi interpretaciji, za katerega Medved ugotavlja, da s postavljanjem križa v instalaciji *Terapia provocatoria* "ta simbol očisti vse historične navalake in ideologije, križ je brez narativne in vsebinske konotacije. Križ je absolutni izvor smisla nasploh, inherentna mera vrednosti in smisla, toda sama nima nobene vrednosti; križ je znak, ki 'odpira pojavnost pomena' – po Derridaju –, toda ta izvorna pozicija ga postavlja izven vseh pojmovnosti in ga lahko označi kot začasno, transobjektivno stanje le neka transcendentalija /kakor na primer ustvarja pomen križa krščanstvo; op. avtorice/. Izvor smisla križa kot znaka torej transcendirata svet znakov, ki utemeljuje vrednost vseh drugih vsebinskih, zgodovinskih pojmovanj, vseh "prevodov" v historična dejstva." (Medved, 1992, 12). Naprej izpelje Medved pomen križa kot čistega simbola, kot metalingvističnega modela, ki je neodvisen in nadrejen vsaki zgodovinski, vsebinski ali pomenski razsežnosti, vzpostavlja se kot ahistorični čisti simbol, ki

so mu enakovredno inherentne vse vsebine, vrednosti in pomeni, vendar nobena ni določujoča.⁸

Kar Verzelu omogoča interpretacijo simbola križa kot ahistoričnega idealnega čistega objekta, je posredno tudi "nevtralno ozemlje" galerije, ki je eminentno mesto sveta umetnosti. Področje umetnosti je navzven neformalno zavarovano z nekakšnim konsenzom, po katerem sodi prostor galerije v območje sveta umetnosti, ki ga s svojim diskurzivnim dialogom historično oblikujejo udeleženci sveta umetnosti. Po Dantoju je umetniško delo predmet, ki ne predstavlja samega sebe kot realnega predmeta, temveč pripada drugemu redu stvari, redu interpretiranih predmetov, ki jih je mogoče in potrebno interpretirati v kontekstu zgodovine in teorije umetnosti, če naj jih sprejmemo za umetniške (Danto, 2000, 15–25). Križ, ki ga v instalaciji *Terapia provocatoria* postavi Verzel, moramo dojemati kot križ drugega reda, drugega simbolnega reda kakor krščanski križ, ki v svojem realnem zgodovinskem okolju nosi točno določen pomen. Prestavljanje v območje umetnosti omogoča in terja ustvarjanje novih pomenov in njihovo intepretacijo, ki se lahko dogaja zgolj v okviru sveta umetnosti kot diskurz razlogov; v primeru *Gorečega križa* se nanaša na simbol križa v konkretnem umetniškem delu in ne na simbol križa zunaj sveta umetnosti, kjer ta večinoma predstavlja simbol krščanstva.

Do trenutka, ko umetnost zaseda svoje avtonomno mesto znotraj galerije, v institucionaliziranem mestu umetnosti, je navidez preprosto mogoče postaviti ločnico med umetniškim in neumetniškim dejanjem. Čim se to dejanje postavlja zunaj meja galerije, je to ločevanje oteženo in vrzel se navidezno zabriše. Tu nastopi trenutek Dantojevega konteksta in atmosfere umetnostne teorije in zgodovine umetnosti, ki z interpretacijo omogoči umeščanje nekega dela v sistem umetnosti. Obenem pa tu tudi nastopi tvegan trenutek, ki se na "nenevtralnem" javnem terenu odpira še vsem drugim percepcijam, ki zanikajo sam umetniški kontekst in dejanje uvrstijo v domeno drugačnih pomenov. Pri *Gorečem križu* je bila tako najpogostejša intepretacija pomena žaljenje verskih čustev in vandalizem, kakor bomo ob nekaterih primerih medijskih odzivov natančneje pokazali v nadaljevanju.

Verzel nadaljuje svojo interpretacijo križa kot čistega simbola v delu *Goreči križ*. Če sledimo Medvedovi razlagi križa kot simbola, ki predstavlja "idealnost čistega objekta, ki nosi v sebi neodvisen, izvorni pomen, kjer izvorni vtis križa predstavlja absolutni začetek vseh dru-

gih, doda(t)nih empiričnih vsebin in smislov", potem se ta pomen zgolj še dodatno artikulira pri uporabi simbola križa v preformansu *Goreči križ*. Verzel in Bertok sta za predmet svojega dela izbrala realno obstoječ betonski križ na strunjanskem hribu, s tem pa sta tudi fizično prestopila prag galerije kot konsenzualnega mesta institucije umetnosti in nastopila v (umetnostno) nedoločenem javnem prostoru, kjer je lahko umetnostni kontekst obstajal zgolj na idejni ravni. To pa je na ravni prepričanja, da sta avtorja svoje početje dojela kot umetniško dejanje in da je na drugi strani obstajal določen del občinstva, ki je bil to njuno prepričanje pripravljen tudi sprejeti, obenem pa sprejeti (oziroma interpretirati) pomen njunega dejanja kot umetniške izjave. Pri tem sta zapolnjena dva bistvena pogoja, ki sta neobhodna za pridobitev statusa umetniškega dela po institucionalni teoriji (Danto, 1992, 2000; Dickie, 2000). Enak pogoj pri razlagi nasilja v umetnosti, ki je osnovni pogoj razločevanja nasilja v umetnosti kot vandalizma ali kot integralnega dela umetniške stvaritve upošteva tudi Gamboni (Gamboni, 1997).

V uporabi ikonografije križa pri Verzelu je mogoče v delu *Goreči križ* opazovati nadaljno, zdaj bolj neposredno in celo grobo izpeljavo zgoraj opisanega koncepta. Umetnika uporabita element ognja kot drastično očiščenje "navlake zgodovine in ideologije" in kot temeljno vzpostavljanje čistega simbola, ki predstavlja absolutni začetek vsakega drugega, dodanega historičnega pomena. Očiščenje vsakršnega (kontingentno zgodovinskega) pomena simbola križa se dogaja kot prečiščenje, kot vzpostavljane tabule rase, ki je absolutni začetek vsakega nadaljnjega opomenjanja sploh, obenem pa pomeni absolutni začetek vsakega ustvarjalnega dejanja, posebej umetniškega, ki je paradigmatično dejanje ustvarjanja iz nič. Po analogiji s krščansko ikonografijo, ki je v zahodni civilizacijski sferi ustoličila križ kot orodje trpljenja, vendar tudi kot simbol vstajenja in prerojenja, ga sedaj na osebnem nivoju – a mogoče je trditi, da onkraj te neposredne zveze z eshatološkim pomenom v krščanstvu – dojemata tudi Verzel.

Zažig križa predstavlja tako v kontekstu Verzelovega umetniškega razvoja nekakšno kritično točko, ki zahteva prestop v artikuliranje novega, osebnega pomena simbola križa. Naslednja stopnja, ki jo je v konstrukciji osebne ikonografije križa podal Verzel, nastopi v naslednjem Verzelovem delu, v projektu *In vitro*, in se vsebinsko navezuje na začetno stopnjo osebne simbolike križa v *Gorečem križu*. Pri *In vitro* gre za delo (pred-

8 "Križ poseduje čisti Bedeutung in je oblika čiste avtoafekcije, ki je zreducirana na simbol; gre torej za 'transcendentalno redukcijo', ki ne zahteva nobene zunanje, površinske razlage. Gre za idealnost čistega objekta, ki nosi v sebi neodvisen, izvorni pomen; izvorni vtis križa predstavlja absolutni začetek vseh drugih, doda(t)nih empiričnih vsebin in smislov. Substanca tega znamenja je tako ločena od njenih atributov, sama postavitev v galeriji predstavlja 'arhaično strukturo', scenografijo brez zgodovine. Struktura križa v tem primeru ni nič drugega kot konstrukcija nekega metalingvističnega modela, njegova historična razsežnost je samo ozadje instalacije. Znamenje pokriva vse druge vsebine, ne da bi katerokoli izpostavljalo kot prevladujočo; vsebinska korelacija je brez pomena." (Medved, 1992, 12).

stavljeno je bilo v galeriji Insula leta 2003) – virtualno prostorsko instalacijo-performans, kjer umetnik lebdi v velikem tridimenzionalnem križu iz pleksi stekla, napolnjenem z vodo, in je z zunanjim svetom povezan le preko cevki za dihanje. Umetnik nastopa v križu gol, z ženskimi spolovili. Fizično (in kot hermafrodit spolno nedoločno, torej v nekem pomenu celovito) poenotenje s križem navidezno podvaja ustaljeno ikonografijo žrtvovanjskega križa, le da je subjekt sedaj postavljen v samo prostornino križa, tako da je križ zdaj nekakšen uterus preporoda subjekta kot ustvarjalnega posameznika, kot samo-stvarnika. Medved je *In vitro* označil kot točko čistega samoustvarjanja subjekta kot metaforo za samoustvarjanje umetnosti, ki vedno nastaja iz nič in je analogna začetni, ničelni točki človeškega bivanja, kjer se "nekaj" vedno začne iz "niča".⁹ Pri tem ta izviren pomenski obrat ni povezan z ikonografijo krščanskega odrešenjskega pomena križa, temveč z arhetipskim aktom ustvarjanja in samoustvarjanja subjekta kot izhodiščne točke vsakega človeškega ustvarjalnega dejanja (bodisi ustvarjanja življenja kakor ustvarjanja pomena), na najširšem tematskem ozadju dela tako vznikata paralela umetnika-demiurga, ki ima moč ustvarjanja umetnosti, ki je ustvarjanje iz nič *par excellence*. Verzel je svoje delo identificiral s tako razlago, saj jo mestoma dobesedno povzema (Verzel, 2004, 19).

Verzelovo ukvarjanje s simbolom križa, predvsem kakor se njegov pomen kronološko sosledno razvija skozi omenjena dela *Terapia provocatoria*, *Goreči križ* in *In vitro*, je mogoče umestiti tudi v nek širši interpretativni okvir. Predpostavljamo namreč, da se Verzelova simbolika križa v svoji specifični uporabi navezuje na splošna duhovnozgodovinska spoznanja postmoderne dobe, in sicer v tematizaciji splošne ontološke izgube garanta smisla oziroma v tematizaciji izpraznjenega mesta transcendence. Uporabo simbola križa pri Verzelu je tako mogoče dojemati kot signal spoznanja, da v sodobnem času postmoderne paradigme ni mogoče več zaupati niti tradicionalnim temeljnim metafizičnim garantom smisla (religija, ki se v Verzelovem delu pojavlja dobesedno, enako pa velja za razsvetljsko "metafiziko" znanosti), prav tako pa ni mogoče zaupati niti pojmu subjekta samega. Če sledimo spoznanjem Kosa in Virka o duhovno-zgodovinskem zaledju postmoderne dobe, potem zaznamuje doba postmoderne stanje poglobljenega metafizičnega nihilizma, ki drastično stopnjuje poglobljanje metafizične krize v zadnjem obdobju novoveške evropske filozofije (Kos, 1995, 43–78; Virk, 2000, 26–35) in ki so jo v evropski

misli spodbudili Nietzsche in Heidegger z vpeljavo "smrti Boga", s kritiko in reflektiranjem avtodestruktivne novoveške metafizike, Wittgenstein z ugotovitvijo, da naše spoznanje ni substancialno/transcendentalno, temveč vedno samonanašalno (ni implicitno stvar samim, temveč izvira iz jezikovnih iger), ter poststrukturalizem in dekonstrukcija s kritiko logocentrizma in potrjevanjem ontološkega in gnoseološkega dvoma.

Če je modernizem spoznal za dvomljiv vsakršen trden metafizični temelj, ki bi ga bilo mogoče spoznati zunaj subjekta kot merilo za moralno in resnično, in je kot edino resničnost priznaval le človekovo subjektivnost v obliki neposredne, verodostojne in zanesljive prezenze v sami zavesti in njenih psihičnih vsebinah, potem postmodernizem podvomi tudi v slednje. Kos tako postulira, da se "postmodernizem ne le trga iz metafizičnega reda, zagotovljenega s tradicijo, sistemi, normami in apriornimi vrednotami, ampak postavlja pod vprašaj celo resničnost neposredne izkušnje, njegovo gotovost v 'prezenci'. To mu omogoča dvom o neposredni resničnosti samega Jaza, subjekta, resničnosti jezika, v katerem govori, kajti vse to je lahko samo konstrukcija, katere resničnost je samo še navidezna, ne pa zares 'prezentna', za kar je veljala še v modernizmu" (Kos, 1995, 51).

Ugotovitev, ki jo podaja Kos, se umešča v širši krog spoznanj o dobi postmoderne, saj je konstruirana narava človeškega vedenja stična točka številnih teorij o postmoderni. Jean Baudrillard je denimo razvil tezo, da realno ne eksistira več, temveč se nam lahko kaže le še kot prazna in zavajajoča simulacija; do podobne ugotovitve sta prišla tudi sociologa Berger in Luckmann, ko sta postulirala, da družbena resničnost ne obstaja kot nekaj substancialnega, temveč je konstruirana z družbenim dogovorom, oziroma s tako imenovanimi "jezikovnimi igrami"; podobno je za zgodovino kot narativno konstrukcijo našega vedenja ugotavljal Foucault. V raziskavah o postmoderni je pomembno mesto zasedel Lyotard, ki je v svoji knjigi *Postmoderno stanje* postuliral več ugotovitev, ki sovpadajo z omenjenimi spoznanji. Najpomembnejše Lyotardove teze je mogoče povzeti takole: narava vedenja oziroma znanja je narativna; družbena resničnost je deljena na posamezne diskurzivne prakse, ki imajo svoja notranja pravila, tako da je družba sama mreža jezikovnih iger, ki se ne dajo speljati ena na drugo in med seboj niso v hierarhičnem razmerju – vsaka jezikovna igra legitimira samo sebe; v postmoderni družbi gre za razpad "velikih zgodb" emancipacije, zgodovine in napredka, človek je vozlišče pretoka

9 *In vitro* pač ne govori o žrtvovanju za človeštvo niti ni povezan s prehodom življenja v smrt, ki je nebeška "odrešitev", v njem je lebdenje golega subjekta, subjekta kot umetnika in ustvarjalca, lebdenje v prasimbolu križa, ki nosi v sebi staro-nove konotacije: kontekst, ki zdaj pripada – v vsej goloti – le ustvarjalnemu dejanju Deana Verzela. V prozornem križu zdaj v – porodni – vodi plava in lebdi in se rojeva prenovljeni človek, očiščen zemeljskih in drugih spon, vezi, oklepov, da bi v simbolu križa zaživel v duhovnem in telesnem smislu kot ustvarjalec in kot samo-stvarnik. Samostvarjenje pa je umetniško dejanje, umetnina." Andrej Medved, 2004, 19.

informacij, vpleten v različne jezikovne igre, na katere lahko tudi vpliva; pluralnost jezikovnih iger implicira pluralizem resnic in logiko disenza (v nasprotju s Habermasovim konsenzom); ovržena je velika zgodba o primatu logike, saj je celo v znanosti paradoks dopuščen kot veljaven rezultat (glej Lyotard, 2002, 2004).

Ta spoznanja, ki smo jih tukaj lahko zgolj našli, so temeljno detektirala stanje stvari v postmoderni družbi ter položaj subjekta v njej. Ob vprašanju Verzelovega simbola križa se izkazujejo kot duhovnozgodovinska podlaga, ki lahko v temelju določa naravo in pomen umetniškega dela, kakršno je *Goreči križ*. Ob spoznanju, da je v zunanji realnosti umanjkal vsakršni metafizični garant smisla, celo tisti, ki se je nanašal na samo subjektivnost in njene psihične vsebine, ter da je vsakršno spoznanje, ki smo ga sposobni posedovati, samo-legitimizirajoča jezikovna igra, ki pa ni edina, temveč soobstaja z mnogimi drugimi igrami (védenji) in je torej narava resnice pluralna (in ne univerzalna), tedaj je mogoče predpostavljati, da je tradicionalno mesto simbola križa mesto izpraznjene transcendence in se ponuja kot odprto polje za vzpostavljanje kakršniholi začasnih pomenov; razprto je možnostim poljubnih jezikovnih iger ob stalno prezentni zavesti, da je vsakršno vzpostavljanje pomena kot jezikovna igra tudi narativno konstruirana zgodba, ki ima zato lahko nepreštevno vrsto variacij, ki se lahko medsebojno izključujejo. Sledi spoznanje, da mesto simbola križa v duhovnozgodovinskih koordinatah sodobnosti (postmoderne dobe) ne more biti več izključni nosilec enega samega univerzalnega trdnega pomena, izključujoče in nadrejene jezikovne igre oziroma velike zgodbe (na primer imperativa dogme odrešenjstva), temveč se razpre kot prazno mesto za konstruiranje različnih (poljubnih) jezikovnih iger, ki jih vsakič določajo njihova notranja pravila, vendar se te igre medsebojno ne urejajo hierarhično, temveč obstajajo vzporedno, v pluralizmu resnic. "Jezikovno igr" *Gorečega križa* kot umetniškega dela določajo notranja pravila pogojev ustvarjanja umetnosti, kakor obstajajo v vzpostavljenem sistemu umetniškega sveta; takšna jezikovna igra, ki dopušča poljubne pomen v začasno vzpostavljeni komunikaciji in minimalnih konsenzualno doseženih pravilih sporazumevanja, znotraj sveta umetnosti lahko obstaja kot ena od "malih zgodb", ki jo je še mogoče vzpostavljati ob pomenu simbola križa. Vzporedno z njo postajajo drugi pomeni tega simbola, vključno z odrešenjsko ikonografijo krščanskega križa, zgolj ostale možne narativno konstruirane resnice, zreducirane na "male zgodbe", ki se s svojimi pravili legitimirajo navznoter, navzven pa nimajo več možnosti delegitimacije drugih resnic in vzpostavljanja izključujoče suverenosti. Verzelova izjava, da je z *Gorečim križem* želel postaviti "simbol, ki bo izničil oziroma spremenil negativni, žrtvovanjski pomen križa, kakršnega ima slednji v dvatisočletni kulturi krščanstva, v pozitivni simbol rojstva in ustvar-

janja" (Verzel, 2005), tako ni mogoče razumeti drugače kot vzpostavljanje nekakšne osebne narativne jezikovne konstrukcije, "male zgodbe" simbola križa. Avtor si ne more privoščiti naivnosti, da ima njegova zgodba vrednost izključne resničnosti, saj resničnost lahko obstaja zgolj še pluralno in konstruirano; pomembnejše spoznanje je, da je tej mali zgodbi dana legitimna možnost soobstoja ob vseh ostalih – vselej konstruiranih – resnicah pomena križa. Ob tem je prezentna zavest, da je napočil čas takšne ontološke negotovosti, da je svojo malo osebno "zgodbo" križa mogoče vsiliti simbolu, ki je tradicionalno zasedal mesto vrhovnega simbola krščanske transcendence kot prevladujoče metafizične resnice, ki pa je kot presežena "velika zgodba" primorana priznati svojo izpraznjenost in zgodovinsko nezmožnost invociranja ontološko-metafizične garancije bivanja.

Sestop izpod okrilja varnosti (smisla, ontološke garancije bivanja) v območje izgube vsakršne ontološke in metafizične varnosti pomeni enega najbolj tveganih in radikalnih korakov tako za posameznika kakor za civilizacijo nasploh. Drastičnost takšne skrajne metafizično nihilistične pozicije se z največjo ostrino izpostavi ob samem osrednjem simbolu metafizike, kolikor ta v zavesti velikega dela občinstva še vedno ostaja aktualen simbol obstoječe vere v metafizično osmišljeno bivanje. Dekonstrukcija in relativizacija tega univerzalnega metafizičnega pomena tako predpostavlja relativizacijo vsakšnega metafizičnega smisla. S transparentnim izničenjem tega pomena (očiščenjem v ognju) se razkriva občutljivo mesto temeljne ontološke brezorientiranosti, ki ji je prepuščen sodobni subjekt; z nadaljnjim vzpostavljanjem novega, osebnega pomena simbola, preropenja kot temeljnega subjektivnega samoustvarjanja, pa se razkrije možnost krškega, negotovega, vsekakor provizoričnega vzpostavljanja osebnega smisla bivanja v samem negotovem dejanju ustvarjanja. Kolikor bolj krčevito se na drugi strani subjekt oklepa vere v "presežen" simbol metafizike, tembolj težavno in nemogoče postane priznanje transcendentalne izgube. Navzven se je to nepriznavanje transcendentalne izpraznjenosti izkazalo z drastičnimi obsodbami subverzije, provokacije in blasfemije krščanskih vrednot, kakor bomo pokazali pri obravnavi odzivov na delo *Goreči križ*.

Delo *Goreči križ* se vpisuje v tisti del sodobne umetniške produkcije, ki si lasti dedno pravico do subvertiranja, šokiranja, ekstremizma in celo nasilja v doseganju lastnih izraznih ciljev, ki ga sodobna umetnost nasledi od predhodnega dogajanja v razvoju umetnosti. V ožjem umetniškozgodovinskem kontekstu je mogoče *Goreči križ* vpisati v nepregleden korpus sodobne umetnosti, v kateri obstaja nek delež umetniških praks, ki temeljijo na grobem, šokantnem, družbeno nesprejemljivem in provokativnem predstavljanju vsebin, ki invocirajo odpor do ustaljenega sistema vrednot v družbi (najpogosteje se povezujejo z vprašanji politike

telesa, spola, rase, nacionalnosti, socialnega statusa idr.). Omenili smo že, da obstaja v umetnosti šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja cela vrsta posameznikov, ki so ustvarjali v jeziku ekstremnega, nevarnega ali celo življenjsko tveganega body-arta. Med najbolj izrazite predstavnike šokantne umetnosti sodijo Dunajski akcionisti z osrednjimi figurami Hermana Nitscha, Otta Muehla in Güntherja Brusa. Herman Nitsch je s svojim *Orgijsko – misterijskim gledališčem* pomembna referenca za Verzelovo delo, saj je slednji izpričal vpliv Nitschevih idej na svoje ustvarjanje (Verzel, 2005). Povezava se ponuja že v sami obsesivni obravnavi križa pri obeh avtorjih, četudi je Nitscheva bolj neposredno vezana na trasvestijo krščanskega obredja (nitschevska liturgija zahteva popolno religiozno opremo – svete cerkvene predmete in celo snovi, ki se pri tem uporabljajo – kruh, vino, vodo, žito, kri...; vključuje razparana, križana, razkosana trupla klavne živine ter pokorne somaševalce) (Skupine, gibanja, težnje, 2003, 56–57).

V devetdesetih letih 20. stoletja na svetovni likovni sceni posebej izstopal fenomen Young British Artist (YBA). YBA so skupina umetnikov, zbranih okrog Damiena Hirsta, ki je sredi devetdesetih let šokirala svetovno javnost z vrsto provokativnih in škandaloznih umetniških del in je postala nekakšen sinonim ekstrema, ki pa se je do konca devetdesetih uspel trdno umestiti v prestižni establišment svetovne likovne scene, predvsem zaradi trdnega ekonomskega zaledja v osebi oglaševalskega mogotca Charlesa Saatchija. Ekstremizem v umetnosti je v drugi polovici 20. stoletja na različne načine pravzaprav vsestano prisoten in predstavlja eno od smeri sodobne umetniške produkcije. Posebna veja praks v sodobni umetnosti, ki jo označuje neka skupna naravnost v delih, je umetnost, ki jo je Arnaud Labelle-Roux imenoval "idiotstvo" oziroma "parodična umetnost". Ta temelji na subvertiranju, ki podpira premišljeno idiotstvo umetnikov, za katere je mogoče reči, da so neprilagojeni in se instinktivno upirajo vsem vsiljenim oblikam dominantnih tehnokratskih vrednot. Izvirna oznaka "idiot" tako označuje odklon od norme in ga "vpiše v tisti tok, ki poskuša 'razgaliti iluzijo umetnine', tako da eksperimentira z 'nespodobnimi' območji, ki jih predstavlja izkušnja poloma, smešnosti, sramotnega, grotesknega, zasmehovanega, neskladnega" (Skupine, gibanja, težnje, 2003, 247–249). Skupna točka teh raznorodnih umetnikov je razkrivanje nerazumske plati realnosti, nekateri pri tem uporabljajo gibalo ko-

mičnosti in groteske, drugi se poslužujejo odkrito vznemirljivih načinov (npr. Oleg Kulik ali Aleksander Brenner).

Mogoče je trditi, da se v dediščino umetnosti, ki posega po ekstremnih, šokantnih in provokativnih vsebinah, umešča tudi delo *Goreči križ*, posebej je to razvidno v okviru razstave Shock&Show, ki jo je poleti leta 2002 v Trstu postavila italijanska likovna kritičarka in kustosinja Maria Campitelli, ki se v predgovoru h katalogu razstave izrecno sklicuje na YBA kot vzornike fenomena šokantnosti v umetnosti in nekatere predstavnike YBA tudi vključi v razstavo (na primer Dinos in Jake Chapman), od bolj znanih imen ekstremnih praks so na tržaški razstavi nastopili še Orlan, Oleg Kulik, Pierre & Gilles, Zhang Huan, Elke Krystufek in drugi (Campitelli, 2002, 6–16). *Goreči križ* je tako v družbi umetniških del približno trideseterice avtorjev zasedel mesto v tistem delu sodobne umetnosti, ki s svojim provokativnim in šokantnim imaginarijem odkrito spodbuja refleksijo različnih kritičnih dimenzij družbene zavesti in individualnih pozicij v njej; smoter razstave se po besedah Lorenza Michellija v katalogu razstave glasi "umetnost kot protistrup" za stanja inercije, apatije in brezbriznosti do socialnih in političnih vsebin sodobnega časa (Michelli, 2002, 64–67). V podobnem kontekstu slovenske performativne oziroma "akcionistične" umetnosti, ki je angažirana z družbenimi in političnimi vsebinami, in to angažiranost izraža na način protesta, provokacije, ironije, humorja in škandala, obravnava *Goreči križ* v razpravi z naslovom *Artvizem slovenski teoretik performansa Aldo Milohnić* (Milohnić, 2005, 3–14).

POSKUSI DELEGITIMACIJE IN KRIMINALIZACIJE GOREČEGA KRIŽA V MEDIJSKIH ODZIVIH

Ekstremizem, provokacija in nasilje so nesporno del slovarja sodobne umetnosti. Njihovo razmejevanje v smislu legitimnosti ali nelegitimnosti je znotraj sveta umetnosti pravzaprav že preseženo, običajno pa postane problematično za širšo javnost. Vprašanje razmerja med vandalizmom in legitimnim v umetnosti se je razprlo z veliko ostrino tudi pri projektu *Goreči križ*. Pokazali smo, na kakšen način se lahko delo *Goreči križ* interpretira kot umetniško delo, ki ima svoj lasten zgodovinski in teoretični kontekst, iz katerega črpa svoj pomen in v katerem lahko obstaja kot umetniško delo.¹¹ Po ključu te interpretacije se je delo tudi konkretno uvrstilo v umetniški sistem s postavitvami na razstavah v

11 Na tem mestu je nujna pripomba, da se v duhu institucionalne teorije poskušamo držati pojma umetniškega dela v klasifikacijskem in ne v vrednostnem pomenu, kar pa je sicer še vedno tudi za filozofe sporno, saj Kante ugotavlja, da celo v filozofiji ne obstaja enotno mnenje, ali je umetnost zgolj klasifikacijski ali tudi vrednostni pojem (gl. Kante, 2001, 50). Skratka, ko poskušamo delo, kot je *Goreči križ*, umestiti v osebni umetnikov razvoj in v nek širši umetnostni kontekst svojega časa, tedaj poskušamo definirati mesto, ki ga lahko tako delo zasede v polju sodobne umetnosti. Tu nam gre pravzaprav prvenstveno za prikaz dvoje vrst razlogov: tistih, ki na eni strani omogočajo vpis dela v umetnost, in drugih, ki temu vpisu oporekajo.

več galerijah, a se kljub temu ta vpis v domeno umetnosti kot družbeno legitimirane prakse ni zgodil enoglasno neproblematično. Prav nasprotno, količinsko veliko močnejši, pa tudi po ostrini zavračanja burnejši, so bili negativni odzivi in reakcije na delo v javnosti, ki so v osnovi temeljili na diskreditiranju umetnikov in delegitimiranju, s sodnim preganjenjem pa celo kriminaliziranju umetniškega dejanja. Oglejmo si torej najpogostejše razloge, zaradi katerih je javnost (na različnih nivojih, od posameznikov do novinarjev, kulturnih delavcev, predstavnikov Cerkve, predstavnikov verskih skupnosti, predstavnikov študentskih organizacij, nekaterih umetnikov in javnih osebnosti) zavračala *Goreči križ* kot nelegitimno umetniško dejanje in ga poskušala umestiti v domeno nelegitimnega in nelegalnega vandalizma oziroma drugih kaznivih dejanj.

Odzivov na *Goreči križ* je bilo takoj po dogodku 6. aprila 2002 v slovenskih medijih zelo veliko, v tiskanih in elektronskih medijih je bilo v mesecih po dogodku objavljenih blizu sto prispevkov, sem pa ne prištevamo velikega števila odzivov in komentarjev na internetu in kasnejšo serijo prispevkov, ki neposredno ali posredno omenjajo ali obravnavajo *Goreči križ* kot del razstav v Trstu ali na Dunaju. Na tem mestu bomo na kratko orisali medijsko sliko v tiskanih medijih, in to le v tistem delu, ko se ves diskurz o problematiki vprašanja vandalizma in umetnosti še ni kanaliziral (in normaliziral) v domeno umetnostne kritike, poročil ali recenzij ob razstavljanju dela v galerijskem – umetnostnem okolju.

Najbolj blaga oblika diskreditacije umetniškega statusa dela in statusa umetnika avtorjev se je izkazala v rabi navednic pri imenovanju umetnika, tako gre zdaj zgolj za "umetnika", "artista" ali "znana kulturnika", njuno delo ni umetniški dogodek, temveč zgolj "umetniški dogodek", "umetniški projekt" ali "nova umetnost" (*Goreči križ*, 2002, 94; Krišnar, 2002, 16; Šuligoj, 2002, 5; Bartolj, 2002, 3; Milavec, 2002, 5; Nardin, 2002, 4). Ostrejša diskvalifikacija se je izražala v obsodbah, da gre pri *Gorečem križu* za goli vandalizem. V prispevku komentatorjev in posameznikov je mogoče razbrati konsenzualno zavračanje tega dejanja in enačenje z vandalizmom (vandalskim porušenjem kipa Srečka Kosovela v Trstu) ali celo z brutalnejšim vojnim vandalizmom (Jelen, 2002, 21; Šuligoj, 2002, 5).¹² Novinarji imenujejo dejanje "umetniški" vandalizem (Vandalismo, 2002), "vandalizem, ki mu v slovenskem prostoru ni para" (Špeh, 2002a, 2) ali makijavelizem (Menih Mi-

halič, 2002, 23).¹³ *Goreči križ* je našel svojo upodobitev v stripu, kjer je postavljen ob bok tržaškemu vandalom iz neofašističnih krogov, ki so približno istočasno porušili kip Srečka Kosovela in Miloševićevem vojnem barbarstvu.¹⁴ Zažig križa kot nedopustni vandalizem, podoben Neronovemu zažigu Rima ali terorističnemu napadu 11. septembra, so zavrnil tudi nekateri umetniki (Kogoj, 2002, 19; Ličen Krmpotič, 2002, 19).

Primerjava *Gorečega križa* s terorizmom, posebej z 11. septembrom, je bila najpogostejša. Pri tem sta umetnika poimenovana za "domača terorista oziroma barbara", njuno dejanje pa "barbarski vandalizem ali premišljeno in brezobzirno uničevanje verskih simbolov pod krinko nekakšnega 'kulturnega' udejstvovanja", "nizkotno dejanje" (Jelen, 2002, 21). Pojavila so se vzporedja celo s celo vrsto najhujših zločinov proti človeštvu v 20. stoletju, na primer pokolom v Biafri, na Trgu nebeškega miru, v Srebrenici, primerjali ga z dejanju Ku-klux-klan in celo genocidom holokavsta (Cvelbar, 2002, 5). Primerjava s Ku-klux-klanom se je ponovila še večkrat, zapisala se je tudi intelektualcem in kulturnim delavcem (Vrdlovec, 2002, 21).¹⁵ Iz teh primerjav se pravzaprav pokaže nelagodje in zadrega, ki priča o tem, da je splošna predstava o umetnosti v javnosti zelo tradicionalna in se povezuje s plemenitimi, celo humanitarnimi cilji. V bolj konservativnih medijih so se pojavile sodbe o normah umetnosti, ki mora biti predvsem "najprej estetsko doživljanje življenja, ustvarjanje smisla, bitka za lepo in dobro" (Bartolj, 2002, 3), nekateri so navajali celo papeževo poslanico umetnikom (Ličen Krmpotič, 2002, 19). Po količini in ostrini napadov v medijih gre sklepati, da je bilo nerazumevanje in zavračanje *Gorečega križa* večinsko mnenje. Predstave o sodobni umetnosti so se v velikem delu javnosti izkazale za konzervativne in se povezovale predvsem z vrednotami tradicionalne umetnosti, medtem ko so ji pogoji sodobne umetnosti tuji. Iz tega razdora najverjetneje izvirajo drastične primerjave zažiga križa in holokavsta in drugih primerov genocidnega nasilja, ki ob svoji neutemeljenosti potiskajo interpretacijo pomena takšnega umetniškega dela globoko in nepovratno v območje največjih zločinskih dejanj v zgodovini človeštva. Značilno vztrajno pojavljanje pojma terorizma pa po drugi strani razkriva utrjeno mesto tega toposa, ki v kolektivni zavesti v tem času očitno že zaseda mesto nekakšne abstraktne, neracionalne obče grožnje človeštvu.

12 "Pomislimi moramo, da med rušenjem mostarskega mostu, bombardiranjem Dubrovnika in zažigom strunjanskega križa v nagibih za takšno dejanje ni bistvene razlike!" (Jelen, 2002, 21).

13 "Srednjeveški filozof Macchiavelli, utemeljitelj teze, da cilj posvečuje sredstva, gotovo zadovoljen z nadebudnima umetnikoma, ki sta oni dan... po dolgotrajnih pripravah prižgala strunjanski križ", Menih Mihalič, 2002, 23.

14 Strip Franca Jurija v Soboti (Sobota, 13. 4. 2002, 20).

15 "Videli smo goreči križ, ki se na fenomenalni in perceptivni ravni prav nič ne razlikuje od gorečega križa v Ku-klux-klanovi ceremoniji, kar pač pomeni, da podoba strunjanskega gorečega križa ni nič bolj umetniška, kot je podoba Ku-klux-klanovega gorečega križa." (Vrdlovec, 2002, 21); značilno je tudi enačenje s Ku-klux-klanom v obliki anonimnega stripa (PN, 16.4.2002, 19).

Zelo pogosti so bili odzivi, ki so dejanje interpretirali izključno kot žalitev verskih čustev, skrunitev verskega simbola in širjenje verske nestrpnosti.¹⁶ Iz odzivov predstavnikov Cerkve je razvidno, da ni bil za vernike žaljiv le zažig kot tak, temveč predvsem tudi sklicevanje na umetnost oziroma umetniški kontekst dejanja. Ti odzivi izpričujejo prepričanje, da ima v krščanskih krogih simbol križa lahko izključno pomen krščanskega simbola, možnost vsakršne drugačne interpretacije ali možnost vključevanja simbola križa v kakšen drugi, denimo umetnostni kontekst, pa zanikajo, o čemer priča izjava strunjanskega župnika, da je "nerazumljivo in žaljivo, če kdo zažig zgodovinsko-kulturnega spomenika ocenjuje kot umetniško dejanje" (Kovše, 2002, 2).

V delu odzivov javnosti se je v povezavi z *Gorečim križem* začel širiti očiten sovražni govor, ki je bil bodisi usmerjen na osebi ali posest umetnikov ali celo na druge religije, predvsem islam. Tako so nekateri predlagali umetnikoma, naj zažgeta svoji hiši ali stanovanji, češ da "bodo dvigajoči se zublji in ogenj iz domačij še bolj navdihujoči kot v primeru betonskega križa" (Škrbec, 2002, 18), pojavilo se je tudi ironično navodilo za požig "kakšnega cerkvenega zvonika" ali poziv k predstavljanju o tem, "kako polna umetniške svobode in simbolov bi gorela največja slovenska cerkev – koprška stolnica" (Suša, 2002, 23). Neki bralec predlaga, da naj "junaški" umetniki, ki packajo in uničujejo krščanske simbole, kaj podobnega poskusijo še z islamskimi" (Škarja, 2002, 5). Tako se je skozi zanikanje in nerazumevanje dela *Goreči križ* kanaliziralo razpihovanje verske nestrpnosti, saj so ob splošnem pregonu in obsodbi tega dela nekateri posamezniki v takšnih razmerah našli opravičilo in priložnost za legitimiranje lastne verske nestrpnosti.

Druge vrste nestrpnost, ki se je ob tej priliki razmahnila v medijih in ki mestoma že meji na paranooidnost, je tista, ki temelji na ideološko političnem nasprotovanju. Milohnič ugotavlja, da so se v posamosvojitvenem obdobju na Slovenskem ustvarile specifične politične razmere, v katerih ni mogoče več jasno prepoznati homogenih političnih stališč (predvsem leve), kakor so značilne za tradicijo leve v mednarodnem ali zgodovinskem kontekstu. V takšnih političnih razmerah, kjer levica izgublja svoje značilnosti in zavzema pozicijo centra ali celo desnega centra, se oblikujejo pogoji, kjer je postalo mogoče vsako formalno ali neformalno politično prakso, kakor tudi vsako umetniško prakso, ki oponira vrednotam neoliberalizma, zahteva pravice za manjšine, zahteva socialno pravičnost ali terja svobodo umetniškega izražanja, označiti za skrajno levičarsko (Milohnič, 2005, 3–14). Možica od-

zivov na *Goreči križ* v medijih, ki se deklarirajo kot glasila desnice, kaže na zgoraj opisani fenomen. Komentator desno usmerjenega tednika *Demokracija* se je tako spraševal "zakaj se nista lotila tudi spomenika revolucije sredi Ljubljane, Kidričevega spomenika pri vhodu v Cankarjev dom ali morda megalomanskega spomenika, posvečenega spominu na tako imenovano dražgoško bitko" (Blažič, 2002). Izjava izpričuje, da je določen del diskurza o *Gorečem križu* ušel v ideološke polemike, ki pa razkrivajo za slovenski prostor v devetdesetih letih zelo značilne in stalno prisotne tendence in jemljejo za motive sovražnega govora popolnoma arbitrarne primere, ki jih povsem neutemeljeno politizirajo, kar je mogoče ugotavljati tudi pri primeru *Gorečega križa*.

Mogoče je skleniti, da pri vprašanju politiziranja umetnosti oziroma zažiga križa niti ne gre kakšna posebna pozornost samemu delu *Goreči križ*, militantnost izjav novinarjev desno usmerjenih tiskanih medijev *Goreči križ* temelji na avtomatizmu vključevanja/izključevanja "naši"/"vaši", ki je značilen za ideološko in politično polarizirano slovensko javnost. Umetniško delo samo po sebi je tako postalo sredstvo za izražanje ideoloških manipulacij. Ta avtomatizem politične opredelitve, ki je v primeru obravnavanega dela nesmiseln, posebej kolikor popolnoma ignorira pomen in interpretacijo dela s strani avtorjev dela, značilno sovpada s časom, ko so bile vse krščanske, konservativne in desno usmerjene slovenske stranke v politični opoziciji. Politiziranje vprašanja umetnosti (oziroma nekaterih umetniških del – npr. festival Break 21, afera Strelnikoff, varentati in druge ulične akcije Marka Breclja itd.) je značilno predvsem za desno politično opcijo in je značilnost revanšističnega političnega dialoga v Sloveniji v celotnem obdobju po osamosvojitvi, pri čemer izrablja provokativna umetniška dela za tarče političnega obračuna (Milohnič, 2005, 3–14). Nekatera tolmačenja *Gorečega križa* so tako dobila absurde razsežnosti. Komentator desno usmerjenega tednika *Demokracija* je na primer ugotavljal, da "se ni mogoče ubraniti vtisa, da oblastna nomenklatura takšne in podobne provokacije potrebuje zaradi merjenja javnega mnenja in zakrivanja lastnih nepravilnosti" (Blažič, 2002), podoben zapis se je znajšel v političnem tedniku *Mag*, ki je v *Gorečem križu* videl nekakšno orodje politične oblasti, ki ni naklonjena katoliškim državljanom in zato dovoljuje nekaznovano teptanje verskih čustev in človekovih pravic, medtem ko so kipi "komunističnih krvolokov" po Sloveniji nepri- merno bolj zaščiteni (Krišnar, 2002, 16). Politična pregan- javičnost je značilna tudi za nekatere posameznike, ki so v *Gorečem križu* razbrali "aktiviranje komunizma" in

16 Takšno razumevanje so izpričali predstavniki Cerkve, župnik strunjanske cerkve Franci Kovše, koprski škof Metod Pirih in slovenska škofovska konferenca, pa tudi mnogi posamezniki in organizacije, na primer Klub študentov občine Koper (Špeh, 2002b, 19; Vučko, 2002, 19; Kekuš, 2002, 31).

Sl. 1: Goreči križ (foto: D. Verzel in G. Bertok).

Fig. 1: The Burning cross (photo: D. Verzel and G. Bertok).

preizkušnjo krščanske pokorščine" (Feltrin, 2002, 21).¹⁷ V ta del ideološko obarvanih reakcij sodi tudi mnenje predstavnice Kluba krščanskih izobražencev, ki je v protestni izjavi kluba izrazila mnenje, da "dejanje odraža prizadevanje za poglobljanje razdora, vzpodbujanje sovraštva ter bojazen nekaterih pred spravo in sožitjem v državi." (Vrh Jermančič, 2002, 18). Ta del polemike, ki v *Gorečem križu* vidi politično provokacijo, moramo imeti za podivjano vejo polemike, ki pod preobleko vprašanja vandalizma, obsojanja tako nestrpnosti kakor legitimnosti in svobode izražanja v umetnosti dejansko več razkriva o mehanizmih politično ideoloških polemik na Slovenskem, o vprašanju moči, cenzure in razmerja oblast – politika – umetnost.

Predstavimo za konec še tiste odzive javnosti, ki so *Goreči križ* razlagali s psihopatološkim repertoarjem motivov. Tudi te vrste odzivi so izpričali razmeroma veliko stopnjo nestrpnosti, vendar tukaj z namenom psihičnega ali psihiatrijskega stigmatiziranja umetnikov, ki ju je treba imeti za "nenormalna" v odnosu do "normalne" večine. Ta del polemik je poskušal dejanje umestiti v domeno psihopatologije in na ta način ukiniti, delegitimirati in diskreditirati vsakršno možnost vprašanja o statusu umetnosti. Komentator Dela je označil dejanje zažiga kot provokativno "izpoved" in "katarzo",

za katero bi se "pri iskanju vzgibov in analizi načina izražanja potlačenih čustev" zagotovo našla podobnost z njihovimi "tržaškimi kolegi" (neofašističnimi vandali) (Šuligoj, 2002, 5). V takšni rabi pojmov je mogoče razbrati površno in populistično rabo psihoanalitičnega instrumentarija, z namenom prikritega, a transparentnega namigovanja na psihično motenost obeh umetnikov. Takšna psihična motenost (ki tudi v sodobni družbi še vedno pomeni stigma "nenormalnosti" in prizadete na ta način marginalizira) naj bi bila značilna za vsako vandalsko dejanje (primer "tržaških kolegov") oziroma naj bi predstavljala kar osrednji vzrok vsakega vandalizma. Podobnega mnenja, da so razlogi za vandalizem psihopatološke narave, je bil tudi novinar, ki je neposredno po dogodku med najprimernejšimi osebami za komentar na zažig križa izbral predstojnika Psihiatrične bolnišnice Idrija in s tem pokazal prepričanje, da sodi vprašanje *Gorečega križa* v domeno medicine in psihiatrije (Felc, 2002, 19). Posamezniki, ki so se odzivali v pisnih bralcev, so bili bolj konkretni. Neka bralka je označila umetnika za "dva duhovno omejena mladca", njuno dejanje pa je signal za "njuno duhovno maloposestništvo" in "ponesrečen izdelek morda slabo razpoloženih 'učiteljev'" (Bačar, 2002, 18). Podpredsednica Kluba krščanskih izobražencev je menila, da "oskrnitev križa pomeni najprej duhovno omejenost in slepoto samooklicanih umetnikov, njihov zaničljiv in žaljiv odnos do vrednot življenja vernih sodržavljanov" (Vrh Jermančič, 2002, 18). Neki bralec je obema umetnikoma svetoval, "naj poleg naftnih derivatov pri izražanju svojih najglobljih občutkov uporabljata še pamet, saj jima je bila dana!" (Resman, 2002, 21), kar odkrito signalizira nekakšno mentalno nefunkcionalnost umetnikov. Temu se je pridružilo sorodno mnenje, da "imamo v civiliziranih skupnostih za avtorje videnih ekscesov tudi zapore, družbenokoristno delo in oddelke za umobolne" (Jelen, 2002, 21). Cilj psihopatologizacije destruktivnih dejanj, ki jih posamezniki in družba ne morejo racionalizirati znotraj svojih lastnih pričakovanj in predstav o neformalno normiranem družbeno sprejemljivem obnašanju, Gamboni pripisuje nezmožnosti in neinteresu za spoznavanje in tolmačenje dejanja samega. Značilnost stereotipa vandalizma se tako drži močno zakoreninjeno prepričanje, da pomeni dejanje "brez motiva", neobčutljivo, objestno, popolnoma slučajno in brez pomena (v smislu, da samo po sebi ne pomeni nič, ne more ničesar izraziti, razen svoje brezpomenskosti), ki na splošno preprečuje vsakršno nadaljnje odkrivanje in tolmačenje razlogov za nasilna dejanja, ter jih tako s tiho družbeno legitimacijo potisne v polje družbene margine (Gamboni,

¹⁷ "Slovenski politični botri iz ozadja so pravi mojstri pri 'odkrivanju' novih oblik netenja sovraštva do slovenskih katoličanov. Da je tako, dokazuje sežiganje krščanskega simbola v strunjanskem krajinskem parku." *Goreči križ* po mnenju pisca ni umetniško delo, ampak "znova preizkušanje krščanske pokorščine, na kateri se je desetletja pasel revanšistični komunizem in polovico stoletja izsesaval možganske celice slovenskega samostojnega razmišljanja." in dalje "Je to znak, da se je komunizem po dvanajstih letih tajnega delovanja zopet javno aktiviral?" (Feltrin, 2002, 21).

1997, 170). Tak učinek so poskušali ob vprašanju *Gorečega križa* doseči tudi omenjeni odzivi, ki so z razlago psihopatologije vzrokov za takšno dejanje, delu in avtorjema odrekli tako možnost posredovanja razlogov in pomena dela, kakor so zanikali možnost upoštevanja njunega dela kot relevantnega načina izražanja v okviru področja umetnosti.

Posredno sodi na to os psihopatologizacije dejanja zažiga križa tudi mnenje programske direktorice RTV Slovenije Mojce Menart, ki po svoji profesionalni funkciji zaseda eno najvplivnejših pozicij v slovenskem medijskem svetu. Menartova je v intervjuju za časnik *Delo* izmed treh ponujenih možnosti (pedofilija v duhovniških vrstah, *Goreči križ* in zaplete okoli popularno-glasbene prireditve EME) kot najbolj problematično izpostavila umetniško delo: "Najbolj problematično se mi zdi kurjenje križa, ker se nas vseh bolj tiče" (Menart, 2002, 10). Izjava tako nevzdržno postavlja "problematičnost" vandalizma/umetnosti nad "problematičnost" pedofilije, ki jo navadno dojemamo kot zločin hude stopnje in ki je tudi pravno normativno tako opredeljen. Po mnenju Menartove je "kurjenje križa" nekaj, kar je lahko še hujše od spornosti pedofilije, in nekaj, kar se v nasprotju s pedofilijo vseh nas bolj tiče. Poleg ideološko-političnih reakcij je mogoče ta primer reakcije imeti za vrhunec podivjanega diskurza o *Gorečem križu*, ki v tem primeru uhaja možnosti vsake racionalne in utemeljene razlage. Drastičnost take odklonilne pozicije sestoji iz nerazumno pretiranega kriminaliziranja tega umetniškega dejanja (ki ga niti intuitivno in niti po najosnovnejših moralnih normah ne gre primerjati s spolno zlorabo otrok), kakor tudi iz dejstva, da tako stališče zastopa oseba, ki ima profesionalno velik posredni in neposredni vpliv oblikovanje javnega mnenja.

ZAKLJUČEK

Z razstavo Shock & Show, na katero je bil uvrščen tudi *Goreči križ* in ki se je zgodila razmeroma kmalu po performansu (odprla se je 5. julija 2002 na osmih lokacijah v Trstu), kasneje pa še z razstavo Blut & Honig (Klosterneuburg, 16. maj – 28. september 2003) in s samostojno razstavo Burning Cross (Galerija Lipanje Puntin v Trstu, 12. november – 1. december 2004) se je *Goreči križ* vrnil v diskurz o umetnosti, v tisku je znova našel pot tudi nazaj na kulturne strani, med novice, reportaže in recenzije o kulturnih dogodkih na kulturnih straneh dnevnega časopisa. *Goreči križ* in ostala dela z

razstave Shock & Show in z razstave Blut & Honig so našla mesto tudi v domačih in tujih specializiranih revijah o sodobni umetnosti. V dnevnem tisku v številnih prispevkih – v istih medijih, ki so takoj po dogodku o *Gorečem križu* poročali pretežno odklonilno in ga na različne načine poskušali diskreditirati ali tako ali drugače postaviti za mejo umetnosti kot legitimne pravice posameznika – se je sedaj *Goreči križ* pojavljal v kontekstu umetnosti, torej kot umetniško delo. Pri poročanju o razstavi Shock & Show so ga novinarji in zdaj tudi likovni kritiki (npr. Aurora Fonda) obravnavali kot delo, ki sodi v območje ekstremne, izzivalne, provokativne in šokantne umetnosti, ki je tako ali drugače družbeno angažirana in deluje z namenom razširjanja zavesti o inerciji, otopelosti, konformizmu, izkoriščanju, netoleranci, politiziranju osebnega, intimnega, spolnega in podobnega v sodobni družbi. *Goreči križ* postaja sedaj postopoma del institucije umetnosti in ustvari se podobna, da se na ta način tudi interpretacije dela selijo v ta okvir. Sproži se učinek, ki bi ga lahko po institucionalni teoriji imenovali pridobitev statusa kandidata za vrednotenje, saj je sedaj *Goreči križ* predstavljen kot umetniško delo, ki ga je kot takega v diskurzu razlogov, ki delu omogočajo tako pomensko interpretacijo kakor kritičko-zgodovinsko umeščanje v krog sorodnih umetniških praks, mogoče tako ali drugače interpretirati in katerega osvojenemu statusu imunizira vsako nadaljnjo potrebo po problematiziranju vprašanja njegove umetniškosti (Perič, 2002; Škrlić, 2002; Menih Mihalič, 2002b; Marri, 2002; Hrvatinić, 2002, 54–55; Arte da Cock, 2002 idr.). Njegovo mesto znotraj sveta umetnosti se nadalje utrjuje s kritičkimi, umetnostnozgodovinskimi ali teoretičnimi interpretacijami, ki delo razlagajo znotraj svojega umetniškega horizonta, v kontekstu sočasne umetnosti, razvoja sodobne umetnosti in v kontekstu sorodnih estetsko-umetniških tematik (Komelj, 2002, 118–125; Blut & Honig, 2003, 118 idr.; Milohnič, 2005, 3–14; Lesničar Pučko, 2005, 26–29).

Omenili smo, da *Goreči križ* tudi v poročilih medijev postopoma izstopa iz diskurza kriminalizacije in da se ta postopno ustavi šele tedaj, ko sta bila umetnika tudi pravno-formalno razrešena obtožb.¹⁸ Sporadično se, znova predvsem v desno orientiranih medijih, okrog *Gorečega križa* in oprostilnih sodb še pojavljajo primeri deviantne retorike in poskusov kriminaliziranja dela (Miše, 2003, 7). S poročili o oprostilnih sodbah, ki v dejanju niso prepoznale kaznivega dejanja, se tako skozi mehanizem pravnega sistema, ki v javnosti tradi-

18 Prvo obtožbo, ki ju je dolžila poškodovanja tuje stvari (strunjanski križ nima statusa kulturnega spomenika, a stoji na zavarovanem planskem območju krajinskega parka Strunjan in je pod upravo Ministrstva za okolje), je piransko okrajno sodišče odpravilo kot neutemeljeno, saj so ugotovili, da zaradi zaščite pred zažigom križ ni bil poškodovan. Tudi drugo obtožbo zaradi zbujanja verske nestrpnosti in žaljenja verskih čustev, ki jo je vložil posameznik, je senat okrožnih sodnikov v Kopru zavrnil, saj v dejanju niso prepoznali nobenega takšnega namena. Navajamo po časopisnih poročilih: Goreči, 2003, 15; Šuligoj, 2003, 24; Cek, 2003, 16; Menih, 2003a, 10; Menih, 2004, 12; Cek, 2004a, 6; Cek, 2004b, 20.

cionalno uživa več ugleda in moči kakor neformalen in pogosto tudi nejasen ohlapni sistem umetniškega sveta, kriminalizacija dejanja tudi pravnoformalno preneha. To pa je tudi značilnost, kakor opozarja Milohnič, mehanizma sveta umetnosti v sodobni kapitalistični družbi, ki je s cinizmom zmožna vsrkati sleherni potencialno grožnjo (tudi v obliki umetniške izjave) na ta način, da jo kanalizira skozi eno ali obe determinanti sodobnega kapitalizma – pravo in ekonomijo. Imuniziranje provokativnega učinka dela *Goreči križ*, ki je bilo delu pripisano s strani cerkvenih krogov in njihovih političnih simpatizerjev in posameznih privržencev, se je tako zgodilo skozi pravni postopek za obtožbo uničenja državne lastnine, ki bi ob dokazani krivdi avtorjema prinesla do pet let zaporne kazni, kar pa se ni zgodilo, saj krivda ni bila spoznana. Če sledimo Milohničevi sociološki razlagi dela, ki se sicer ne dotika znotraj-umetnostne interpretacije dela, kakršno smo podali zgoraj, zato pa delo uvršča v skupino sodobnih umetniških akcij na Slovenskem, ki sprožajo učinek "moralne panike", kar glede na medijske odzive na *Goreči križ* gotovo drži, potem je bila ob primeru tega dela cenzura

provokativne ostrine dosežena ravno skozi mehanizem pravnega postopka (Milohnič, 2005, 12). To je razvidno tudi iz dejstva, da je odslej delo *Goreči križ* dokončno prepuščeno diskurzu razlogov znotraj sveta umetnosti, ki vprašanje vandalizma in njegove legitimnosti v sodobni umetniški praksi puščajo ob strani kot nerelevantno vprašanje, temveč se posvečajo interpretacijam pomena, ki jih delo izziva v zgodovinskem in teoretskem dialogu znotraj sveta umetnosti in znotraj umetniških del kot objektov drugega, simbolnega reda. Delo se vpiše v katalog umetnosti in se tako pridruži vrsti umetniških del, praks in strategij, ki z uporabo skrajnih, provokativnih, šokantnih in destruktivnih metod izražanja nadaljuje tisto smer sodobne umetnosti, ki opira svoj pomen in svoje metode na dediščino smeri, gibanj in imen, ki so v zgodovini umetnosti 20. stoletja z uporabo sredstev (tudi destruktivnih) presegli pojmovanja tradicionalne umetnosti, da bi razprli kar najširše polje avtonomije umetnosti in se v njem legitimirali kot načini, ki jim ni več mogoče odtujiti domovinske pravice v polju umetnosti.

ART AND DESTRUCTION: THE PROBLEM OF PERCEPTION OF CONTEMPORARY ART PRACTICES IN THE CASE OF *THE BURNING CROSS*

Martina VOVK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

E-mail: martina.vovk@zrs-kp.si

SUMMARY

In conventional notions of art, the concept of destruction usually carries a negative connotation and is not associated with creative acts. However, it can be demonstrated that destruction has, on several levels, from summons to the destruction of canonised values of traditional art (historical avant-gardes, Futurism, Dadaism) and more conceptually grounded reflections about the demolition of the notions of traditional art (Duchamp, abstraction of "pure painting" to the extreme limits of the medium) to the actual violent and destructive acts in creation (the diverse neo-avantgarde practices, Body Art, Viennese Actionists, YBA, "idiocy," etc.), been continually appearing in the development of art at least since the beginning of the 20th century. In the changed prerequisites for art from the 1960s onwards, the perception of artwork requires knowledge of theory and history of art, "an atmosphere of artistic theory, a knowledge of art history: an artworld" (Danto), which elevates an object from common reality into the artistic sphere. According to the institutional theory, the recognition of artwork takes place procedurally within the art world, which Danto defines as an "institutionalised discourse of reasons," as an interpretation of the meaning of a work that takes into account the current critical and historical perception that motivated the work; only such interpretation allows the registration of a certain work as artistic.

In the discourse of reasons in the conceptualisation of the work The Burning Cross—i.e., in the interpretations of meaning that accompanied the work at its origin—several possibilities can thus be indicated. Medved interprets The Burning Cross as a deconstruction of a uniform meaning and criticism of logocentrism, which denies the cross the superordinate meaning of a Christian symbol and establishes it rather as a meta-linguistic symbol, which opens the possibility of the shaping of meaning. To this interpretation we would like to attach ours, which recognises in the The Burning Cross a work of art that signals the cognition of the extreme degree of metaphysical nihilism and which in the symbol of the cross, this traditional supreme symbol of Christianity, detects a vacated symbolic spot of transcendence, which concurs with the basic realization of the post-modern period – that there is no metaphysical guarantee of being. Such an interpretation, which like Medved's takes into consideration the development of the

iconography of the cross in the entirety of Verzel's work to date, allows us to sum up the meaning of Verzel's iconography of the cross in three degrees (symbol recognition, symbol cleansing, establishment of meaning). Alongside such conceptual interpretations of the work there also appear readings which analyse The Burning Cross from a sociological point of view and from the standpoint of performance theory (Milohnić); the latter examines the work within the framework of performances in Slovenia from the 1990s that trigger a "moral panic." Through the discourse of reasons—i.e., through interpretations of the work's meaning that recognise the latter as a part of an other world—the world of art—a world of interpreted things—the work is entered into the catalogue of art. This is also proven outwardly by the acceptance of the work into the institutionalised frame of the art world—the international art exhibitions. Outside the discourse of reasons concerning the meaning of the work, however, the perception and acceptance of the work proves to be much more problematic because of the destructive procedure employed. In its reactions to the event in the media, the wider public disqualifies the work as non-artistic, as vandalism, propagation of religious intolerance, ideological and political incitation and even psychopathology. The discourse of the disqualification of the work The Burning Cross seemingly normalises only when the work is declaratively entered into the institution of art, which informally guarantees the work its autonomy, or more likely, when an immunisation against the (alleged) provocative intention of the authors is achieved through the mechanism of the legal system.

Key words: destruction in art, institutional theory, contemporary art, perception of art, *The Burning Cross*

VIRI IN LITERATURA

- Arte da shock (2002):** Arte da shock, otto tappe a Trieste. S.n., Il Manifesto, 4. 7. 2002. Rim, 12.
- Bačar, S. (2002):** Vandalizem in ne umetnost. Primorske novice, št. 29, 12. 4. 2002. Koper, 18.
- Bartolj, J. (2002):** Kulturni terorizem. Družina 15, 14. 4. 2002. Ljubljana, 3.
- Bauer, M. (2004):** Strogo nezaupno. Več, Delo, 12. 7. 2004. Ljubljana, 7.
- Blažič, G. (2002):** Svoboda. Demokracija, št. 17, maj 2002. Ljubljana, 2002.
- Blotkamp, C. (1994):** Mondrian: The Art of destruction. London, Reaktion books.
- Brejc, T. (ed.) (1984):** Slikarji o slikarstvu: od Cezanna do Picassa. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Blut & Honig (2003):** Blut & Honig/ Zukunft ist am Balkan, 16. 5. – 28. 9. 2003. Razstavní katalog. Klosterneuburg – Vienna, Edition Sammlung Essl.
- Campitelli, M. (2002):** Gotico, avanguardia, l'urlo. V: Shock & Show: Realtà e alternative/ natura naturans? Trst, Juliet Editrice, 6–16.
- Cek, D. (2003):** Tudi versko sovraštvo? Primorske novice, 21. 11. 2003. Koper, 16.
- Cek, D. (2004a):** Goreči križ na višje sodišče. Primorske novice, 6. 3. 2004. Koper, 6.
- Cek, D. (2004b):** Požigalca križa so oprostili. Primorske novice, 11. 6. 2004. Koper, 20.
- Cvelbar, F. (2002):** Umetniški performans. Pisma bralcev, Delo, 17. 4. 2002. Ljubljana, 5.
- Danto, A. C. (2000):** Podeljevanje umetniškega statusa realnim predmetom: svet umetnosti. Analiza, 3–4. Ljubljana, 15–25.
- Danto, A. C. (1992):** The Art World Revisited: Comedies of similarity. V: Beyond the Brillo box. Berkley–Los Angeles–London, University of California Press, 33–53.
- Dickie, G. (2000):** Kaj je umetnost? Institucionalna analiza. Analiza, 3–4. Ljubljana, 27–41.
- de Duve, T. (2004):** Kaj storiti z avantgardo? Ali: kaj ostaja od devetnajstega stoletja v umetnosti dvajsetega stoletja? Filozofski vestnik, XXV/3. Ljubljana, 2004.
- de Duve, T. (1998):** Kant after Duchamp. Cambridge – London, MIT Press.
- de Micheli, M. (1990):** Umjetničke avantgarde XX. Stojlčja. Zagreb, Nakladni zavod matice Hrvatske.
- Duchamp, M. (1997):** The Richard Mutt Case. V: Harrison, C., Wood, P. (eds.) (1997): Art in theory: 1900–1990. An anthology of Changing Ideas. Oxford – Cambridge, Blackwell, 248.
- Felc, J. (2002):** Je bil tudi 11. september performans?. Primorske novice, 13. 4. 2002. Koper, 19.
- Feltrin, F. (2002):** Preizkušanje pokorščine. rubrika Odmevi, Družina 16, 21. 4. 2002. Ljubljana, 21.
- Gamboni, D. (1997):** The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French revolution. London, Reaktion books.
- Greenberg, C. (1997):** Modernist painting. V: Harrison, C., Wood, P. (eds.) (1997): Art in theory: 1900–1990. An anthology of Changing Ideas. Oxford – Cambridge, Blackwell, 754–760.
- Goreči (2003):** (sp): Goreči križ na sodišču. Primorske novice, 30. 10. 2003. Koper, 15.
- Goreči križ (2002):** (dc): Goreči križ nad Strunjanom. Dnevnik, št. 32, 8. 4. 2002. Ljubljana, 94.
- Harrison, C., Wood, P. (eds.) (1997):** Art in theory: 1900–1990. An anthology of Changing Ideas. Oxford – Cambridge, Blackwell.
- Hrvatín, A. (2002):** Verska čustva in goreči križ. Mladina, 5. 8. 2002. Ljubljana, 54–55.
- Jelen, M. (2002):** Okno v svet. Družina 17, 28. 4. 2002. Ljubljana, 21.

- Judowitz, D. (1995):** Unpacking Duchamp: art in transit. Berkley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Kante, B. (2001):** Filozofija umetnosti. Ljubljana, Jutro.
- Kekuš, U. (2002):** Provokacija? Primorske novice, št. 36, 26. 4. 2002. Koper, 31.
- Kogoj, O. (2002):** Oskar Kogoj. Sobota, Primorske novice, 13. 4. 2002. Koper, 19.
- Komelj, M. (2002):** Traktat o gorečem križu. Likovne besede, št. 61/62, zima 2002. Ljubljana, 118–125.
- Kos, J. (1995):** Postmodernizem. Literarni leksikon, št. 43. Ljubljana, DZS.
- Kovše, F. (2002):** Izjava župnije Strunjan. Družina, št. 15, 14. 4. 2002. Ljubljana, 2.
- Krišnar, I. (2002):** Protikrižarji. Mag, št. 16, april 2002. Ljubljana, 16.
- Lesničar Pučko, T. (2005):** Vatentat na Cerkev ali meje cerkvenega umetniškega kreda? Maska, 1–2 (90–91), pomlad 2005. Ljubljana, 26–29.
- Ličen Krmpotič, M. (2002):** Mira Ličen. Sobota, Primorske novice, 13. 4. 2002. Koper, 19.
- Lytard, J-F. (2002):** Postmoderno stanje: poročilo o vednosti. Ljubljana, Analecta.
- Lytard, J-F. (2004):** Postmoderna za začetnike: korespondenca 1982–1985. Ljubljana, Analecta.
- Marinetti, F. T. (1997):** The foundation and Manifesto of futurism. V: Harrison, C., Wood, P. (eds.) (1997): Art in theory: 1900–1990. An anthology of Changing Ideas. Oxford – Cambridge, Blackwell, 145–149.
- Marri, F. (2002):** "Shock&Show", l'arte colpisce duro. Il Piccolo della sera, 27. 7. 2002. Trst.
- Medved, A. (1992):** Terapia provocatoria (skupina Konstrukt v koprski galeriji Loža). Naši razgledi, 7. 2. 1992. Ljubljana, 12.
- Medved, A. (2004):** Žrtveno darilo. Sobota, 10. 7. 2004. Koper, 19.
- Menart, M. (2002):** Intervju z Mojco Menart: Od višine se mi ne zvrtil. Sobotna priloga, Delo, 13. 4. 2002. Ljubljana, 10.
- Menih Mihalič, K. (2002a):** Zadetek v polno. Družina 16, 21. 4. 2002. Ljubljana, 23.
- Menih Mihalič, K. (2002b):** Provokativna umetnost s primesjo šokantnosti. Večer, 5. 7. 2002. Maribor.
- Menih, K. (2003a):** So zaradi prižiganja križa nastale nove poškodbe? Večer, 7. 12. 2003, 10. Maribor.
- Menih, K. (2004):** Umetnika nista vzbujala verskega sovražstva. Večer, 6. 3. 2004, 12. Maribor.
- Michelli, L. (2002):** Una mostra come antidoto. V: Shock & Show: Realtà e alternative/ natura naturans?. Trst, Juliet Editrice, 64–67.
- Milavec, I. (2002):** Zažig križa v Strunjanu. Delo, št. 82, 9. 4. 2002. Ljubljana, 5.
- Milohnič, A. (2005):** Artizem. Maska, 1–2 (90–91), pomlad 2005. Ljubljana, 3–14.
- Miše, E. (2003):** Teden lova na čarovnice. Mag, št. 45, 5. 11. 2003. Ljubljana, 29.
- Nardin, A. (2002):** Beli križ v plamenih "kulturnikov". Pisma bralcev, Dnevnik, št. 96, 10. 4. 2002. Ljubljana, 4.
- Pertič, M. (2002):** Ekstremna umetnost. 7. val, Primorske novice, 7. 7. 2002. Koper.
- PN – Primorske novice, 16. 4. 2002.** Rubrika Pisma. Koper.
- Resman, Janez N. (2002):** Ob zažigu strunjanskega križa. Družina 16, 21. 4. 2002. Ljubljana, 21.
- Skupine, gibanja, težnje (2003):** Skupine, gibanja, težnje v sodobni umetnosti od leta 1945. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Sobota – Primorske novice, Sobota, 13. 4. 2002.** Koper.
- Suša, M. (2002):** Zadetek v polno. Družina 16, 21. 4. 2002. Ljubljana, 23.
- Škarja, T. (2002):** Umetniški projekt Sveti križ. Delo, št. 82, 10. 4. 2002. Ljubljana, 5.
- Škrbec, M. (2002):** Strunjanski križ. Primorske novice, št. 29, 12. 4. 2002. Koper, 18.
- Škrli, R. (2002):** Izložba cenениh sladkarij. 7. val, Primorske novice, 7. 7. 2002. Koper.
- Špeh, R. (2002a):** Vandalizem, ki mu ni para. Družina, št. 15, 14. 4. 2002. Ljubljana, 2.
- Špeh, R. (2002b):** Žalitev verskih čustev dovoljena? Primorske novice, št. 30, 16. 4. 2002. Koper, 19.
- Šuligoj, B. (2002):** Zločin in kazni. Delo, št. 82, 10. 4. 2002. Ljubljana, 5.
- Šuligoj, B. (2003):** Projekt s plameni na strunjanskem križu. Delo, št. 267, 19. 11. 2003. Ljubljana, 24.
- Troha, V. (1993):** Futurizem. Literarni leksikon 40. Ljubljana, DZS.
- Tzara, T. (1997):** Dada Manifesto 1918. V: Harrison, C., Wood, P. (eds.) (1997): Art in theory: 1900–1990. An anthology of Changing Ideas. Oxford – Cambridge, Blackwell, 248–253.
- Vandalismo (2002):** Vandalismo "artistico". S.n., Il Piccolo della sera, 15. 4. 2002. Trst.
- Virk, T. (2000):** Strah pred naivnostjo. Ljubljana, LUD "Literatura".
- Verzel, D. (2004):** Intervju z Deanom Verzelom: Bom kot fetus v porodni vodi križa. Sobota, 10. julija 2004. Koper, 19.
- Verzel, D. (2005):** Ustno izporočilo Deana Verzela, maj 2005. Zapis pogovora pri avtorici.
- Vrdlovec, Z. (2002):** Križi. Dnevnik, št. 99, 13. 4. 2002. Ljubljana, 21.
- Vrh Jermančič, J. (2002):** Protestna izjava. Pisma Bralcev, Primorske novice, št. 29, 12. 4. 2002. Koper, 18.
- Vučko, U. (2002):** Ko gori morala. Primorske novice, št. 30, 16. 4. 2002. Koper, 19.
- Wollheim, R. (1992):** Art and its object. Cambridge, Cambridge University press.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2005-06-17

UDK [51+534](091):929 Tartini G.

PIRANČAN TARTINI S KOMBINACIJSKIM TONOM PROTI D'ALEMBERTU

Stanislav JUŽNIČ

Institut za matematiko, fiziko in mehaniko, SI-1000 Ljubljana, Jadranska 19
e-mail: stanislav.juznic@fmf.uni-lj.si

IZVLEČEK

Opisani so matematični in fizikalni dosežki violinista Tartinija iz Pirana. Njegove razmeroma samosvoje matematične ideje niso imele pravega odmeva, medtem ko so se njegova fizikalna dognanja razvila v enega od temeljev sodobne akustike. Večji vpliv Tartinijevih idej na tedanjo matematiko so zavirala pomembna dela njegovih sodobnikov, predvsem D'Alemberta in Eulerja. Kot protiutež Tartinijevim težavam med matematiki so Helmholtz, Reyleigh in drugi fiziki stoletje po Tartinijevi smrti potrdili njegove teorije zvoka.

Ključne besede: Tartini, Piran, Koper, Padova, kombinacijski ton, zgodovina akustike, zgodovina matematike

IL PIRANESE TARTINI CON IL SUO SUONO DI COMBINAZIONE CONTRO D'ALEMBERT

SINTESI

L'articolo descrive le conquiste del violinista piranese Tartini nel campo della matematica e della fisica. Mentre le sue curiose idee matematiche ebbero un'accoglienza alquanto tiepida, le sue scoperte dei fenomeni fisici rappresentano uno dei capisaldi dell'acustica moderna. Ad impedire un'influenza maggiore delle idee di Tartini sulla matematica di quel periodo furono la diffusione di opere importanti di altri autori, in particolare quelle di D'Alembert e di Euler. Come contrappeso ai problemi che Tartini riscontrò tra i matematici, le sue teorie del suono furono confermate un secolo dopo la sua morte da Helmholtz, Rayleigh ed altri fisici.

Parole chiave: Tartini, Pirano, Capodistria, Padova, suono di combinazione, storia dell'acustica, storia della matematica

UVOD

Tartini je uspel kot glasbenik, vendar se je želel uveljaviti še v matematičnih vedah. Od kod so izvirale njegove znanstvene ideje in kako so odmevale med sodobniki in poznejšimi rodovi?

ŽIVLJENJEPIS

Herman Koroški je v svojih Esencah izrecno povezal glasbo z gibanjem planetov; podobno starejšemu Bociju in poznejšemu Keplerju je vsakemu gibanju pripisal poseben zvok. Zvoki nebesnih harmonij vplivajo na naš svet pod seboj tako, kot nihanje žice izzove vibriranje druge žice. Mark Avrelj (* 121; cesar 161; † 180) je med prvimi opisal zemeljsko harmonijo kot oponašanje nebesne; podobno teorijo glasbe je objavil že Koprčan Peter Pavel Vergerij (Vergerius, Vergerio mlajši, * okoli 1498 Koper; † 4. 10. 1565 Tübingen) in z njo vplival na Tartinija (Dadić, 1991, 144).

Že hindujski matematiki so radi uporabljali kombinatoriko v poeziji in glasbi; njihove ideje je prevzel Leibniz med preučevanjem vzhodnih kultur (Cooke, 1997, 364). Seveda sta dobili kombinatorika in verjetnostna teorija poleg številnih privržencev kmalu še marsikaterega nasprotnika; takšna je pač usoda vseh velikih novosti. Daniel Bernoulli je v razpravi, objavljeni šele leta 1770, dokazoval, da cepljenje proti kozam zmanjšuje umrljivost; jezni d'Alembert mu je že 12. novembra 1760 pred pariško akademijo očital koristiljubno pihanje na mlin državnih interesov (Sheynin, 1982, 248, 271; D'Alembert, 1761; Bernoulli, 1770; Maistrov, 1974, 126). Cepljenje je imelo prav tako globoko politično ozadje v naših deželah in v celotni habsburški monarhiji; tako so koprski piaristi nabavili francosko knjigo o cepljenju, ki jo je v italijanščino prevedel dr. Angelo Gatti v Benetkah leta 1768. Prav tisti čas je Marija Terezija razrešila vse dvome in nagovorila Nizozemca Ingenhousza, da je cepil njene otroke na dunajskem Schönbrunn. Ingenhousz je študiral v Louvainu v Belgiji. Po priporočilu angleškega kralja Jurija III. ga je na Dunaj povabil van Swieten skupaj z botanikom Jacquinom. 14. maja 1768 je Ingenhousz prišel v cesarsko mesto; novembra 1775 je že dokaj v letih poročil Jacquino sestro Agato. Mariji Tereziji je bil Ingenhousz tako zelo všeč, da ga je vzela za zdravnika cesarske družine namesto van Swietena. Februarja 1768 je Ingenhousz v Londonu prevedel Franklinovo knjigo o elektriki, 1. novembra 1783 pa je Franklinu posvetil svojo dunajsko knjigo o fizikalnih poskusih (Beale, 1999, 11).

D'Alembert ni kritiziral le D. Bernoullija, temveč celo Boškovića (Todhunter, 1962, 333) in našega matematika – glasbenika Giuseppeja Tartinija. Ni presenetljivo, da je bil Tartini ravno Pirančan – v njegovem času je bila beneška Istra v marsičem naprednejša od drugih

delov današnjega slovenskega ozemlja. Že v 17. stoletju so Pirančani imeli dva učitelja; eden je poučeval matematiko, drugi pa retoriko in humanistiko. V Ljubljani so ta čas protestantske šole že ukinili, jezuiti pa so svoje šole začeli spravljati v red.

Tartinijev oče Giovanni Antonio se je okoli leta 1685 preselil iz Firenc v Piran. Istrsko zaledje je bilo tedaj že opustošeno od uskoških vojn med Benečani in Habsburžani, predvsem med letoma 1615 in 1617 (Mihelič, 1997, 79, 90); zato so nujno potrebovali sposobne trgovce Tartinijevega kova. Tartinijeva mati je bila iz ene najstarejših piranskih plemiških družin. Od devetih otrok so ji trije umrli že v zibelki. Najstarejši sin Domenico je prevzel očetovo delo solnega pisarja, Antonio je po študiju bogoslovja namesto Giuseppeja postal duhovnik, Pietro je prevzel notarsko pisarno v Piranu, hčeri Maria Madalena in Caterina pa sta se dobro poročili (Simič, Žitko, 2000, 34, 77). Medtem je posel s soljo cvetel in Tartiniji so si v Strunjanu uredili vilo z vinogradi in oljkami.

Giuseppe Tartini je od leta 1704 do 1707 študiral filozofijo, matematiko in retoriko na plemiškem kolegiju (*Colegio dei Nobili*) v Kopru; stavbo so pozidali nekaj let prej, v njej pa je danes gimnazija z italijanskim učnim jezikom. Učitelji piaristi (*Scolopi delle scuole Pie*) so Tartiniju vsadili ljubezen do matematičnih ved. Piariste je ustanovil Galilejev prijatelj Španec Giuseppe Calasanzio, danes Slovencem znan kot svetnik Jožef Kalasanec (* 1558; † 1648). Med najpomembnejšimi piaristi matematiki Tartinijevega časa je bil Ljubljčan Podhorski, avtor štirih matematičnih knjig (Fischer, 1985, 21; Hoyer, 1992, 16). Leta 1734 je v Augsburgu objavil razpravo o mistiki števil, še posebno tistih v Stari zavezi.

Prvo šolo so piaristi ustanovili v Italiji leta 1597. Že leta 1621 so se začeli uveljavljati na Poljskem, kjer so leta 1642 ustanovili kolegij v Varšavi, leta 1664 pa v Krakovu. Za razliko od jezuitov se piaristi niso preveč ukvarjali z visoko politiko in jim ni bilo toliko do spovedniških položajev na dvorih. Radi so poučevali celo na osnovnih šolah, jezuiti pa so se temu izogibali (Adamczyk, 1995, 30).

Pomembni piarist Odoardo Corsini (* 1702; † 1765) je začel študirati pri piaristih v Fananu; v noviciat je vstopil v Firencah in tam postal docent filozofije. Nato je skoraj do smrti v Pisi učil logiko, metafiziko, etiko in literaturo. Vmes je od leta 1754 do 1760 opravljal važne upravne službe za piariste v Rimu, nato pa je postal knjižničar nadvojvode Francesca III. Esteja v Firencah. Slovel je kot strokovnjak za kronologijo, epigrafijo, filologijo, numizmatiko, pa tudi matematiko, fiziko in hidravliko. Sodeloval je celo z Grandijem; kot mladenič mu je poslal rešitev kvadrature kroga, v kateri je slavni Grandi blagohotno našel napako. Corsini je bil profesor metafizike in moralke v Pisi, pozneje pa celo general reda piaristov. Leta 1743 je izdal fiziko s filozofijo, ki jo je enajst let pozneje Bernard Ferdinand Erberg (* 1718; † 1773) nabavil za jezuitski kolegij v Ljubljani.

Najboljši fizik med piaristi je bil gotovo Giambattista Beccaria (Giacomo Battista (Beccheria, * 31. 10. 1716 Mondova; † 27. 5. 1781 Torino), profesor eksperimentalne fizike na univerzi v Torinu in zagovornik Franklinove teorije elektrike. Tartini se je z njim dopisoval o svojih delih. Beccarijev učenec je bil Giovan Francesco Cigni (*1734; † 1790), posredno pa še piarist Carlo Battista Barletti (* 1735 Roccage v provinci Alessandria; † 1800). Barletti je leta 1751 v Ženevi zagovarjal Beccarijevo enofluidno teorijo in razmišljal o prenosu električne energije na velike razdalje, kar je postalo priljubljeno šele precej pozneje. Barletti je leta 1771 svojo milansko knjigo posvetil grofu Firmianu, ministru Marije Terezije za Lombardijo. Barletti je predaval fiziko na univerzi v Paviji v času, ko so tam predavali še Bošković, Spalazzani, Scopoli in pozneje Volta. Podobno Volti in v nasprotju z Galvanijem je Barletti prav rad sodeloval s francoskimi revolucionarnimi zasedbenimi četami, zato so ga habsburško-ruske enote leta 1799 zaprle; težave so pospešile Barlettijevo smrt naslednje leto.

Piarist Remigio S. Döttler je nasledil Ambrosia na dunajski univerzi in objavil učbenik fizike, ki so ga uporabljali celo pri nas. Genovski univerzitetni profesor fizike piarist Michele Alberto Bancalari (* 1805 Chiavari pri Genovi) je prvi opazoval diamagnetizem plamena. O svojem odkritju je poročal 21. julija 1847 fizikalni skupini 9. zborovanja italjanskih naravoslovcev v razpravi o univerzalnosti magnetizma. V tem času so Gratian Marx in drugi piaristi vodili reforme habsburškega šolstva. Red je prav tedaj dosegel kar največjo veljavo tako v znanosti kot v šolstvu.

Giuseppe Tartini se je pri piaristih dobro izobrazil. Namenjen je bil v piranski minoritski samostan blizu domače hiše; vendar je fant leta 1710 raje odšel na univerzo v Padovo. Tartinijev oče je podpiral padovske minorite in je vzdrževal pri njih družinsko grobnico; vanjo so v neoznačenih grobovih pokopavali Tartinije. Zato je dosegel, da so padovski minoriti pomagali nekoliko prenaplenu Giuseppeju ob mladostnih težavah, ki so ga kaj hitro dobile v precep.

Tartini je na univerzi v Padovi vpisal pravo, poslušal pa je še filozofijo, bogoslovje in literaturo. Padovska univerza je slovela že od Galilejevih dni, ko so Galileo in Cesare Cremona skupaj s Federicom Cornerjem v Padovi ustanovili akademijo *Dei Ricovrati* ob udeležbi številnih jezuitskih znanstvenikov. Široko zasnovano izobraževanje je Tartini kmalu zamenjal za študij glasbe in še posebej violine. Postal je izreden, nepremagljiv sabljač; obenem se je zanimal za matematiko in astronomijo, še posebno zaradi kombinacij tonov v glasbi.

Tartinijev učitelj na padovski univerzi je bil markiz Giovanni Poleni (Poléni, * 23. 8. 1683 Benetke; † 14. 11. 1761 Padova), ki je padovskim študentom predaval astronomijo od leta 1705 in fiziko od leta 1715. Leta 1748 je Poleni objavil dopolnitev Boškovićevih predlogov za obnovo in zaščito kupole sv. Petra v Rimu. Leta

1709 je objavil opis zobatega kolesa s spremenljivim številom zob. Izredno idejo so, žal, uporabili komaj poldrugo stoletje pozneje. Poleni je vodil hidravlična dela za Beneško republiko v spodnji Lombardiji, še posebej pa je skrbel za varovanje pred poplavami.

Nikolaus I. Bernoulli (Niklaus, 10. 10. 1687 Basel; † 29. 11. 1759) je na padovski univerzi predaval matematiko od leta 1716 do 1719, ko ga je nasledil Poleni. Tako je Bernoulli prišel v Padovo že po koncu Tartinijevih študentskih dni in ni vplival na njegova prva matematična raziskovanja. Škotski raziskovalec teorije verjetnosti Stirling se je leta 1717 odpravil na Beneško in nekaj let sodeloval z Nikolausom I. Bernoulijem do njegove vrnitve v Basel. Nikolaus I. je zaslovel leta 1713 s peterburškim paradoksom, enim osnovnih trdih orehov teorije verjetnosti. Peterburško uganko so zapovrstjo skušali streti prav vsi velikani tedanje matematike. Nikolaus I. Bernoulli se je ukvarjal s teorijo verjetnosti in z integralnim računom, sredi stoletja pa si je veliko dopisoval z Eulerjem. Nikolausova in Stirlingova teorija verjetnosti sta vplivali na Tartinijeva razmišljanja o kombinacijskih tonih, ko se je mladi violinist prav med Nikolausovimi predavanji iz Assisija vrnil na Beneško.

29. julija 1710 se je Tartini že ob začetku svojih univerzitetnih študijev poročil z dve leti starejšo Padovanko Elisabetto, ki jo je zaradi siromaštva z doto podprl kardinal Giorgio Cornaro, padovski škof. Kmalu po poroki je Tartiniju v nepojasnjenih okoliščinah umrl oče. Nevesta ni bila kardinalova sorodnica in poroka ni bila skrivnostna kot, je zgodbo spletla poznejša legenda; dekle pa je bilo, žal, res nižjega stanu od Tartinija. V gmotni stiski je pravkar poročeni Tartini našel zatočišče pri stricu Giovanniju Torreju v osrednjem frančiškanskem samostanu v Assisiju. Tam sta ga oče Boeme in sloviti Čeh Černohorský usmerjala v študij glasbe (Simić, Žitko, 2000, 45, 49, 55, 56).

Po legendi naj bi v času odkritja "tretjega tona" leta 1714 Tartini od božjepotnikov iz Padove zvedel za pomilostitev svoje neveste, ki naj bi mu omogočila vrnitev v Padovo; seveda je ta navedba znova predvsem plod domišljije, ki spada k polepšanim življenjepisom slovitih glasbenikov. Naslednja leta (1715–1720) je Tartini večinoma preživel v Benetkah ob raziskovanju tretjega tona, sestavljenega in kombinacijskega z razliko frekvenc dveh istočasno zaigranih harmoničnih tonov. S svojim odkritjem se je spustil na spolzka tla tedaj priljubljene kombinatorike; to mu je, seveda, prislužilo še marsikatero gorko s strani poklicnih matematikov.

Leta 1721 je Tartini postal prvi violinist v baziliki sv. Antona v Padovi. V Pragi je najprej igral ob kronanju Karla VI., očeta Marije Terezije; zlato mesto mu je bilo vseh in kmalu je poučeval v praški palači grofa Kinskyja od leta 1724 do 1726 (Capri, 1945, 48, 54, 487; Hoyer, 1992, 19). Giuseppejeva tedanja pisma bratu Domeniku Tartiniju so shranjena v Pragi.

Tartinijev prijatelj, Koprčan Carli, je študiral v Padovi

od leta 1739 do 1742. Leta 1745 so na padovski univerzi ustanovili katedro za teorijo navtike in ladijske arhitekture; dobil jo je komaj petindvajsetletni Carli (Sangalli, 2001, XVIII-XIX, 47, 51; del Negro, 1997; Hoyer, 1992, 18), ki je do leta 1749 predaval še astronomijo. Carli je leta 1740 in pozneje o Tartinijevem Traktatu poročal svojemu bratu. 21. avgusta 1743 je Carli iz Benetk pisal prijateljsko pismo o glasbi Tartiniju v Padovo (Tartini, 1896, 5). Leta 1761 je Carli odprl predilnico v Kopru (Petrobelli, 1992, 45, 81; Capri, 1954, 53); pri poslih je žal sledil tedaj modnim načelom visokih krogov, ki pa se v praksi niso posebno obrestovala. Tako so sposobni ljudje tiste dobe združevali izobrazbo in posel. Pozneje je Carli vodil komisijo za imenovanje Boškovića na katedro v Paviji aprila 1763. Po Carliju se danes imenuje italijanska gimnazija v Kopru.

KOMBINACIJSKI TON

Po vrnitvi v Padovo je Giuseppe Tartini leta 1727 ali 1728 odprl lastno "Šolo narodov" (Petrobelli, 1992, 6; Kokole, 2002, 13). Zaradi delne paralize desne roke je po letu 1740 težko nastopal. Zato se je tembolj posvečal teoriji glasbe, ki jo je v Evropi začel Joseph Sauveur (* 1653; † 1716) leta 1701.

Seveda so vsi raziskovalci matematične teorije glasbe izhajali iz razdelitve kanona Evklidove šole. Dva glasbena tona tvorita interval, ki ga lahko izrazimo s številskim razmerjem. O glasbi je pisal Descartes v *Compendium Musicae*, Galileo na koncu prvega dne svojih *Discorsi*, Mersenne v mogočni razpravi *L'Harmonie Universelle*, pozneje pa Kircher in Leibniz. Descartesova šola se je izkazala za najbolj plodno, saj je bil Sauveur študent kartezijanca Rohaulta in nato profesor na *Collège de France*; zaslovel je s prvim točnim računanjem nihajnih časov zvoka. Sauveur je v pismih od leta 1700 do 1713 natančno opisal pojav prepletanja nihanja višjih tonov. Bil je gluhanem do sedmega leta starosti. Pri akustičnih poskusih so mu pomagali poklicni glasbeniki, tako da se je do neke mere navzel idej, podobnih Rameaujevim.

Sauveurjevo raziskovanje nihanja strune je nadaljeval leta 1715 Brook Taylor, član Kraljeve družbe v Londonu od leta 1712 in njen stalni tajnik od leta 1714 do 1718. Žal Taylorjeva teorija diferencialnih enačb strune pred Eulerjem ni požela primerne pozornosti. Taylor, ki je izhajal iz bogate angleške družine, se je že zgodaj začel zanimati za risanje in glasbo. Študiral je na Cambridgeu od 3. aprila 1703 do leta 1709, dne 3. aprila 1712 pa so ga člani londonske Kraljeve družbe izvolili v svoje vrste. Istega leta je kot član komisije razsojal spor med Newtonom in Leibnizom o prvenstvu pri izumu infinitezimalnega računa; seveda je bilo mnenje komisije vnaprej predvidljivo. Leta 1714 je Taylor za štiri leta prevzel tajništvo Kraljeve družbe. Leta

1715 je objavil svojo znamenito teorijo vrst, kjer je razpravljal še o vibracijah strun. Ni iskal uporabne enačbe gibanja strune; raje je opisal oscilacije prožne strune po podobnosti s periodičnim nihanjem matematičnega nihala, ki sta ga opisala že Galileo in predvsem Huygens. V isti razpravi je objavil svoj znameniti razvoj v vrsto; njegov pomen je obelodanil šele Lagrange leta 1772, naziv Taylorjeva vrsta pa je začel uporabljati l'Huilier v Ženevi leta 1786. Istega leta 1715 je Taylor priobčil še razpravo o linearni perspektivi in z njo vplival na našega G. Gruberja. Taylor je uporabljal višjo matematiko, tako da so mu v bolj tehniških vedah nerazgledani umetniki le stežka sledili.

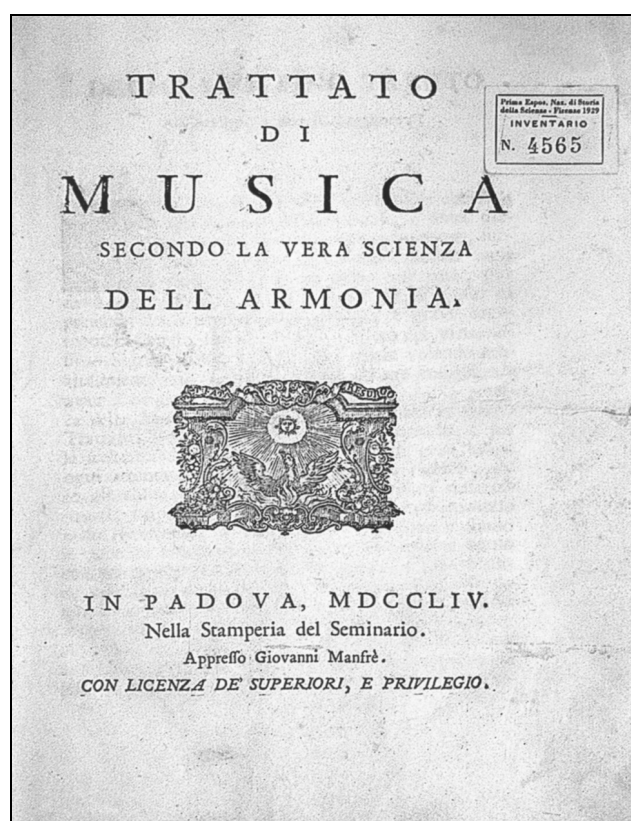
Samuel Reyher (* 1635; † 1714) je leta 1693 novo znanost imenoval "akustika"; naziv se je prijel in ga uporabljamo še danes. Mersenne je skupaj z drugimi pariškimi akademiki preizkušal topove in meril hitrost zvoka. Razmišljal je o uporabi zraka in skušal najti najprimernejši naklon orožja za čim daljši dolet. V vakuumu bi bil ta kot 45°, v zraku pa je seveda manjši. Po letu 1636 je opisoval višje harmonike strune kot večkratnike osnovne frekvence, ki jih je pri orgelskih piščalih v istem času ugotavljal Sauveur. Matematika glasbe je bila seveda povsem v jezuitskem duhu, ki je nadaljeval zadnji del srednjeveškega *quadriviuma* z matematično obravnavo glasbenih intervalov.

Euler je imel dober nos za uporabo matematike; razumel je, da tedanja glasba Bacha in Händla ob Rameaujevih teorijah kar kliče po matematični obravnavi. Delo v tej smeri je Euler načrtoval že leta 1726; naslednje leto je v Baslu primerjal zvoke strun z zvoki pihal. Še istega leta 1727 se je preselil v Peterburg in zato objavo obsežnejše raziskave glasbe odložil vse do leta 1739. Izhajal je iz Mersennovih odkritij in v pismu svojemu učitelju Johannu Bernoulliju zatrjeval, da hoče glasbo znova izpostaviti kot del matematike (Theile, 1982, 48–49) po ideji, ki jo je med bivanjem na Dunaju Leibniz opisal v pismu Goldbachu 17. aprila 1712: "Glasba je okultna uporaba aritmetike, ki se je naš um ne zaveda". Euler je med prvimi obravnavo dveh tonov na intervalu razširil na večje število zvokov. Žal je Eulerjev pristop, podobno starejšemu Taylorjevemu, prinašal preveč glasbe za matematike in preveč matematike za glasbenike. Za razliko od Tartinija je Euler uporabljal eksponentne funkcije ob razvojih v vrsto; to je bilo skoraj poldrugo stoletje po iznajdbi logaritmov še vedno novost. Svojega tekmeča d'Alemberta je Euler seveda kritiziral, češ da je njegov pristop preveč samovoljen in pretirano oddaljen od resničnih principov harmonije, ki so bili cilj vseh raziskav od Keplerja dalje.

Priseljeni Parižan Rameau je svojo teorijo glasbe začel objavljati že pred Eulerjem med letoma 1722 in 1737. V Parizu se je dobro znašel kot organist, saj je med svoje prijatelje prišteval celo Voltaira. Ostro je zavrnil d'Alembertove ideje, čeprav ga je d'Alembert v uvodu Enciklopedije sprva zelo hvalil, podobno kot

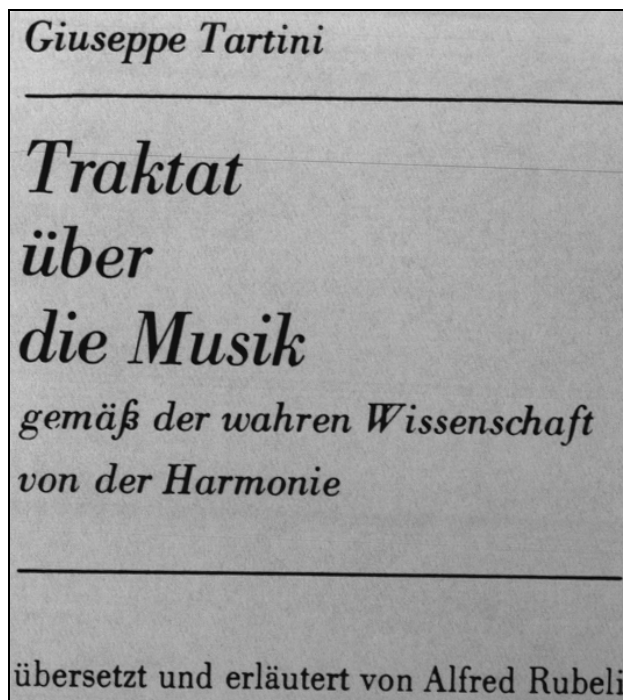
Buffona. Oba je namreč nameraval pridobiti za delo pri Enciklopediji. Grof Buffon je ponudbo zviška zavrnil, Rameau pa je kot strokovnjak pozneje odkril nekaj očitnih pomot v Rousseaujevih sestavkih o glasbi za Enciklopedijo. Zato se je d'Alembert v tehničnih člankih Enciklopedije ostro spravil nad Rameauja in celo nad Tartinija, Rameau pa mu je očitke pridno vračal (D'Alembert, 1960, 140, 148–149). D'Alembert je leta 1752 svojo teorijo glasbe objavil kot kritiko Rameauja, ki ga je proglasil tako rekoč za nasprotnika enciklopedistov. S tem je d'Alembert poglobil prepad med glasbeniki in "geometri".

Tartini se je dopisoval z d'Alembertom glede njegovega uvoda o glasbi v francoski Enciklopediji; kot platonist je Tartini kritiziral Rousseaujeve ideje (Kokole, 2002, 68; Petrobelli, 1992, 138). D'Alembert je leta 1757 v Enciklopediji sprva pohvalno omenil Tartinija; d'Alembertov uvod v sedemnajst delov Enciklopedije, ki jih je Diderot izdal od leta 1745 do 1775, je veliko pripomogel k uspehu projekta. Odmeven uvod je postal celo glavni povod za d'Alembertovo izvolitev v prestižno in bogato pariško akademijo.

Sl. 1: Naslovnica italijanskega originala Tartinijeve glasbeno-matematične teorije iz leta 1754.

Fig. 1: Cover of the Italian original of Tartini's musical-mathematical theory, dated 1754.

Sl. 2: Nemški prevod Tartinijeve glasbeno-matematične teorije, objavljen leta 1966.

Fig. 2: German translation of Tartini's musical-mathematical theory, published in 1966.

Leta 1758 je d'Alembert prekinil stike z Diderotom kot urednikom Enciklopedije in podprl zmernejšo Voltairovo smer. Leta 1759 je obravnaval Tartinijevo skladbo *Didone abbandonata* iz leta 1734 v polemiki z violinistom Stefanom Contijem. Tartini je to sonato za violino v g-molu napisal po libretu, ki je deset let prej prinesel slavo mlademu Rimljanu Metastasiu.

Pozneje, leta 1762 je d'Alembert povsem obrnil list in Tartinijev opis kombinacijskega tona v Traktatu proglasil za nerazumljiv (Stillwell, 2000, 274; Cavallini, 1992, XX; Tartini, 1966, 64). D'Alembertov preskok je bil povezan s Tartinijevim občudovanjem Boškovića. Pri francoski akademiji je Bošković pač prijateljeval z d'Alembertovim zapriseženim nasprotnikom Buffonom po načelu diplomata Benjamina Franklina: "Za prijatelja si izberi najhujšega sovražnika voditelja družbe, v kateri se nameravaš uveljaviti".

Leta 1779 je d'Alembert že po Tartinijevi smrti v drugi izdaji svoje kritike Rameauja omenil "zelo lepa" Tartinijeva raziskovanja kombinacijskih tonov iz leta 1754. Vendar je Tartinijeva "knjiga napisana na tako nejasen način, da je o njej težko dati kakršno koli sodbo... zaželeno bi bilo, da bi avtor najel znanstvenika, izvedenega v glasbi in v pisanju, ki bi jasneje izpeljal Tartinijeve ideje" (D'Alembert, 1779, XIX–XX, XXX).

Tartini je seveda že prej slišal za d'Alembertovo nasprotovanje in takšne zavrnitve ni mogel pustiti neka-

znovane. Ostro je kritiziral d'Alembertovo trditev o nekoristnosti fizikalnih in matematičnih razmišljanj o teoriji glasbe, saj bi sicer razvrednotil osnovne ideje svojega Traktata (Capri, 1945, 461, 463). Rousseau je leta 1768 bolj cenil Tartinija (Horvat, 1997, 34); tudi on se je zavedal težke berljivosti Traktata, vendar je imel občutek za lepoto Tartinijevih idej. Rousseauju je s Tartinijevim posredovanjem v Benetkah naslednje leto odgovoril Tartinijev učenec Alexander Ferdinand knez von Thurn und Taxis (* 21. 3. 1704 Frankfurt na Majni; † 17. 3. 1773 Regensburg) v anonimnem spisu na petnajstih straneh leta 1769 (Tartini, 1966, 24). Thurn und Taxis je utemeljil nemško pošto službo. Od leta 1739 do smrti je zasedal položaj generalnega višjega poštnega mojstra. 1. februarja 1743 mu je Karel VII. (* 1697; 1741 kralj Češke, 1742 cesar; † 1745) predal široka pooblastila, s katerimi je Thurn und Taxis pozneje izpeljal preselitev dvora volilnega kneza iz Frankfurta na Maini v Regensburg. S svojimi poštними zvezami je pomagal pri dostavi številnih Tartinijevih pisem. Kot generalni poštni mojster ga je po smrti nasledil sin Karl Anselm grof Thurn und Taxis (* 2. 6. 1733 Frankfurt; † 13. 1. 1805 Winzer) in pošto vodil do smrti.

Tartini je bil nad kritikami svojega Traktata razočaran, saj si je obetal ponovno odkritje principov matematične harmonije, obstoj najvišje znanosti, ki združuje geometrijo, matematiko, glasbo in astronomijo v Keplerjevem ali celo Platonovem duhu. Med pisanjem Traktata je leta 1751 in 1752 o svojem delu poročal kar v šestindvajsetih pismih (Petrobelli, 1992, 149). Pričakoval je ogromno. Traktat ni izšel v Padovi brez Tartinijeve privolitve; to je bržkone le pripovedka (Simić, Žitko, 2000, 61), saj se je knjiga prebila skozi cenzuro in izšla z uradnim dovoljenjem.

12. marca 1751 je Tartini v pismu patru Giambattistu Martiniju (Giovanni Battista, * 24. 4. 1706; † 4. 8. 1784) napovedal izid svojega Traktata. Martinija je prosil za posredovanje pri bolonjskem matematiku Paolu Battisti Balbiju (* 1693; † 1772). Tartini je zelo hvalil Balbija v upanju, da bo pregledal rokopis Traktata in pomagal pri iskanju pravih matematičnih izrazov. Žal Martinij in d'Alembert nista posvetila prave pozornosti Tartinijevim odkritjem (Capri, 1945, 409, 411; Tartini, 1966, 18).

Tartini je uporabil Keplerjev opis harmonije kot fizikalne kategorije. Upošteval je Parmenidovo enotnost in Keplerjev sistem planetov, določen z njihovo povprečno oddaljenostjo od Sonca. Po Galilejevem vzoru je uporabil podobnost med nihalom in zvokom. V rokopisih, ohranjenih v Piranu, je Tartini obravnaval harmonijo, razmerja, zvok, Pitagorov trikotnik, Platonov opis točke, črte in ploskve, Maupertiusov princip najmanjše akcije, kvadrature kroga ter Platonovega Timaja in Republiko (Capri, 1945, 490–494, 501–505; Tartini, 1977, 1, 574). Ob prebiranju Republike se je še posebej ustavil pri četrti knjigi ob opisu astronomije. V rokopisu o Platonovih krogih se je Tartini malo pred smrtjo oprl pred-

vsem na novo obsežno delo Giuseppeja Marzuccoja o kvadraturi kroga, objavljeno v Neaplju leta 1757 in ne leto pozneje, kot je pomotoma navajal Tartini. Svojo obravnavo je povezal s štirimi pravilnimi liki, med njimi predvsem s Platonovim pentagonom. Upošteval je tri Platonove principe: naravo celote, naravo različnosti in substanco. Najpogosteje je citiral razmeroma staro raziskovanje kvadrature kroga in števila π Ludolfa von Ceulena (Tartini, 1977, 1, 8, 11, 70, 94, 161, 277, 279, 309, 385, 399, 439, 443), ki je bil Tartiniju tudi sicer zelo blizu. Oba sta bila prvovrstna sabljača; Ludolf se je celo preživljal s poukom sabljanja, medtem ko Tartini podobnega načrta ni nikoli uresničil. Ludolf je bil v Nemčiji in v naših krajih zelo priljubljen, saj so še v 19. stoletju predvsem Nemci število π radi imenovali kar po njem.

Tartini si je dopisoval z G. A. Colombom, Boškovića pa je hvalil kot največjega matematika Evrope (Capri, 1945, 448, 505). Pisal je najbolj znamenitim znanstvenikom svoje dobe: G. Riccatiju, Algarottiju, Jacquierju, Le Seuru, Lalandeju, d'Alembertu, Beccariaju, Nolletu in Eulerju (Tartini, 1896, 70). Tartini je priimek Jacquier napačno navedel kot "Pachier" (Tartini, 1977, 20). Francesco Algarotti (* 1712 Benetke; † 1764 Pisa) je bil poet, pisatelj in glasbeni kritik. Leta 1733 se je spoprijateljil z Voltairem, madame Émile du Chatelet in pozneje celo s pruskim kraljem Friderikom. Še posebej je zaslovel leta 1737 s knjigo o Newtonovem nauku za dame ter s potopisom *Viaggi di Russia*, ki ga je leta 1760 posvetil fiziku in umetniku Scipionu Maffeijsu. Takoj po smrti objavljena Algarottijeva zbrana dela v osmih knjigah so nabavili tudi na liceju v Ljubljani. V prvi knjigi je poljudno opisal Newtonovo optiko, ostalih pa ni posvetil matematičnim vedam.

Profesorja matematike in manjša brata frančiškana Le Seur iz Parme in Jacquier z univerze *La Sapienza* v Rimu sta bila tesna Boškovičeva prijatelja. Med letoma 1739–1742 sta objavila obrazložen prevod Newtonovih Principov; Jacquier je v italijanščino prevedel še Taylorjevo knjigo. Jacquier in Le Seur sta leta 1742 Boškoviću pomagala načrtovati popravilo razpok na kupoli rimske cerkve svetega Petra. Tako je bil Tartini tesno povezan z italijanskimi boškovičevci in je veliko pripomogel k uveljavitvi Boškovičevega matematičnega opisa sveta v severni Italiji.

Tartini je izhajal iz Pitagorove (Tartini, 1896, 109, 116–117; Zavagna, 1877; Cantor, 1908, 4: 601) in Platonove matematike in je bolj filozofiral, kot eksperimentiral. Na Traktat ni bilo velikega odmeva, ki si ga je Tartini želel – Giambattista Martini je kritiziral že rokopis pred natisom, grof Giordano Riccati (* 25. 2. 1709 Castelfranco pri Trevisu; † 20. 7. 1790) pa je v pismu iz Trevisa 12. februarja 1760 zavračal Tartinijevo definicijo kroga kot glasbenik, arhitekt in matematik. Giordano je pisal razprave o zvoku strun leta 1767, o nihanju membrane pa je poročal akademiji v Padovi leta

1786 (Horvat, 1997, 32; Tartini, 1896, 73). Giordanova kritika na temelju nove Eulerjeve teorije glasbe je bila zelo odmevna, saj je bil sin matematika grofa Jacopa-Francesca Riccatija. Jacopa-Francesca so kot siroto vzgojili jezuiti v Bresciji, po študiju v Padovi od leta 1693 do leta 1696 pa je predaval v Padovi, na Dunaju, v Peterburgu in od leta 1747 v Trevisu. Giordanova brata sta bila matematika Vincenzo Riccati in Francesco Riccati. Vincenzo Riccati je raziskoval rekurenčne vrste, integrale, nedoločene rezultate pri deljenju neskončnega z neskončnim in ničle z ničlo.

Tartini je o Giordanovih stališčih pisal dne 6. februarja 1760 iz Padove (Tartini, 1896, 118; Cantor, 1908, 4: 779, 1081). Žal je Tartini objavil svoj traktat ob nepravem času, saj je pred njim leta 1739 "nezmotljivi" Euler priobčil svojo teorijo glasbe. Tartini ni dovolj dobro poznal niti Eulerjevega matematičnega jezika, tako da mu gotovo ni bil kos pri reševanju enačb.

V *Traktatu o glasbi* se je Tartini večinoma ukvarjal s harmonijo in ne z melodijo ali z ritmom. Podobno profesorju glasbe Rameauju je upošteval Eulerjev, Mairanov in d'Alembertov točkovni sistem. Dobro se je zavedal vedno večjega Eulerjevega vpliva na tedanje matematike; zato je uporabil Eulerjevo enačbo za zakon vibracij z dodatnimi diferencami za zvok (Tartini, 1896, 119, 125, 126, 128–129, 138; Capri, 1945, 53, 64, 422–423, 453, 472, 487–488).

Leta 1781 je matematik van der Monde zavrnil Tartinijev in Rameaujev sistem, medtem ko je le Jean Adam Serre (* 1704) sprejel Tartinijeve ideje. Kemik in likovni umetnik Serre je v Parizu leta 1753, tik pred izidom Traktata, pojasnil fizikalno ozadje Tartinijevih idej kot nepopolno, vendar pa nikakor ne nepravilno. Tartini mu je odgovoril leta 1767 in razočaran ugotavljal, da kot ljubiteljski matematik ne požanje prave pozornosti poklicnih matematikov, pa čeprav bi izračunal samo kvadraturu kroga (Capri, 1945, 418, 419; Tartini, 1966, 21–22, 383, 396; Tartini, 1977, 383, 435).

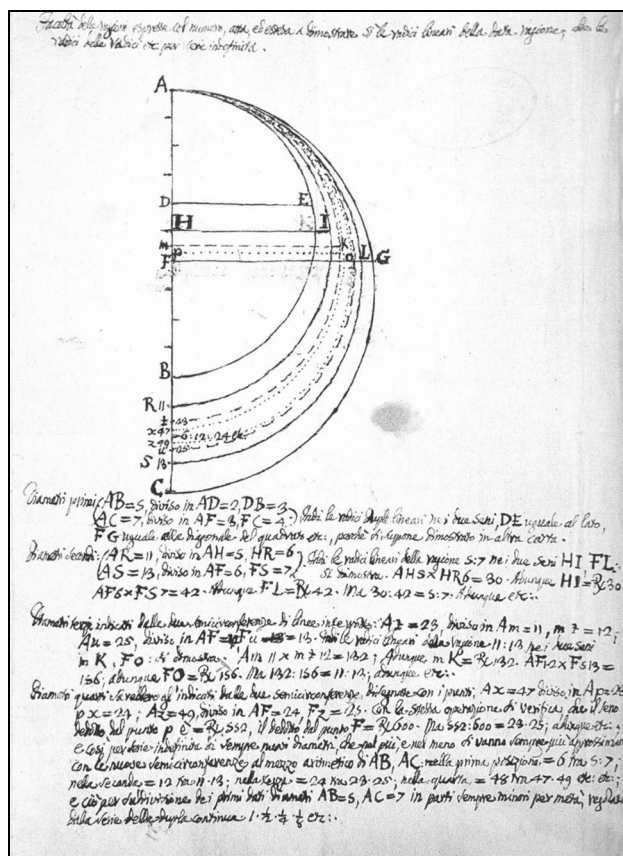
Tartini je rad razpravljal o matematičnih lastnostih kroga in kvadrata z Aristotelovim izrazoslovjem. Vibracije je opisal po d'Alembertovih teorijah in upošteval Kircherjevo raziskovanje violine (Capri, 1945, 53, 64, 372, 422–423, 426; Kircher, 1650); stari mojster Kircher je bil slejkoprej priznana veličina med glasbeniki, čeprav je njegova zvezda med fiziki že zašla.

Leta 1765 je Tartini v Padovi pripovedoval astronomu Lalandeju svoje sanje o pogodbi s hudičem med pisanjem Vragovega trilčka leta 1713. Vrag je sonato zaigral, vendar je zburjeni mojster ni znal prav ponoviti in je v jezi hotel kar razbiti drago violino. Lalande je zgodbo objavil v svojem italijanskem potopisu in iz nje naredil legendo (Simić, Žitko, 2000, 8, 45–46, 50, 56, 59, 62, 75; Capri, 1945, 19, 26, 69, 177, 380, 400; Tartini, 1896, 77; Lalande, 1769, 8: 292–294; Amiable, 1889, 12), ki se dobro sliši še danes. Lalande se je med istim potovanjem oglasil celo pri papežu Klementu XIII.,

vendar nista uspela ravno uskladiti svojih prepričanj. V Italiji je Lalande ostal vse leto 1765/66, obiskal pa je še Švico, Nemčijo in Nizozemskom, prava "velika tura", značilna za mlade izobražence tistih dni.

Pozneje se je Lalande kot vodilni pariški prostozidar dopisoval z Vego o znanosti in še posebej o novem francoskem desetiškem merskem sistemu. Njun "poštar" je bil slovenski prostozidar in iluminat Kobencel (Povšič, 1957, 3: 99; Wagner, 2003, 60), habsburški ambasador v Parizu od leta 1801 do 1805. Tako je Lalande po vrsti sodeloval s tremi zelo pomembnimi izobraženci z današnjega slovenskega ozemlja: s Tartinijem, Kobencelom in Vego. Lalande je umrl, ko je bil Cauchy star komaj 18 let; le-ta pa je tri desetletja po Lalandejevi smrti med dveletnim bivanjem v Gorici postal nova izjemno vplivna vez med pariškimi in slovenskimi znanstveniki.

Tartini je seveda usmerjal predvsem glasbenike Paganinija in Leopolda Mozarta (Simić, Žitko, 2000, 92), očeta Amadeusa Mozarta. Med najboljšimi in, seveda, najlepšimi Tartinijevimi učenkami je bila Laura Maddalena Lombardini, poročena Sirmen (* 1745; † 1818), ki je prav tako rada skladala sonate.

Sl. 3: Tartinijevi matematični rokopisi v piranskem arhivu.

Fig. 3: Tartini's mathematical manuscripts at the Piran Archives.

Tartini je pisal o prvih šestih alikvotnih tonih, odkritje harmoničnega kroga in tretji kombinacijski ton pa je imel za svoja največja uspeha (Horvat, 1997, 35, 37). S kombinacijskim tonom kot matematično novostjo žal ni imel prave sreče, saj ga je še po Tartinijevi smrti ostro kritiziral španski matematik Antonio Eximeno y Pujader (* 1729; † 1808/9) v italijanskem jeziku. Eximeno y Pujader je menil, da je glasba vrsta jezika, ki nima nič skupnega z matematiko; stališče je bilo podobno starejšemu d'Alembertovemu do nepoklicnih posegov v matematiko (Tartini, 1966, 27).

Tartinijeva uporaba tedaj moderne kombinatorike, ki je žela velike uspehe v Nemčiji, seveda ni bila nič nenavadnega. Ideja je kar visela v zraku, tako da je Rameau naštel poleg Tartinija še kar tri "odkritelje" kombinacijskega tona: Sorgeja, Romieuja in Serreja. Organist Georg Andreas Sorge (* 1703; † 1778) je pojav opazil leta 1740. Romieu je bil advokat v Montpellierju; reševal je celo poljedelske, meteorološke in kemijske probleme. Ob tem se je seznanil z novimi prijemi statistike in kombinatorike. 29. aprila 1751 je v Montpellierju pred *Société Royale des Sciences* prvič poročal o svojih poskusih s kombinacijskimi toni.

Čeprav je Tartini kombinacijski ton odkril že na začetku svoje kariere, leta 1714 v Anconi, je o njem začel objavljati šele štiri desetletja pozneje (Tartini, 1966, 31, 60, 61, 65). Skliceval se je na Platonov opis "zvoka med zvoki", ki naj bi ga Platon objavil na šesti strani svojega Timaja. V resnici je Platon pisal o zvoku le na sklepnih straneh ob koncu dialoga Timaj (Tartini, 1977, 21; Platon, 1977, 93–94, 109–110). Po Platonu počasnejši zvoki ujamejo prej prispele hitrejši, ki že počasi zamirajo; zato se hitrejši zvoki prilagodijo nihanju na novo prihajajočih počasnejših tonov. Počasnejši toni tako ne povzročajo nereda s svojim novim gibanjem, temveč povzročijo sklopitev visokih in nizkih zvokov, sozvočje počasnejšega gibanja z zamirajočim hitrejšim. Tako tvorijo božanske harmonije. Podobno se dogaja pri toku vode, streli, privlačni sili jantarja ali magneta. Pri Platonu ni prostora za vakuum zaradi neprestanega kroženja snovi. Tartini je tu očitno nekoliko pomešal pojma frekvence in hitrosti zvoka.

Poleg harmonične povprečne vrednosti je Tartini uporabljal še protiharmonično; pri tem je menil, da je sistem tonov mogoče zgraditi le s pomočjo harmonične matematike:

Aritmetična povprečna vrednost = $ar = (a + b)/2$

Geometrijska povprečna vrednost = $g = \sqrt{a \cdot b}$

Harmonična povprečna vrednost = $h = 2 \cdot a \cdot b / (a + b)$

Protiharmonična povprečna vrednost = $ph = (a^2 + b^2) / (a + b)$

Velja:

$$g^2 = ar \cdot h$$

$$ar = (h + ph) / 2$$

Harmonična delitev naj bi nastopala pri durovem, aritmetična delitev pa pri molovem akordu (Tartini, 1966, 38–40, 55, 173). O protiharmonični konstrukciji kroga je pisal že jezuit Zacharia (Tartini, 1977, 280).

Vplivi na matematične vede

Tartini je vedel, da vsak ton spremlja vrsta višjih harmoničnih tonov, njihovo nihanje pa nosi temeljni ton. Bolj ali manj močno zvenenje višjih tonov določa barvo temeljnega tona. Le sozvočje vseh tonov opiše kombinacijski ali diferenčni ton, kot so dognali šele Tartini in njegovi sodobniki. Danes so te ideje naravnost razvidne iz Fourierjeve analize, ki pa je bila objavljena komaj pol stoletja po Tartinijevi smrti. Tako je bil Tartini do neke mere Fourierjev predhodnik, čeravno je Fourier izhajal iz raziskovanj prevajanja toplote in ne zvoka.

Thomas Young je Tartinijevo odkritje tretjega oslabljenega glasbenega tona s frekvenco enako razliki obeh osnovnih pojasnjeval kot problem psihologije. Menil je, da tretji ton v resnici ne obstaja zunaj našega ušesa; pripisal ga je kar samemu organu sluha. Ko se dva fizikalna zvena (alitona) le malo razlikujeta, povzroči njuna interferenca zvezno naraščanje in padanje jakosti zvoka. Rezultate poznamo kot (Tartinijeve) udarce; ko postanejo hitrejši, jih je vedno težje razlikovati med seboj. Young je domneval, da pri dovolj veliki množici udarcev uho ne razlikuje več posameznih udarcev in jih sliši kot enoten glasbeni ton; enako uho opravi z navadnimi valovi zvoka, ko se jih v ušesu dovolj namnoži. Po Youngovem mnenju tretji ton sploh ne obstaja v zraku sam zase, temveč povzroči le zavest pri poslušalcu; zato pojav lahko ojačimo le z ojačevanjem zvokov, ki ga povzročajo. Helmholtz je s poskusi dokazal Youngovo zmoto; Tartini je pravilno opisal tretji ton kot povsem fizikalni pojav, ki nastane neodvisno od človeških čutil (Tartini, 1977, 31, 329, 354; Ravnikar, 1992, 41, 44). Tartini je tretji ton upravičeno primerjal s svetlobo, ki obstaja ne glede na naše oko po znanem latinskem reku: "*nihil in intellectu quod prius non fuerit in sensu*".

Helmholtz se je naučil tretje tone ojačevati z rezonatorji; znal jih je celo zaznati z vibrirajočimi membranami brez pomoči človekovega ušesa. Pojasnil je, da lahko Tartinijev kombinacijski ton in ostale "rezultirajoče zvoke" pojasnimo z upoštevanjem kvadratov in višjih potenc amplitude vibracij v enačbah za opis gibanja substance valov zvoka (Hopkinson, 1872, 25).

Tako je stoletje po Tartiniju Helmholtz pravilno pojasnil pojav s pomočjo tedaj že mnogo razvitejše kombinatorike: nihanje kombinacijskih tonov kaže razliko med nihanji danih tonov. Helmholtz je bil med najpomembnejšimi podporniki Boltzmannove kombinatorike v statistični teoriji toplote iz leta 1884 predvsem s svojo teorijo monocikličnih sistemov kot termodinamskih modelov.

Helmholtz je od leta 1858 do 1871 poučeval anatomijo v Heidelbergu, kjer se je družil s profesorjem fizike Kirchhoffom in profesorjem kemije Bunsenom. Leta 1869 se jim je pridružil še novi heidelberški profesor matematike Königsberger, ki ga je Helmholtz spoznal že kot študenta v Königsbergu. Leta 1863 je Helmholtz objavil svojo slovito fiziološko teorijo s poglobljeno uporabo matematike za študij glasbe. Uporabljal je mikroskope italijanskega anatoma Cortija za študij delovanja ušesa in organov sluha. Markiz Alfonso Corti (* 1822; † 1888) je zaslovel leta 1851 z odkritjem po njem imenovanega spiralastega organa v ušesu.

Helmholtz se je strinjal s Tartinijem, da dva odpeta ali zaigrana tona dajeta kombinacijski ton prvega reda. Kombinacijski ton nato z obema osnovnima tonoma daje dva kombinacijska tona drugega reda, katerih frekvenci sta razliki med frekvencama kombinacijskega tona prvega reda in frekvencama obeh osnovnih tonov. Obenem nastanejo še kombinacijski toni višjih redov, ki jih je Helmholtz preučeval s posebej prirejeno napravo za ojačitev tonov višjih redov. Helmholtz je sicer odkritje kombinacijskih tonov pripisal Sorgeju, Tartinija pa je občudoval kot največjega teoretika glasbenih vprašanj. Seveda je poznal d'Alembertovo kritiko Tartinija. D'Alembert naj bi kot matematik problem skupaj z Rameaujem veliko jasneje postavil; vendar je že sam d'Alembert opazil pomanjkljivosti v svojem pionirskem sistemu obravnave konsonance (Tartini, 1966, 56–57; Helmholtz, 2003, 2: 106, 254, 379–381).

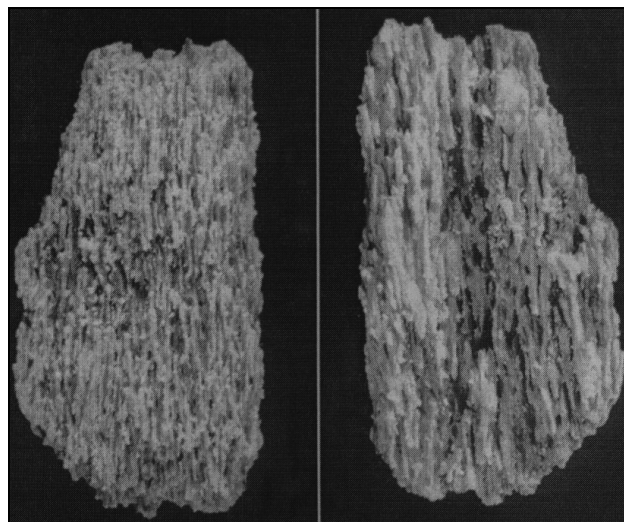
Helmholtz je s poskusi dokazal, da pravilo za računanje frekvence kombinacijskega tona v mnogih primerih ne velja za šibka osnovna tona. Dokazoval je, da kombinacijski ton lahko nastane celo zunaj ušesa; v to so mnogi dvomili pred eksperimentalno potrditvijo Rückerja in Edserja (Rayleigh, 1955, 2: 438–440; Rayleigh, 1945, 456; Rücker, Edser, 1895, 357). Arthur William Rücker (* 1848; † 1915) je istočasno objavil še knjigo o Helmholtzovih fizikalnih raziskovanjih. Rücker je bil od leta 1886 do 1901 profesor matematike in fizike na Kraljevem kolegiju znanosti v Londonu, Edser pa mu je pomagal pri meritvah. Rücker je bil član Kraljeve družbe v Londonu; leta 1891 je dobil kraljevo odlikovanje, leta 1902 pa je postal plemič. V Londonu se je ukvarjanje z znanostjo seveda zelo splačalo.

Številni drugi Angleži so se prav tako zanimali za Tartinijeve ideje. Benjamin Stillingfleet (* 1702; † 1771) in William Jackson (* 1730; † 1803) sta že leta 1771 objavila kritiko Tartinijevega Traktata. Stoletje za njima

je leta 1872 mladi John Hopkinson (* 1849; † 1898) objavil lastno teorijo udarcev. Hopkinson je prejšnje leto osvojil prvo mesto ob koncu svojih matematičnih študijev na kolegiju sv. Trojice v Cambridgeu; tako je bil poln novih idej. Izhajal je iz enačbe gibanja drugega reda, ki jo je Earnshaw opisal pred londonsko Kraljevo družbo leta 1860; iz nje je izpeljal zgodnje Helmholtzove pojasnitve. Ob razvoju v Fourierovo vrsto je upošteval le člene do drugega reda. Iz vsakega para sinusno oblikovanih tonov sta izhajala dva rezultirajoča tona, eden višji in drugi nižji od svojih komponent:

$$(A B (\gamma + 1)/4)(x/a^2)(m+n) \sin(m+n)t - ((m-n) \sin(m-n)t)$$

Tu je γ razmerje med specifičnima toplotama pri stalnem tlaku in pri stalni prostornini. Tako je Hopkinson lahko izračunal število Tartinijevih udarcev v kateri koli točki (Hopkinson, 1872, 27).

Sl. 4: Hopkinsonova razmišljanja o Tartinijevi akustiki.
Fig. 4: Hopkinson's views of Tartini's acoustics.

Hopkinson se je v naslednjih letih posvetil predvsem praktični uporabi elektrike. Žal se je prav v najbolj obetavnih letih skupaj s sinom in dvema hčerkama tragično ponesrečil med poletnim planinarjenjem v švicarskih Alpah. Davyjeva ljubezen do alpskih lepote je tudi njemu vzela mero.

Tartinijevo raziskovanje je s Helmholtzovimi in Rayleighovimi (1878) odkritji postalo del sodobne fizike kombinacijskih tonov. Leto dni po obravnavi Tartinijeve akustike je lord Rayleigh postal direktor Cavendishovih laboratorijev v Cambridgeu po smrti prvega direktorja Maxwella; vpliven položaj je dal Rayleighovim raziskovanjem Tartinijevih idej še dodatno težo. Rayleigh je službo je sprejel le za pet let, saj je bila prav tedaj njegova zemljiška posest Terling v začasni gmotni stiski.

Lord Rayleigh je postal član londonske Kraljeve družbe leta 1873, njen tajnik leta 1885 in predsednik med letoma 1905–1908. Od leta 1876 do 1878, ko je v drugem delu svoje Teorije zvoka opisal Tartinijeve ideje, je bil Rayleigh predsednik londonske matematične družbe in je leta 1909 dobil njeno zlato medaljo; med drugim se je ukvarjal z Besselovimi, Laplaceovimi in Legendreovimi funkcijami. Leta 1904 je dobil Nobelovo nagrado za devet let starejše odkritje plina argona. Poskusi so se mu posrečili v lastnem laboratoriju na posestvu Terling, kjer je prav tako raziskoval akustiko Tartinijevih kombinacijskih tonov z razmeroma ceneni napravami. Leta 1879 je Rayleigh objavil razpravo o potujočih valovih. Ideja se je sprva zdela uporabna zgolj za opise potresov, dokler se ni sto let pozneje začela

razvijati v danes zelo vplivno teorijo solitonov. Skupaj s Crookesom in drugimi velikani viktorijanske Anglije se je Rayleigh seveda prav rad ukvarjal s skrivnostnimi parapsihološkimi raziskovanji.

SKLEP

Tartinijevo raziskovanje teorije akustike kombinacijskih tonov ima precejšnjo veljavo še danes. Njegovi dosežki so prvi odmevni poseg raziskovalcev s slovenskega narodnostnega ozemlja v kombinatoriko. Tartini je resda ciljalo veliko višje v svetu matematike; kljub temu pa bi bil morda le zadovoljen, da je njegovo delo z velikimi črkami zapisano v zgodovino matematičnih ved, predvsem seveda akustike.

TARTINI OF PIRAN, WITH HIS COMBINATION TONE, AGAINST D'ALEMBERT

Stanislav JUŽNIČ

Institute of Mathematics, Physics and Mechanics, SI-1000 Ljubljana, Jadranska 19

e-mail: stanislav.juznic@fmf.uni-lj.si

SUMMARY

The article describes the achievements of the Piran violinist Tartini in mathematics and physics. It also speculates on the reasons why Tartini's original mathematical ideas have remained relatively little known, while his ideas in physics have come to represent one of the foundation stones of modern acoustics. In looking for possible causes preventing a greater influence of Tartini's ideas on the mathematics of his period we have studied the works of prominent contemporaries of Tartini, especially the mathematicians D'Alembert and Euler. Unfortunately, the lead mathematicians of his time published their mathematical studies of music parallel to Tartini, but on a higher professional level. With his mathematical knowledge, Tartini was not able to compete with them, irrespective of the depth of his ideas. He was thus rather disappointed at the unexpectedly lukewarm reception of his Treatise, published the same year mathematician Jurij Vega was born. The article points out another parallel between Tartini and Vega: they both cooperated with Paris astronomer, mathematician and freemason Lalande.

Although Tartini aspired to glory in mathematics, he achieved it in physics. His research into the combination tone and other novelties in the theory of sound were fully corroborated, thanks to more improved experimental equipment, only a century after his death. Tartini's discoveries were cited with great respect by all prominent researchers of acoustics of the late 19th century, in particular by Helmholtz and the Nobel Prize winner Rayleigh, confirming his importance in the field of the theory of sound.

Key words: Tartini, Piran, Koper, Padua, combination tone, history of acoustics, history of mathematics

LITERATURA

Adamczyk, M. J. (1995): Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643–1848. Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego.

D'Alembert, J. L. R. (1752): *Eléments de musique suivant les principes de M. Rameau*. Pariz (ponatis 1779).

D'Alembert, J. L. R. (1960): Uvod v Enciklopedijo. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Amiable, L. (1889): *Le franc-maçon Jérôme Lalande*. Pariz, Charavay frères, Libraries-éditeurs.

Barletti, C. B. (1771): *Nuove sperienze elettriche secondo la teoria del Sig. Franklin e le produzioni del P. Beccaria*. Milano.

- Barletti, C. B. (1772):** *Physica apocymena*. Pavia.
- Beale, C. T. (1999):** *Who was Ingen Housz, Anyway*. Wiltshire, Calne Town Council.
- Bonato, A. (1981):** *Gli Studi Elettrici nell '700: Padre Carlo Battista Barletti*. Archivum Scholarum Piarum 5/9. Rim, 147–184.
- Beccaria, G. B. (1753):** *Dell'elettricismo artificiale e naturale libri due*. Torino.
- Cantor, M. B. (1908):** *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*. 4. del. Leipzig, B. G. Treubner.
- Capri, A. (1945):** *Giuseppe Tartini*. Milano, Garzanti.
- Cavallini, I. (1992):** *Giuseppe Tartini e l'Istria*. V: Inaugurazione del monumento a Giuseppe Tartini in Pirano. Trieste – Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.
- Cavallini, I. (1996):** *Da Gianrinaldo Carli a Tartini: genio, imitazione, stile sentimentale e patetico: le prospettive della critica tartiniana nella seconda metà del settecento*. Quaderni istriani št. 7/8. Udine, Del Bianco, 27–38.
- Cooke, R. (1997):** *The History of Mathematics. A Brief Course*. New York, John Wiley & Sons, Inc.
- Dadić, Ž. (1991):** *Egzaktne znanosti hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb, Globus.
- Fischer, K. A. F. (1985):** *Verzeichnis der Piaristen der deutschen und böhmischen Ordensprovinz, Catalogus generalis provinciae Germanicae et Bohemicae ordinis scholarum Piarum*. Munchen, R. Oldenburg Verlag.
- Helmholtz, H. (2003):** *Gesammelte Schriften. Band II. Die Lehre von der Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*. Hildesheim – Zürich – New York, Olms-Weidmann.
- Hopkinson, J. (1872):** *The Mathematical Theory of Tartini's Beats*. The Messenger of Mathematics New Series, No. 14. London. 25–28.
- Horvat, B. (1997):** *Tartini, matematik ali diletant? V: Kokole, M. (1997) (ed.): Giuseppe Tartini in njegov čas. Zbornik referatov z mednarodnega kolokvija 5. Aprila 1997 v Piranu*. Ljubljana, ZRC SAZU, 31–39.
- Hoyer, S. A. (1992):** *Hiša Tartini v Piranu: zgodovinski razvoj in likovna oprema*. Koper, Lipa.
- Johnson, F. (1985):** *Tartini's Trattato di musica secondo la vera scienza dell'armonia: an Annotated translation with Commentary*. Doktorska disertacija. University of Indiana.
- Kircher, A. (1650):** *Musurgia universalis, sive Ars magna consoni et dissoni in X. libros digesta*. Rim, dediči Francisca Corbelletti.
- Kokole, M. (ed.) (1997):** *Giuseppe Tartini in njegov čas. Zbornik referatov z mednarodnega kolokvija 5. Aprila 1997 v Piranu*. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Kokole, M. (ed.) (2002):** *Tartini maestro narodov in kulturno življenje v obalnih mestih današnje Slovenije med 16. in 18. stoletjem*. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Lalande, J. J. L. F. (1769, 1786):** *Voyage en l'Italie, contenant l'histoire & les anecdotes les plus singulieres de l'Italie, & sa description; les usages, le gouvernement, le commerce, la littérature, les arts, l'histoire naturelle, & les antiquités; avec des jugemens sur les ouvrages de peinture, sculpture & architecture, & les plans de toutes les grandes villes d'Italie*, 8. part. Pariz, Veuve Desaint.
- Marzucco, G. (1757):** *Riflessioni intorno alla quadratura del cerchio, e delle curve*. Napoli, Nella Stamperia di v. Azzolino.
- Mihelič, D. (1997):** *Piran Tartini je vega časa*. V: Kokole, M. (ed.) (1997): *Giuseppe Tartini in njegov čas. Zbornik referatov z mednarodnega kolokvija 5. Aprila 1997 v Piranu*. Ljubljana, ZRC SAZU, 74–94.
- Del Negro, P. (1997):** *Alcune note su Gian Rinaldo Carli tra Padova e Venezia*. Acta Histriae V. Koper, 135–156.
- Petrobelli, P. (1967):** *Tartini, le sue idee e il suo tempo*. Nuova Rivista Musicale Italiana 1/4. Torino, Edizioni RAI, 662.
- Ponatis (1992):** *Lucca, Libreria Musicale Italiani*.
- Platon (1977):** *Timeus and Critias*. Middlesex, Penguin Books.
- Povšič, J. (1957):** *Vega in Lalande. Obzornik za matematiko in fiziko 5/3*. Ljubljana, Društvo matematikov, fizikov in astronomov, 97–100.
- Ravnikar, B. (1992):** *Tartini in kombinacijski toni. Muzikološki zbornik 28*. Ljubljana, 41–46.
- Rayleigh, J. W. S. (1894, 1945):** *The Theory of Sound*. New York, Dover.
- Rayleigh, J. W. S. (1955):** *Teorija zvuka*. Moskva, Gosudarstvenno izdatel'stvo tehniko-teoretičeskoj literatury.
- Rücker, A. W., Edser, E. (1895):** *On the Objective Reality of Combination Tones*. Philosophical Magazine (5), Vol. 39/239. London, 341–357.
- Rücker, A. W. (1895):** *Physical Work of von Helmholtz*. London.
- Sangalli, M. (2001):** *Università Accademie Jesuiti. Cultura e religione a Padova tra cinque e seicento*. Padova, Edizioni Lint MMI.
- Serre, J. A. (1753):** *Observations sur les principes de l'harmonie occasionnées par quelques écrits modernes sur ce sujet, & particulièrement par l'article fondamental de m. d'Alembert dans l'Encyclopedie, le Traité de théorie musicale de m. Tartini, et le Guide harmonique de m. Geminiani*. Geneve, H.-A. Gosse & J. Gosse.
- Serre, J. A. (1986):** *Translation and commentary of Observations sur les principes de l'harmonie written by Jean-Adam Serre and including a translation of the article Fondamental written by Jean Le Rond d'Alembert*. Florida (tipkopolis).
- Sheynin, O. B. (1982):** *On the History of Medical Statistics*. Archives for History of Exact Sciences 26/3. Berlin – New York, Springer, 241–286.
- Simić-Sime, S., Žitko, D. (2000):** *Giuseppe Tartini*. Ljubljana, Institut za komunikacije in informatiko.
- Stillingfleet, B., Jackson, W. (1771):** *Observations on the Present state of Music in London*.
- Stillwell, J. (2000):** *Mathematics and Its History*. New York, Springer.

Tartini, G. (1754): Trattato di musica secondo la vera scienza dell'armonia. Padova, Nella Stamperia del Seminario. Appresso Giovanni Manfrè.

Tartini, G. (1966): Traktat über die Musik gemäss der wahren Wissenschaft von der Harmonie übersetzt und erläutert von Alfred Rubeli. Düsseldorf, Gesellschaft zur Förderung der systematischen Musikwissenschaft.

Tartini, G. (1896): Inaugurazione del monumento a Giuseppe Tartini in Pirano. Trieste – Rovigno – Fiume, Università popolare di Trieste/Rovigno, Unione Italiana Fiume.

Tartini, G. (1977): Scienza Platonica fondata nel Cerchio. Padova, Cedam-Casa Editrice Dott. Antonio Milani.

Taxis, A. F. von T. (1769): Risposta di un'anonimo al celebre Sig. Rousseau: circa al suo sentimento in proposito d'alcune proposizioni del Sig. Giuseppe Tartini. Venezia, Antonio de Castro alla Libreria della Costanza.

Theile, R. (1982): Leonard Euler. Leipzig, B. G. Teubner.

Todhunter, I. (1962): A History of the Mathematical Theories of Attraction and the Figure of the Earth. New York, Dover.

Wagner, G. (2003): Bruder Mozart. Freimaurerei im Wien des 18. Jahrhunderts. Wien, Amalthea.

Zavagna, E. (1877): Scienza dei triangoli pitagorici dipendente da tre mezzi determinati dalle proporzioni geometriche discrete di questa scienza di cui sono una parte integrale.

original scientific paper
received: 2005-10-03

UDC 811.163.6'282(450.34)

LINGUE IN CONTATTO NELLA COSCIENZA DEI PARLANTI: UN'APPLICAZIONE DEL MODELLO TEORICO DI JAN BAUDOUIN DE COURTENAY

Liliana SPINOZZI MONAI

Università degli Studi di Udine, Centro Internazionale sul Plurilinguismo, IT-33100 Udine, via Mazzini 3
e-mail: liliana.spinozzi@alice.it

SINTESI

Il pensiero di Baudouin secondo cui il "sentimento linguistico dei parlanti costituisce una categoria positiva, verificabile nella realtà" trova riscontro nell'analisi da noi compiuta di alcuni testi dialettologici da lui stesso raccolti in area slavo-romanza. La osservazione delle operazioni inconscie del linguaggio e del grado di consapevolezza che può averne un parlante 'ingenuo' a fronte del linguista, consente da un lato di distinguere tra manifestazioni dell'attività logica vs quella psicologica, dall'altro di registrare diversi punti di intersezione tra il 'sentimento della lingua' spontaneo, spesso imprevedibile, e la coscienza linguistica frutto di elaborazione superiore, tipica dello specialista.

La ricerca in un ambito tanto delicato è stata agevolata dalla perspicuità dei fenomeni documentati, favorita dalla natura dei testi, che mostrano l'interagire dei codici nella competenza di un parlante plurilingue e mettono a nudo processi altrimenti 'mimetizzati'.

Per quanto i dati analizzati siano di numero relativamente ristretto, la loro qualità ha permesso di trarne deduzioni interessanti, specie quelle sul diverso comportamento sintattico e semantico di un'entità, secondo che pertenga alla lingua, alla metalingua o alla pragmatica.

Parole chiave: Glossario del dialetto del Torre di Baudouin de Courtenay, fenomeni interlinguistici

LANGUAGES IN CONTACT IN THE CONSCIENCE OF THE SPEAKER: APPLICATION OF THE THEORETICAL MODEL BY JAN BAUDOUIN DE COURTENAY

ABSTRACT

Baudouin's theory according to which "the linguistic sentiment of the speakers represents a positive category, verifiable in reality" has been confirmed by our analysis of several dialectological texts that Baudouin himself gathered in the Slavic-Romance area. The observation of the unconscious operations of language and the degree of awareness a 'guileless' speaker may possess about them in comparison to a linguist allowed on the one side to distinguish between the manifestations of the logic vs. psychological activity, and on the other side to record various points of intersection between the spontaneous 'linguistic sentiment,' which is often unpredictable, and the linguistic awareness as a product of superior elaboration, typical of a specialist.

In such a delicate sphere, the research was made easier by the perspicuity of the documented phenomena and favoured by the nature of the texts, which displayed an interaction of the codes in the competence of a multilingual speaker, laying bare the otherwise 'disguised' processes. Although the analysed data are relatively limited, their quality has allowed us to draw some interesting conclusions, especially with regard to the different syntactical and semantic behaviours of the items, depending on whether these concerned the language, metalanguage or pragmatics.

Key words: "Glossary of the Val del Torre dialect", written by Baudouin de Courtenay, interlinguistic phenomena

Jan Baudouin de Courtenay rappresenta una pietra miliare sia nella slovenistica che nella linguistica generale. Coniugando la ricerca teorica con l'indagine empirica, considerata fondamentale per un approccio scientifico agli studi linguistici, Baudouin ha lasciato un'ampia testimonianza della sua intensa attività in entrambi i settori. Il presente contributo muove da alcuni capisaldi del suo pensiero per verificarne la validità sulla base dei materiali dialettologici da lui raccolti in area slavo-romanza e ritenuti ottimali per chi si occupa dei processi di mutamento. La verifica riguarda in particolare le manifestazioni in un parlante 'ingenuo' di quello che Baudouin chiama "sentimento della lingua".

Con la sua opera fondamentale sulle *Lingue in contatto* Uriel Weinreich (Weinreich, 1953) ha segnato uno spartiacque negli studi sull'interferenza linguistica ed ha suscitato un crescente interesse per questo ambito di ricerca. Alla luce di tale premessa, potrebbe sembrare quantomeno scontato il precisare in questa sede che il contatto tra lingue riguarda la sfera profonda della competenza individuale piuttosto che l'interazione manifesta tra i parlanti. Dal punto di vista della storia della linguistica, va tuttavia precisato che le linee guida in questo settore erano già state indicate da Baudouin nei suoi primi lavori, risalenti agli anni settanta del 19° secolo.¹

Sulla scorta dei suoi studi filosofico-linguistici, confortati dall'esperienza diretta sul campo, Baudouin fissa dei punti saldi cui non verrà mai meno, sostenendo che l'evolversi delle lingue storiche riposa sulla incessante interazione tra i parlanti, indipendentemente dai rispettivi codici d'uso. Le lingue naturali non presentano invero codici monoliticamente omogenei, ma assorbono via via tratti più o meno marcati delle singole categorie, quali risultano dall'elaborazione fattane dai parlanti, che li rimettono in circolazione così modificati e pronti per un rinnovato confronto con i membri della comunità. Ciascuno dei membri, poi, li integrerà nella propria competenza, che risulterà inevitabilmente diversa da ogni altra.

Tutto, dunque, avviene nella sfera intima del singolo, il quale, mentre riassume in sé i tratti della comunità di appartenenza, lo fa in modi e misura peculiari, e può

rappresentare la comunità solo idealmente, in un momento *x*, astraendo dall'inarrestabile mutamento del mondo circostante.

Per Baudouin, il fatto che due parlanti usino o meno un codice condiviso non incide sulle leggi generali dell'evoluzione linguistica, ma ne riflette unicamente un diverso potenziale, che si tramuta, storicamente, in una diversa scansione temporale di un dato fenomeno: il mutamento subirà un'accelerazione tanto più grande quanto più lontani saranno tipologicamente i sistemi in contatto, nel presupposto che il potente principio della semplificazione, ravvisabile nell'analisi delle lingue storiche, tenderà a indebolire un sistema complesso a favore di uno più semplice, come è avvenuto per il latino nel suo divenire romanzo e come avviene sotto i nostri occhi per lo sloveno, caratterizzato da una ricca declinazione nominale, a fronte di sistemi analitici come il friulano, il veneto o l'italiano.²

L'accento ai contatti sloveno-romanzi ci riporta ai reiterati viaggi di Baudouin nella fascia orientale del Friuli compiuti tra il 1872 ed il 1901³ allo scopo di raccogliere materiali dialettologici di prima mano, ideali per uno studio approfondito del linguaggio come lui lo intendeva.

Quale area poteva del resto apparire più appetibile per un teorico della mistione linguistica – e per di più slavista –, se non quella, che portava in superficie fenomeni altrimenti invisibili? Una miniera a cielo aperto, che Baudouin sfruttò senza nulla tralasciare, consapevole che anche le pietruzze più insignificanti avrebbero potuto trasformarsi in pepite d'oro, quando se ne fosse svelata la vera natura.

Baudouin stesso, d'altronde, si era cimentato nell'impresa, saggiando la bontà delle premesse teoriche su materiali trascritti nella cosiddetta Slavia Veneta (o Friulana), i cui parlanti di madrelingua slovena (dialettale) erano esposti da sempre all'influsso delle varietà romanze finitime.⁴

Uno degli esempi più significativi delle analisi da lui eseguite è offerto da un articolo del 1905 incentrato su alcuni fenomeni di interferenza romanzo-slava incontrati nella Valle del Torre,⁵ in particolare il fenomeno vistoso che registra l'accoglimento da parte della varietà

1 Per un ampio panorama del pensiero e dell'attività scientifica di Baudouin rinviamo a Di Salvo, 1975.

2 Baudouin espone le sue idee sulla mistione linguistica in molti lavori. Per una sintesi sul tema cf. Baudouin, 1901.

3 Baudouin visitò più volte questi luoghi e precisamente negli anni 1872-73, 1890, 1892, 1893, 1899, 1901, 1903 e 1913.

4 L'esistenza dei materiali raccolti da Baudouin in quest'area e da lui consegnati nel 1903 agli archivi dell'Accademia di San Pietroburgo è stata appresa dal mondo scientifico grazie ad un articolo di N.I. Tolstoj apparso nella miscellanea per il trentesimo anniversario della morte del grande linguista (Tolstoj, 1960). I manoscritti più interessanti sono rappresentati dalle schede di un Dizionario resiano e del cosiddetto Glossario del dialetto del Torre. Il primo è in fase di pubblicazione nel quadro di una collaborazione tra l'Accademia delle Scienze Russa e l'Accademia di Scienze e Arti Slovena; il secondo è in fase di redazione ad opera della scrivente, nel quadro di una collaborazione tra l'Archivio dell'Accademia Russa cit., sez. di S. Pietroburgo, e l'Università di Udine.

5 L'ambito territoriale entro il quale si parla questo dialetto comprende l'Alta valle del Torre e le Valli del Cornappo e del Malina, per complessivi kmq 134. Tale territorio si apre a ventaglio con un fronte assai esteso verso ovest, in direzione dell'area romanza, mentre lungo i due lati – a Nord e ad Est – è limitato dalla Val Resia e, rispettivamente, dalla Val Natisone, per restringersi in un triangolo

slovena ivi parlata (il *tersko*) del pronome-soggetto (pro)clitico tipico del friulano, che per it. "(io) sono" dà la forma frl. (*jo*) *o* *soi*, riflessa nel *tersko* (*ja*) *ji* *san* (sln. (*jaz*) *sem*). Nel classificare il clitico-soggetto come prefisso morfologico sostitutivo della desinenza, Baudouin iscrive il fenomeno nel principio universale della ciclicità dei processi di 'centralizzazione' e 'decentralizzazione' delle strutture linguistiche, principio che aveva maturato osservando gli antichi monumenti sumerici. E dato che il clitico soggetto segna il passaggio da strutture flessive/sintetiche (o centralizzate, secondo la sua terminologia) a quelle prefissuali/analitiche (decentralizzate), il *tersko* testimoniarebbe i primi passi di quello stesso processo di semplificazione che ha interessato in misura massiccia il macrosistema romanzo.

Il processo osmotico documentato da due sistemi tanto diversi tra loro viene ricondotto da Baudouin nella sede naturale della psiche dei parlanti, come appare nello stesso titolo del saggio citato: "Alcuni casi di assimilazione o livellamento psico-morfologico [= analogico] nelle parlate slovene del Torre dell'Italia nord-orientale" (Baudouin, 1905).⁷

Certo, parlare genericamente di psiche come centro di elaborazione linguistica potrebbe apparire anacronistico alla luce degli studi più recenti in questo delicato settore dell'attività umana. Andrà allora precisato che il rilievo dato da Baudouin alla sfera psichica era teso soprattutto a scoraggiare coloro che pretendevano – e continuano a pretendere – di ridurre agli schemi della logica il mondo magmatico che sta a monte del linguaggio. In realtà, a suo avviso, entrambi i fattori – logico e psicologico, oltre a quello fisiologico – presiedono al linguaggio umano. E se aveva concentrato l'attenzione soprattutto sulla psiche, era perché le aveva attribuito la funzione differenziatrice che presiede al mutamento, ovvero alla crescita delle lingue. "Il principio psicologico è il presupposto di tutte le varietà e le irregolarità logiche della lingua: esso ci spiega alcuni fatti linguistici che non si potrebbero altrimenti giustificare dal punto di vista logico" scriveva un Baudouin ancora diciannovenne.⁸ E sostenendo, pochi anni dopo, che non si davano fenomeni linguistici privi di causa, né quelli anomali potevano essere spiegati sbrigativamente

con il fumoso concetto di "spirito della lingua", rivendicava alla linguistica il carattere di assoluta scientificità, attribuendo la responsabilità di un insuccesso alla inadeguatezza del ricercatore (Baudouin, 1871 in Di Salvo, 1975, 107).

Lo "spirito della lingua" d'impronta romantica viene così sostituito da Baudouin con il concetto di "sentimento linguistico dei parlanti", inteso come categoria positiva, verificabile nella realtà. Riportiamo a questo proposito un passo significativo della lezione di 'prova' da lui tenuta nel 1870 per l'ammissione all'Università di Pietroburgo quale docente di grammatica comparata: "Bisogna distinguere le categorie della linguistica da quelle della lingua. Le prime sono pure astrazioni; le seconde sono ciò che vive nella lingua, come il suono, la sillaba, la radice, il tema, la desinenza, la parola, la proposizione, le diverse categorie di parole e così via. Le categorie della lingua sono anche categorie della linguistica, ma categorie basate sul sentimento che il popolo ha della lingua, e in genere sulle condizioni obiettive della vita inconscia dell'organismo umano, mentre le categorie della linguistica in senso stretto sono in gran parte astrazioni." (Baudouin, 1871 in Di Salvo, 1975, 108)

Se confrontiamo la dichiarazione appena vista con quella che la precede a proposito del conflitto tra psiche e logica, possiamo notare che entrambe rovesciano la prospettiva tradizionale, privilegiando lo studio delle irregolarità anziché quello delle regole e antepoendo l'intuito dei parlanti alla dottrina dei grammatici. Per Baudouin, la grammatica comunemente intesa, lungi dal riflettere quella innata dei parlanti, tende a snaturarla con i mezzi della logica anziché scrutarne i lati sfuggenti. In tal caso l'apporto del parlante è insostituibile per una sempre maggiore comprensione del fenomeno lingua, poiché ne è il depositario più accreditato.⁹

Le notazioni dialettologiche di Baudouin su migliaia di schede pensate per dizionari 'scientifici', dai quali poter estrapolare una grammatica scientifica, denotano una rara abilità da parte del linguista nell'elicere i dati dai suoi informatori.

L'idea di dizionari 'di nuova generazione' avrebbe dovuto ispirare il dibattito dei più illustri studiosi del

lungo il confine italo-sloveno. Con la sua punta occidentale, occupata dai villaggi della riva destra del Torre, costituisce l'estremo insediamento occidentale slavo. L'epoca dei primi insediamenti slavi di tipo stanziale rimane tuttora controversa, e le varie ipotesi oscillano tra due poli abbastanza distanziati (fine sec. VI – fine sec. IX). I dati demografici degli ultimi cent'anni parlano di un massiccio spopolamento: i due Comuni di Lusevera e di Taipana, in cui la Val Torre è amministrativamente divisa, sono passati dai 4823 abitanti del 1873 (anno del primo viaggio di Baudouin in questi luoghi) agli attuali 1.600 ca.

6 Il fenomeno descritto da Baudouin è stato ripreso dalla scrivente in due lavori: Spinozzi Monai, 1996b e 1998.

7 La citazione è tratta dalla versione italiana del Trattato sulla questione della lingua (Rozprawa macaca związek z kwestią językową, 1864), eseguita da Maria Di Salvo (Di Salvo, 1975, 100).

8 I due diversi approcci allo studio del linguaggio riflettono il contrasto teoretico tra il metodo osservazionale-induttivo – propugnato da Baudouin – che si basa sulla interpretazione di testi attraverso l'intuizione dei principi grammaticali sottesi, e il metodo ipotetico-deduttivo, volto a scoprire le regole interne dell'agire linguistico a partire da modelli cosiddetti 'analogici' "nella ipotesi di una analogia di efficienza tra la grammatica vissuta dal parlante e la grammatica immaginata dal linguista" (Belardi, 1984, 53, 73).

<p>hudiť = zluódoj magári še dėsat jox dva zluódoja, hudiťa zluómäk ..... 18.167. Lm</p>	<p>zl'ómak - (t'e na bes'eda) ni'ema j'imanu tá bes'eda, kadár se kóuneju j'udje t'e statjé (uno coll'altro), nu a doperúwaju „zl'ó- māk 46 bōdō“ Lm. xviii. 167.</p>
<p>ovás (obes) = v'ena čerfoj; t'e rūt ~~čerfoja~~ čerfuója (tri- fogli) (? d'egere) 18.176</p>	<p>bojé ovás, bojé v'ena, to jé wśé ná bes'eda (bqđ' to owies, bqđ' to ave- na) 18.176 Lm</p>
<p>ta čárna. kráwa né xū- dá, á ta bi'ela né deb'ela, á má sǎbójo, ke né brějá ta bi'ela; y jūncu smójo y nǎlo, ne vién, c'e ne rěštala (se è restata preña) Jf. xix.220.</p>	<p>sǎbójo (dubito, temo, riten- go, credo) to ni'e, kuj dna' bes'eda 19.211</p>

Fig. 1: J. Baudouin de Courtenay, Glossario del dialetto del Torre (Archivio dell'Accademia delle Scienze Russa, sez. di San Pietroburgo. Mss. del Fondo 102, op. 1, n. 11.)

Sl. 1: J. Baudouin de Courtenay, Glosarij terskega narečja (Arhiv Ruske akademije znanosti, oddelek Sankt Peterburg. Fond 102, zv. 1, št. 11).

tempo, come dimostrano i punti 9. e 10. del programma che Baudouin presentò all'Università di San Pietroburgo nel 1903 per quello che sarebbe dovuto essere il primo congresso degli slavisti, ma che non si tenne a causa della guerra russo-giapponese.

I punti 9. e 10. recitano così: "Sulla utilizzazione di materiale lessicografico per deduzioni di linguistica generale, di psicologia, e per deduzioni storico-culturali"; e, rispettivamente: "Sulla compilazione di inventari lessicali

per obiettivi di ordine grammaticale" (Baudouin, 1904). Qualche anno dopo, interrogandosi sui compiti della linguistica del secolo ventesimo, egli prevede che "le ricerche dialettologiche, ossia le indagini su tutte le sfumature di un particolare territorio linguistico, si perfezioneranno sempre più, fornendo materiale sempre più vasto per deduzioni di carattere linguistico generale, ma anche sui rapporti fra i vari popoli e sul loro reciproco influsso" (Baudouin, 1909 in Di Salvo, 1975, 164).

Rivediamo in sintesi i punti salienti del pensiero linguistico di Baudouin, prima di tentarne una applicazione sperimentale su un campione lessicografico attinto al suo lascito:

- non esistono comunità monolingui: persino la competenza individuale porta i segni della mistione linguistica
- la mistione linguistica dipende dal carattere sociale dell'uomo e sta alla base dell'evoluzione linguistica
- il processo di mutamento tende verso la semplificazione dei sistemi
- il linguaggio si correla alle funzioni logica e psicologica: la seconda è di gran lunga più complessa della prima, tuttavia il suo studio va condotto con i metodi della scienza
- i parlanti sono dotati di un sentimento della lingua innato che fa loro percepire le categorie linguistiche autentiche, di cui quelle ideate dai teorici rappresentano una pura astrazione
- documentazioni dirette di varietà in contatto prive di codificazione e di interventi normativi costituiscono la base ottimale per deduzioni di linguistica generale.

Passiamo ora all'esame di alcune schede scelte tra le oltre settemila del *Glossario del dialetto del Torre*,⁹ che utilizzeremo solo in quanto portano i segni di quello che Baudouin chiama "sentimento della lingua" – o coscienza linguistica – dei suoi informatori, presumibilmente semianalfabeti, dati l'ambiente e la temperie in cui il rilevamento è stato compiuto (il primo esempio riportato qui sotto non riguarda un fenomeno di contatto).

Abbiamo corredato il testo originale di versione slovena e rispettivamente italiana pressoché letterale, mentre le parentesi quadre racchiudono aggiunte o variazioni di redazione.

1) Luz[evera]/Bardo: 18. 167: *hudič* = *z^{l'}ómăj...* *z^{l'}ómăk...z^{l'}ómăk* – (*té na beséda*) *n'éma jímanu tá beséda, kádár se kóuneju júdje té s tatjén* (uno col-l'altro), *nu a doperú^waju "z^{l'}ómăk t^b bód^b"*.

...sln. "hudič = zlodej...zlomek...zlomek – (to je beseda) nima imena ta beseda, kadar ljudje kolnejo drug drugega, uporablajo "zlomek ti bodi""

it. "diavolo = demonio/maligno...diavolo...diavolo – (questa è una parola) non ha nome questa parola, quando le persone [si] bestemmiano questo con quello (uno con l'altro), adoperano "ti sia il maligno [Il diavolo ti prenda!]"

2) Luz[evera]/Bardo: 18. 176: *ovás* = *véna...bojé ovás bojé véna, to je wsé ná beséda*

sln. "oves = [frl.] vèna...bodi *ovás* bodi *véna* to je ista beseda"

it. "avena = [frl.] vèna...sia *ovás* sia *véna* questo è tutt'una parola [si tratta della stessa parola]"

3) Tp. [Tipana]/Taipana: 19. 250–251: *săbójw, ke né brējá... săbójw* (*dubito, temo, ritengo, credo*)...*to n'é, kuj dná beséda*

sln. "zdi se mi, da je breja... *săbójw* (dvomim, bojim se, zdi se mi, mislim)...to ni kot ena [sama] beseda"

it. "credo che sia gravida...credo (*dubito, temo, ritengo, credo*)...questa non è che una [sola] parola"

Osserviamo anzitutto che i testi lasciano trapelare il dialogo tra i due personaggi: le parti fuori parentesi si debbono all'informatore, come pure la prima delle tre parentesi (*té na beséda*), mentre le altre due contengono la versione italiana di espressioni altrimenti problematiche, sicuramente dovuta a Baudouin. L'intervento di Baudouin si avverte anche nell'impianto generale di ciascun testo, dove un segmento appena pronunciato dall'intervistato (rispettivamente *z^{l'}ómăk*, *véna* e *săbójw*) viene da questi ripreso con una precisazione metalinguistica – che in tutti e tre i casi ha per oggetto la nozione di "parola" – evidentemente su sollecitazione dell'intervistatore, di fronte ad un impiego inatteso dell'entità data.

Ma vediamo da vicino come un parlante ingenuo esplica il suo innato senso della grammatica, da non confondere con una sua applicazione inconscia e quindi automatica che agisce indifferentemente in ogni parlante.

Esempi di operazioni inconscie figurano nel sintagma verbale *nu a doperú^waju* del testo 1), un calco-prestito complesso dovuto all'azione potente del friulano sul *tersko*, che tuttavia, nell'impatto, salvaguarda almeno in parte il proprio sistema. L'influsso friulano si riflette tanto nella struttura morfosintattica, e precisamente nel clitico soggetto di 6. persona – fenomeno già considerato da Baudouin nel saggio cit. del 1905 –, quanto nel prestito lessicale *doperáti* "adoperare" (sln. *uporabiti*) da frl. *doperâ/doprâ* (Nuovo Pirona, 1935 [1992]), avvertito come imperfettivo (qui iterativo), perciò arricchito del suffisso -ov- (*doperováti* vs sln. *uporabljati*), che trasforma un verbo perfettivo come ad es. sln. *delati* in *delovati*. Nel coniare la forma *doperú^waju* il parlante ha quindi riprodotto inconsciamente lo schema *delati-delovati*, estraneo al friulano, integrando il forestierismo nel proprio codice che viene così preservato da un possibile intacco.

9 Il Glossario si trova nel Fondo 102, op. 1, nn. 10, 11 e 12 dell'Archivio dell'Accademia delle Scienze Russa (sez. di San Pietroburgo). Per una sua presentazione v. Tolstoj, 1960, 76 s. e Spinozzi Monai, 1996a. Le schede da noi utilizzate appartengono al complesso n. 11.

Il sintagma verbale nel suo insieme – *nu a dope-rú^waju* – mostra tuttavia una novità rispetto al fenomeno rilevato da Baudouin nell'articolo cit. del 1905: infatti, in luogo di un unico clitico soggetto, che per frl. a di 6. persona registra ben quattro varianti – *ni/ne/no/nu* –, presenta in sovrappiù la *a* del friulano, creando il doppione *nu a* che cercheremo di spiegare, a riprova che l'intera operazione rimanda al livello inconscio.

Il doppione sintattico, a nostro avviso, deriva dal fatto che, almeno gli abitanti adulti di quell'area, possedevano una competenza più o meno sviluppata anche dell'italiano, unica lingua ufficiale con cui era giocoforza cimentarsi. Sicché, stabilendo un'equivalenza semantica tra it. *adoperano* e frl. *a dòprin*, l'informatore di Baudouin deve aver accolto il clitico friulano non come elemento morfosintattico, già presente nella variante *nu*, ma come elemento semantico facente parte integrante del lessema verbale. La nostra non è che una delle tante ipotesi, data l'impossibilità di verificare il fenomeno.

L'andamento interlinguistico delle entità considerate mostra due percorsi paralleli: quello logico, sotteso a processi analogici che ubbidiscono al sistema e nel contempo lo salvaguardano; e il percorso anomalo, imprevedibile, che trova soluzioni bizzarre quando il contatto investe elementi sovraccarichi di tratti semantici e sintattici, tali da non poter essere ordinati e assimilati secondo criteri dell'uno o dell'altro codice. Di fronte a fatti del genere, dove a prevalere è l'azione della 'psiche', il linguista non può che procedere per ipotesi, consapevole del rischio, dato che le ipotesi non possono prescindere dal suo armamentario logico. Di qui l'esigenza di trovare nuovi metodi per lo studio di fenomeni anomali, ritenuti del massimo interesse, in quanto, incrinando i delicati equilibri di un sistema, gli imprimono dinamismo e ne favoriscono il mutamento.

Se finora abbiamo gettato lo sguardo sul lato inconscio, a volte imperscrutabile, dell'attività linguistica del parlante, lo rivolgiamo ora alle manifestazioni di consapevolezza linguistica testimoniate dall'informatore di Baudouin.

Come si accennava più su, i tre testi presentano un andamento simile là dove il parlante riprende un termine appena enunciato e lo fa seguire da un commento di natura metalinguistica incentrato sulla nozione di "parola".

I due primi esempi mostrano una notazione di equivalenza con cui Baudouin interpreta le istruzioni di chi gli sta di fronte. Per costui dunque 1) *hudřt* = *zľ'ódbj...zľ'ómäk* e 2) *ovás* = *véna*.

Il confronto delle due formule pone anzitutto la questione dell'equivalenza, un concetto di natura prettamente semantica che, diversamente dalla linguistica generale, la prassi della traduzione impiega in senso specialistico, per indicare una resa il più possibile fedele di entità linguistiche appartenenti a lingue diverse tra

loro, nella consapevolezza che nelle lingue naturali non si danno equivalenze assolute né in ambito di una stessa lingua né passando da una lingua all'altra.

Partendo da questa premessa, possiamo osservare che il nostro parlante, nello stabilire le equivalenze, ha proceduto in entrambi i casi secondo le linee della linguistica generale, giacché considera equivalenti sia i termini indigeni *zľ'ódbj* e *zľ'ómäk* rispetto a *hudřt*, sia il prestito friulano *véna* rispetto a *ovás* (mentre dal punto di vista del lessicografo gli ultimi due sarebbero equivalenti e gli altri tre sinonimi). Il secondo caso starebbe a dimostrare che l'equivalenza instaurata si fonda sulla identità della referenza – l'avena –; e che l'interlingua del parlante funziona come una monolingua, se è vero che *ovás* : *véna* = *hudřt* : *zľ'ódbj*, *zľ'ómäk*, il che, oltretutto, assegnerebbe a *ovás* e *véna* statuto di sinonimi.

Fin qui, il 'sentimento della lingua' del parlante nativo risulta relativamente scontato, anche se pare notevole che, a proposito di *ovás* = *véna*, egli affermi trattarsi di una stessa parola e non di una stessa cosa, essendo fuor di dubbio ch'egli abbia stabilito l'equivalenza partendo dalla comune referenza data dall'avena.

C'è, tuttavia, un momento in cui la capacità critica del nostro parlante è davvero inaspettata. Ciò avviene quando osserva che *zľ'ómäk* è bensì una parola, ma una parola che non ha nome, spiegandone il motivo: si usa dire "Il diavolo ti prenda" quando c'è uno scambio di bestemmie.

La spiegazione è chiarissima: viene ricreata la situazione comunicativa data dal contesto d'uso e dalla funzione linguistica (lo scambio di invettive), e ne viene offerto un esempio.

L'oscuro abitante di Lusevera non poteva sapere – né, forse, il geniale Baudouin avrebbe potuto prevedere, dato lo stato dell'arte di allora – che la sua spiegazione avrebbe portato lumi agli studi sintattici più avanzati del nostro tempo.

Alludiamo alle teorie sintattiche d'impronta generativa, che prevedono schematizzazioni rigorose e sofisticate per la frase tipo, difficilmente applicabili ai casi che se ne discostano come le espressioni imperative, esclamative, vocative e sim. (Graffi, 1994, 93). Per spiegare questa tipologia è stata escogitata la categoria E ("espressione") (Graffi, 1994, 203), sovraordinata alle entità da analizzare e valevole tanto per quelle strutturate (aventi cioè la forma di frase, come ad es. *Il diavolo ti porti*) quanto per quelle non strutturate (come ad es. *Amici!*), purché di senso compiuto.

Se classifichiamo la frase "*zľ'ómäk tš bódš*" "Il diavolo ti porti" come ottativa, allineabile alle imperative, potremmo allora spiegarla mediante la categoria E, a patto che abbia un senso compiuto.

Ma qual è il senso di questa espressione? O piuttosto: ha un senso per davvero?

Partendo dal principio che correla strettamente

forma e contenuto di una qualunque entità linguistica, proviamo ad analizzare la struttura sintattica di questa supposta frase, al fine di chiarirne il risvolto semantico.

Un'analisi di tipo tradizionale – evidentemente condivisa dagli strutturalisti, se essi ammettono una categoria E ("espressione") 'strutturata', in riferimento ad enunciati esclamativi – vedrebbe in *zl'ómāk* il soggetto della frase, nel pronome *tb* "a te" un dativo di svantaggio o danno, in *bōdb* "sia" il predicato verbale (interpretato come "risulti": "il diavolo risulti di danno per te"). Ora, se *zl'ómāk* funge da soggetto, diventa argomento di frase calato in un sintagma nominale (SN) il cui nucleo è dato dal nome. Come mai, allora, il nostro parlante nega che tale parola sia un nome? Se avesse ragione, *zl'ómāk* non sarebbe più né SN né argomento di frase, nonostante appartenga alla categoria dei nomi e non, supponiamo, a quella dei verbi. D'altronde, se non è argomento di frase, neppure la frase di cui fa parte può ritenersi tale, con la conseguenza che, perduta la strutturazione sintattica, va perduto anche il suo contenuto (letterale) "Il diavolo ti prenda".

Il segreto di questa espressione sta nel suo uso, un principio che il 'secondo' Wittgenstein aveva posto a fondamento dell'attività linguistica¹⁰ e che l'informatore di Baudouin convalida inconsapevolmente, quando distingue tra il binomio *hudŭt* e *zl'ódbj* da un lato e la parola *zl'ómāk* dall'altro. Infatti, il bisogno da parte sua di chiarire a Baudouin il co-testo e il contesto d'uso solamente di questa parola, implica che le altre due ignoravano la restrizione di figurare solamente nelle ingiurie e per questo 'avevano' un nome. Sarà interessante sapere, a questo proposito, che, mentre il SSKJ – il *Dizionario della lingua letteraria slovena* – tratta i tre termini alla stessa stregua, giacché nello sloveno standard anche *zlomek* può fungere da costituente di frase, come appare dall'es. *zlomek ga je skušal*, il Pleteršnik, nel suo dizionario dialettale contemporaneo ai testi di Baudouin, riflette la situazione documentata nella Val Torre, nel senso che riporta il termine *hudŭč* senza precisarne l'uso, il che implica assenza di restrizioni; correda il lemma *zlodej* con la nota *navadno le v kletvica* "solitamente solo nelle bestemmie", mentre

per *zlomek* scrive semplicemente *v kletvica* "nelle bestemmie" (Pleteršnik, 1894–95).¹¹

La parola *zl'ómāk*, dunque è sentita come non-nome in quanto compare esclusivamente in espressioni ingiuriose. Espressioni di questo tipo non comunicano alcuna informazione all'interlocutore, ma gli lanciano semplicemente quello che tecnicamente viene detto "appello" nella accezione più radicale. La nozione di "appello", poi sostituita da quella di "segnale", la si deve al filosofo e psicologo austriaco Bühler.¹² Trattando delle funzioni linguistiche, egli aveva distinto tra *simbolo*, *sintomo* e *appello/segnale*. Nel nostro caso, l'espressione ingiuriosa sarebbe sintomo e segnale dello stato di irritazione del parlante nei confronti del destinatario.

A proposito di questa tipologia, Bühler osserva che, ad es., nel comando militare *In marcia!* la funzione simbolica – quella del codice lingua – è ridotta al minimo (tant'è, aggiungiamo noi, che può ridursi al comando *Marsch!*), senza alcun rischio di fraintendimento (Malmberg, 1972, 286).

Che la funzione simbolica, in casi come questi, si riduca a puro involucro sonoro – tanto più efficace quanto più forti sono i tratti extralinguistici che l'accompagnano, come i tratti cinetici (la gestualità e la mimica) o soprasegmentali (il tono e il volume della voce) – è dimostrato dalla nostra espressione, dove la parola *zl'ómāk* è priva di funzione semantico-sintattica in quanto non funge da argomento di frase. L'espressione "argomento di frase o di discorso" basterebbe da sola a far comprendere che chi esclama "Il diavolo ti prenda!" non dice nulla sul diavolo, non ne fa oggetto di una predicazione del tipo: "Il diavolo ti sta tentando", "Il diavolo è ingiusto", "Dove ti porta il diavolo?". Sul piano semantico, dunque, l'espressione ingiuriosa è priva di significato linguisticamente strutturato, e su quello sintattico riflette unicamente la categoria E "espressione", il cui contenuto "ingiuria" pertiene alla pragmatica, suggerendo un'equivalenza tra l'invettiva e, supponiamo, il lancio di una pietra contro l'avversario.

L'assenza di strutturazione semantica comporta inevitabilmente quella sintattica, il che fa di questa espres-

10 Per 'secondo' Wittgenstein si intende quello legato alle *Philosophische Untersuchungen*, Oxford-New York 1953; trad. it. *Ricerche filosofiche*, Torino 1967. Potremmo qui riassumere il pensiero di Wittgenstein con la celebre definizione di Louis Hjelmslev, che così lo anticipava di un decennio: "chiameremo uso linguistico una sostanza che manifesta uno schema linguistico": cf. i fondamenti della teoria del linguaggio, Torino 1987 [ed. originale *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*, København 1943], p. 114.

11 Sarà interessante sapere che il pur ricco complesso lessicografico raccolto in quest'area da Pavle Merkù in quarant'anni di ricerche non registra la parola *zlomek*, il che ne proverebbe la scomparsa, dovuta probabilmente ad un impiego tanto ristretto. Il contributo di Merkù allo studio della lingua, della storia e dei modi di vita degli abitanti della Val Torre è rilevante. Ci limiteremo in questa sede a ricordare solo alcuni dei suoi lavori: Il dialetto della Val Torre, in "Lingua, espressione e letteratura nella Slavia italiana" (*Quaderni Nediža* 2), San Pietro al Natisone/Trieste 1978, 43–61; O slovenskem terskem narečju, "Slavistična revija", 1979/2, 167–178; La toponomastica dell'Alta Val Torre, Regione Friuli-Venezia Giulia/Comune di Lusevera/Comunità montana delle Valli del Torre-Tarcento, 1997.

12 L'opera fondamentale di questo studioso, *Sprachtheorie* (trad. it. *Teoria del linguaggio*, Roma 1983) fu pubblicato a Jena nel 1935. Per una sua discussione rinviamo a Malmberg, 1972, 285 ss. (edizione it. di quella originale uscita a Stoccolma nel 1962, integrata con le aggiunte fatte dall'autore per l'edizione francese del 1966).

sione una non-frase. Essa infatti presenta un elemento di debolezza che condiziona l'intero costrutto.

Come abbiamo dimostrato altrove (Spinozzi Monai, 2001, 7-21),¹³ l'elemento di debolezza è dato dal vocativo e dal suo *pendant* – il modo imperativo – entrambi ravvisabili nell'espressione *z'ľ'ómăk tь bódь*.

Il vocativo, invero, neutralizza la categoria del caso, svuotando il nome della funzione sintattica che gli spetterebbe se fosse costituente di frase (SN). Ne abbiamo una conferma dalla prova di commutazione introdotta qui di seguito, dove la parola *z'ľ'ómăk* compare nelle tre coppie da noi ideate a titolo esemplificativo e riassuntivo di quanto detto:

PROVA DI COMMUTAZIONE DELLE PAROLE *hudŭt* /*z'ľ'ódbj* vs *z'ľ'ómăk* NELLA METALINGUA (1a/1b), NELLA PRAGMATICA (2a/2b) E NELLA 'LINGUA' (3a/3b)

1a *hudŭt/z'ľ'ódbj* tэ nu su bes'эde "diavolo/maligno sono parole"/"*hudič/zlodej* to sta besedi"

1b *z'ľ'ómăk* tэ na bes'эda "diavolo è una parola"/"*złomek* to je beseda"

2a *hudŭt/z'ľ'ódbj* tь bódь "il diavolo/il maligno ti prenda"/"*naj* te *hudič* vzame"

2b *z'ľ'ómăk* tь bódь "il diavolo ti prenda"/"*naj* te *hudič* vzame"

3a *hudŭt/z'ľ'ódbj* me je γuarŭ "il diavolo/il maligno mi ha parlato"/"*hudič/zlodej* mi je govoril"

3b **z'ľ'ómăk* me je γuarŭ *"il diavolo mi ha parlato"/"*hudič* mi je govoril"

Ricapitolando: la funzione esclusiva di ingiuria priva la parola *z'ľ'ómăk* della possibilità di fungere da SN, a differenza delle altre due, *hudŭt* e *z'ľ'ódbj*, indicate dall'informatore di Baudouin come suoi equivalenti.

La prima coppia di esempi riguarda l'uso metalinguistico delle tre parole. Come si può notare, la parola *z'ľ'ómăk* come oggetto/argomento di metadiscorso 'funziona' al pari delle altre due. Il metadiscorso riesce a darle quello statuto di SN, cioè di nome, che il discorso 'normale' – esemplificato nella terza coppia – non le dava.

Dal punto di vista della categoria caso, che nello sloveno per il nominativo dei maschili in consonante è rappresentata dalla marca zero, possiamo osservare che essa funziona sempre e comunque nella lingua fatta oggetto della metalingua; funziona a livello di 'lingua' nell'esempio 3a; non funziona nella seconda coppia, dove tutti i termini – *hudŭt*, *z'ľ'ódbj* e *z'ľ'ómăk* – sono privi del morfema zero in quanto dotati dello 'pseudo-caso' vocativo, in realtà inesistente. Che ciò sia vero è

confermato dal diverso comportamento sintattico degli esempi 2b e 3b, dove la forma *z'ľ'ómăk* risulta grammaticale solo se priva di caso al pari delle forme in 2a, mentre risulta agrammaticale in 3b proprio perché priva di caso, data la restrizione d'uso.

Il diverso comportamento sintattico delle due tipologie crea tra loro un rapporto di opposizione inversa, in quanto le parole *hudŭt* e *z'ľ'ódbj*, appartenenti per costituzione alla categoria sintattica del nome, neutralizzano il caso se trasferite sul piano pragmatico; mentre la parola *z'ľ'ómăk*, non-nome per costituzione in quanto appartenente alla pragmatica, diventa nome se trasferita sul piano metalinguistico.

Una differenza così profonda tra le due tipologie è stata colta in pieno dall'oscuro abitante della Val Torre, che, mentre illustrava le tre parole, e dunque usava il metalinguaggio, le sentiva equivalenti perché, parlando, le aveva rese tali sia dal punto di vista semantico (tutte esprimono la nozione "diavolo"), sia dal punto di vista sintattico (sono tutti SS NN); e invece distingueva *z'ľ'ómăk* dalle altre due sulla base del loro rispettivo uso nella *lingua*, operando una distinzione di livello profondo.

Interrompiamo qui l'analisi tutt'altro che esauriente di questo complesso fenomeno. Essa infatti tralascia un aspetto di estremo interesse per gli studi semiotici – specie per quelli della scuola sovietica –, alla luce dei quali l'espressione ingiuriosa troverebbe una spiegazione ulteriore, assai suggestiva, che ci riserviamo di affrontare in altra occasione.

C'è un ultimo fenomeno che può dirci qualcosa sulla coscienza linguistica del parlante, ed è la forma *săbójw*, che Budouin traduce con "dubito, temo, ritengo, credo", e che il parlante sottolinea essere un'unica parola (*to n'ě, kuj dná bes'ěda*).

Sappiamo che nel diasistema sloveno il proclitico riflessivo è separato dal verbo, per cui la forma attesa sarebbe stata *să bójw* secondo sln. *se bojim*.

Come spiegare, allora, la univerbazione operata dal parlante?

Evidentemente la sua sensibilità linguistica gli fa percepire come unitario un significato che la grammatica slovena fissatasi storicamente distribuisce su due elementi, diversamente dal russo, che unisce il pronominale riflessivo, un tempo enclitico, alla forma verbale (*bojus*).

Il significato unitario colto dal parlante è quello tipico dei verbi detti 'di credenza', che riflettono uno stato del soggetto, anticamente espresso mediante la forma mediale, distinta da quella attiva solo per la desinenza. Il mediale sviluppa volentieri la diatesi passiva, che tuttavia nelle lingue slave si crea autonomamente, con l'aggiunta del pronome riflessivo alle forme

13 Le deduzioni sul comportamento sintattico del vocativo sono state tratte da un'indagine sul pronome personale "io" visto in opposizione al "tu" delle espressioni vocative e sim.

verbalni (Pisani, 1971, 195). La forma attestata nel dialetto del Torre appartiene ad un verbo pseudo-passivo, ossia ad un riflessivo pronominale (detto anche inerentemente riflessivo), avente funzione mediale.

Nel quadro dell'opposizione conscio-inconscio, dobbiamo imputare la univerbazione al fattore inconscio per i motivi illustrati, vale a dire il senso unitario dell'espressione verbale, tanto più che esso traluce nella forma non riflessiva degli equivalenti italiani enumerati da Baudouin sotto probabile dettatura dell'informatore (dubito, temo, ritengo, credo). L'equivalenza stabilita dal parlante bilingue può aver concorso al processo di

fusione dei due componenti verbali di matrice slovena. Teniamo presente, tuttavia, che parlare di univerbazione ha senso solamente nell'ottica della grammatica storico-normativa: per l'informatore la forma *šabójo* è un dato acquisito. E se avverte il bisogno di precisare che quella è una sola parola, lo fa con ogni verosimiglianza perché richiestone da Baudouin, data la voce inusitata.

A chiusura di discorso possiamo constatare come l'applicazione del pensiero di Baudouin ai dati da lui stesso raccolti in area mistilingue venga a confermare la opportunità di operazioni di questo genere ai fini della linguistica generale.

JEZIKI V STIKU V ZAVESTI GOVORCEV: UPORABA TEORIČNEGA MODELA JANA BAUDOUINA DE COURTENAYA

Liliana SPINOZZI MONAI

Univerza v Vidmu, Mednarodno središče za večjezičnost, IT-33100 Udine, via Mazzini 3
e-mail: liliana.spinozzi@alice.it

POVZETEK

Spošno znano je, da slovenska dialektologija v Janu Baudouinu de Courtenayu vidi svojega najvplivnejšega utemeljitelja. Pomembnost njegovega dela na tem področju proučevanja pa ne izvira zgolj iz njegovih pionirskih publikacij, ki so se osredotočile na govore Bohinja (1876), Režije (1875, 1876, 1895 in 1913), Cerknega (1884) in Terske doline (1904), ampak tudi iz obsežne zapuščine rokopisov, ki jih je zbral s področja na stiku med romanskim in slovanskim svetom in ki jih sedaj hrani Ruska akademija znanosti v Sankt Peterburgu.

Gre za edinstveno tovrstno gradivo, katerega večji del še čaka, da ga bodo uredili in objavili.

V prispevku bomo iz celotnega leksikološkega materiala, ki ga je Baudouin pripravil za Slovar narečja Terske doline, izpostavili nekaj jezikovnih fragmentov, ki odražajo glavne smernice njegove misli. Le-te smo povzeli in predstavili najprej skozi tri Baudouinove programske trditve o znanstveni vrednosti narečnih slovarjev, nato pa še v širšem okviru teoretičnih premis, ki te trditve argumentirajo.

Zamisel o t. i. slovarjih nove generacije bi zagotovo sprožila živahno razpravo med najpomembnejšimi učenjaki njegovega časa, kot dokazujeta točki 9. in 10. predloga, ki ga je leta 1903 poslal Univerzi v Sankt Peterburgu za prvi kongres slavistov, napovedanem za leto kasneje, če ne bi med tem časom izbruhnila rusko-japonska vojna.

Omenjeni točki, vključeni v program kongresa, ki ga nazadnje niso mogli organizirati, sta bili naslovljeni "O uporabi leksikografskega materiala za dognanja v splošni lingvistiki in psihologiji ter za zgodovinsko-kulturne dedukcije" ter "Zbiranje leksikalnega gradiva za potrebe preučevanja slovničnega vrstnega reda". Nekaj let kasneje, leta 1909, ko se je spraševal o nalogah jezikoslovja 20. stoletja, je Baudouin napovedal, da "[se bodo] raziskovanja narečij oz. raziskave o vseh različicah nekega določenega jezikovnega področja vedno bolj izpopolnjevale in tako nudile vedno več materiala za dognanja na področju splošne lingvistike, pa tudi na področju odnosov med različnimi ljudstvi in njihovih medsebojnih vplivov".

Najvažnejše točke jezikovne misli Baudouina so naslednje:

- enojezikovne skupnosti ne obstajajo: tudi osebno jezikovno kompetenco zaznamujejo jezikovne mešanice;
- jezikovna mešanica je odvisna od družbenega značaja človeka in predstavlja temelj jezikovnega razvoja;
- proces spreminjanja teži k poenostavljanju sistemov;
- jezik je v medsebojni odvisnosti z logično in psihološko funkcijo: druga je sicer daleč bolj kompleksna od prve, a se povezuje z znanstvenimi metodami;
- govorniki imajo prirojen smisel za jezik, ki jim omogoča prepoznavati avtentične jezikovne kategorije, tiste, ki so si jih zamislili teoretiki, pa so popolnoma abstraktne;
- direktno izpričevanje različic v medsebojnem stiku, ki so brez kodiifikacij in normativnih posredovanj, predstavlja optimalno osnovo za dedukcije splošne lingvistike.

Ključne besede: "Glosarij terskega narečja" Baudouina de Courtenaya, medjezikovni pojavi

BIBLIOGRAFIA

- Baudouin de Courtenay, J. (1871):** Nekotorye obščie zamečanija o jazykovedenii i jazyke. Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniia 153. Sankt-Peterburg, 279–316 (parzialmente tradotto in Di Salvo, 1975, 102–124).
- Baudouin de Courtenay, J. (1905):** Neskol'ko slučaev psichičeski-morfologičeskago upodoblenija ili uodnoobraženija v tersko-slavjanskich govorach severo-vostočnoj Italii (Posvjaščaietsja Vlad. Ivan. Lamanskomu k ego 50-letnemu jubileju), IORJaS – Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti imp. X/3. Sankt-Peterburg, Akademii Nauk, 266–283.
- Baudouin de Courtenay, J. (1901):** O smešannom charaktere vseh jazykov, Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniia 337. Sankt-Peterburg, 12–24.
- Baudouin de Courtenay, J. (1904b):** Pervyj s'ezd slavjanskich filologov i istorikov. I. Materialy po organizacii s'ezda. 1. Avgust 1903–Maj 1904. Sanktpeterburg, 13–14.
- Baudouin de Courtenay, J. (1909):** Zarys historii jezykoznavstwa czyli lingwistyki (glottologii), Poradnik dla samouków, Seria III, t. II/2. Warszawa, 85–302 (parzialmente tradotto in Di Salvo, 1975, 159–165).
- Belardi, W. (1984):** Contrasti teoretici nella linguistica del '900. In: Atti del Convegno Tradizione, cultura e crisi di valori, Roma, 19–22 maggio 1982. Atti dei Convegni Lincei 63. Roma, Accademia nazionale dei Lincei, 43–84.
- Di Salvo, M. (1975):** Il pensiero linguistico di J. B. de Courtenay. Venezia-Padova, Marsilio.
- Graffi, G. (1994):** Sintassi. Bologna, Il Mulino.
- Malmberg, B. (1972):** La linguistica contemporanea. Bologna, Il Mulino.
- Pirone et al. (eds.) (1992):** Il Nuovo Pirone. Vocabolario friulano. Udine, Società filologica friulana.
- Pisani, V. (1971):** Glottologia indeuropea, Torino⁴, Rosenberg & Sellier.
- Pleteršnik, M. (1894–95):** Slovensko-nemški slovar, Ljubljana.
- Spinozzi Monai, L. (1996a):** Rilevanza e potenziale scientifico dei materiali inediti del Glossario del dialetto del Torre di Jan Baudouin de Courtenay. Ce fastu?, 72/2. Udine, Società filologica friulana, 203–222.
- Spinozzi Monai, L. (1996b):** Il clitico soggetto del friulano: un caso di calco sintattico in area slavo-romanza come modello di un'ipotesi ricostruttiva. In: Pellegrini, G. B.: Terza raccolta di saggi italo-romanzi. Padova, Centro di Studio Dialettologia, 21–65.
- Spinozzi Monai, L. (1998):** Tra gli Sloveni del Friuli sulla scia di J. Baudouin de Courtenay. In: Duličenko, A. D.: Jazyki malyie i bol'shie... In memoriam acad. Nikita I. Tolstoj = Slavica Tartuensia IV. Tartu, Tartuskij universitet, 276–288.
- Spinozzi Monai, L. (2001):** Analisi comparata del tipo tardolatino *scriba*, *-anis* e di tipi analoghi di area slavo-romanza, "Ce fastu?" 77/1, 7–21.
- SSKJ (1980–1991):** Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana.
- Tolstoj, N. I. (1960):** O rabotach I.A. Boduëna de Kurtenè po slovenskomu jazyku, in I.A. Boduën de Kurtenè (k 30-letiju so dnja smerti). Moskva, Akademija Nauk, 67–81.
- Wienreich, U. (1974):** Lingue in contatto. Torino, Boringhieri.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-06-07

UDK 811.132'282.8'373(450.36:497.4)

LESIKALNI VPLIVI SLOVENSKIH ZAHODNIH GOVOROV NA OBŠOŠKO FURLANŠČINO

Mitja SKUBIC

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

IZVLEČEK

Članek skuša predstaviti jezikovne prvine, ki so v obsoški, goriški furlanščini slovenskega izvora. Omejuje se na besedje. Samo bežno se ukvarja s tehničnim, neljudskim izrazjem, ki je iz slovenščine prišlo v furlanščino prek strokovne literature, pri čemer gre za resnične prevzete besede. Srž prispevka je ugotavljanje izrazov, ki so jih obsoški furlanščini dali slovenski zahodni govori (dejavnosti, poklici, ljudsko izročilo, navade, jedi, oblačila), kar priča o stoletni simbiozi obeh etnij, obenem pa o medsebojnem jezikovnem sovplivanju in dolgotrajni dvojezičnosti.

Ključne besede: obsoška furlanščina, slovenski zahodni govori, prevzete besede, dvojezičnost

INFLUSSI LESSICALI DELLE PARLATE SLOVENE OCCIDENTALI SUL FRIULANO SONZACO

SINTESI

L'articolo cerca di analizzare gli influssi lessicali nel friulano sonziaco, goriziano, attribuibili alle parlate slovene occidentali. Solo di sfuggita si occupa di veri prestiti ("Lehnwörter"), quelli di stampo professionale. Il nucleo dell'articolo è dedicato agli elementi lessicali che sono dovuti al secolare contatto tra le due etnie e al susseguente bilinguismo sloveno-friulano, visibile nei termini riguardanti varie attività umane, folklore, usi e abitudini, vestiti, pietanze.

Parole chiave: friulano sonziaco, sloveno occidentale, prestiti, bilinguismo

1. V pričujočem članku bo govor o vplivu slovenščine, natančneje slovenskih zahodnih govorov, na furlanščino, in sicer samo v besedju, čeprav bi se kaj našlo tudi v skladnji. Pri tem bo pozornost namenjena obsoški, goriški furlanščini. V načelu se torej ne ukvarjamo s tistimi leksikalnimi enotami, ki so prišle v furlanščino iz slovenskega literarnega ali strokovnega jezika, kot npr. izrazi za kraške pojave *dolina*, *draga*, *uvala*. *Dolina* je strokovni termin in je znana več evropskim jezikom; kot kraška geomorfološka značilnost je prišla tudi v furlanščino, najbrž neposredno iz zahodnih slovenskih govorov, ne nujno prek strokovne literature. Beremo v Macôrju (Macôr, 1991): *jenfra li' dolinis e 'cret dal Ciaris*. 'med dolinami in skalovjem Krasa'. Izraz je vezan na kraške oblike tal. Bindo Chiurlo, sestavljalec antologije furlanske književnosti, objavljene leta 1927, govori v opombi k zgodbi o priorju samostana sv. Valentina iz Slodeju (motiv furlanskega Fausta) o 'véliki dolini pod Sabotinom': *Chi ricorda l'inferno del 1916–1917 su quella contesa altura, e, appunto, la grande dolina, troverà questa leggenda demoniaca mirabilmente intonata al calvo e sanguinoso monte*, "kdor se spominja pekla v letih 1916–1917, ko je ta vzpetina, in še posebej velika dolina, neprestano menjala gospodarja, bo čutil v tej demonski legendi dihanje gole, okrvavljene gore". Gian Battista Pellegrini je v svojem delu o arabizmih v romanskih jezikih uporabil slovensko besedo v učenju sestavljenki *doliniforme*, kar kaže, da je za strokovno literaturo izraz docela domač: pojasnjuje namreč arabsko besedo *žubbia* kot 'cavità doliniformi'.

Za strokovni termin imamo tudi *pustoto*, 'neobdelan svet'. Slovenski vir ni sporen. Izraz je v furlanščini zelo star: ne bo zmotno, če trdimo, da se je uveljavil v času, ko so oglejski patriarhi po koncu madžarskih vdorov v Furlanijo, v drugi polovici 10. stoletja, na opustošeno, zapuščeno zemljo, navadno imenovano *Vastata Hungarorum*, poselili slovenske kolone in termin je obstal, kakor so obstala krajevna imena tudi potem, ko se je slovanski živelj v nekaj stoletjih poromanil. Toponimi so očitno bolj odporni do vsakršnih pretresov kot ljudje: *Belgrado*, *Gradisca*, *Gradiscuta*, *Lonca*, *Virco*. Izčrpno študijo o "pustoti" je objavil zgodovinar Milko Kos v Slavistični reviji, III; za pozni srednji vek navaja kakih 50 toponimov. Kar nekajkrat najdemo izraz v neliterarnih besedilih s konca 14. stoletja, npr. *It(em) ricet di zuan durli per la pustota forment star II*, 'za pustoto je prejel Janez Dominik dve meri žita', in celo kot vzdevek *Toni della pustota paga de fit*, 'Toni s pustote plača za najem'. Obe mesti je objavil furlanski jezikoslovec Ugo Pellis. Videnski romanist Federico Vicario je v statutih usnjarskega ceha iz Vidna našel v latinskem tekstu: *Duo bona alia posita in dicta villa de Sancto Laurentio sunt in pustota*, 'dve drugi posesti v navedenem Sv. Lovrencu sta zapuščeni, – neobdelovani'. In *pustota* je v furlanščini obstala: furlanski pesnik naše dobe Celso Macôr je vzkliknil: *No stet lâ via, 'a cresserà la grama pardut, ta*

brajdis in pustot, tai roncs, 'ne hodite stran, povsod bo spet zrasla trava, na zapuščenih brajdah (slov. nekako *na ozarah*), na obronkih'. Na izraz naletimo tudi v prevodni literaturi, tako v Bibliji (1994), prevajalec je bil Antoni Bellina, rojen v Pušji vasi/Venzonu: *Mosè e il predi Eleazar ur fevelàrin tes pustotis de Moab* (Numeri, 26, 3), 'Mojzes in Eleazar sta jim govorila na moabski goli planjavi'; *La pustote ur ufris nudriment pai fis* (Job, 24,5), 'pustinja jim daje kruha za otroke'. Najbolj znani in čaščeni furlanski pesnik 17. stoletja Ermes di Coloredo pa je uporabil samostalniki s predlogom za pridevniško enoto, skoraj s pomenom prislova: *Par passion ses in pustot*, 'zaradi svoje strasti ste obupani'. Oboje potrjuje, da je leksikalna enota vrasla v jezik, ki tujo prvino sprejema. Literarni prevod je bolj tog kot izvirna pesniška kreacija: prevajalec mora spoštovati literarno normo. Ravno tako je prepričljiva raba samostalnika v strukturi s predlogom, kjer je očiten preneseni pomen.

2. V našem gradivu je mogoče najti tudi po kak izraz, za katerega lahko trdimo, da v furlanščino oz. v italijanščino nikakor ni mogel priti prek slovenščine. Tak primer je *stravizzo*, *stravizio*, nedvomno iz slovanske *zdravice* in ne, kakor se je dolgo mislilo, iz lat. *extra-vitium*. To interpretacijo so zavrgli že italianisti (npr. Giovanni Alessio v italijanski jezikoslovni reviji *Lingua nostra*, 20), in sicer zaradi glasovne podobe, ki jo beseda kaže že v starih zapisih, a tudi zaradi pomena ni preveč verjetna. Seveda pomeni 'nezmerno, pretirano pitje', tudi pitje akademikov visoke florentinske Accademia della Crusca, ampak v nekem pismu iz leta 1497, pisanem v beneškem narečju in poslano v Benetke s Kandije, se bere: *mandò a dire che andasse a far sdravizza co lui, el qual vi andò* 'povabil ga je, naj gre z njim na pijačo, in res je šel'. Slovanski vir je zaradi pomena potrjen tudi v delu Alberta Fortisa, (Fortis, 1774, 78), torej v 18. stoletju: *Queste feste nuziali, dette Zdrave dagli antichi Unni, sono chiamate Zdravice da' nostri Morlacchi, d'onde certamente è derivata la voce italiana stravizzo*. "I Morlacchi" so bili za Benečane in tako tudi za Fortisa slovanski prebivalci Dalmacije. V našem gradivu najdemo ta izraz pri pisateljici Caterini Percoto, v prevodu biblijske parabole o izgubljenem sinu, Luka, 15, 11–32, kjer pravi starejši brat očetu, da je razsipni sin pogнал vse svoje denarje *cun ogni sorte di femenadis e in mil stravizis*. Pomen 'nezmerno pitje' ne preseneča: gre za ljudsko etimologijo, ki je glasovno podobo slovanske besede povezala z latinskim izrazom za 'greh'. Za italijanski *stravizzo* slovanski vir ni sporen, ni pa prevzet iz slovenščine, saj za tako razlago nimamo opore v nobenem slovenskem zahodnem govoru, pa tudi ne v kakem furlanskem tekstu z mešanega ali stičnega jezikovnega območja, kar bi dalo misliti na furlansko posredovanje. Objavljena mesta kažejo kot vir dalmatinsko obalo, verjetni posrednik pa je beneščina. Kot je beneščina najbolj možni vir za več slovenskih

besed v severnih italijanskih narečjih, npr. za *britulo*, ki je ugotovljena tja do podnožja Šentgotarda.

Drugačna je stvar za *gubano*; ta prihaja na italijanske mize kot *gubana friulana* in vir za rabo so gotovo zahodni slovenski govori, posrednik pa obsoška furlanščina, saj lahko kot posrednika izključimo celo Trst, kjer se je uveljavila *putiza*. Strolc 1875, str. 61, furlanski koledar, sladico hvali: *Elogio a Zambarlàn di Cividà pes gubanis che al fas e che l'a fatis*, 'hvalnica zambarlanu iz Čedadà, za gibanice, ki jih peče in kar jih je že spekel'; *Pulente, pan di sorc, par simpri adio, Comò tortis, budíns, colàz, gubanis*, (D'Aronco, 1960, 343), 'polenta, koruzni kruh, za zmeraj zbogom!, zdaj sladice, pudingi, šarkeljni, gibanice'. Reči smemo, da je *gubana* izposoja iz nuje, kajti take vrste sladice italijanska kuhinja prej ni poznala. Ravnotako so iz nuje prevzete besede (izrazu izposojenka se izogibam) ravno kulinarčni izrazi, *štrukul*, tudi *zganja*, čeprav ima večina Furlanije za to pijačo izraz iz nemščine. Še večkrat so prevzeti izrazi, ki so vezani na ljudsko izročilo, oblačila, ples, igre: *ruta*, *štajera*, *majolciza* in nasploh tisti, kjer je slovenski izraz prinesel nekaj novega, dotlej še nepoznanega ali vsaj natančnejšega.

Pomembno je vedeti, ali je neki izraz iz slovenskih zahodnih govorov obstal samo na stičnem oziroma etnično in jezikovno mešanem ozemlju in takrat bi lahko rekli, da gre za ostalino že izginule ali izgublajoče se dvojezičnosti (s Pellegrinijevim terminom Reliktwort), ali pa je znan tudi zunaj stičnega območja. Samo v teh primerih gre za resnično prevzeto besedo (Lehnwort). Ponavljam: izrazu izposojenka se izogibam, ker nekako zahteva vračilo izposojenega. "Cavallo di ritorno" je bil priljubljen termin padovanskega jezikoslovca Carla Tagliavinija. Romanistika pozna kot eno najbolj znamenitih izposojenk španski *alcázar*, 'grad, utrdba'. Lat. *castrum* se je prek arabskega *alkásr* vrnil v romansko sfero. Včasih pride izposojenka nazaj samo v delnem pomenu, za kar nudi lepe primere francosko-angleški jezikovni stik, npr. francoski *parlement* v današnji rabi kot 'zakonodajno telo', takega pomena pa francoščina še nekaj stoletij ni poznala, saj ga zaradi močne kraljeve oblasti ni potrebovala. Nekaj seveda mnogo skromnejših primerov vračanja najdemo tudi v našem gradivu. Najbolj presenetljiv je *staniaco*: ASLEF ga ugotavlja za Pieris in za Trst in še za Tramonti (pokrajina Pordenone) v množinski obliki *stagnàcs*, 'vedra za mleko', kar potrjuje furlanski slovar Il Nuovo Pirona, s.v. Neposredni vir je zahodnoslovenski narečni *štanjàk*, resnični, daljni vir pa gotovo ital. *stagnato* ali morda tudi frl. *stagnàde*, 'lonec iz bakra'. Manj prepričljiva sta *fant*, seveda iz lat. INFANTEM, a v obsoški furlanščini v pomenu 'občinski sel', ali pa *robida*, ESKJ "*rubus fruticosus*", sicer zanesljivo iz severnoital. rovo.

Reliktwörter, ostaline izginulega ali počasi izgublajočega se jezika, so predvsem ali samo tiste besede, ki jih sicer zunaj stičnega območja ne najdemo.

Drugo žgoče vprašanje pa je, zakaj je neka tuja beseda, tu slovenska, prodrla v furlansko besedje, kaj je razlog za tak pojav, razen za tisto, kar smo poimenovali prevzemanje iz nuje. Primerjava z romunščino nam ne pomaga veliko. Ne samo, da je romunščina preplavljena s slovanskimi elementi, in ne zgolj leksikalnimi. A za besedje je mogoče navesti, razen pridevnikov, *vesel*, *slab*, *bolnav*, in glagolov, celo glagol iz tako intimne sfere, kot je *a iubi*, semantična polja, kjer je slovanski element izrinil latinščino Dakov: religija, upravna ureditev, še posebej pa besedje za kmetijstvo. Romanizirani Daki so bili očitno predvsem pastirji, umno kmetovanje so jim prinesli Slovani.

Nič takega ni v slovenskem vplivu na furlanščino, razen za nekaj poklicev. Zato tehtamo iz slovenščine prevzete besede od primera do primera. Najbolj prepričljiva je razlaga Pellegrinija za terminologijo košarstva: *i cestai*, 'pletilci košev', so bili po njegovem pričanju Slovenci, (Pellegrini, 1985, 20). Že v statutih Vidna iz 14. stoletja se bere *cistis vel cossis*. Nekako tako, kot pravi Doria za Trst: *i peki iera tuti carsolini*, da so bili torej s Krasa. Ali pa *pesteria*. ASLEF jo ugotavlja tako za Trst kot za Gorico. In izraz je produktiven: za triestinščino je znan izpeljani glagol *pesteriar*, 'pestovati, ujčkatí'. Da sta ali da sta vsaj bili semantični polji 'peka kruha' in 'pestovanje dojenčka' v Trstu docela v slovenskih rokah, dokazuje ljubka metafora, ki jo najdemo navedeno v Dorijevem slovarju, s.v. *struza*; geslo sicer začenja z osnovnim pomenom 'il filone di pane', 'štruca kruha', a dodaja (scherz) 'bambino in fasce': *La go vista andar fora de caza co la struza in braso*, 'videl sem jo, da je šla ven s štručko v naročju'.

3. Našo pozornost sta pritegnili dve imeni iz živalskega sveta: *žaba* in *raca*. Za prvo, frl. 'zave', je mogoče najti veliko primerov, celo v prenesenem pomenu, tako pri Spangherju 1990: *Cun lis frutis*, in veze, *zujavin /.../ di "crota" che i sciafs la clamavin "zava"*, 's puncami smo se igrali "kroto", kar so Slovenci imenovali "žaba"; *cjapâ i croz e lis 'savis*, (Sgorlon, 1982, 72), 'loviti krote in žabe'. Je pa splošno sprejeto prepričanje, da je frl. 'zave iz slovenščine, (Meyer-Lübke, 1935) in tako že Štrekelj, v nam bližjih časih Marchetti, Pellegrini, Cortelazzo. Proti temu gre Hugo Plomteux v razpravi *Un presunto slavismo in friulano: zave 'rospo'*, (Plomteux, 1972, 200). Belgijski romanist vidi namreč za slovanski vir dve tehtni prepreki: lenizacija *b>v* po njegovem ni mogla biti več dejavna ob stiku slovanstva in romanstva od 6. stoletja dalje. Predvsem pa, tako misli Plomteux, je beseda *zave*, in tako tudi izpeljanke, znana daleč prek meja stičnega ozemlja, ne samo v Furlaniji, tudi v Dolomitih in drugod po romanskem svetu, celo v južni Italiji, južni Franciji in na Iberskem polotoku, kjer res ni mogoče zastopati ideje o vplivu slovenščine. Zato je Plomteux mnenja, da je treba kot najbolj možni vir sprejeti predlatinski etimon *sappus, ki ga

je kot verjetnega postavil na začetku preteklega stoletja švicarski romanist Jakob Jud. Komični, v teatrskem žargonu, v beneški dialektalni sferi dokaj znani ukaz *muci, mucu zaba!* nam ni v veliko pomoč. Prevzeta beseda ne kaže lenizacije, a Cortelazzo je vseeno mnenja, da je za furlanščino verjetnejši slovenski vir (Cortelazzo, 1984, 70).

Raca je problematična zaradi daljne etimologije: hrvaški romanist Petar Skok navaja kot vir lat. pl. od *ratīs*, 'barka, splav', iz domnevne oblike *ratia. Za drugačen romanski vir je Štrekelj: lat. *anitra/anatra* je s pripono *-acea* postala (anat)*razza*. Ne gledé na daljnjo etimologijo je slovenski vir za furlanščino verjetnejši, četudi je čudno, da je slovenski izraz tako docela izrinil lat. *anitra*. Ta je potrjena samo v severozahodni Furlaniji. *Raco* ugotavlja ASLEF celo v sicer nemško govorečem kraju Sauris. Vraslost *race* v furlansko besedje potrjuje tudi raba v rékih: *bagnât tanche une razze*. Poleg tega se *raca* in izpeljanke kot *razzât*, *razzût* v furlanskih zapisih pojavljajo zelo zgodaj. Najdemo jo zapisano v znamenitih vajah čedajske notarske šole iz 14. stol. Ta je vzgajala bodoče notarje (v tistem širokem srednjeveškem pomenu) in ti so se učili latinščine tudi s pomočjo prevajanja iz maternega jezika, furlanščine. Tam je zapisano: *Achesto raço, graso e grando, com tu non divedes /u/nyan uno altro – Istam anat/r/em, pinguem et magnam, qualem et quantam tu non vidisti hoc anno unam aliam*, 'to raco, tolsto in veliko, kot ji letos še nisi videl enake'. Strolc (Zorutti, urednik Koledarja) ima zapisano: *Valentin Danelutt incapuçât te'l Strolc di Zorutt 'a mi puartâ dos razzis in regal par viodi il canoçhâl*, 'Valentin Danielut, zavil v Zoruttijev Koledar, mi je prinesel v dar dve raci, da bi pogledal daljnogled'. V pesniku našega časa Celsu Macôrju najdemo: *Al fossal 'l era anciamò li, ma no erin plui razzis a slapagnâ*, 'jarek poln vode je bil še zmeraj tam, a ni bilo več rac, ki bi s krili udarjale po vodi'. *Raca* v Macôrjevi poeziji se mi zdi dragoceno potrdilo, da je ime za to ptico docela vraslo v furlansko jezikovno tkivo; pesniška podoba o minljivosti našega sveta s kakim strokovnim izrazom ne bi bila mogoča. Nekako nas spominja na *où sont les neiges d'antan?* François Villona in na zadnje besede Cervantesovega junaka: *ya en los nidos de antaño no hay pájaros hogaño*.

Po Marchettiju naj bi bilo iz slovenščine v furlanščino sprejetih kakih sto besed, k temu je prišteti še izpeljanke; že Štrekelj ni bil tako širokogruden in tudi poznejše obravnave so marsikatero etimologijo izločile ali jo vsaj označile za ne preveč verjetno. Slov. *modras*, na primer, je dolgo veljal kot vir za frl. *madrac*, -s. Tako že Miklošič in pozneje Oštir, ki sta videla v besedi izraženo barvo. Bezljaj, ESSK II, s.v. *modras*, zelo odločno sprejema romanski, verjetno galoromanski etimon *mataris* 'kopje'. Frl. *madrac* je oblika za ednino, ker je bila tista s končnim -s razumljena kot množinska.

4. Vedno zapeljiva je za nas usoda etnonima *slovan/sloven*. Naši zahodni sosedje že stoletja mešajo *slavo/sloveno* in šele v zadnjih desetletjih postaja raba bolj izčiščena. V romanskih jezikih je kar nekaj etnonimov, ki so zdrsnili v občna imena. Bolgarski romanist Ivan Petkanov jih je obdelal močno natančno, tudi etnonim svojega lastnega naroda: francoščina pozna od srednjega veka sèm *bougre* (<*bulgarus*) 'heretik, sodomit', evropski jeziki poznajo *kravato*, kar je bilo najprej ovratna ruta, ki so jo nosili hrvaški konjeniki v službi francoskega kralja, in v naši sferi je *la bohème* kulturni pojem. Za furlanščino sta zanimiva pravzaprav samo *slavo* in *sloveno*: počasi se razlikovanje le uveljavlja. Izraz *slavo* je upravičen, kadar gre za širše gledanje: *La gran corse disperade d'Ongarês, Todesc e Sclâs* (Chiurlo, 1927, 363) 'velika, brezupna ofenziva Madžarov, Nemcev in Slovanov', kjer gre za zadnjo ofenzivo avstro-ogrske vojske leta 1918. Morda tudi tam (Istra, Trst), kjer se misli na slovenščino in hrvaščino. Drugod je raba zmotna: *al mont che jara clamât par sclaf Skàlniza (mont di pieris)* ali *me pari fevelava cun l'or par sclaf o par furlan* 'moj oče je govoril z njimi (v Kromberku) slovensko ali furlansko', v Spangherjevih spominih. Izraz je doživel tudi pomenski premik: *Quand ch'el uàu a cromptà lis taulis dai sclâu*, 'kadar gre kupovat les h kmetom'. Okrog Trsta očitno ni bilo italijanskih/beneških kmetov. Pomensko še kar nevtrarno je *majaron salvadi o sclav*, Štrekelj, ali *Coltiva nel suo giardino begliomini, daglie sciave* (Slataper, 1958), kjer se misli gotovo na 'divje dalije'. Izrazito negativno, prezirljivo, in to samo v Trstu, ne v Gorici, se najde izraz v frazah: *Te ga la testa de s'ciavo*, 'si trde glave', *Cosa, go parlà s'ciavo che no te me capisi*, 'sem mar govoril po slovensko, da me ne razumeš', *rider per s'ciavo*, 'jokati', (Doria, 1987) s.v. *s'ciavo*. Sosedje pač.

5. Morda bo treba še kak izraz izločiti, a vendar dokazujejo medsebojne leksikalne interferenice na stičnem ozemlju oziroma, bolje, na ozemlju, ki si ga etniji delita, tesno jezikovno simbiozo. Gre za obšoško furlanščino, torej skrajni furlanski vzhod, in zahodne slovenske govore, to in onstran meje. Štrekelj je mnenja, da so slovenski govori prejeli od furlanščine, morda širše, romansčine, trikrat več, kot so furlanščini dali. Vsekakor je treba imeti pred očmi, da gre za medsebojno jezikovno vplivanje dveh jezikov, ki si nista bila nikoli v diglosijski opoziciji: v tej je bila v preteklih stoletjih avstrijska nemščina ne preveč pomembna, ali vsaj, tako za slovenščino kot za furlanščino so bile nemške besede zaradi glasovne podobe jasno vidljive tuje leksikalne prvine, medtem ko je bila italijanščina za furlanščino dolga stoletja visoki register v diglosiji in potemtakem toliko nevarnejša, ker ji je jezikovno tako blizu. Vsekakor je bila italijanščina tudi za slovenski živelj tokraj Soče v 20. stol. dve desetletji uradni jezik, v veliki meri tudi jezik javnosti. Najbolj vzhodna varianta furlanščine, obšoška

furlanščina, in slovenščina skrajnih zahodnih govorov sta bili stoletja v stiku, do neke mere sta si delili isto ozemlje: medsebojna jezikovna vplivanja so torej prič-

kovana in ravno zato, ker nista bili nikoli v diglosijski opoziciji, so posledica tesnega in predvsem neposrednega stika obeh jezikov in etnij.

LEXICAL INFLUENCES OF WESTERN SLOVENE DIALECTS ON THE FRIULIAN SPOKEN IN THE SOČA VALLEY

Mitja SKUBIC

University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

SUMMARY

The western Slovene dialects from either side of the Slovene-Italian border were in the past two centuries under great influence by the Italian language and for an even longer period in direct linguistic contact with Friulian. But at the same time as the Slovene language was adopting new words from the Friulian vocabulary, it was also enriching it. By this we do not mean as much technical terms such as doline and karst, rather generally-words that from the western Slovene idioms extended to the Friulian spoken in the Soča Valley, some further into Friuli and even beyond the borders of the Friulian language.

From this point of view we will compare the use of several lexical units only known in the Friulian of the Soča Valley: those encountered in the popular tradition (e.g., ruta), the ones than can be found in Friulian texts and are guaranteed their endurance by the Friulian Linguistic Atlas (ASLEF), and those which are also known in the Italian language as words adopted from the Slovene somewhat by necessity (e.g., gubana).

Words adopted by the Friulian language from the western Slovene dialects are not infrequent, and most importantly, they have appeared in Friulian texts from early on. Therefore, we intend to present the Slovene lexical contribution to the Friulian language by an analysis of the use of various terms, such as pustota, žaba, raca, koš.

Key words: Friulian of the Soča Valley, western Slovene dialects, adopted words, bilingualism

VIRI IN LITERATURA

ASLEF (1972–1986) Atlante storico-linguistico-etnografico friulano, vol. I–VI. Padova-Udine, Istituto di glottologia e fonetica dell'Università, Istituto di filologia romanza della Facoltà di lingue e letterature straniere di Trieste.

ESSJ (2005) – Bezljaj, F.: Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

La Bibie (1997): La Bibie. Udin, Istitût Pio Paschini.

Chiurlo, B. (ed.) (1927): Antologia della letteratura friulana. Udine, Libreria Editrice Udinese.

Cortelazzo, M. (1984): Gli slavismi nel veneto, Est Europa, vol. 1. Udine, Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale "Jan I. N. Baudouin de Courtenay", 67–78.

D'Aronco, G. (ed.) (1960): Nuova antologia della letteratura friulana. Udine-Tolmezzo, Aquileia.

Doria, M. (ed.) (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Edizioni "Il meridiano".

Fortis, A (1774): Il viaggio in Dalmazia. Venezia.

Frau, G. (1979): Repertorio toponomastico. Enciclopedia monografica del Friuli-Venezia Giulia, III/2. Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli – Venezia Giulia, 1035–1100.

Linguistica (1954–): Linguistica, vol. 1–44, Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Macôr, C. (1980): Impiâ peraulis. Udine, Società Filologica Friulana.

Macôr, C. (1991): Tiara. Brazzano, Edizioni Braitan.

Mainati, G. (1972): I dialoghi piacevoli in dialetto vernacolo triestino. Trieste, Edizioni "Italo Svevo".

Marchetti, G. (1967): Lineamenti di grammatica friulana. Udine, Società Filologica Friulana.

Meyer-Lübke, W. (1935): Romanisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Pellegrini, G. B. (1972): Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia, vol. 2. Brescia, Paideia.

Pellegrini, G. B. (1975): Noterelle linguistiche slavo-friulane. Annali dell'Istituto Universitario Orientale, 18. Napoli, Liguori, 129–154.

Pellegrini, G. B. (1978): Contatti linguistici slavo-romanzi con particolare riguardo al Friuli / Slovansko-romanski jezikovni stiki s posebnim ozirom na Furlanijo. V: Lingua, espressione e letteratura nella Slavia italiana / Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji. Quaderni Nediža / Zbirka Nediža, 2. San Pietro al Natissone / Špeter Slovenov – Trieste / Trst, 21–39.

Pellegrini, G. B. (1985): Una rara voce friulana nella terminologia dei "cestai". Linguistica 25. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 19–28.

Pellis, U. (ed.) (1929): Nomi di luogo e di persona alla fine del '300 nella Bassa friulana orientale. Udine, Tipografia Del Bianco.

Percoto, C. (1988): Scritti friulani. Udine, Società Filologica Friulana.

Petkanov, I. (1959): Slavjanski vlijanja v romanske ezici i dialekti, Godišnik na Sofijskija Universitet Fil. Fakultet, 53. Sofia, Nauka i izkustvo, 193–316.

Pirone G. A. et al. (1935): Il nuovo Pirona – Vocabolario friulano. Udine, Bosetti.

Plomteux, H. (1972): Un presunto slavismo in friulano: zave 'rospo'. Linguistica 12. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 195–206.

Sgorlon, C. (1982): Il Dolfin. Udine, La Panarie.

Slataper, S. (1958): Il mio Carso. Milano, Arnoldo Mondadori Editore.

Skok, P. (1971–74): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.

Spangher, L. (1990): Di cà e di là da la Grapa. Di cà e di là dal Pomeri. Gorizia, Società Filologica Friulana.

Štrekelj, K. (1890): Zur Kenntniss der slavischen Elemente im friaulischen Wortschatze, Archiv für slavische Philologie, 12. Berlin, Weidmann, 474–486.

Vicario, F. (ed.) (2003): Il Registro della confraternita dei Pellicciai di Udine. Udine, Forum.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2005-11-19

UDK 811.163.6'366.53: 811.163.6'282.8

OHRANJENOST DVOJINE V SLOVENSKIH NAREČJIH V STIKU

Tjaša JAKOP

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
SI-1001 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: jakop@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava ohranjenost dvojine v slovenskih narečjih v stiku, in sicer v primorski, koroški ter panonski narečni skupini. Dvojinske oblike glagolov in zaimkov so prikazane v obliki jezikovnih kart, izdelanih po gradivu za Slovenski lingvistični atlas (SLA), iz sodobne narečjeslovne literature in najnovejših podatkov s terena. Kartografiranje je potekalo računalniško; karte so znakovne.

Ključne besede: lingvistična geografija, slovenska dialektologija, narečno oblikoslovje, dvojina

LA CONSERVAZIONE DEL DUALE NEI DIALETTI SLOVENI A CONTATTO

SINTESI

L'articolo studia la conservazione del duale nei dialetti sloveni a contatto, più precisamente nei gruppi dialettali litoranei, carinziani e pannonici. Le forme del duale nei verbi e nei pronomi sono rappresentate sotto forma di atlanti linguistici, elaborati sulla base del materiale fornito dall'Atlante linguistico sloveno (SLA – Slovenski lingvistični atlas), della letteratura moderna sui dialetti e dai più recenti dati raccolti sul campo. Le mappe dialettali sono state elaborate al computer.

Parole chiave: grafia linguistica, dialettologia slovena, morfologia dialettale, duale

UVOD

V okviru indoeuropeistike je dvojina arhaizem. Ohranjena je le še v nekaterih slovanskih jezikih: poleg slovenščine še v gornji in dolnji lužiški srbščini ter kašubščini; v ostalih indoevropskih jezikih je dvojino nadomestila množina. Čeprav danes dvojina velja v indoevropskem smislu za neke vrste relikt (večina jezikov pozna le opozicijo ednina : množina), je po svetu precej razširjena (uporablja jo 205 jezikov) (Universiteit Utrecht, 2003–06). Poznajo jo na primer semitski jeziki, zlasti sodobna standardna arabščina, jeziki avstralskih domorodcev (od 55 raziskanih jezikov so samo štirje, ki dvojine ne poznajo) idr. (UC Davis, 2003–04).

Kategorija dvojine se je dedovala iz indoevropsčine v praslovanščino in naprej v slovenščino. V slovenskem knjižnem jeziku je dvojina slovnična lastnost vseh pregibnih besed, v nekaterih narečjih pa je raba dvojine lahko omejena (npr. na osebne zaimke). Rus Žolobov zagovarja stališče (Žolobov, 1998, 101), da dvojina ne izgine, dokler vsaj včasih nastopajo v dvojnem kontekstu zaznamovane dvojninske oblike, različne od nezaznamovanih množinskih.

Čeprav se dvojina vedno izpostavlja kot specifična in tipična slovenska posebnost, ki nas loči od sosednjih jezikov (celo najbolj sorodni južnoslovanski jeziki so jo izgubili), se je dvojnini v narečjih pri nas posvečalo bolj malo pozornosti. Prvo in hkrati najboljše delo o dvojnini v slovenščini je delo Francoza Luciena Tesnière – *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène* (Lingvistični atlas dvojine v slovenščini) iz leta 1925, ki je celo prvi slovanski lingvistični atlas.² Tudi sama sem dvojninske oblike glagolov in zaimkov predstavila v obliki jezikovnih kart, ki prikazujejo ohranjenost te kategorije v slovenskih narečjih v stiku. Pri pisanju in izdelavi kart mi je kot osnova služilo narečno gradivo, zbrano za *Slovenski lingvistični atlas* (SLA),³ ki se nahaja v obliki listkovne in/ali zvezkovne kartoteke, podatke pa sem dobila še v posameznih do sedaj objavljenih narečjeslovnih monografijah s poglavji o oblikoslovju ter z lastnim preverjanjem in dopolnjevanjem na terenu, saj so sklanjatveni ali spregatveni vzorci pregibnih vrst v gradivu SLA velikokrat pomanjkljivi.

Na oblikoslovnih kartah je prikazana razširjenost dvojine v slovenskih narečjih v stiku: v koroški, pri-

morski in panonski narečni skupini, severno- in južno-belokranjskem ter kostelskem narečju. Odločila sem se za znakovne karte (ki v primerjavi z napisnimi nudijo večjo natančnost, možnost prikaza oblikoslovnih dvojnic in sporadičnih pojavov), kar pomeni, da so različni morfemi označeni z različnimi oblikami znakov z možnostjo različnih zapolnitev. Pri točkah, ki še vedno niso zapisane, je namesto znaka številka kraja podčrtana (gl. npr. 405 na karti), manjkajoči ali neustrezni odgovori sicer zapisanih točk pa so označeni s poševnico (gl. npr. 400 na karti). Z zvezdico levo od številke kraja je označeno gradivo, ki sem ga dopolnila iz drugih virov in ni iz arhiva za SLA (gl. npr. 156 na karti).⁴

V desnem kotu spodaj je legenda s fonetično ponkiženimi morfemi, ki razlaga pomen in hierarhijo znakov na karti. Ker sem se omejila na kartografiranje oblikoslovnih značilnosti, sem morala ločiti glasoslovne lastnosti od oblikoslovnih, kar je bilo glede na glasoslovno raznolikost slovenskih narečij precej zahtevno in dolgotrajno delo. Isti fonem ima lahko namreč različne izvore in zato možne izvorno različne končnice: na primer oblika *'di:eləma* v koroškem narečju (SLA 112) ni dvojninska oblika s končnico *-ma*, ki je značilna za vzhodni del koroške narečne skupine, na primer *'di:əlama* v severnopohorsko-remšniškem narečju (SLA 50), temveč množinska oblika z izglasnim akanjem.⁵

JEZIKOVNOZEMLJEPISNA PREDSTAVITEV DVOJINE V SLOVENSKIH NAREČJIH – KOMENTARJI H KARTAM

Dvojninske oblike glagolov⁶

Karta št. 1 je nastala na podlagi odgovorov na vprašanje št. 849 (dvojina glagola *delati* m., ž. sp. (1. os.)). Kadar ni bilo (dvojninskih) oblik glagola *delati*, sem izjemoma upoštevala kak drug tematski glagol, kar je na karti označeno z znakcem ^ levo od oblike (npr. 42 – ^*'ne:sema*). Ohranjenost dvojninske končnice na kartah predstavlja polnost znaka: povsem zapolnjena znaka (trikotnik in krog) pomenita, da je dvojina ohranjena v obeh spolih, krogec pod njima opozarja na drugačnost ženske končnice, na levi nezapolnjena znaka pomenita pluralizacijo ženske dvojine, nezapolnjen znak (krog) pa popolno pluralizacijo dvojine. Trikotnik označuje v končnici element /v/, krog pa /m/.

2 Za najstarejšo slovansko jezikovno karto pa velja ukrajinska karta "južnoruskih narečij in govorov" iz leta 1871 (Vendina, 1994, 58).

3 Gradivo hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.

4 Raziskovalnih točk je 406. Čeprav zbirka narečnega gradiva za SLA trenutno obsega okoli 680 zapisov, še vedno ostaja nekaj nezapisanih točk – predvsem zunaj meja Republike Slovenije, kjer živijo slovenske manjšine: del koroške narečne skupine v Avstriji, del primorske v Italiji in del panonske na Madžarskem (Porabje), medtem ko že sama mreža SLA sploh ne seže čez hrvaško mejo.

5 Pri soočanju s tovrstnimi problemi se zavemo pomembnosti in potrebnosti fonoloških opisov posameznih govorov, katerih število se iz leta v leto veča.

6 Oblike so podane v zaporedju od dobre ohranjenosti dvojine k njenemu postopnemu opuščanju. Iz vsakega narečja v stiku je navedeno le izbrano gradivo, npr. samo iz enega govora oz. točke SLA. Celota se nahaja v prilogi na koncu disertacije (Jakop, 2004, poglavje 11).

Končnica -va [-*ua*] za 1. os. dv. m. in ž. sp.,⁷ ki jo ima tudi knjižni jezik, je značilna za koroško ziljsko in zahodni del rožanskega narečja (1 – *di:əwawa*, 15 – *di:ɥaɥa*) ter primorsko rezijansko in obsoško narečje (59 – *'di:laɥa*, 67 – *di:ɛləɥa*). Namesto dvojinske končnice -va je precej razširjena končnica -ma, ki je nastala po križanju končnic -mo (1. os. mn.) in/ali -m (1. os. ed.) z -va (1. os. dv.). Pozna jo vzhodni del koroške narečne skupine – do srede rožanskega narečja (29 – *dɛ:ɥama*, 38 – *di:əɥama*, 50 – *'di:əlama*), govori primorskega terskega in nadiškega narečja na stiku z obsoškim (64 – *di:ɛlama*, 77 – *di:elama*), nekaj govorov kraškega narečja (98 – *'di:elama*, 109 – *'di:əlama*) ter narečja panonske narečne skupine: slovenskogoriško (367 – *'dɛlama*), jugozahodni del prleškega (376 – *'dɛlama*) in haloško narečje (386 – *'dɛ:lama*).

V dvojini poznajo nekatera narečja v stiku ločevanje glagolskih končnic po spolu, česar sicer knjižni jezik nima. Razlikovanje -va (m. sp.) : -ve/-vi (ž., s. sp.)⁸ je verjetno nastalo zaradi izvorno različnih glagolskih oblik za 1. os. dvojine *-va : *-vê (> *vi*), kasneje pa morda tudi zaradi ujemanja z osebnimi zaimki (npr. *mi-dva dela*-va : *mi-dve dela*-ve) ali po analogiji s samostalniki (npr. *dela*-va kot *dva sin-a* : *dela*-vi kot *dve žen-i*). Takšno razlikovanje izkazuje kostelski babnopoljski govor (279 – *'dɛ:ɥuava* : *'dɛ:ɥuave*) ter narečja na skrajnem severovzhodu: severovzhodni del prleškega (370 – *'dɛlava* : *'dɛlavi*, 374 – *'dɛ:lama* : *'dɛ:lame*) in prekmursko narečje (392 – *'dɛlava* : *'dɛlavi*, 404 – *'dɛlava* : *'dɛlave*).

V posameznih narečjih v stiku se za dva moška uporablja dvojinska oblika, ženske dvojinske oblike pa so izgubljene oz. izenačene z množinskimi. Razmerje -va : -mo pozna nekaj primorskih kraških in notranjskih govorov (108 – *'di:əlava* : *'di:əlamo*, 133 – *'de:ɛləva* : *'de:ɛləmo*). Takšno stanje kaže, da je pluralizacija bolj prodrla v ženski kot v moški spol (enak pojav slabljenja dvojinskih oblik pri ženskem spolu zasledimo tudi pri samostalniki).

V nekaterih narečjih v stiku se kaže težnja po odpravi dvojinskih oblik. Zaradi vpliva italijanskega oziroma hrvaškega jezika se je glagolska dvojina popolnoma izgubila na jugozahodnem območju (v primorski narečni skupini): v zahodnem delu terskega narečja (61 – *di:elamo*), nadiškem (81 – *di:elamo*), briškem (85 – *'di:elamo*), zahodnem delu kraškega (96 – *'di:eləmo*, 112 – *'di:eləma*⁹), istrskem (123 – *'dɛ:lamo*), čiškem (153 – *'dielamo*) in južnem delu notranjskega narečja (152 – *'de:lamo*), pa tudi na skrajnem jugovzhodu: v južno- (284 – *'dɛ:lamo*, 287 – *'dɛlamo*, 291 – *'delamo*) in severnobelokranjskem narečju (295 – *'dɛ:lamo*) ter v ve-

čini točk kostelskega narečja (281 – *'dɛ:ɥuamo*).

Dvojinske oblike osebnih zaimkov

Karti št. 2 in 3 sta nastali na podlagi odgovorov na vprašanje št. 827 (os. zaim. za 1. os. dv. m. in ž. sp. (1. skl.). Ohranjenost dvojinske oblike na kartah predstavlja polnost znaka: trikotnik pomeni moško množinsko osnovo zaimka (*mídva*, *mídve*), krog pa žensko množinsko osnovo zaimka (*médva*, *médve*). Strešica pod znakom pomeni naglas na drugem zlogu (*midvá/medvá*, *midvé/medvé*). Na levi nezapolnjen krog pomeni nihanje med dvojinsko in množinsko obliko ženskega spola (*mé/médve*), nezapolnjen znak (krog ali pravokotnik) pa popolno pluralizacijo dvojine (*mí/mé*).

Večina severovzhodnih govorov ima za oba spola naglašeno moško množinsko osnovo zaimkov z ločevanjem spola, torej *mídva*, *mídve* (kot v knjižni slovenščini), na primer koroško mežiško in severnopohorsko-remšniško narečje (42 – *'mɛdva*, *'mɛdvɛ*,¹⁰ 50 – *'mi-dva*, *'midve*), primorsko tersko in severni del nadiškega narečja (61 – *mì:dva*, *mì:dvie*, 77 – *mì:dva*, *mì:dvie*), večji del kostelskega in večina govorov obeh belokranjskih narečij (281 – *'midva*, *'midvej*, 290 – *mì:dva*, *mì:dve*, 294 – *'midva*, *'midve*) ter govori prleškega narečja panonske narečne skupine (371 – *'midva*, *'midvɛ*, 380 – *'mi:dva*, *'mi:dve*).

Oblike *mídva*, *mídvi* poznajo govori rožanskega (npr. 19 – *mì:dba*, *mì:dbi*, 28 – *'mídva*, *'mídvì*), podjunskega (36 – *'miba*, *'mibi*, 41 – *'niba*, *'nibɛ*), mežiškega (43 – *'mɛdva*, *'mɛdvi*)¹¹ in severnopohorskega narečja (49 – **'nəba/məba*, *'nəbj/məbj*, 53 – **'mədwa*, *'mədwj*).

V narečjih (zlasti na vzhodu) najdemo tudi sestavljene oblike zaimka in števnik *dva*: *mídvadva*, *mídvədve*, na primer v slovenskogoriškem (368 – **'mi:ja/mi:jad'va*; **'me:ɛl/me:ɛl'dve:ɛ*), prleškem (381 – *'mi:ja-dva*, *'mi:jedve*), haloškem (385 – *'mijad'vâ*, *'mijadve*) in prekmurskem narečju (404 – *'müva d'va*; *'müve d've:ɛ*).

V prekmurskem narečju se govorijo reducirane oblike *múva/míva* (< *mídva*) : *múve/míve* (< *mídve*), po asimilaciji *dv* > *v* ali pa po sklopitvi množinske oblike zaimka *mi* z dvojinskim morfemom *va/ve* (npr. 388 – *'müva*, *'müve*, 398 – *'müva*, *'müvɛ*, 402 – *'mi.va*, *'mi.ve*) ali *múva* : *múvi* (npr. 390 – *'müva*, *'müvi*, 403 – *'müva*, *'müvj*). V jugozahodnem delu panonske narečne skupine je redukcija še večja: oblike *míja*, *míje* imajo v delu prleškega (374 – *'mija*, *'mijɛ*) in v haloškem narečju (386 – *'mi:ja*, *'mi:je*), *míja*, *míji* pa v slovenskogoriškem narečju (363 – *'mi:ja*, *'mi:jì*).

7 Večina zapisov SLA ne vsebuje podatka za s. sp.

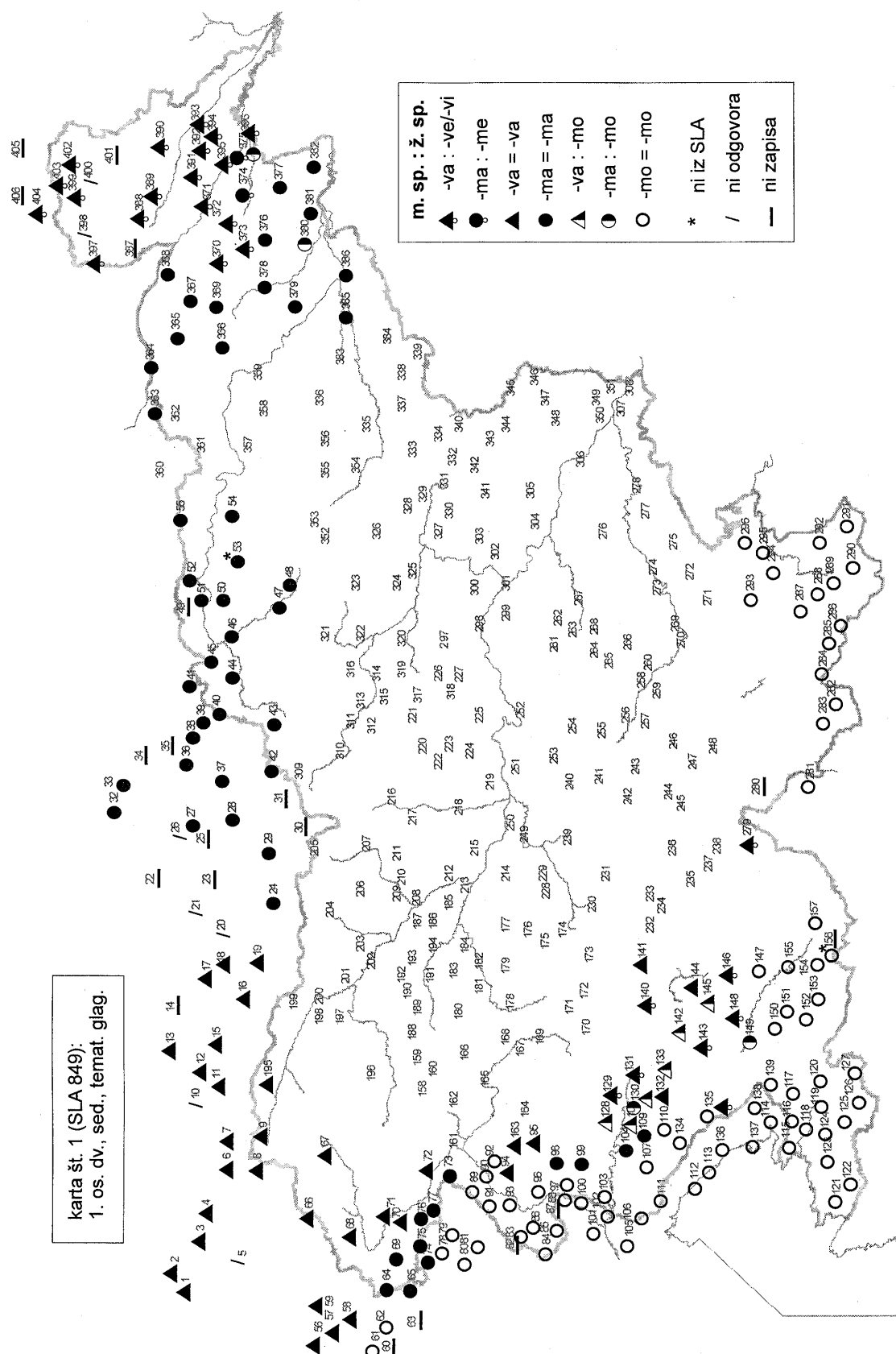
8 Razlikovanje med -ve in -vi je problematično zaradi samega načina transkripcije, saj najdemo za isti glas zapis z -j/t/ɛ.

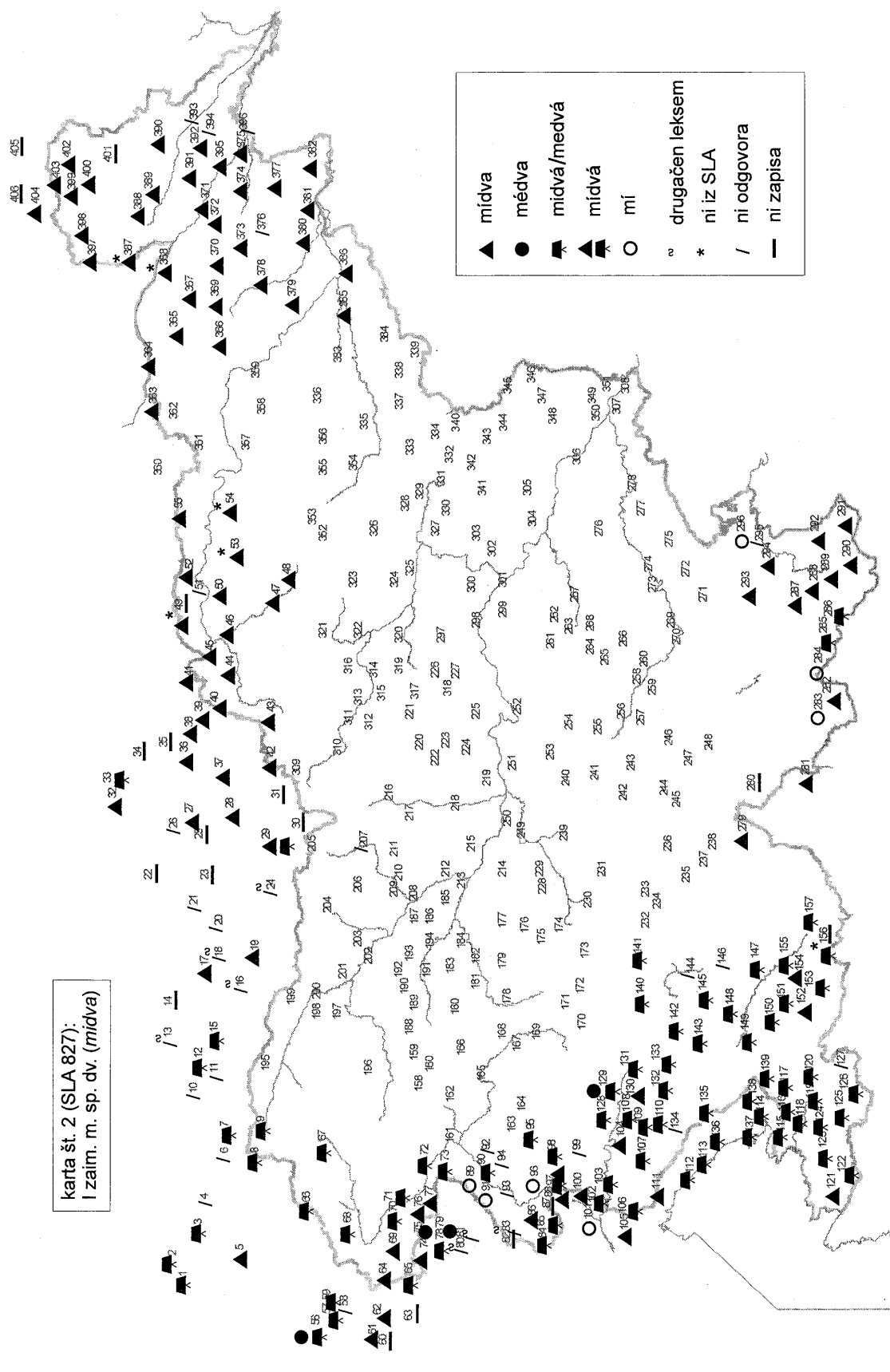
9 To je množinska oblika z izglasnim akanjem.

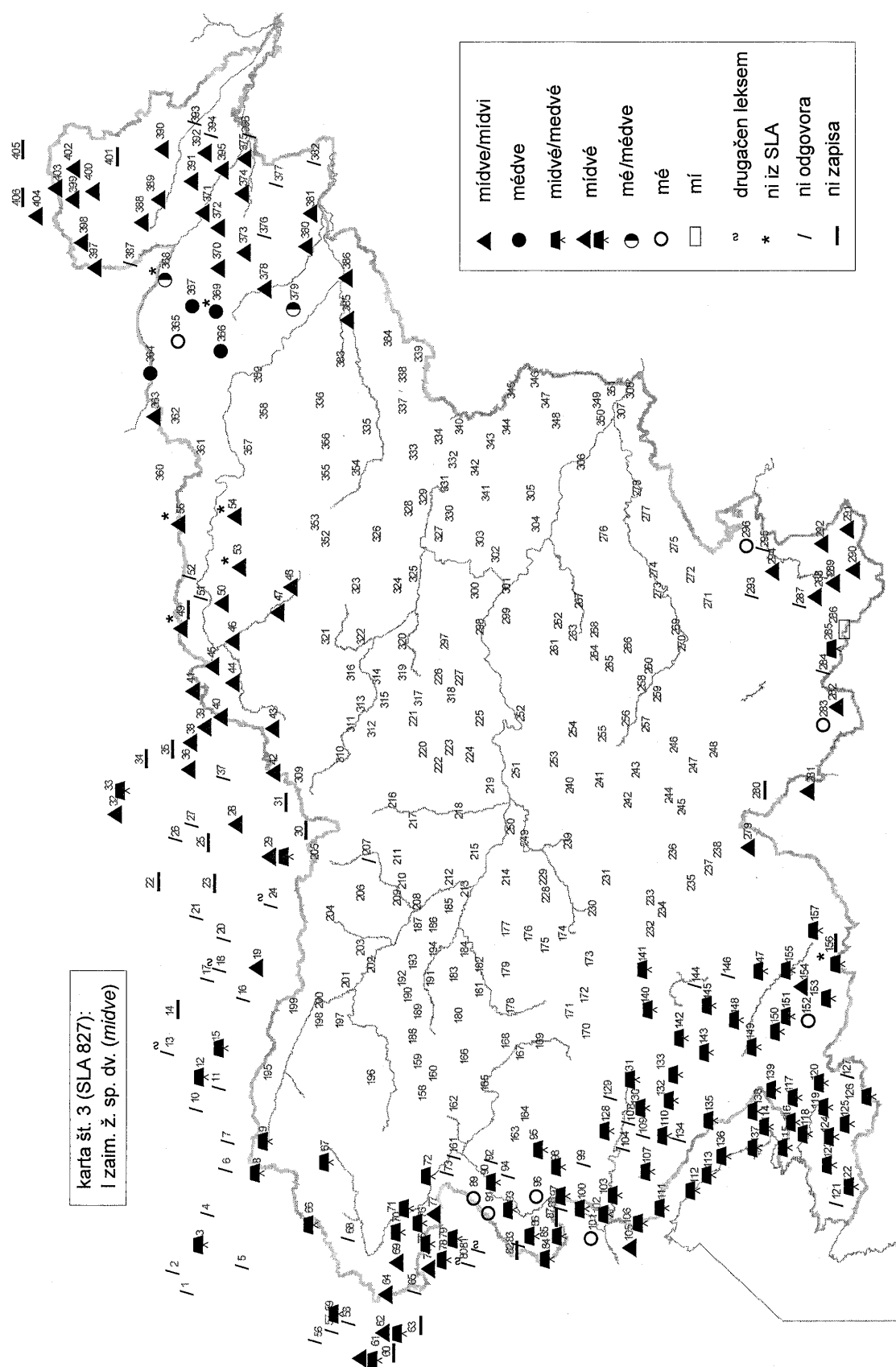
10 Mežiško narečje je skrajšalo *i* (*i* > *ɛ*/ɛ).

11 Gl. prejšnjo op.

V nekaterih narečjih se za moški spol dvojskih zaimkov uporablja moška množinska osnova (*mi*), za ženski spol pa ženska (*me*); tak primer najdemo v slovenskogoriškem narečju (366 – '*mi*ja : '*me*ji, 367 – '*mi*:ja : '*me*:dve, 369 – '*mi*:ja : '*me*:dve). V točki nadiškega narečja je naglašena ženska množinska osnova tudi pri zaimkih moškega spola, česar sicer knjižni jezik ne pozna (75 – *mědva*).

Naglas na drugem zlogu poznajo narečja na zahodu; oblike z moško ali žensko množinsko osnovo in naglasom na drugem zlogu *midvá*, *midvé* ali *medvá*, *medvé* pozna ziljsko narečje in kranjskogorski govor (3 – *məduà*.; *mədvi:ə*, 9 – *məduà*.; *məduè*.), večina govorov primorske narečne skupine: obsoško (71 – *miduá*.; *midbí:ə*), briško (85 – *mid'va*./*mid'vo*.; *mid'vi:ə*), kraško (102 – *mid'va*.; *mid'vi:ə*, 112 – *mid'va*, *mid'vej*), istrsko (118 – *mid'wa*.; *mid've:í*, 123 – *mid'wa*.; *mid've:í*) in notranjsko narečje (135 – *məd'wa*.; *məd've:í*, 151 – *mid'wa*.; *mid'vej*). V govoru čiškega narečja se za moški spol uporablja moška, za ženski spol pa ženska množinska osnova (153 – *mid'ua*.: *med'vi*:). Oblike *midvá*, *midví* pozna rezijansko narečje (59 – *mid'ua*.; *mid'vi*:).

V posameznih govorih se naglas moške dvojske oblike zaimka razlikuje od ženske. Naglas *mídva* : *midvé* imajo nekateri govori briškega, kraškega in notranjskega narečja primorske narečne skupine (86 – '*mi*:dva : *mid'vi:ə*, 111 – '*mi*:dva : *mid'vi:ə*, 130 – '*mi*:dva : *məd've:í*). Oblike *mědva* : *medvé* najdemo na primer v govoru nadiškega narečja (75 – *mědva* : *me-*

dvì:ə), kjer prav tako najdemo tudi oblike z moško množinsko osnovo *mídva* : *midvé* (76 – *mì:dva* : *midbì:ə*).

Ponekod uporabljajo za osebne zaimke celo različne (nadomestne) oblike, na primer v rožanskem narečju nadomeščajo *midva* z *oba* (13 – *ubà*.; *ubì:ə*, 18 – *ubà*.; *ubì*.; 24 – *bà*.; *bì:ə*), za južni del nadiškega narečja pa je značilno združevanje posebne množinske oblike *mi druž* (<*mi* + vrstilni števniki *drugi*) s števnikom *dva* za moški spol in *mi druhe* (<*mi* + vrstilni števniki *druge*) s števnikom *dve* za ženski spol (80 – *mi dru:z dvà*.; *mi dru:he dvì:ə*).

V nekaterih narečjih v stiku se kaže težnja po postopnem slabljenju dvojskih oblik osebnih zaimkov. Posamezni govori poznajo dvojsko obliko samo pri m. sp., za ž. sp. pa imajo žensko ali celo moško množinsko obliko; tak primer najdemo na jugu notranjskega narečja (152 – '*mi*:dva, '*mi:ə*) in južnobelokranjskem narečju (286 – *midvà*.; *mì*:) ter v govoru slovenskogoriškega narečja panonske narečne skupine (365 – '*mi*:íja, '*me*:).

Narečja na skrajnem zahodu in skrajnem jugovzhodu dvojskih oblik nimajo niti v I m. sp.; namesto teh imajo množinsko obliko *mî*. Takšno stanje izkazuje zahodni del primorskih narečij, kot so zahodni del banjškega govora (89 – *mí*.; 91 – '*mi*:), dve točki kraškega narečja (96 – '*mi*.; *məd'ru:ye*, 101 – '*mi*:), na jugovzhodu pa točka kostelskega narečja ter po en govor južno- in severnobelokranjskega narečja (283 – '*mi*.; '*me*.; 284 – '*mi*.; 296 – '*mi*:).

DEGREE OF PRESERVATION OF THE DUAL IN SLOVENE CONTACT DIALECTS

Tjaša JAKOP

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language,
SI-1001 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: jakop@zrc-sazu.si

SUMMARY

A geolinguistic presentation of Slovene contact dialects shows a gradual loss of the verbal dual form in certain parts of the Slovene linguistic periphery. Although none of the neighbouring languages (German, Friulian, Italian, Croatian and Hungarian) features the dual, it can be observed that this form is, in Slovene dialects, only growing weaker under the influence of the Romance and the Croatian languages, while in contact with German and Hungarian this phenomenon is not observable. Pluralisation as a consequence of contacts with foreign languages thus involves the south-western part of the Slovene linguistic territory (the Nadiža, Brda, Kras and Istria dialects) and its south-easternmost part (the southern and northern Bela krajina dialects), whereas the dialects of the Koroška and Pannonian groups still preserve the dual form.

The personal pronouns for the 1st person dual in the nominative, *midva*, *midve* (developed on the basis of the plural forms *mi/me* and the added numeral *dva/dve*), are characteristic of the greater part of Slovene contact dialects; the plural forms *mi*, *vi* (*me*, *ve*) in the function of their dual counterparts can only be found in the south-westernmost and south-easternmost parts of the territory. Similar to the case with verbs, the dual form is stronger in the masculine than in the feminine gender: individual idioms feature the dual form only for the masculine gender, while for the feminine gender the feminine plural form (e.g. in the idioms of the Northern Slovenske gorice dialect area: 365 –

'mi:ɟja, 'mɛ:ɟ) or even the masculine plural form (e.g. in the southern Bela krajina dialect: 286 – midvɑ:, mɪ:) is used instead.

Many linguists – among them Tesnière (1925a: 231) himself – have been predicting the loss of the category of the dual form or its optionality and replacement by the plural form. But despite the fact that Tesnière's material was collected in the 1920s, the comparisons with more recent data show that the geographical extent of the dual form use, in the main, has not shrunk. And if we take into consideration the viewpoint of the Russian Žolobov (1998: 101) as well, maintaining that the dual form has not disappeared as long as dual contexts at least sometimes exhibit markedly dual forms that are distinct from the markedly plural ones, we can affirm that in most Slovene contact dialects the dual form category (at least in pronouns, but for the most part in verbs, too) is being preserved.

Key words: linguistic geography, Slovene dialectology, dialectal morphology, dual form

VIRI IN LITERATURA

Arhiv = *Listkovno in zvezkovno gradivo za Slovenski lingvistični atlas*. Arhiv Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana.

Benedik, F. (1999): Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana, Založba ZRC (ZRC SAZU).

Corbett, G. G. (2000): *Number*. Cambridge, Cambridge University Press.

Cossutta, R. (2001): Narečna podoba Križa pri Trstu. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Isačenko, A. V. (1939): Narečje vasi Sele na Rožu. Ljubljana, Znanstveno društvo.

Jakop, T. (2004): Dvojina v slovenskih narečjih: Doktorsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Logar, T. (1973): Slovenski dialekti v zamejstvu: Slovenska koroška narečja v Avstriji. V: *Zbornik seminarja za slovenski jezik, literaturo in kulturo 19*. Ljubljana, Oddelek za slovenistiko, 29–44.

Steenwijk, H. (1992): The Slovene Dialect of Resia – San Giorgio. *Studies in Slavic and General Linguistics* 18. Amsterdam – Atlanta, GA, 117–158.

Tesnière, L. (1925a): *Les formes du duel en slovène*. Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène. Pariz, Librairie Ancienne Honoré Champion.

Tesnière, L. (1925b): *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*. Pariz, Librairie Ancienne Honoré Champion.

UC Davis (2003-04): [Http://linguistics.ucdavis.edu/Ruk03.1.html](http://linguistics.ucdavis.edu/Ruk03.1.html)

Universiteit Utrecht (2003-06): [Http://www.lot.let.uu.nl/zs2001/papersPlank/DualMaltese.pdf](http://www.lot.let.uu.nl/zs2001/papersPlank/DualMaltese.pdf)

Vendina, T. (1994): Iz istorij ukrajinskoj lingvogeografiji. Problemi sučasnoj arealogji. Kijiv, Naukova dumka, 58–65.

Zdovc, P. (1972): Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten: Lautlehre und Akzent der Mundart der "Poljanci". Wien, Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Zorko, Z. (1998): Haloško narečje in druge dialektološke študije. Zora. Maribor, Slavistično društvo.

Zorko, Z. (2002): Podjurski govor Strojne na Koroškem, V: Jesenšek et al.: *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika*. Zora. Maribor, Slavistično društvo, 35–51.

Žolobov, O. (1998): Symbolik und historische Dynamik des slavischen Duals. Simvolika i istoričeskaja dinamika slavjanskogo dvojstvennogo čisla. Beiträge zur Slavistik. Frankfurt am Main, Peter Lang.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-02-01

UDK 811.163.6'27'282(497.4-16)

KONVERGENCA V GORENJSKIH KRAJEVNIH GOVORIH V LIPNIŠKI DOLINI

Jožica ŠKOFIC

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
SI-1001 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: guzej@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V prispevku je s pomočjo glasoslovne, oblikoslovne in besedne analize posnetih narečnih besedil govorcev različnih starosti predstavljeno spreminjanje krajevnih govorov v Lipniški dolini na Gorenjskem, ki ima za posledico povečanje podobnosti ali celo sovpadanje določenih jezikovnih pojavov oz. jezikovno konvergenco. Razlogi za konvergenco v teh gorenjskih govorih so prikazani tudi s sociolingvistično metodo.

Ključne besede: jezikovna konvergenca, gorenjsko narečje v Lipniški dolini, dialektologija, sociolingvistika

CONVERGENZE NELLE PARLATE LOCALI DELLA GORENJSKA NELLA VALLE DEL FIUME LIPNICA

SINTESI

L'articolo, con l'ausilio dell'analisi fonetica, morfologica e lessicale delle registrazioni delle parlate dialettali, proprie dei parlanti di diverse fasce di età, presenta i cambiamenti dei dialetti nella valle del fiume Lipnica nella regione Gorenjska. Le manifestazioni più evidenti sono l'aumento delle somiglianze o addirittura il collimare di determinati fenomeni linguistici, siamo quindi testimoni di una convergenza linguistica. I motivi per la convergenza di queste parlate vengono analizzati anche con il metodo sociolinguistico.

Parole chiave: convergenza linguistica, dialetto della valle del Lipnica, dialettologia, sociolinguistica

UVOD – O GOVORNIM SKUPNOSTIM IN JEZIKOVNI KONVERGENCI

V članku so predstavljeni krajevni govori v Lipniški dolini na Gorenjskem oz. jezikovna konvergenca med njimi. Ta je v največji meri posledica vedno tesnejše zemljepisne in kulturne povezanosti med posameznimi kraji in njihovimi prebivalci, saj je gospodarski in družbeni napredek zadnjih desetletij pomenil tudi vedno več stikov med njimi, zato pa tudi vedno večje zблиževanje med posameznimi krajevnimi govori.

Sociologi družbeno skupnost utemeljujejo s teritorialnimi, tj. zemljepisnimi, sociološkimi in/ali psihološko-kulturnimi dejavniki. Prvo definicijo jezikovne/govorne skupnosti je zapisal Bloomfield leta 1933 in po njem ta zajema ljudi, ki se sporazumevajo v istem jeziku ali eni od njegovih različic (torej v istem jezikovnem kodu). To definicijo so kasneje dopolnjevali še drugi jezikoslovci, predvsem sociolingvisti; tako je npr. Hymes jezikovno/govorno skupnost opredelil kot skupnost, ki ne le pozna oz. uporablja neki jezikovni kod za sporazumevanje, ampak predvsem obvlada tudi pravila za govorjenje in pravila za interpretacijo govora. Meje posameznih govornih skupnosti so pravzaprav težko določljive, saj so v okviru večjih skupnosti lahko tudi mnoge manjše, določene z različnimi spremenljivkami, npr. s starostjo, spolom, poklicem in z izobrazbo, pa tudi z raso, vero, razredno pripadnostjo ipd. svojih članov. Pri raziskovanju govora (tudi narečja oz. krajevnega govora) neke take skupnosti je tako pomembno ob ozko jezikoslovnih dejstvih upoštevati tudi družbene dejavnike, ki določajo posameznega govorca (ali skupino/skupnost) v določenem govornem položaju (ali govornem okolju). Po novejših ugotovitvah sociolingvistov je poznavanje družbenih pravil, ki določajo delovanje posamezne govorne skupnosti, in znanje jezika za uspešno sodelovanje v taki skupnosti temeljno – prav tako pa je potrebno tudi medsebojno sprejemanje/dojemanje posameznikov kot delov te skupnosti. To je npr. posebno pomembno tudi za dialektološko raziskovanje "na terenu", pri katerem je za uspešno komunikacijo in posredno za zapis kakovostnega narečnega gradiva pomembno najti predvsem pristen/neizumetničen stik z narečnimi govorniki, ki (po dosedanjih raziskovalskih izkušnjah) ne sprejemajo niti pretirano knjižnega/zbornega govora raziskovalca niti njegovega umetnega prilagajanja/približevanja govoru (tj. narečju) informantov.

Konvergenca (< lat. *konvergens*, *con-*, *vergere* 'nagniti se') pomeni 'približevanje, istosmernost', v lingvistiki pa ta termin označuje 'spremembo v jeziku, ki ima za posledico povečanje podobnosti ali celo sovpadanje določenih jezikovnih pojavov ali jezikov' (VST, 2002, 610; Toporišič, 1992, 86). Konvergenca je eden od osrednjih pojmov dveh jezikoslovnih teorij – kontaktne lingvistike in teorije komunikacijske prilagoditve/CAT – Communication accommodation theory (Niedzielski/Gi-

les, 1996, 333). Kontaktni lingvisti predpostavljajo, da konvergirajo jeziki – zanimajo jih jezikovne spremembe zaradi izposojanja ali interferenc, ki so posledica stika med dvema jezikoma. Zagovorniki teorije komunikacijske prilagoditve/CAT pa menijo, da konvergirajo bilingvalni govorniki, ki so člani govornih skupnosti v stiku (prek njih pa se spreminjajo tudi jeziki). Njihova teorija temelji na načelih komunikacije – če naj do uspešne komunikacije v kontaktni situaciji sploh pride, se mora vsaj eden od sogovorcev prilagoditi s spremembo svojega jezikovnega koda – na katerega pa (vsaj v začetku) vpliva struktura starega/prvega jezikovnega koda. Na način/tip sprememb po Thompson-Kaufmanu vpliva t. i. intenzivnost kontakta, tj. njegovo trajanje in številčnost populacije, ki jo zajema. Medosebno jezikovno oz. komunikacijsko približevanje v pomembnih socialnih mrežah pa je tisto, ki vodi od individualne do kolektivne konvergenca v govoru (Coupland-Giles). Medtem ko po Labovu na govorčevo izbiro jezikovnega koda najbolj vpliva (ne)formalnost govornega položaja, pa po Gilesu (in drugih zagovornikih teorij SAT – Speech accommodation theory 'teorija govornega prilagajanja' in CAT) ta izbira temelji bolj na (pod)zavestni pozitivni ali negativni reakciji na govor sogovorca oz. tudi na govorčevem predvidevanju, kako bo sogovorec/naslovnik sposoben razumeti sporočilo. Konvergenca je tako v teoriji komunikacijskega prilagajanja razumljena kot strategija, s katero se govorci jezikovno, izgovorno, pa tudi neverbalno prilagajajo svojim sogovorcem. Bolj ko je za govorca pomembno, da ga bo naslovnik razumel (če je od tega npr. odvisen njegov obstoj), večja je njegova potreba po jezikovnem prilagajanju in konvergenca.

Po drugi strani pa lahko konvergenca vodi tudi k izgubi osebne/lokalne/nacionalne identitete, drugi člani skupnosti jo lahko razumejo tudi kot nekakšno izdajstvo/odločitev govorca za izstop iz te skupnosti, medtem ko je odločitev za vztrajanje v določenem jezikovnem kodu (torej proti konvergenca) lahko tudi znak solidarnosti s skupnostjo – jezikovna identifikacija je namreč lahko pomemben znak pripadnosti določeni govorni skupnosti. S tem je povezano tudi konvergenca nasprotno poudarjanje govornih/jezikovnih razlik med posameznimi govorniki oz. govornimi skupnostmi – divergenca.

KRAJEVNI GOVORI V LIPNIŠKI DOLINI

Lipniška dolina med Jelovico in Savo v občini Radovljica na Gorenjskem je skupnost, ki je bila v svoji zgodovini vedno del neke širše skupnosti, a hkrati od nje tudi ločena. Upravno in cerkveno je bila vedno tesno povezana z Radovljico in zgornjo Gorenjsko na eni strani ter s škofjeloškim gospostvom in Selško dolino na drugi. Gre za dolino, ki je na prvi pogled odmaknjena od glavnih prometnih poti, a je bila zaradi železarstva vedno tesno povezana s sosednjimi pokrajinami in sve-

Sl. 1: Nace in Mihaela Blaznik iz Krope z učenci iz OŠ Staneta Žagarja Lipnica.

Fig. 1: Nace and Mihaela Blaznik from Kropa with the pupils of the Lipnica Stane Žagar Primary School.

tom. Prav železarstvo pa je tem krajem stoletja omogočalo tudi večjo upravno samostojnost, kot so jo imele sosednje vasi. Poleg tradicionalno kmečkih vasi so tu torej tudi stara (pol)industrijska središča (Kropa, Kamna Gorica), ki so že stoletja nudila delo ne le domačinom, ampak tudi mnogim priseljencem – nekoč predvsem iz bližnjih hribovskih naselij nad Selško dolino in oddaljenih razvitejših železarskih središč (npr. na Koroškem), v desetletjih po drugi svetovni vojni pa tudi delavcem iz vse Slovenije in nekdanjih jugoslovanskih republik. Vse to je seveda sooblikovalo tudi gorenjsko narečje v Lipniški dolini, kjer pa se posamezni krajevni govori v marsičem še vedno razlikujejo med seboj.¹

V Lipniški dolini je poleg tipičnega zgornjegorenjskega govora (npr. v Lipnici, v Kamni Gorici in na Dobravah ter v Podnartu, na Češnjici in Ovsišah) mogoče slišati tudi posebni krajevni govor v Kropi,² medtem ko so npr. v govoru Rovt že opazne značilnosti sosednjih (prehodnih) gorenjsko-rovtarskih govorov. Domačini seveda zelo dobro slišijo razlike med krajevnimi govori in zlasti starejši znajo samo po slušnem vtisu krajevno umestiti posameznega govorca. Tako je npr. informantka Vera Jerala, po domače *Kášovčova* s Češnjice, l. 2000 o razlikah med njenim in kroparskim govorom povedala:

"Krò:par pogà:rkje, mì: pa nè:. Mì: 'tud ní:smo na 'lə govò:rlə, smo zmè:rej na 'və. Pa səm veli:k bva ū Krò:p, prá:ujo, da i vó:da, pa na vē:m! Tò: 'jes ní:səm pərné:sva s Krò:pe, da p pogà:rkvova. Tò: dobé:dən ní:, pa so blə s Čè:šənce šè: pa šè: ū Krò:p."

Zavest o pripadnosti (geografski, sociološki in jezikovni) lokalnim skupnostim je v teh krajih zelo močna, kar se izraža tudi z mnogimi šalami, vzdevki ipd. na račun sosedov.³ Predvsem Kroparji veljajo v dolini za izrazite posebnosti – in sicer ne samo zaradi slušnega vtisa njihovega krajevnega govora, ampak predvsem zaradi njihovega pogleda na svet in načina delovanja. Če veljata Kropa in Kamna Gorica kot večni tekmici za najvišji ugled v dolini po eni strani za razvitejši središči doline, so sosednje vasi, predvsem tiste bolj oddaljene od državne ceste, za mnoge domačine še vedno primer nekoliko tradicionalnejšega, celo staromodnega kmečkega sveta (predvsem Rovte in Jamnik). Do leta 1957, ko so v Lipnici zgradili skupno osnovno šolo za vso dolino, so lokalno/krajevno pripadnost poleg farnih meja in precejšnje socialne enotnosti znotraj posameznih vasi krepile tudi meje šolskih okolišev, saj so imele vse krajevne skupnosti tudi svoje osnovne šole, nadaljnje izobraževanje pa je bilo do sredine 20. stoletja še redko.

1 O gorenjskem narečju in krajevnih govorih v Lipniški dolini je objavljenih že nekaj razprav – o tem v literaturi.

2 O njem je največ pisala J. Škofic.

3 Taki sta npr. šali o Parletovem Francetu in verigarju iz Krope, pa tudi "vražza", da pogrkovanje povzroča kroparska voda (Škofic, 2001b).

Podoba teh krajev se je v zadnjih letih seveda močno spremenila, saj so tu le še redke domačije, ki se preživljajo samo s kmetijstvom, vaščani, različnih poklicev in stopenj izobrazbe, pa se večinoma vsakodnevno vozijo na delo in v šole v različne kraje po Gorenjskem do Ljubljane. Kljub temu in kljub močnejšim doseljevanjem v zadnjih desetletjih pa so domačini še vedno veliki "lokalpatrioti" in še vedno zavestno razlikujejo med "pravimi" domačini in priseljenci.⁴ Ta zavest, ki se odraža tudi v rabi jezikovnega različja, ki je navadno prav posamezni krajevni govor, je posebno močna pri najstarejši generaciji, ki je odraščala še v tradicionalnem svetu z manjšimi možnostmi za medsebojno komunikacijo preko meja posamezne lokalne skupnosti (ljudje, stari nad 50 let). Govorci srednje generacije, stari od 25 do 50 let, večinoma bolj ali manj zavestno razlikujejo med posameznimi govornimi položaji in rabijo različne jezikovne kode pri sporazumevanju z različnimi sogovorci – razlikujejo predvsem med uradnimi in neuradnimi govornimi položaji in sogovorci, ki so jim čustveno blizu ali pa ne (pri tej generaciji je močan vpliv na odnos do narečja imela šola, ki je rabo te socialne zvrsti odklanjala in jo označevala kot negativno, manjvredno in popolnoma neprimerno za javno rabo). Jezikovne razlike med najmlajšimi narečnimi govorci (šolajoča se generacija) iz različnih krajev v dolini pa so kljub spremenjenemu odnosu šole in tudi medijev do narečij in njihove rabe že precej manjše, čeprav se tudi nekateri izmed njih še zavedajo različnih slušnih vtisov med posameznimi krajevnimi govori. Pri tej generaciji sicer še vedno gorenjsko govorečih narečnih govorcev je raba krajevnih besednih dialektizmov, pa tudi nekaterih izrazitejših glasoslovnih krajevno omejenih narečnih pojavov zadržana predvsem za komunikacijo s starejšimi sorodniki – medgeneracijsko posredovanje narečja je tudi tu še precej močno.

Anketa, ki so jo o rabi krajevnih govorov med sošolci izvedli člani narečjeslovnega krožka⁵ v OŠ Staneta Žagarja v Lipnici spomladi 2005, pa je pokazala, da osnovnošolci razlikujejo ne le svojo gorenjščino od slovenskega knjižnega jezika, ki se ga učijo v šoli, ampak tudi nekatere krajevne govore med seboj – najbolj drugačen od drugih se jim zdi kroparski govor, med ostalimi pa ne razlikujejo. Za izrazito kroparsko sicer navajajo le "pogrkovanje", zanimivo pa je, da kot kroparski zaradi celotnega slušnega vtisa označujejo tudi govor nekaterih sošolcev, ki ne pogrkujejo več –

kroparski se jim enostavno zdi "način, kako se pogovarjajo med seboj".⁶ Bolj kot krajevna opredelitev govora se jim zdijo pomembne generacijske razlike – tako vedo, da njihovi stari starši (pa tudi nekateri starši v medsebojni komunikaciji ali komunikaciji s starejšimi in z vrstniki, ki so jim čustveno blizu) govorijo nekoliko drugače kot oni, pri tem pa izpostavljajo predvsem "govorjenje na v" (švapanje) in besedje, ki izginja iz njihove aktivne rabe, čeprav ga mlajši večinoma še razumejo, ter nekatere komunikacijske zakonitosti (češ, s starejšimi se moramo pogovarjati drugače kot z vrstniki – babici ali učitelju npr. ne morem reči, da "*gnoji*", če govori kaj, kar mi ni všeč, tudi besedo "*itak*" npr. starejši razumejo in rabijo drugače kot sedanji najstniki). Tako se njihove ugotovitve na neki način skladajo z ugotovitvami jezikoslovcev teoretikov, ki sklepajo, da je slovnica (morfologija in skladnja) tisti jedrni podsistem jezika, ki je bolj neprepusten za interference in tako manj spremenljiv kot npr. glasoslovje in besedje.

METODA

V tej raziskavi se (ob pragmatiki) srečujeta (vsaj) dve jezikoslovni disciplini: dialektologija, ki jo zanima govor/narečje t. i. "idealnih" narečnih govorcev, in sociolingvistika, ki jo zanima vsa pisanost govornih položajev, tudi med "neidealnimi" govorci. Narečje, ki je (tako Ripka, 2002, 11, 79) zemljepisno in (deloma) funkcijsko omejena jezikovna zvrst s stabilno strukturo, v kateri spontano komunicira avtohtono prebivalstvo nekega območja, in je kompleksna jezikoslovna, zgodovinska in sociolingvistična kategorija, je v tej raziskavi zajeto ne le z "idealnimi" avtohtonimi narečnimi govorci starejše generacije, ampak tudi z narečno govorečimi osnovnošolci, katerih starši so domačini, ki še aktivno govorijo gorenjščino. "Neidealni" pa so informanti mlajše generacije, srednješolci in osnovnošolci, katerih vsaj eden od staršev ni domačin in torej ne govori gorenjskega narečja oz. katerega od raziskovanih krajevnih govorov, v raziskavo pa so zajeti, da bi se ugotovilo, kako (če sploh) se posamezni krajevni govori (morda tudi zaradi mešanja prebivalstva) medsebojno zbližujejo, kar se morda odraža tudi v medgeneracijskih razlikah v govoru prebivalcev Lipniške doline. Razvoj narečij je namreč podvržen različnim vplivom, tako zunajjezikovnim kot znotrajjezikovnim, na njihov konvergentni razvoj pa med drugim vplivajo tudi druge

4 Med priseljenci razlikujejo celo med tistimi, ki so priženjeni/primoženi, in tistimi, ki so tja prišli zaradi dela ali so si zemljo/hišo/stanovanje kupili. Pravi Kropar je tako npr. le tisti, ki ima tu družinske korenine, o lokalni pripadnosti pa ne odloča več niti (ne)znanje krajevnega govora – podobno se npr. razlikujejo tudi starejši *Blejci* od priseljenih *Blejčanov*.

5 Člani krožka pod vodstvom Jožice Škofic (J) v letih 2003 do 2005 so (bili) Erazem Dolžan (E), Matjaž Finžgar (F), Mojca Škofic (Mo), Katarina Šlibar (Ka), Klara Škriba (K) in Maša Žbontar (M). Njihov projekt *Od imena do zgodbe* je glavni vir narečnih besedil, predstavljenih v tem članku.

6 Tudi dialektologi pri klasificiranju posameznih narečij poudarjajo pomen t. i. splošnega slušnega vtisa.

jezikovne zvrsti, med njimi najbolj knjižni jezik medijev, šole, strok.

Da bi ugotovili, kako se spreminjajo posamezni krajevni govori, smo posneli in zapisali pripovedi narečnih govorcev različnih starosti, jih jezikovno analizirali in primerjali med seboj.

Zapisi posnetkov govorjenih narečnih besedil starejše generacije

Vida Finžgar (Zgornja Dobrava):

Pó: i pa só:sed dē:lou ká:rste, Jú:rjoučou, ot 'təlx Já:neza, recí:mo, s'tar s'tar stríc, ká:rste i dē:lou. Pó: i pa é:dən xó:du ə: en tá:k je biy, né: b ré:kla, da i be-rá:ču, samó: za štà:mpərle i pró:su, a'ne. Pa i šu naprē:i ot xí:še do xí:še, pa i dól, pa i 'kəšne dərva: nacē:pu, pó: i pa 'šu 'kele k Jú:rjouč, se vē:š, kē: i pər Jú:rjouč ta stà:ra bà:ĩa.

(Ja, tam kjer so Žibertovi doma.)

Je pa Jó:ža ká:rste dē:lou. Je ré:ku: "Tá:le tá:le trú:ya bə pa zà:me." "A," i ré:ku: "dej no mī:r!" "No," je ré:ku: "kər pəršpá:rē: jo!" Pó: i pa 'šu naprē:i pa x 'nəm, 'tut štà:mpərle dobī:u, pa naprē:i dól do Zdē:uca, 'tud vē:š, kē: je.

(Ja.)

Pər Zdē:uc, so pa imē:l čebey'nək, so ga pa žbē:le upi:kale pa takō:i je umā:ru. In trú:ya i bva negó:va.

(A res!)

'Ja, žbē:le so ga.

(Isti dan?)

Ja l:sti. U en ú:r! Tò: mam tò: mam zapo- ...

(Pa kar vedel je!)

'Ja, 'ja, sevē:de žbē:le pa na pjá:čo ...

(Pa alergičen je bil ...)

'Ja 'ja 'ja. In ní: se 'več pobrà:u. Tò:k so ga, tó:k so ga napá:dle žbē:le, da i ublé:žou pa pa mār:tu ...

(Seveda, po pijači je dišal ...)

'Ja 'ja 'ja, in je bva rē:s tí:sta trú:ga pó:i negó:va, (smeh)

k je ré:ku: "Tà:le trú:ga u pa mó:ja."

(smeh)

'Viš, pa tò: sām bva 'jest 'tut še 'bəl otrò:k pa mam tá:kke zamē:rkan, dəgá:č pa ...

(A to je bil z Dobrave?)

Ja, ja 'tut 'ja, 'tut.

Valentin Šparovec (Kamna Gorica):

'No, pó: sām pa 'jes s tī:stmo rù:gzo:kam 'šu an'k'rət u šó:lo, 'təmle dól pred Žvā:nam poglé:dam čez mó:st, je biy pa lē:t. Na gū:no k'rēj, 'təm k so 'zej Kā:učičou, so bli pa Pī:kəlčou, se jam je ré:klə, je biy pa an mó:i ta 'nejbəl pərjā:tu, Ló:yrenc, 'tud žē pokó:jən. Je pa 'tut 'šu u šó:lo ta'kət k pa 'jest. Ševē:da, 'jes tī:st lē:d glē:dam dól. "Ló:yrenc, 'pej, gre'ua na lē:t." 'Təm je bva ana mesní:ca Mesā:rjova, 'təm k ma Kā:učič 'zej tī:ste dī:le poró:unane, tokó:le postrā:n dól s 'šu. Məd'va pa na

lē:t pī:deva, pa dvā: rē:məl'na sta bva zmē:rēj nót:rə, pa se požené:va s tī:stmo rē:məl'nəm dəl'vən. Tò:k sva fā:jən ...

(Proti jezu?)

P'rot jē:zə. K sūa pərš'ua do tī:ste uó:de, k 'təm dól pərté:če, je pa uó:da bú:tla u tī:st lē:t. 'Dof, sva bva žē: məd'va nót:rə! Tò: i bə zú:trēj mərbít pē:t mənù:t pret pó:u ò:smo, pó:u ò:sməx se i pa u šó:l, je bə pa u šó:l trē:ba 'bit. Cò:kke sva 'še pograbi:va, cē:u dà:n sva bva mok'ra, čī:st, té:kvə ud nā:ij, še u šó:l pó:i. Bò:x obvā:ri, čē: pa sām ú:pou učī:təl- učī:təljə povē:dat, kogá: i b'lo. Ker je uči:təl nəs je pa tó:k 'rət i'mu, da če me i usá:g dà:n samò: ane dvā:krat z bā:mbusovo pá:lco nagó:nu, tò: sām biy še 'kər zvò: vē:šē:u.

Stane Mihelič (Rovte):

Mə i ré:ku s'tər uó:ča, da sta šuá: s sosē:doumo Yá:špərjəm, z Yrejó:rjoumo Yá:špərjəm x Tú:rk u yustī:lno, pó: sta pa 'təm precē:i dō:uγ zdē:ua, pa yotó:u kuartá:ua 'tut. Nò:, drū:γ dā:n zú:trēj je pa mó:ija stá:rya uó:ča, k je biy še 'fənt, ta stā:ra Yrejó:rjouka zmerjā:ua:

"Štefkó:u jà:nes, da m ná:uš ərkó:l 'ueč ná:žya Yá:špərja u yustī:lno zadərž'uo!"

"Ku'ya?! Se ma só:je nuγē:, se b ux'ka 'šu, kədər b vó:tu!"

Pó: sta pa š'va ta drū:yo nedē:lo spē:t u yustī:lno in pod ná:šmo xlē:vam je 'nəš s'tər uó:ča Yá:špərja zayrá:bu za rókā:ua pa mo j obā: rókā:va uttā:rgou.

"Tò: pa 'le má:m pouē:i! Tò: sām 'pa 'jes té:p na-rē:du!"

Nace Blaznik (Kropa):

Tòk'le i bló:. Pó: me i pa 'še ηk'rat, sām pa na Lī:pəncó xó:du kuar'tət. Je pa 'təm u snē:g lē:žou. Je pa rē:ku:

"Za bō:žjo uó:lo te pró:səm, pej'də x Alē:nč, da me bə pa:r'sou s kó:nam is'kət, nogò: sām zló:mu!"

'Jes pa rē:z g'rem pa Alē:nca naštī:mam. 'Koi nī: mār- ... 'koi je rē:ku:

"'Jes mam 'zej slū:žbo k'le."

Pó: sām pa 'le uř:du, da i pa:r's'la gospá: nót, kel-ná:rt, 'yon je pa 'šou s kó:nam pò:ηga. Čez an cà:it pa prē:de nazá:i, prá:u:

"Matà:ička n'čēr ni bló:."

Mə i pa tok'le narē:- narē:du, a'ne. Sām rē:ku, ηkó:l 'ueč ga ná:m pošlú:šou. Pa sām ga η'kət srē:čou pó:i, sām mo tò:le má:l omē:nu, se i pa smē:jou. 'Ko pa sām uó:tu!

Zapisi posnetkov govorjenih narečnih besedil mlajše generacije

Maša Žbontar (Srednja Dobrava):

M: 'Ne. G'reš u tərgoví:no, pa kú:pəš ot Pečjá:ka gū:ne, 'əm, xlē:pčke.

J: 'Ja.
 M: In pór: pa, da ní:so čì:st mǎ:rzli, jix dǎ:š má:u y mǐ:krovalò:yno /.../
 J: 'Kaj 'kaj 'kaj, čì:st 'nəč na slǐ:šəm.
 M: Da ní:so čì:st mǎ:rzli, jix dǎ:š má:u y mǐ:krovalò:yno, a'ne.
 J: 'Ja.
 M: Pó:ij pa, 'əm, tò:le, 'əm, p'lex zə ó:ləm namà:žəš, pa 'əm xlě:pčke spò:kaš z rò:ko 'kər.
 J: 'Ja.
 M: 'Nəč jəx na na smé:š vá:lat, 'kər 'təm gó:r. Pó: pa sá:m še salà:mo gó:r postà:vəš, pa mǐ:sləm tkò:/.../
 Mo: Pokó:nc al u ležé:?
 E: /.../
 M: Pó: pa 'še narǐ:baš al 'pa jo y kò:səx dǎ:š 'še en 'sir, 'sər gó:r postà:vəš, pój pa 'še má:u origà:na. A 'ja, pa 'še kě:čap je 'təm spò:t.
 J: A'ha.
 E: /.../
 M: Pó: pa spé:čəš na dvè:sto stopí:n, pój pa 'vən uzá:meš pa jé:š.

Marko Bešter (Rovte):

B: ə trǐ: kuncè:rte smo òmǐ:l dó:l. Pa 'še tkò: privà:t pój.
 J: Kè:?
 B: ə dó:l, Trò:gir.
 J: ə'hə.
 B: Čǐ:jevo pa Splǐ:t
 J: ə'hə. A tò: so vəs povabǐ:l?
 B: Jǎ:, ə: zborǒvò:dja ò dó:l i'mu maɥ vè:s, k je ɥd dǒpustvǎ:na pa tǐ:ga.
 J: A'xa, 'kər tkò:!
 B: 'Ja.
 J: Fǎ:jən. Za kó:k dnǐ:?
 B: Za:, gǎ:ij smo ... za za n tǐ:dən z Dǒlěnskəm tǒplǐ:cəm.
 Mo: Zǐ:gijǐ!
 B: 'Ja, prǐ:t u Škò:fjo Ló:ko pǐ:t, bǒš pa ɥkó:l xǒdǐ:la.
 Drù:x lǐ:t prà:ujo da se g're čez lù:žə.
 J: A rǐ:s?
 B: 'Ja, má:u je 'žǐ rǐ:s pa 'tǒ.
 J: 'No, a 'zǐj vǐ:š!
 B: Smo pa dǎ:l za n tǐ:dən smo dǎ:l sǐ:dəm jù:rjǒy.
 (molk)
 B: Za n tǐ:dən žù:rana, rǐ:s. Čǐ:st skò:s.
 Mo: Kǒ: se majo é:ni fǎ:jən! Səm 'žǐ pové:dala.
 B: Qd Gǒrǐčǎ:n pa ot Sotò:čja smo dubǐ:l čes trǐ:sto jú:rjǒy. Pa: pa na vé:m še ŋ'kəp, pa še župnǐ:ja ò nǐ:kǐj dǎ:u, k smo kəkər župnǐ:jsk zbdò:r a'ne, ə: Tǒ:g da ò blǒ ŋ'kəp dnǎ:rja pój. Pó: ò pa še sǐ:dəm jú:rjǒy blǒ samò: za plǎ:čat. Gdò:r pa ní: 'šu y Dǒlě:nske tǒplǐ:ce, se mu ò pa še trǐ: jú:rje vǎrnǐ:u.
 /.../
 B: Pa krǐ:s smo òmǐ:l krǐ:s.
 Š: 'Ja:.

Mo: Kǐ:?
 B: Tǎ: vǐ:kent. U Rò:tax.
 J: A rǐ:s?
 B: 'Ja.
 J: 'No, kǒ: pa tǐ:st zglǐ:da, sá:m še tǐ:st mǐ povè:ij.
 Š: Dó:bər.
 B: Popò:une se grǐ:, s prikò:lcam pa z vo'zəm, pa se naloží: pa pǎrpǐ:le gó:r, pǒ: se pa zlǒžǐ:, pa zvečǐ:r pa, pój k se má:u zbé:remo, na vǎ:s, se pa zakú:r. Má:u t'kǒ, 'bəl za fǐ:st pa ǒbičǎ:ij se dǎrží:, a'ne. Prà:ujo, da j usà:k lǐ:t, 'no, 'kər se 'jes spò:unəm, je usà:k lǐ:t.

Klara Škriba (Kropa) in Erazem Dolžan (v Kropo priseljen iz Kranja pred pribl. desetimi leti):

K: A ɥš igrǎ:la lǐ:tos?
 Mo: Kǐ:ǐ? Kǎ:ij? Kakò:ǐ? Zakǎ:ij?
 K: Za kovǎ:šk šmǎ:rən.
 Mo: A splò:x bǒ: 'kǐj?
 K: 'Ja bǒ:
 Mo: Mǎ:mi, bǒ:!
 K: Kó:zja prà:uda.
 J: A bǒ:?
 Mo: 'Ja, če bǒ:, bǒ:m, 'ja.
 K: Pa ɥjo kó:ze še nǒ:t igrǎ:le. Ta prà:ve, ta žǐ:ve!
 Mo: (Smeh.)
 K: Ba'je.
 Mo: 'Tut p'rǒy.
 K: Ba'je.
 J: Gdǒ: ò tò: rǐ:ku?
 K: 'Ja, tò: so se zmenǐ:l.
 J: A'ja.
 E: 'Ja tò: ò rǐ:s fǎ:jən, kə se jim bǒdo posrǎ:le na sǐ:do Plǎ:ca pa ene trǐ:kat jim bojo pobé:gǎnle.
 K: 'Ja.
 E: Pa òx bojo lovǐ:l po cǐ:ɥ Krǒ:p.
 K: 'Ne, tò: bǒjo ré:kəl, utrǒ:c, pǐ:ite vǐ: za kó:zam!
 Mo: 'Ja, òtak.
 K: Ù:ni pa lepò: 'təm, pǎr pǐ:ru.
 J: (Smeh.)
 E: Vǐ:š, 'ka b jim 'jest narǐ:du pu mǒ:jəm, 'ej /.../

GLASOSLOVNA IN OBLIKOSLOVNA RAZČLEMBE NAREČNIH BESEDIL

Medtem ko analiza posnetih govornih dogodkov z govorci starejše generacije kaže še tipično krajevno pisanost teh zgornjegorenjskih govorov z vsemi glasoslovnimi in oblikoslovnimi posebnostmi, se govori mlajše generacije, doma v istih krajih, skorajda že ne razlikujejo med seboj oz. bi bilo z analizo njihovega govora veliko težje (ali celo nemogoče) določiti krajevno pripadnost posameznih govorcev. Današnji krajevni govori Kamne Gorice, Lipnice in Dobrave se med seboj ne razlikujejo, govor Rovt pa se od njih razlikuje le zaradi izgovora γ namesto g, kar je značilno tudi za sosednje rovtarske govore in selško narečje, medtem ko se od

vseh teh govorov močno razlikuje govor Kroke – a predvsem pri starejši in srednji generaciji, medtem ko mlajši krajevne posebnosti v svojem govoru že opuščajo.⁷ Iz zapisanih besedil je torej v nasprotju s pestrostjo slušnih vtisov krajevnih govorov starejših govorcev razvidno precejšnje poenotenje krajevnih govorov pri najmlajših avtohtonih govoricah. Z besedili predstavljene razlike med krajevnimi govori, kot jih govorijo govorci dveh generacij, so bile v raziskavi dodatno preverjene tudi z jezikovno anketo. Z njo je bil preverjen izgovor posameznih samoglasniških in soglasniških odrazov gorenjskega narečja (kot je znan iz narečjeslovne literature in raziskav avtorice prispevka, pri katerih so bili informanti predvsem govorci starejše generacije) tudi pri mlajših govoricah različnih krajevnih govorov v Lipniški dolini.

Ena od najizrazitejših (skupnih) značilnosti obravnavanih krajevnih govorov na glasoslovni ravni je samoglasniška redukcija, ki je tako pri starejših kot pri mlajših govoricah še vedno zelo izrazita; oslabitev in onemitev visokih nenaglašanih samoglasnikov *i* in *u* ter *ě* je pogosta posebno ob zvočnikih in v izglasju, v polglasnik oslabeva tudi *a*. Vendar pa se pri mlajših gorenjskih govoricah samoglasniška redukcija in tudi naglas lahko razlikujeta med avtohtonimi govori in tistimi, katerih vsaj eden od staršev ni domačin (npr. *trě:bəx* – *trě:buh*, *thi:la/thi:va* – *tú:lla*), čeprav v medsebojni komunikaciji na te razlike niso pozorni. Izrazita glasoslovna značilnost vseh obravnavanih krajevnih govorov, razen kroparskega, je tudi švapanje. Vendar pa švapanje niti pri najstarejši generaciji ni več dosledno, pri mlajših govoricah pa je celo bolj izjema kot pravilo (prav tako tudi analognega menjavanja med *l* in *v* mlajši govorci nimajo več). Izgovor uvularnega/jezičkovega *x* v kroparskem govoru je pri starejši generaciji še dosleden, pri šolajoči se mladini pa ga je tudi v zasebnih govornih položajih mogoče slišati vse bolj poredko (pravzaprav pogrukuje le še redki najmlajši Kroparji). Mehčanje mehkonobnikov (sekundarna palatalizacija velarov) *k*, *g*, *x* pred sprednjimi samoglasniki v *č*, *j*, *š* je ohranjeno le še leksikalizirano, a tudi kot tako se pri najmlajših vse bolj opušča. Različnih olajšav v izgovoru soglasniških skupin (asimilacije in disimilacije, redukcije soglasnikov), ki so v govoru najstarejših avtohtonih govorcev še zelo žive, pri mlajših govoricah ni več mogoče slišati – še več, marsikatera beseda najstarejših gorenjskih govorcev jim prav zaradi glasoslovnih sprememb, ki jih mladi sami v svojem govoru nimajo več, sploh ni razumljiva. Npr. (različice, ki jih razumejo in govorijo, so v nadaljevanju označene s plusom, nerazumljive pa z minusom): *na po'də* (+) – *na pò:x* (-) 'na podu, skednju', *kì:kla* (+) – *čì:kva* (-) 'krilo', *slatkò:* (+) – *svá:xk* (-) 'sladko', *potp'lət* (+) –

pó:xpvat (-) 'podplat', *žeuò:dəc/želò:dòc* (+) – *žeuò:sc* (-) 'želodec', *zò:p* (+) – *zò:f* (-) 'zob', *ò:xçet* (+) – *wò:fcət* (-) 'ohcet' itd.

Oblikoslovne posebnosti gorenjskega narečja so tako pri starejši kot mlajši generaciji proučevanih govorcev približno enako žive, med opaznejšimi značilnostmi so: maskulinizacija nevtar v ednini in feminizacija v množini (*vé:lək pò:le*, *lě:pe já:jca*), končnica pridevnikov in pridevniških zaimkov v D in M ed. m. in sr. sp. -*mo* in njena posplošitev v O ed. ((z) *ná:šmo lě:pmo*), glagoli na -*ati* -*im*, -*eti* -*im* imajo v mn. in dv. sed. pripono -*e* (*spé:mo*, *visé:ta*) itd.

Izginjanje narečnih posebnosti se torej začne na glasoslovni ravni, kasneje pa tudi na besedni ravni (oblikoslovne in skladenjske značilnosti pa konvergirajo nazadnje).

RABA NAREČNEGA BESEDJA

S posebno anketo je bilo med osnovnošolci lipniške osnovne šole preverjeno tudi, katere krajevne besedne lokalizme, ki so bili prej izpisani iz različnih narečnih besedil govorcev starejše generacije iz Kroke in Kamne Gorice,⁸ še poznajo, katere samo razumejo in katere tudi govorijo. Izbrane se bile besede za pojme, ki so še del vsakdanjika tudi mlajše generacije, izpuščeno pa je bilo seveda besedje za pojme, s katerimi se mladi ne srečujejo več (npr. izrazje, povezano z ročnim kovanjem žebeljev, besede za kmečko orodje, ki se ne rabi več ipd.).

Otroci, tudi tisti, ki so doma iz Kroke, ne razumejo več izrazito kroparskih lokalizmov iz govora najstarejših Kroparjev, ki so v nastajajočem slovarju kroparskega govora označeni z označevalnikom zastarelo, npr.: *čiška* 'frnikola', *neškla* 'kuhinjski valjar', *trahtat* 'paziti, biti pozoren', *cis* 'ljubek', *devetlati* 'hitro hoditi, stopicati' – besedo so osnovnošolci povezali z devetletno OŠ, *flavzati* 'govoriti', *hušati* 'pihati v roke, da bi si jih ogreli', *polegnat* 'počasi, zlagoma'. Podobno velja tudi za kamnogoriške lokalizme, a je med njimi manj takšnih, ki so otrokom nerazumljive, kot med kroparskimi, npr.: *mongla* 'kuhinjski valjar', *šomošter* 'učitelj', *antla* 'brisača' ipd.

Otroci seveda razumejo več tistih lokalizmov, ki jih slišijo tudi med govori srednje generacije (npr. če jih govorijo njihovi starejši sorodniki), čeprav niso več del njihovega aktivnega besednega zaklada. Med kroparskimi besedami so take npr. *golant* 'vesel', *konzum* 'trgovina', *šanta* 'rana'. Razumevanje narečnih besed je seveda odvisno tudi od okolja, v katerem otroci živijo, saj kmečki otroci poznajo marsikatero besedo, ki je

7 Značilnosti teh krajevnih govorov so podrobneje predstavljene v literaturi, navedeni na koncu prispevka.

8 Preverjeno je bilo poznavanje kroparskih in kamnogoriških narečnih besed, objavljenih v: Škofic, 2000, 227, 230–232 in Kunej, 1999, 213–217.

Sl. 2: Člani narečjeslovnega krožka pri terenskem delu na Srednji Dobravi.
Fig. 2: Members of the dialectology club during field work in Srednja Dobrava.

drugi ne poznajo več, čeprav je bila zaradi drugačnih življenjskih razmer nekoč splošno znana, taka je npr. beseda *turšca* 'koruza'.

Večina gorenjskih besed, ki niso krajevni lokalizmi, ampak so širše znane, pa je tudi del aktivnega besednega zaklada anketiranih otrok, npr. *štacuna* 'trgovina', *cagar* 'urni kazalec', *bertoh/fertoh* 'predpasnik', *čpine* 'črepinje, posoda', *beganca/begavnica* 'velikonočna butarica', *gorven* 'tja gor', *kurice* 'teloh', *potonfel* 'natikač', *obrajtati* 'imeti rad, ceniti', *kruncati* 'šepati', *takalanje* 'igra s pirhi', *ohrn* 'skop', *cajt* 'čas', *špegle* 'očala', *stog* 'kozolec', *gruntati* 'razmišljati', *kunšten* 'tak, ki se dela pameten' itd. Redkejšje so med temi besedami take, ki jih otroci ne razumejo več, npr. *grunt* 'kmetija'.

Nekatere besede poznajo otroci le še v frazemih in nekaterih stalnih besednih zvezah, npr. *forče špilat* 'delati neumnosti in škodo', *bog te bo štrafal* 'bog te bo kaznoval', *okoli riti v varžet* 'naokrog v žep'.

SKLEP

Jezik, tudi narečje in krajevni govor, je živ organizem, ki se neprestano spreminja, kot se spreminja tudi način življenja njegovih govorcev. Čeprav je že l. 1952 slovenski narečjeslovec Rudolf Kolarič menil – da '/s/lovenska narečja /.../ tako naglo izginjajo oz. se stapljajo v koiné, da po 20 letih ne bomo imeli več kaj zapisati in bomo pred zgodovino sami krivi, če ne bomo

potomcem in znanstvenemu svetu ohranili podobo naših številnih narečij in govorov, ki so v marsičem svetovna zanimivost" (Poročilo o delu ISJ v l. 1052, Arhiv 22–279/52) (Benedik, 1999, 13) – lahko več kot pol stoletja kasneje ugotovimo, da ta trditev ne drži. Analiza krajevnih govorov (v stiku) različnih generacij sicer kaže, da se gorenjsko narečje v Lipniški dolini res spreminja, da npr. nekatere glasoslovne posebnosti ostajajo le še leksikalizirane (npr. *čřxənt* 'kihiniti') oz. jih mlajši v svojem domačem govoru nimajo več, da pa splošni slušni vtis vendarle še vedno daje izrazito gorenjsko podobo. Nekatere izrazitejše posebnosti posameznih krajevnih govorov (npr. pogrskovanje v Kropi, izgovor zvenečega velarnega pripornika *ɣ* namesto zapornika *g* v Rovtah ter nekatere soglasniške asimilacije in disimilacije tudi v drugih krajevnih govorih) z mlajšimi generacijami narečnih govorcev res izginevajo, ostajajo pa predvsem tiste, ki se jih narečni govorniki manj zavedajo – v Kropi je to manjša samoglasniška redukcija kot v sosednjih krajih, ohranjajo se posebnosti v sistemu dolgih samoglasnikov, ohranja se izgovor izglasnega -l, kjer se v sosednjih govorih govori -u (npr. *dě:l* – *dě:u* 'delo') ipd.

Pomembno vlogo v razvoju gorenjskih krajevnih govorov v Lipniški dolini imajo tudi stiki z drugimi narečji. Če je bila vas Rovte v svoji zgodovini bolj navezana na škofjeloško gospodstvo in selško faro, kar se je sčasoma izrazilo tudi v nekaterih narečnih značilnostih, ki so ta

govor nekoliko odmaknile od sosednjih krajevnih govorov v Lipniški dolini, so v zadnjem stoletju stiki z rovtarskim in vzhodnogorenjskim območjem manjši, tesnejši pa so stiki z zgornjegorenjskimi govori (fara, upravne povezave, šola, službe), kar se kaže tudi v samem krajevnem govoru – izgubila se je njegova edina razlikovalna glasoslovna značilnost (ɣ), ohranile pa so se tiste, ki so skupne vsem krajevnim govorom v dolini (npr. švapanje, samoglasniška redukcija).

Nekatere konvergentne razvoje pa vendarle povzročajo tudi mešanje prebivalstva, ki je bilo v preteklosti mnogo bolj zaprto v krajevne okvire kot danes, stiki z negorenjskimi govorci in z govorci, ki so se v dolino priselili, niso pa prevzeli (vseh) gorenjskih jezikovnih posebnosti, pa tudi vpliv (knjižnega) jezika šole in me-

dijev pri tem ni zanemarljiv. Tako je v jeziku mlajših govorcev mogoče opaziti težnjo po opuščanju ene od najizrazitejših značilnosti gorenjskega narečja – švapanja. Tak razvoj pa zagotovo ni samo posledica vplivov "od zunaj", ampak ga podpira tudi notranji razvoj, saj švapanja ni npr. v enem od osrednjih krajevnih govorov v dolini – v kroparščini.

Prav švapanje (in nekatere druge soglasniške značilnosti) in stopnja samoglasniške redukcije sta tisti lastnosti teh gorenjskih govorov, ki ju najbolj ohranjajo avtohtoni vaški prebivalci, ki se poročajo in ustvarjajo družine znotraj posameznih (krajevnih) govornih skupnosti ter jih tudi poklicno delo ne odteguje od domačega okolja (kmetje in različni obrtniki – ne pa tudi različni uslužbenci in uradniki).

CONVERGENCE IN THE GORENJSKA LOCAL IDIOMS OF THE LIPNICA VALLEY

Jožica ŠKOFIC

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language,
SI-1001 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: guzej@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article deals with the changes in the local idioms of the Lipnica Valley in Gorenjska that "have as a consequence an increase in the similitude or even the merging of determinate linguistic phenomena." The convergence in these idioms is a result of a growing geographical and social connectedness between individual localities – with people being less tied to their home towns and commuting daily to nearby larger towns (particularly) in Gorenjska for work, school and various errands – of the valley having been in the 2nd half of the 20th century an immigration area for workers from other Slovene regions, and of the various media influencing the dialects.

In the Lipnica Valley, in addition to the typical Upper Gorenjska idiom (for example, that of Kamna Gorica, Dobrave and Češnjica), it is possible to hear the unique local idiom of Kropa, while, for instance, the Rovte idioms display the characteristics of the transitional Gorenjska and Rovte idioms. An analysis of recorded texts spoken by dialect speakers (locals of various age), collected in recent years in several localities of the Lipnica Valley (such as Kropa, Kamna Gorica, Dobrave and Rovte), has shown that the linguistic image of the valley is growing more and more uniform. The oldest informants still preserve in their speech the peculiarities of individual local idioms, which the younger speakers, on the other hand, are already omitting (aside from the lexis, these mostly include phonetic characteristics, such as the pronunciation of a guttural 'r', the articulation of a bilabial 'v' ('w') instead of a clear 'l' before back and central vowels, the pronunciation of a 'ɣ' sound in place of a 'g', etc. As a result of these linguistic changes, the differences between individual local idioms are gradually decreasing in younger speakers, while the resemblance with the unified Gorenjska dialect in the valley is growing.

The article presents the convergence in the local idioms of the Lipnica Valley by means of a phonetic analysis, as well as the results of a study of active and passive knowledge of verbal localisms in speakers of different ages.

Key words: linguistic convergence, Gorenjska dialect of the Lipnica Valley, dialectology, sociolinguistics

VIRI IN LITERATURA

- Benedik, F. (1999):** Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana, Založba ZRC.
- Čop, D. (1983):** Imenoslovje zgornjesavskih dolin. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta (Tipkopis).
- Filipović, R. (1986):** Teorija jezika u kontaktu. Zagreb, JAZU.
- Kunej, M. (1999):** Kamna Gorica na nakovalu časa. Kranj, Gorenjski muzej.
- Madera, M. (1996):** Speech community V: Goebel, H., Nelde, H. P., Starý, Z. (eds.): Kontaktlinguistik – Contact Linguistics – Linguistique de contact. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 169–175.
- Niedzielski, N., Giles, H. (1996):** Linguistic accommodation. V: Goebel, H., Nelde, H. P., Starý, Z. (eds.): Kontaktlinguistik – Contact Linguistics – Linguistique de contact. Berlin-New York, Walter de Gruyter, 332–342.
- Ripka, I. (2002):** Aspekty slovenskej dialektológie. Prešov, Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied.
- Škofic, J. (1996):** Onemitev in oslabitev samoglasnikov v kroparskem govoru. Slavistična revija, 44, 4. Ljubljana, 471–479.
- Škofic, J. (1999):** Nekatere glasoslovne značilnosti govora Kroke na Gorenjskem. V: Zorko, Z. et al.: Logarjev zbornik: referati s 1. mednarodnega dialektološkega simpozija v Mariboru. Maribor, Slavistično društvo, 99–108.
- Škofic, J. (1999):** O nekaterih govorih in zapisu. V: Zupan, M.: Rpečnekova vučca. Glasovi 20. Ljubljana, Kmečki glas, 178–181.
- Škofic, J. (2000):** Govori in govorci Lipniške doline in Dobrav. V: Dežman, J.: Med Jelovico in Karavankami. Radovljica, Občina Radovljica, 220–233.
- Škofic, J. (2001a):** Narečno besedje v Kroparskih zgodbah. Vigenjc I, 1. Kropa, Muzeji radovljiške občine, 17–29.
- Škofic, J. (2001b):** Govorica jih izdaja: skica govora kovaške Kroke. Kropa, Tomco.
- Škofic, J. (2001c):** Hišna imena v Kropi. V: Toporišič, J.: Zbornik s simpozija '99 v Pišecah. Pišece, Komisija "Maks Pleteršnik", Novo mesto, Dolenjska založba, 21–40.
- Škofic, J. (2002):** O stražiškem govoru. V: Dolžan Eržen, T., Oman, M.: Stražiše pa Strašan. Kranj, Gorenjski muzej Kranj, 217–223.
- Toporišič, J. (1992):** Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- VST (2002):** Veliki slovar tujk. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Weinreich, U. (1976):** Sprachen in Kontakt. München, Beck.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2005-12-13

UDK 811.163.6'282'373.46(497.4-18)

IZPOSOJENKE V PRLEŠKEM VINOGRADNIŠKEM BESEDJU

Mihaela KOLETNIK

Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, SI-2000 Maribor, Slomškov trg 15
e-mail: mihaela.koletnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljene izposojenke v narečnih vinogradniških poimenovanjih gomilskega in kapelskega prleškega govora. Od 549 zbranih poimenovanj jih je 95 (17,3%) prevzetih iz tujih jezikovnih sistemov. Največ jih je germanskega in romanskega izvora, zlasti za poimenovanje trte in vina, bolezni trte, gojenje trte, vinogradniška orodja in posodo.

Ključne besede: dialektologija, panonska narečna skupina, prleško narečje, vinogradniška terminologija, izposojenke

PRESTITI NEL VOCABOLARIO DI VITICOLTURA DELLA PRLEKIIJA

SINTESI

Il contributo presenta prestiti tra i termini dialettali di viticoltura, presenti negli idiomi di Gomila e Spodnja Kapla della regione di Prlekija. Dei 549 termini raccolti, 95 (il 17,3%) risultano prestiti originari da altri sistemi linguistici, per lo più da quello germanico e romanzo. Sono soprattutto denominazioni per la vigna e il vino, le malattie e la coltivazione della vigna, attrezzi e contenitori da viticoltura.

Parole chiave: dialettologia, gruppo di dialetti pannonici, il dialetto della Prlekija, terminologia della viticoltura, prestiti

UVOD

V prispevku bodo predstavljene izposojenke v vinogradniškem besedju gomilskega in kapelskega govora prleškega narečja panonske narečne skupine.¹ Gomila pri Kogu je ena najpomembnejših vinogradniških leg Ljutomersko-Ormoških gor, ki se pnejo v kotu med Muro in Dravo blizu hrvaške meje, Kapelski Vrh pa Radgonsko-Kapelskih gor, ki se razprostirajo na gričevju med Muro in Ščavnico vse do ceste Nasova-Apaško polje.

Po vprašalnici, ki jo je na podlagi Italijanskega lingvističnega atlasa (ALI), Zgodovinsko-lingvistično-etnografskega atlasa Furlanije - Julijske krajine (ASLEF) in lastnih vprašanj priredila Rada Cossutta (3. poglavje, vprašanja 457–583), s pomočjo lastnih vprašanj in zbrana slikovnega gradiva ter iz narečnih pripovedi informatorjev je bilo zbranih 549 vinogradniških poimenovanj. Od teh jih je 454 slovanskega izvora, 95 pa je prevzetih iz tujih jezikovnih sistemov.²

IZ ZGODOVINE VINOGRADNIŠTVA V SLOVENSKIH GORICAH

Divja vinska trta (*vitis silvestris*), prednica današnje vinske trte (*vitis vinifera*), je bila že v starejšem terciarju razširjena po Evropi, Severni Ameriki in Japonskem, o čemer pričajo dobro ohranjeni fosilni ostanki v okameninah, najdeni tudi v Leobnu na Štajerskem, današnja vinska trta pa je bila v mnogih predelih Evrope razširjena že v predrimskem obdobju. Umetnost gojenja vinske trte zaradi pridelave grozdja in vina so naši predniki prevzeli prek Grkov in Rimljanov od orientalskih narodov. Gojenje trte in stiskanje soka iz njenih jagod je bilo namreč znano že 8.000 let pred Kristusom pri Semitih, Babiloncih in Egipčanih, na Kreto pa se je domnevno razširilo 6.000 let pozneje (prim. Fajhtinger, 2003, 2–3).

Vinogradništvo v Slovenskih goricah so zasnovali Kelti, saj sta rimska pisca Strabo (v zadnjem stoletju pr. n. št.) in Dio Cassius (okoli leta 229) že pisala o redkih panonskih vinogradih in panonskem vinu. Rimljani naj bi ob zasedbi teh krajev (okrog leta 15 pr. n. št.) tako tu že našli vinsko trto, prav njim, zlasti cesarju Probusu, pa gre pripisati zasluge za njeno nadaljnje širjenje in gojitev ter uvajanje novih trtnih sort. V dobi Rimljanov je bil Ptuj središče vinske trgovine za Slovenske gorice in Haloze.

V dobi preseljevanja narodov (od 4. do 6. stoletja) je vinogradništvo skoraj povsem zamrlo, ohranilo pa se je

v Panonski nižini, o čemer pričajo najdbe iz obdobja od 5. do 9. stoletja na obali Blatnega jezera; za naše kraje pa prvi zgodovinski dokaz, da so slovanska plemena prevzela gojenje trte od staroselcev, prinaša Arnulfova listina iz leta 890, ki potrjuje salzburško posest v okolici Ptuja. Omenja se 10 vinogradov, a brez natančne lokacije. Pod vplivom Cerkve, njenih samostanov in duhovniških redov (salzburški nadškofje, nemški plemenašči Speinheimi, benediktinci iz Admonta in St. Paula, cistercijani, avguštinci, nemški viteški red idr.) se je vinogradništvo v naslednjih stoletjih dobro razvijalo, še zlasti v drugi polovici 16. stoletja, ko so Turki zavzeli vinorodne predele Ogrske in tako preprečili izvoz teh vin v Šlezijo in na Poljsko. Vino iz Slovenskih gor je tako našlo pot prav do Baltika. Fiziokratizem v drugi polovici 18. stoletja, ki je povzdigoval poljedelstvo in živinorejo, vinogradništvu ni bil naklonjen (opušcanje vinogradov in njihovo spreminjanje v njive), nov razcvet pa je vinogradništvo ponovno doživelo v prvi četrtini 19. stoletja, ko se je za slovanskogoriška vina odprl nov trg, salzburški, kot glavni odjemalci pa so se pojavili tudi Celovec, Ljubljana, Gradec in Dunaj. V osemdesetih letih 19. stoletja je trtna uš zmanjšala vinogradniške površine v Slovenskih goricah za polovico in vinogradništvu je grozil propad. Načrtna obnova vinogradov, ki se je zavlekla vse do prve in nato nadaljevala še po drugi svetovni vojni, pa je omogočila, da je vinogradniška dejavnost ponovno vzcvetela.

GLASOSLOVNI ORIS GOMILSKEGA IN KAPELSKEGA GOVORA

Gomilski in kapelski govor spadata k prleškemu narečju panonske narečne skupine (prim. Zorko, 1996, 78–90). Govora nimata tonemskih nasprotij, imata pa kolikostna nasprotja; naglašeni samoglasniki so dolgi ali kratki, nenaglašeni samo kratki. Naglasno mesto v besedi je podobno kot v izhodiščnem sistemu z naslednjimi razlikami: (1) naglašeni so *e*, *o*, in *a* pred nekdanjimi kratkimi zadnjimi naglašenimi zlogi: *žena*, *kosa*, *megla*; (2) po terciarnem premiku so v posameznih primerih naglašeni samoglasniki v odprtih zlogih: *z'lo:to*, *vü:xa*; (3) naglašeni so samoglasniki (tudi v predponah in predlogih) po umiku naglasa s kratkega zaprtega zloga: *'nabralj*, *'pozvalj*, *'zebralj*; *'otkot*, *p'rimenj*, *p'rivas*; (4) naglašeni so samoglasniki v besednih oblikah, analogičnih po osnovnih: *'dô:bilj*, *po'splilo*, *po'kôšeno*, *raz-d'rô:bilo*.

Dolgi naglašeni samoglasniki so: *i*: (← *î* – *'pi:šen*, *'si:n*), *ü*: (← *û* – *'dü:ša*, *k'lü:č*), *u*: (← *ŭ* – *'gu:čati*, *'su:n*).

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6 6284 Besedoslovne spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor, ki ga financira Ministrstvo za znanost RS; odgovorni nosilec projekta je izr. prof. dr. Marko Jesenšek.

2 Ker slovenskih tvorjenk iz prevzetih besed ali njihovih delov nimamo za prevzete (Toporišič, 1992, 218), sem jih uvrstila k besedam slovanskega izvora.

ce), ě : (← ě – 'lě:s, s'ně:k, z'vě:zda), ô : (← ô – 'bô:k, 'mô:č, 'nô:č; ← ô – k'lô:p, d'rô:k, 'mô:š), e : (← ê – 'pě:č, je'se:n, ← â – 'dē:n, 'vê:s, ← ê – 'pē:tek, 'vê:žen), o : (← â – b'rô:tva, d'vô:, t'rô:va), a : (← v knjižnih in prevzetih besedah), r : (← r – 'pr:st, 'tr:dj); kratki naglašeni: i (← í – 'lipa, f'tičj, -í – 'nič, 'nit), ü (← ú – 'müxa, k'rüxa, -ú – 'küp, 'tü), u (← ŭ – 'vuna, 'žuna, -ŭ – 'pux), e (← ě – b'rěza, 'rězatj, -ě – 'dět), o (← ò – 'nôsin, š'kôda, -ò – 'kôš, 'nôš, ô – 'dôga, 'tôča, ò – č'lôvik, 'vôda), e (← è – 'nesa, 'ženska, -è – k'met, é – 'detelca, s'reča, -é – 'več, 'zet, à – 'meša, 'zemen, -à – 'deš, 'pes, ä – 'megla, ē – 'nesen, 'žena), a/ā (← á – k'rava/k'rāva, 'matj/'māť; -ā – b'rat/b'rāt), r (← r – 'xrbet, 'sřna). Vsi dolgi in kratki naglašeni samoglasniki z izjemo ě, ô, r: in r se govorijo tudi v prevzetih besedah.

Kratki nenaglašeni samoglasniki so enaki kratkim naglašnim; nenaglašeni o je ozek, nenaglašeni e je širok, nenaglašeni i se izgovarja nižje, blizu širokega e, nenaglašena u in e iz jata pa se lahko spreminjata v i – lid'je; zgi'bitj; č'lôvik, 'prix, posi'dô:vatj.

Nenaglašeni samoglasniki najpogosteje onemevajo ob zvočnikih, pri čemer lahko nastanejo tudi zlogotvorni glasovi: d'f'žina, 'ki:s'ca, 'mëlj, 'su:nč'ca, 'vêdlj. Onemeva tudi i v nenaglašenem velelniškem obrazilu: 'pečte, 'pi:šte, v'zemte.

Soglasniški sistem, ki ga sestavljajo zvočniki l, r, m, n, j, ŷ, v in nezvočniki p, t, k, s, š, b, d, g, z, ž, č, f, c, x, se od knjižnega razlikuje le v posameznih razvojih: končni -m se zamenjuje z -n – 'xôdin, s 'si:non; n' izgubi nazalni element: ŷiva, g'rô:ba'je, p'rê:d'j ali pa palatalnega: 'ôgen; l' izgubi palatalni element: k'lü:č, 'vôla; v pred nezvenečim nezvočnikom in na koncu besede je f – f'küp, 'zô:fca, 'retkef, zd'raf; nastopa tudi kot proteza pred zadnjimi vokali: 'vü:xa, vü'čitel; šč je ohranjen: 'i:ščen, na 'tešče; xč → šč/š – 'nišče/'niše; kt → št – š'tô 'kdo', drugotni j – 'xu:jdo, 'mu:jcek, 'najšlj, k'la:jncj, gostü'va:jnščak; vm → xm – v'mrli → x'mrli; tl → kl – pok'lô:čtj, dn → gn – g'nes.

IZPOSOJENKE V PRLEŠKIH NAREČNIH VINOGRADNIŠKIH POIMENOVANJIH

V slovenskem jeziku, dolga stoletja razvijajočem se na stičišču slovanskega, germanskega in romanskega jezikovnega območja, se danes prepletajo romanski, germanski, madžarski in splošnoslovanski elementi s podevovanjem praslovanskim osnovnim besednim fondom. Čas sprejema germanizmov in romanizmov je bil različen. Najstarejše izposojenke germanskega izvora ali prek germanščine prevzete iz latinščine in grščine so bile sprejete že v praslovanščini. Takoj po naselitvi se je največ sprejemalo od Romanov, od 9. stoletja dalje pa zlasti od Germanov. Ob krščanski, deloma še širše slovanski terminologiji je bilo zgodaj prevzetih tudi veliko besed za kulturne rastline, medtem ko se je mlado prevzeto besedje, na primer za orodja in nekatere nove

gospodarske pojme, v slovenski jezik širilo zlasti v zadnjih stoletjih. Na področju vinogradništva so ob prevladujočem slovanskem besedju tako opazni germanski in romanski vplivi zlasti za poimenovanja trte in vina, bolezni in gojenje trte, vinogradniška orodja in posodo.

Izposojenke predstavljam po naslednjem vzorcu: poknjiženi iztočnici za enačajem sledi v fonetični transkripciji zapisana narečna beseda v prvi in drugi osnovni obliki, sledi slovnična oznaka besede, tej pa pomenska razlaga v poševnem oklepaju. Dodana je razlaga izvora besede iz Snojevega Slovenskega etimološkega slovarja (Sn) in/ali Bezlajevega Etimološkega slovarja slovenskega jezika (Be) ter ponekod Verbinčevega (Ve) Slovarja tujk ali Pleteršnikovega (Pl) Slovensko-nemškega slovarja z naslednjimi okrajšavami:

agl.: angleško, avstr.: avstrijsko, bav.: bavarsko, ben.: beneško, češ.: češko, dial.: dialektično, frc.: francosko, furl.: furlansko, got.: gotsko, gr.: grško, hrv.: hrvaško, ide.: indoevropsko, ilir.: ilirsko, it.: italijansko, klas.: klasično, langob.: langobardsko, lat.: latinsko, madž.: madžarsko, nar.: narečno, n./nem.: nemško, nlat.: novolatinsko, osman.: osmansko, perz.: perzijsko, pgerm.: pragermansko, poznolat.: poznolatinsko, praslovan./psl.: praslovansko, provan.: provansalsko, rom.: romansko, sloven.: slovensko, srlat.: srednjeveškolatinsko, srvn./srvnem.: srednjevisokonemško, stfrc.: starofrancosko, stind.: staroindijsko, stnord.: staronordijsko, stvn./stvnem.: starovisokonemško, štaj.: štajersko, trač.: tračansko, turš.: turško, vlat.: vulgarno latinsko:

ar = 'a:r -a m /ploščinska mera, 100 m²/, prevzeto prek nem. Ar iz frc. are v enakem pomenu, kar se je razvilo iz lat. ārea 'odprt prostor, ravan' (Sn 14); bersa = 'bē:rsa -e ž (1. plesen na vinu; 2. slabo, pokvarjeno vino), prevzeto verjetno prek rom. jezikov, npr. istrsko it. bersa, versa 'tropine', iz ilir. ali trač., prim. gr.-trač. brútea, brútia s mn. 'tropine', od koder je izposojeno tudi lat. brisa 'tropine' (Sn 29, Be I/17); beteg = 'betek be'tega m /bolezen (ki napade trs, da začne propadati in se sušiti)/, prevzeto iz madž. beteg 'bolan' (prim. še betegseg 'bolezen'); bint = 'bint -a m /preprosto orodje za mlatenje žita, s katerim se iz kleti zveja plin, nastal ob vretju/, verjetno iz nem. Wind 'veter'; burgunder = bor'gu:nder -a m /kakovostno vino, po izvoru iz Burgundije/, iz nem. Burgunder; brajda = b'ra:jda -e, tudi ob'ra:jda -e ž /po ogrodju iz letev napeljana vinska trta/, prevzeto iz ben. it. braida, furl. bràide 'majhno posestvo', kar se je razvilo iz srlat. braida, to pa je prevzeto iz langob. braida 'posestvo, širina' (Sn 43, Be I/37); burkla = 'bü:rkla -e ž /leseno orodje z roglji in dolgim držajem, na katerem je navita slama za vezanje trsa/, prevzeto prek srvnem. furkel iz lat. furcula, kar je prvotna manjšalnica od lat. furca 'vile' (Sn 54, Be I/55); cange = 'ca:nge 'ca: nk ž mn. /klešče/, iz nem. Zange 'klešče'; cukar = 'cuker -kra m ed. /bela kristalna snov za slajenje vina; sladkor/, prevzeto prek nem. Zucker 'sladkor' iz it. zuccherò 'isto', kar se je razvilo iz lat.

saccharum, izposojenke iz gr. *sákkharon*, *sákkharis*, *sákkhar* 'sladkor' (Sn 64); *cvinga* = c'vę:nga -e ž /podvalek, zagozda; proti enemu koncu zožujoč se kos lesa za trdno nameščanje soda/, verjetno iz nem. *Zwinge* (Pl I/89); *drot* = d'rɔ:t -a m /1. žica za ožičenje vinograda; 2. žica, na kateri je pritrjeno žveplo za razkuževanje sodov z žveplovim dimom; 3. žica za privezovanje trte h kolu/, iz nem. *Draht* 'žica'; *flaša* = f'laša -e ž /steklenica/, prevzeto iz nem. *Flasche* 'steklenica', kar je nastalo iz pgerm. *flaskō, to pa morda iz *flahtska, kar bi utegnili biti izpeljanka, sorodna z nem. *flechte* 'plesti'; Snoj meni, da če je ta razlaga pravilna, *flaša* prvotno pomeni 'opletena posoda', vendar gotovo ne 'opletena steklenica, pletenka', saj so te začeli izdelovati pozneje; druga možnost je izvajanje pgerm. *flaskō iz ide. *plās-kā 'kamor se kaj naliže', izpeljanke iz baze **pelH-* 'naliti, napolniti' (Sn 127); *flek* = f'le:k -a m /barvna lisa na trtnem listu, nastala zaradi peronospor/, iz nem. *Fleck* 'madež'; *gajba* = 'ga:jba -e ž /zaboj iz lesenih letev, kamor se pri trgatvi meče grozdje/, star. pomen je 'ptičja kletka'; prevzeto iz nekega rom., verjetno istrsko it. izhodišča, prim. na Krku *gaiba* 'kletka', to se je kakor it. *gabbia* 'kletka' razvilo iz lat. *cavea* 'kletka', kar je morda izpeljano iz lat. *cavus* 'votel' (Sn 135, Be I/136); *galicija* = ga'li:cija -e ž /modra galica; vodna raztopina bakrovega sulfata s kristalno vodo, uporabljana zlasti za zatiranje rastlinskih bolezni/, prevzeto in poenostavljeno iz bav. nem. *Galitzenstein* 'galica, galicijski kamen', ker so galico v srednjem veku v srednjo Evropo uvažali iz španske pokrajine Galicija (Sn 136); *gantar* = 'gantar -a m /lesena podloga za sode v kleti/, izposojeno iz bav. avstr. *Ganter*, štaj. n. *Ganter*, *Gantner* 'podstavek za sode', srvn. *kantner* iz lat. *canthērius* 'podstavek, greda' (Be I/138); *gazda* = 'gɔ:zda -e m /lastnik vinograda/, prevzeto (morda prek hrv. *gàzda*, *gàzdarica*) iz madž. *gazda* 'gospodar', kar je izposojeno iz hrv. *gòspod* 'gospod', *gospòda* 'gospoda', tj. 'gospod in gospa' (Sn 138); *gemaj* = ge'maj -a m /trta samorodnica/, verjetno iz nem. *gemein* 'navaden'; *glaž* = g'laž g'laža m /višja steklena posoda za vino z ozkim podolgovatim grlom; steklenica/, prevzeto iz srvnem. *glas* 'steklo, steklen kozarec', iz česar se je razvilo današnje nem. *Glas* v enakih pomenih (Sn 143, Be I/145); *gutedelj* = 'gu:'tę:gļ /'gu:'tę:dļ -gla/-dla m /zgodnja, namizna sorta vinske trte/, iz nem. *Gutedlar*; *hamer* = 'xamer -mra m /kladivo, orodje za tolčenje iz držaja in na njem nasajenega navadno železnega kosa, ki se uporablja pri ožičevanju vinograda/, iz nem. *Hammer* 'kladivo'; *hektar* = 'xęktar -a/xęk'tɔ:ra m /ploščinska mera, 100 a/, prevzeto prek nem. *Hektar* iz frc. *hectare* v enakem pomenu, kar je zloženska iz gr. *hekátón* 'sto' in frc. *are* 'ar' (Sn 167); *humus* = 'xu:mus -a m /1. vrhnja plast tal, ki vsebuje veliko razkrojenih organskih snovi; 2. razkrojene organske snovi, sprstenina/, prevzeto (morda prek nem. *Humus*) iz lat. *humus* 'zemlja', kar je sorodno s praslovan. **zēml'a*, sloven. *zémľja* (Sn 179); *izabela* = iza'bę:la

-e ž /1. samorodna trta z zelo velikimi listi in srednje velikimi rdeče vijoličastimi grozdi; 2. vino iz grozdja te trte/, prevzeto in okrnjeno iz nem. *Isabelentraube*, kar je poimenovano po barvi jagod, nem. *isabell* 'belorumen'; prenos poimenovanja na črno izabelo je drugoten (Sn 190); *kalos* = 'ka:los -a m /rastlinsko tkivo, ki se razvije na ranjeni ploskvi stebela ali veje/, iz lat. *callus* 'žulj' (Ve 326); *kambij* = 'ka:mbj -ja m /rastlinsko tkivo, ki proizvaja celice za prevajanje vode in hranilnih snovi; meznik, tvorno staničje med lubjem in lesom/, iz nlat. *cambium* 'menjava', iz lat. *cambire* 'menjati' (Ve 327); *kanta* = 'kɔ:nta -e ž /kovinska ali plastična posoda z ročajem za grozdje in pretakanje vina/, prevzeto iz srvnem. *kante* 'vrč', kar je verjetno izposojeno iz vlat. *cannāta 'posoda s cevko', izpeljanke iz lat. *canna* 'trst'; beseda je morala prvotno pomeniti *opremljena s cevko iz trsta' (Sn 215, Be II/16); *kefa* = 'kę:fa -e ž /krtača, ščetka za čiščenje soda/, izposojeno iz madž. *kefe* 'krtača', kar je prevzeto iz osman. turš. *kefe* (Be II/28); *kišta* = 'ki:šta -e ž /posoda kvadrataste oblike iz lesa za shranjevanje (vlaganje) trsnih cepljenk/, prevzeto iz nem. *Kiste* 'zaboj, gajba', kar se je razvilo iz stvnem. *kista*, to pa je prek lat. *cista* 'zaboj, skrinja' izposojeno iz gr. *kístē* 'torba, zaboj, skrinja za shranjevanje oblek' (Sn 231, Be II/34); *kompost* = kom'pɔ:st -a m /gnojilo iz preperelih organskih odpadkov in prsti/, prevzeto prek nem. *Kompost* in frc. *compost* iz agl. *compost* v enakem pomenu, kar poleg 'kompost' prvotno in še danes pomeni tudi 'mešanica'; to je posamostaljeno iz stfrc. *compost* 'sestavljeno, mešano, zloženo', kar se je razvilo iz lat. *compōsitus* 'sestavljeno, zloženo', preteklega trpnega deležnika glagola *compōnere* 'sestaviti, zložiti, brati' (Sn 254); *kramp* = k'ramp -a m /orodje s sekalom in konico za kopanje v vinogradu/, prevzeto iz srvnem. *krampe* 'vrsta motike', iz česar se je razvilo današnje bav. nem. *Krampen* 'kramp' (Be II/81); beseda prvotno pomeni 'krempelj' (Sn 268); *kušati* = 'küšati -am nedov. /pokušati, dajati v usta ali piti, jesti majhno količino grozdja za ugotovitev kakovosti zlasti glede na okus in aromo/, splošno slovanska izposojenka iz got. *kausjan* 'pokušati, preizkusiti (hrano)' (Sn 285, Be II/114); *lagev* = 'lagef -va m /sod (ki drži 1000 l in več)/, psl. *lagy, rod. *lag've* je izposojeno iz poznostvn. *lāge poleg stvn. *lāgel* (Ila, srvn. *lāgen*, *lāgel*, bav. avstr. *die Lagen*, kar je prevzeto iz lat. *lagōna*, *lagūna* 'vrsta steklenice' (Be II/119); *lata* = 'lata -e ž /grobo obdelana deska kot pomagalo za napeljevanje vrvi pri označevanju vrst in poti v vinogradu/, prevzeto iz stvnem. *latta* ali srvnem. *latte*, iz česar se je razvilo današnje nem. *Latte* 'letev' (Sn 293, Be II/127); *lukiv* = 'lü:kif -a m /pojedina, pitje po končani trgatvi/, prevzeto iz srvnem. *litkouv* 'pijača po sklenjeni kupčiji', iz česar se je razvilo današnje nem. *Leitkauf* v enakem pomenu, kar je zloženo iz srvnem. *lit* 'žganje' in izpeljanke iz glagola stvnem. *koufen*, nem. *kaufen* 'kupiti'; prvotni pomen je 'žganje ob kupčiji' (Sn 303, Be II 141); *liter* = 'liter -a/-tra m /1. osnovna enota

za merjenje prostornine; 2. steklenica, posoda za to enoto/, prevzeto prek sodobnih evr. jezikov, nem. *Liter* in frc. *litrre* iz srlat. *litra*, kar je izposojeno iz gr. *líttra* 'utežna enota pribl. 360 g' in 'pol mine, 50 drahem', izhodiščno 'italijanski srebrnik, vreden pol mine' (Sn 305, Be II/145); *lojtra* = 'lɔ:jtra -e ž /lesena lestev, na katero se položijo sodi ob pretakanju vina/, prevzeto iz bav. srvnem. *lōiter*, kar ustreza srvnem. *leiter(e)*, nem. *Leiter* 'lestev' (Sn 308, Be II/148); *lucerna* = 'lucerna -e ž /krmna rastlina s trojnati listi in modro vijoličastimi cveti/, prevzeto iz nem. *Luzerne* 'vrsta detelje', kar je prek frc. *luzerne* izposojeno iz provan. *luzerno*; beseda se je razvila iz lat. *lūcerna* 'svetilka' (Sn 311, Be II/154); *masentregar* = 'ma:sɛŋt'rɛ:gar -a m /sorta, ki da veliko pridelka/, iz nem. *Massenträger*; *mošt* = 'mošt -a m /1. sladek sok iz mletega, mečkanega grozdja; 2. sladka ali prevreta pijača iz mletega, mečkanega grozdja/, prevzeto (morda prek srvnem. *most*, nem. *Most* 'vinski mošt, vino iz sadja') iz furl. *most*, it. *mosto*, kar je iz lat. *mustum* 'mlado vino, mošt', posamostaljenega pridevnika *mustus* 'mlad, nov, svež' (Sn 356, Be II/196); *muškat* = 'muškat -a m /1. trta z rumenimi, modrimi ali rdečimi grozdi in muškatnim vonjem; 2. vino iz grozdja te trte/, prevzeto iz it. *moscato*, *mosco* 'mošus', kar se je razvilo iz poznolat. *muscus* 'mošus', to pa prek gr. *móskhos* iz perz. *mušk* 'mošus', izposojenke iz stind. *muskā-* 'modo'; mošus je dišava, ki jo pridobivajo iz spolnih žlez pižmovke in nekaterih drugih sesalcev (Sn 355, 356, Be II/208); *oŋnavati* = oŋ'na:va:tj -am nedov. /odgrinjati; odstranjevati zemljo, ki prekriva trsne cepljenke/, iz nem. *öffnen* 'odpreti'; *oidij* = o'i:dj -ja m /glivična bolezen, ki se kaže kot sivkasta prevleka na zelenih delih trte, pepelasta plesen/, iz nlat. *oidium*, kar je iz gr. *óon* 'jajce' (Ve 498); *peronospora* = pero'nɔ:spora -e ž /glivična bolezen, ki se kaže v obliki peg na listih in plodovih zlasti vinske trte/, iz nlat. *peronospora*, kar je iz gr. (Ve 540); *pik* = 'pi:k -a m /kramp/, izposojeno iz bav. avstr. *Pik*, nvn. *Pike* 'kramp, konica krampa', kar je iz frc. *piqe* 'sulica, kopje' (Be III/35); *pilo* = 'pilo -e ž /orodje z vzporednimi grebeni po površini, ki se uporablja pri delu v vinogradu/, prevzeto iz srvnem. *vīle* 'pila', kar se je razvilo iz stvnem. *fīla*, *fīhala* 'pila' (Sn 443, Be III/36); *pinot* = pi'nɔ: -ja m /1. kakovostno vino, po izvoru iz Francije; 2. vrsta trte, katere oblika grozda spominja na storž/, prevzeto (morda prek it. *pinot*) iz frc. *pineau*, *pinot* v enakem pomenu, kar je izpeljano iz nar. frc. *pine* 'storž' (Sn 444); *pintar* = 'pintar -a m /sodar; izdelovalec, popravljalec sodov/, prevzeto iz bav. srvn. *pinter*, srvn. *binder* 'isto', kar je vršilec k srvn., nvn. *binden* 'vezati' (Be III/37); *preša* = p'reša -e ž /1. stiskalnica; 2. prostor, v katerem se stiska grozdje/, prevzeto iz stvnem. *p(f)ressa*, srvnem. *prässe* (iz česar se je razvilo današnje nem. *Presse*), kar je izposojeno iz vlat. *pressa* 'preša', izpeljanke iz trpnega deležnika *pressus* 'stisnjen' glagola *premere* 'tlačiti, stiskati' (Sn 494, Be III/116); *pucati* = 'pucati -an nedov. /čistiti (vinsko klet)/, iz nem.

putzen 'čistiti'; *pučelj* = 'pučelj pi'čela m /sod/, prevzeto iz srvn. manjš. oblike k *pütsche* 'posoda, sod za slanico' poleg *butze*, *butsche* 'isto', manjš. *bützel*, kar je iz srlat. *bucellus*, manjš. k *butta* 'kupa' (Be II/134); *pušelj* = 'pü:šlj -šla m /šop 25 ali 50 trsnih cepljenk/, prevzeto in prilagojeno iz bav. avstr. nem. *Puschel* 'šopek', čemur ustreza za knjiž. nem. *Büschel* 'šop', kar je manjšalnica od nem. *Busch* 'grm' (Sn 516, Be III/138); *puta* = 'püta -e ž /1. brenta, visoka lesena posoda za grozdje, ki se nosi na hrbtu; 2. posoda, ki se nosi na hrbtu za škropljenje/, prevzeto iz bav. srvnem. *put(t)e* 'posoda, brenta', srvnem. *büt(t)e*, stvnem. *butin(n)a*, kar je izposojeno iz neke rom. predloge; rom. beseda je izpeljana na osnovi klas. lat. *buttis* 'sod' (Sn 517, Be III/139); *rigelj* = 'rigel -gla m /zatič (pri stiskalnici)/, prevzeto iz srvnem. *rigel* 'lesen ali železen zapah, prečni tram', nem. *Riegel* 'zapah', prvotno 'drog, žrd' (Sn 538, Be III/179); *rigolati* = re'gu:latj/re'gu:ltj -an nedov. /rahljati zemljo z globokim prekopavanjem, oranjem/, iz nem. *rigolen* 'rigolati, brazdati'; *rizling* = 'ri:zliŋk -ga m /1. kakovostno belo vino iz grozdja laškega ali renskega rizlinga; 2. vrsta trte, navadno s prilaskom laški (trta z grozdi z drobnimi belimi jagodami, po izvoru iz Francije) ali renski (trta z grozdi s srednje velikimi, rumenkastimi jagodami, po izvoru iz Nemčije), prevzeto iz nem. *Riesling* 'rizling', kar etimološko ni zadovoljivo pojasnjeno (Sn 540; prim. še Be III/184); *rizvanec* = riz'va:nec -nca m /1. trta s srednje velikimi belimi grozdi, ki se goji zlasti v severovzhodni Sloveniji; 2. manj kakovostno belo vino iz grozdja te trte/, trta je križanec med renskim rizlingom in zelenim silvancem, iz česar je umetno narejeno tudi poimenovanje: riz(ling) + (sil)vanec; v nemščini se ta trta imenuje tudi *Rieslaner*, kar je nastalo iz nem. *Riesl(ing)* + (*Silv*)aner (Sn 540, Be III/185); *ru-lender* = 'ru:lɛ:nder -a m /1. kakovostno belo vino, po izvoru iz Francije; 2. vrsta trte/, prevzeto iz nem. *Ruländer* 'modremu burgundcu sorodna vrsta trte in vina', kar je poimenovano po trgovcu Rulandu, ki je l. 1711 to vrsto trte iz Burgundije prinesel na Pfalško; trta in vino sta znana tudi pod imenom *sivi burgundec*; v Franciji ju imenujejo *pinot gris*, kar je prek it. *pino grigio* prevzeto in delno prevedeno v sloven. *sivi pino* (Sn 548, Be III/207); *silvanar* = sil'va:nar -a m /1. trta z manjšimi zelenkastimi grozdi; 2. kakovostno belo vino iz grozdja te trte/, prevzeto in prilagojeno iz nem. *Silvaner* 'silvanec'; ta trta se domnevno imenuje po romunski pokrajini Transilvanija, od koder naj bi izvirala (Sn 567, Be III/235); *sorta* = 'sɔ:rta -e ž /vrsta (trte, grozdja) – splošno; kulturne rastline iste vrste, ki se v določenih lastnostih razlikujejo od drugih kulturnih rastlin iste vrste, zvrst/, prevzeto iz it. *sòrta* 'vrsta, sorta', kar se je prek vlat. *sorta razvilo iz klas. lat. *sors*, rod. *sortis* 'žreb', v trgovskem žargonu tudi 'vrsta blaga ali kvalitete' (Sn 593; Be III/292); *šerati* = 'šerati -an nedov. /spomladi ravnati zemljo v vinogradu/, verjetno iz nem. *scheren* 'striči'; *šavfla* = 'šɔ:fla -e ž /orodje s ploskim

trikotnim listom in dolgim ročajem za metanje zemlje; lopata/, iz nem. *Schaufel* 'lopata'; *škaf* = š'kaf -a ž /manjša, nizka, lesena ali plastična posoda z dvema ušesoma, kamor se pri trgatvi meče grozdje/, prevzeto iz srvnem. *schaf* (iz česar se je razvilo današnje nem. *Schaff* 'škaf' in 'omara, regal'), stvnem. *sca(p)f* 'škaf', kar etimološko ni zadovoljivo pojasnjeno, morda izposojeno iz lat. *scaphium* 'posoda, skodelica', kar je izpeljano iz *scapha* 'drevak, kanu', to pa je prevzeto iz gr. *skáphē* 'posoda, skleda, korito, čoln' (Sn 635); *šlavh* = š'la:ux -a m /plastična ali gumijasta cev za vlačenje vina iz soda/, iz nem. *Schlauch* 'gumijasta cev'; *šmarnica* = š'marnica -e ž /1. samorodna trta z velikimi listi in zlato rumenimi grozdi z zelo gostimi jagodami; 2. vino iz grozdja te trte; trta je dobila ime³ po cvetici šmarnici, saj vonj cvetočih šmarnic oddajata tako grozdje kot vino; ljudsko rastlinsko ime za cvetico *Convallario maialis* je kalkirano, izpeljano iz *šmaren* 'nanašajoč se na sv. Marijo', ker cvetejo maja, ki je Mariji posvečen mesec; šmaren je iz *šmarijin*, kar je sklopljeno iz *š(ent) *Marijin* 'od sv. Marije' (Sn 639); *špaga* = š'pa:ga -e ž /vrv za označevanje poti ali vrste v vinogradu/, prevzeto (morda prek nem. *Spagat*) iz it. *spago* 'vrvica', kar se je razvilo iz poznolat. *spacus* 'vrvica' (Sn 641); *šparon* = špa'rɔ:n -a m /po obrezovanju preostali del mladike, rodni les, navadno s pet do deset očesi, ki se priveže ali pusti prost; na pet do deset očes obrezana trta, navadno gojena v loku/, prevzeto iz furl. *spiròn* 'obrezana trtna mladika' (*spironâ* 'obrezati rastlino pri tleh tako, da ostane le malo vej in očes'), kar je različica od *piròn* 'obrezana trtna mladika', to pa je metonimično rabljena beseda furl. *piròn* 'vilice' (Sn 642); *špricati* = šp'ricati -an nedov. /škropiti, brizgati/, prevzeto iz nem. *spritzen* 'brizgati', kar se je razvilo iz srvnem. *sprützen* 'brizgati' (Sn 644); *štekat* = š'te:kat -an nedov. /količiti/, verjetno iz nem. *stecken* 'vtikati, vtakniti'; *štih* = š'tix -a m /orodje s ploskim štirikotnim listom in dolgim držajem za kopanje/, iz nem. *Stich* 'vbod'; *štihati* = š'tixati -an nedov. /z lopato rezati in obračati zemljo/, prevzeto iz nem. *stechen* 'sekati rušo, prekopavati zemljo', prvotno 'bosti, zbadati', in v samoglasniku prirejeno po sloven. *štih*, kar je izposojeno iz sorodne nemške predloge; nemška beseda se je razvila iz stvnem. *stehhan* 'bosti' (Sn 646); *štingelj* = š'tingl -gla m /grozdni pecelj/, iz nem. *Stengel* 'pecelj'; *štopelj* = š'tɔpl -a m /okrogel, navadno na zgornjem koncu nekoliko širši plutovinast predmet za mašenje steklenic/, iz nem. *Stöpsel* 'zamašek'; *štucati* = š'tucati -an nedov. /vršičkati, odstranjevati rastlinam vršičke, zalistne poganjke, da bolje cvetijo ali rodijo/, iz nem. *stutzen* 'pristriči, skrajšati'; *tabrh* = 'tabrx -a /delo v vinogradu, ki ga opravlja najet delavec, plačan na dan; dnina; iz nem. *Tagwerk* 'dnevno delo', zgod. 'dnina';

tanin = ta'ni:n -a m /organska snov trpkega okusa, ki se pred prvo uporabo soda po posebnem postopku izloči iz lesa, čreslovina/, prevzeto (morda prek nem. *Tannin*) iz frc. *tan(n)in*, izpeljanke iz *tan* v enakem pomenu, kar je tvorjeno iz frc. *tanner* 'strojiti' (Sn 655); *trahtar* = t'raxtar -a m /lijak za polnjenje steklenic/, iz nem. *Trichter* 'lijak'; *traminec* = tra'mi:nec -nca m /1. trta z majhnimi rdečimi ali rumenimi grozdi, po izvoru iz okolice Tramina na Južnem Tirolskem; 2. vino iz grozdja te trte/, prevzeto in prilagojeno iz nem. *Traminer* v enakem pomenu, kar je izpeljanka iz krajevnega imena *Tramin* na južnem Tirolskem (Sn 678); *tretati* = t're:tati -an nedov. /mastiti, z nogami mečkati grozdje/, verjetno iz nem. *treten* 'stopati'; *trs* = 'tɾ:s -a m /1. posamezna rastlina vinske trte; 2. kulturna rastlina, ki se goji zaradi grozdja, vina/, verjetno prevzeto iz srlat. *tirsus*, *trismus*, *tressus* 'palica, kocen', kar je iz gr. *thýrsos* 'steblo, pecelj' (Sn 688); *u-negelj* = 'u:nɛ:gl -gla m /žebelj, s katerim se pritrdi žica k lesenemu steburu/, iz nem. *Nagel* 'žebelj'; *vaga* = 'vɔ:ga -e ž /1. kratek drog pri stiskalnici; 2. kamen pri vretenu; 3. priprava za merjenje sladkosti mošta/, prevzeto iz srvnem. *wāge*, iz česar se je razvilo današnje nem. *Waage* 'tehtnica' (Sn 703); *vajnštajn* = 'vajnš'tajn -a m /usedlina, ki se nabira na notranji strani soda; vinski kamen/, iz nem. *Weinstein* 'vinski kamen'; *velb* = 'vɛ:lp 'vɛ:lba m /obok v vinski kleti/, prevzeto iz nem. *Gewölbe* v narečni avstr. izreki *gwelb*, kar je izpeljano iz nem. *wölben*, stvnem. *welben* 'bočiti' (Sn 709); *vincerl* = 'vi:ncrl -crla m /viničar; najemnik vinograda/, prevzeto in prilagojeno iz srvnem. *winzer*, nem. *Winzer* 'vinogradnik, viničar', kar je iz stvnem. *wīnzuril*, kar je izposojeno in prilagojeno iz lat. *vīnitor* 'vinogradnik', izpeljanke iz lat. *vīnum* 'vino' (Sn 719); *vino* = 'vi:no -a s /alkoholna pijača iz soka grozdja po alkoholnem vrenju/, pslovan. ali slovan. *vino je verjetno prevzeto iz lat. *vīnum* 'vino', od koder je prevzeto tudi stvnem. *wīn*, nem. *Wein*, agl. *wine*, got. *wein* 'vino' (Sn 719); *virt* = 'virt -a m /lastnik vinograda/, iz nem. *Wirt*; *žmah* = ž'max -a m /okus (vina)/, izposojeno iz srvnem. *smach* 'okus', kar je sorodno z besedotvornim izhodiščem za današnje nem. *Geschmack* 'okus' (Sn 764); *žmek* = ž'mek -a m /lesena matica, pretaknjena skozi luknjo v tramu na vrhu stiskalnice/, verjetno iz nem. dial. *schneck* = *Schnecke* (Pl II/ 970); *žnora* = ž'nü:ra -e ž /vrvica za privezovanje trte h kolu/, prevzeto iz srvnem. *snour* 'vrvica, vez', iz česar se je razvilo današnje nem. *Schnur* v enakem pomenu (Sn 765); *žveplo* = ž'veplo -a s /krhka nekovina živo rumene barve za razkuževanje sodov/, prevzeto iz bav. stvnem. *swēpal, kar ustreza stvnem. *swēbal*, srvnem. *swēbel*, danes bav. nem. *Schwebel*, knjiž. nem. *Schwefel*; nem. beseda je v neki nepojasneni zvezi z lat. *sulphur* 'žveplo' (Sn 768).

3 To vrsto trte naj bi za šmarnico krstil dr. Ivan Geršak (1838–1911), pesnik, politik, ekonomski teoretik in ustanovitelj ormoškega vinorejsekega društva (Žmavc, 1925, 2).

Med prevzetimi besedami je ena (*lagev*) praslovan-ska izposojenka, in sicer germanskega izvora, prevzeta iz latinščine, iz latinščine prevzeta je tudi praslovanska ali slovanska izposojenka *vino*. Nekaj besed je izposojenih iz stvnem. in srvnem. jezika: *lata*; *glaž*, *kramp*, *lojtra*, *pilo*, *pintar*, *rigelj*, *vaga*, *žmah*, *žnora*, največ pa je mlajših nemških izposojenk: *bint* 'vejalnik', *burgunder*, *cange* 'klešče', *cvenga* 'podvalek, zagozda', *drot* 'žica', *flaša*, *flek* 'madež', *galicija*, *gutedelj*, *hamer* 'kla-divo', *izabela*, *masentregar*, *ofnavati* 'odgrinjati', *pucati*, *pušelj*, *rigolati*, *rizling*, *silvanec*, *šerati* 'ravnavati', *šavfla* 'lopata', *šlavh* 'plastična ali gumijasta cev', *špricati*, *stekati* 'količiti', *štih*, *štihati*, *štinkelj* 'pecelj', *štopelj*, *štucati* 'vršičkati', *tabrh* 'dnina', *trahtar* 'lijak', *traminec*, *tretati* 'mastiti', *negelj* 'žebelj', *vajnštajn* 'vinski kamen', *velb*, *virt*, *žmek* 'lesena matica'.

Med romanskimi izposojenkami, npr. *bersa*, *brajda*, *gajba*, *kalus*, *kambij*, *sorta*, *šparon*, je tudi nekaj v latinščini navadnih grških izposojenk, npr. *oidij*, *peronospora*, *trs*, ter ena orientalska (*muškat*), ki je prek gr. in lat. prešla v italijanščino in prek slovenskega knjižnega jezika v panonsko leksiko. Največ romanizmov, zlasti latinskih in nekaterih v latinščini navadnih grških izposojenk, je bilo sprejetih prek nemščine, in to že v najstarejšem času (stvnem. in srvnem. faza): *kišta*, *preša*; *burkla*, *gantar*, *kanta*, *mošt*, *pučelj*, *puta*, *škaf*, *vincerl*, drugi so mlajši: *humus*, *cuker*, *liter*, *špaga*, *žveplo*. V mlajšem obdobju so se jim pridružile tudi francoske izposojenke: *hektar*, *pik*, *pinot*, *tanin*. Najti je moč še eno madžarsko izposojenko (*beteg* 'trtna/ bolezen'), eno prek madžarščine sprejeto iz turščine (*kefa* 'krtača, ščetka') in eno prek hrvaščine sprejeto iz madžarščine (*gazda* 'gospodar, lastnik').

Nekatere izmed teh besed so sprejete v knjižni jezik kot stilno nezaznamovane, npr.: *ar*, *brajda*, *gajba*, *hektar*, *izabela*, *kompost*, *kramp*, *lata*, *liter*, *lucerna*, *mošt*, *muškat*, *pila*, *škaf*, *šmarnica*, *traminec*, *vino*, pogovorne: *flaša* 'steklenica', *preša* 'stiskalnica', nižje pogovorne: *glaz* 'kozarec', *kišta* 'zaboj', *lojtra* 'lestev', *rigelj* 'zapah', *špaga* 'vrvica', *špricati* 'škropiti', *velb* 'obok v vinski kleti', *žnora* 'vrvica' ali narečne: *pušelj* 'šop', *tabrh* 'delo v vinogradu, ki ga opravlja najet delavec, plačan na dan; dnina'; narečne vzhodne: *beteg* 'bolezen', *gantar* 'lesena podloga za sode v kleti', *lagev* 'sod', *preša* 'prostor, v katerem se stiska grozdje', *puta* 'brenta'; narečne vzhodnoštajerske: *obrajda* 'brajda', *žmek* 'lesena matica, pre-taknjena skozi luknjo v tramu na vrhu stiskalnice'. Devet besed ima terminološki kvalifikator agr.: *bersa* 'plesen na vinu', *kalus* 'rastlinsko tkivo, ki se razvije na ranjeni ploskvi stebela ali veje', *humus* 'razkrojene organske snovi, sprstenina', *oidij* 'glivična bolezen, ki se kaže kot

sivkasta prevleka na zelenih delih rastline, pepelasta plesen', *peronospora* 'glivična bolezen, ki se kaže v obliki peg na listih in plodovih vinske trte', *rigolati* 'rahljati zemljo z (zelo) globokim prekopavanjem, oran-jem', *rizvanec* 'trta s srednje velikimi belimi grozdi, ki se goji zlasti v severovzhodni Sloveniji', *šparon* 'po obrezovanju preostali del mladike, navadno s pet do deset očesi, ki se priveže ali pusti prost', ena bot.: *kambij* 'tkivo, ki proizvaja celice za prevajanje vode in hranilnih snovi', in ena kem.: *tanin* 'organska snov trp-kega okusa, ki se uporablja zlasti za strojenje, čreslo-vina'. Ena beseda ima časovno-frekvenčni kvalifikator: *bersa* star. 'slabo, pokvarjeno vino', druge pa živijo samo v narečju: *bint*, *cange*, *cvenga*, *drot*, *flek*, *gemaj*, *gutedelj*, *hamer*, *kefa*, *masentregar*, *pintar*, *pucati*, *šerati*, *šavfla*, *šlavh*, *stekati*, *štinkelj*, *štopelj*, *trahtar*, *tretati*, *negelj*, *vajnštajn*, *virt*, *žmah*.

Pri besedah *burkla*, *pik*, *pinot*, *štih*, *trs*, *vincerl* v SSKJ ni izkazan pomen, kot je izpričan v narečju, narečne besede *galicija*, *kušati*, *rulender*, *silvanar* pa v SSKJ najdemo pod gesli: *galica* (s kvalifikatorjem kem.), *po-kušati*, *ruandec*, *silvanec* (s kvalifikatorjem agr.).

SLOVENSKE TVORJENKE IZ PREVZETEGA KORENA

Da so prevzete besede v govoru postale enakopravni del narečnega besedja, priča tvorjenje novih besed iz prevzetih podstav, ki se jim dodajajo slovenska narečna obrazila, in to zlasti samostalniške in glagolske pripone ter glagolske predpone (prim. Rajh, 2004, 200).⁴

Med samostalniškimi tvorjenkami je največ navadnih izglagolskih in izsamostalniških izpeljank. Izglagolske izpeljanke s priponskimi obrazili -ač in -ar pomenijo vršilca dejanja: *re'gu:lač* -a m /rigolač; kdor rigola, tj. rahlja zemljo z (zelo) globokim prekopavanjem, oran-jem/, ← nem. *rigolen* 'rigolati, brazdati'; *tre'to:č* -a m /tretač; kdor treta, tj. masti, z nogami mečka grozdje/, ← nem. *treten* 'stopati, hoditi po'; *p're:šar* -a m /prešar; kdor preša, tj. stiska grozdje, da se izloči tekočina/, ← nem. *pressen* 'stiskati, stisniti', s priponskimi obrazili -ač, -ar in -arica predmet ali orodje kot vršilnik: *š'to:nfač* -a m /štanfač; na koncu odebeljen drok, ki se uporablja za teptanje/, ← nem. *stampfen* 'teptati'; *vaxtar* -a m /količek za označevanje sadilnega mesta/, ← nem. *achten* 'paziti na'; *š'ti:xarica* -e ž /lopata za rezanje in obračanje zemlje/, ← nem. *stechen* 'sekati rušo, prekopavati zem-ljo'; priponsko obrazilo -ar označuje rezultat dejanja: *šp'ricar* -a m /vino z mineralno vodo, brizganec/, ← nem. *spritzen* 'brizgati', priponsko obrazilo -anje pa de-janje: *p're:šaje* -a s /glagolnik od prešati/, *re'gu:laže* -a s /glagolnik od rigolati/, *žegnaže* -a s /blagoslavljanje (vi-na v cerkvi)/.

4 Slovenskih tvorjenk iz prevzetih besed ali njihovih delov nimamo za prevzete (Toporišič, 1992, 218).

Izsamostalniške izpeljanke s priponskim obrazilom *-ar* pomenijo opravkarja: *fi'na:ncar -a m* /uslužbenec finančnega urada, ki je preverjal količino mošta in vinogradnika na osnovi ugotovljene količine obdavčil/, ← nem. *Finanzen*, frc. *finances* 'finance' je iz srlat. *financia* 'plačilo (davka, jamstva, globe, odkupnine)', to pa je izpeljanka iz srlat. *finare* 'plačati globo ali odkupnino in s tem končati spor' (Sn 126); *'pūtar -a m* /putar, brentač; kdor nosi brento (puto)/; *š'kɔ:far -a m* /škafar; kdor v manjših, nizkih, lesenih ali plastičnih posodah (škafih) nosi grozdje z voza na prešo/, s priponskim obrazilom *-enka* pa opravljalnik: *š'ti:jenka -e ž* /orodje s ploskim štirikotnim listom in dolgim držajem za kopanje/, ← nem. *Stiel* 'ročaj'.

Modifikacijske izsamostalniške izpeljanke s priponskim obrazilom *-ica* pomenijo: (a) ženski par poimenovanemu moškemu: *'mɔštarca -e ž* /ženska, ki je nosila mošt iz preše v klet/; (b) manjšalnost: *'kupica -e ž* /kozarec za pokušanje vina in kozarec sploh/, ← manjšalnica od *kupa*, kar je prevzeto iz neke rom., morda balkanskoromanske predloge, sorodne z it. *coppa* 'kupa', kar se je razvilo iz poznolat. *cuppa* 'kozarec', kar je verjetno v zvezi s klas. lat. *cūppa* '(lesena) kad', vendar to ni dokončno pojasnjeno (Sn 284, Be II/111); *'šɔ:pica -e ž* /svitek ržene slame za vezanje trsa/, ← manjšalnica od *šop*, kar je prevzeto iz nem. *Schopf* 'šop (las), čop', kar je enako z got. *skuft* in stnord. *skopt* v enakem pomenu; germ. besedna družina etimološko ni pojasnjena (Sn 641); *'žɔ:gica -e ž* /orodje z nazobčanim listom za žaganje/, ← manjšalnica od *žaga*, kar je prevzeto iz stvnem. *saga* 'žaga'; germ. beseda je izpeljana iz ide. korena **sek-* 'sekati, rezati, obdelovati z ostrim predmetom' (Sn 756); manjšalnost se izraža tudi s piponskima obraziloma *-ič*: *lag'vič -a m* in *-ek*: *lag'viček*

-a m /manjši sod, ki drži več kot 25 l/, priponsko obrazilo *-je* pa označuje skupna imena: *tr:sje -a s* /več trsov, trsi/.

Med glagolskimi tvorjenkami so opazne: (a) navadne izsamostalniške izpeljanke, tvorjene s slovenskimi glagolskimi priponami in *-ti*: *'cukratj -an nedov.* /dodajati sladkor moštu; dosladiti/; *'fɔ:rbatj -an nedov.* /grozdje dobivati barvo/, ← *barva* je prevzeto v 19. stol. prek češ. *barva* iz srvnem. *varwe*, nem. *Farbe* v enakem pomenu; starejša, že v 16. stol. izpričana neposredna izposojenka iz iste nem. predloge je sloven. *fârba*, v 18. stol. pisano tudi *barba* (Sn 25–26, Be I/12); *'kɛ:fatj -an nedov.* /čistiti sode s krtačo, krtačiti/; *'šɔ:latj -an nedov.* /šolati vino, z določenimi postopki usmerjati naravne biokemične procese pri zorenju mošta v vino/, ← iz srvnem. *schoule* 'šola', kar je izposojeno iz vlat. *scōla*, kar ustreza klas. lat. *schola* 'šola, nauk' in 'učena razprava', je prevzeto sloven. *šola*; lat. beseda je izposojena iz gr. *skholê*, kar prvenstveno pomeni 'prosti čas, počitek', drugotno tudi 'kar kdo dela v prostem času, predavanje, učen pogovor, šola' (Sn 641); *žvep'ɔ:tj -an nedov.* /razkuževati sode z žveplovim dimom/; *fla'si:ratj -an nedov.* /ustekleničevati, dajati, spravljati vino v steklenice/; (b) sestavljenke⁵ z enomorfemskimi predponskimi obrazili: *pog'li:xatj -an dov.* /narediti tla v vinogradu ravna/, ← nem. *gleichen* 'biti enak, podoben'; *pope'dinatj -an dov.* /oskrbeti trs/, ← nem. *bedienen* 'streči'; *presor'ti:ratj -an dov.* /ločiti dobre in slabe sadike trsov/, ← nem. *sortieren* 'sortirati, prebirati'; *preš'tixatj -an dov.* /z lopato prerahljati, obrniti zemljo v vinogradu/, ← nem. *stechen* 'sekati rušo, prekopavati zemljo'; *s'pucatj -an dov.* /odstraniti umazanijo iz soda/, ← nem. *putzen* 'čistiti'.

LOANWORDS IN THE VITICULTURAL VOCABULARY OF PRLEKIJA

Mihaela KOLETNIK

Faculty of Education, University of Maribor, SI-2000 Maribor, Slomškov trg 15

e-mail: mihaela.koletnik@guest.arnes.si

SUMMARY

The paper presents loanwords among the dialectal viticultural terms of the Gomila and Spodnja Kapla idioms of the Prlekija region, which belong to the Pannonian dialectal group.

By means of a questionnaire set up by Rada Cossutta on the basis of the Italian Linguistic Atlas (ALI), the Historical-Linguistic-Ethnographical Atlas of Friuli-Venezia Giulia (ASLEF) and her own questions (Chapter 3, questions no. 457–583), with the help of our own questions and gathered graphic material, as well as from narrations in dialect by our informants we have gathered 549 viticultural terms, with 454 (82,7%) of them of Slavic origin and 95 (17,3%) originating in other linguistic systems.

5 Tako Vidovič Muha (1988, 21–24). Po Toporišiču (2000, 214) so to glagolske izpeljanke iz glagolov s predlogi ali členki.

An ancient Slavic loanword of German origin adopted from Latin is *lagev*; another ancient Slavic or Slavic loanword of Latin origin is *vino*. Some terms were adopted from the Old and Middle High German, for instance *lata*, *pintar*, *rigelj*, *vaga*, *žmah*, though most loanwords of Germanic origin came from the New High German, such as *burgundec*, *cvenga* ('podvalek, zagozda'), *rigolati*, *rizling*, *špricati*, *štekat* ('količiti'), *štingl* ('pecelj, stem), *štucati* ('vršičkati'), *tretati* ('mastiti'), *žmek* (a wooden nut of a press).

Among the loanwords of Romance origin, e.g., *brajda*, *gajba*, *kalus*, *kambij*, *sorta*, there are also some words of Greek origin adopted by the Latin language, for instance *oidij*, *peronospora*, *trs*. The greatest number of Romance words, especially of Latin origin or adopted by the Latin from the Greek, came into the *Prlekija* idioms via the German language in its earliest period (the Old and Middle High German phases): *kišta*, *preša*, *gantar*, *mošt*, *pučel*, *puta*, *škač*, *vincar*, though there are still some of these that were adopted much later, for example *humus*, *liter*, *žveplo*. In the more recent periods, French loanwords were adopted, too: *pinot*, *sauvignon/sovinjon*, *tanin*.

Some of the loanwords entered the vocabulary of the literary language as words without any stylistic connotation: *brajda*, *gajba*, *mošt*, *vino*, some have been termed informal *cuker* ('sladkor'), *preša* ('stiskalnica'); others colloquial: *flaša* ('steklenica'), *rigelj* ('zapah'), *špricati* ('škropiti'); or dialectal *pušelj* ('šop'), *tabrh* ('dnina'), present in the Eastern Slovene dialects: *gantar* ('a wooden underlay beneath the barrels in the cellar'), *lagev* ('sod'), *preša* ('room designated for pressing the grapes'), *puta* ('brenta'), or only in the Eastern Styrian dialects: *obrajda* ('brajda'), *žmek* ('a wooden nut of a press').

Nine of the words possess an agricultural qualifier, e.g. *bersa* ('mould growing on wine'), *peronospora* ('a fungus disease attacking grape leaves and fruit in the form of spots'), *rigolati* ('to plow with deep furrows, for the purpose of loosening the land to a greater depth than usual'), *rizvanec* ('a vine with medium-size white grapes grown especially in northeastern Slovenia'), *šparon* ('the part of the shoot tissue left free or tied up after the pruning, usually with 5 to 10 eyes'). There is also one with a botanical qualifier: *kambij* ('tissue producing cells for conducting water and nutrients'), and one with a chemical qualifier: *tanin* ('astringent compounds used in manufacturing leather'), while others are only used in dialect, for instance *cvenga*, *gutedel*, *masntregar*, *pintar*, *štekat*, *štingl*, *tretati*, *vajnštajn*. The words *burkla*, *pik*, *pinot*, *štih*, *trs* and *vincar* appear in the dialect with a different meaning from that described in the Dictionary of Slovene Literary Language.

Key words: dialectology, Pannonian dialectal group, dialect of *Prlekija*, viticultural terminology, loanwords

LITERATURA

- Bernjak, E. (1995):** Madžarsko-slovenski in Slovensko-madžarski slovar. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Bezljaj, F. (1965):** Nemške izposojenke. V: Vurnik, F.: Jezikovni pogovori I. Ljubljana, Cankarjeva založba, 196–208.
- Bezljaj, F. (1967):** Eseji o slovenskem jeziku. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Bezljaj, F. (2003):** Zbrani jezikoslovni spisi I, II. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Bunderl Rus, N. (1994):** Vodnik po slovenskih vinorodnih okoliših. Ljubljana, Založba Grad.
- Cossutta, R. (2002):** Poljedelsko in vinogradniško izrazje v slovenski Istri. Koper, Založba Annales.
- Debenjak, D. et al. (1993):** Veliki nemško-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.
- ESSJ (1976–1982–1995–) – Bezljaj, F.:** Etimološki slovar slovenskega jezika I–II–III–. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Grad, A. (1990):** Francosko-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.
- Fajhtinger, T. (2003):** Razvoj vinogradništva v Jeruzalemskih gorah od 12. do konca 19. stoletja s posebnim ozirom na ljutomersko območje. Diplomsko delo. Maribor, Pedagoška fakulteta.
- Jurančič, J. (1966):** O leksiki v panonskih govorih. V: Borko, B.: Panonski zbornik. Murska Sobota, Pomurska založba, 31–41.
- Koletnik, M. (1996):** Vinogradniška terminologija na Gomili pri Kogu. V: Jesenšek, M, Vrbnjak, V.: Borkov zbornik. Zbirka Piramida. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 91–104.
- Koletnik, M. (2004):** Ledinska imena v Rogašovcih. V: Jesenšek, M.: Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – slovenska zemljepisna imena. Maribor, Društvo Pleteršnikova domačija, Slavistično društvo Slovenije, 181–193.
- Pleteršnik, M. (1894):** Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, Knezoškofijstvo.
- Rajh, B. (2004):** Besedno prevzemanje iz nemščine v severovzhodnoprleški govor. Annales, Series historia et sociologia, 14, 2004, 1. Koper, 195–202.

Safran, N. (2004): Vinogradniško besedje na Kapelskem Vrh. Diplomsko delo. Maribor, Pedagoška fakulteta.

Snoj, M. (1997): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.

SSKJ (1995) – Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Vidovič-Muha, A. (1988): Slovensko skladiščno besedotvorje ob primerih zložen. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Vidovič-Muha, A. (2000): Slovensko leksikalno pomenoslovje. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Zorko, Z. (1996): Govor Gomile pri Kogu, rojstnega kraja Božidarja Borka. Borkov zbornik. Zbirka Piramida. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 78–90.

Zupanič, I. (1969): Zgodovina vinogradništva Slovenskih goric. Maribor, Založba Obzorja.

Toporišič, J. (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Toporišič, J. (2000): Slovenska slovnica. Maribor, Založba Obzorja.

Verbinc, F. (1979): Slovar tujk. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Žmavc, A. (1925): Vinarstvo. Maribor.

original scientific article
received: 2005-11-20

UDC 811.135'373.22'373.6(497.5 Istra)

ISTRORUMUNJSKE ETIMOLOGIJE IV.: MIKONIMI

Goran FILIPI

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Puli, HR-52100 Pula, Ivana Matečića Ronjgova 1
Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za jezikoslovne študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: goran.filipi@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V članku so predstavljeni mikonimi v istroromunskih govorih, ki smo jih zapisali na terenu v času zbiranja gradiva za IrLA, pa tudi kasneje. O mikonimih je zelo malo objavljenih del, pa tudi slovarji, s katerimi razpolagamo, vsebujeje zelo majhno število tovrstnih besed. Problem je tudi v tem, da se ljudje v istroromunskih krajih slabo spoznajo na gobe, zato so v članku mogoče napačne identifikacije nazivov.

Ključne besede: istroromunščina, mikonimi, dialektologija, etimologija

ETIMOLOGIE ISTRORUMENE IV: MICONIMI

SINTESI

L'articolo si concentra sui miconimi nelle parlate istro-rumene, registrati sul campo durante la raccolta di materiale per l'IrLA, ma anche in seguito. Sono poche le pubblicazioni sui miconimi, come anche i dizionari a disposizione ne contengono un numero esiguo. Il problema consiste anche nel fatto che gli abitanti delle zone istrorumene non conoscono bene i funghi, e quindi nell'articolo ci sono possibili errori nell'identificazione dei nomi.

Parole chiave: istrorumeno, miconimi, dialettologia, etimologia

UVOD

Za istrorumunjske oblike koje smo sami zabilježili služimo se grafijom koju smo sastavili za IrLA. Riječ je o prilagođenoj hrvatskoj latinici kojoj su dodani grafemi koji izražavaju istrorumunjske posebne glasove:

ǎ – stražnje muklo a

ε – jako otvoreno e

ə – poluglas, čuje se između v i r u hrvatskoj riječi *vrt* – odgovara rumunjskome ă

č – jako umekšano č

š – umekšano š

ž – umekšano ž

z – početni glas u tal. *zelo*

ǵ – glas između hrvatskoga *dž* i *đ*

ɣ – velarni zvučni frikativ, kao u španjolskom *lago*

l̥ – hrvatsko *lj*

ń – hrvatsko *nj*

Naglasak u ir. riječima bilježimo podcrtavanjem naglašenoga vokala, osim a koje je uvijek naglašeno.

Ir. oblici navode se u jednini bez člana, čemu slijede nastavci za određeni član (*-u* ili *-a*), za množinu (*-o*, *-e*, *-č*, ...), za množinu s određenim članom (*-i*, *-ele* ili *-irle*) i na kraju odrednica roda (*m.*, *ž.* ili *bg.*).

Čakavske oblike koje smo sami zabilježili pišemo istom grafijom, a naglasak bilježimo kako je to uobičajeno u hrvatskoj dijalektološkoj literaturi, dok sve oblike iz literature vjerno prenosimo prema izvorniku.

U radu smo koristili sljedeće kratice:

bilj. – bilješka

bg. – srednji rod rumunjskoga tipa

čak. – čakavski

češ. – češki

hrv. – hrvatski

imlet. – istromletački

ir. – istrorumunjski

istr. – istriotski

juž. s. – južna sela (Šušnjevica, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli, Kostrčanu)

lang. – langobardski

lat. – latinski

m. – muški rod

mlet. – mletački

neodr. – neodređeni

njem. – njemački

odr. – određeni

prslav. – praslavenski

rum. – rumunjski

rus. – ruski

usp. – usporedi

v. – vidi

ž. – ženski rod

1. Gljiva – opći naziv (fungus)

U Žejanama, Letaju i Zankovcima kažu *γuba*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Šušnjevici *gubε*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Letaju, Mihelima, Kostrčanu i Zankovcima *guba*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Jesenoviku, Brdu, Trkovcima *pečurka*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Novoj Vasi *pečurke*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Škabićima *pečurva*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Oblici tipa *pečurka* posuđeni su iz čakavskih govora: npr. u Čepiću *pečurva* (IrLA, 1884), Svetvinčentu i Čabrunićima *pečurka*, u Ližnjanu *pečurka* (ILA, 1884), u Pićnu *pičurva* (PI, 83), u Labinu *pecurba* (RLG, 159), u Brusju na Hvaru *pečurva* (ČL, 788), u Salima na Dugom otoku *pečurga* (RGS, 243); s nepreciznim ili drugim značenjem u Orbančićima *pečurka* "certain mushroom" (ČDO, 515), u Korlevićima *pečurka* "champignon, agaricus campestris"¹ (ID, 198); od izvedenice na *-jur* + *-ka* od prslav. **pekti* (SKOK II, 628, s. v. *pečići*).

Cantemir navodi *pečūrche*, *-e* (Tlr, 175).

Oblici tipa *guba* također su slavenskoga podrijetla < prslav. **goba* (SES, 146, s. v. *goba*). U čakavskim rječnicima kojima se služimo ne nalazimo srodnih oblika. U SKOK I, 628) i ARJ III (484), s. v. *gūba* ne navode se primjeri iz čakavskih govora. Mi oblik nalazimo samo u čakavskim repertoarima za čakavske govore sjevernoga Jadrana: u Vodicama *gūba* (ID, 174), u Novom Vinodolskom *gūba* "gljiva na deblu drveta" (RČGNV, 75), u Rukavcu *gūba* "gljiva, vrganj", na Cresu *gūba* "gljiva koja raste na hrastovima *Fomes robustus*" (BBT, 125).²

Pušcariu ima *gubε* (Slr, 311), Cantemir *gūbe*, *-e* (Tlr, 167), Kovačec za Žejane *γūba*, *-e* (IrHR, 87).

2. *Agaricus campestris* / *Psalliota campestris* / *Pratella campestris* (livadarka / rudnjača)

U Šušnjevici smo zapisali *gončār*, *-u*, *-o*, *-i* m, u Novoj Vasi, Jesenoviku, Letaju i Brdu *gončār*, *-u*, *-o*, *-i* m, u Trkovcima *gunčār*, *-u*, *-o*, *-i* m, u Škabićima *kunčār*, *-u*, *-o*, *-i* m i *kunčār*, *-u*, *-e*, *-ele* bg, u Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu *kunčarič*, *-u*, *-o*, *-i* m.

Ne nalazimo paralela ni u ir. ni u čak. repertoarima pa je pitanje postanja ovoga naziva najbolje ostaviti otvorenim.

3. *Agaricus geotropus* / *Clitocybe geotropa* (marintinčica / (velika) livka)

U Žejanama, Jesenoviku, Letaju, Brdu, Škabićima, Trkovcima, Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu za tu gljivu

1 L'idioma ciacavo invece riporta i tre agarici (sc. *Agaricus arvensis*, *campestris* et *macroscopus*) come *gřkalj*, *kostiš*, *kračŭn* o *pečūrka* (podebljanje naše). (MI, 286).

2 Usp. i *gūbina* "vrsta gljive" (PI, 39).

kažu *martinčica*, -a, -e, -ele ž, u Šušnjevici *martincice*, -a, -e, -ele ž, u Novoj Vasi *martinčice*, -a, -e, -ele ž.

U istrorumunjskim repertoarima ne nalazimo srodnih naziva za ovu gljivu. Posuđenica iz čakavskoga: npr. u Brgudu i Čepiću *martinčica* (IrLA, 1894), u Svetvinčentu i Čabrunićima *martinčitsa* (ILA, 1894), u Rukavcu *martinčica* "vrsta jestive gljive" (RČGR, 154), u Korlevićima *martinčica* "neka jestiva gljiva" (ID, 190) – izvedenice od muškog imena *Martin*. Ime je dobila jer se pojavljuje o sv. Martinu (11. studenoga).³

4. *Agrocybe aegerita* / *Pholiota aegerita* / *Pholiota cylindracea* (jablanovača / topolovka)

U Šušnjevici kažu *guba de topole*, u Novoj Vasi *topolovke*, -a, -e, -ele ž, u Letaju *topolovka*, -a, -e, -ele ž.

U repertoarima za čak. i ir. ne nalazimo sličnih oblika. Oblici tipa *topolovka* preuzeti su iz čakavskih govora gdje je riječ o izvedenicama od npr. *topol* (RLG, 234); *topòl* (PI, 119) < prslav. *topolb (SES, 675).

Sintagma *guba de topole* nastala je in loco, unutar ir. govora: Istrorumunji imaju u svom rječniku čakavizam tipa *topol(a)*: u Žejanama *topol*, -u, -e, -ele m; u Šušnjevici i Novoj Vasi *topole*, -a, -e, -ele ž; u Jese-noviku, Brdu, Škabićima, Trkovcima, Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu *topola*, -a, -e, -ele ž; u Letaju *topole*, -a, -ø, -e ž (IrLA, 1769); *topole*, -a (DRI, 158); *topolā* (Vlr, 153); *tópole*, -e (Tlr, 183); *topólē*, -a (IrHR, 197 – za Kostrčan); za *guba* (= *gubē* + odr. član) v. 1.

Gljiva je ime dobila prema staništu: "raste busenasto već od rana proljeća do jeseni na panjevima, žilama ili izravno iz jablanova stabla, a možemo ih pronaći i na panjevima drugog drveća." (Gmst, 59)

5. *Amanita fulva* (smeđa preslica / golenka)

Oblik smo zabilježili samo u Mihelima, *preslica*, -a, -e, -ele.

Za mikonim nemamo potvrda u ir. i čak. repertoarima kojima se služimo. Što se postanja naziva tiče, metafora je jasna, tj. zvonoliki klobuk i duguljasti stručak podsjećaju na preslicu: "Klobuk: zvonolik, kasnije otvoren (...); "Stručak: cilindričan, dug, na dnu bez zadebljanja, ispod klobuka nešto tanji, šupalj, sjajan i gladak, nema vjenčića; na dnu je redovito visok ostatak bijelog ovoja." (Gmst, 14).

Metafora je nastala u čak. idiomima i kao takva preuzeta u ir.: npr. *preslica* (RLG, 178), *prèšlica* (ČDO, 529), *prèšlica* (RGS, 277) – izvedenice od *presti* < prslav. *pręsti (SES, 493).⁴

6. *Amanita muscaria* / *Agaricus muscarius* / *Agaricus pseudoaurantiacus* (muhara / muhor / zmijska gljiva / bjesnjača / omorka)

U Žejanama smo zabilježili *muharka*, -a, -e, -ele ž, u Zankovcima *otrovna guba*.

U ir. repertoarima ne nalazimo paralela za ovu gljivu. Prvi je naziv posuđenica iz okolnih čakavskih govora: npr. u Brgudu i Čepiću *muhara* (IrLA, 1885), u Ližnjanu *mùxara* (ILA, 1885) – izvedenice na -arka od *muha* < prslav. *muxa (SES, 362). Naziv duguje postanje činjenici da su tu gljivu upotrebljavali kao sredstvo za trovanje muha: "Mušnice so namreč uporabljali za zastrupljanje muh." (SES, 364, s. v. *mušnica*).

I sintagma *otrovna guba*⁵ koju smo zapisali u Zankovcima duguje postanje otrovnosti ove gljive: "otrovna, sadrži muskarin, iboteničnu kiselinu, muscimol i muskazon" (Gmst, 2). Za *guba* v. 1.

7. *Amanita ovoidea* / *Agaricus albus* / *Agaricus coccola* (brašnjača / jajasta muhara / mlinarica)

U Letaju *gordanka*, -a, -e, -ele ž, u Mihelima *kəršinaric*, -u, -ø, -i m.

Letajski je oblik posuđenica iz čakavskih govora gdje je preuzeta iz istromletačkih idioma. Oblici tipa *gordana*, *žordana* i sl. česti su u istarskim romasnkim i slavenskim govorima, no od repertoara kojima se služimo samo u Milevoja nalazimo množinski oblik *đordani* "vrsta gljive" (RLG, 54) i u našem atlasu za Brgud stoji *žurnadica* (IrLA, 1892), dok u mletačkim ne nalazimo sličnih oblika.⁶ Etimologiju ne znamo protumačiti.

Za mikonim *kəršinaric* ne nalazimo sličnih naziva ni u ir. ni u čak. repertoarima. Posuđenica iz čakavskih govora gdje je izvedenica ili od oblika tipa *kəršin* "biljka rdobrada (*Chrysopogon gryllus*)": npr. u Čepiću *kəršin* (IrLA, 1811), u Svetvinčentu *kəršin*, Čabrunićima i Valturi *kəršin* (ILA, 1811), U Orbančićima *kršin* "thick roots of a plant, used for making scrubbing brushes" (ČDO, 474), u Pićnu *kršin* "vrsta oštre trave" (PI, 54), u Vodicama *kərššin* "neka manje vrijedna trava vrlo raširena na kraškom tlu" (ID, 184), u Labinu *kršin* "livada" (RLG,

3 Usp. *'fonzo de san mar'tin* u Rovinju, *'sfonžo de šan mar'tejn* u Vodnjanu, *'fonžo de šan mar'tin* u Galizani i *'funzo de san mar'tin* u Fažani i Puli (ILA, 1894 – potonji naziv je istromletački, ostali istriotski).

4 Usp. *prèšlica* "biljka *Equisetum arvense*" (ARJ XI, 710 – s naznakom da se tako govori u Istri): npr. u Čepiću *preslica* (IrLA, 1826) > ir. *preslica*, -a, -e, -ele (IrLA, 1826 – za Žejane, Mihele i Kostrčan).

5 Usp. i istriotski *'fonzo vele'nož* u Balama i Galizani, *š'fonžo vele'nož* u Vodnjanu (ILA, 1885).

6 Slično bez navođenja izvora piše i Luisa Punis: "Tale spiegazione vale però per l'*Amanita caesarea* che, ricordiamo, ha la denominazione di (z)žordana o đordana negli idiomi romanzi e slavi" (MI, 288).

104)⁷ > ir. u svim juž. s. *kəršin*, -u, -ø, -i m, a u Škabićima i *kəršin*, -u, -e, -ele bg. (IrLA, 1811); ili pak izravno od oblika tipa *kərš* "kras, krš"⁸ koji su u Istri nešto rjeđi od oblika tipa *kras*, ali ih ipak ima: npr. u Brgudu i Čepiću *kərš* (IrLA, 62a) < *korsъ (SES, 268, s. v. *krās*) – "Varijanta *kərš* mjesto *krās* nastala je zacijelo unakrštanjem sa postverbalom *kərš* (...) Slog *kra*- nastao je po pravilu likvidne metateze kao u *Scardona* > *Skradin*." (SKOK II, 179, 180, s. v. *krās*).⁹

Postanje je ovog naziva po svoj prilici uvjetovano staništem: "raste ljeti i u jesen na vapnenastu tlu ispod listopadnoga i crnogoričnoga drveća pojedinačno ili u skupinama; u sjevernim krajevima je vrlo rijetka, a na našim je otocima i priobalnom području vrlo česta." (Gmst, 12).

8. *Armillariella mellea* / *Clitocybe mellea* (puzvica / puza / /puzica / mraznica / medenjača)

U Zankovcima kažu *cokarica*, -a, -e, -ele ž, u Mihelimima *kupčič*, -u, -ure, -urle bg.

Ni za jedan ni za drugi mikonim ne nalazimo sličnih naziva u ir. i čak. repertoarima kojima se služimo, no u čakavskim smo istarskim govorima osobno potvrdili oba mikonima: *còkarica* (Pula, Labin, Kršan, Pićan); *kùpčič* (Čepić) *kupčič* (Kršan).

Prvi je naziv čakavska posuđenica gdje je hibridna izvedenica od mletacizma *cok* "panj" [*còk* (IrLA, 1740 – za Brgud i Čepić); *tsòk* (ILA, 1740 – za Svetvinčenat, Čabruniće i Valturu); *cok* (RLG, 37); *còk* (ČDO, 426); *cok* (PI, 19)] < mlet. *zoco* (BOE, 814) < lat. *soccus* "Art leichter Schuh", REW, 8052.¹⁰ Čakavski su mletacizam *cok* posudili i Istrorumunji: u Žejanama *cok*, -u, -ure, -urle m; u Novoj Vasi, Jesenoviku, Letaju, Brdu, Trkovcima, Zankovcima, Mihelimima i Kostrčanu *cok*, -u, -ø, -i m; u Šušnjevici, Brdu i Škabićima *cok*, -u, -ure, -urle bg (IrLA, 1740); *tsok* (IrG, 370); *toc*, -u (DRI, 161); *toc*, -ure (Tlr, 184); *toc*, -u, *tocure*, -urle (IrHR, 204).

Naziv je nastao prema staništu: "raste u jesen u hrastovim i grabovim šumama, te na crnogoričnim panjevima." (Gmst, 31).

Drugi mikonim također je čakavska posuđenica gdje je metafora prema načinu rasta, tj. gljiva se pojavljuje u zbijenoj skupini koja podsjeća na gomilicu = čak. *kupčič*, umanjena od *kup* < prslav. *kupъ (SES, 283). Oblici tipa *kup* "gomila" postoje kao čakavizmi i u istrorumunjskom: *kup*, -u, -ø, -i i *kup*, -u, -ure, -urle (IrLA, 1153 – za Zankovce), *kup*, -u, -pi, -purle (IrG, 258); *cup*

(Slr, 307); *cup*, -u, -ur, -urle (DRI, 103); *cup*, -ure (Tlr, 163; DI, 202); *cup*, -u, -ure, -urle (IrHR, 59 – za Brdo i Žejane).

9. *Armillariella tabescens* / *Clitocybe tabescens* (grmača / grmica / grmovača / grmačica)

U Letaju vele *gərmovka*, -a, -e, -ele ž, u Škabićima *gərmovka*, -a, -e, -ele ž.

Oba su mikonima posuđena iz okolnih čakavskih govora. Oblik nismo pronašli u ir. repertoarima kojima se služimo, a čak. mikonim *gərmovka nismo potvrdili u čakavskim repertoarima kojima se služimo. Riječ je dakle o nepotvrđenim izvedenicama od *gərm* "hrast": u Čepiću *gərm* "medunac (*Quercus pubescens*)"; česvina, crnika (*Quercus ilex*)" (IrLA, 1775); u Labinu *grm* "hrast" (RLG, 68); u Pićnu *grm* "hrast" (PI, 38), u Rukavcu *gřm* "hrast, grm" (RČGR, 86) < prslav. *grъmъ (SES, 159) – "raste u bjelogoričnim šumama i parkovima od ljeta do jeseni na trulom korijenju, osobito *hrasta* (podebljanje naše) (...) (Gmst, 32).

Oblik *gərm* u značenju "hrast" i "grm" imaju i Istrorumunji: u značenju "*Quercus pubescens*" u Šušnjevici i Škabićima *gərm*, -u, -ure, -urle bg; u Brdu, Škabićima, Trkovcima, Zankovcima, Mihelimima i Kostrčanu *gərm*, -u, -ø, -i m (IrLA, 1775); u značenju "grm" u Žejanama *γərm*, -u, -ure, -urle m; u Mihelimima i Kostrčanu *gərm*, -u, -ø, -i m. Kovačec je u Žejanama zabilježio *γərm*, -u, -ure samo u značenju "grm" (IrHR, 83).

10. *Boletus edulis* (vrganj / ljetni vrganj / pravi vrganj / hrzenjak / jurček)

Za ovu je gljivu u svim ir. mjestima naziv jedinstven: u Žejanama *vəryǎñ*, -u, -ø, -i m, u ostalim selima i također u Žejanama *vərgǎñ*, -u, -ø, -i m.¹¹

Riječ je u ir. govore ušla iz čakavskih (npr. u Brgudu i Čepiću *vərgǎñ* – IrLA, 1888), gdje je učena riječ prema hrv. *viǵanj* (RH), 1369) < madž. *varganya* (SKOK III, 624).

11. *Boletus luridus* / *Boletus rubeolarius* (bljuvara / mrežastonogi vrganj / kovara / ludoglavka)

Žejanci ovu gljivu ne poznaju, a u juž. s. smo zapisali *djivlu vərgǎñ* u Šušnjevici i Novoj Vasi, *djivli vərgǎñ* u ostalim mjestima.

⁷ Čakavizam je i istriotski u Vodnjanu *kar'sejn* i u Fažani *kar'sin* (ILA, 1811).

⁸ Navedeni čak. fitonimi izvedeni su od oblika tipa *kərš*.

⁹ Oblici tipa *kras* mediteranski su relikti: "Prvotno *korsъ je verjetno prevzeto iz ilir., latinizirano *carsus* 'kras', kar utegne biti sredozemskog izvora." (SES, 268, s. v. *krās*); "Ilirio-dačka riječ *carsus* mediteranskog je podrijetla." (SKOK II, 179, 180, s. v. *krās*).

¹⁰ Ipak: "Pare difficile far derivare la voce dal lat. *soccus* 'zoccolo', come si legge nel DEI: la vc. sembra di orig. sett.: 'cfr. il romagn.-emil. *zòch*, venez. *zòco*, e il sett. *ciucco* (lomb. *sciüch*) nello stesso senso'." (DELI-cd, s. v. *ciocco*).

Naziv je nastao dodavanjem pridjeva "divlji" uz naziv za *Boletus edulis* (v. 10.),¹² pridjev u Šušnjevici i Novoj Vasi je s odr. članom. U Kovačeca nalazimo *dívji* (*dívlj*), *dívja* (*dívlj*), *dívji* (*dívlj*) za Žejane i *dívlj*, *dívlj*, *dívlj* za Šušnjevicu, u ostalih *divl* (Slr, 309); *dívlj*, -e (Tlr, 164); *divl* (Dir, 207) < čak. *divji*, *divlí* < prslav. *divъ (SES, 94–95).

12. *Cantharellus cibarius* (bjelkasta lisičica / lisica / lisičarka / pršutnica / paprenjača)

U Šušnjevici i Novoj Vasi zapisali smo *lisičarkę*, -a, -e, -ele ž, u ostalim juž. selima *lisičarka*, -a, -e, -ele ž.

Posuđenice iz čakavskoga: npr. *lišičarka* u Čepiću (IrLA, 1890) i Svetvinčentu (ILA, 1890),¹³ izvedenica na -arka od čak. *lisica* < prslav. *lisica (SES, 304). Gljiva je ime dobila po boji (kao u lisice): "od žute do narančaste s bjelkastim tonom" (Gmst, 208).

Istrorumnji su preuzeli čak. oblik *lisica* < *lisice*, -a, -e, -ele ž u Šušnjevici i Novoj Vasi, *lisica*, -a, -e, -ele ž u ostalim juž. s. i Žejanama (IrLA, 729); *lisitę*, -tse (IrG, 265); *lišitę*, -a, -e, -ele (DRI, 120); *lišitā*¹⁴ (Vlr, 131); *lišitę*, -e (Tlr, 169); *lišita* (Dir, 224); *lišitę*, -a u Jesenoviku i Šušnjevici, *lesitę*, -a u Šušnjevici i *lišita* u Žejanama (IrHR, 105).

13. *Clavaria flava* / *Ramaria flava* (kladuša / žuta capica / žuta griva / prsteci)

U svim je ir. mjestima naziv za ovu gljivu tipa *prstići*: u Žejanama *parstič*, -u, -o, -i m., u Šušnjevici *parstic*, -u, -o, -i m, u Novoj Vasi *parstič*, -u, -o, -i m, u Jesenoviku, Letaju, Brdu, Trkovcima, Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu *parstič*, -u, -o, -i m, u Škabićima *parstič*, -u, -e, -ele bg. Naziv se koristi u množinskom obliku.

Ir. repertoari kojima se služimo ne navode sličnih mikonima.

Posuđenice iz čakavskih idioma¹⁵: npr. u Brdu *parstiči*, u Čepiću *parstencì* (IrLA, 1893), u Svetvinčentu *prstiči*, u Čabrunićima *prstātsi* (ILA, 1893), umanjene na -ić od *parst* < prslav. *parstъ (SES, 511). Naziv duguje postanje morfologiji gljive: "razvija se (sc. plodno tijelo) iz krupnog gomoljastog dna i koraljno¹⁶ razgranjuje u tupe dvodijelne vrhove žute boje." (Gmst, 267).¹⁷

14. *Fistulina hepatica* / *Fistulina buglossoides* / *Boletus hepaticus* (volovski jezik, jetrenica / jetrenka / vukovo meso)

U Novoj Vasi *klenovkę*, -a, -e, -ele ž, u Letaju *klenovka*, -a, -e, -ele ž, u Šušnjevici *guba de klen*.

Prva su dva naziva posuđenice iz čakavskih govora, a treći je hibridna sintagma.

Oblici tipa *klenovka* izvedenice su na -ovka od čak. *klen* "Acer campestre": npr. *klèn* u Brgudu, Čepiću (IrLA, 1744), Svetvinčentu, Čabrunićima i Ližnjanu (ILA, 1744), *klèn* u Valturi (ILA, 1744), *kl'èn* u Orbančićima (ČDO, 1998, 466), *klèn* u Vodicama (ID, 182) < prslav. *klenъ (ESSJ, II, 40). Mikonim uobličuje stanište: "raste od ljeta do pred zimu na živim stablima hrasta, kao i na panjevima drugog listopadnog drveća." (Gmst, 262).

Sintagma *guba* (v. 1.) *de klen* nastala je in loco. Naziv za stablo ne bilježe ir. repertoari kojima se služimo, a mi smo zapisali: *klen*, -u, *klęne*, -ele bg u Šušnjevici; *klen*, u, -o, -i m u Novoj Vasi, Jesenoviku, Letaju, Brdu, Trkovcima, Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu; *klen*, -u, *klęnure*, -urle bg u Škabićima (IrLA, 1744).¹⁸

15. *Keuhneromyces mutabilis* / *Pholiota mutabilis* (panjevčica)

Naziv smo dobili samo od jednog ispitanika iz Žejana: *pañevača*, -a, -e, -ele ž.¹⁹

11 Utjecaj hrvatskoga što se ove gljive tiče, vjerojatno je toliko jak da žejanski govornici koje smo ispitali prije nekoliko godina za IrLA nisu prilagodili *g* > *γ*. Podatak s *γ* dobili smo nedavno od dvoje govornika kad smo za potrebe ovoga rada ponovno provjeravali mikonimsku građu.

12 Usp. u Čepiću *vərgān* z *bōške* (IrLA, 1889) – čak. *boška* "šuma" < mlet. *bosco* (BOE, 93) < lang. *busk / *bosk (DELI-cd) – fran. *busk*, REW, 1419b. Promjena roda u hrv. ne nužno prema *šuma* jer oblik *boška* postoji i u slovenskim istarskim govorima u istom značenju.

13 Čakavski je oblik ušao i u istromletačke govore: *lišičica*, *lišičarka* (MI, 289).

14 Greška u prepisivanju, treba *lišitā* ili *lišitā*.

15 Čakavski je oblik preuzet i u istromletački: *prstà(è)ci* (MI, 290).

16 Usp. istr. u Galižani *ko'rali* (ILA, 1893).

17 Istu stvarnost uobličuju i imlet. *'ditola* u Puli i istr. *'dituli* u Šišanu (ILA, 1893), izvedenice od *dito* "prst" < lat. *dīdītus*, REW, 2638.

18 U Žejanama smo zapisali *maklen*, -u, -e, -ele m, vjerojatno posuđenica iz nekog okolnog čakavskog idioma [nalazimo *mākjēn* "Acer monspessulanum" u Rukavcu (RČGR, 151) i u Čabru *m'aklejn*, -a "vrsta javora, klen" (GČP, 124)] prije nego iz slovenskih govora blizu Žejana, za koje doduše ni nemamo potvrda. Bezlaž slov. *mākļēn*, *meklen*, *miklen* uspoređuje s hrvatskim i srpskim *mā-klen*, *mākļen*, *pāklen*, bugarskim *brāklen*, ruskim *neklen*, *paklen* itd. što izvodi od *klen* "Acer" "z nikalnim prefiksi *ne-*, *pa-*, *ma-*" (ESSJ, II, 162, s. v. *mākļēn*). Oblicima tipa *maklen* bavio se i Skok: "Daleko raširenija od toga oblika je složenica sa nejasnim prefiksom *ma-* *mākļen* (Vuk, Crna Gora) = *mākļēn* = *mākļēn* (ŽK, slov.) (...) Čini se da je prefiks došao zbog uklanjanja homonimije s imenom ribe." (SKOK II, 94, s. v. *klēn2*).

19 Moguće je da je ispitanik pobrkao ovu gljivu s vrstom *Armillariella mellea* (v. 8.), no inzistirao je na tvrdnji pažljivo gledajući fotografije obiju gljiva.

Sl. 1 / Fig. 1: *Amanita muscaria*.

Posuđenica iz čakavskoga (za čak. mikonim nema-mo potvrda); od *pań* < prslav. *pъnъ (SES, 422). Gljiva je naziv dobila prema staništu: "raste od svibnja do zime busenasto na starim panjevima bukve i vrbe te druge bjelogorice." (Gmst, 62).

16. *Lycoperdon perlatum* / *Lycoperdon gemmatum* (puhara / tikvasta puhara / prhavica / pezdec / puša / pupa)

U Žejanama smo zapisali *fufalica*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Šišnjevici, Novoj Vasi, Jesenoviku, Trkovcima, Zankovcima, Mihelima i Kostričanu *pəzdəc*, *-u*, *-ø*, *-i m*, u Brdu i Škabićima *puharica*, *-a*, *-e*, *-ele* ž, u Letaju *puhalica*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Žejanski je oblik *fufalica* onomatopejski, znači i "mijeh za sumporiranje" (IrLA, 1212) i mogao je nastati in loco. Ir. repertoari koje posjedujemo nemaju oblika ni za mijeh ni za gljivu.

Oblici tipa *pəzdəc* (ir. repertoari kojima se služimo nemaju takvih oblika) posuđeni su iz čak. idioma: npr. u Svetvinčentu i Čabrunićima *pəzdəts*,²⁰ u Čabrunićima i *pəzdəts* (ILA, 1895), u Labinu *pəzdəac* "gljiva puhara" (RLG, 159), u Pićnu *pəzdəc* "gljiva kuglaste glave pune crnog praha" (PI, 81), u Orbanićima *pəzdəc* "kind of

mushroom (boletus?)" (ČDO, 515). Izvedenice od čak. *pəzdit(i)*: npr. u Pićnu *pəzdit* "širiti neugodan miris" (PI, 81), u Rukavcu *pəzdət* "smrdjeti, zaudarati" (RČGR, 203) < prslav. *pəzděti (SES, 441, s. v. **pəzděti**).

Oblici tipa *puhal(r)ica* također su preuzeti iz čak. govora i ne nalazimo ih u ir. repertoarima kojima se služimo: npr. u Brgudu i Čepiću *pūhara* (IrLA, 1895), u Valturi i Ližnjanu *pūx* (ILA, 1895), izvedenice od glagola tipa *puhat(i)* < prslav. *pyxati (SES, 442, s. v. **pīhati**).

Svi nazivi duguju postanje istoj značajki gljive: "kada sazriju spore na vrhu tjemena otvori se rupa poput vulkanskog kratera iz koje izlaze zrele spore u obliku prašine." (Gmst, 279).

17. *Macrolepiota procera* / *Lepiota procera* / *Agaricus columbinus* (sunčanica / srnjaki / srndakuša / šugavica / kišobranara / suncobran / parazolka)

Samo u Žejanama: *sunčica*, *-a*, *-e*, *-ele* ž.

Ne nalazimo paralela ni u ir. ni u čak. repertoarima.²¹ Bilo kako bilo, mikonim je posuđen iz čakavskih govora²² gdje je izvedenica od *sunce* < prslav. *sъlnъce (SES, 592, s. v. **sōnce**).

Postanje naziva vjerojatno zbog okrugla oblika povećeg klobuka.

20 Oblik je preuzet i u puljskomletački: *pəz'dats* (ILA, 1895).

21 Za čak. zapravo imamo u Svetvinčentu *sunčàrica* ali u značenju "Morchella esculenta" (v. 18.) što je vjerojatno pogrešno, pa taj svetvinčentski oblik valja držati za sunčanicu.

22 Čakavizam je i imlet. *sūnčica* (MI, 287).

18. *Morchella esculenta* / *Morchella rotunda* (pravi smrčak / smrčak / marohlin / srček / mavrah / maruh)

U Šušnjevici *smərčək*, -u, -ø, -i m, u Jesenoviku, Letaju, Brdu, Škabićima, Trkovicima, Zankovicima i Kostrčanu *smərčək*, -u, -ø, -i m, u Mihelima *kijžnák*, -u, *kijžnác*, -i m, u Novoj Vasi *mājski pərstići*.

U Brgudu i Čepiću *smərčək* (IrLA, 1896); u ostalim repertoarima (ir. i čak.) ne nalazimo srodnih oblika. Mikonimom se pozabavio i Skok: sveslav. i praslav. "gljiva morchella, phallus esculentus Linn." U češ., polj. i oba lužičko-srp. sa ž- < g- umjesto č-. U češ., polj. i ukr. bez deminutivnog sufiksa -ьk, češ. *smrk* pored *smrž*. (SKOK III, 294). Oblik u natuknici, *smrčək*, citiran je prema ARJ XV (775) gdje se navodi prema Vuku Stefanoviću i nekim starijim rječnicima. Za jadransko područje ne nalazimo paralela, pa bismo mogli zaključiti da je mikonim u ir. govore ušao iz nekog čak. idioma u kojem bi to bila učena riječ, no ne nužno: hrv. *smrčak* (RHJ, 1151).²³

Ornitonim *kijžnák* mogli bismo možda povezati s glagolom *kiž(z)mi*, -ft, -esc (DRI, 118); *kizmi* (IrHR, 100) u značenju "žmirkati": "pokriven nepravilnim jamičastim udubinama" (Gsm, 287) koje (udubine) mogu izazvati sliku očiju koje žmirkaju, no bez paralela u drugim idiomima teško je išta pouzdanije zaključiti. Ne možemo pouzdano riješiti ni etimologiju navedena ir. glagola *kizmi*: bit će da je u osnovi hrv. *žmiriti* (< prslav. *mžuriti (SES, 765, s. v. *žmúriti*), no prvi dio, *ki-* ne znamo protumačiti – možda *oko*?²⁴

Za drugi član sintagme *mājski pərstići* v. 13., a prvi je pridjev od *maj* "svibanj" (< lat. *majus*, REW, 5250) posuđen iz čakavskoga: "raste u rano proljeće" (Gsm, 287).

19. *Pleutorus sapidus* / *Pleurotus cornucopiae* / *Pleurotus cornucopioides* (brestovača / brijestova škripavica)

Samo u Novoj Vasi: *brestovka*, -a, -e, -ele ž.

Ne nalazimo potvrda za mikonim ni u ir. ni u čak. repertoarima kojima se služimo. Posuđenica iz čakavskoga, izvedenica od *brest* "brijest (*Ulmus campestris*)" (< prslav. *berstь – SES, 46): npr. u Svetvinčentu i Čabrunićima *brīst*, u Valturi *brīst*, u Ližnjanu *brīst* (ILA, 1783); u Brgudu *brēst*, u Čepiću *brēst* (IrLA, 1783); u Pićnu *bres* (PI, 15); u Vodicama *brēst*, u Golcu *brīst* (ID,

158) > ir. *brist*, -u, -ure, -urle m u Žejanama, *brest*, -u, -ø, -i m u Šušnjevici, Novoj Vasi, Jesenoviku, Letaju, Brdu, Škabićima, Trkovicima, Zankovicima, Mihelima i Kostrčanu, *brest*, -u, *bręsture*, -urle bg u Škabićima (IrLA, 1783); *brēst* (IrG, 199); *brest*, -u, -i (DRI, 94); *brest*, -t (Tlr, 159); *brest*, -u za Šušnjevicu (IrHR, 41).

20. *Tuber melanosporum* / *Tuber nigrum* (crna gomoljka / crna gomoljača / crni tartuf)

U Žejanama i Škabićima *tartuf*, -u, -e, -ele bg, u ostalim mjestima *tartuf*, -u, -ø, -i m. U Žejanama se kaže još i *kumpirāča*, -a, -e, -ele ž.²⁵

Oblike tipa *tartuf* Istrorumunji su preuzeli iz čak. govora [npr. *tartuf* u Čepiću (IrLA, 1898), u Svetvinčentu, Čabrunićima, Valturi i Ližnjanu (ILA, 1989) gdje su ili mletacizmi (imlet. *tartufo*)²⁶ ili učene riječi (preko standardnoga hrv.); ishodište je romansko: "Prob. da una var. dial. lat. (di provenienza osco-umbra) *tufer, corrispondente al lat. *tuber* 'tubero': tartufo rappresenterebbe, allora, un *terrae tufer* 'tubero di terra', come abbiamo una *terrae tuber* in Plinio il Vecchio ed in Petronio" (DELI-cd.).

Žejanski je oblik također preuzet iz čakavskoga (npr. u Brgudu *kumpirāča* – IrLA, 1989), izvedenica na -ača od čak. *kumpir* < njem. *gruntpirn*, *grumper*, *krumpir* (SES, 277). Postanje naziva uvjetovano je oblikom gljive: "Plodno tijelo: nepravilno gomoljasto" (Gsm, 298).

21. *Tuber magnatum* / *Tuber album* / *Tuber griseum* (bijeli tartuf / istarski tartuf)

V. 20.

22. Neidentificirani nazivi

U Škabićima i Zankovicima zapisali smo dva naziva, vjerojatno za istu vrstu, koja ne znamo identificirati: *šušnerica*, -a, -e, -ele ž (Škabići) i *šušnarjč*, -u, -ø, -i m (Zankovci).

Bilo kako bilo, nazivi su preuzeti iz čakavskih govora (nemamo potvrda za čak. mikonime). Izvedenice su to od čak. *šušan*: npr. u Pićnu *šušanj* "opalo lišće u šumi" (PI, 116), *šušan* "prostirka za stoku" (IrLA, 1477): "U toj se riječi (sc. *šušanj* 'suho lišće koje je spalo sa drveća) unakrstio pridjev *suh* i onomatopejski glagol. Osnovna je metafora *šuš-*" (SKOK III, 424, s. v. *šuškati*).

23 Mikonim postoji i u slovenskom: *smřček* (Plet. II, 522). Slavenski su mikonim posudili i Rumunji: *zbârciog* (DEX, 1182): "Rumunji posudiše *zbârciog* (Moldavija) 'morchella esculenta', s promjenom *zb-* umjesto *sm-* zbog unakrštenja sa *a zbirci* 'runzeln (= smežurati – op. autora)'." (SKOK III, 294).

24 Usp. češ. *okamžik* "trenutak" (SKOK II, 419, s. v. *migati*).

25 Nazivi pokrivaju i vrstu *Tuber magnatum* (v. 21.).

26 Oblik postoji i u istriotskim govorima: *tar'tuf* u Rovinju, *tar'tufo* u Balama, Galižani, Fažani i Šišanu, *tar'towofo* u Vodnjanu (ILA, 1898).

ZAKLJUČAK

Istrorumunjski je gotovo sve mikonime preuzeo iz čakavskih idioma. Ti su čakavski ornitonimi uglavnom domaćeg podrijetla, uz minimalan broj posuđenica iz istromletačkoga. Samo su dva mikonima nastala u ir. (*guba de klen*, *guba de topole*), no i oni su vjerojatno kalkirani prema *klenovka*, *topolovka*. Ipak, neki su mikonimi za koje smo u članku ustvrdili da su iz čakavskoga mogli nastati i unutar ir. idioma, pogotovo oni za koje nismo našli čakavskih paralela pa smo čakavske oblike samo pretpostavili – osnovne riječi iz kojih su takvi mikonimi izvedeni postoje naime u ir. kao posuđenice iz čakavskoga.

KAZALA

I. Kazalo sustavnih naziva

Fungus – 1.
Agaricus campestris – 2.
Psalliota campestris – 2.
Pratella campestris – 2.
Agaricus geotropus – 3.
Clitocybe geotropa – 3.
Agrocybe aegerita – 4.
Pholiota aegerita – 4.
Pholiota cylindracea – 4.
Amanita fulva – 5.
Amanita muscaria – 6.
Agaricus muscarius – 6.
Agaricus pseudoaurantiacus – 6.
Amanita ovoidea – 7.
Agaricus albus – 7.
Agaricus coccola – 7.
Armillariella mellea – 8.
Clitocybe mellea – 8.
Armillariella tabescens – 9.
Clitocybe tabescens – 9.
Boletus edulis – 10.
Boletus luridus – 11.
Boletus rubeolarius – 11.
Cantharellus cibarius – 12.
Clavaria flava – 13.
Ramaria flava – 13.
Fistulina hepatica – 14.
Fistulina buglossoides – 14.
Boletus hepaticus – 14.
Keuhneromyces mutabilis – 15.
Pholiota mutabilis – 15.
Lycoperdon perlatum – 16.
Lycoperdon gemmatum – 16.
Macrolepiota procera – 17.
Lepiota procera – 17.
Agaricus columbinus – 17.
Morchella esculenta – 18.

Morchella rotunda – 18.
Pleutorus sapidus – 19.
Pleutorus cornucopiae – 19.
Pleutorus cornucopioides – 19.
Tuber melanosporum – 20.
Tuber nigrum – 20.
Tuber magnatum – 21.
Tuber album – 21.

II. Kazalo hrvatskih stručnih naziva

bijeli tartuf – 21.
 bjelkasta lisičica – 12.
 bjesnjača – 6.
 bljuvara – 11.
 brašnjača – 7.
 brestovača – 19.
 brijestova škripavica – 19.
 capica (žuta) – 13.
 crna gomoljača – 20.
 crna gomoljika – 20.
 crni tartuf – 20.
 gljiva (opći naziv) – 1.
 golenka – 5.
 gomoljača (crna) – 20.
 gomoljika (crna) – 20.
 griva (žuta) – 13.
 grmača – 9.
 grmačica – 9.
 grmica – 9.
 grmovača – 9.
 hrženjak – 10.
 istarski tartuf – 21.
 jablanovača – 4.
 jajasta muhara – 7.
 jetrenica – 14.
 jetrenka – 14.
 jezik (volovski) – 14.
 jurček – 10.
 kišobranara – 17.
 kladuša – 13.
 kovara – 11.
 lisica – 12.
 lisičarka – 12.
 lisičica (bjelkasta) – 12.
 livadarka – 2.
 livka (velika) – 3.
 ludoglavka – 11.
 ljetni vrganj – 10.
 marohlin – 18.
 martinčica – 3.
 maruh – 18.
 mavrah – 18.
 medenjača – 8.
 meso (vukovo) – 14.
 mlinarica – 7.

muhara – 6.
 muhara (jajasta) – 7.
 muhor – 6.
 mraznica – 8.
 mrežastonogi vrganj – 11.
 neidentificirani nazivi – 22.
 omorka – 6.
 opći naziv za gljivu – 1.
 panjevčica – 15.
 paprenjača – 12.
 parazolka – 17.
 pezdec – 16.
 pravi smrčak – 18.
 pravi vrganj – 10.
 preslica (smeđa) – 5.
 prhavica – 16.
 prsteci – 13.
 pršutnica – 12.
 puhara – 16.
 puhara (tikvasta) – 16.
 pupa – 16.
 puša – 16.
 puza – 8.
 puzica – 8.
 puzvica – 8.
 rudnjača – 2.
 smeđa preslica – 5.
 smrčak – 18.
 smrčak (pravi) – 18.
 srček – 18.
 srndakuša – 17.
 srnjaki – 17.
 suncobran – 17.
 sunčanica – 17.
 škripavica (brijestova) – 19.
 šugavica – 17.
 tartuf (bijeli) – 21.
 tartuf (crni) – 20.
 tartuf (istarski) – 21.
 tikvasta puhara – 16.
 topolovka – 4.
 velika livka – 3.
 volovski jezik – 14.
 vrganj – 10.
 vrganj (ljetni) – 10.
 vrganj (mrežastonogi) – 11.
 vrganj (pravi) – 10.
 vukovo meso – 14.
 zmijska gljiva – 6.
 žuta capica – 13.
 žuta griva – 13.

III. Kazalo istrorumunjskih mikonima

A. koje smo sami zabilježili

brestovka – 19.

cōkarica – 8.
 dīvlī vėrgān – 11.
 dīvlu vėrgān – 11.
 fufalica – 16.
 gərmovka – 9.
 gərmovka – 9.
 goncār – 2.
 gončār – 2.
 guba – 1.
 γuba – 1.
 guba de klen – 14.
 guba de topole – 4.
 guba (^uotrovna) – 6.
 gube – 1.
 gunčār – 2.
 ġordanka – 7.
 kəršīnarič – 7.
 kīžnāk – 18.
 klenovka – 14.
 klenovka – 14.
 kumpirāča – 20.
 kunčār – 2.
 kunčarič – 2.
 kupčić – 8.
 līsičarka – 12.
 līsičarka – 12.
 mājski pərstīci – 18.
 martīncice – 3.
 martīnčica – 3.
 martīnčice – 3.
 mugharka – 6.
 pañevača – 15.
 pečurka – 1.
 pečurka – 1.
 pečurva – 1.
 pərstīc – 13.
 pərstīč – 13.
 pərstīć – 13.
 pərstīć – 13.
 pərstīci (mājski) – 18.
 pəzdac – 16.
 preslica – 5.
 puhalica – 16.
 puharica – 16.
 smərcək – 18.
 smərčək – 18.
 sunčica – 17.
 šušnarič – 22.
 šušnerica – 22.
 tartuf – 20.
 topolovka – 4.
 topolovka – 4.
^uotrovna guba 6.
 vėrgān – 10.
 vėrgān – 10.
 vėrgān (dīvlī) – 11.

vərgān (dijvlu) – 11.

B. iz literature

γúba – 1.
gubę – 1.
gúbę – 1.
pecīurche – 1.

IV. Kazalo čakavskih mikonima

A. koje smo sami zabilježili

còkarica – 8.
*gərmovka – 9.
ğordana – 7.
kùpčić – 8.
kupčič – 8.
žordana – 7.

B. iz literature

đordana – bilj. 7
đordani – 7.
gřkalj – bilj. 2
gùba – 1.
gùbina – bilj. 3
kostiš – bilj. 2
kračūn – bilj. 2
līsičarka – 12.
martīnčica – 3.
martīnčica – 3.
martīnčitsa – 3.
martīnščica – 3.
mùhara – 6.
mùxara – 6.
pazdac – 16.
pazdàc – 16.
pazdàc – 16.
pazdàts – 16.
pazdèts – 16.
pecurba – 1.
pečúrga – 1.
pečúrka – 1.
pečúrka – 1.; bilj. 2
pečúrva – 1.
pərstencì – 13.
pərstìćì – 13.
pičúrva – 1.
prstàtsi – 13.
prstìćì – 13.
pùhara – 16.
pùx – 16.
sməřčak – 18.
sunčàrica – bilj. 22
tartuf – 20.
vərgān – 10.
vərgān z bōške – bilj. 13
zjordana – bilj. 7

žjordana – bilj. 7
žurnàdica – 7.

V. Kazalo drugih istrorumunjskih oblika

A. koje smo sami zabilježili

brest – 19.
brist – 19.
cok – 8.
cup – 8.
gərm – 9.
γərm – 9.
kəřjn – 7.
klen – 14.
kup – 8.
lišica – 12.
lišice – 12.
mæklen – 14.
preslica – bilj. 5
topol – 4.
topola – 4.
topole – 4.
topole – 4.

B. iz literature

brest – 19.
bréšt – 19.
divl – 11.
dívji – 11.
dívli – 11.
divli – 11.
dívli – 11.
γârm – 9.
kizmf – 18.
kiž (z)mi – 18.
lesíte – 12.
lištse – 12.
lišta – 12.
lišta – 12.
lišitā – bilj. 15
lišite – 12.
lišite – 12.
lišitā – 12.
lišitā – bilj. 15
lišite – 12.
topolā – 4.
tópole – 4.
topóle – 4.
topole – 4.
tsok – 8.
tok – 8.

VI. Kazalo drugih čakavskih oblika

A. koje smo sami zabilježili

boška – bilj. 13

brest – 19.
 cok – 8.
 divji – 11.
 divlí – 11.
 gərm – 9.
 kərš – 7.
 kəršin – 7.
 klen – 14.
 kras – 7.; bilj. 10
 kup – 8.
 kumpir – 20.
 kupćić – 8.
 lisica – 12.
 Martin – 3.
 muha – 6.
 pañ – 15.
 pazdit(i) – 16.
 pərst – 13.
 presti – 5.
 puhat(i) – 16.
 sunce – 17.
 šušañ – 22.
 topol(a) – 4.

B. iz literature

bres – 19.
 brēst – 19.
 brīst – 19.
 brîst – 19.
 bríst – 19.
 cok – 8.
 còk – 8.
 gərm – 9.
 grm – 9.
 gřm – 9.
 kəřš – 7.; bilj. 9
 kəršl̃n – 7.
 kl'ēn – 14.
 klēn – 14.
 klēn – 14.
 klěň – 14.
 kršin – 7.
 křšin – 7.
 kršin – 7.
 křšl̃n – 7.
 kršin – 7.
 mākjēn – bilj. 19
 m'aklejn – bilj. 19
 pazdèt – 16.
 pazdit – 16.
 preslica – 5.
 prēslica – 5.; bilj. 5
 preslīca – bilj. 5
 prěšlica – 5.
 šušañ – 22.
 šušanj – 22.

topol – 4.
 topòl – 4.
 tsòk – 8.

VII. Kazalo mikonima u drugim idiomima

1. istromletački

tartufo – 20.

A. koje smo sami zabilježili

ğordana – 7.
 žordana – 7.

B. iz literature

đordana – bilj. 7
 'funġo de san mar'tin – bilj. 4
 paz'dats – bilj. 21
 prstà(è)ci – bilj. 16
 sùnčica – bilj. 23
 zjordana – bilj. 7
 žjordana – bilj. 7

2. istriotski

iz literature

'fonzo de san mar'tin – bilj. 4
 'fonžo de šan mar'tin – bilj. 4
 'fonžo vele'nož – bilj. 6
 'funġo de san mar'tin – bilj. 4
 kar'sejn – bilj. 8
 kar'sin – bilj. 8
 ko'rali – bilj. 17
 'sfonžo de šan mar'tejn – bilj. 4
 š'fonžo vele'nož – bilj. 6
 tar'towofo – bilj. 27
 tar'tuf – bilj. 27
 tar'tufo – bilj. 27

3. hrvatski

smrčak – 18.
 vīgānj – 10.

4. slovenski

smrček – bilj. 24

5. češki

smrk – 18.
 smrž – 18.

6. madžarski

varganya

7. rumunjski

zbârciog – bilj. 24
 zbîrciog – bilj. 24

VIII. Kazalo drugih oblika u inim idiomima

1. hrvatski

kräs – 7.

křš – 7.

măklen – bilj. 19

măklën – bilj. 19

maklën – bilj. 19

măkljen – bilj. 19

oko – 18.

păklen – bilj. 19

Skradin – 7.

suh – 22.

šušanj – 22.

žmiriti – 18.

2. slovenski

maklën – bilj. 19

meklen – bilj. 19

miklen – bilj. 19

2a. istarskoslovenski

koje smo sami zabilježili

boška – bilj. 13

3. (istro)mletački

iz literature

bosco – bilj. 13

liščarka – bilj. 14

liščica – bilj. 14

zoco – 8.

zòco – bilj. 11

4. lombardski

sciüch – bilj. 11

5. sjevernotalijanski

ciucco – bilj. 11

6. romanjolskoemilijanski

zòch – bilj. 11

7. rumunjski

zbîrci – bilj. 24

8. latinski

carsus – bilj. 10

terrae tuber – 20.

terrae *tufer – 20.

tuber – 20.

tuber (terrae) – 20.

*tufer (terrae) – 20.

Scardona – 7.

9. bugarski

bráklen – bilj. 19

10. ruski

neklen – bilj. 19

paklen – bilj. 19

11. češki

okamžik – bilj. 25

IX. Kazalo krajnjih etimona

A. praslavenskih

*berstъ – 19.

*divъ – 11.

*gъba – 1.

*grъm – 9.

*klenъ – 14.

*korsъ – 7.; bilj. 10

*kurъ – 8.

*lisica – 12.

*mъžuriti – 18.

*mъxa – 6.

*pekti – 1.

*pъnъ – 15.

*pъrstъ – 13.

*pъzděti – 16.

*pręsti – 5.

*pyhati – 16.

*sъlnъce – 17.

šuš- – 22.

*topolъ – 4.

B. latinski

*tufer – 20.

söccus – 8.

soccus – bilj. 11

C. germanskih

a. langobardskih

*bosk – bilj. 13

*busk – bilj. 13

b. franačkih

busk

c. njemačkih

grumper – 20.

gruntpirn – 20.

krumpir – 20.

D. madžarskih

varganya

ISTRO-ROMANIAN ETYMOLOGIES IV.: MYCONYMS

Goran FILIPI

University of Rijeka, Faculty of Arts in Pula, HR-52100 Pula, Ivana Matečića Ronjgova 1

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Linguistic Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: goran.filipi@zrs-kp.si

SUMMARY

The paper discusses the myconyms in Istro-Romanian idioms that were collected during fieldwork, mostly within the IrLA survey but also successive verifications. Unfortunately, only one source dealing with myconyms in Istriot vernaculars was available – the concise version of the degree thesis written under my mentorship by Luisa Punis in 1993 at the Faculty of Arts (Faculty of Education at the time) in Pula. In addition, Istro-Romanian and chakavian lexical repertoires that we collected only contained a minimal number of myconyms. These reasons increased the difficulty of the examined task and might have led to erroneous etymological solutions and explanations. Istro-Romanian has certainly borrowed all myconyms from chakavian idioms. Most chakavian ornithonyms have a domestic origin with the exception of a very small number of loan words from Istro-Venetian. The origin of two examined myconyms only was Istro-Romanian (guba de klen, guba de topolë) and also these are probably calques of klenovka, topolovka. Nevertheless, there are some myconyms that might have been born in the Istro-Romanian idiom, in particular the ones for which no chakavian parallels were found and were therefore assumed given that base words from which these myconyms were derived actually exist as loan words from chakavian in the Istro-Romanian idiom. A further problem is the poor knowledge of mushrooms among people (if they do, they only pick one or two species), which might have been another reason for erroneous identifications of individual names.

Key words: Istro-Romanian, myconyms, dialectology, etymology

KRATICE

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

BIBLIOGRAFIJA

ARJ – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–XXIII (1880–1976). Zagreb, JAZU.

BBT – Velčić, N. (2003): Besedar Bejske Tramuntane. Mali Lošinj – Beli – Rijeka, Katedra Čakavskog sabora Cres-Lošinj – Tramuntana – Adamić.

BOE – Boerio, G. (1971): Dizionario del dialetto veneziano. Milano, Martello Editore.

ČDO – Kalsbeek, J. (1998): The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria. Amsterdam – Atlanta, Editions Rodopi B. V.

ČL – Hraste, M., Šimunović, P. (1979): Čakavisch-deutsches Laxicon, knj. I. Köln-Wien, Böhlau Verlag.

DELI-cd – Cortelazzo, M., Zolli, P. (1999): Dizionario Etimologico della Lingua Italiana. Bologna, Zanichelli.

DEX – Dicționarul explicativ al limbii române (1998). Bukurešť, Univers Enciclopedic.

Dlr – Sârbu, R., Frașilă, V. (1998): Dialectul istroromân. Temišvar Editura, Amarcord.

DRI – Popovici, J. (1909): Dialectele române, IX: Dialectele române din Istria, partea a 2^a. Halle, Editura autorului.

ESSJ – Bezljaj, F. (1977–1982–1995): Etimološki slovar slovenskega jezika (I–III, A–S). Ljubljana, SAZU.

GČP – Malnar, S. (2002): Pamenjek. Govor u čabarskom kraju. Čabar – Rijeka, Matica hrvatska Čabar – Adamić.

Gmst – Božac, R. (1995): Gljive: morfologija, sistematika, toksikologija. Zagreb, Školska knjiga.

ID – Ribarić, J. (2002): O istarskim dijalektima. Pazin, Josip Turčinović.

ILA – Filipi, G., Buršić Giudici, B. (1998): Istriotski lingvistički atlas. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.

IrE I. – Filipi, G. (2002): Istrorumunjske etimologije I.: "slezena". Filologija, 40. Zagreb, 19–30.

IrG – Byhan, A. (1899): Istrorumänisches Glossar. U: Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache IV. Leipzig, 174–396.

IrHR – Kovačec, A. (1998): Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.

IrLA – Filipi, G. (2002): Istrorumunjski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân / Atlante Linguistico Istroromeno. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.

- MI** – Punis, L. (1993): Miconimi istrioti. Annales III, 3. Koper, Založba Annales, 185–291.
- PI** – Ružić Sudčev, Š. (1999): Pićan i pićonski idiomi. Pula, C. A. S. H.
- Plet.** – Pleteršnik, M. (1894): Slovensko-nemški slovar I–II. Ljubljana, Knezoškofijstvo.
- RČGR** – Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice (2001). Rijeka, Adamić.
- RČGNV** – Sokolić-Kozarić, J. M., Sokolić-Kozarić, G. M.: Rječnik čakavskog govora Novog Vinodolskog – Novi Vinodolski.
- REW** – Meyer-Lübke, W. (1972): Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winter – Universitätsverlag.
- RGS** – Piasevoli, A. (1993): Rječnik govora mjesta Sali. Zadar, Matica hrvatska Zadar.
- RHJ** – Rječnik hrvatskoga jezika (2000). Zagreb, Školska knjiga.
- RLG** – Milevoj, M. (1992): Golan po nase (rječnik labinskog govora). Pula, samonaklada.
- SES** – Snoj, M. (1997): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Slr** – Pușcariu, S. (1929): Studii istroromâne III. Bukurešt, Cvltvra Națională.
- SKOK** – Skok, P. (1971–74): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.
- Tlr** – Cantemir, T. (1959): Texte istroromâne. Bukurešt, Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Vlr** – Maiorescu, I. (1996): Itinerario in Istria e vocabolario istriano-romeno. Trst, Edizioni Parnaso.

original scientific article
received: 2006-01-05

UDC 316.42:913(497.6)

SUVREMENI SOCIJALNO-GEOGRAFSKI PROBLEMI REGIONALNOG RAZVOJA BOSNE I HERCEGOVINE

Safet NURKOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, BiH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33–35
e-mail: nurkovic@pmf.unsa.ba

IZVLEČEK

Prispevek obravnava sodobne socialnogeografske probleme regionalnega razvoja v Bosni in Hercegovini, ki so nastali kot posledica številnih kompleksnih dogodkov v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja in v začetku tega. Ena izmed posledic omenjenih dogodkov je zelo kompleksna socialnogeografska struktura Bosne in Hercegovine in njena dezintegrirana regionalno-geografska struktura, ki tvori osnovo za regionalni razvoj. Preučevanje teh težav, vzrokov zanje in njihovih posledic za regionalni razvoj spada med posebne geografske interese, saj kaže na prispevek geografske stroke k reševanju problemov regionalnega razvoja Bosne in Hercegovine.

Ključne besede: socialnogeografska problematika, problematika regionalnega razvoja, vzroki in posledice socialnogeografskih problemov, socialnogeografska preobrazba, reševanje problemov regionalnega razvoja, Bosna in Hercegovina

GLI ATTUALI PROBLEMI SOCIO-GEOGRAFICI DELLO SVILUPPO REGIONALE DELLA BOSNIA ED ERZEGOVINA

SINTESI

Il contributo esamina gli attuali problemi socio-geografici dello sviluppo regionale della Bosnia ed Erzegovina. Essi sono il risultato di numerosi eventi molto complessi accaduti nell'ultimo decennio del Novecento e all'inizio di questo secolo. Ne è emersa una struttura socio-geografica assai composita con una disintegrazione della sua struttura geografico-regionale che era alla base dello sviluppo locale. Lo studio di questi problemi, delle loro cause e delle conseguenze sullo sviluppo regionale è di particolare interesse geografico. Queste ricerche sono un contributo della geografia come disciplina scientifica alla soluzione dello sviluppo regionale in Bosnia ed Erzegovina.

Parole chiave: problemi socio-geografici, problemi dello sviluppo regionale, cause e conseguenze dei problemi socio-geografici, trasformazione socio-geografica, soluzione dello sviluppo regionale, Bosnia ed Erzegovina

UVOD

Suvremeni društveno-ekonomski i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine obilježen je sa nekoliko važnijih događaja, što su se zbili u posljednjem desetljeću prošlog i početkom ovog stoljeća, a posljedica su političkih, socijalnih i ekonomskih transformacija na globalnoj, evropskoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Tu prije svega treba istaći:

- globalne promjene geopolitičkih odnosa u kontekstu novog svjetskog poretka nakon pada "istočnog bloka";
- političko osamostaljenje Bosne i Hercegovine;
- agresiju na nezavisnu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu nakon proglašenja njene nezavisnosti;
- probleme vezane sa raspadom bivše SFRJ;
- političku i ekonomsku tranziciju u Evropi;
- dejtonski političko-teritorijalnu ustroj Bosne i Hercegovine i dr.

Ti su događaji i transformacije uzrokovale, pored političko-geografskih i ekonomsko-geografskih i pojavu brojnih socijalno-geografskih problema, koji su uvjetovali visok stupanj socioekonomske preobrazbe Bosne i Hercegovine, kao i to da ona danas ima složenu socijalno-geografsku strukturu s naglašenim regionalnim razlikama, što sa svoje strane utječu na opći društveno-ekonomski i regionalni razvoj zemlje (Nurković, 2005, 109).

PREDSTAVLJANJE PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Najdinamičniji društveno-ekonomski razvoj općenito Bosna i Hercegovina je ostvarila pod utjecajem široko pokrenute industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata. Dinamičnu industrijalizaciju zemlje pratile su: transformacija privrede u cjelini, demografska tranzicija i proces urbanizacije. To je razdoblje u kojem je Bosna i Hercegovina ostvarila izrazit gospodarski rast i doživjela krupne strukturne promjene, a bosanskohercegovačko društvo dinamične demografske i socioekonomske transformacije. U tom je razdoblju Bosna i Hercegovina, od pretežno agrarne siromašne zemlje, izrasla u, za evropske prilike 80-tih godina prošlog stoljeća, industrijaliziranu zemlju u razvoju (SPUFBiH; ERRBiH).

Općenito, dinamičan gospodarski razvoj tokom prve tri decenije druge polovice prošlog stoljeća posebno se odrazio na promjene demografske i socioekonomske strukture stanovništva Bosne i Hercegovine, koje su sa svoje strane generirale mnogobrojne socioekonomske procese kao što su urbanizacija, polarizacija i koncentracija, depopulacija, deagrarizacija i dr.

Socijalno-ekonomska tranzicija Bosne i Hercegovine odvijala se različitim dinamikom i s prostorno diferenciranim učincima, ovisno o promjeni težišta gospodarskog razvoja i prednosti pojedinih regija što se, na

odgovarajući način, odrazilo i u regionalnom razvoju, odnosno izrazitom prostornom disparitetu razvoja unutar zemlje. Tako su se, vremenom, razvile dvije populacijsko-razvojne osovine: sjevernobosanska i centralnobosanska. Nasuprot tome, sa sporijim razvojem, izdvajaju se rubna područja, na periferiji ili semi-periferiji između žarišnih osovina razvoja: Istočna Bosna, Istočna Hercegovina i Jugozapadna Bosna.

Kao rezultat rastuće krize društveno-političkog i ekonomskog sustava SFRJ u periodu od 1986. do 1991. godine zabilježen je spor demografski i stagnacija socijalnog i ekonomskog razvoja i povećanje regionalnih razlika između pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine. Vrlo usporen demografskom, te izrazitoj stagnaciji ekonomskog i socijalnog razvoja Bosne i Hercegovine i produbljivanju razlika u regionalnom razvoju nakon 1991. godine doprinijeli su mnogobrojni faktori, koji su spomenuti u uvodnom dijelu ovog rada, od kojih su najznačajniji:

- agresija i ratna zbivanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1992.–1995. godine i
- uspostava i "funkcioniranje" dejtonskog političko-teritorijalnog ustroja u Bosni i Hercegovini.

HIPOTEZA I CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja su spoznaje kompleksnosti, brojnost i multidimenzionalnost socijalno-geografskih problema Bosne i Hercegovine, koji su nastali u periodu nakon 90-tih godina prošlog stoljeća, te uzroci nastanka i njihove posljedice.

Polazište ovih istraživanja temelji se na rezultatima preliminarinih istraživanja problematike suvremene socijalno-geografske, političko-geografske i ekonomsko-geografske preobrazbe Bosne i Hercegovine, koju karakterizira izrazita polarizacija sa naglašenim regionalnim razlikama – regionalni disparitet socijalno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine (Nurković, 2005).

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJA

Po teorijsko-metodološkom pristupu ova su istraživanja vrlo kompleksna i obuhvataju spoznaje uzroka i posljedica najvažnijih socijalno-geografskih problema regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine.

U istraživanjima su primijenjene, pored klasičnih znanstvenih metoda (analiza, sinteza, generalizacija i dr.), i sistemska i faktografska analiza, kvantitativne metode, metod terenskih istraživanja i anketiranja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I INTERPRETACIJA

Temeljnim istraživanjima problematike suvremene socijalno-geografske preobrazbe Bosne i Hercegovine uz primjenu odgovarajuće metodologije utvrđeni su mnogobrojni socijalno-geografski problemi, koji karak-

teriziraju socijalno-geografsku strukturu Bosne i Hercegovine vrlo osobenom, koja sa svoje strane utječe na sve izrazitiji prostorni disparitet u regionalnom razvoju Bosne i Hercegovine.

Iz mnoštva suvremenih socijalno-geografskih problema u ovom radu tretirani su slijedeći: 1) Stagnantan demografski razvoj; 2) Izrazita demografska koncentracija i polarizacija; 3) Starenje stanovništva i njegova prostorna diferenciranost; 4) Etnička homogenizacija; 5) Polarizacija u urbanom razvoju; 6) Dezintegracija naseobinskog sistema; 7) Problem svojevrsne ruralizacije gradova; 8) Problem socijalno-geografske diferencijacije u gradovima i 9). Problem socijalno-ekonomske degradacije bosanskohercegovačkih sela (Nurković, 2005, 111; Nurković, Mirić, 2005a, 33–35).

Stagnantan demografski razvoj Bosne i Hercegovine

U demografskom razvoju Bosne i Hercegovine tokom cijelog perioda nakon Drugog svjetskog rata do 1992. godine zapažena je tendencija postepenog opadanja stopa porasta stanovništva, a u periodu od 1992. godine stagnacija demografske dinamike. Postepeno opadanje stopa porasta stanovništva u periodu nakon Drugog svjetskog rata do 1992. godine (u periodu od 1948. do 1991. godine prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila je 1,64%, a u zadnjem međupisnom periodu od 1981. do 1991. godine 0,61%) rezultat je smanjenja stopa nataliteta (stopa nataliteta u 1948. godini iznosila je 36,2 promila, a u 1991. godini 14,8 promila) i prirodnog priraštaja (stopa prirodnog priraštaja u 1948. godini iznosila je 22,3 promila, a u 1991. godini 7,8 promila) (Nurković, 2000, 135). Izrazita stagnacija demografske dinamike Bosne i Hercegovine od 1992. godine posljedica je rata i postratnih trendova društveno-ekonomskih tokova razvoja, koji su se negativno odrazili na demografski razvoj. Naime, u periodu od 1992. godine evidentna je izrazita stagnacija demografske dinamike, koju potvrđuje vrlo visoka stopa pada stanovništva (– 2,1% godišnje), koja je uvjetovana vrlo niskom stopom prirodnog priraštaja (1,1 promila godišnje) i visokom negativnom stopom migracijskog salda (– 2,2% godišnje) (SG/LJFBiH, 2005). Tako je Bosna i Hercegovina za relativno kratko vrijeme (nakon 1991. godine) iz centralne tranzicijske podetape ušla duboko u podetapu kasne tranzicije (Wertheimer-Baletić, 1990, 80).

Zabrinjavajuća je činjenica što je u posljednjih nekoliko godina vrlo visoka stopa emigracije mladih i što su još uvijek veliki kontingenti izbjeglih i raseljenih lica. Naime, prema podacima nekih nevladinih inozemnih i domaćih organizacija Bosnu i Hercegovinu napusti između 75.000 i 80.000 mladih, kao i to da je u inozemstvu još uvijek 352.304 lica, te da se oko 450.000 raseljenih lica širom zemlje još uvijek ne mogu vratiti u svoje domove (GRT, 2004).

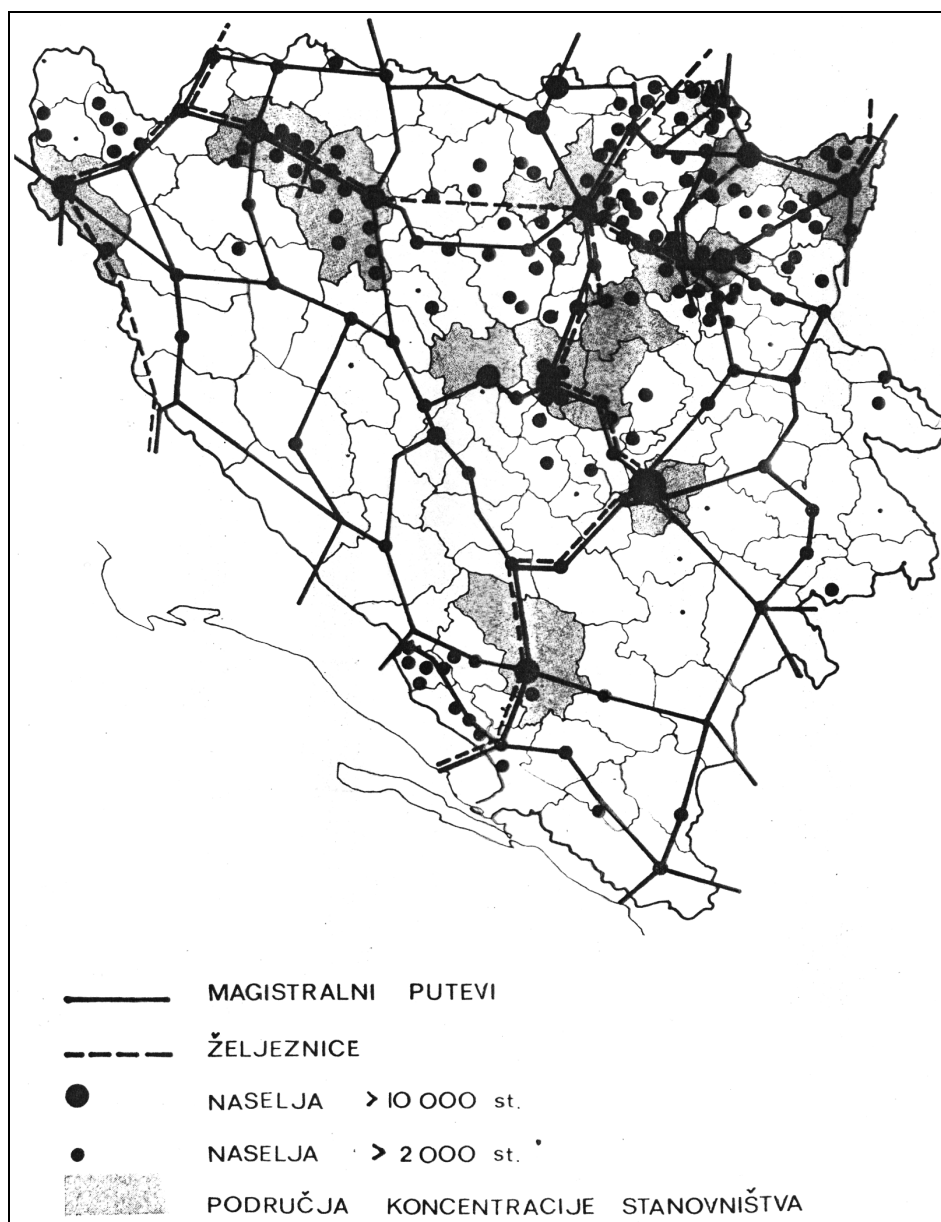
Izrazita demografska koncentracija i polarizacija u Bosni i Hercegovini

Istraživanjima je utvrđen izrazit regionalni disparitet u novijem demografskom razvoju koji se ogleda u regionalno neravnomjernom razmještaju stanovništva Bosne i Hercegovine, snažnim procesima demografskog rasta gradova i izrazitoj depopulaciji sela, te u prostorno diferenciranim procesima koncentracije i polarizacije demografskog razvoja Bosne i Hercegovine.

Naime, promjene u regionalno neravnomjernom razmještaju stanovništva Bosne i Hercegovine ogledaju se u povećanju stupnja koncentracije stanovništva u sjevernobosanskoj i centralnobosanskoj populacijskoj regiji, na jednoj, i demografskom praznjenju istočnobosanske, istočnohercegovačke i zapadnobosanske populacijske regije, na drugoj strani.

Snažan proces demografskog rasta gradova i demografskom pustošenju sela, potaknuti procesom primarne urbanizacije uvjetovao je prostorno polariziran demografski razvoj Bosne i Hercegovine. Žarište tako polariziranog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine je sarajevska urbana aglomeracija, odnosno šira sarajevska socijalno-ekonomska regija, u kojoj se pod utjecajem Sarajeva odvija dinamičan proces koncentracije stanovništva i intenzivna i sveobuhvatna socijalno-geografska preobrazba. Pored Sarajeva, vodeća središta prostorne demografske polarizacije u Bosni i Hercegovini, još su i makroregionalni centri Banja Luka, Tuzla i Mostar. Na nižoj regionalnoj razini žarišta polarizacijskog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine je veći broj regionalnih centara kao što su: Bihać, Doboje, Bijeljina, Zenica, Travnik, i Livno. U njima je proces demografske koncentracije različitog intenziteta, od Bihaća, Bijeljine i Zenice sa izrazitom demografskom polarizacijom na jednoj, do Doboja i Livna sa umjerenijom demografskom polarizacijom, na drugoj strani. Proces demografskog pustošenja sela (depopulacija) Bosne i Hercegovine je posljedica industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije i sveopćeg društveno-gospodarskog zaostajanja bosanskohercegovačkog sela i agrarnih područja, kao i procesa demografske koncentracije i polarizacije, koji su uvjetovali pretakanje stanovništva iz ruralnih i agrarnih perifernih i semi-perifernih regija Bosne i Hercegovine, sa jednostavnom privrednom strukturom i slabom funkcionalnom diferencijacijom, u regije izrazite populacijske koncentracije i gradove sa izrazitom funkcionalnom diverzifikacijom (Marinović-Uzelac, 2001, 71).

Prostorno diferencirani proces polarizacije i regionalne diferencijacije, te s tim povezan smjer i intenzitet preobrazbe regionalne strukture Bosne i Hercegovine, pokazuje da se razlike između navedenih dviju skupina prostornih cjelina sve više produbljuju. Proporcionalno tome, povećavaju se i suprotnosti u regionalnom razvoju Bosne i Hercegovine, sa sve nepovoljnijim posljedicama

Sl. 1: Područja koncentracije stanovništva i saobraćajna infrastruktura Bosne i Hercegovine – stanje: 1990 (Prema: SPUFBiH, 1997).

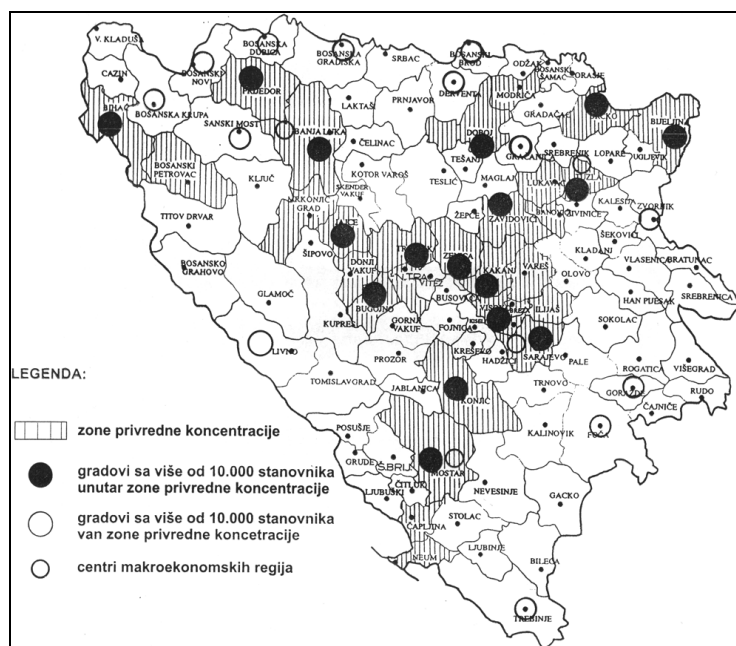
Fig. 1: Population concentration and traffic infrastructure in Bosnia and Herzegovina: 1990 (SPUFBiH, 1997).

na ukupan društveno-ekonomski razvoj zemlje. Regionalno-geografski, po stupnju socijalno-geografske preobrazbe vrlo su izražene razlike između Zapadne Hercegovine, koja se može uzeti kao primjer integracijskih trendova regionalnog okupljanja i diferenciranja i cjelovitog i koherentnog regionalnog razvoja, i Istočne Hercegovine i Istočne Bosne kao primjera dezintegrirajućih trendova regionalnog okupljanja i diferenciranja, što upućuje na regionalno neravnomjeran razvoj unutar Bosne i Hercegovine, koji je, uglavnom, posljedica rata

(1992–1995. godine) i dejtonskog političko-teritorijalnog ustroja (Nurković, 2005, 113; Nurković, Mirić 2005a, 36).

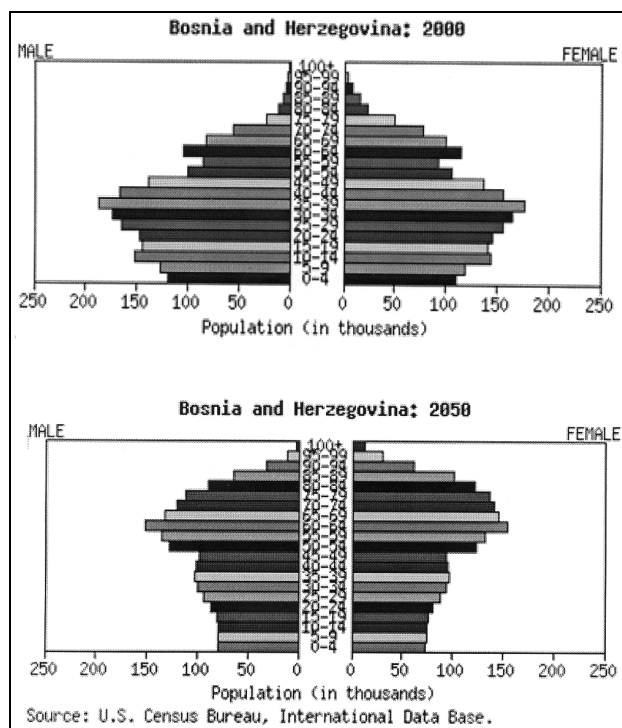
Starenje stanovništva i njegova prostorna diferenciranost u Bosni i Hercegovini

Starenje stanovništva i njegova prostorna diferenciranost, kao posljedica stagnantnog demografskog razvoja i sveopće društveno-gospodarske nerazvijenosti Bosne i

Sl. 2: Zone privredne i populacijske koncentracije u Bosni i Hercegovini – stanje 1990 (Prema: SPUFBiH, 1997).
Fig. 2: Economy and population concentration in Bosnia and Herzegovina: 1990 (SPUFBiH, 1997).

Hercegovine, jedan je od značajnijih demografskih problema, čije su posljedice na demografski, socijalni i ekonomski razvoj zemlje vrlo izrazite. Sa sadašnjom stopom od 18,5% stanovništva starijeg od 60 i više godina (procjene za 2002. godinu: SG/LJFBiH, 2005), populacija Bosne i Hercegovine, prema klasifikaciji UN-a, ima obilježja demografske starosti (Wertheimer-Baletić, 1990, 248). Da je proces starenja stanovništva u suvremeno doba vrlo intenzivan potvrđuje činjenica da je Bosna i Hercegovina samo prije trinaestak godina bila na pragu starenja, od kada je proces intenziviran (Wertheimer-Baletić, 1990, 248). Uz to, alarmantnijim se čini realno postojanje područja sa vrlo visokim učešćem starih u ukupnom stanovništvu, tj. sa oznakama trajne demografske starosti kao što je istočnobosansko, istočnohercegovačko i jugozapadnobosansko područje. Nadalje, evidentno pogoršanje bioloških obilježja stanovništva, kao prostorno vrlo diferenciran proces, koji se manifestira poglavito kroz demografsko starenje, upozorava da se Bosna i Hercegovina nalazi pred brojnim problemima demografske reprodukcije. Kada se imaju u vidu spomenuti trendovi demografskog starenja i posljedice rata (blizu 250.000 poginulih, 352.304 izbjeglica i oko 450.000 raseljenih lica), onda je očito da je osmišljavanje demografske obnove u vremenu i prostoru jedan od prioritetnih zadataka. Ovo s toga što, na žalost, Bosna i Hercegovina još uvijek nema jasno koncipiranu populacijsku politiku kojom bi se spriječila njena dalja demografska degradacija.

Sl. 3: Dobno-spolne piramide Bosne i Hercegovine za 2000 i 2050. godinu (Prema: US Census Bureau).
Fig. 3: Age-gender pyramids in Bosnia and Herzegovina for the years 2000 and 2050 (projected) (US Census Bureau).

Etnička homogenizacija u Bosni i Hercegovini

Proces etničke homogenizacije u Bosni i Hercegovini, koji se odvija od 1992. godine, kao značajan demografski fenomen posljedica je rata i prostorno je vrlo diferenciran proces. Višestoljetna multikonfesionalnost, multikulturalnost i multietničnost Bosne i Hercegovine dovodi se u pitanje usljed etničke i političke homogenizacije koja se odvija u ozračju njenog političko-teritorijalnog ustroja. Naime, tokom rata započeta, i nakon rata, u ozračju dejtonskog političko-teritorijalnog ustroja nastavljena etnička homogenizacija, ozbiljna su prijetnja disoluciji višestoljetne multietničnosti Bosne i Hercegovine (IHR, 2005, 20). Taj se proces, u suvremeno doba, odvija kako na entitetskoj, tako i na kantonalnoj i općinskoj razini. Posljedica toga je uspostava etnički homogenih područja, kao što su istočnobosansko, istočnohercegovačko i sjevernobosansko, koja to nisu bila prije 1992. godine. Navodimo samo neke primjere iz Federacije Bosne i Hercegovine, jer se za Republiku Srpsku ne raspolaže podacima. Tako je u općini Mostar drastično smanjeno učešće Srba u ukupnom stanovništvu sa 19,0% u 1991 na 3,5% u 2004. godini; U općini Jajce smanjeno je učešće Bošnjaka (sa 38,8% u 1991 na 27,7% u 2004. godini) i Srba (sa 19,3% u 1991

na 4,6% u 2004. godini) u ukupnom stanovništvu; U općini Bugojno drastično je smanjeno učešće Hrvata (sa 42,1% u 1991 na 20,0% u 2004. godini) i Srba (sa 18,9% u 1991 na 4,4% u 2004. godini) u ukupnom stanovništvu (KB, 2005; SGSR BiH, 1991, 309–310).

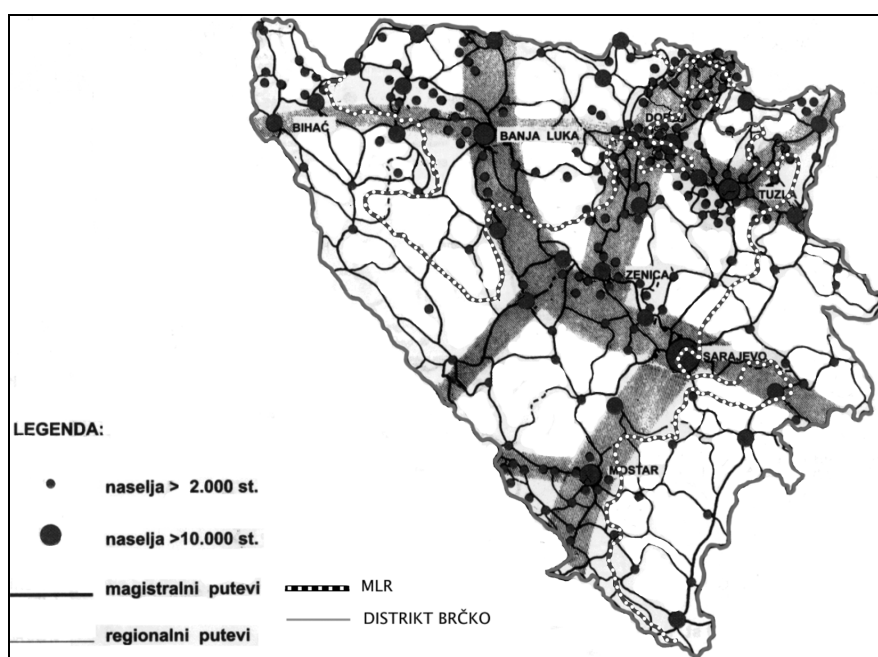
Polarizacija u urbanom razvoju Bosne i Hercegovine

Polarizacija u urbanom razvoju Bosne i Hercegovine se ogleda u vrlo dimaničnom monocentrizmu metropole, odnosno rastu dominacije Sarajeva i makroregionalnih centara Banja Luke, Tuzle i Mostara, što je intenzivirano poslasticama rata, tokom kojeg se najveći broj izbjeglih i protjeranih lica iz ratom zahvaćenih područja naselio u njima, a sada se iz objektivnih razloga tamo ne mogu ili sporo vraćaju. To je sa svoje strane pojačalo proces polarizacije urbanog razvoja spomenutih gradskih područja i dodatno provincijaliziralo ostali prostor Bosne i Hercegovine i stimuliralo daljnje preseljavanje stanovništva i koncentraciju, kao što je to, npr. slučaj kod Trebinja, Foče i Goražda. Ovi su gradovi prije 1992. godine imali značenje regionalnih centara, koje su u suvremeno doba, dejtonskim političko-teritorijalnim ustrojem izgubili (Nurković, Mirić, 2005b, 79).

Sl. 4: Dezintegracija naseobinske strukture Bosne i Hercegovine duž MLR-a (Prema: Nurković, Mirić, 2005a, 34).

Fig. 4: Disintegration of the settlement structure of Bosnia and Herzegovina along the interentity boundary line (Nurković, Mirić, 2005a, 34).

Sl. 5: Dezintegracija urbanog sistema Bosne i Hercegovine duž MLR-a (Prema: SPUFBiH, 1997).

Fig. 5: Disintegration of the urban system of Bosnia and Herzegovina along the interentity boundary line (SPUFBiH, 1997).

Dezintegracija naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine

Dezintegracija naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine nakon 1995. godine posljedica je uspostave dejtonskog političko-teritorijalnog ustroja (Nurković, Mirić, 2005a). Dezintegracija naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine ogleda se u: a) Dezintegraciji urbanog sistema Bosne i Hercegovine; b) dezintegraciji krupnih urbanih sistema; c) dezintegraciji oko 7% cjelokupnog broja bosanskohercegovačkih naselja (304 naselja) i dr. Posljedice dezintegracije naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine su vrlo složene i brojne i manifestiraju se gotovo na sve komponente društveno-ekonomskog razvoja (Nurković, 2005).

Dezintegracija urbanog sistema Bosne i Hercegovine, koja se manifestira kroz dezintegraciju urbane mreže i funkcionalnih veza i odnosa između naselja, koje su uspostavljene tokom dugog vremena. Dejtonskim političko-teritorijalnim ustrojem (MLR-om -međuentitetskom linijom razgraničenja) dezintegrirana je osnovna kičma urbanog "T" sistema Bosne i Hercegovine transferzalno (Bosanski Šamac–Doboj–Zenica–Sarajevo–Mostar–Čapljina) i longitudinalno (Bihać–Prijeđor–Banja Luka–Doboj–Tuzla–Zvornik). Isto tako, MLR-om su dezintegrirani krupni urbani sistemi kao što je Sarajevo, zatim Doboj i dr., kao i naseobinski sistem Bosne i Hercegovine u cjelini, što pokazuje dezintegracija 304 bosanskohercegovačka naselja, koja su podijeljena međuentitetskom linijom razgraničenja. Pro-

storno je taj proces naizrazitiji u prostoru rijeka Usore i Spreče, zatim u području Sarajeva, Goražda i Jajca (Nurković, Mirić, 2005a, 35).

Problem svojevrstne ruralizacije gradova Bosne i Hercegovine

Proces svojevrstne ruralizacije gradova Bosne i Hercegovine koji se odvija u suvremeno doba u neposrednoj je vezi s izrazitijom koncentracijom stanovništva. Naime, usljed ruralnog ratnog i poratnog egzodusa, velike nezaposlenosti (stopa nezaposlenosti u 2002. godini u Bosni i Hercegovini iznosila je 46%), siromaštva (BDP po stanovniku u 2002. godini u Bosni i Hercegovini iznosio je 1.310 USA\$), niskom razinom pismenosti i kvalificiranosti itd., onog stanovništva koje je posljednjih 15-tak godina naseljavalo gradove i prigradska područja. Prenaglo naseljene i često stihijski građene, periferije bosanskohercegovačkih gradova poprimaju poluseoski način života, koji premda rijetko, dopire do samog središta gradova. Sasvim je sigurno da je proces urbanizacije, tj. prodiranja gradskog načina života u okolice bosanskohercegovačkih gradova snažniji i relevantniji proces, ali ne treba izgubiti iz vida probleme koji proizlaze iz prenaprge urbanizacije, često "kvantitetnije" nego "kvalitetnije" (Marinović-Uzelac, 2001, 71). Radi se o vrlo složenim sociološkim i socijalno-geografskim procesima brže transformacije života, koji ponekad uvjetuju i niz psihosocijalnih problema.

Problem socijalno-geografske diferencijacije u gradovima Bosne i Hercegovine

U posljednje vrijeme (od 1992. godine) u bosanskohercegovačkim gradovima odvija se vrlo intenzivan proces socijalno-geografske diferencijacije, koji se, kao vrlo složen proces, ogleda se u:

- socijalnoj topografiji i socijalnoj segregaciji koja se odvija unutar bosanskohercegovačkih gradova;
- tercijalizaciji, odnosno izrazitoj funkcionalnoj preobrazbi u gradovima Bosne i Hercegovine;
- preobrazbi socioekonomskog položaja stanovništva bosanskohercegovačkih gradova;
- suburbanizaciji, koja se manifestira kroz preseljavanje iz središnjih dijelova bosanskohercegovačkih gradova u okolicu;
- reurbanizaciji;
- citizaciji i dr.

Problem socijalno-ekonomske degradacije bosanskohercegovačkih sela

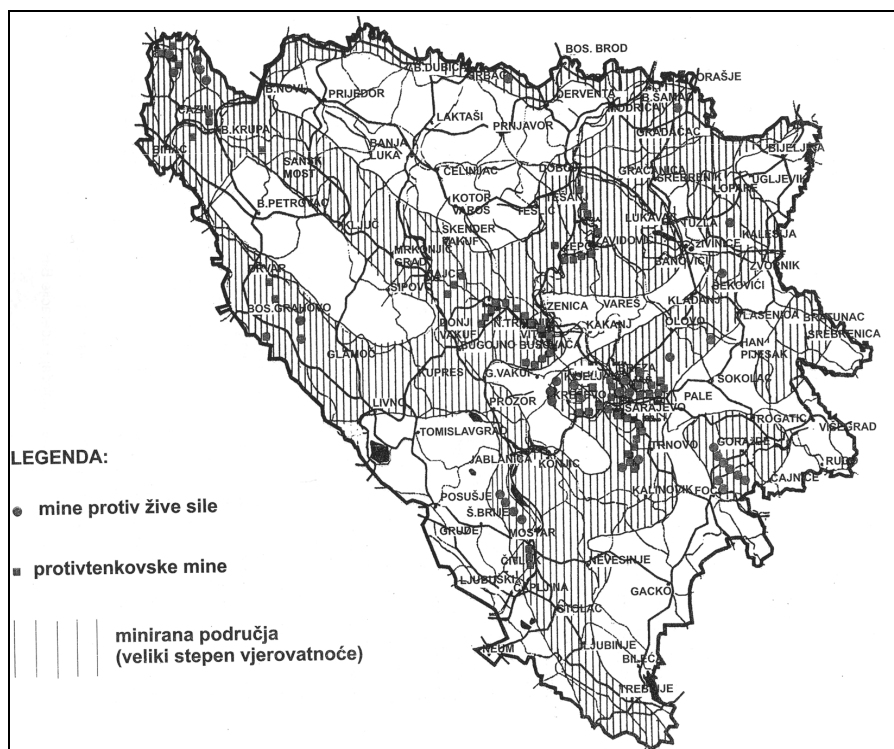
Socijalno-ekonomska degradacija bosanskohercegovačkih sela ogleda se, prije svega, u drastičnom slomu seoske ekonomije, koja se u doticaju s industrijalizacijom i razvojem tercijarnih djelatnosti nije mogla održati. Taj se proces počeo dinamičnije odvijati od 60-

tih godina prošlog stoljeća, od kada se te djelatnosti intenzivno razvijaju. Kulminacija tog procesa odvijala se tokom rata (1992–1995. godine), kojim se bosanskohercegovačka sela socijalno-ekonomski degradiraju. Isto tako evidentan je i proces demografske degradacije, koju karakterizira smanjenje broja stanovnika više od 85% bosanskohercegovačkih sela, što dovodi do sveopće socio-demografske depresije i dr.

Pored toga, značajno je istaći da na sveopće socijalno i ekonomsko zapuštanje sela i agrarnih područja Bosne i Hercegovine utječe i lična sigurnost njihovog stanovnika, osobito onih koji se kao izbjeglice ili raseljena vraćaju u svoja prijeratna boravišta. Ona je umnogome ugrožena sa više od 2 miliona mina i više od 3 miliona drugih ubojnih sredstava "rasutih" najvećim dijelom po ruralnim i agrarnim područjima širom Bosne i Hercegovine, a naročito u sektoru "linije sučeljavanja vojnih snaga" (SPUFBiH, 64).

ZAKLJUČAK

Nakon 90-tih godina prošlog stoljeća intenzivan proces socijalno-geografske preobrazbe stanovništva Bosne i Hercegovine manifestovao se na pojavu i radikalizaciju mnogobrojnih socijalno-geografskih problema, među kojima poseban značaj imaju:

Sl. 6: Minska područja u Bosni i Hercegovini (Prema: SPUFBiH, 1997, 65).

Fig. 6: Mined areas in Bosnia and Herzegovina (SPUFBiH, 1997, 65).

- stagnantan i prostorno diferenciran demografski razvoj,
- izrazita demografska koncentracija i polarizacija,
- starenje stanovništva i njegova prostorna diferenciranost,
- etnička homogenizacija,
- polarizacija u urbanom razvoju,
- dezintegracija naseobinskog sistema,
- problem svojevrstne ruralizacije gradova,
- problem socijalno-geografske diferencijacije u gradovima,
- problem socijalno-ekonomske degradacije bosansko-hercegovačkih sela i mnogi drugi.

Brojni socijalno-geografski problemi, koji su rezultat ratnih razaranja bosanskohercegovačkog društva i ekonomije, zatim globalnih ekonomskih i regionalnih tranzicijskih procesa i procesa političke, socijalne i ekonomske tranzicije Bosne i Hercegovine, rezultirali su stvaranju vrlo složene socijalno-geografske strukture sa naglašenim regionalnim razlikama, što implicira usporen društveno-gospodarski razvoj i izrazito neravnomjeran regionalni razvoj Bosne i Hercegovine.

CONTEMPORARY SOCIOGEOGRAPHIC PROBLEMS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Safet NURKOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of natural sciences and mathematics, BiH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33–35

e-mail: nurkovic@pmf.unsa.ba

SUMMARY

This study deals with sociogeographic problems of regional development of Bosnia and Herzegovina. These problems emerged as a consequence of numerous complex events that took place during the last decade of the 20th, and the beginning of the 21st century. After the 1990s, an intensive process of sociogeographic transformation of the population of Bosnia and Herzegovina revealed and exacerbated numerous sociogeographic problems. Among others, the most important problems are the following:

- *Stagnating and regionally differentiated demographic development,*
- *Distinct demographic concentration and polarisation,*
- *Aging of population and its regional differentiation,*
- *Ethnic homogenisation,*
- *Polarisation in urban development,*
- *Disintegration of settlement system,*
- *Problem of specific 'ruralisation' of the cities,*
- *Problem of sociogeographic differentiation in the cities,*
- *Problem of socioeconomic degradation of BiH villages, and many other problems.*

The very complex sociogeographic structure, with emphasized regional differences, is a consequence of numerous sociogeographic problems that are the result of the wartime destruction of the BiH society and economy, of global economic and regional processes of transition, as well as of processes of political, social and economic transition of Bosnia and Herzegovina. These problems imply slow socioeconomic development and the particularly unequal regional development of Bosnia and Herzegovina.

Research on these problems, their causes, and the consequences they have on the regional development of Bosnia and Herzegovina, are of special geographic interest. We recognise such research as a contribution by geographical science and profession in solving the problems of regional development of Bosnia and Herzegovina.

Key words: sociogeographic problems, problems of regional development, causes and consequences of sociogeographic problems, sociogeographic transformation, resolving the problem of regional development, Bosnia and Herzegovina

LITERATURA

Anselin, L., Madden, M. (1990): New Directions in Regional Analysis: Integrated and Multi-regional Approaches. London, Belhaven Press.

Bachtler, J., Yuill, D. (2001): Policies and strategies for regional development: A shift in Paradigm?. Regional and industrial Policy Research Paper, No 46. Glasgow, European Policies Research Centre.

- Bahrenberg, G. (1993):** Dimensions of regionalism. U: Dirven E., Groenewegen J., Von Hof, (1993): Stuck in the region. *Nederlande Geographische Studies*, No 155. Utrecht.
- Bašić, K. (1994):** Socijalno-prostorna segregacija stanovništva Zagreba, *Geografski horizont*, Br. 2/1994. Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske.
- Bogunović, A. (2001):** Regionalne integracije i regionalna politika. Zagreb, Ekonomski fakultet.
- Bordlein, R. (1997):** Region – Regionalisierung – Nachhaltige Regionalentwicklung. Frankfurt am Main, Unveröffentlichtes Konzeptpapier.
- Bradshaw, M. (2000):** World Regional Geography – the new global order, Second Edition. Boston, McGraw-Hill Companies, 27–74.
- Der Fischer Weltalmanach (2005):** Der Fischer Weltalmanach 2005: Zahlen-Daten-Fakten. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH.
- ERRBiH (1980):** Ekonomski razvoj do 2000. godine kao faktor prostornog uređenja Republike Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Ekonomski institut.
- GRT (2004):** Global Refugee Trends 2004, UNHCR. [Http://www.unhcr.org/statistics](http://www.unhcr.org/statistics) (2005–09).
- Hilpert, M. (2002):** Applied Social Geography: Management of Spatial Planning in Reflexive Discourse-Research Perspectives towards a "Theory of Practice". Dela, 18. Ljubljana, Oddelek za geografiju Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 29–40.
- Horn, R. V. (1994):** Statistical indicators for the economical and social sciences. Cambridge, Cambridge University Press.
- IHR (2005):** Izvještaj o humanom razvoju 2005: Bolja lokalna uprava u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, UNDP BiH.
- KB (2005):** Kantoni u brojkama 2005. Sarajevo, Federalni zavod za statistiku.
- Keeble, D. (1989):** Core-Periphery disparities, recession and new regional dynamism in the European Community. U: *Geography*, 74(1), 1–11.
- Knox, P. (1995):** Urban Social geography: an introduction. Harlow, Longman.
- Lindsay, J. M. (1997):** Techniques in Human Geography, Routledge Contemporary Human Geography. London, Routledge.
- Maier, J., Paesler, R., Ruppert, K., Schaffer, F. (1977):** Sozialgeographie. Braunschweig, Georg Westermann Verlag GmbH.
- Marinović-Uzelac, A. (2001):** Prostorno planiranje. Zagreb, Dom i svijet.
- Nurković, S. (2000):** Regionalna geografija Bosne i Hercegovine. Tipkopis.
- Nurković, S. (2005):** Contemporary problems of the regional development of Bosnia and Herzegovina. U: Proceedings of the International seminar: Regional development problems in Croatia and neighboring countries. Zagreb, Croatian geographical Society, 109–114.
- Nurković, S., Mirić, R. (2005a):** Implikacije političko-teritorijalnog sistema Bosne i Hercegovine na regionalno-geografsku strukturu i razvoj /Implikation of political-territorial system of Bosnia and Herzegovina on its regional-geographic structure and development/. U: Zbornik 1. kongresa geografa Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 26–44.
- Nurković, S., Mirić, R. (2005b):** Osvrt na geografsku regionalizaciju Bosne i Hercegovine, *Geografski radovi*, 1. Tuzla, Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 74–91.
- Nurković, S., Mirić, R. (2005c):** The political-territorial system of Bosnia and Herzegovina as a factor in the regional-geographic structure of the State. International Conference "Dayton – ten years after – conflict resolution and co-operation perspectives", Sarajevo, 29. XI–01. XII 2005. Glasnik, 10, 2005, 8. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, 97.
- Osmaković, J. (2002):** Teorija i politika regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Ekonomski fakultet.
- Pregledni listovi (1996):** Pregledni listovi topografskih karata WGS 84, Former Yugoslavia 1:50 000. Washington, Defence Mapping Agency – US Government.
- Srednjoročna strategija (2004):** Srednjoročna strategija razvoja. Sarajevo, Vijeće ministara BiH.
- SG/LJSRBiH (1991):** Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine 1991. Sarajevo, Republički zavod za statistiku.
- SGFBiH (2005):** Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2005, Sarajevo, Federalni zavod za statistiku.
- SPUFBiH (1997):** Strategija prostornog uređenja F BiH. Sarajevo, Federalno ministarstvo prostornog uređenja i okoliša.
- Terlouw, P. C. (1992):** The regional geography of the world-system. External arena, Periphery, Semiperiphery, Core. *Nederland Geographical Studies*, No 144. Utrecht.
- US Census Bureau:** [Http://census.gov.ipc](http://census.gov.ipc) (2005–09).
- Welen, B. (1997):** Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierung, Band 2: Globalisierung, Region und Regionalisierung, No 119. Stuttgart, Erdkundliches Wissen.
- Vresk, M. (1990):** Osnove urbane geografije. Zagreb, Školska knjiga.
- Wertheimer-Baletić, A. (1990):** Demografija-stanovništvo i ekonomski razvitak. Zagreb, Informator.

review article
received: 2006-01-05

UDC 339.92:796.5(497.4:497.6)

UTICAJ PRIDRUŽIVANJA SLOVENIJE EU NA ULAGANJA U TURISTIČKU PRIVREDU U BOSNI I HERCEGOVINI

Halid KURTOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, BiH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33–35
e-mail: halidk@bih.net.ba

IZVLEČEK

Prispevek obravnava neposredna vlaganja Slovenije v gospodarstvo Bosne in Hercegovine, še posebno investicije v turistično gospodarstvo kot rezultat vstopa Republike Slovenije v Evropsko Unijo.

Prispevek govori tudi o politiki vlaganj podjetij iz Slovenije v druge države in posebno o vlaganjih na prostoru Bosne in Hercegovine. S tega stališča smo analizo vlaganj v turistični sektor Bosne in Hercegovine razdelili na naslednje tematske sklope: vpliv EU na razvoj turizma, slovenska vlaganja v drugih državah, slovenska vlaganja v Bosni in Hercegovini ter perspektive razvoja turizma v Bosni in Hercegovini v luči pridobivanja investicij iz tujine.

Na osnovi podatkov Gospodarske zbornice v Sarajevu se prispevek osredotoča tudi na pomen neposrednih vlaganj Republike Slovenije v gospodarstvo Bosne in Hercegovine, tako v turizem kot druga področja, kamor so gospodarski subjekti iz Republike Slovenije vložili svoj kapital.

Ključne besede: tuja vlaganja, Slovenija, Bosna in Hercegovina, turizem, gospodarstvo

GLI EFFETTI DELL'ENTRATA DELLA SLOVENIA NELL'UNIONE EUROPEA SUGLI INVESTIMENTI NEL TURISMO IN BOSNIA ED ERZEGOVINA

SINTESI

Obiettivo del contributo è individuare i vantaggi che la Slovenia incontra nei suoi investimenti in Bosnia ed Erzegovina, con particolare attenzione a quelli nel turismo, dopo l'entrata di Lubiana nell'Unione europea.

Viene esaminata la politica degli investimenti delle imprese slovene all'estero, con un occhio di riguardo per l'area bosniaco-erzegovese. In quest'ambito vengono analizzati i vantaggi in campo turistico. Il contributo si articola in una serie di tematiche: influenza dell'Ue sullo sviluppo del turismo, investimenti della Slovenia all'estero, investimenti in Bosnia ed Erzegovina e prospettive di sviluppo del turismo in Bosnia ed Erzegovina alla luce delle sue capacità di attirare capitali esteri.

Sulla base di dati forniti dall'Ufficio della Camera di commercio slovena a Sarajevo, viene presa in esame l'importanza degli investimenti diretti della Slovenia nell'economia della Bosnia ed Erzegovina, sia nel turismo sia negli altri settori in cui i soggetti sloveni hanno investito i loro capitali.

Parole chiave: investimenti esteri, Slovenia, Bosnia ed Erzegovina, turismo, economia

UVOD

Spektakularni razvoj ugostiteljsko-turističke djelatnosti i efekti koji su od toga počeli da se ispoljavaju potvrđuju mogućnost intenzivnog uključivanja i drugih zemalja u ulaganja u ovu privrednu granu. Ovako izražen interes izaziva opravdanu težnju svih dijelova Bosne i Hercegovine, da zainteresiranim iz drugih zemalja ponude određene lokalitete za izgradnju objekata ili drugih sadržaja koji će doprinijeti unapređenju turističke ponude ove zemlje. Interes je postao još veći kada se shvatilo da je ugostiteljsko-turističko privređivanje dobrim dijelom vezano za određene atraktivne lokalitete ove zemlje, na kojima ulaganja, investitorima garantuju višestruku oplođnu uloženo kapitala.

Atraktivnost određenih lokaliteta, garancija je da turizam i ugostiteljstvo na njima, mogu biti jedna od najtraženijih privrednih djelatnosti na koje će se kapital iz drugi zemalja ulagati u budućnosti.

Time kapital iz inostranstva dobija posebno značajnu ulogu, jer upravo na tom polju, kada je bosna i Hercegovina u pitanju, njegova uloga je nezamjenjljiva. Opći privredni i društveni razvoj, a posebno razvoj savremenog turističkog prometa u nacionalnim i međunarodnim razmjerama, povećavaju potrebu za izgradnju savremenih objekata za smještaj i ishranu turista, a isto tako i turističke infra i supra strukture. Ta ulaganja vrše se u raznovrsnim oblicima, vrstama i tipovima preduzeća, kao i u ugostiteljskim objektima kojima je to osnovna namjena, a koja koriste dostignuća savremene nauke, tehnike i tehnologije. Na taj način turistička ponuda zemlje, a posebno ugostiteljstva, koje je sa svojim segmentima (hotelijskom i restoraterstvom) ušlo u procese ubrzanih promjena, posebno na planu novih tehnologija, tehnike poslovanja i ugostiteljskog menadžmenta. Ovi transformacioni procesi u Bosni i Hercegovini, ulaganjem iz inostranstva, dobijaju snažnu propulziju, te se pretpostavlja da će turistička ponuda zahvaljujući kapitalu iz drugih zemalja, u narednom periodu malo ličiti na tradicionalnu, koja je bila prepoznatljivo po raznim elementima. Iz tih razloga neophodno je praćenje i proučavanje razvojnih trendova i operativno-organizacionih procesa koji nastaju kao rezultat stranih ulaganja u turističku privredu Bosne i Hercegovine, a samim tim i Slovenije kao jedne od zemalja sa najvećim iznosima uložnim u privredu naše zemlje.

POLITIKA RAZVOJA TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ako za turističku politiku kažemo da predstavlja ukupnost smišljenih akcija i aktivnosti usmjerenih na definiranje i realizaciju koncepcije razvoja turizma, shvatit ćemo u kojoj mjeri moraju biti koordinirane akcije nosioca i izvršioca politike razvoja ove privredne grane. Drugim riječima, državna intervencija u cilju

poboljšanja stvaranja uvjeta za privlačenje stranog kapitala, koji će biti uloženi u izgradnju turističke infra i supra strukture je neophodna. Kažemo neophodna, iz razloga što strani investitori traže garanciju države za uložena sredstva, te iz tih razloga pravna regulativa u ovoj oblasti je od presudnog značaja. Razvoj turizma, u najvećem broju slučajeva zahtijeva ulaganja u izgradnju objekata za smještaj i ishranu, odnosno u izgradnju infra i supra strukture. Upravo izgradnja fiksnog kapitala, koji je kada je turizam u pitanju neophodan, zbog svog značaja ima karakter dugoročnih investicija, za šta je neophodno obezbijediti i dugoročne izvore finansiranja. Ti izvori finansiranja, koji bi obezbijedili trajna sredstva za ulaganja u turističku privredu, u Bosni i Hercegovini, tako reći nepostoje. Prvo, iz razloga što na nivou zemlje ne postoji utvrđena politika razvoja turizma niti sredstva iz kojih bi se finansirao njegov razvoj. Drugo, što je turizam privredna djelatnost u koju treba investirati, a da ne postoje parametri na osnovu kojih će se utvrditi isplativost ulaganja te iz tih razloga pojedinci nisu spremni ulagati svoj kapital u njegov razvoj.

U cilju privlačenja, kako domaćih, tako i stranih ulaganja u investiranje za razvoj turizma, smatram da bi država Bosna i Hercegovina, pored već usvojenih zakona o stranim ulaganjima i drugih zakonskih propisa kojima se štite strani ulagači, trebala, investitore u izgradnju objekata turističke privrede, infra i supra strukture, stimulirati i na sljedeći način:

- utvrditi nultu stopu poreza na dodatnu vrijednost, za investicije u turizam;
- dodjeljivati zemljište, koje je u vlasništvu države, bez nadoknade, onim investitorima (stranim ili domaćim), koji investiraju u turističku privredu sredstva u iznosu većim od 300.000,00 KM;
- omogućiti unajmljivanje bez nadoknade, objekata u vlasništvu države, koji se mogu preurediti u objekte, u kojima se mogu pružati određene usluge turistima;
- osloboditi investitore objekata za potrebe turizma, plaćanja naknade za uređenje građevinskog zemljišta i zemljišne rente i dr.

Takav pristup u privlačenju, kako stranog, tako i domaćeg kapitala, za ulaganja u razvoj turizma, polučio bi više pozitivnih efekata, koji za Bosnu i Hercegovinu, sada u godinama oporavka njene privrede, imao velikog značaja. Među kojima platni bilans zemlje, sada, kada izvoz ne pokriva više od 1/3 uvoza i zapošljavanje, činili bi najznačajnije stavke, mada ne treba zanemariti i mnogobrojne multiplikativne efekte koji nastaju kao rezultat, ostvarene potrošnje stranih turista.

UTICAJ EU NA RAZVOJ TURIZMA

U cilju bolje međusobne saradnje, na polju razvoja turizma u zemljama članicama EU, godine 1986. ustanovljen je na nivu EU, Odbor za informiranje o turizmu (Tourism Information Counsel Committee), s ciljem da

članicama ove asocijacije olakša saradnju na polju turizma.

Za razvoj turizma na području Evrope, koja se tretira kao vrlo respektabilno turističko područje, zemlje EU izdvajaju i značajna sredstva za istraživanja razvoja seoskog, kulturnog, obrazovnog i ekološkog turizma u zemljama nečlanicama. Tako je za potrebe finansiranja istraživanja razvoja turizma, tokom razdoblja 1993–1995. godina (Tourism Support Activity), utvrđen Plan aktivnosti za podršku turizmu. U okviru ovog plana, realizirano je nekoliko pilot projekata, istraživanja razvoja turizma u zemljama nečlanicama. Troškovi realizacije ovih pilot projekata, plaćeni su iz fondova EU, i za njih je utrošeno 21,7 miliona eura.

Da zemlje EU imaju namjeru investirati u istraživanje razvoja turizma, najbolji je dokaz da su za period od 1994–1999. godine, preko strukturnih fondova u te projekte potrošila 7,3 milijardi eura. Ta izdvajanja u najvećoj mjeri usmjeravana su preko strukturnih fondova: Evropski fond za regionalni razvoj (ERDP), Evropski socijalni fond (ESF) i Evropski fond za vođenje i izdavanje garancija u poljoprivredi (EAGGF).

Potrošena sredstva za razvoj turizma u Evropi, u najvećoj mjeri rezultat su zaključaka koji se odnose na Ulogu saradnje u turizmu (The function of cooperation in Tourism) datih u "Zelenoj knjizi" i stavova Evropske komisije (European comission, 2002a; 2002b), koji se odnose na zaštitu okoline, povećanje konkurentnosti malog i srednjeg poduzetništva, očuvanju i obnovi kulturnog naslijeđa i dr.

Ako znamo, da turizam u zemljama EU u strukturi BDP-a učestvuje sa 5,5%, odnosno da u njemu zaposlenje ima oko 6% ukupno uposlenih ove asocijacije, onda shvatamo šta njegov razvoj znači za Bosnu i Hercegovinu.

Bosna i Hercegovina, kao zemlja, koja neće u dogledno vrijeme, postati članica ove grupacije, svojim projektima za razvoj turizma i zaštitu životne sredine iz navedenih fondova, može bazirati na Agendi 2000. Prema odredbama ove Agende, sredstva za razvoj turizma razvrstavaju se u tri prioriteta cilja, od kojih se dva odnose na određena geografska područja, a jedan na sve zemlje članice Unije:

1. Unapređenje razvoja i strukturno prilagođavanje regija koje zaostaju u privrednom razvoju;
2. Uticaj na privredne i društvene promjene na područjima suočenim sa strukturnim preprekama (industrijskim, poljoprivrednim, gradskim i dr.)
3. Prilagođavanje i modernizacija sistema obrazovanja, osposobljavanja i zapošljavanja (Karluk, 2002).

ULAGANJA SLOVENIJE U DRUGE ZEMLJE

Slovenija je i prije zvaničnog pridruživanja EU ulagala značajna sredstva u više zemalja. Tako, prema podacima Banke Slovenije, ukupno uložena sredstva u ino-

stranstvo u periodu 2002–2004. godina, prelaze 2,2 milijardi EUR-a. Prema istom izvoru (BS) ulaganja iz drugih država u Sloveniju, tokom istog perioda, iznose 5,6 milijardi EUR-a. Ovako visoko izražen iznos, kako ulaganja od strane drugih država u ovu zemlju, tako i njena ulaganja u inostranstvo, dovoljno govori o njenoj politici direktnih investiranja u inostranstvo i snazi privrede Slovenije.

U kojoj mjeri, su ta ulaganja izražena, najbolje se da sagledati, kada se analiziraju podaci, koje je objavila Banka Slovenije, a koji se odnose na direktna ulaganja Republike Slovenije u druge zemlje.

Tabela 1: Ulaganje Republike Slovenije u druge države za period 2002–2004. god. (Banka Slovenije, 2002–2004).

Table 1: Foreign investments by the Republic of Slovenia made in 2002–2004 (Banka Slovenije, 2002–2004).

Rang	Država	mil. EUR-a	% ušesća
1.	Hrvatska	672	30,5
2.	Srbija i Crna Gora	277	12,6
3.	Holandija	252	11,5
4.	Bosna i Hercegovina	217	9,9
5.	Poljska	132	6,0
6.	Njemačka	104	4,7
7.	Makedonija	85	3,9
8.	Austrija	82	3,7
9.	Ruska federacija	76	3,5
10.	Ostale zemlje	303,3	13,7
	Ukupno:	2.200,3	100

Posmatrajući podatke iz preuzete tabele, uočava se da najveći iznos direktnih ulaganja iz Slovenije, odnosi se na ona realizirana u Republici Hrvatskoj. Samo u ovu zemlju, privreda Republike Slovenija je u protekle tri godine uložila preko 30% ukupno uložених sredstava u inostranstvo, što je svakako rezultat brojnih poslovnih veza između ove dvije države, kao i činjenica da one graniče jedna sa drugom.

Ovdje je značajno napomenuti, da u planovima Republike Slovenije, koji se odnose na ulaganja u inostranstvo, Bosna i Hercegovina, zauzima značajno mjesto. Što kao rezultat ima, da se po visini direktnih ulaganja iz Republike Slovenije u druge zemlje, zaključno sa 2004. godinom BiH nalazi na četvrtom mjestu.

Međutim, prema podacima Predstavništva Gospodarske komore Republike Slovenije u Bosni i Hercegovini, direktna ulaganja iz ove zemlje imaju tendenciju rasta, jer je samo za prvih osam mjeseci (januar–avgust) 2005. godine, uloženo preko 100 mil. EUR-a. Ako bi ta ulaganja imala isti trend rasta i u narednim mjesecima ove godine, onda bi samo u ovoj godini bilo uloženo preko 150 mil. EUR-a, odnosno, ukupna ulaganja za period 2002–2005. godina iznosila bi preko 367 mil. EUR-a.

To znači, da bi R. Slovenija sa 717.624.450,00 KM (367.000.000,00 x 1,95538 KM), zauzela prvo mjesto, na listi zemalja, stranih ulagača u Bosnu i Hercegovinu.

ULAGANJA REPUBLIKE SLOVENIJE U TURIZAM BOSNE I HERCEGOVINE, PRIJE I NAKON 1. MAJA 2004. GODINE

Dinamika i obim investicionih ulaganja u turističku privredu Bosne i Hercegovine, zavisit će od materijalnih i investicionih mogućnosti nosilaca turističkog razvoja i potencijalnih investitora. Sredstva potrebne za razvoj turizma u zemlji u sadašnjim uvjetima ukupnih privrednih kretanja, izuzetno su skromna i nedovoljna. Skromne mogućnosti Bosne i Hercegovine za investiranje u razvoj turizma bile su evidentne i prije rata, međutim, u ovim poslijeratnim godinama kada nije dostignuta ni 1/2 prijeratne privredne razvijenosti i kada je još uvijek u zemlji prisutna stopa nezaposlenosti preko 40%, o velikim investicijama za razvoj turizma iz vlastitih sredstava ne može se ni razmišljati. Nova investiciona ulaganja, moguće je ostvariti samo sredstvima stranih ulagača, ili zajedničkim investicionim ulaganjem stranih i domaćih investitora.

Nedostatak novčanih sredstava u zemlji, inicirao je donošenje brojnih zakonskih akata, kojima se liberalizuju strana ulaganja, i kojima se ulagačima garantuje sigurnost za uložena sredstva. Kao rezultat otvorenosti zemlje za privlačenjem stranog kapitala, imamo registrovanih direktnih stranih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu, za period od maja 1994 do 30. 06. 2005 godine, u iznosu od 3,522,830.000,00 KM (MVTEO BiH, 2005).

Tabela 2: Rang lista zemalja prema visini uloga, preko 50 miliona KM (MVTEO BiH, 2005).

Table 2: List of countries by amount of investment higher than 50 million of Bosnian convertible marks (MVTEO BiH, 2005).

Redni broj	D R Ž A V A	I Z N O S	% učešća
1.	Hrvatska	542.654.000,00	15,4
2.	Litvanija	493,644.000,00	14,0
3.	Austrija	493,623.000,00	14,0
4.	Slovenija	363,185.000,00	10,3
5.	Njemačka	252,593.000,00	7,2
6.	Holandski antili	233,283.000,00	6,6
7.	Kuvajt	197,597.000,00	5,6
8.	SCG	187.552.000,00	5,3
9.	Holandija	99,133.000,00	2,8
10.	Švajcarska	96,715.000,00	2,8
11.	Italija	86.818.000,00	2,5
12.	Turska	53,100.000,00	1,5
13.	Ostale zemlje	422,913.000,00	12,0
	UKUPNO:	3,522.830.000,00	100,0

Iz podataka datih u navedenoj tabeli, preuzetih iz Informacije Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, vidi se da Slovenija, po iznosu uloženi sredstava zauzima četvrto mjesto. Međutim, na osnovu podataka koje je objavljuje Banka Slovenije i Gospodarska zbornica Slovenije, iznosi koji se odnose na direktna ulaganja ove zemlje u Bosnu i Hercegovinu, znatno su veći.

Podaci, kojima raspolaže Predstavništvo Gospodarske zbornice Slovenije u Bosni i Hercegovini, dobijeni su anketiranjem pravnih lica, čiji su vlasnici, odnosno, suvlasnici iz Republike Slovenije. Prema tim podacima, "... u Bosni i Hercegovini egzistira preko dvije stotine preduzeća i predstavništava slovenačkog porijekla". Od kojih su 56% organizirani kao d.o.o., 21% kao d.d., 21% kao predstavništva, a 2% se nije izjasnili na ovo pitanje, tokom anketiranja istih.

Na osnovu odgovora dobijenih na anketnim listićima, vidi se da od ukupnog broja privrednih subjekata iz Republike Slovenije njih 56% samostalno nastupa na tržištu Bosne i Hercegovine, odnosno vlastitim sredstvima registriralo djelatnost kojom se bavi. Dok je njih 34% ušlo u zajedniči aranžman sa preduzećima ili pojedincima iz ove zemlje, a 10% anketiranih nije se izjasnilo o svom statusu.

Prema procjenama, Predstavništva Gospodarske zbornice Slovenije u Sarajevu, ukupna ulaganja Slovenije u Bosnu i Hercegovinu, zaključno sa 31. 8. 2005 godine, procjenjuju se na cca 560 miliona KM. Razlika koja se pojavljuje između podataka, koje objavljuje Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, s jedne strane i Gospodarska zbornica, odnosno Banka Slovenije, s druge strane, kako mi je rečeno, rezultat je neažurnosti službi u Bosni i Hercegovini, koje treba da prate kretanja stranih ulaganja u zemlji.

Naime, nadležne službe, prate samo iznose navedene kao osnivački ulog, naznačen u ugovoru o osnivanju, odnosno ulaganju. Dok se sredstva koja se uložu u razvoj osnovanog preduzeća, odnosno, u povećanje kapitala investitora, nigdje ne evidentiraju. Kao ilustraciju, navest ću primjer koji se odnosi na ulaganja "Terme Čatež u osnivanju zajedničkog preduzeća "Terme Ilidža" d.o.o. Sarajevo: u Informaciji Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, ukupna ulaganja partnera iz Slovenije u ovu kompaniju, vode se u iznosu od 351.000,00 KM. Dok se po podacima Predstavništva Gospodarske zbornice u Sarajevu, vidi da su ukupno uložena sredstva u "Terme Ilidža" d.o.o. Sarajevo, od strane ulagača iz Slovenije, 57 milona KM.

Ovako uočenih razlika ima kod većeg broja preduzeća. Tako na primjer u Informaciji za ulaganja u izgradnju prodajnih centara, koje je sagradio "Merkator" stoji iznos od 31 miliona KM, a u evidenciji Gospodarske zbornice Slovenije iznos od 94 milona KM i td.

Naznačeni podaci, kao i saznanja, do kojih sam došao istražujući za potrebe ovog rada, ukazuju na to,

da razlike koje su evidentirane, ilustruju kvalitet rada nekih institucija u Bosni i Hercegovini, koje ne prate promjene, do kojih dolazi u dodatnim ulaganjima u preduzećima, koja su osnovali ili kupili, pojedinci, odnosno firme iz Slovenije. Iz navedenog proizilazi nužnost bolje organiziranosti, kako u uspostavljanju međudržavnih veza na polju privredne saradnje, tako i u usaglašavanju dokumentacije koja se odnosi na ranije izvršena direktna ulaganja iz Republike Slovenije u Bosnu i Hercegovinu. To znači, da trenutno stanje, posebno, ono koje se odnosi na praćenje ulaganja u Bosni i Hercegovini, nije na nivou, već uspostavljenih veza i odnosa između ove dvije zemlje.

Iz tog razloga, smatram, da se u cilju utvrđivanja stvarno uložених sredstava, kao prvo, treba formirati jedno zajedničko tijelo, koje će usaglasiti stanja, odnosno, utvrditi, kada i gdje su ispuštena evidentiranja nekih stavki. Drugo, neophodno je utvrditi zajedničke mehanizme praćenja svih u buduće uložених sredstava, neovisno o tome, da li se radi o sredstvima, koja se ulažu kao inicijalni kapital (osnivanje ili kupovina preduzeća), ili se to odnosi na sredstva uložena za podsticanje razvoja privredne, odnosno, uslužne djelatnosti.

Za potrebe ovog rada, smatram da je potrebno analizirati ulaganja koja su vršena od strane privrednih subjekata i pojedinaca iz Slovenije u Bosnu i Hercegovinu, u dva odvojena perioda. Prvi period obuhvata sredstva uložena prije pridruživanja Slovenije Evropskoj uniji, a drugi, ulaganja izvršena nakon 1. maja 2004. godine, kada je Slovenija zvanično postala članica Evropske unije.

Prema procjenama Gospodarske zbornice Slovenije, sredstva uložena u Bosnu i Hercegovinu do 1. maja 2004. godine, procjenjuju se na cca 310 miliona KM. Međutim, po rezultatima ankete koju je sproveo Predstavništvo GZ u Sarajevu, ukupan iznos direktnih ulaganja iz Slovenije u Bosnu i Hercegovinu, iznosi 247,4 miliona KM. Naravno, ovo je zbir sredstava dobijen od vraćenih anketnih listića, na kojima je bio naznačen iznos ukupno uložених sredstava, jer dobijene listiće nisu vratila sva preduzeća koja su bila obuhvaćena anketom, a neka od njih nisu naznačila iznos uložених sredstava. Pošto se procjena razlikuje od podataka dobijenih na osnovu ankete, odnosno kojima Gospodarska zbornica Slovenije raspolaže, navest ćemo strukturu uložених sredstava i iznose, samo onih sredstava koja su naznačena na potvrđenim anketnim listićima.

Tabela 3: Struktura uložених sredstava.

Table 3: Structure of invested means.

Trgovina	120,000.000,00 KM	48,80%
Proizvodnja	88,200.000,00 KM	35,87%
Usluge	22,000.000,00 KM	8,95%
Turizam	13,500.000,00 KM	5,49%
banke i osiguranja	2,200.000,00 KM	0,89%
ukupno:	245,900.000,00 KM	100,0%

Kao što se iz prezentiranih podataka vidi, najveći iznosi uložени su u izgradnju objekata i kupovinu opreme koja se odnosi na trgovinu i proizvodnju (84,67%). Dok se na ulaganja u turizam, usluge, banke i osiguranja, uložilo samo 37,7 milona KM, ili 15,33% ukupno uložених sredstava. Navedeni podaci se odnose na prostor cijele Bosne i Hercegovine, međutim, kada se isti posmatraju prema dijelovima zemlje u kojima su ulaganja vršena, tada imamo sljedeću strukturu:

Tabela 4: Prostorna zastupljenost entiteta i kantona.

Table 4: Spatial representation of entities and cantons.

Kanton Sarajevo	168,500.000,00 KM	68,73%
Srednje-bosanski kanton	15,000.000,00 KM	6,10%
Tuzlanski kanton	25,900.000,00 KM	10,94%
Zapadno-hercegovački kanton	5,000.000,00 KM	2,03%
Zeničko-dobojski kanton	30,000.000,00 KM	12,20%
FbiH	244,400.000,00 KM	99,39%
RS	1,500.000,00 KM	0,61%
Bosna i Hercegovina – ukupno	245,900.000,00 KM	100%

U periodu poslije 1. maja 2004 godine, uočava se značajno povećanje direktnih ulaganja, iz Republike Slovenije u Bosnu i Hercegovinu. Ta ulaganja, samo za period od 1. 5. 2004 – 31. 8. 2005 godine, veća su 41,7 mil. KM, u odnosu na ukupna ulaganja izvršena prije naznačenog perioda. Ovako izraženo povećanje ulaganja, dovoljno govori o podsticaju, koji je nastao u privredi Republike Slovenije, danom njenog zvaničnog pristupanja Evropskoj Uniji.

Pored toga, što je došlo do porasta uložених sredstava, prisutna je i razlika u prostornoj distribuciji uložених sredstava u Bosnu i Hercegovinu, a isto tako, prisutan je i drugačiji odnos, kada se ista posmatraju po sektorima djelatnosti. U periodu do 1. maja 2004 godine, najveći dio ukupnih direktnih ulaganja iz Republike Slovenije u Bosnu i Hercegovinu, uložен je na prostorima Federacije BiH (99,39%) od kojih se na ulaganja u trgovinu (48,8%) i proizvodnju (35,87%), odnosilo 84,67%.

Sredstva uložena u periodu 1. 5. 2004 – 31. 8. 2005 god., imaju drugačiju strukturu, i to kako ako se posmatraju s aspekta prostora, tako isto, ako se posmatraju po sektorima djelatnosti. Tokom ovog perioda, došlo je do znatnog povećanja ulaganje u dio BiH – Republiku Srpsku, u kojoj je uloženo 37 mil. KM (12,87%), što u odnosu na 1,5 mil. KM ukupno uložених sredstava u prethodnom periodu, čini značajno povećanje. Isto tako, tokom ovog perioda, došlo je i do povećanja ulaganja u proizvodnju, a posebno veliko povećanje direktnih ulaganja evidentno je u bankama i osiguranju.

Tabela 5: Struktura uložених sredstava, na prostoru Bosne i Hercegovine nakon 1. maja 2005. god., je sljedeća:

Table 5: The structure of invested means in the area of Bosnia and Herzegovina after 1st May, 2005, is:

Proizvodnja	116,600.000,00	40,55%
banke i osiguranja	89,000.000,00	30,94%
Trgovina	52,000.000,00	18,08%
Turizam	30,000.000,00	10,43%
Ukupno	287,600.000,00	100,0%

Tabela 6: Prostorna distribucija, uložених sredstava, na prostoru Bosne i Hercegovine. nakon 01. maja 2005. god., je sljedeća:

Table 6: The spatial distribution of invested means in the area of Bosnia and Herzegovina after 1st May, 2005, is:

Kanton Sarajevo	111,000.000,00 KM	38,59%
Tuzlanski kanton	89,600.000,00 KM	31,16%
Zeničko-dobojski kanton	50,000.000,00 KM	17,38%
FbiH	250,600.000,00 KM	87,13 %
RS	37,000.000,00 KM	12,87 %
Bosna i Hercegovina – ukupno	287,600.000,00 KM	100%

Podaci, navedeni u tabelama, ukazuju, na to:

1. da su ulaganja u proizvodnju daleko najviše zastupljena i ona, zaključno sa 31. 8. 2005 godine, iznose 204,8 miliona KM, odnosno učestvuju sa 38,14% u ukupnim ulaganjima Slovenije;
2. da turizam, kao privredna djelatnost, za čijim razvojem u Bosni i Hercegovini, postoji veliki interes, još uvijek nije u dovoljnoj mjeri privlačan za ulagače iz Slovenije, što se najbolje vidi iz podataka, da je u dosadašnjem periodu u ovu djelatnost (Terme Ilidža d.o.o. Sarajevo i Koloseum u Sarajevu) uloženo skromnih 43,5 miliona KM;
3. da Sarajevo, kao privredni i administrativni centar Bosne i Hercegovine privlači najveći broj stranih ulagača, odnosno ulagača iz Slovenije. U privredne i uslužne djelatnosti u ovom gradu do sada je uloženo 280 miliona KM ili 52% ukupnih ulaganja iz Slovenije u Bosnu i Hercegovinu.

PROJEKCIJA RAZVOJA TURIZMA, NA BAZI ULAGANJA IZ INOSTRANSTVA

Koncepcija razvoja turizma u Bosni i Hercegovini je po svom konceptu dugoročno razvojnog karaktera. Pravce i aktivnosti na privlačenje stranog kapitala, treba shvatiti kao indikatore poželjnog i uz određene mjere, mogućeg pribavljanja sredstava od ulagača iz inostran-

stva. To znači, da dodatna ulaganja u materijanu osnovu za razvoj turizma, koja bi bila realizirana uz angažiranje ino kapitala, trebalo bi prilagođavati, zahtjevima sve probirljivije potražnje, na svjetskom turističkom tržištu, na kome su prisutne i određene tendencije, koje se ogledaju i u sljedećem:

- kretanja prema većem broju turističkih destinacija, uz kraće zadržavanja u njima;
- sve izraženija turistička kretanja unutar regija;
- potražnja ekološki čistih prostora;
- porast potražnje za individualnim paket aranžmanima i dr.

Efekti koji će nastati ulaganjem u razvoj turizma, dati kroz dugoročna programska opredjeljenja, utemeljeni su na procjeni očekivanih trendova, koji će dominantno karakterisati razvojne procese turizma u narednom periodu. Stoga Bosna i Hercegovina treba da prihvati koncepciju aktivne politike razvoja turizma, orijentisanu na privlačenje stranog kapitala u ovu privrednu djelatnost.

U kontekstu naprijed navedenog, proizašli su ciljevi i orijentacija na kapital iz inostranstva, kao smjernica za djelovanje subjekata koji vode politiku razvoja turizma u Bosni i Hercegovini.

Osnovni cilj projekcije razvoja turizma, na bazi stranih ulaganja je privredna revitalizacija zemlje, na načelima održivog razvoja uz poseban naglasak na unapređenje turizma. U tom smislu treba preduzeti određene aktivnosti na izgradnji novog identiteta i repositioniranja Bosne i Hercegovine na svjetskom turističkom tržištu, kao što su:

- definisanje plana aktivnosti za povećanjem sredstava, koje strani ulagači ulažu u Bosnu i Hercegovinu, s posebnim usmjerenjem istih na turizam;
- utvrđivanje strateškog plana, odnosno definisanje atraktivnih lokaliteta, koji će biti ponuđeni investitorima iz inostranstva, kako na nivou zemlje, tako i na nivou entiteta i turističkih regija.

Operacionalizacijom navedenih aktivnosti, tih globalnih razvojnih koraka, valja utvrditi mjesto i ulogu svakog segmenta ponude, a posebno onih najvažnijih nosioca turističkog razvoja o kojima ovisi funkcionisanje definiranih ciljeva – privlačenje stranih ulaganja u razvoj turizma.

ZAKLJUČAK

Na osnovu podataka prezentiranih u radu, da se zaključiti sljedeće:

1. Da su direktna ulaganja privrednih subjekata i po-jedinaca iz Republike Slovenije nakon njenog pridru-živanja EU 1. 5. 2004 godine, postala značajnija u od-nosu na protekli period. Navedeni zaključak se nameće posmatranjem kretanja direktinih ulaganja iz ove zemlje u Bosnu i Hercegovinu. U kojoj je do 30. 4. 2004. godine uloženo ukupno 247,4 miliona KM, a samo u periodu od 1. 5. 2004 godine do 31. 8. 2005 godine

iznos od 287,600.000,00 KM.

Iz navedenih podataka proističe, da je danom zvaničnog pristupanja Republike Slovenije EU, ova zemlja postala vrlo intresantna za ulagače iz zemalja EU, a i drugih, što je kao rezultat imalo, da se slobodna novčana sredstva privrednih subjekata iz Republike Slovenije, koja nisu utrošena u zemlji, plasiraju u vidu direktnih ulaganja u druge zemlje.

2. Da je kada je ulaganje u Bosnu i Hercegovinu u pitanju, daleko više izraženo interesovanje za ulaganje u dijelove Federacije Bosne i Hercegovine u odnosu na Republiku Srpsku. u kojoj je do 1. 5. 2004 godine uloženo svega 1,5 milion KM, odnosno 0,61% od ukupno uložених sredstava u BiH. Da je u periodu od 1. 5. 2004 do 31. 8. 2005 godine, došlo do porasta direktnih ulaganja iz Republike Slovenije i u dio BiH – Republiku Srpsku, tako da su ta ulaganja u ovom periodu učestvovala sa 12,87% u strukturi ukupnih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu.

Kada je razvoj turizma u Bosni i Hercegovini u pitanju, uprkos tome, što ova zemlja ima značajne turističke potencijale i činjenice da je turizam značajna privredna grana za njen privredni razvoj, prisutni su i neki problemi, koji ograničavajuće djeluju na njegov razvoj. a to su:

- nedostatak sredstava za ulaganje u izgradnju turističke infra i supra strukture;
- ne postojanje Strategije razvoja turizma Bosne i Hercegovine;

- slaba propusna moć i kvalitet saobraćajnica;
- nedovoljno sredstava za promociju bosansko-hercegovačkog turizma na međunarodnom turističkom tržištu, i dr.

Ovakvim stanjem, odnosno nedovoljno izraženim interesovanjem za ulaganja u razvoj turizma, i pored značajnih rezultata ne možemo biti zadovoljni. Te je u svrhu njegovog razvoja neophodno utvrditi ciljeve, koji će omogućiti da Bosna i Hercegovina, postane privlačna destinacija za strana ulaganja u turizam, koja će doprinijeti njegovom značajnijem razvoju. Ti ciljevi mogu se identificirati, kao:

- težnja za uspostavljanjem na nivou države samostalne turističke organizacije, umjesto sadašnjeg Udruženja turizma, koja bi planirala i realizirala aktivnosti na razvoju turizma i omogućila evoluciju u omasovljenju turističkog prometa;
- iznalaženje načina, da se ohrabre investicije u turizam, s posebnim naglaskom na privlačenje stranih investitora;
- utvrđivanje mjere unapređenja i zaštite životne sredine;
- identifikacija ciljeva i utvrđivanje planova pomoću kojih se oni mogu postići;
- cjenovna konkurencija i kvalitet u odnosu na okruženje; i
- kontrola kao kao instrument utvrđivanja, u kojoj mjeri se realizuju planom utvrđeni zadaci i efekti određene organizacije.

THE IMPACT OF SLOVENE ACCESSION TO THE EU ON INVESTMENTS INTO THE TOURISM ECONOMY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Halid KURTOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, BiH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33–35
e-mail: halidk@bih.net.ba

SUMMARY

Based on the data presented in the article, the following conclusions can be reached:

First, compared to the previous period, after Slovene accession to the EU on 1st May, 2004, direct investments by economic agents and individuals from the Republic of Slovenia have increased. This conclusion was reached through the observation of trends in direct investments made by Slovenians in Bosnia and Herzegovina. Up to 30th April, 2005, total investments amounted to 247.4 million Bosnian convertible marks; as many as 287,600,000 were invested from 1st May through 31st August, 2005. These data reveal that after its accession to the EU Slovenia became interesting for investors from other EU members as well as other foreign investors, which resulted in the direction of free financial means to other countries.

Second, examining investments into Bosnia and Herzegovina, it can be found out that significantly more interest was shown in investments into the Federation of Bosnia and Herzegovina compared to the Serbian Republic, in which 1.5 million Bosnian convertible marks have been invested since 1st May, 2005, accounting for only 0.61% of

all investments made in Bosnia and Herzegovina. From 1st May through 31st August, 2005, direct investments from the Republic of Slovenia in the Serbian Republic in Bosnia and Herzegovina increased; in this period these accounted for 12.87% of all investments.

Examining the development of tourism in Bosnia and Herzegovina it can be concluded that despite its significant potential and the importance of the tourism sector for its economic development, some problems that exert a negative effect on tourism development emerge:

- lack of funds for investments into the construction of tourism infrastructure and superstructure;
- lack of a strategy;
- low capacity and quality of traffic routes;
- lack of means for the promotion in the international tourism market, etc.

Therefore, despite the significantly higher investments, we cannot be satisfied with the insufficient interest in investments made into the development of tourism. In order for Bosnia and Herzegovina to become an interesting destination for foreign investments in tourism and its development, the aims and objectives of development have to be defined:

- initiative toward the establishment of an independent national tourism organization that would replace the existing Tourism Association; the new organization would plan and implement the activities in the field of tourism and enable evolution in the direction of mass tourism;
- identification of methods for the stimulation of investments in tourism, with special emphasis on the attraction of foreign investors;
- verification of progress and protection of the environment;
- identification of aims and verification of plans leading toward the achievement of the previously defined aims;
- price competitiveness and quality in relation to neighbouring competition;
- supervision as an instrument for the verification of the implementation of planned activities and effects within organizations.

Key words: foreign investments, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, tourism, economy

LITERATURA

Banka Slovenije (2003–2005): Kazalo: Finančni podatki: Ekonomski in finančni podatki. Neposredne naložbe Slovenije v tujni – po državah konec leta v milijonih EUR za leta 2002, 2003 in 2004. Gospodarska zbornica Slovenije, Predstavništvo u Sarajevu.

European Comission (2002a): Tourism and the European Union. [Http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/tourismeu.htm](http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/tourismeu.htm); [Http://www.deltur.cec.eu.int/yayinbrosur.html](http://www.deltur.cec.eu.int/yayinbrosur.html) (2002-10).

European Comission (2002b): Tourism: Funding and Instruments available. [Http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/policy-areas/instruments.htm](http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/policy-areas/instruments.htm) (2002-09).

European Comission (2002c): EU Support for Tourism Enterprises and Tourist Destinations: An Internet Guide. [Http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/tourismpublications/dokuments/internet-guide-en.pdf](http://europa.eu.int/comm/enterprise/services/tourism/tourismpublications/dokuments/internet-guide-en.pdf) (2002-10).

GZS – Gospodarska zbornica Slovenije, Predstavništvo u Sarajevu: Interni podaci dobijeni anketiranjem preduzeća iz Slovenije u Bosni i Hercegovini.

Karluk, R. (2002): Avrupa Birliği ve Türkiye. Genişletilmiş 6. Baskı. İstanbul, Beta, 405–412.

MVTEO BiH (2005): Informacija o direktnim stranim ulaganjima u Bosni i Hercegovini zaključno sa 30. 6. 2005 godine. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH.

original scientific article
received: 2006-01-05

UDC 323.1:711.51(497.6)

UTICAJ SAVREMENOG POLITIČKO-TERITORIJALNOG USTROJA NA PROMJENE U NASEOBINSKOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE SA POSEBNIM OSVRATOM NA SARAJEVSKO NASELJE DOBRINJA

Ranko MIRIĆ

Univerzitet Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Odsjek za geografiju, BIH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33-35
e-mail: itobas@yahoo.com.au

IZVLEČEK

Z Daytonskim mirovnim sporazumom in posledično politično-teritorialno razdelitvijo Bosne in Hercegovine na dve entiteti je prišlo do prestrukturiranja naselbinskega sistema in delitve velikega števila naseljenih krajev.

Razmejitvena črta med entitetama je v teh naseljih povzročila pomembne prostorske in funkcionalne spremembe. Zelo specifičen primer je sarajevsko naselje Dobrinja, ki plastično odraža vse paradokse in pomanjkljivosti sedanjega politično-teritorialnega ustroja.

Prispevek obravnava prostorsko-teritorialni vpliv razmejitvene črte na razpad naselbinskega sistema v Bosni in Hercegovini s posebnim poudarkom na visokourbaniziranem mestnem naselju Dobrinja ter spremembe morfološke in funkcionalne strukture v primerjavi z letom 1992.

Ključne besede: Daytonski mirovni sporazum, naselbinski sistem, medentitetska črta razmejitve, razpad, Dobrinja, morfološka in funkcionalna struktura

L'INFLUENZA DELL'ASSETTO POLITICO – TERRITORIALE CONTEMPORANEO SUI CAMBIAMENTI DEL SISTEMA INSEDIATIVO IN BOSNIA ED ERZEGOVINA CON PARTICOLARE RIFERIMENTO AL QUARTIERE DI DOBRINJA A SARAJEVO

SINTESI

Con la firma dell'Accordo di pace di Dayton e l'organizzazione politico – territoriale della Bosnia ed Erzegovina in due entità, è stato ristrutturato il sistema insediativo e numerose località sono state divise.

Le conseguenze e le implicazioni della definizione della linea di demarcazione tra le entità hanno provocato importanti cambiamenti territoriali e funzionali nei luoghi abitati. Un esempio specifico è il quartiere Dobrinja a Sarajevo, nel quale si manifestano tutti i paradossi e i difetti dell'attuale assetto politico – territoriale.

Nel contributo vengono esaminate l'influenza territoriale-funzionale della linea di demarcazione tra le entità sulla disintegrazione del sistema insediativo in Bosnia ed Erzegovina e del quartiere cittadino di Dobrinja, altamente urbanizzato, nonché i cambiamenti della struttura morfologica e funzionale rispetto alla situazione del 1992.

Parole chiave: Accordo di pace di Dayton, sistema insediativo, linea di demarcazione tra le entità, disintegrazione, Dobrinja, struttura morfologica e funzionale

UVOD

Političko-teritorijalni ustroj Bosne i Hercegovine i razvoj njenog naseobinskog sistema predstavlja dug historijski proces, koji se odvijao pod vrlo specifičnim političkim i socijalnim uslovima. Kroz dugu historiju, Bosna i Hercegovina je prolazila faze od pune državotvornosti, preko inkorporiranja u državne zajednice sa različitim stepenom političkog subjektiviteta i uređenja političkih odnosa sa njima. Do ponovne nezavisnosti i uspostavljanja potpune državotvornosti i samostalnosti 1992. godine, razvijao se specifičan naseobinski sistem koji je u velikoj mjeri bio uslovljen njenim političko-teritorijalnim razvojem.

Od 1977. godine, do sticanja nezavisnosti, političko-teritorijalni ustroj Bosne i Hercegovine je bio baziran na podjeli tadašnje Republike BiH (u sklopu bivše SFRJ) na 109 općina. Takva političko-teritorijalna podjela je bila osnova njenog socijalno-ekonomskog i političkog razvoja Republike.

U Bosni i Hercegovini, 1992. godine je registrovano prema zadnjem popisu 5824 naselja od čega 5571 naselja u kategoriji do 2000 stanovnika. Ova kategorija je činila 50,38% u ukupnom broju naselja. Naseobinski sistem Bosne i Hercegovine se prema tome odlikovao dominacijom seoskih naselja, dok se u kategoriji gradskih javljaju 253 naselja, ili 4,34% od ukupnog broja.

Ovdje treba napomenuti da se zbog kategorizacije podjele naselja na gradska i seoska (gradsko naselje je bilo ono sa 2 000 i više stanovnika od kojih je najmanje 90% sa nepoljoprivrednim zanimanjem) u Bosni i Hercegovini javljaju naselja i sa preko 10 000 stanovnika koja se ne tretiraju kao gradska (npr. Janja u općini Bijeljina, koja je 1992. godine imala 10 458 stanovnika).

Rezultat dugogodišnjeg razvoja naseobinskog sistema u Bosni i Hercegovini je formiranje specifične prostorne strukture naselja različitog hijerarhijskog ranga, uslovljene prostornim razmještajem stanovništva, ekonomskih sadržaja i prateće infrastrukture. Tim procesima je formirana i mreža naselja različitog hijerarhijskog ranga, koji su doveli do prostornog sistema "urbane armature" kao dominantnog faktora socijalno-ekonomskog i drugih aspekata razvoja Bosne i Hercegovine. Ta urbana armatura se ogledala u prostornoj egzistenciji osnovnog pravca (B. Šamac – Doboj – Zenica – Sarajevo – Konjic – Mostar – Čapljina) i lateralnih pravaca od istoka ka sjeveru (Goražde – Sarajevo – Travnik – Jajce – Banja Luka – B. Gradiška) te u sjevernom dijelu od zapada ka istoku (Bihać – Prijedor – Banja Luka – Doboj – Tuzla – Zvornik).

NEKE IMPLIKACIJE DEJTONSKOG POLITIČKO-TERITORIJALNOG USTROJA NA NASEOBINSKI SISTEM BOSNE I HERCEGOVINE

Zaključivanjem Dejtonskog Mirovnog sporazuma,

Bosna i Hercegovina je utemeljena na sasvim novom ustavno-pravnom i uopšte državno-pravnom ustroju kao decentralizirana država sa dva entiteta i centralnim institucijama koje su od vitalnog značaja za funkcioniranje jedne međunarodno priznate države. Davanje visokog stepena državotvornosti entitetima i uvođenje trostepenog (entiteti, kantoni, općine) političko-teritorijalnog ustroja, realno je bilo za očekivati da će takvi procesi imati dalekosežne i radikalne refleksije na sve sfere socijalne stvarnosti u državi.

Uzimajući u obzir da u BiH postoje i područja sa statusom Grada (Mostar, Sarajevo u Federaciji BiH, te Banjaluka i Istočno Sarajevo u Republici Srpskoj) funkcionisanje političko-teritorijalnog ustroja se u ovim prostorima Federacije odvija na četiri nivoa, a u Republici Srpskoj na tri.

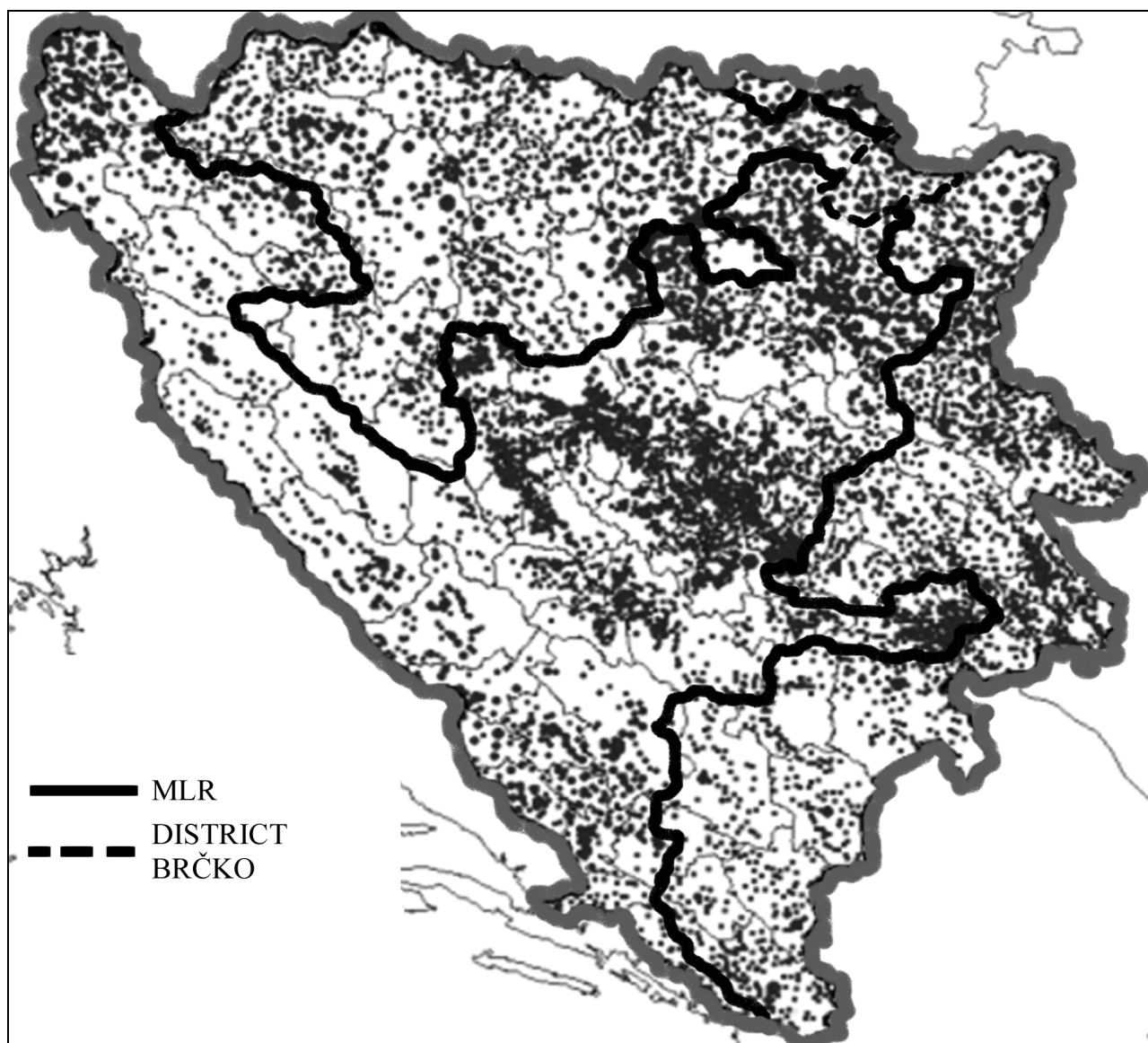
Na drugoj strani, Dejtonskim mirovnim sporazumom, koji je prevashodno uvažavao etničke i vojno-političke kriterije Bosna i Hercegovina je 1995. godine podjeljena na dva dijela, pri čemu su dezintegrirane dugogodišnje hijerarhijsko-funkcionalne, socijalne, infrastrukturne, privredne i sve druge veze između velikih urbanih centara, centara nižeg hijerarhijskog ranga i njihovog zaleđa, od resursnih potencijala, proizvodnih i drugih sadržaja (SPU F BiH 1, 1997).

U društveno-geografskom pogledu, MLR je razgradila naseobinski sistem koji je formiran dugi niz godina pod specifičnim historijskim i socijalno-ekonomskim uslovima, a kao radikalna posljedica se uočava izrazita dezintegracije naseobinskog sistema i urbane armature Bosne i Hercegovine.

Pri tom, urbani sistemi najvećeg ranga (primjer Sarajeva, kao metropolitenskog područja) su značajno izgubili su na svojoj demografskoj koncentraciji i kvantitetu naseobinskog gravitacionog potencijala, prije svega zbog karaktera političko-teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine (entiteti sa veliim stepenom državnih funkcija) i često, političkog nastojanja održavanja separatnog razvoja. Gotovo identična situacija su primjeri su urbanih područja Doboja, Goražda i Jajca.

Dezintegracija je naročito izražena u disoluciji osnovnog pravca urbane mreže (B. Šamac – Doboj – Zenica – Sarajevo – Konjic – Mostar – Čapljina) u njegovom sjevernom dijelu gdje se ukršta sa laterelnim pravcem Bihać – Banja Luka – Doboj – Tuzla – Zvornik. Gotovo identičan primjer je višestruka prostorna a u uskoj vezi i funkcionalna dezintegracija pravca Goražde – Sarajevo – Travnik – Banja Luka – B. Gradiška koji je uzrokovan specifičnim prostornim pravcem pružanja MLR.

Odnos prostorne disperzije naselja i pravca pružanja MLR ukazuje na visok stupanj dezintegracije mreže naseljenih mjesta. Kvantitativno iskazana, ona je predstavljena brojem od 304 podjeljenih naseljenih mjesta, od dijelova urbanih cjelina do najmanjih seoskih naselja. Stepenn dezintegracije je prostorno različit, što je

Sl. 1: Dezintegracija naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine MLR-om (Nurković, Mirić, 34, 2005).

Fig. 1: Disintegration of the settlement system of Bosnia and Herzegovina through the IEBL (Nurković, Mirić, 34, 2005).

posljedica nejednake gustine naseljenosti pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine i prostornog karaktera MLR (Nurković, Mirić, 2005, 35).

Posebno izražene posljedice pružanja MLR na sistem naselja i njihovu prostornu disperziju vidljive su sa karte 1, gdje su prikazana sva naseljena mjesta u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1991. godine.

Prostorno, proces dezintegracije je u najvećem obimu izražen u sjeveroistočnim dijelovima (doline Ušore i Spreče, te donji tok Bosne), zatim u gradskom području Sarajeva, te Goražda i Jajca.

Posmatrano kroz odnos ukupnog broja naseljenih mjesta iz 1991. godine i broja podjeljenih naseljenih

mjesta, najveći stepen dezintegracije se javlja u sjevernom dijelu Bosne i Hercegovine (Općine Odžak sa 43%, odnosno Gradačac sa 42% podjeljenih naseljenih mjesta).

Najizraženiji primjeri su na prostoru prijeratnih općina Trebinje (21 podjeljeno naseljeno mjesto), Goražda (20), Trnova (18), Sanskog Mosta (17 podjeljenih n. mjesta).

Posmatrano kroz odnos ukupnog broja naseljenih mjesta iz 1991. godine i broja podjeljenih naseljenih mjesta, najveći stepen dezintegracije se javlja u sjevernom dijelu Bosne i Hercegovine (Općine Odžak sa 43, odnosno Gradačac sa 42% podjeljenih naseljenih mjesta).

Tabela 1: Neki primjeri odnosa broja naseljenih i podjeljenih naseljenih mjesta po općinama na osnovu popisa iz 1991. godine.**Table 1: A few examples of relations between numbers of inhabited and split inhabited areas by municipalities according to the 1991 Census.**

Općina	Broj podjeljenih naseljenih mjesta	Ukupan broj naselja (1991.)	Procentualni odnos naseljenih i podjeljenih mjesta
Bosanska Krupa	9	48	18,8
Odžak	6	14	43
Gradačac	16	38	42
Lopare	9	40	22,5
Stolac	14	36	38,8
Sanski most	17	75	22,3
Stari Grad	6	16	37,5

Kao poseban primjer navodimo sarajevsku općinu Stari Grad, gdje je MLR podjelila 6 od ukupno 16 prijeratnih naseljenih mjesta. U ovoj općini je jedan od najvećih stepena dezintegracije koji iznosi 37,5% (za općinu Trebinje on je znatno niži – oko 12%).

Vrlo visok stepen dezintegracije je izražen i na primjeru Stoca, gdje je podjeljeno 38,8% naseljenih mjesta na prijeratnom prostoru ove općine.

Drugi važan faktor transformacije naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine je prisutan na administrativno-funkcionalnom planu i javlja se kod nekih naseljenih mjesta u podjeljenim prijeratnim općinama. Taj proces je najizraženiji kod novonastalih općina u zoni MLR, gdje naselja koja su kvalifikovana kao seoska ili naselja prelaznog tipa prerastaju političkim odlukama u administrativno-politička središta općina.

Paradoksalna je situacija da od 32 novonastale općine u Bosni i Hercegovini poslije 1992. godine (većina njih je posljedica uspostavljanja MLR i entitetske razine političko-teritorijalnog ustroja) niti jedna od njih za svoje administrativno središte nema naselje koje ulazi u rang gradskih, što rezolutno ukazuje da je politička sfera, a ne planska i racionalna potreba, imala presudnu

influncu da ovakve promjene u prostorno-funkcionalnom ustroju naseobinskog sistema Bosne i Hercegovine.

Međuentitetska linija razgraničenja (Inter Entity Boundary Line), osim uzrokovanja nastanka novih općinskih teritorija, je zbog svog prostornog karaktera dovela i do manjih, ali značajnih promjena u prostornoj strukturi postojećih općina Bosne i Hercegovine.

To se prije svega reflektira na srazmjerno manje izmjene u smanjenju ili povećanju površina znatnog broja općina, te promjene u gravitacionom opsegu i povezivanju naseljenih mjesta nižeg hijerarhijskog ranga sa višim hijerarhijskim centrima.

U Bosni i Hercegovini je svega 47 od 109 općina zadržalo svoj teritorijalni obuhvat u odnosu na stanje iz 1992. godine, i sve te promjene su direktna posljedica postojanja Dejtonske linije razgraničenja (Mirić, 2004, 43).

Jedina promjena na trećem stupnju političko-teritorijalne organizacije, koja nije u direktnoj vezi sa Dejtonskom linijom razgraničenja je formiranje opštine Kostajnica od dijela prijeratne opštine Bosanski Novi.

Pri ovom treba navesti i manje, ali značajne izmjene teritorija općinskih granica koje su u direktnoj vezi sa

Tabela 2: Kategorizacija podjeljenih naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini na osnovu podataka o broju stanovnika iz popisa 1991. godine (prema podacima FZSS FBiH, 2002.)**Table 2: Classification of split inhabited places in Bosnia and Herzegovina based on the number of inhabitants according to the 1991 Census (data of the Federal Office of Statistics of the Federation Bosnia and Herzegovina, 2002).**

KATEGORIJA NASELJA	0–49	50–99	100–199	200–499	500–999	1000–1999	2000–4999	5000–9999	10000–19999	20000–50000
Broj naselja u određenoj kategoriji ¹⁾	53	33	51	78	38	31	14	3	-	3*

¹⁾ Prema važećim podacima Federalnog zavoda za statistiku, navode se i tri naseljena mjesta kao "Sarajevo dio". To su prostori Opštine Ilidža, Novo Sarajevo i Novi Grad, gdje nije moguća realna kategorizacija zbog same strukture naselja, ali ona pripadaju općinama koje su brojale preko 20 000 stanovnika 1991. godine.

Međuentitetskom linijom razgraničenja. Ove promjene su manjeg teritorijalnog obuvata, te se njihova pripadnost reguliše entiteskim zakonima.

Zaključenjem Dejtonskog Mirovnog Sporazuma i političko-teritorijalnim ustrojem Bosne i Hercegovine na prvom stupnju teritorijalne podjele na dva entiteta, došlo je do prestrukturiranja naseobinskog sistema i dezintegracije velikog broja naseljenih mjesta u odnosu na zadnji zvanični popis iz 1991. godine.

Iz tabele 2, vidljivo je da su dezintegrativni procesi naseobinskog sistema najviše zahvatili naselja iz kategorija do 2000 stanovnika (284 podjeljena naseljena mjesta ili 93,4% od ukupnog broja podjeljenih naseljenih mjesta) Iz kategorije 2000–5000 stanovnika je 14 naseljenih mjesta ili 4,6%, a na preostale kategorije imaju udjel od po 3%.

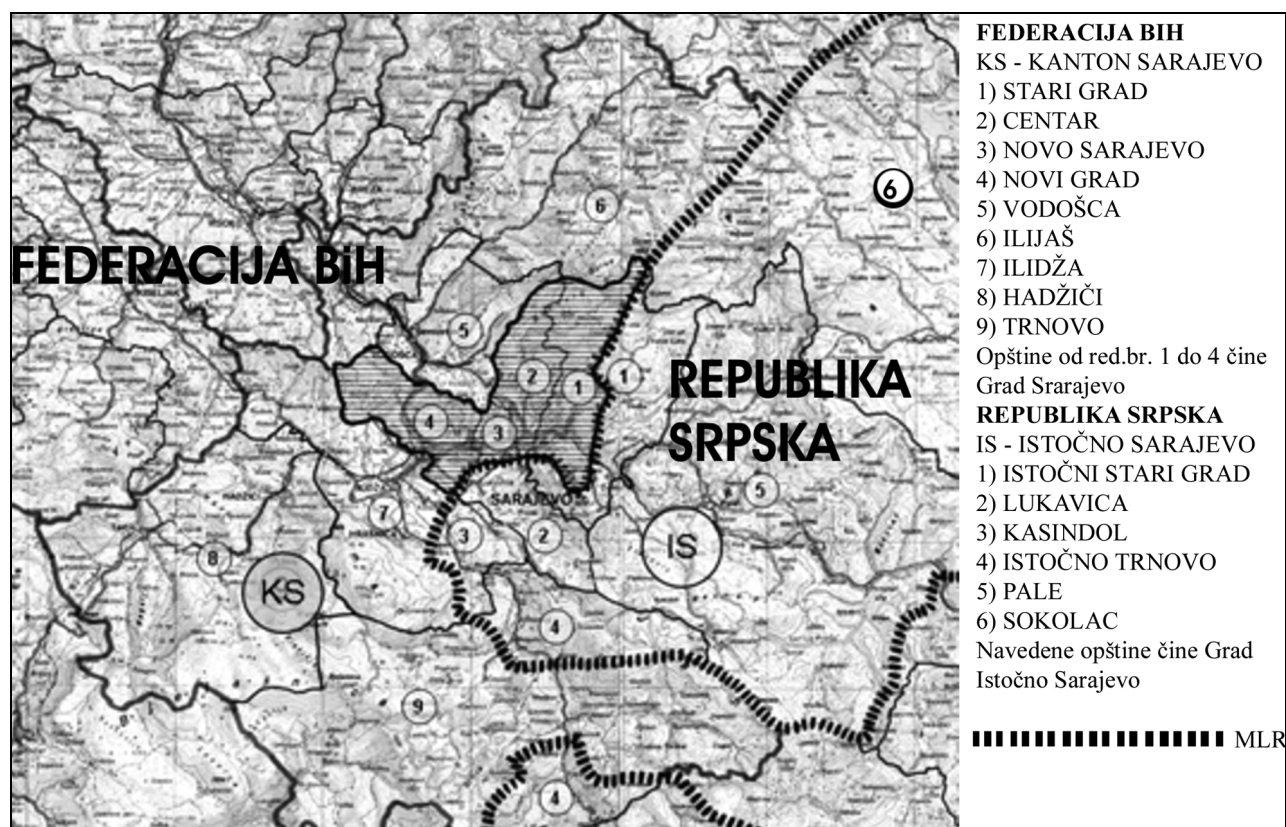
Implikacije političko-teritorijalnog ustroja na gradsko područje Sarajeva

Kao što je predhodno naglašeno, dezintegrativni procesi uzrokovani političko-teritorijalnim ustrojem radikalno su se odrazili na urbanu mrežu i gradska područja u Bosni i Hercegovini. Kvantitativno i kvalitativno, najprijemčiviji primjer je na prostoru Sarajeva gdje je MLR-

om podjeljeno čak 44 naseljena mjesta, što čini gotovo 15% od ukupnog broja podjeljenih naseljenih mjesta! Na ovom prostoru do maksimalnog izražaja dolazi supremacija političkog rezonovanja nad racionalnom i funkcionalnom potrebom prostorne i funkcionalne organizacije jednog urbanog područja. Osim podjeljenih naseljenih mjesta, dezintegriran je i prostorni i funkcionalni okvir gradske zajednice općina, koja je realno bila nosilac ekonomskog i socijalnog razvoja Bosne i Hercegovine.

Do 1992. godine, deset opština na području Sarajeva, kao društveno-političkih zajednica, (Centar, Stari Grad, Novi Grad, Novo Sarajevo, Ilidža i Vogošća, Hadžići, Ilijaš, Pale i Trnovo), predstavljalo je gradsku zajednicu regionalnog tipa, sa 2048 km² površine i 527049 stanovnika (prema popisu iz 1991. godine). Organizacija gradske zajednice zasnivala se na jedinstvenom položaju općine, koji im je omogućavao da bez obzira na razlike među njima, ostvaruju svoja prava i dužnosti koja su utvrđena ustavom i statutom.

Dejtonskim Mirovnim sporazumom, savremeni političko-teritorijalni ustroj je radikalno razgradio prostor gradskog područja, razarajući naseobinski sistem, infrastrukturu i ekonomsko-socijalne elemente uspostavljane u njegovom dugogodišnjem razvoju.

Sl. 2: Savremeni političko-teritorijalni ustroj šireg prostora Sarajeva.

Fig. 2: Current political-territorial structure of the Sarajevo metropolitan area.

Složenost prostorne manifestacije promjene političko-teritorijalnog ustroja i njegovih referenci na gradsko područje Sarajeva je višestruko i multifunkcionalno.

Na ovom prostoru se egzaktano može sagledati dezintegrirajuća dimenzija dejtonske podjele Bosne i Hercegovine kroz nekoliko aspekta. Prije svega, poslije 1995. godine uspostavljena je sasvim nova političko-teritorijalna podjela.

Od nekadašnjih 10 općina gradske zajednice, u djelu koji je pripao Federaciji Bosne i Hercegovine formiran je Kanton Sarajevo na drugom stepenu (od općina Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilijaš, Hadžići, Ilidža i Vogošća), a od općina Stari Grad, Novi Grad, Centar i Novo Sarajevo, formiran je Grad Sarajevo. Prema tome, u ovom dijelu Bosne i Hercegovine imamo četverostepenu političko teritorijalnu podjelu (Federacije BiH, Kanton Sarajevo, Grad Sarajevo, općine).

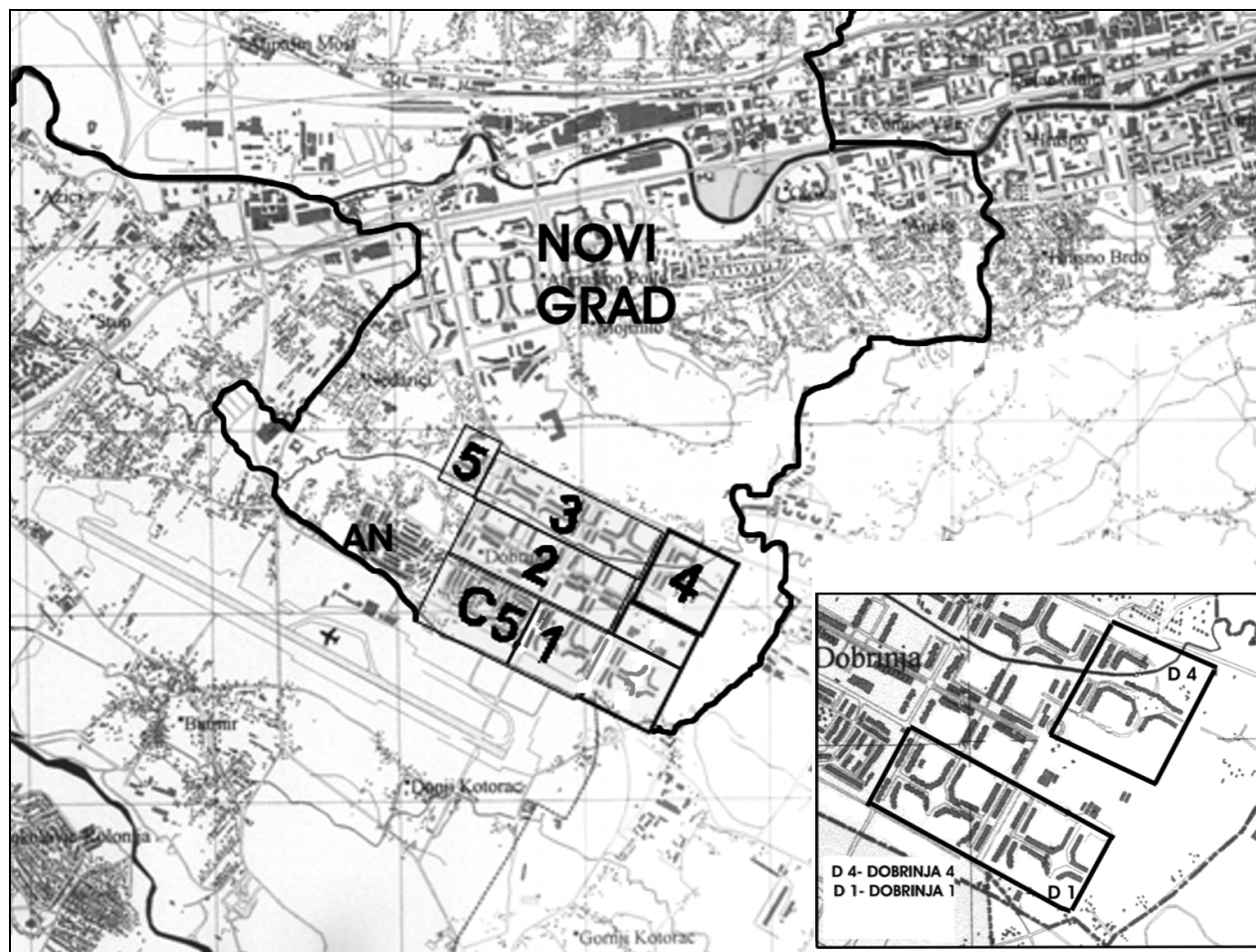
Od dijelova sarajevskih općina koje su pripale Republici Srpskoj (Istočni Stari grad od dijela općine

Stari Grad, Lukavica od dijela općine Novo Sarajevo i Kasindol odnosno Istočna Ilidža od dijela općine Ilidža) i općina koje su većim dijelom u njenom sastavu (općina Pale i općina Trnovo) formiran je Grad istočno Sarajevo. Ovom gradskom području su priključene i općine Sokolac i Rogatica.

Prema Dejtonskom sporazumu 56,2% prijeratne površine Grada i 98,5% njegovog stanovništva iz 1991. godine pripalo je Federaciji BiH, a Republici Srpskoj 43,8% gradske teritorije i 1,5% stanovništva (SPU F BiH 1,1997).

UTICAJ POLITIČKO-TERITORIJALNOG USTROJA NA MORFOLOŠKE I FUNKCIONALNE PROMJENE U NASELJU DOBRINJA

Jedna od takvih, prostorno malih promjena, je dezintegracija naseobinskog sistema u prostoru sarajevskog naselja Dobrinja. Samo naselje predstavlja moderan i

Sl. 3: Administrativna podjela naselja Dobrinja na mjesne zajednice i njen položaj unutar općine Novi Grad do 1992. godine.

Fig. 3: Administrative division of the Dobrinja settlement into town communities and its status within the Novi Grad municipality up to 1992.

planski osmišljen dio sarajevske općine Novi Grad, koja je prije rata bila i najbrojnija sarajevska gradska općina i treća po broju stanovnika u SR BiH u 1991. godini (iza Banja Luke i Zenice). Na prostoru od svega 47km² živjelo je 136 616 stanovnika ili 2 906,7 stanovnika na km². Po gustini naseljenosti, općina Novi grad je bila na prvom mjestu u BiH 1991. godine.

U njenom jugoistočnom dijelu je smješteno naselje Dobrinja, koje je bilo građeno i za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu. Naselje je sukcesivno nadograđivano od 1983. godine pa sve do 1991. godine.

Prijeratna podjela je, zbog velikog broja stanovnika i stambenog fonda, izvršena na nivou mjesnih zajednica kao najnižih administrativno-političkih cjelina. Tako je naselje podjeljeno na Dobrinju I, Dobrinju II, Dobrinju III, Dobrinju IV, Dobrinju V, a često se ovom stambenom naselju dodaju i Aerodromsko naselje i Kvadrant C-5. 1991. godine broj stanovnika je iznosio oko 32000.

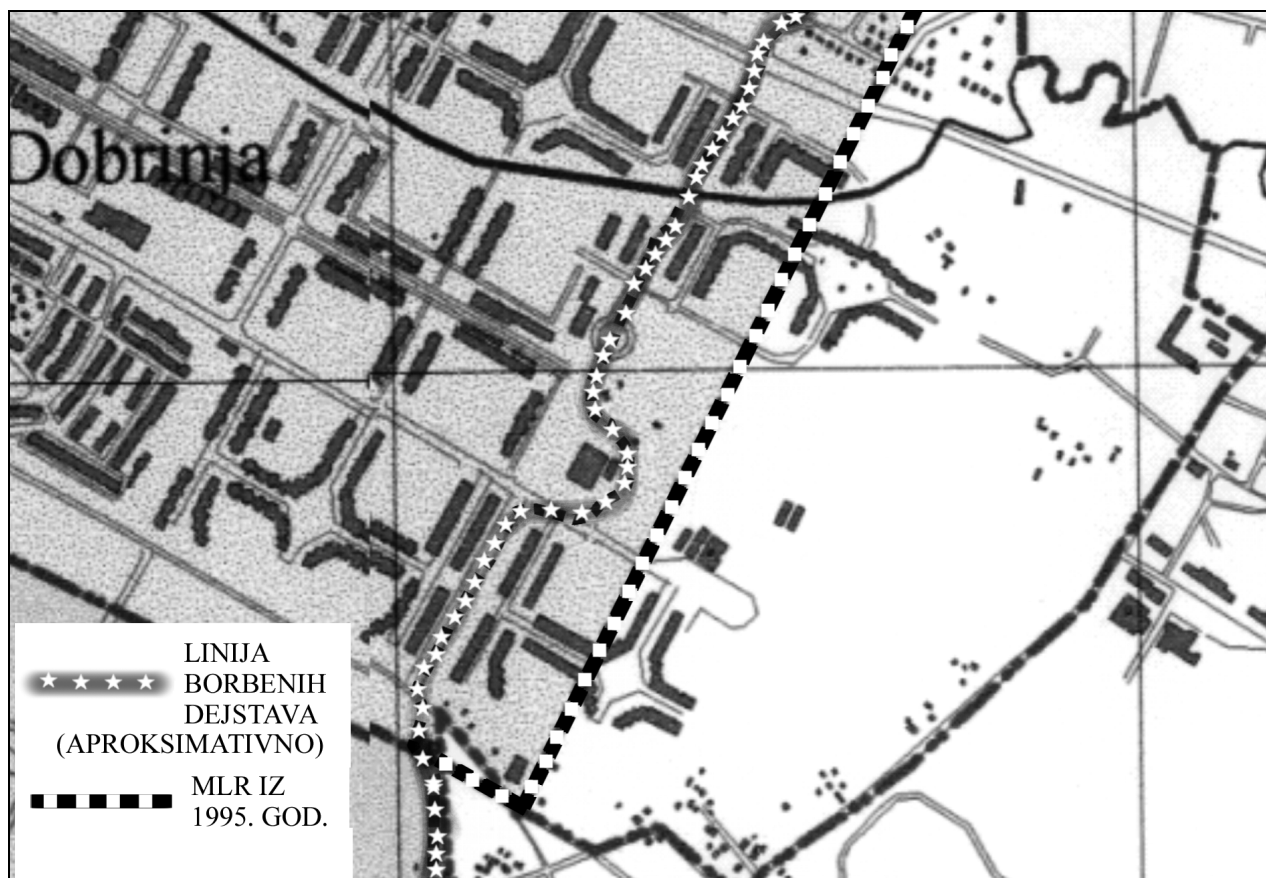
Kao zasebno naselje unutar općine, Dobrinja se odlikovala izrazitom namjenom za kolektivno stanovanje, a unutar samog naselja u širokom bulevaru bila je realizirana stambeno- poslovna namjena kroz veliki broj

različitih trgovačkih poslovnih prostora.

Interesantno je da je sjeverni dio naselja uz južni rub brda Mojnilo bio predviđen za rezidencijalno stanovanje, tj. za izgradnju ambasada i konzulata.

Ratni period od 1992. do 1995. godine je obilježen enormnim materijalnim razaranjima i velikim stradanjima stanovnika ovog naselja. Zbog specifičnog položaja unutar ratnih operacija, Dobrinja je predstavljala ključno i strateški vrlo važno područje preko kojeg je opkoljeno Sarajevo ostvarivalo jedini mogući kontakt sa ostalim dijelovima pod kontrolom Armije BiH (tunel Dobrinja–Butmir), a zbog morfologije i strukture samog naselja, linije borbenih položaja su bile udaljene svega nekoliko desetina metara, i često su bile predstavljene samo cestom. Takva vojno-strateška situacija se održala gotovo čitav ratni period, da bi potpisivanjem Dejtonskog Mirovnog sporazuma došlo do sporne i nejasne situacije oko razgraničenja u istočnom dijelu naselja.

Problem je nastao zbog kartografske prezentacije MLR na ovom prostoru. Dejtonski mirovni sporazum u prvoj verziji ustanovio je MLR na kartama razmjere 1: 600000, a detaljna demarkacija je realizovana na kar-

Sl. 4: Linija borbenih dejstava i Međuentitetska linija razgraničenja ustanovljena 1995. godine na prostoru Dobrinje 1 i 4.

Fig. 4: Combat action line and Inter-Entity Boundary Line defined in areas of Dobrinja 1 and 4 in 1995.

tama u razmjeri 1:50000. Međutim, prenos kartografskih detalja je zbog specifičnog prostora ove visokourbanizirane cjeline postavio velike probleme pred međunarodnu zajednicu, koja je pokazala niz slabosti i nije djelovala sinhronizirano. Na drugoj strani, postojale su tvrdnje rukovodstva RS da se u Pentagonu javljaju karte gdje je linija prekida vatre identična MLR.

Karte koje su predstavljale dio Dejtonskog Mirovnog sporazuma sa ucrtanom MLR su na prostoru Dobrinje 1 i 4 pokazivale da granična linija prolazi djelimično dijeleći zgrade i stambene objekte sasvim neprihvatljivo sa bilo kojeg razumnog aspekta. Tako su u Dobrinji 4 podjeljene zgrade u ulici Indire Gandi, Danila Ponjarca i na Trgu Vilijama Šekspira, a u Dobrinji 1 obje zgrade u ulici Fočanski Propisi.

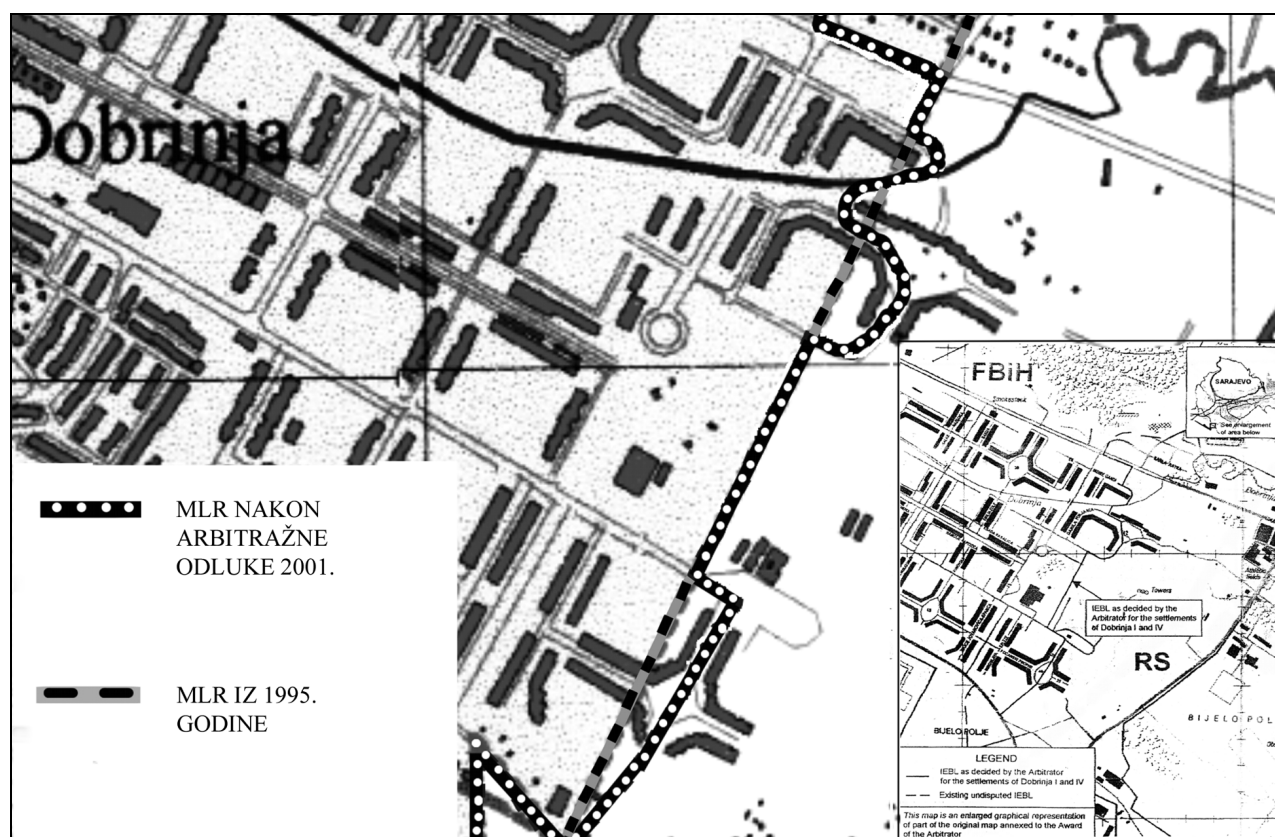
Prvi pokušaj uspostavljanja stalne MLR je završen 1996. burnim demonstracijama u dijelu Dobrinje koja je pripadala RS-u, nakon čega je proces stopiran sve do 2001. godine.

Ovakvo neriješeno stanje je generiralo naseljavanje dijelova Dobrinje 1 i 4 koje je do tada pripadalo RS te

izgradnju objekata i uspostavljanje separatne infrastrukture. To je bilo i razumljivo, jer su Dobrinja 1 i Dobrinja 4 ostali jedini visokourbanizirani dijelovi grada Sarajeva poslije potpisivanja dejtonskog Mirovnog sporazuma. Ovakvo neriješeno stanje potrajalo je sve do 2001. godine.

Tek 24. IV 2001. je donešena konačna odluka od strane Arbitra sudije D. Šeridana (Diarmuid Sheridan), po kojoj od predratnih 1150 stanova i oko 300 novoizgrađenih (uglavnom potkrovnih stanova), Federaciji BiH je pripalo 846 stanova i 84 poslovna prostora, a Republici Srpskoj dodjeljuje 370 stanova i 26 poslovnih prostora.

O samim paradoksima situacije u vezi problema razgraničenja i donošenja arbitražne odluke govori i sam Arbitar za Dobrinju 1 i 4: "Pregledao sam te karte razmjere 1:50000 i ne mogu da shvatim kako je i jedan kartograf ili crtač karata mogao precizno povući liniju unutar područja Dobrinje 1 i Dobrinje 4 imajući u vidu kartu ove razmjere. Tek na kartama krupnije razmjere konture zgrada određenog područja postaju vidljive.

Sl. 5: Međuentitetska linija razgraničenja iz 1995. godine i njena konačna verzija ustanovljena arbitražnom odlukom 2001. godine na prostoru Dobrinje 1 i 4. (u donjem desnom uglu-karta iz Arbitražne Odluke 2001. godine).

Fig. 5: Inter-Entity Boundary Line from 1995 and its final version established by the 2001 Arbitral Award in the areas of Dobrinja 1 and 4 (bottom right, map from the 2001 Arbitral Award).

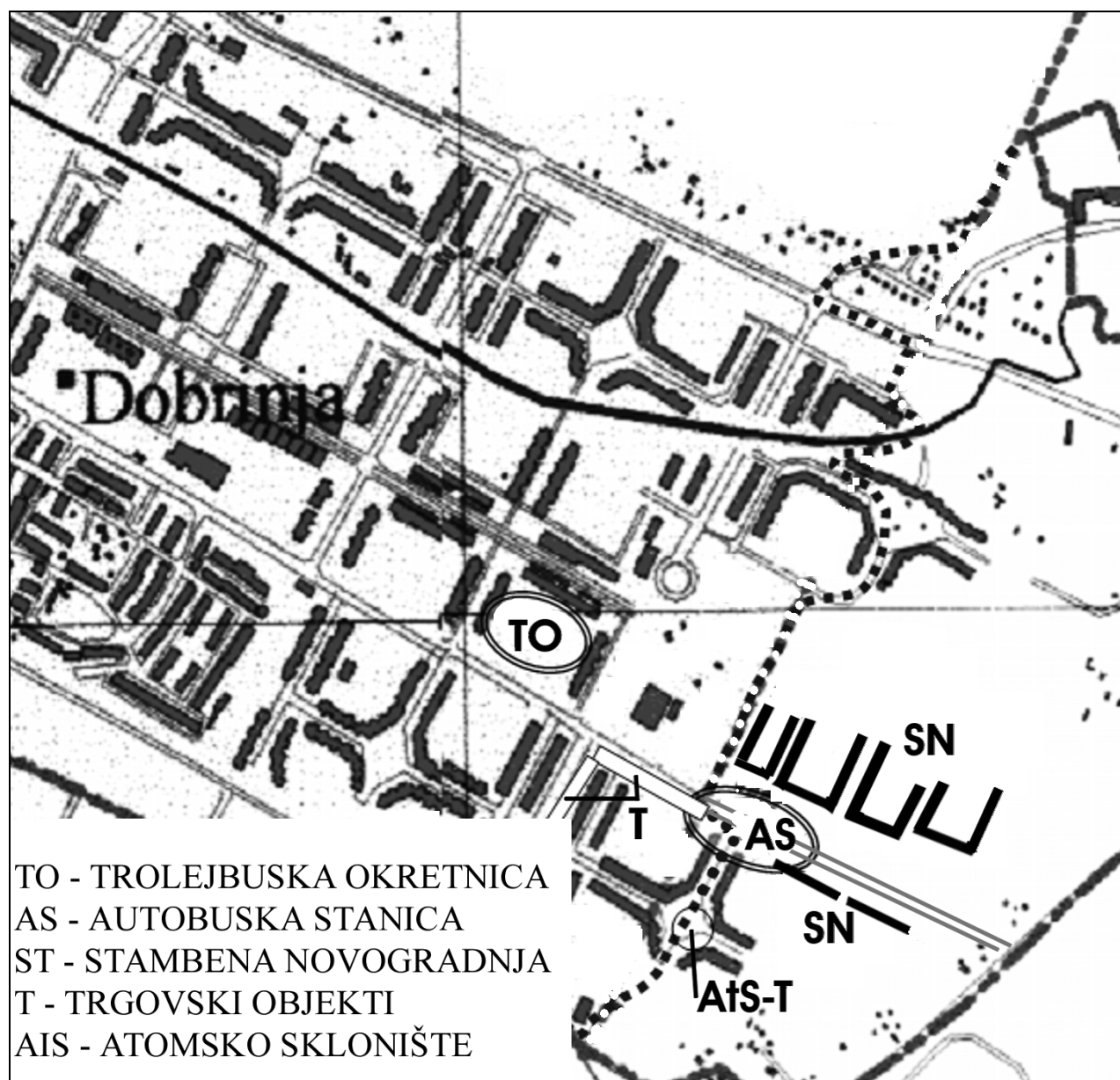
Čvrstog sam stanovišta da ni jedan kartograf ne bi promišljeno povukao linije kroz središte postojećih zgrada" (Šeridan, 2001).

Tom odlukom podjeljene su ulice D. Ponjarca, Fočanskih propisa, trg V. Šekspira i Ive Lole Ribara, dok je Federacija BiH dobila ulice Indire Gandi i Miroslava Krležu. Time je ozvaničena uspostava IEBL u ovoj zoni na osnovu člana 4, aneksa 2. Tom odlukom, koja nije bila savršena, je koliko-toliko ublažena neshvatljiva situacija da su čak i pojedine prostorije unutar stanova bile podjeljene entitetskom linijom.

Međutim, period od potpisivanja Dejtonskog Mirov-

nog sporazuma do arbitražne odluke, značajno je uticao na morfološke i funkcionalne izmjene u prostoru ova dva dijela Dobrinje. Zbog specifičnih političkih događanja u ovom dijelu Sarajeva, ni Međunarodna zajednica nije imala precizne i razrađene mehanizme uticaja na ubrzavanje Odluke o uspostavljanju MLR.

Zbog prevashodno političkih intencija o formiranju jakog gradskog središta od dijelova općina Sarajeva koje su ušle u sastav Republike Srpske, prostor Dobrinje 1 i Dobrinje 4, kao visokourbanizirana naselja su dobila poziciju "embriona" urbanog razvoja, jer je zaleđe Istočnog Sarajeva niskourbanizirano.

Sl. 6: Neke morfološke promjene na prostoru Dobrinje 1 i 4.

Fig. 6: Some of the morphological changes in the areas of Dobrinja 1 and 4.

Kao područje sa statusom Grada (Zakon o gradu, 1993–1996; Zakon o izmjenama, 2005) u Republici Srpskoj, Istočno Sarajevo ima relativno mali stambeni fond i mali broj stanovnika za gradske standarde (prema procjenama na 2 200 km² živi između 80 i 100 hiljada stanovnika).

Prema ovim pokazateljima, i imajući u vidu uspostavu kvalitetnijih standarda protoka ljudi, roba i informacija, prostori Dobrinje 4 i 1 u Republici Srpskoj su pretrpjeli značajne morfološke i funkcionalne promjene.

Prije svega, kao posljedica opće slike političke isključivosti i nastojanja da se izvrši separatan razvoj nekada jedinstvenog urbano-arhitektonskog prostora, došlo je do funkcionalne odvojenosti koja se oslikava kroz podjeljene infrastrukturne elemente kao što su elektro-prenos, grijanje, komunalije, gasifikacija, PTT saobraćaj i dr. Jedina zajednička djelatnost je za oba dijela Dobrinje 4 i 1 predstavlja vodosnadbjevanje, gdje i federalni dio dobija vodu iz RS. Interesantno je da je na primjer PTT saobraćaj, tj. cijena razgovora sa Srbijom i Crnom Gorom iz Dobrinje 4 i 1, koji pripadaju Republici Srpskoj višestruko jeftiniji u odnosu na iste usluge u Federaciji BiH, iako se radi o susjednim zgradama!

Drugi značajan faktor je transformacija gradskog saobraćaja u međunarodni. Naime, Dejtonskim mirovnim sporazumom, terminal trolejbuske okretnice je pripao Republici Srpskoj, čime je skraćena trolejbuska trasa, a terminal je preuređen u autobusku stanicu Istočno Sarajevo. Pri tom treba naglasiti da je ova autobuska stanica ima namjenu za lokalni, gradski, međugradski i međunarodni saobraćaj. Time je ovaj dio Dobrinje dobio sasvim novu funkcionalnu dimenziju naročito u saobraćajno-geografskom pogledu, jer je frekvencija prevoza putnika vrlo intenzivna.

Na drugoj strani, trolejbusko okretište je izmješteno na bivšem parking-prostoru u federalnom dijelu, tačnije u Dobrinji 2. Time je izvršena transformacija urbano-prostorne strukture na ovom prostoru i promijenjena najmanje određenih prostornih cjelina u naselju.

Drugi faktor morfološke i funkcionalne transformacije je izgradnja velikog broja malih i montažnih trgovinskih objekata, naročito uz saobraćajnicu u Dobrinji 1, i na atomskom skloništu na bivšem trgu Ivo Lola Ribar, kojeg, sasvim nelogično, dijeli MLR!

U morfološkom pogledu, zbog već navedenih faktora, došlo je do vrlo intenzivne i obimne stambene gradnje u dijelu koji pripada RS. Izgradnja stambenih objekata za kolektivno je vezana za prostor istočno od autobuske stanice i za Dobrinju 1. Time se značajno povećava broj stanovnika ovih naselja, koji prema procjenama iznose oko 8000 stanovnika. U Federaciji BiH, prema procjenama, broj stanovnika u naselja Dobrinja je 2005. godine iznosio oko 25000.

Ovakav status i rješenje za naselje Dobrinju je reflektiralo pojavu vrlo specifičnih problema koji su posljedica političkog ambijenta u kojem se nalazi i

čitava Bosna i Hercegovina. Sama morfologija naselja koje je predstavljalo jedinstvenu urbanu cjelinu na jednoj strani, i političko-teritorijalni preustroj sa entitetskim ingerencijama na drugoj strani, implicirali su da ovaj dio kontakta entiteta postane nerijetko prostor trgovine narkoticima, nelegalne trgovine različitim robama i sl., što je usko povezano sa ograničenim nadležnostima policijskih uprava.

Jedan od problema je i funkcionalnost nekih objekata kao što je na primjer osnovna škola "Dobrinja" (prije Dušan Pajić-Dašić) koja se nalazi neposredno uz entitetsku liniju, i koja je kapacitetima bila predviđena i za školsku populaciju mjesnih zajednica Dobrinja 1 i 4, a koju sada pohađaju isključivo učenici iz federalnog dijela Dobrinje.

Na kraju, progresom u političkoj sferi, postepeno se javljaju tendencije racionalnijeg gledanja na efikasnije funkcionisanje u ovom dijelu gradskog područja. Jedan od značajnih pomaka je u okviru projekta "SERDA" gdje je na međuentitetskom nivou, potpisan ugovor o izgradnji nastavka trolejbuske linije koja će se iz federalnog dijela nastaviti u prostor općine Istočna Ilidža, kojem pripadaju Dobrinja 1 i 4, čime će se stvoriti povoljniji ambijent za progresivnije i efikasnije funkcionisanje šireg ekonomskog i socijalnog prostora, i barem donekle, anulirati sve nelogičnosti ovakve dezintegracije jedinstvenog gradskog područja Sarajeva.

ZAKLJUČAK

Dejtonskim mirovnim sporazumom, međuentitetska linija razgraničenja (MLR) duga 1071 km, dijeli BiH na dva entiteta. Kao rezultat političkih dogovora, ovakva podjela nije uvažila gotovo ni jedan geografski aspekt funkcionalne organizacije prostora države, već je akcelerirala njenu geografsku, ekonomsku, socijalnu, političko-teritorijalnu i funkcionalnu dezintegraciju.

Političko-pravni okvir u kojem Bosna i Hercegovina funkcionira kao samostalna država je specifikum na svjetskom nivou, i do sada je pokazao na enormnom broju primjera svoju neefikasnost.

U pogledu naseobinskog sistema, MLR je podjelila 304 naseljena mjesta, od malih seoskih naselja sa manje od 50 stanovnika, do velikih makroregionalnih centara. Najradikalniji primjer je glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo, gdje MLR dijeli 44 naseljena mjesta, što čini gotovo 15% od ukupnog broja podjelenih naselja.

Unutar njega, posebnu pažnju privlači naselje Dobrinja, na čijem je primjeru ovakav političko-teritorijalni ustroj plastično pokazao svu apsurdnost supremacije političkih odluka nad racionalnom potrebom efikasnog funkcionirajućeg razvoja jednog prostora.

Funkcionalne i morfološke promjene u ovom naselju ukazuju na sve nedostatke koje implicira političko-teritorijalni ustroj i u vezi s njim, političke nadležnosti ko-

je su Dejtonskim Mirovnim sporazumom značajno usporile i zaustavile nužan progresivan ekonomsko-socijalni razvoj. Razgradnja jedinstvenog urbanog ambijenta, separatna infrastruktura, disolucija planski osmišljenih prostornih cjelina i mnogi drugi faktori, samo ukazuju da je aktuelno stanje regresivno. Ohrabruje činje-

nica da su određeni pomaci u fazi dogovora i realizacije (pored ostalih projekt "SERDA") kojim bi, uz političku volju i saradnju, socijalni i ekonomski ambijent u ovom prostoru a i na nivou države predstavljao kvalitetan pomak u stvaranju uslova za funkcionalniju i samoodrživu zajednicu svih naroda i građana Bosne i Hercegovine.

THE INFLUENCE OF THE CONTEMPORARY POLITICAL-TERRITORIAL STRUCTURE ON THE CHANGES IN THE SETTLEMENT SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH A SPECIAL FOCUS ON THE SARAJEVO SUBURBAN SETTLEMENT OF DOBRINJA

Ranko MIRIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Department of Geography,
BIH-71000 Sarajevo, Zmaja od Bosne 33-35
e-mail: itobas@yahoo.com.au

SUMMARY

Following the Dayton Agreement, the 1071-km long Inter-Entity Boundary Line (IEBL) divides Bosnia and Herzegovina into two entities. Being the result of political agreements, the division ignored almost all geographical aspects of a functional organisation of state space, and only accelerated its geographic, economic, social, political-territorial and functional disintegration.

The political-legal framework within which Bosnia and Herzegovina functions as an independent state is a world class particularity, which has as such managed to prove its inefficacy in countless cases.

In terms of the settlement system, IEBL split 304 inhabited places, from small villages with less than 50 inhabitants to huge macroregional centres. The most radical case is the capital of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, where IEBL divides 44 inhabited places, almost 15% of the total number of split settlements.

Inside Sarajevo, the settlement that particularly strikes the eye is Dobrinja, on which example the political-territorial structure has graphically displayed all the absurdity of the supremacy of political decisions over a rational need for the functional development of an area.

The functional and morphologic changes in this settlement point out all the shortages implied by the political-territorial structure and the related political jurisdictions that considerably slowed down or even stopped the necessary continuous economic and social development with the Dayton Peace Agreement. The demolition of a unique urban environment, the separate infrastructure, the dissolution of sensibly planned spatial wholes and many other factors make it obvious that the current situation is regressive. What encourages is the fact that there have been some changes in the positive direction in terms of agreement and realisation (the "SERDA" project among others), with the help of which the social and economic environments in this area and also on the level of state could, aided by political will and cooperation, make a qualitative shift in the creation of conditions for a more functional and self-sustaining community of all nations and citizens of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Dayton Peace Agreement, settlement system, Inter-Entity Boundary Line, disintegration, Dobrinja, morphologic and functional structure

KRATICE

BIH – Bosna i Hercegovina**MLR** – Međuentitetska linija razgraničenja**F BiH** – Federacija Bosne i Hercegovine**RS** – Republika Srpska**FZZS F BiH** – Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine

IZVORI I LITERATURA

AIM (2001): International Arbitrator Decides on Dobrinja. Alternativna informativna mreža, 25. 4. 2001. [Http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200105/10511-005-trae-beo.htm](http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200105/10511-005-trae-beo.htm), 04-2001.**Nurković, S., Mirić R. (2005):** Implikacije političko-teritorijalnog ustroja Bosne i Hercegovine na regionalnu strukturu i razvoj. Zbornik radova I kongresa geografa Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 26–44.**Mirić R. (2004):** Regionalno-geografski aspekt savremene političko-teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine. Magistarski rad (u rukopisu). Sarajevo, Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu.**FZZS F BiH (2002):** Sistematski spisak naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine (po entitetima). Sarajevo, Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine.**OHR (2001):** Arbitration Award for Dobrinja I and IV. Office of the High Representative and EU Special Representative. [Http://www.ohr.int/other-doc/dobrinja-arbtr/default.asp?content_id=3563](http://www.ohr.int/other-doc/dobrinja-arbtr/default.asp?content_id=3563), 04-2001.**SPU F BiH 1 (1997):** Strategija prostornog uređenja Federacije BiH, I faza. Sarajevo, Federalno ministarstvo prostornog uređenja i okoliša.**Zakon o gradu (1993–1996):** Zakon o gradu Srpsko Sarajevo. Službeni glasnik Republike Srpske, 25/93, 8/96 i 27/96.**Zakon o izmjenama (2005):** Zakon o izmjenama Zakona o Gradu Istočno Sarajevo. Službeni glasnik, 74/05.

review article
received: 2006-01-16

UDC 502.4:796.5(497.6 Sarajevo)

USPOSTAVA ZAŠTIĆENIH PODRUČJA PRIRODE U KANTONU SARAJEVO I MOGUĆNOSTI NJIHOVE EKOTURISTIČKE VALORIZACIJE

Nusret DREŠKOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Odsjek za geografiju, BiH-71000 Sarajevo, Obala Kulina bana 7
e-mail: nusret@pmf.unsa.ba

Samir ĐUG

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Odsjek za biologiju, BiH-71000 Sarajevo, Obala Kulina bana 7
e-mail: sdug@email.com

IZVLEČEK

Ena pomembnih predpostavk za splošni povojni gospodarski razvoj Bosne in Hercegovine je razvoj turizma, ki temelji na naravnih danostih – ekoturizmu. Tako smo priča pobudam, da se tako že uveljavljene danosti kot tudi nove, ovrednotene v povojnem obdobju, definirajo in razvijajo v skladu s kriteriji Mednarodne zveze za varstvo narave (IUCN). Kanton Sarajevo je vodilna administrativno-politična enota v Bosni in Hercegovini, ki je pričela z ekonomsko valorizacijo svojega naravnega potenciala. V skladu s kriteriji IUCN so ustanovili štiri ločena zaščitena področja v skupni izmeri okoli 2,6 km², medtem ko je v teku proces diferenciacije in kategorizacije naravnih danosti Igmana, Bjelašnice in Trebevića.

Ključne besede: ekoturizem, naravne danosti, Mednarodna zveza za varstvo narave, IUCN, Kanton Sarajevo, ekonomsko vrednotenje

AREE NATURALI PROTETTE NEL CANTONE DI SARAJEVO E LA LORO VALORIZZAZIONE IN CHIAVE TURISTICA

SINTESI

Uno dei presupposti importanti per la crescita economica della Bosnia ed Erzegovina nel dopoguerra e' lo sfruttamento delle sue bellezze naturali, ossia l'ecoturismo. Per questo motivo si tende a valorizzare, secondo i criteri dell'IUCN (Unione mondiale per la conservazione della natura), tutte le aree naturali definite come tali prima e dopo il conflitto. Il cantone di Sarajevo e' la prima unita' politico – amministrativa della Bosnia ed Erzegovina ad aver valorizzato le risorse naturali. Sulla base dei criteri IUCN sono state istituite quattro diverse aree protette, su una superficie complessiva di 2,6 km quadrati, mentre e' in corso il processo di delimitazione e categorizzazione delle aree naturali sui monti Igman, Bjelašnica e Trebević.

Parole chiave: ecoturismo, aree naturali, Unione mondiale per la conservazione della natura, IUCN, Cantone di Sarajevo, valorizzazione economica

UVOD

Kanton Sarajevo pripada središnjem dijelu planinsko-kotlinskog područja bosanskih Dinarida. Kao rezultat vrlo složenih paleogeotektonskih procesa, u široj regiji prostora Kantona se mogu izdvojiti više odvojenih pozitivnih i negativnih morfostrukturnih cjelina.

Glavne morfostrukture antiklinalnog tipa su morfo-cjeline Igmana i Bjelašnice, Treskavice, Jahorine, Trebevića i Ozrena. Između njih su smještene morfostrukture sinklinalnog tipa koje su morfološki predstavljene kotlinama i riječnim dolinama. Najveća i najznačajnija od njih je Sarajevska kotlina koju obrazuju nizvodni dijelovi dolina pet većih rijeka, tzv. Petoriječje, i koja predstavlja prvo od nekoliko kompozitnih proširenja Sarajevsko-zeničke zavale. Izuzetna morfološka raščlanjenost cjelokupnog prostora vidljiva je iz odnosa najniže tačke na mjestu sjecišta administrativne granice Kantona i aluvijalne ravni rijeke Bosne (nizvodno od Lješeva) 440 m i vrha Bjelašnice 2.068 m. Ovo je, uz vrlo složene geološke odnose, rezultiralo vrlo raznovrsnim i složenim morfoskulpturnim odlikama prostora.

Istaknuti odnosi su, dalje, rezultirali prisustvom većeg broja klimatskih tipova i podtipova. Glavni tipovi klime na prostoru Kantona su Cf (do oko 1.000 m n.v.), Df (1.000 m do 2.000 m n.v.) i ET klimatski tip iznad 2.000 m n.v. (Drešković, 2004).

Hidrološku okosnicu čitavog prostora (preko 80%) čini dolina rijeke Bosne i doline njenih većih pritoka: Zujevine, Željeznice, Miljacke, Vogošće, Ljubine, Misoče i Stavnje. U južnom dijelu Kantona, ulogu hidrološkog kolektora ima Crna rijeka, odnosno Rakitnica, lijeva pritoka rijeke Neretve.

Refugijalnost staništa u kombinaciji sa osnovnim fi-

zičkogeografskim osobenostima ovog prostora uvjetovali su i razvoj izuzetno velikog broja endemičnih i reliktnih vrsta biljaka. Posebno prednjače vaskularne biljke u ekosistemima pukotina stijena i kamenjara (Lakušić, 1975; Lakušić, 1981; Redžić et al., 1999; Redžić et al., 2001a; Redžić et al., 2001b).

Visok stupanj biološke raznolikosti, izražena endemičnost i reliktnost indiciraju na planinske dijelove Kantona kao prave endemne centre u kojima se procesi endemogeneze odvijaju i u današnjem vremenu.

Kanton Sarajevo predstavlja posebnu organizaciono-političku jedinicu u okviru Federacije Bosne i Hercegovine. Ukupna površina mu iznosi 1.724,3 km², na kojoj živi 401.118 stanovnika, odnosno prosječna gustina naseljenosti ima vrijednost od oko 314 st/km². Prema podacima iz tabele 1. vidi se da je prostorni razmještaj stanovništva izrazito neravnomjeran s obzirom da u užem gradskom jezgri živi gotovo 1 od navedenog broja, ili konkretnije, prosječna gustina naseljenosti u gradskim općinama Kantona iznosi oko 2.102 st/km². Izvangradske općine imaju neusporedivo manji prosjek naseljenosti koji iznosi svega 91 st/km².

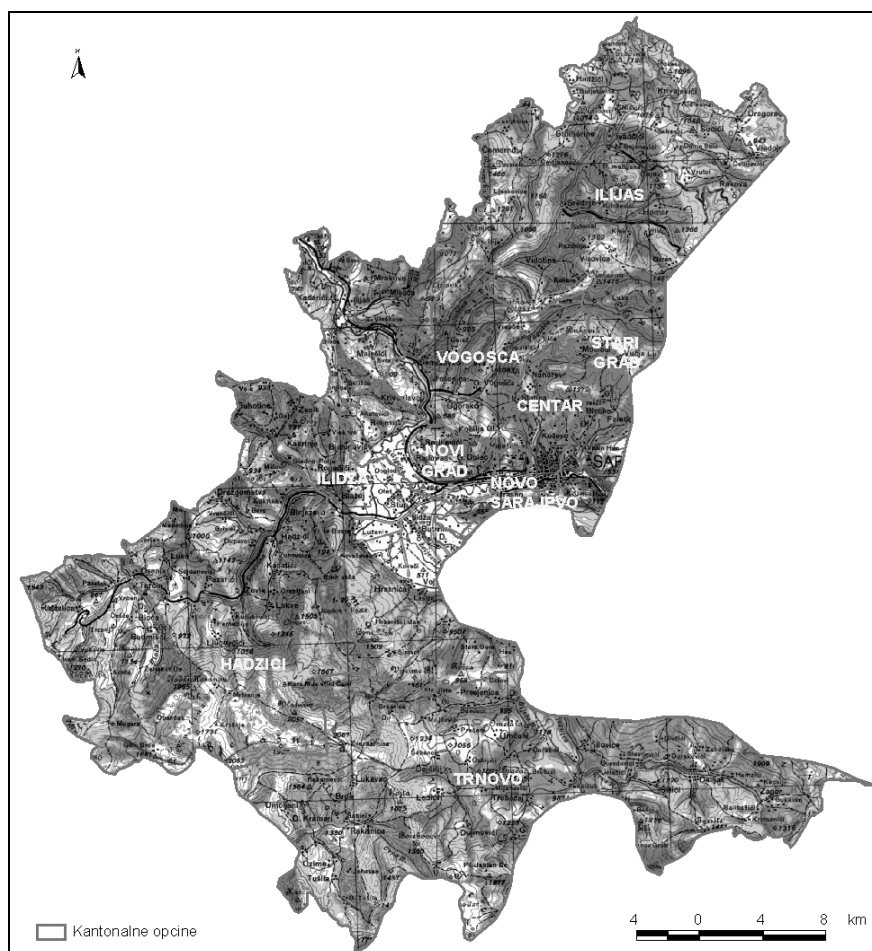
Zahvaljujući navedenom vrlo heterogenim fizičko-geografskim i biološkim obilježjima terena i postojećim pozitivnim trendovima u oblasti prostornog planiranja i zaštite životne sredine u Kantonu Sarajevo, u poslijeratnom periodu su uspostavljena četiri zaštićena područja koja su kategorirana prema principima Međunarodne unije za konzervaciju prirode. Pored njih u navedenom području postoji još čitav niz pojedinačnih prirodnih objekata iz oblasti fizičkogeografskog ili biološkog diverziteta koja su pod određenim vidovima zaštite – Kantonalnog ili općinskog nivoa.

Tabela 1: Broj stanovnika Kantona Sarajevo po općinama (Kanton Sarajevo, 2004).

Table 1: Number of citizens in Canton Sarajevo by municipalities (Kanton Sarajevo, 2004).

Općina	Broj stanovnika	Udio u Kantonu (%)	Udio u F BiH (%)	Udio u BiH (%)
Municipality	Numb. of inhab.	Part of Canton (%)	Part of F BiH (%)	Part of BiH (%)
Stari Grad	38.167	9,5	1,6	1,03
Centar	68.151	17,0	2,9	1,83
Novo Sarajevo	74.493	18,5	3,2	2,00
Novi Grad	116.588	29,1	5,0	3,13
Grad / City	297.399	74,1	12,7	7,99
Ilidža	47.654	11,9	2,1	1,28
Hadžići	20.055	5,0	0,9	0,54
Ilijaš	15.277	3,8	0,7	0,41
Vogošća	19.894	5,0	0,9	0,53
Trnovo	839	0,2	0,0	0,02
Kanton / Canton	401.118	100,0	17,3	10,8

Izvor: Kanton Sarajevo: Kantonalno ministarstvo privrede. Sarajevo, 2004.

Sl. 1: Administrativni ustroj Kantona Sarajevo.

Fig. 1: Administrative organization of Canton Sarajevo.

Istaknuti odnosi se sa aspekta ekoturističke valorizacije mogu okvalificirati kao pozitivni, s obzirom da je planinsko područje Kantona najvećim dijelom nenaseљeno i ili slabo naseljeno i vrlo pogodno za uspostavljanje zaštićenih područja. Druga pogodnost se ogleda u činjenici da se prirodno vrijedna područja nalaze uglavnom na rubovima Kantona i nisu dostupna intenzivnijoj i neplanskoj izgradnji stambenih i turističkih objekata. S tim u vezi se mogu utvrditi dobre pretpostavke za uspostavljanje mreže prirodnih puteva kojima bi se povezale sve posebno vrijedne zone sa navedenim zaštićenim područjima, i tako znatno proširile mogućnosti za ekoturističke posjete. Konkretni takvi poduhvati su napravljeni u široj zoni planina Igmana i Bjelašnice i Treskavice, gdje je čitav niz posebno vrijednih hidrološko-geomorfoloških objekata povezan planinskim stazama. Također se napravljeni značajni pomaci na novom konceptu razvoja zaštićenih područja koji podrazumijeva uspostavu veza na relaciji: nukleus zaštićenog područja – koridor – otok, kojima se

već zaštićena prirodna područja nastoje povezati prirodnim koridorima. Za dobar primjer u analiziranom području se može uzeti kanjon Rakitnice koji predstavlja prirodnu vezu između zone visoravni i planinskih vrhova Bjelašnice sa kanjonom rijeke Neretve.

USPOSTAVA ZAŠTIĆENIH PODRUČJA PRIRODE

Sva zaštićena područja u Kantonu Sarajevo u postratnom periodu su uspostavljena i kategorirana prema principima koje je odredila Međunarodna unija za konzervaciju prirode (IUCN, 1999). U odnosu na navedene kriterije, na prostoru Kantona Sarajevo su izdvojena četiri zaštićena područja prirode, i to:

- ZP "Skakavac" – spomenik prirode (kategorija III);
- ZP "Vrelo Bosne" – spomenik prirode (kategorija III);
- ZP "Bijambarske pećine" – zaštićeni pejzaž (kategorija V);
- ZP "Kanjon Miljacke" – zaštićeni pejzaž (kategorija V).

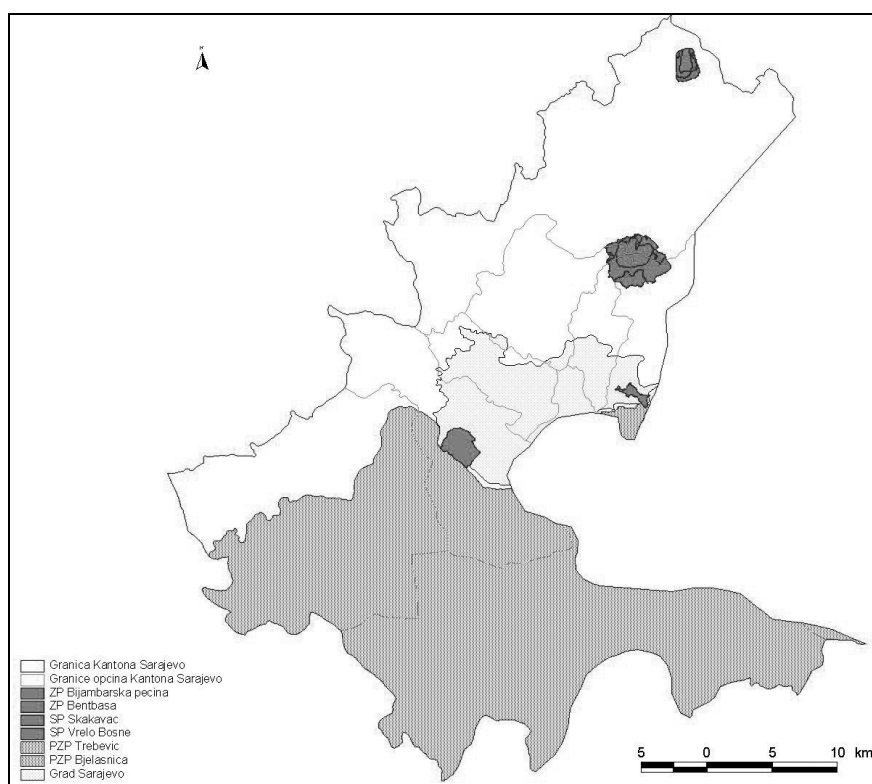
Tabela 2: Kategorizacija zaštićenih područja prirode prema IUCN.**Table 2: Categorization of natural protected areas according to IUCN.**

Kategorija	Opis
IA	<u>Strogi rezervat prirode</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom za naučne potrebe
IB	<u>Zona divljine</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite divljine
II	<u>Nacionalni park</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite ekosistema i rekreacije
III	<u>Spomenik prirode</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi konzervacije specifičnih prirodnih obilježja
IV	<u>Zona upravljanja staništima / vrstama</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi konzervacije putem upravljačkih intervencija
V	<u>Zaštićeni pejzaž</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite pejzaža i rekreacije
VI	<u>Zaštićeno područje upravljanja resursima</u> : zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi uravnotežene upotrebe prirodnih resursa

Tabela 3: Prijegled zaštićenih područja prirode u Kantonu Sarajevo (Kanton Sarajevo, 2005).**Table 3: Overview of natural protected areas in Canton Sarajevo (Kanton Sarajevo, 2005).**

R. br.	Naziv	Kategorija	P (ha)	Udio (%)
1.	ZP Skakavac	Spomenik prirode	1.434,2	1,12
2.	ZP Vrelo Bosne	Spomenik prirode	603,0	0,47
3.	ZP Bijambarske p.	Područje zaštićenog pejzaža	370,3	0,29
4.	ZP Bentbaša	Područje zaštićenog pejzaža	147,7	0,12
Ukupno zaštićena područja			2.552,2	2,0
Kanton			127.730,0	100,0

Izvor: Zavod za prirodno i kulturno-historijsko naslijeđe Kantona Sarajevo

Sl. 2: Zaštićena područja u Kantonu Sarajevo.**Fig. 2: Protected areas in Canton Sarajevo.**

Prema podacima iz tabele 3, ukupna površina koju zauzimaju navedena četiri područja iznosi 2.552,2 ha, što je svega oko 2% od ukupne površine Kantona.

Svako od navedenih područja ima svoje posebne specifičnosti u oblasti i fizičkogeografskog i biološkog diverziteta kao i različito administrativno ustrojstvo. Njihov prostorni razmještaj u Kantonu Sarajevo predstavljen je na slici 2.

Pored njih posebno su vrijedni južni dijelovi Kantona, na području Igmana i Bjelašnice i Trebevića. Područje Igmana i Bjelašnice je predviđeno za zaštićeno područje kategorije nacionalnog parka, čiji prostorni obuhvat bi izlazio iz granica Kantona i bio bi uspostavljen na nivou Federacije Bosne i Hercegovine. Površina kantonalnog dijela u budućem nacionalnom parku bi iznosila oko 258,4 km².

Sa ovim područjima, ukupna površina Kantona pod različitim nivoima zaštite iznosila bi preko 22%, što značajno prevazilazi bosanskohercegovački prosjek. Konkretnije, na nivou Bosne i Hercegovine dosada se pod određenim vidovima zaštite nalazi svega oko 529,4 km² ili oko 1,03% d ukupne površine (NEAP BiH Directorate, 2003). Navedena vrijednost od preko 22% teritorije pruža izuzetno povoljne pretpostavke da se potencijali prirode stave u funkciju svih vrsta turističkih posjeta, od rekreativnih do edukativnih (Kanton Sarajevo, 2005).

ZAŠTIĆENO PODRUČJE "SKAKAVAC"

Prostor Spomenika prirode "Skakvac" se nalazi na oko 12 km sjever-sjeveroistočno u odnosu na grad Sarajevo. Ukupna površina zaštićenog područja iznosi 1.434,21 ha (oko 1,12%). Sa planinom Ozren čini jedinstveni geomorfološki kompleks sa vrlo izraženom

horizontalnom i vertikalnom raščlanjenošću reljefa. Raznovrsna geološka građa uvjetovala je visok stupanj morfoskulpturne raznolikosti, zbog čega se sa orografskog aspekta mogu izdvojiti tri generacije oblika:

- inicijalne površi predstavljene hipsometrijski najvišim oblicima na oko 1.500 m (Bukovik, Rašljovo brdo, Vranjske stijene, Stojine stijene idr.);

- suphorizontalne i fragmentarno zaravnjene površine na 1.200 do 1.300 m n.v. (prostor sjeverno i južno od Jasikovca, južno od Borovih stijena, oko vodopada Skakavac, oko Zaplanja, Rasta, Bijelih ravni i sl.);

- doline u kojima su usječena riječna korita stalnih i povremenih vodotoka ovog područja.

Okosnicu hidrografske mreže zaštićenog područja čini Perački potok. Njegova riječna dolina ima oblik klisure s manjim proširenjima uzvodno od ušća potoka Skakavac, odnosno nizvodno od ušća Lješnice na desnoj i Sejinovačkog potoka na lijevoj strani. Nizvodno od ušća Sušice ima ponovo klisurasti tip doline. Uzvodno od naspramnih ušća Lješnice i Sejinovačkog potoka se, pravcem jugoistok, pruža klisura Babinog potoka. Navedene dubodoline (klisure) čine izvorišnu čelenku Peračkog potoka na ulazu u zaštićeno područje (oko 1.000 m n.v.). Na ušću Sušice visina mu iznosi 812 m, dok na izlazu iz područja ima visinu 680 m. Dalje nizvodno (na oko 1.500 m), s desne strane mu pritiče kraška ponornica Stubline, a s lijeve potok Skakavac. Osnovna mu je karakteristika da se uzvodno od ušća račva u više odvojenih rukavaca koji se u obliku vodenih mlazeva slijevaju niz strme padinske strane.

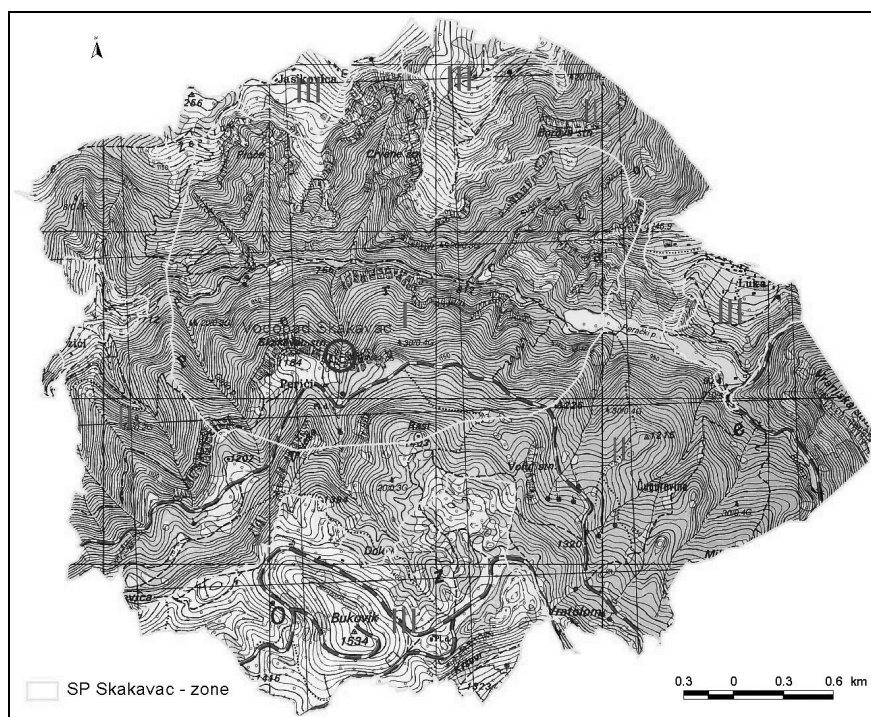
Zaštićeno područje čine tri zone:

- I (nukleus) – 500,7 ha,
- II (puferska) – 701,4 ha,
- III (prijelazna) zona – 232,1 ha.

Sl. 3: Morfološke karakteristike u užoj zoni ZP "Skakavac".

Fig. 3: Morphological characteristics in the narrow zone of Protected Area Skakavac.

Sl. 4: Topografski položaj ZP "Skakavac".

Fig. 4: Topographical position of Protected Area Skakavac.

Vodopad Skakavac sa visinom od 98 m predstavlja nukleus zaštićenog područja i centralni (hidrografski) pejzažni element. Izvire u podnožju vrha Bukovika, odakle se vrlo strmim koritom spušta do blage zaravnji gdje mu se tok prilično umiruje. Nakon nekoliko stotina metara, niz okomiti stjenoviti odsjek vodena masa se, u dužini oko stotinjak metara, stropoštava u grotlo na dnu odsjeka, tvoreći tako jedan od najljepših vodopada u Bosni i Hercegovini.

Sa biogeografskog aspekta, ovo područje spada u Ilirsku i Mezijsku provinciju Eurosibirsko-borealnoameričkog regiona, dok fitogeografski pripada kontinentalnim Dinaridima. Cjelokupno područje biogeografski poka-

zuje veću sličnost sa planinama Prokletije u Crnoj Gori i Kopaonik u Srbiji, koje se nalaze oko 200 km istočno, nego sa planinama Jahorina i Bjelašnica. Također ima izvjesnih sličnosti sa vegetacijom Alpa, Apenina, Tatri, Karpata i Pirineja. Jedno od glavnih vegetacijskih obilježja je prisustvo četinarskih šuma iz reda *Abieti-Piceetalia* koje nisu razvijene u centralnim, jugoistočnim i sjeverozapadnim Dinaridima (Redžić et al., 2001a).

Biljni svijet ovog prostora je organiziran u oko 200 ekoloških sistema nivoa asocijacija, 63 nivoa vegetacijske sveze i podsveze, 35 vegetacijskih redova i 21 sistem nivoa vegetacijske klase. U vegetacijsko-ekološkom pogledu, ovo područje pripada oblasti sa najvišim stupnjem vegetacijske i ekološke raznolikosti.

U sastavu flore i vegetacije ovog prostora konstatirano je oko 1.500 vrsta vaskularnih biljaka. Biljno-geografskom analizom utvrđen je visok procent vrsta endemičnog karaktera – dinarskog, balkanskog i jugoistočnoevropskog rasprostranjenja (Šilić, 1995).

U ovom zaštićenom području već su uspostavljene pozitivne pretpostavke za individualne i grupne organizirane ekoturističke posjete. Prije svega, izgrađena je najosnovnija putna infrastruktura tako da je sada moguće manjim motornim vozilima doći direktno do ulaza u zaštićeno područje. Za te potrebe je formiran i veći broj pješačkih staza kojima je moguće sa različitih strana od glavnih saobraćajnica, doći do zone sa vodopadom. U strukturi posjetilaca najveći broj (preko 85%) još uvijek čine domaći posjetioci, koji su, uglavnom, sa područja

Sl. 5: Vodopad Skakavac – pogled sa Bukovika.

Fig. 5: Waterfall Skakavac – view from Bukovik.

Kantona. Organizirane grupne posjete su još uvijek dosta rijetke s obzirom na navedenu činjenicu da autobusima nije moguće doći do same zaštićene zone. S obzirom na činjenicu da je najveći dio površine prekriveno šumskom vegetacijom administriranje zaštićenim područjem je povjereno JP "Sarajevo šume".

Na osnovu gore navedenog može se konstatovati da postoji čitav niz problema organizacijske prirode (od redarskog do marketinškog sektora), čije rješavanje je neophodan preduvjet da bi se, s jedne strane, popravio nizak nivo ekoturističkih posjeta i, s druge strane, izvršili neophodni tehnički zahvati na boljem uređenju i zaštiti samog prostora.

ZAŠTIĆENO PODRUČJE "VRELO BOSNE"

Spomenik prirode "Vrelo Bosne" obuhvata krajnji jugozapadni dio Sarajevskog polja i neposredni kontaktni planinski obod. Ukupna površina mu iznosi 603 ha. Usljed geološke homogenosti i preovlađujućeg uravnjenog terena (aluvijalne ravni rijeka Bosne i njenih pritoka), ovaj se prostor odlikuje odsustvom značajnije geomorfološke (morfostrukturne i morfoskulpturne) raznovrsnosti. Sa klimatskog aspekta se također može utvrditi određen stepen monolitnosti. Konkretnije, u cjelokupnom prostoru je zastupljen Cfb klimatski tip, mada se kao određene specifičnosti ovoga prostora mogu izdvojiti određene meteorološke pojave, a prije svih, vrlo karakteristične i razvijene temperaturne inverzije i radijacijske magle tokom zimskog dijela godine (Drešković, 2004).

Cjelokupni zaštićeni prostor i šire ima iznatprosječan nivo u količini površinske i podzemne vode, čije pojave predstavljaju veliku specifičnost i atraktivnost. Prije svih, to su vrela Bosne kojih na cjelokupnom prostoru ima oko 30. Riječ je o izvorima kontaktnog tipa čija je pojedinačna vodoizdašnost različita. Ukupna prosječna vodoizdašnost svih vrela koje kolektuje tok rijeke

uzvodno od Rimskog mosta iznosi oko 5 m³/sec, iako tokom sezone povodnja ta vrijednost raste i na oko 24 m³/sec. To je sasvim dovoljno da se od njih direktno obrazuje jedna od najvećih rijeka u BiH – rijeka Bosna. Glavna desna pritoka u zaštićenom području je rijeka VečERICA, kojoj sa desne strane pritiče potok Stojčevac, koji također nastaje od istoimenih vodoizdašnih kontaktnih vrela po obodu igmanskog masiva. Vrlo su karakteristična i vrela Borin I i II na prostoru sela Vrutci.

Na ovom prostoru postoji visok stupanj biološke raznolikosti kojeg karakterizira postojanje 99 autohtonih i alohtonih dendrotaksona, preko 200 zeljastih vrsta, oko 35 vrsta medonosnog i ljekovitog bilja, 20 vrsta sisara i 52 vrste ptica (Kanton Sarajevo, 2005).

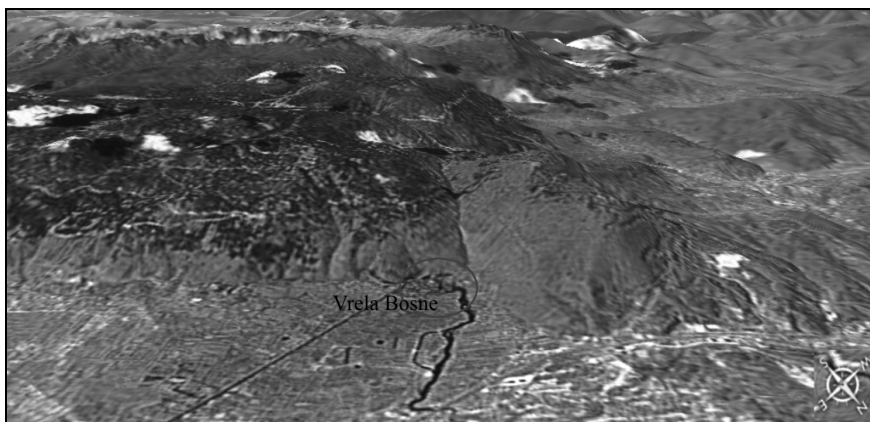
Značajno su razvijeni i fito i zoobentos, posebno populacije mikrofita, prije svih u hidroekosistemima Vrela Bosne i izvora u selu Vrutci gdje ih ima 83 vrste, od kojih su 26 vrsta izvorske i veoma su rijetke.

Na području od Vrela Bosne do Plandišta utvrđeno je prisustvo 7 vrsta riba, dok je u vodama vrela prisutna potočna pastrmka.

Zaštićeno područje se sastoji iz dvije zone.

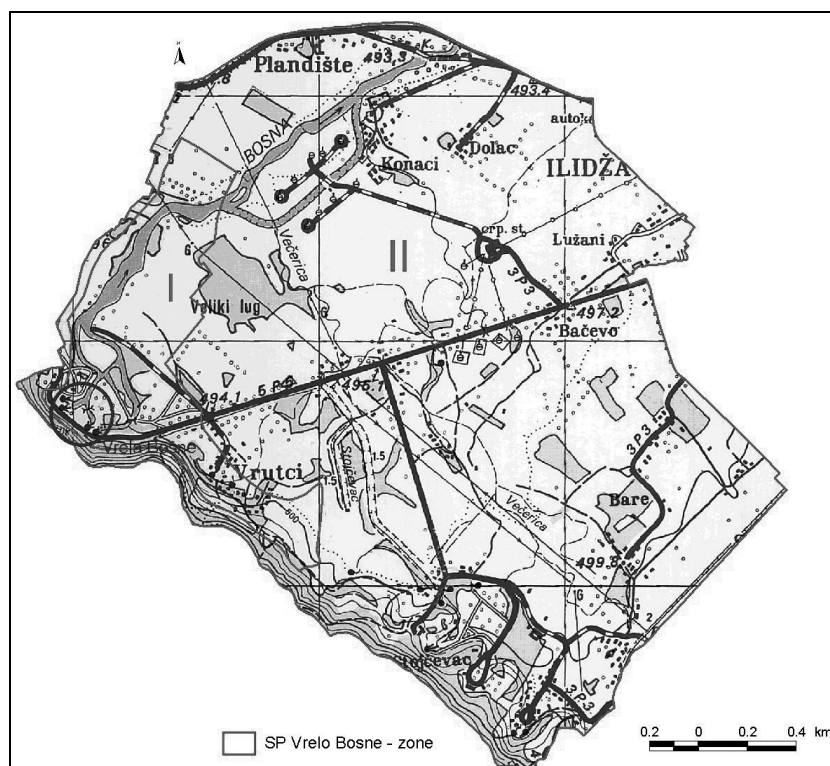
- I zona (nukleus ZP) ima površinu od 56 ha. Ona obuhvata neposredni prostor izvora od sela Vrutci do prvih Vrela Bosne i neposredni tok rijeke Bosne do infiltracionog kanala. Ovdje je prisutno i arheološko nalazište nekropola u selu Vrutci.

- II (puferska) zona obuhvata prostor od 590 ha na kojoj se prvenstveno ostvaruje očuvanje i zaštita izvornog stanja. Najznačajniji elementi hidrološke raznolikosti su vrelo Stojčevac, rijeka Bosna od infiltracionog kanala do Plandišta, podzemne termalne i termomineralne vode oko banje Ilidža i hladne podzemne vode, skoncentrirane u dva odvojena vodonosna horizonta. Parkovski prostori Velika Aleja te prostori oko banje Ilidža i Stojčevca predstavljaju posebnu vrijednost. Značajan kulturno-historijski spomenik u ovoj zoni je Rimski most na rijeci Bosni.

Sl. 6: Morfološke karakteristike u zoni ZP "Vrelo Bosne".

Fig. 6: Morphological characteristics in the zone of Protected Area Sources of the river Bosnia.

Sl. 7: Topografski položaj ZP "Vrelo Bosne".

Fig. 7: Topographical position of Protected Area Sources of the river Bosnia.

Sl. 8: Centralna vrela u užoj zoni Vrelo Bosne.

Fig. 8: Central springs in the narrow zone of Sources of the river Bosnia.

Ekoturistička valorizacija ZP "Vrela Bsne" je u odnosu na ostala zaštićena područja najbolja. Razlozi za to su, pored istaknutih hidrografskih i pejzažnih vrijednosti, prije svih vrlo dobra saobraćajna pristupačnost ovom području. S obzirom da je smješteno na rubu Sarajevskog polja, postoji asfaltna saobraćajnica kojom je omogućeno svim vrstama motornih vozila (od automobila do autobusa) direktan pristup do zone zaštite. Iz ovog razloga u prošloj godini je, prema vlastitoj procjeni, preko 10.000 turista posjetilo ovo područje. Značajan napredak u ovom smislu su i pozitivni zakonski akti kantonalnih organa vlasti kojima je u 2006. godini uspostavljeno preduzeće koje će ubuduće administrirati zaštićenim područjem.

U strukturi posjetilaca i ovdje dominantnu skupinu čine domaći posjetioci koji ostvare preko 70 % posjeta. Grupne posjete su uglavnom orjentisane na jednodnevne ekskurzije Osnovnih i Srednjih škola sa područja Kantona Sarajevo.

ZAŠTIĆENO PODRUČJE "BIJAMBARSKE PEĆINE"

Zaštićeni pejzaž "Bijambarske pećine" pripada prostoru središnjih bosanskih Dinarida, smješten između planina Zvijezde na sjeveru i sjeveroistoku, Ozrena na jugu i jugoistoku i Čemerske planine na zapadu i jugozapadu. Nalazi se na oko 25 km zračne linije sjeverno od Sarajeva, između sela Nišići i Krivajevići, na sjeveroistočnom dijelu Crnorječke visoravni. Administrativno-politički pripada Ilijaškoj općini.

Širi prostor pećine predstavlja manja morfološka depresija nastala u porječju Ljubine, Misoče, Krivaje i potoka Bijelila. Po obodnom dijelu depresije procesom lateralne korozije nastale su tri pećine na različitim hipsometrijskim nivoima. Ovakvo stanje upućuje na zaključak da su pećine, najvjerovatnije, genetski poli-

fazne i da su nastale u procesu skraćivanja krečnjačke mase i sukcesivnog spuštanja vodonosnih horizonata.

S obzirom na krečnjački sastav terena, cjelokupni širi prostor ima slabo razvijenu površinsku riječnu mrežu. Glavni vodotok je potok Bjelila, koji kolektuje vode sa cijelog područja. Također je utvrđeno i prisustvo velikog broja stalnih i povremenih izvora, posebno na širem prostoru Kopitovca.

U nižim hipsometrijskim nivoima (do oko 1.000 m) dominira Cf klimatski tip, dok Df dominira u višim hipsometrijskim nivoima.

Heterogenost ekoloških faktora (geološke podloge, tipova tala, reljefa, hidrografske mreže, ekoklime te drugih faktora) bila je jedan od razloga razvoja visokog stupnja diverziteta živog svijeta i životnih zajednica.

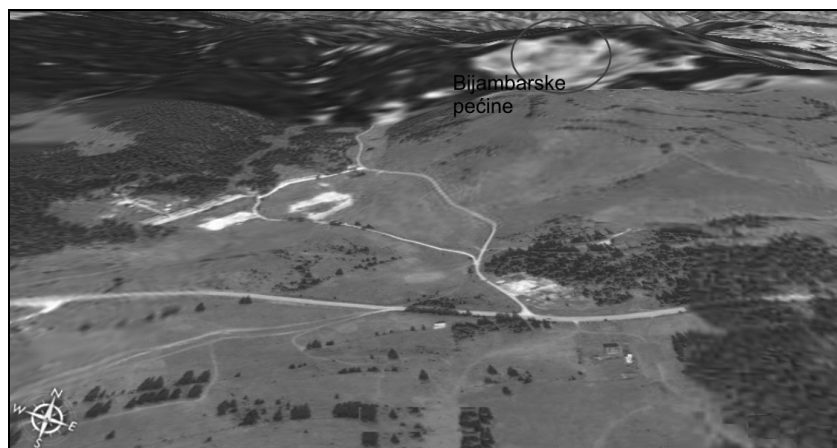
Na području Bijambara konstatirane su 133 različite životne zajednice nivoa asocijacije. Njihovu strukturu čini preko 800 vrsta viših biljaka. O broju algi, gljiva, životinja, posebno insekata te nižih oblika i formi organizacije života takoreći i nema potpuno egzaktnih podataka. Osnovano se pretpostavlja da su te vrijednosti veoma visoke (Redžić et al., 2001b).

Brojni su i predstavnici faune – sisara, ptica, gmizavaca, vodozemaca, mekušaca, insekata i mnogih grupa životinja nižeg stupnja organizacije.

Posebnu biološku vrijednost ovog prostora predstavlja flora nižih biljaka, koja se ovdje razvija u vrlo specifičnim klimatskim, geološkim, pedološkim i drugim uvjetima. U naslagama sfagnuma "natopljenim" vodom razvija se osobit živi svijet.

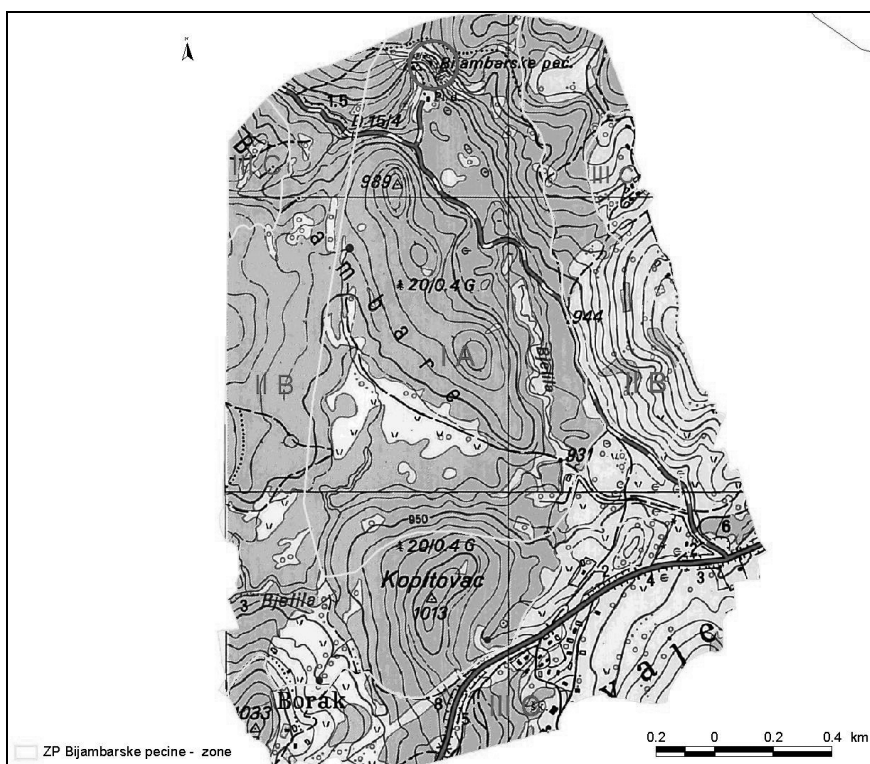
U okviru područja zaštićenog pejzaža «Bijamabre» ukupne površine 368.7 ha izvršena je zonacija na tri funkcionalne cjeline:

- zona I (nukleus ZP),
- zona II (puferska zona ZP),
- zona III (tranzicijska zona ZP).

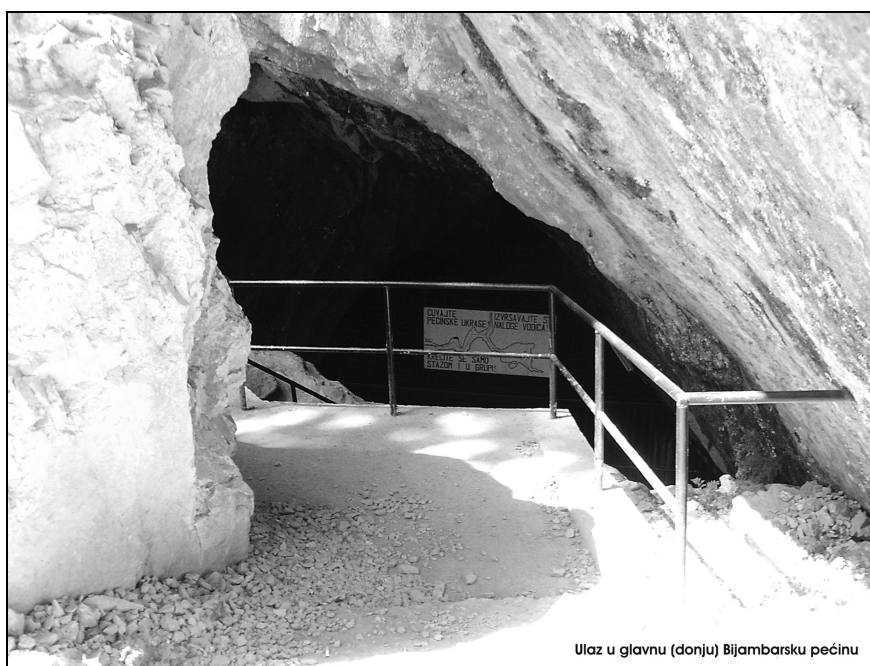

Sl. 9: Morfološke specifičnosti u zoni ZP "Bijambarske pećine".

Fig. 9: Morphological characteristics in the zone of Protected Area Bijambare Caves.

Sl. 10: Topografski položaj ZP "Bijambarske pećine".
Fig. 10: Topographical position of Protected Area Bijambars Caves.

Ulaz u glavnu (donju) Bijambarsku pećinu

Sl. 11: Ulaz u Donju bijambarsku pećinu
Fig. 11: Entrance in Lower Bijambars Cave

Nukleus (Zona I) zaštićenog područja površine 134,2 ha obuhvata ekosisteme koji se odlikuju očuvanom primarnom strukturom. Centralna motivska vrijednost ovog područja su bijambarske pećine: Donja, Gornja i Đuričina. U ovoj zoni su smješteni najvrijedniji ekosistemi.

Donja bijambarska pećina se sastoji od četiri dvorane koje su međusobno povezane pećinskim kanalima. Osnovna im je karakteristika prisustvo vrlo brojnih akumulativnih elemenata krške morfokulpture.

Puferska zona (Zona II) površine 142 ha omogućava konzervacije kako sopstvenih ekosistema tako i ekosistema u nukleusu, odnosno jezgru područja te izvanredne mogućnosti za istraživanja, osmatranja, edukaciju i rekreaciju.

Tranzicijska zona (Zona III) površine 92,4 ha predstavlja granično područje sa nezaštićenim okruženjem. Ova zona je namijenjena prvenstveno aktivnostima u oblasti šumarstva, poljoprivrede, turizma i ugostiteljstva, koje su utemeljene na principima uravnoteženog razvoja.

Ekturistička valorizacija ovog područja se još uvijek može okarakterisati kao nezadovoljavajuća, s obzirom na velike prirodne potencijale. U zaštićenom području praktično još uvijek ne postoji redarska služba koja bi se brinula o naplati i održavanju reda u zoni zaštite. Tehničke i administrativne organizacijske intervencije su praktično odsutne pa se može konstatirati da se od dana proglašenja ovog područja zonom zaštite nije uradilo gotovo ništa u odnosu na početno stanje. Administriranje i ovim zaštićenim područjem je, iz sličnih razloga, povjereno JP "Sarajevo šume".

ZAŠTIĆENO PODRUČJE "KANJON MILJACKE"

Zaštićeno područje prirode "Kanjon Miljacke" u sebi uključuje kanjonski dio Miljacke koji započinje nekoliko stotina metara uzvodno od Vijećnice. Od padina Jekovca i Babića Bašće, prema Bentbaši i Da Rivi okomito se spuštaju padine Vratnika i Zmajevca s jedne te Hrastove glavice i Borija (iznad Obhodže), s druge strane, čineći tako tjesnac kroz koji se provlači živopisna kraška rječica Moščanica, desna pritoka Miljacke. Klisura Miljacke se od ovog mjesta malo širi, formirajući kroz dugi period naslage sa plodnim tlom i produktivnom vegetacijom, da bi se neposredno ispod Kozije ćuprije ponovo suzila. Uzvodno od ovog mosta, padine Trebevića i Gradine se veoma strme i visoke tako da kanjon postaje uzak i dubok. Upravo na ovom mjestu, njegova dubina je i najveća (nadmorska visina na nivou rijeke Miljacke je 570 m, vrh Trebevića – 1.629 m, a Gradine oko 1.100 m). U ovom dijelu u Miljacki se, kao desna pritoka, uliva i rijeka Lapišnica, koja zbog svog toka planinskog karaktera ima posebnu, veliku motivsku vrijednost (Kanton Sarajevo, 2005).

Horizontalna i vertikalna raščlanjenost prostora, u kombinaciji sa heterogenom geološkom građom i tek-

tonskim odnosima, uvjetovale su veoma složena morfološka i morfokulturna obilježja cijele regije. Najizraženije pozitivne morfoforme reljefa su morfostrukture Treskavice i Ozrena, dok se između njih razvila klisura Miljacke – najdominantnija sinforma u prostoru.

Klima ima specifična obilježja. Determiniraju je veoma topla ljeta i dosta hladne i duge zime. Srednje godišnje temperature su, u pravilu, nešto više u odnosu na okolno područje grada i iznose oko 10 °C. Smanjena kako horizontalna tako i vertikalna cirkulacija zraka, visoke temperature, relativno niska relativna vlažnost vazduha u vrijeme ljetnog perioda uvjetuju djelovanje tzv. fenskih struja koje rezultiraju obrazovanjem oblika izmijenjene submediteranske i stepske klime. To dobro ilustruju i brojne submediteranske i stepske vrste biljaka pa i čitave zajednice (Drešković, 2004).

Hidrološka okosnica šire regije je rijeka Miljacka koja drenira sve okolne površinske i podzemne vode. Glavne pritoke u zaštićenom području, i to samo u donjim dijelovima toka, su rijeke Moščanica i Lapišnica.

Zbog djelovanja specifične kombinacije ekoloških faktora, istraživani tok rijeke Miljacke sa svojim pritokama u dužini od 5–6 km predstavlja endemno područje, odnosno refugij tercijerne flore i faune sa centrom u regionu Da Rive i ušća Moščanice. U njemu su se razvili brojni tercijerni endemi i opstali do današnjih dana.

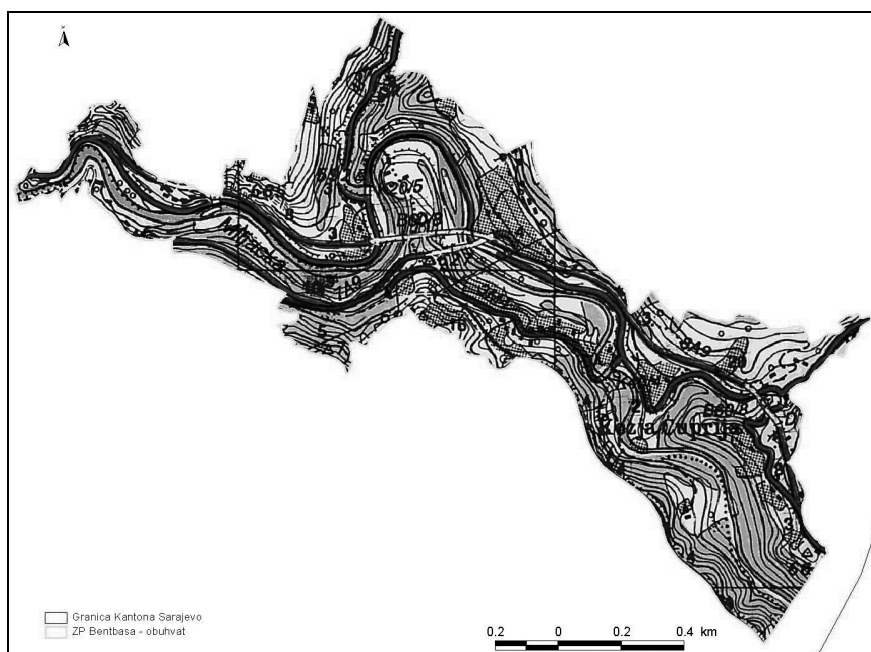
Zajednica ekosistema hrastovo-grabovih šuma *Quercus-Carpinetum betulis*, zajednica ekosistema kserotermnih šuma crnog graba i hrasta medunca *Quercus-Ostryetum carpinifoliae* Ht 1938 *Ostryo-Quercetum pubescentis*, zajednica ekosistema termofilnih šuma hrasta medunca i sitnolisnog kitnjaka *Quercetum pubescentis-daleschampii*, zajednica ekosistema šuma hrasta kitnjaka i crnog grahora *Lathyro nigrae-Quercetum petraeae*, zajednica ekosistema šibljacka sa jorgovanom *Syringetum vulgaris* Knapp, zajednica ekosistema crnog graba i jesenje šašike *Seslerio autumnalis-Ostryetum*

Sl. 12: Morfološke specifičnosti u zoni ZP "Kanjon Miljacke".

Fig. 12: Morphological characteristics in the zone of Protected Area Miljacka Canyon.

Sl. 13: Topografski položaj ZP "Kanjion Miljacke".
Fig. 13: Topographical position of Protected Area Miljacka Canyon.

carpinifoliae, zajednica ekosistema termofilnih šuma crnog graba i uskolisne šaške *Seslerio angustifoliae-Ostryetum arpinifoliae*, zajednica ekosistema po- plavnih šuma sive i crne johe *Alnetum glutinoso-incanae*, zajednica ekosistema šuma krte i bijele vrbe *Salicetum albae-fragilis* Soo, zajednica ekosistema šibljacka lijeske i gloga *Crataego-Coryletum avellanae*, zajednica ekosistema šikara trnjine i gloga *Crataego-Prunetum spinosae* i brojne druge. Također su veoma su razvijeni i brojni livadski ekosistemi (Kanton Sarajevo, 2005).

Zaštićeno područje ima površinu od 147,7 ha i nema utvrđenu diferencijaciju prostora sa aspekta zonacije, već je riječ o prostoru sa jedinstvenim fizičkogeografskim i biološkim specifičnostima.

Ekoturistička valorizacija ovoga područja je na najnižem nivou u odnosu na prethodna tri. To je posljedica činjenice da za ovo područje nije određena institucija za administriranje i upravljanje. Posjete ovoj zoni su neorganizirane i individualnog su karaktera. Ternskim praćenjima je utvrđeno da se tokom vikenda najveći broj posjetilaca okuplja u široj zoni oko Kozije ćuprije što za posljedicu ima značajno onečišćenje prostora raznim vrstama otpadaka. Poseban problem ove zone su i fekalne i druge vrste otpadnih voda, s obzirom da se one u vodotok Miljacke i okolnih pritoka najčešće unose direktno bez ikakvog filtriranja.

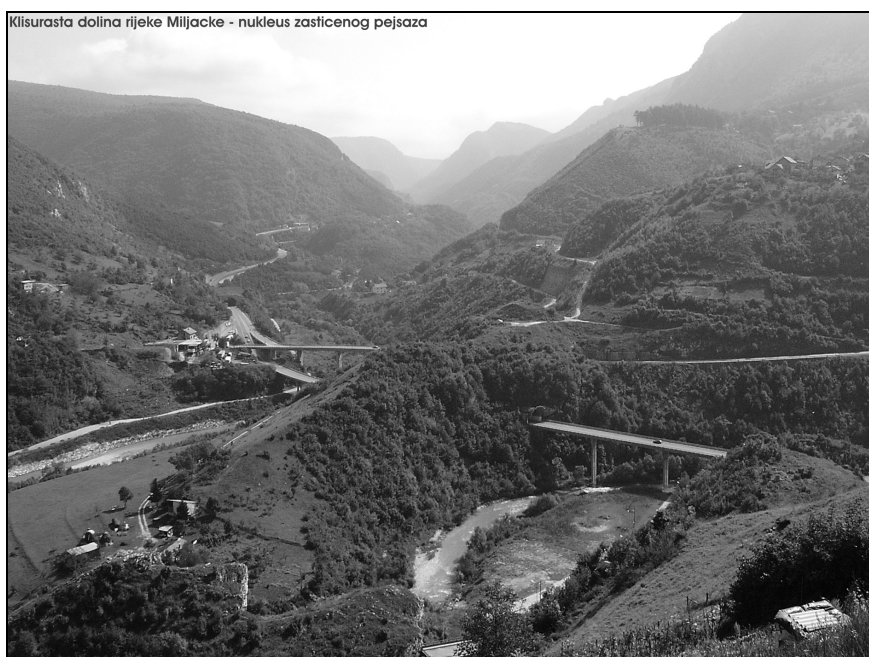
ZAKLJUČAK

Shodno iznesenim stavovima može se konstatirati da na prostoru Kantona Sarajevo postoje ekoturistički

potencijali, ali oni nisu dovoljno valorizirani. Ovo se posebno odnosi na mogućnost korištenja prirodnih vrijednosti koji postoje na zaštićenim prostorima, u kojima su samo do određenog nivoa organizirani neophodni kapaciteti za prijeme turističkih posjeta.

Također, negativan moment u trendu razvoja ekoturizma u zaštićenim područjima je vrlo slab marketinški program, zbog čega se za postojanje većeg broja njih čak i ne zna. Praktična potvrda toga se nalazi u činjenici da se, s jedne strane, ovakav oblik motivskog turizma u Bosni i Hercegovini još uvijek ne svrstava kao posebna kategorija tako da prihodi od njega nisu posebno ni registrirani.

Navedeni stavovi su lako vidljivi iz oficijelnih izvještaja Kantonalnog ministarstva privrede o turističkim kretanjima unutar Kantona. Konkretnije, od registriranih 80.280 turista koji su u 2002. godini posjetili Kanton, izvan gradske općine (Ilijaš, Trnovo, Hadžići i Vogošća) posjetilo je svega 17.715 turista što je svega oko 21% od navedenog broja. Ako se uzme u obzir da su navedene općine površinski najveće, a istovremeno demografski i urbano najmanje opterećene, lahko se može uočiti da su njihovi prirodni potencijali vrlo malo iskorišteni u svrhe ekoturističkih posjeta. Tim prije što se najveći površinski udio uspostavljenih zaštićenih područja (oko 71%) nalazi na teritorijama ovih općina. Ako se ovome pridodaju slabo naseljeni i urbanizirani periferni dijelovi općine Ilidža (na čijoj se teritoriji nalazi SP "Vrelo Bosne"), koju je također posjetio relativno mali broj turista (svega oko 13.000), zaokružuje se jasnija slika o negativnim ekoturističkim kretanjima u Kantonu.

Sl. 14: Panoramski pogled na ZP "Kanjon Miljacke".
Fig. 14: Panoramic view of Protected Area Miljacka Canyon.

Izvršniji napredak se može primjetiti u toku nekoliko posljednjih godina koje se odnose na tendencije uspostavljanja profesionalnog menadžmenta koji bi ova područja trebalo da učini u početku djelimično, a kasnije, potpuno samoodrživim. Konkretnije administriranje zaštićenim područjima povjereno je JP "Sarajevo-šumama", koje je već napravilo prve korake sa aspekta uspostavljanja administracije čija je zadaća da započne sa realizacijom programa koji su zacrtani u već urađenim studijama upravljanja za sva četiri zaštićena područja. Tako su, već sada, za većinu zaštićenih područja urađeni ekopropagandni programi koji su vidljivi preko veb sajtova i publikovanog brošurnog materijala.

Značajni pomaci urađeni su i za zaštitu područja Igmana i Bjelašnice i Trebevića (u dijelu koji pripada Kantonu). S tim u vezi je ukaz Federalnog ministarstva za prostorno planiranje prema kojem se navedeni prostori proglašavaju područjima zaštićene prirode od posebnog značaja za Federaciju BiH unutar kojih se treba izvršiti rejonizacija spram konkretnih prirodnih vrijednosti.

Kao posebno vrijedna područja, sa visokim procentom fizičkogeografskog i biološkog diverziteta, iz

navedenih prostora ističu se kanjon Rakitnice, Kazani na Željeznici i širi prostor treskavičkih jezera.

Uvažavajući i njihove površine, na prostoru Kantona bi, pod određenim režimima zaštite, bilo čak preko 35%.

Za uspostavljanje ekonomski održivog ekoturizma u zaštićenim područjima u Kantonu Sarajevo sasvim je sigurno da se mora što prije izvršiti dogradnja zakonske legislative za postojeća zaštićena područja i pokrenuti se zakonska procedura za izradu baznih i upravljačkih elaborata za uspostavljanje novih zaštićenih područja.

Na ovaj način će se moći obrazovati mreža zaštićenih područja u Kantonu Sarajevo prema standardima IUCN-a što bi, praktično, značilo ulazak u njihovu drugu razvojnu fazu. To podrazumijeva organizaciju navedene mreže zaštićenih područja sa troaspektnog nivoa: nukleus, otok i koridor.

Na osnovu iznesenih zaključnih razmatranja može se konstatirati da je postojeće stanje ekoturističke valorizacije zaštićenih područja u Kantonu Sarajevo nezadovoljavajuće, ali da su vidljivi pozitivni trendovi u smislu njihove bolje organizacije i samoodrživosti.

ESTABLISHMENT OF PROTECTED NATURAL AREAS IN CANTON SARAJEVO AND POSSIBILITIES FOR THEIR ECOTOURISM VALUATION

Nusret DREŠKOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Department of Geography,
BiH-71000 Sarajevo, Obala Kulina bana 7
e-mail: nusret@pmf.unsa.ba

Samir ĐUG

University of Sarajevo, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Department of Biology,
BiH-71000 Sarajevo, Obala Kulina bana 7
e-mail: sdug@email.com

SUMMARY

Official reports of the cantonal ministry of economy on tourism trends within Canton Sarajevo reveal that ecotourism potentials in the area of the examined canton have not been entirely evaluated yet. Of 80,280 registered tourists that visited the canton in 2002, non-urban municipalities (Ilijaš, Trnovo, Hadžići, and Vogošća) were visited by 17,715 tourists, accounting for only 21% of the total number of visitors. Considering that these municipalities are geographically the largest yet demographically the least populated, it can be concluded that their natural potentials are poorly exploited for ecotourism purposes; this statement is further confirmed by the fact that the largest portion of the established protected natural areas (approximately 71%) is situated in these municipalities. Adding the sparsely populated and urbanized peripheral areas of the municipality of Ilidža (with the natural monument at the spring of the river Bosna – 'Vrelo Bosne') that were also visited by a relatively low number of tourists (approximately 13,000), a clear picture of negative ecotourism trends in the canton emerges.

Aiming to enhance the protection of nature and the development of tourism in the natural protected areas, their management has been conceded to the public forestry company 'Sarajevošume'. In addition, significant efforts have been invested into the protection of mounts Igman, Bjelašnica, and Trebević through their inclusion into the network of protected natural areas in the canton, following the principle of nucleus, island, and corridor.

Key words: ecotourism, natural values, World Conservation Union, IUCN, Canton Sarajevo, economic valuation

LITERATURA

- Drešković, N. (2004):** Klima Sarajeva. Magistarski rad. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
- IUCN (1999):** IUCN – World Commission on Protected Areas (WCPA). Short Term Action Plan 1999–2002. Gland, IUCN.
- Đug, S., Drešković, N., Hamzić, A. (2006):** Prirodno naslijeđe Kantona Sarajevo. Monografija. Sarajevo.
- NEAP BiH Directorate (2003):** National Environmental Action Plan for Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, NEAP Directorate.
- Kanton Sarajevo (2004):** Kanton Sarajevo. Sarajevo, Kantonalno ministarstvo privrede.
- Kanton Sarajevo (2005):** Zaštićena područja Kantona Sarajevo. Sarajevo, Zavod za zaštitu prirodnog i kulturno-historijskog naslijeđa Kantona Sarajevo.
- Lakušić, R. (1975):** Prirodni sistem geobiocenoza na planinama Dinarida. Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu, 28. Sarajevo, 175–193.
- Lakušić, R. (1981):** Klimatogeni ekosistemi Bosne i Hercegovine. Geografski pregled br. 25. Sarajevo, 26–27.
- Redžić, S., Barudanović, S., Đug, S., Velić, S. (1999):** Valorizacija prirodnih vrijednosti biološke i ekološke raznolikosti planina Igman i Bjelašnica. Sarajevo, Institut za zaštitu kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.
- Redžić, S., Barudanović, S., Đug, S., Velić, S. (2001a):** Valorizacija prirodnih vrijednosti područja Skakavac. Sarajevo, Elaborat Centra za ekologiju i prirodne resurse Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
- Redžić, S., Đug, S., Barudanović, S., Velić, S. (2001b):** Valorizacija prirodnih vrijednosti turističko-rekreacionog centra Bijambare. Sarajevo, Elaborat Centra za ekologiju i prirodne resurse Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
- Šilić, Č. (1995):** List of botanical species (*Pteridophyta* and *Spermatophyta*) for the Red book of Bosnia and Herzegovina. National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Nada Vajs: HRVATSKA POVIJESNA FITONIMIJA
(Fitonimia storica croata). Zagreb, Institut za hrvatski
jezik i jezikoslovlje, 2003, 548 pp.

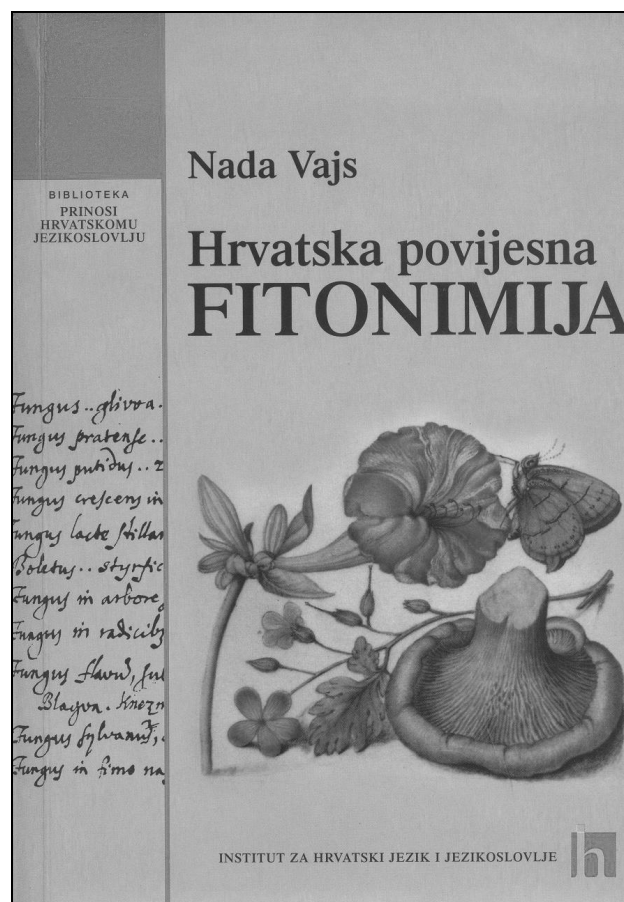
Il libro di Nada Vajs, almeno da quanto ne sappiamo, è il primo tentativo sistematico e professionale di introdurre ordine nella fitonimia contenuta nei nostri vocabolari (stampati o manoscritti), e nella terminologia che, finora trascurata, non è stata mai sistematizzata. Questo è successo a causa della complessità della materia e della vastità di lavoro che richiedeva specialisti di massimo livello per più di una campo di lavoro, cioè di specialisti che non hanno padronanza in un' unica disciplina. Le denominazioni delle piante sono perlopiù sconosciute al popolo; le persone chiamano "erba" tutte quelle piante che sono piccole e che non trovano utili, quelle più grandi vengono semplicemente chiamate cespugli o alberi (vengono distinte eventualmente specie come la quercia e il faggio, dipendentemente da ciò che viene usato come legna per riscaldarsi d'inverno), per quanto riguarda i funghi è importante se sono commestibili o meno, ed hanno nomi univoci solo piante commestibili o piante con le quali si può curare qualche problema di salute. Anche queste denominazioni vengono scambiate all'interno della stessa comunità linguistica, e da luogo a luogo ci sono grandi differenze sia nella forma che nel contenuto (ad es. i termini tipo *zelje* che in alcuni luoghi significa *bietola*, in altri luoghi significa *cavolo* ecc.) L'autrice ha pubblicato finora una serie di articoli sul tema della fitonimia, cosicché questo libro è la coronazione delle sue ricerche e dei suoi sforzi.

In questo lavoro Nada Vajs ci dà una rassegna della situazione e della formazione della toponimia storica croata fino alla fine del XVIII. secolo. Come punto di partenza l'autrice ha preso il materiale dal vocabolario manoscritto *Lexicon Latino-Illyricum* di Pavao Ritter Vitezović dagli inizi del sec. XVIII che considera rappresentativo, cosicché è stata in grado di elaborare una divisione botanica delle specie che, come anche in altre terminologie simili (ornitonimia, entomonimia, miconimia, ecc.) non concorda con le classificazioni biologiche – la gente chiama i referenti secondo l'aspetto, l'utilità, e le metafore tipiche di un dato periodo storico nelle quali si rispecchia la cultura, il modo di vivere e le tendenze di una data comunità linguistica che denomina la realtà circostante. Nada Vajs ha comparato con coerenza il materiale fitonimico di Vitezović con il materiale lessicografico di più vecchia data, dal più vecchio sistematico codice botanico *Liber de simplicibus* del botanico italiano Nicola Roccabonella (in esso troviamo anche 1450 conferme croate), attraverso i vocabolari di Faust Vrančić, Bartol Kašić, Jakov Mikalja, Ivan Tanzlingher Zanotti, Ardelio Della Bella, Juraj Habelić, Ivan Belostenec, Andrija Jambrešić, Adam Patačić, Đuro Matijašević e Josip Jurin, fino al

vocabolario di Dragutin Parčić del 1901 che è stato incluso per conferme fitonimiche dall'isola di Veglia e dintorni. È stata coperta anche la Croazia continentale e costiera dal nord-ovest al sud-est.

Nella parte introduttiva troviamo considerazioni generali sulla fitonimia, onomasiologia, semasiologia ecc.; spicca soprattutto il capitolo sul rapporto del lessico volgare e della tassonomia scientifica, che è estremamente importante per la comprensione del metodo usato dall'autrice in questo lavoro. N. Vajs osserva i referenti dal punto di vista del nominatore del popolo e non del biologo, premette cioè il denominatore volgare al biologo che è, secondo il nostro parere, l'unico modo adeguato per questo tipo di lavoro. Solo in questo modo è possibile fare luce su tutta la problematica dell'esistenza di alcune denominazioni, sullo scambio di nomi e sulla ricca iperonimia e comprendere la loro logica. Nel resto del lavoro Nada Vajs si occupa di Vitezović e di altri autori dai quali ha preso il corpus – troviamo una serie di articoli di tipo enciclopedico in un unico libro con dati che saranno utili sia ai linguisti che a un più vasto pubblico.

La parte centrale del libro tratta l'elaborazione del corpus. In 330 pagine l'autrice ha suddiviso il materiale

in otto gruppi: alberi e cespugli; alberi con frutti; erbe medicinali; malerba (erbacce); erbe commestibili ed erbe con sostanze aromatiche; fiori; culture agricole; cereali; piante industriali; funghi. Entro certi sottocapitoli si discute dei fitonimi. L'autrice ha delineato come scopo principale del libro l'identificazione di alcuni referenti; volendo assegnare ad alcune forme un significato verificato e certo, partendo da nomi latini che identifica nelle opere degli scrittori classici e medievali e dai quali i più vecchi lessicografi croati hanno preso il materiale per i loro vocabolari, dopo di che la fitonimia di Vitezović viene comparata con le conferme in tredici vocabolari menzionati sopra nonché si tenta di accertare l'origine e la genesi del nome con la scomposizione in semi, attendendosi alle conoscenze e ai postulati sul referente e sui suoi rapporti entro i campi semantici che si riflettono nelle menti della gente semplice, i denominatori. Il metodo è accertato e sicuro, in questo libro è applicato in modo irreprensibile e adeguato al tipo di materiale. Comparando la terminologia con altre fitonimie europee, l'autrice conclude che i tipi denominativi corrispondono sensibilmente. Lo testimoniano anche le altre terminologie (di pesci, di uccelli, di insetti ecc.), il che è logico perché la mente umana osserva, sente e prova sensazioni ed elabora le informazioni percettive nella stessa maniera nel nostro mondo e in quello arabo: se prendiamo per esempio la *Acanthis cannabina*, nella maggior parte delle lingue arriveremo alla stessa conclusione: "che mangia canape". È interessante che questa affermazione vale anche per i nomi metaforici e quindi anche in base a questo materiale possiamo concludere che siamo completamente condizionati dall'organizzazione della mente e non dalla lingua come spesso si afferma (B. L. Worf ad es.) L'autrice ha un approccio multidisciplinare all'analisi del materiale (etimologia, lessicologia, lessicografia, semantica, storia della lingua) e oltre a questo ha domestichezza anche con le discipline biologiche che le sono utili per la materia di cui si occupa.

Segue quindi il capitolo conclusivo nel quale N. Vajs tenta di strutturare linguisticamente i nomi dei vegetali da più punti di vista. Oltre alla lista degli abbreviamenti ed alla bibliografia, troviamo anche indici molto utili: l'indice dei fitonimi croati, l'indice dei nomi latini prelinneiani e l'indice dei nomi botanici sistematici; senza questi indici un'opera come questa non si potrebbe utilizzare. Alla fine, troviamo anche il riassunto in quattro lingue (croato, inglese, francese, italiano).

Il libro di Nada Vajs dovrebbe diventare il punto di partenza di qualsiasi seria analisi dei nomi contemporanei di vegetali in tutti i dialetti croati. Se riuscirà a motivare gli scienziati più giovani per le ricerche fitonimiche, il libro di Nada Vajs renderà più facile il lavoro, in quanto l'autrice ha posto le fondamenta per la classificazione dei fitonimi partendo dalla concezione

popolare di una realtà chiusa, di una lista chiusa nella quale si nascondono una serie di dettagli che vanno cercati e scoperti e che riguardano lo sviluppo dei meccanismi interiori del funzionamento del sistema linguistico croato e, noi aggiungeremmo, non solo croato.

In fine, concludiamo questa umile presentazione con la speranza che questo pregevole (e dal punto di vista linguistico, ben scritto) lavoro lessicologico, lessicografico ed etimologico solleciti molti studenti di quest'area di scegliere temi di dottorato e ricerche future e che li collochino anche a livello diacronico, il che oggi, non solo in Croazia, è purtroppo un caso raro.

Goran Filipi

Aleš Črnič: V IMENU KRIŠNE: DRUŽBOSLOVNA ŠTUDIJA GIBANJA HARE KRIŠNA. Knjižna zbirka Kult. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 2005, 222 str.

Na Fakulteti za družbene vede so v letu 2005 začeli z izdajo nove knjižne zbirke *Kult*, namenjene družboslovnim, zlasti sociološkim obravnavam sodobnih religijskih pojavov. Tako sta poleg Črničeve knjige v tej zbirki izšla še prevod dela ene vodilnih sodobnih sociologinj religije, Grace Davie (*Religija v sodobni Evropi*, prev. S. Požek), ter monografija Boštjana Šavra. Zbirka tako s svojim poslanstvom in načrti zapolnjuje pomembno vrzel v slovenskem prevodnem družboslovju in humanistiki s področja religije, saj tovrstnih avtorskih del in prevodov tako klasičnih (Tylor, Smith, Durkheim, Weber, Evans-Pritchard, Berger itd.) kakor seveda sodobnejših študij iz sociologije in antropologije religije oziroma tudi religiologije v Sloveniji še vedno primanjkuje (tovrstne vrzeli sicer zapolnjujeta še zbirki Hieron ter *Studia humanitatis*).

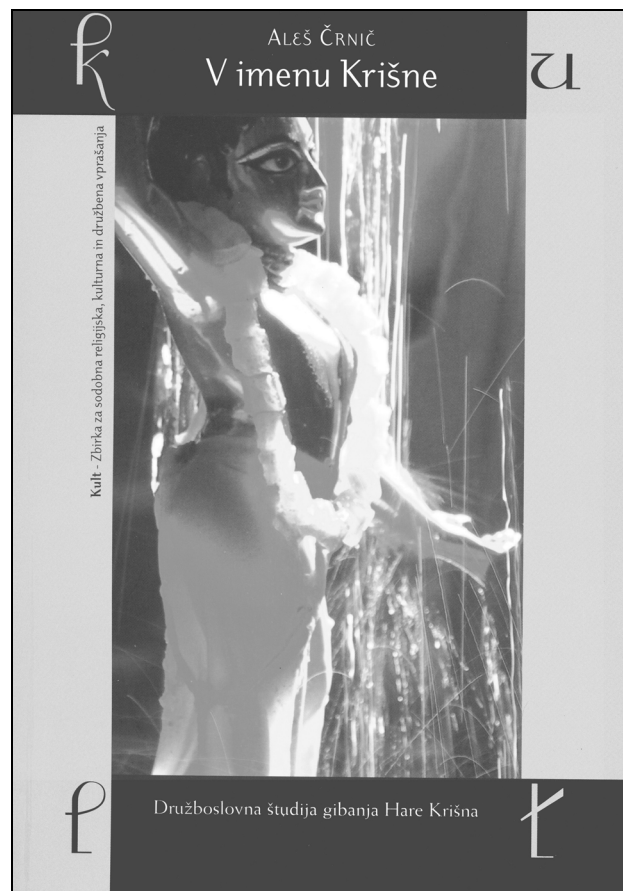
Črničovo delo se po tematiki in metodologiji uvršča med sociološke obravnave, z uporabo etnografskih metod (opazovanje z udeležbo, intervjuji itd.) pa seveda posega tudi na področje sodobne antropologije religije. Vendar je Črničeva ambicija še nekoliko širša, saj s pregledom skoraj vseh ključnih faz indijske religijske zgodovine preko Caitanye in do 'uradnih' začetkov gibanja Hare Krišna v 20. stoletju poseže tudi na področje zgodovine religij, indologije oziroma kar širše religio-loške znanosti. To delu vsekakor daje potrebno širino in večplastnost in kaže, da avtor gibanje, ki ga obravnava, jemlje v najširšem kontekstu. Omenimo lahko še, da se s tem delo uvršča med redke prispevke akademskega nivoja, ki se dotikajo področja indijskih religij oziroma indoloških študij v Sloveniji. Z izjemo Karola Glaserja

(1845–1913), prvega slovenskega indologa, strokovnjaka za Kālidāso in seveda naših vodilnih prevajalcev in pālija in sanskrita, Primoža Pečenka in Vlaste Pacheiner-Klander (ter v zadnjih letih še Tamare Ditrich in Lenarta Škofa), to področje pri nas še vedno ostaja domena preštevilnih potopisno-ljubiteljskih prispevkov oziroma raznovrstnih tudi akademskih poskusov tematizacij, vendar spisanih v klasični orientalistični maniri. A ker je Črničovo delo uvrščeno v sociološko tradicijo oziroma je njegov cilj ožje sociološki in v tem okviru spada pod področje sociologije novih religijskih gibanj in ne indologije, se ozrimo k samemu predmetu raziskave.

V letu 1998 smo v Sloveniji dobili v prevodu prvo tovrstno delo *Verstva, sekte in novodobna gibanja* (ur. Vinko Škafar, Mohorjeva družba Celje), ki sicer prinaša metodološki in zgodovinski pregled ter sociološke opredelitve osnovnih pojmov (in njihova zelo potrebna kritika žal ne more biti naša naloga na tem mestu), vendar s pomembno opombo – v analizah in ocenah novodobskih gibanj (kot jih avtorji oziroma prevajalci sami imenujejo) prevladujejo nestrokovne in subjektivne ter tendenciozne ocene le-teh. Za gibanje Hare Krišna denimo lahko preberemo: "Fante vzgajajo za oblasten (samovoljen) stil vodenja in v njih utrjujejo zaneseno zavest, da pripadajo eliti – v popolni odvrnitvi od družbe" (str. 235). Komentar je tu odveč, posebej še ob dodatku oziroma priročniku, ki ga najdemo v zadnjem delu knjige (izpod peresa J. Jeromna). A vrnimo se k predmetu naše recenzije. Črničovo delo predstavlja v pristnem znanstvenem smislu izjemno čist pogled na nova religijska gibanja oziroma ISCKON kot eno izmed morda najbolj poznanih tovrstnih gibanj na svetu. Delo je razdeljeno v tri večje sklope (Hinduizem, Gibanje Hare Krišna in Hare Krišna v Sloveniji) in vsebuje dodatek, kjer je avtor še s tabelami predstavil vse izsledke svojih raziskav. Dodan je še slovar indijskih izrazov, delo pa poleg dobrega oblikovanja krasi še pomenljivo zanimiva slikovna oprema. Pohvalimo še uredniško temeljitost, saj v delu ni najti tehničnih napak.

V prvem delu, ki je namenjen hinduizmu, je avtor na prepričljiv način orisal indijsko religijsko zgodovino od vedskega časa do sodobnega globalnega hinduizma (dediča oz. dela neohinduizma), kamor ponavadi prištevamo tudi 'indijska' nova religijska gibanja. Del prinaša domala vse ključne pojme in epohe te religijske zgodovine. Morda tu in tudi pozneje nekoliko moti avtorjeva terminološka odločitev za poimenovanje šivaizma in vajšnavizma. Ne glede na to, ali se odločimo bodisi za 'akademsko' (šiv(a)izem in višṇuizem) bodisi 'pravopisno' varianto, bi bilo za poimenovanje velikih indijskih teističnih sistemov ustreznejše rabo v celoti poenotiti (Črnič sicer nakaže različne možnosti): sam bi zagovarjal bodisi (boljše) s parom šiv(a)izem – višṇuizem ali z iz skt. prid. oblik 'šaiva/vaiṣṇava' izpeljanim šaiv(a)izem – vaišnavizem, kakor oboje parov srečujemo tudi v tujih akademskih krogih (enako tudi

velja za j(a)inizem oziroma 'pravopisno' dž(a)inizem; sam bi se pri slovenjenju izognil prehajanju 'i-ja' v 'j', ker je znak 'j' rezerviran za polvokal 'ya'). K prvemu delu knjige bi želel podati le še opombo o 'kastah', ki tako v indologiji kot seveda antropologiji velja za eno najtežavnejših interpretacijskih področij nasploh: tako ne bo veljalo, da "[k]astni sistem obstaja že vse od vedskih časov" (str. 34), saj je bila v sodobni indološki vedi že presežena tako Dumezilova teza o tridelni ideologiji Indoevrop(ej)cev, kakor je sodobna, tako indijska (t.i. teza 'Indigenous Aryanism'-a; seveda s strani teze o domačem, to je 'indijskem', neindoevropskem izvoru Indijcev) in še bolj zahodna antropologija demantirala tudi vse poskuse homogenizacije izvorne kastne teze iz *Puruṣa sūkte* in poznejše brahmanske ideološke artikulacije le-te. Tako z delitvijo 'kast' (*varna*; gre seveda za klasične 4 'stanove' indijske družbe) in 'podkast' (*jati*; ustrezneje bi bilo tu opisno 'poklicna/endogamna skupina' ipd.) danes ne moremo zajeti oziroma analizirati indijske družbene zgodovine in sedanje družbene stvarnosti. A pojdimo k temi knjige: Črnič se gibanja Hare Krišna najprej loteva z religijsko-zgodovinskega vidika: tu je v ospredju seveda tako pripoved gibanja samega oziroma njegovih bhakt o

svojem starodavnem lastnem izročilu kakor zgodovinska dejstva o genezi boga Kṛṣṇe. Seveda je v tem že tista točka, ki gibanju Hare Krišna podeljuje teološko legitimacijo. Za Kṛṣṇo danes vemo (čeprav njegovega izvora indologi še niso uspeli pojasniti; dejstvo pa je, da gre za nearijsko božanstvo oziroma kult), da je po vsej verjetnosti sinteza dveh kraljevskih plemenskih kultov (Vāsudeva-Kṛṣṇa ter Kṛṣṇa-Gopāla; Kṛṣṇa torej zgodovinsko šele pozneje nastopa kot pobožanstvena oseba) v kult oziroma gibanje *bhāgavata*. Od tod izhajata temeljna besedila gibanja Hare Krišna – znamenita *Bhagavadgītā* ter nekoliko poznejša *Bhāgavatapurāṇa* (okoli 10. stoletja) – slednja je besedilo z izjemno odprtim pojmom Boga (ki ga sprejmejo celo budisti).

Osrednji del Črničeve knjige je prav gotovo njegova temeljita in vzorčna analiza gibanja Hare Krišna v Sloveniji v tretjem delu. Teoretsko podlago za obravnavo pa najdemo v prav tako pomembnem drugem delu knjige, kjer Črnič poleg zgodovinskih dejstev o nastanku gibanja predstavi tudi vse poglobljene sociološke elemente, potrebne za obravnavo sodobnega novega religijskega gibanja (prim. denimo E. Barker), ter poda nastavke tudi za vse ključne (začetki gibanja in ISKCON kot kontrakultura, organizacija, vloga guruja, položaj žensk itd.) oziroma tudi nekatere intrigantnejše teme (spolne zlorabe, zlorabe otrok denimo) v tem okviru. S tem v slovenski prostor prinaša prepotrebno metodologijo. Čeprav se je avtor v Sloveniji srečal z objektivnim problemom relativno majhnega števila pripadnikov (in se zaveda, da vzorec anketiranih pripadnikov morda strogo metodološko vzeto ne predstavlja reprezentativnega vzorca), je vendarle v primerjalni luči (katoliška populacija in datoteke SJM) prepričljivo pokazal, da gre pri gibanju za koherentno skupnost, ki kljub svoji relativni 'mladosti' izkazuje že dobršno mero navad in značilnosti, ki gibanje uvrščajo že med uveljavljene in ustaljene ter konsolidirane verske skupnosti. V tem se njegova znanstvena naravnost vseskozi dopolnjuje z veliko mero osebnega etosa, potrebnega za vsakršno religiološko obravnavo (čeprav se Črnič zavestno distancira od bolj teoloških/religioloških/doktrinarnih tem in s tem tovrstne problematike, kar je za sociološki okvir pravzaprav apriorno nujno, se vendarle ob tem spominimo M. Eliadeja in njegovega temeljnega *creda* – religiologa namreč zanima vsak pojav svetega in prav do slehernega religijskega pojava goji enako spoštljiv odnos, to je etos). Morda ga je ta etos na določenih mestih vodil celo predaleč: tako najdemo (na str. 89) sintagma "[d]uhovnost Indije", v kateri morda nekoliko odmeva znamenita Vivekanandova polaritetna ločitev na duhovni Vzhod in materialni Zahod iz njegovega govora na Svetovnem zboru religij v Chicagu leta 1893.

Med najzanimivejše rezultate raziskave vsekakor spada avtorjeva ugotovitev, da je leta 1998 skozi dolgoletno postopno fragmentiranje "skupnost dokončno prešla iz 'tempeljske' v 'kongregacijsko' fazo" (str. 105).

S tem so že demantirani mnogi strahovi in zdaj že tradicionalni predsodki javnosti o tem gibanju. Ko govorimo o pripadnikih, Črnič ponuja številko do 150 aktivnih bhakt v Sloveniji in do 450 manj zvestih pripadnikov gibanja (SJM pod oznako 'orientalske veroizpovedi' podaja 1026 prebivalcev Slovenije: odveč je seveda poziv pripravljalcem SJM, da bi bil skrajni čas izsledke in interpretacije tovrstnih raziskav pregledno in strokovno korigirati in oddaljiti od starih 'orientalskih' vzorcev). Črnič tako demantira precej višje številke, ki so mu jih ponudili pripadniki gibanja samega. Z omenjenim etosom je povezana tudi izjemno znanstveno (in ožje kulturološko) korektna, v določenih aspektih celo nekoliko zagovorniška (ko gre za fenomen ritualnega polivanja stopal, na katerega je seveda res potrebno gledati najstrožje kontekstualno, morda še nekoliko bolj, kot to stori avtor) analiza medijskega linča ob domnevnih spolnih škandalih (leta 1997 v tedniku Mladina). Zelo zanimivo področje raziskav pa je vsebovano v primerjavah zlasti s slovensko katoliško populacijo. Tu bi bilo po mojem mnenju morda smiselno nekoliko bolj razmejiti področji oziroma pojma 'religioznosti' in 'vernosti': ko avtor sklepa o tem, da so bili "pripadniki Skupnosti za zavest Krišne pred vstopom v skupnost opazno manj religiozni od slovenskega povprečja" oziroma "povprečno manj religiozni od Slovencev" (str. 121 in 120), bi bilo zanimivo raziskati/zvprašati precizirati, kaj sodobni 'sekularizirani' človek razume pod omenjenimi pojmi. S tem bi po mojem mnenju rezultat delno relativizirali v prid samim pripadnikom gibanja, saj lahko upravičeno domnevamo, da je kljub 'nevernemu' ozadju mlade in manj mlade v gibanje vodil prav izvorni religijski impulz. Črnič pa postreže z izjemno zanimivimi rezultati ter interpretacijo, ko gre za tako imenovano 'pluralistično teologijo': tu se pripadniki oziroma verniki Skupnosti za zavest Krišne odrežejo veliko boljše od katoliških vernikov ter od slovenskega povprečja. Avtor vidi razloge za to v sami naravi višnuizma. Temu je mogoče skoraj v celoti pritrditi. Lahko bi morda še dodali, da je poleg tega to pogojeno še z dvojim: na eni strani z dediščino kontrakturnega izročila (v tem primeru izvirajočega iz in delujočega v ZDA) in na drugi strani z značilnostjo indijske in tudi sodobne globalne (neo)hinduistične religioznosti (z izjemo seveda kake nacionalistične ideologije 'hindutva', ki je bila vselej bolj homogena in praviloma homogenizirajoče višnuistična!), ki je tako v veliki meri bolj podobna ameriškemu denominacijskemu modelu religije kot pa evropskim cerkvenim modelom. S tem pripadniki sami razorožujejo največje kritike (glede na prej citirano katoliško delo *Verstva, sekte in novodobna gibanja* gre seveda večinoma za krščanske, ožje zlasti katoliške pomisleke) in demantirajo domala vse neupravičene in pavšalne ter z vidika sodobne znanosti presežene kritike tega in podobnih gibanj. Lahko rečemo, da ta, recimo ji 'intuitivna/

neposredna' pluralistična teologija gibanja, presega vse dosedanje, tudi nedavne katoliške poskuse (zapisane v cerkvenih dokumentih) približevanja drugim religijam (*Nostra aetate*, *Dominus Iesus*). Temu nasproti pa so rezultati glede tolerance homoseksualnosti – in to dejansko čudi glede na kontrakulturno ozadje gibanja – v teh analizah pridejo na plano njihovi opazno konzervativnejši nazori glede homoseksualnosti v primerjavi s SJM (ne pa katoliki).

Ob tem pa bi želel opozoriti še eno razsežnost, ki nekoliko zmanjšuje siceršnjo pluralno naravnost vernikov in ki zastavlja eno morda najbolj ključnih vprašanj tega novega religijskega gibanja. To je vprašanje svetih spisov in s tem tistega, po čemer je gibanje ISKCON v Sloveniji v sredini osemdesetih let prejšnjega stoletja postalo širše poznano (prek prodaje le-teh). Teologija je namreč v sodobnem svetu pripoznala in privzela hermenevitično in znanstveno paradigmo moderne in morda se v nasprotovanju tej paradigmi skriva še največja 'nevarnost' (za toleranco in medverski in s tem znotraj in meddružbeni dialog) teoloških stališč nekaterih novih religijskih gibanj in seveda ISKCON. Dobro poznana sintagma "*Bhagavadgītā kakršna je*" namreč omenjeni toleranci postavlja neprijetno nasprotje v podobi religijsko-tekstualnega, poimenujmo ga z neprijetno besedo, fundamentalizma. Tu primerjave s katoliško akademsko znanostjo ali denimo celo z delom islamske akademske teologije oziroma eksegeze ter tekstualne kritike *Biblije* in *Korana* niso več mogoče. Zahteva po brezpogojni avtentičnosti nauka je seveda legitimna, bolj problematična pa je popolna odsotnost kritične tekstualne zavesti. Ena izdaja besedila, en prevod, ena interpretacija (to je Prabhupāda) so koordinate tega prepričanja, celo z zahtevami po 'znanstvenem' – to je dobesednem prevajanju. Zato bi morda Črnič lahko ob omenjene citirane prevode dodal vzporedni tekst izdaj prevodov V. Pacheiner-Klander oziroma kake druge s strani Prabhupāde kritizirane angleške znanstvene izdaje *Bhagavadgīte*.

Za konec še nekaj manjših terminoloških opomb/predlogov ob bok že omenjeni dilemi glede poimenovanja indijskih teističnih tradicij. Omenil bi še naslednje: knjigi je dodan slovar terminov, ki ima nekaj manjših napak, in ker gre za nekatere ključne pojme, morda le opomba: ahimsa=ahimsa, brāhmaṇ=brahmān oziroma brāhmaṇa, dhārma=dharma, gr̥hasta=gr̥hastha, kṣatriya=kṣatriya, samsarā=samsāra, samskāra=samskāra, varṇa=varna, varṇa-śrama-dharma=varṇa-aśrama-dharma) ter nekaj nenavadnih transkripcij (denimo 'gjana' in 'yagja' za jāna/džnana in yajña/jadžnja – zakaj sicer transkripcija 'radža' za 'rāja' ter Džnanasindhu itd.?). Sicer je ta Črničeva transkripcija res bližje domnevni/verjetni sskr. izgovorjavi, a se vendarle ne uporablja). Etimologija 'mantre', ki jo avtor sicer povzema po indijski 'domači' (fonetično-simbolični) etimologiji, bi bila preprosto iz korena gl. *man ('misliti') in priponeke '-

tra' (v slov. '-ilo', kot v 'oblačilo' ipd.), ki določa sredstvo delovanja/nomina agentis (pomen je seveda molitev; v slovenščini bi 'mantra' torej db. bila 'mn-ilo', 'misl-ilo', torej nekaj, s čimer se meni/misli). Kot je že bilo omenjeno na začetku, sam predlagam tudi dosledno transkripcijo polvokala 'ya' z 'j' in ne z 'i' (Čaitanya namesto Čajtana ipd.).

Črničovo delo tako lahko na koncu ocenimo kot izjemno pomemben prispevek k poznavanju Mednarodne skupnosti za zavest Krišne (ISCKON), pri čemer je začetna ambicija, to je analizirati in oceniti razmere v Sloveniji, prerasla v kompleksni projekt in na koncu v obsežno in bogato monografijo, ki v marsičem predstavlja vzorčno študijo primera novega religijskega gibanja ne le v domačem, ampak tudi v mednarodnem merilu.

Lenart Škof

Mojca Urek: ZGODBE NA DELU: PRIPOVEDOVANJE, ZAPISOVANJE IN POROČANJE V SOCIALNEM DELU. Ljubljana, Založba /cf, 2005, 319 str.

Knjiga "Zgodbe na delu" mlade in prodorne avtorice Mojce Urek je, kot napoveduje že sam naslov, v prvi vrsti posvečena zgodbam (tako "zatirajočim elementom pripovednih praks, kot njenim osvobajajočim učinkom") ter vlogi zgodb in pripovedovanja v socialnem delu. Z besedami avtorice je osrednji namen predstavljene študije približati pripoved socialnemu delu. Avtorica nas v knjigi sooči z različnimi prijemi in praksami pripovedovanja ter njihovimi posebnostmi v okviru socialnega dela, ki lahko služijo ne samo kot podlaga za bodoče raziskovanje pripovedi v socialnem delu in drugih družboslovnih in humanističnih vedah, temveč v veliki meri, kot poudari avtorica sama, kot osnova za iskanje takih pripovednih praks, ki bi krepile moč in pogajalske pozicije uporabnic in uporabnikov socialnega dela.

Knjiga "Zgodbe na delu" je predelana doktorska disertacija, ki bralcu na izredno prijazen in berljiv način predstavi zgodovino, teorijo in prakso pripovedovanja zgodb v socialnem delu ter drugih sorodnih družboslovnih in humanističnih vedah (literarne vede, sociologija, psihologija, etnologija in druge). Sam prikaz je podkrepljen s primeri zgodb iz realnega življenja, kar bralcu omogoča, da začuti esenco, moč in pomen pripovedovanja zgodb v ozkem strokovnem in širšem družbenem pomenu. Prav slikoviti prikazi govorečih posameznikov: strokovnega osebj, uporabnikov socialnih služb in drugih dajo študiji posebno težo.

Knjiga je strukturirana večdelno. Uvodnemu delu, v katerem avtorica predstavi namen študije in ozadje nastanka monografije, sledi šest poglavij in zaključek v obliki "povabi k zgodbam".

Kot rdeča nit se skozi poglavja vleče osrednja misel študije, in sicer da se socialno delo konstituira prav skozi svojo pripovednost. V prvem poglavju tako avtorica skozi primer "zgodbe o Ani", ki je pripovedna konstrukcija lika neprimerne matere, predstavi proces in postopek narativne konstrukcije socialnega dela. Naslednje (drugo) poglavje prikazuje, kako je prav proces preoblikovanja individualnih biografij v profesionalne predstavitve ključen za profesionalizacijo socialnega dela. Sistematično in podrobno "zapisovanje primerov" postane osrednjega pomena, saj ustvarja "primere, strokovnjake, probleme in rešitve". Prav dokumentiranje primerov je omogočilo, da je socialno delo pridobilo svojo profesionalno moč in začrtalo meje svojega delovanja in zmožnosti. Avtorica se pri prikazu pomena "zapisovanja primerov" poslužuje analize različnih dokumentacij prisotnih v socialnem delu (poročila, ocene, mnenja idr.). Kot problematično se v tem okviru iz-

postavi, da so zapisi o strankah (uporabnikih socialnega dela) pogosto le skupek in natančen popis napak, problemov in pomanjkljivosti. Kot odgovor na omenjeno, avtorica predstavi primer drugačnega zapisovanja in dokumentiranja, t. i. načela dobre prakse zapisovanja, ki omogočajo upoštevanje in vključitev širšega konteksta in perspektive obravnavanih strank. V tretjem poglavju sledijo prikazi biografij posameznikov – uporabnikov institucij pomoči in socialnih intervencij ter predstavitev inovativnih metod in prijemov, s katerimi pripovedi dobijo večjo težo. V četrtem poglavju avtorica predstavi pripovedni prijem, skozi katerega avtor ali avtorica svoje zgodbe avtorizira in reavtorizira svojo zgodbo in svojo lastno realnost. Tak način pripovedovanja omogoča ponovno vzpostavitev moči in nadzora nad lastno pripovedjo, lastno predstavitev problema in nenazadnje ohranjanje nadzora nad lastnim življenjem. Peto poglavje se posveča zgodbam obrobni družbenih skupin, ki že tradicionalno sodijo med obravnave socialnega dela. Na tem mestu se avtorica prek pregleda domačih in tujih del sooči z življenjskimi zgodbami kot sredstvom preučevanja raznih oblik (rasnih, spolnih, seksualnih, itn.) diskriminacij. V šestem poglavju sledi zasuk v metodologijo in umestitev pripovedništva med kvalitativne raziskovalne metode socialnega dela. Na tem mestu se seznanimo tudi z različnimi oblikami zbiranja zgodb, pravili narativne analize in zgodovino narativnih raziskav v socialnem delu pri nas. V zaključku nas avtorica "povabi k zgodbam" oz. k narativnemu preobratu, ki je zajel tako teorijo kot prakso socialnega dela in v okviru katerega moramo upoštevati konstruirano naravo vednosti, ki se ustvarja prek interakcije, pozorni moramo biti na situacijsko in odnosno naravo človeške izkušnje in vedenja ter spodbujati alternativne zgodbe in negovati poudarek na refleksivnosti.

Če povzamemo, je pomemben poziv študije, "da bi pripovedovanje in zapisovanje zgodb ne bilo več le nujno zlo, ki bi ga socialni delavci in delavke doživljali kot nekaj dolgočasnega in odvečnega, kot protiutež pravemu strokovnemu delu, temveč, da bi ga doživljali kot pomemben element dela z ljudmi". Končno, je omenjena študija tudi povabilo bralcem laikom, da bi z večjim veseljem in pazljiveje poslušali ter pripovedovali zgodbe. Knjigo "Zgodbe na delu" lahko brez zadržkov umestimo med obvezno čtivo tako za profesionalne kot ljubiteljske pripovedovalce, poslušalce in interpretatorje zgodb.

Mateja Sedmak

Stefano Santoro: L'ITALIA E L'EUROPA ORIENTALE. DIPLOMAZIA CULTURALE E PROPAGANDA 1918-1943. Milano, F. Angeli, 2005, 422 str.

Purtroppo l'Europa orientale, ovvero quella parte d'Europa che si trova ad est di Austria, Germania ed Italia è più volte una zona d'Europa considerata zona d'ombra. Non è un'eccezione il pubblico italiano; nonostante nell'ultimo decennio si ebbe un'impennata nell'interessamento della situazione in questi paesi la conoscenza restò e resta tuttora molte volte vaga, sfumata o almeno limitata a circoli o gruppi piuttosto ristretti. L'interessamento era dovuto principalmente a questioni di attualità, come è logico e comprensibile. Ad esempio le rivoluzioni dell' '89 ed il successivo cambio di regime politico, le guerre in Jugoslavia o la più recente rivoluzione arancione in Ucraina, ebbero vasta eco, che va però velocemente a scemare nel giro di qualche settimana, indirizzandosi, spostandosi verso scenari più interessanti.

La cosiddetta Europa orientale meriterebbe invece di essere seguita in modo continuo ed assiduo, dato che seguirne i movimenti legati al suo passato ed alla sua storia vuole dire capire, comprendere gli avvenimenti che caratterizzarono l'epoca moderna, non solamente limitata alla regione in questione, ma collegata indissolubilmente alla storia europea e mondiale. Ciò vale senza dubbio per il presente, dato che sono ancora in corso questioni di fondamentale importanza per l'assetto politico ed economico su larga scala: l'allargamento dell'Unione europea toccherà nel giro di pochi anni stati come Bulgaria, Romania e Croazia e a più lungo termine altri paesi della regione, fino probabilmente ad inglobare nei prossimi decenni anche la Turchia. Regioni come la Repubblica Ceca, la Slovacchia, l'Ungheria sono o erano a livello internazionale tra i mercati più dinamici e caratterizzati da uno sviluppo economico in continua crescita. Dinamiche simili sono facilmente pronosticabili anche per la Polonia se saprà risolvere la propria questione agraria. La questione della Bosnia e dell'Erzegovina e soprattutto del Kosovo, senza poi tralasciare tanto possibili quanto probabili ripercussioni, per motivi diversi in Macedonia e in Montenegro, sono un problema di vasta portata a cui si dovrà prima o poi porre rimedio. Quindi la situazione dell'area orientale del continente europeo è quantopiu' in movimento.

Ciò che vale per il presente, vale altrettanto per il passato, nel quale la regione centro-orientale d'Europa giocò sempre un ruolo cruciale.

Perciò il libro di Stefano Santoro è importante; perché prende in esame una zona troppe volte trascurata o semplicemente lasciata ai margini dell'indagine storiografica italiana. Tranne poche e illustri eccezioni credo che gli studi dedicati all'Europa centro-orientale nel suo insieme, nella sua ampiezza siano piuttosto esigui, almeno se paragonati a quelli di lingua tedesca o in-

glese. Un altro pregio di questo testo è quello di occuparsi del periodo che va dalla fine della prima guerra mondiale fino all'armistizio italiano del 1943, periodo caratterizzato per la maggior parte dall'esperienza fascista. In questo senso è importante mettere in primo piano il problema che, molto spazio si dedica, sicuramente a ragione, alla penetrazione germanica, sia economica, che politica e non da ultimo anche ideologica, soprattutto dalla seconda metà degli anni '30 verso questa parte d'Europa. L'argomento riempie fiumi di pagine, data l'ampiezza del fenomeno. Allo stesso tempo si toglie però spazio all'indagine, alla ricerca di altri fatti e avvenimenti collegati al periodo in questione. Viene così lasciata in disparte l'influenza esercitata dall'Italia, che essendo stata per parecchi anni lo stato fascista per antonomasia, difficilmente può non aver condizionato in qualche modo l'area interessata.

In questo libro l'argomento principalmente affrontato è appunto quello, di quale ruolo ebbe l'Italia e specialmente l'Italia di Mussolini nel diffondere la propria immagine in quest'area, in quale modo e attraverso quali canali si tentò di esportare la propria dottrina, condizionando, volendo o meno, alcune formazioni politiche o personaggi politici locali. In merito a questo

Stefano Santoro

L'ITALIA E L'EUROPA ORIENTALE

**Diplomazia culturale
e propaganda 1918-1943**

presentazione di
Marco Palla

TEMI di
STORIA
FRANCO ANGELI

mi preme puntualizzare, non entrando nel merito se influenze italiane nei singoli paesi ci furono e se queste fossero dirette o indirette, volute o non volute, è doveroso precisare che, per avere presa, tali idee dovevano poggiare su un terreno fertile locale e su una classe dirigente almeno in parte pronta a recepire tali concetti. Perciò credo sia di indubbia utilità la visione generale della situazione internazionale che l'autore dà in vari punti del testo ed anche della situazione politica interna dei vari paesi. Senza una visione ampia della trattazione, quest'ultima sarebbe decisamente lacunosa.

Quello che vorrei ulteriormente mettere in risalto è l'immediata diffusione dell'immagine fascista all'estero, ovvero pochi mesi dopo la salita al potere di Mussolini. Sebbene inizialmente circoscritta, negli anni a venire si fece largo tra alcuni esponenti di spicco del panorama politico nei vari paesi dell'Europa orientale. In questi primi anni è verosimile che Mussolini ed il suo regime non fossero ancora abbastanza stabili e forti all'interno per lanciarsi verso l'esterno. Non che non c'è ne fosse l'intenzione, come dimostra il mantenimento di due organizzazioni tra loro diverse, ma con scopi simili, quali i Fasci italiani all'estero e l'Istituto per l'Europa orientale. Più probabile che il duce non se lo potesse permettere per non rischiare di compromettere, di pregiudicare l'ancora fragile equilibrio interno ed anche la sua immagine internazionale. Non è quindi da considerarsi attendibile l'affermazione che non si volesse esportare il fascismo: ciò è ampiamente dimostrato nelle pagine di questo libro. Il lavoro delle varie associazioni e dei vari enti preposti all'azione di propaganda sono più che sufficienti per dubitare dell'asserita non volontà d'influenza negli affari altrui.

Citando lo storico polacco Borejsza, che anche Santoro prende più volte in prestito, direi che inizialmente l'attenzione per il fascismo in Europa centro-orientale si sviluppò per il solo fatto di esistere in Italia. L'attenzione fu poi ulteriormente accresciuta dal Concordato stipulato da Mussolini con il Vaticano nel 1929, almeno in quei paesi dove la popolazione era più legata alla religione cattolica. Il fascismo italiano risultava interessante perché era riuscito a mantenere in piedi le istituzioni tradizionali e soprattutto aveva mantenuto alla Chiesa un posto di rilievo all'interno dell'organizzazione statale, risolvendo allo stesso tempo l'impellente problema dell'avanzata comunista. La simpatia per il fascismo, grazie anche alle numerose istituzioni, tipo la Dante Alighieri non era quindi una peculiarità di circoli elitari o correnti estremiste, ma si stava diffondendo tra la massa.

In seguito alla vittoria nazionalsocialista nella vicina Germania, che andava gradualmente accentuando i suoi toni aggressivi, Mussolini dovette reagire. Con la creazione dei CAUR pensava di raggruppare le varie e varieghe formazioni fasciste sparse per il mondo e riunirle sotto la guida di Roma, centrale del fascismo,

arginando così ideologicamente la potenza tedesca. La propaganda germanica nell'Europa centro-orientale era però sostenuta da mezzi imponenti, mentre l'apparato italiano era tutt'altro che impeccabile. I CAUR si davano il loro bel da fare soprattutto al riguardo delle sanzioni che colpirono l'Italia in seguito al suo attacco in Africa. Nel delicatissimo periodo della fine degli anni '30, Mussolini era però rimasto inesorabilmente indietro rispetto all'alleato Hitler, che teneva economicamente e finanziariamente in pugno l'intera Europa centro-orientale. E' infatti la propaganda del Führer che domina. E sono d'accordo con l'autore del libro, che la politica italiana non riesce a tener testa al ben più tenace concorrente tedesco. La tentata politica di potenza italiana si trasforma così nel bel mezzo della guerra mondiale in una catastrofica situazione di pressoché totale impotenza.

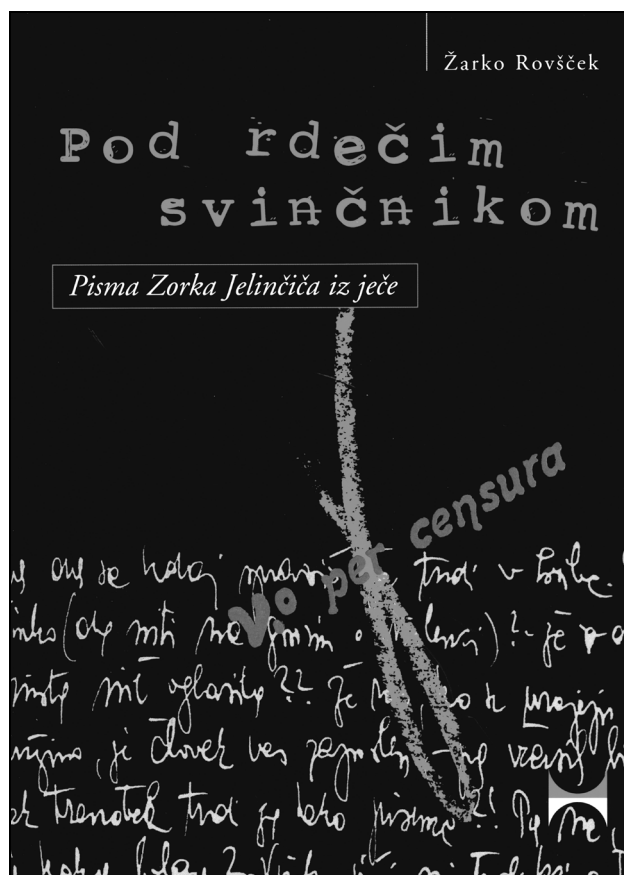
Borut Klabjan

Žarko Rovšček: POD RDEČIM SVINČNIKOM. PISMA ZORKA JELINČIČA IZ JEČE. Gorica – Trst, Sklad Dorče Sardoč – Založništvo tržaškega tiska, 2005, 309 str.

Zorko Jelinčič je bil eden od najmarkantnejših likov narodnega aktivizma in antifašističnega odpornišva na Primorskem v dvajsetih letih prejšnjega stoletja. Po študiju na ljubljanski univerzi, ki ga je moral po očetovi nenadni smrti opustiti, je postal vodilni aktivist na Gorškem, kjer se je angažiral na kulturnem, prosvetnem in drugih področjih organiziranega delovanja za blagor slovenske narodnostne skupnosti. Že pred ukinitvijo slovenskih in hrvaških ustanov ter prepovedjo vsake oblike javnega izražanja jugoslovanskim "drugorodcem" se je posvečal tudi podtalnemu političnemu delu, leta 1927 pa je bil med ustanovitelji ilegalnega gibanja, ki je zajelo celo Julijsko krajino in ga danes poznamo z imenom TIGR. Kot politično osveščen in razgledan intelektualc je bil s pisanjem v ilegalnih glasilih te organizacije eden glavnih navdihovalcev radikalnega odpora proti fašističnemu režimu in hkrati med njegovimi izvajalci. To ga je privedlo tudi pred posebno sodišče za zaščito države, ki ga je v nadaljevanju prvega tržaškega procesa leta 1931 v Rimu obsodilo na 20 let zapor. Leta 1939 so ga po treh amnestijah predčasno izpustili, vendar je moral ob italijanskem vstopu v vojno kot politično nezanesljiva in italijanski državi nevarna oseba v internacijo. Po razpadu Italije se je vključil v partizansko gibanje, po osvoboditvi pa se je ponovno angažiral na najrazličnejših področjih organiziranega delovanja slovenske narodnostne skupnosti v Italiji in

ostal aktiven vse do prezgodnje smrti leta 1965. Zgodovinski zbornik, ki je izšel leta 2000 ob 100-letnici Jelinčičevega rojstva, razkriva poliedričnost, intelektualno širino, kulturno zavzetost in organizacijske sposobnosti človeka, na katerega zasluge spominjajo tudi doprsni spomenik in ulica v Novi Gorici ter planinski dom na Črni prsti. Ravno tako povedna je njegova več kot štiristo enot obsegajoča bibliografija, s spisi in študijami, ki segajo od stare zgodovine, etnologije, gornštva, domoznanstva in likovnih kritik, do političnih analiz in zapisov o protifašističnem delovanju. Leta 1994 so izšli v knjižni obliki njegovi spomini, kot zadnji izmed osebnih pričevanj protagonistov "prvega antifašizma v Evropi" po Škrapovih, Špangerjevih, Sardočevih, Sfiligojevih, Žerjalovih in drugih memoarnih prispevkih, brez katerih bi bilo poznavanje tistega poglavja slovenske in evropske protifašistične zgodovine močno okrnjeno. Delo, ki ga tu predstavljamo, je sedaj še en pomemben zgodovinski prispevek, sicer intimnejše narave, ker se nanaša na Jelinčičevo zasebno in družinsko sfero, a nič manj zanimiv za razumevanje miselnosti, likov, usod in življenja, prežetega z ekstremnimi življenjskimi preizkušnjami, ki so zaznamovale Jelinčičevo generacijo.

Delo *Pod rdečim svinčnikom* prinaša korespondenco, ki jo je Zorko Jelinčič vzdrževal z družinskimi člani, s sorodniki in z nekaterimi prijatelji kot zapornik v rimski Regini Coeli, San Gimignano in Civitavecchia (1930–1939) ter kot interniranec v Isernii (Campobasso, 1940–43). Gre za 115 pisem iz raznih zasebnih arhivov, ki so prišla delno na dan že v času obhajanja "Jelinčičevega leta" (2000), predvsem po tolminskem simpoziju in izidu zbornika o Jelinčičevem življenju in delu, ki sta imetnike opozorila na pomen te dokumentacije. Takrat se je porodila tudi zamisel, da bi korespondenco ponudili javnosti v monografski publikaciji. Delo, ki je danes pred nami, pa je veliko več kot samo zbirka sicer vsebinsko bogatih pisem, nad katerimi je – kot opozarja že naslov – bdela neizprosna roka fašistične cenzure, ki je omejevala pisce v izražanju. Avtor in urednik knjige Žarko Rovšček je poskrbel tudi za zajetno uvodno študijo, v kateri predstavlja korespondente in druge v pisemih nastopajoče osebe Jelinčičeve družine in družine Zorkove žene Fanice Obidove. S pomočjo samih pisem in druge dokumentacije ter ustnih pričevanj, ki jih je zbral na terenu, okarakterizira vsak posamezni lik in, kar je še posebej pomembno, opozori na vidike, ki se včasih kažejo eksplicitno, mnogokrat pa se skrivajo med vrsticami oziroma v ozadju napisanega in so zaznavni samo s poglobljanjem v relacije med protagonisti. Iz tega zornega kota in iz branja pisem, ki jih v knjigi povezujejo odlomki iz Jelinčičeve knjige spominov in umeščajo v čas zgodovinskega dogajanja, se relacije pokažejo v vsej svoji zapletenosti, v luči različnih osebnih značajev, odnosov do življenja in politike, ki je neizogibno omejevala tudi najiskrenejšo ljubezenske vezi.

Obdobje, ki ga pokriva korespondenca, je čas Jelinčičevega prisilnega političnega mirovanja in življenjskih strategij, ki jih politični zapornik in konfiniranec udejavanja, da se dan za dnem prebija skozi oddaljenost in skrbi za svoje drage, da premaguje tesnobo strogo nadzorovane izolacije od ostalega sveta, a tudi, kolikor mu je dopuščeno, da razvija misli na politična dogajanja, o katerih pa zaradi cenzure v pismih ne sme spregovoriti. Pisanje je v teh pogojih in prav zaradi teh omejitev izredno pomembno kot oblika premagovanja razdalje do najdražjih, hkrati pa kot samoohranitveno intelektualno in duhovno početje. Ker je bila korespondenčna izmenjava po zaporniškem pravilniku omejena, je bila s tem pogojena izbira naslovnikov, pisemski papir pa je bil tako dragocen, da se je pisava zmanjšala do meje čitljivosti in zapolnila belino do zadnjega kvadratnega centimetra. Zanimivo je, da so lahko pisali tudi v slovenščini, kar je omogočalo, da se je intenzivnost izražanja poglobila, vendar za ceno počasnejšega romanja pisem, ki so morala, preden jih je "rdeči svinčnik" odobril, še mimo prevajalca. Zato je bila tudi izbira jezika premišljena in v skladu z vsebovanimi sporočili, zaradi katerih je moralo priti pismo hitreje do naslovnika ali je lahko do njega potovalo dalj časa.

Kot rečeno, korespondenca odlikava raznolikost nastopajočih karakterjev in razmerja med njimi, odstirajoč

kollektivno sliko, ki je mimo splošne prežetosti z malodane svetimi narodoljubnimi in antifašističnimi načeli dokaj razgibana in na nekaterih mestih zelo kontroverzna. Na to kompleksnost posebej opozarja avtor pri izrisovanju likov, njihovih življenjskih izbir in usod. V Jelinčičevi družini se srečamo z Zorkovo materjo Josipino, gospodinjjo in hišno avtoriteto, ki je ob prezgodnji smrti moža Ferdinanda vzgojila 9 otrok in se je po Zorkovi aretaciji kljub političnim pritiskom branila odhoda iz Gorice v Jugoslavijo, da bi ohranila prepotrebni življenjski vir – moževo pokojnino. Bolj v ozadju ostaja Zorkov starejši brat Ciril, ki je v Jugoslaviji stopal po očetovi učiteljski poti in bil vseskozi politično angažiran za "primorsko stvar", a se v spletu družinskih vezi kaže nekoliko odmaknjeno. Vidnejše so podobe Jelinčičevih deklet, ki jim Zorko s čutom starejšega brata v pismih in mislih posveča veliko prostora. Tu so, vsaka s svojimi življenjskimi izbirami, najstarejša Milena, Nada, Anda, Vera in najmlajša Mira, ki je edina ostala z materjo v Gorici, medtem ko so se ostale skupaj z brati, narodnoobrambno angažiranim Slavkom, nekoliko bohemskim Ljubom in že omenjenim Cirilom legalno ali ilegalno odselile v Jugoslavijo, kjer se je v Jesenicah udomačila Jelinčičeva "emigrantska kolonija". Tak množični izseljenjski korak je bil povezan z begom pred neprijaznim političnim okoljem, ki je postalo z Zorkovo obsodbo za člane njegove družine še nevzdržnejše. Pripisati pa ga je mogoče tudi strogosti Jelinčičeve matere, ki se je zlasti pri dekletih kresala z njihovimi osebnimi načrti in mladostnimi željami po prostosti.

Generacijska trenja in problematična razmerja so označevala tudi odnose v družini Zorkove žene Fanice Obid in nič manj razmerja med Fanico in Zorkovo materjo Josipino. Fanica prihaja ob Zorku do izraza kot enako izstopajoča in pravzaprav še markantnejša osebnost celotnega sorodstvenega konteksta, ne samo kot življenjska sopotnica in mati dveh hčera, ampak z močjo svojih misli, intelektualnih sposobnosti, požrtvovalnosti in človeških vrednot. Značajnost, ljubezen do študija, občutljivost za socialno in posebej žensko problematiko ter narodna zavednost so jo po eni strani že v dobi šolanja za učiteljski poklic vpregli v kulturno in politično delovanje (časnikarstvo, pisateljevanje, angažiranost v komunističnih vrstah), po drugi so jo vodili v spor s konservativnim in klerikalno usmerjenim očetom. Globoko analitično soočanje z zastrašujoče spreminjajočim se svetom jo je tesno povezalo s pesnikom Srečkom Kosovelom vse do njegove smrti. Ljubezenska zveza z Zorkom Jelinčičem v drugi polovici dvajsetih let pa je pomenila zanjo tudi aktivno, pa čeprav "neuradno" delovanje v ilegalni organizaciji, ki je, kot je znano, načeloma odklanjala ženske, a je Fanica vseeno bila kot Zorkova družica de facto tigrovska aktivistka. Angažiranost in delovanje moža sta ob njegovi aretaciji privedli tudi njo v več kot eno leto trajajočo konfinacijo, ki jo je

kot "uvod" v življenje okusila v Basilicati tudi njena in Zorkova hčerka Rada. Rojstvo Rade, septembra 1929, samo nekaj mesecev pred očetovo aretacijo, in poroka med Zorkom in Fanico, julija istega leta, ko sta bila oba že zasledovana in močno izpostavljena nevarnosti aretacije, sta dogodka, ki kažeta na življenjski pogum, ki ga je v ljubezensko zvezo vnašala Fanica, medtem ko je imel Zorko predvsem o spočetju otroka v tako hudih okoliščinah pomisleke. Fanici pa je materinstvo vlivalo že takrat in s časom vse bolj občutek prvotnega smisla obstoja, kar je dokazala z izčrpajočim delom za preživetje in za materialno pomoč zaprtemu možu, z ilegalno emigracijo v Celje v iskanju boljših gospodarskih možnosti in manj tegobnega ozračja zase in za otroka. Dokazala ga je z devetletnim "ločenim", a neomajnim sopotništvom z zakonskim tovarišem, kljub temu, da je ob misli na dolžino njegove zaporne kazni in občutkom – kot je zapisala –, da ne bo "dočkala Abrahamove starosti", izgubljala vero v skupno družinsko življenje, ki mu okoliščine niso dovolile, da bi resnično zaživel. Zato je bila Zorkova izpustitev leta 1939 v tem smislu osrečujoča, čeprav le za kratek čas. Rada je takrat prvič zavestno spoznala očeta, Fanica se je odločila za povratak domov, hčerka pa je ostala na študiju v Sloveniji. Kmalu sta z Zorkom pričakovala novega družinskega člana, hčerko Jasno, ob rojstvu katere je Faničino življenje usahnilo, medtem ko je Zorka čakala internacija.

V tem trenutku je prišla do izraza že prej vedno prisotna in požrtvovalna Faničina sestra Vika, ki je ob svojih prevzela skrb še za Faničino in Zorkovi hčerki. Tudi Vika je zelo izstopajoča oseba in korespondenca, ki ovrednoti ta do danes malo znan lik, kaže na močno medsebojno navezanost ter solidarnost med sestrama kot tudi z Zorkom. O enakem odnosu ne moremo govoriti med Fanico in Jelinčičevo materjo, in kot se zdi, z Zorkovo družino kot tako, o kateri lahko beremo, da je Fanica "ni marala". Glede Zorkove matere je jasno, da sta si bili svetovnonazorsko preveč oddaljeni, da bi se mogli razumeti, in da bi lahko Faničin svobodomiselni, uporniški ter nekonformistični duh lahko dobil priznanje v tradicionalnih kulturnih pojmovanjih vloge ženske in njenega obnašanja v družbi. Korespondenca, ki s svojo datumsko kadenco skandira potek časa in ponuja bralcu pravo globino zgodovinskega dogajanja, pa daje slutiti tudi dinamiko odnosov med zakoncema. Ločenost in popolnoma drugačno življenje ter potrebe se zrcalijo v različnih skrbih, stiskah in tegobah, ki jim Fanica zaradi telesne oslabelosti vse težje kljubuje. Ravno tako pušča jo globoke sledove na Zorkovem telesu (ne nazadnje zaradi mučenja, ki ga je moral prestat) in v njegovi duši. Kažejo se tudi v spreminjajočih se pogledih na življenje in samem odnosu do politike. S tem v zvezi so zanimivi Zorkovi etični pomisleki, ko so se mu v začetku leta 1939 že skoraj odpirala vrata zapora, a pod pogojem zaobljube, da se ne bo več ukvarjal s politiko. Na koncu se je sprijaznil s temi pogoji in materi napisal, da se

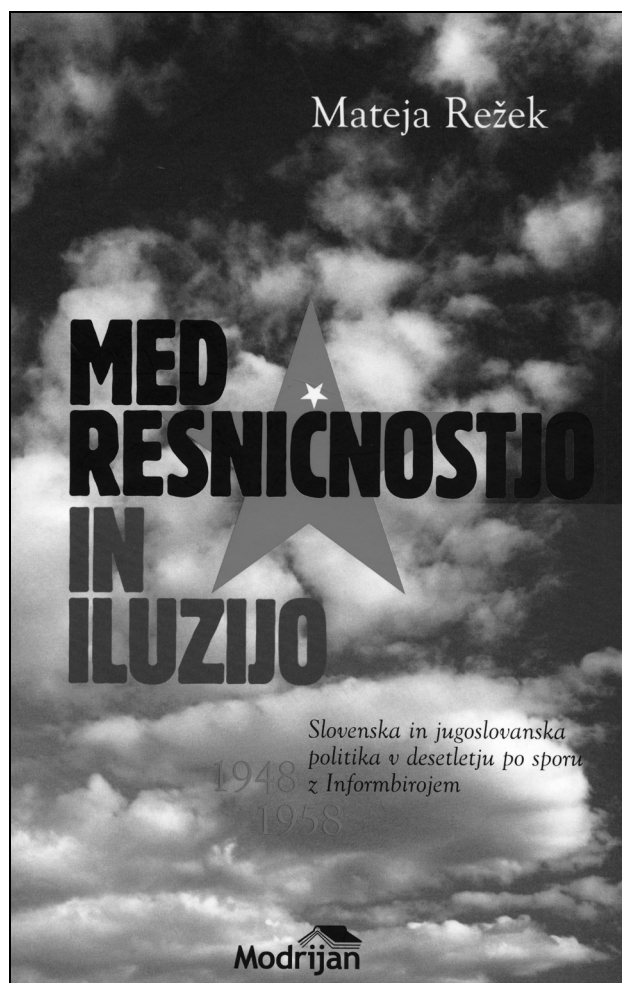
hoče "pomiriti z zakoni". Fanica pa si je iz srca želela, da bi to storil, ker je imela "dovolj vsega, tudi narodnega mučeništva". O teh problemih se je izrazila še ostreje, ko je možu potožila, da sta bila slaba politika, ker bi si bila drugače bolje postlala, napravila pa sta veliko napak in si priborila "samo mižerijo". S politiko takrat ni hotela več živeti, želela si je samo notranjega miru. Otrok je bil edino, za kar se ji je zdelo vredno delati in ljubiti. Poznavajoč Faničin lik, je jasno, da teh stališč ni mogoče interpretirati kot preprosto odrekanje boju zatiranih in v smislu obupanja pred premočnim fašističnim sovražnikom, ampak kot dokaz dinamičnih odnosov in kompleksne psihologije, ki je bila lastna tudi neomajnim upornikom iz prvih bojnih vrst.

Bralec bo v knjigi našel še veliko podobnih vidikov in elementov, ki pomagajo spoznavati ljudi in čas. V uvodni besedi se avtor Žarko Rovšček, ki je leta 2000 uredil tudi Jelinčičev zbornik, spominja svojih dvomov, da bi se moglo že temeljitim obdelavam Jelinčičevega življenja in dela še kaj bistvenega dodati. Ko se je lotil pričujoče knjige pa je spoznal, da se vendarle "vedno še kaj najde". Ta trditev je splošno veljavna in knjiga nakazuje smer, v kateri bi bilo vredno nadaljevati z raziskovalnimi prizadevanji. Raznarodovanje in antifašistični odpor med svetovnima vojnama sta skupaj z narodnoosvobodilno borbo najboljše raziskani tematski področji primorske polpretekle zgodovine. O njih je na voljo obsežna literatura, s tem da je bila pozornost posvečena predvsem političnim vidikom, organiziranemu narodnoobrambnemu udejstvovanju, "velikim dogodkom" in "pomembnim datumom", ki so se (tudi zaradi spominskega obhajanja) najgloblje vtisnili v primorsko kolektivno zavest. Dela, kot pričujoče, pa opozarjajo na potrebo po izpopolnjevanju zgodovinskega mozaika z navidezno manj izrazitimi delci, ki sliki dodajo večdimenzionalno ozadje, jo naredijo kompleksnejšo in zato realnejšo. Če upoštevamo, da so bili pod fašizmom Slovenci prisiljeni k popolnemu političnemu in kulturnemu molku ter da so arhivski viri za zgodovino Julijske krajine iz tistega časa večinoma izraz zatiralskih italijanskih oblasti, lahko razumemo še večji pomen, ki ga ima vsak dokument, iz katerega je neposredno mogoče razbrati misli, občutke, izkušnje izstopajočega lika kot tudi povprečnega človeka. Ugotovimo lahko tudi, da imajo za potrpežljivo iskanje in preučevanje na tem področju velike zasluge samo formalno neprofesionalni zgodovinsopisci, kot je Žarko Rovšček. V želji, da bi še naprej tako zavzeto vztrajal, mu dolgujemo iskreno pohvalo in zahvalo.

Aleksej Kalc

Mateja Režek: MED RESNOSTJO
IN ILUZIJJO. SLOVENSKA IN JUGOSLOVANSKA
POLITIKA V DESETLETJU PO SPORU Z
INFORMBIROJEM (1948–1958).
Ljubljana, Modrijan, 2005, 224 str.

Konec lanskega leta je izšla temeljna zgodovinska študija o političnih in ideoloških spremembah v Sloveniji in Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja avtorice Mateje Režek, znanstvene sodelavke na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Pred nami je sistematična in znanstveno korektna raziskava enega najbolj zapletenih in protislovnih obdobj v slovenski in jugoslovanski povojni zgodovini – desetletja po sporu z Informbirojem, ki v slovenskem zgodovinsopisu doslej še ni bilo raziskano in kritično predstavljeno. Knjiga, ki je hkrati avtoričina doktorska disertacija, temelji na številnih in raznovrstnih virih, med katerimi prevladuje arhivsko gradivo najvišjih slovenskih in jugoslovanskih državnih in političnih ustanov, opremljena pa je tudi z večinoma še neobjavljenimi fotografijami, ki smiselno dopolnjujejo in zaokrožujejo vsebino knjige.

V uvodu je avtorica orisala ključne značilnosti slovenske in jugoslovanske politike neposredno po drugi svetovni vojni, temu pa sledijo tri glavna, kronološko zasnovana poglavja s tematskimi podpoglavji. Že med sprehodom po naslovih poglavij (*Čas iskanj*, *Politični zastoj*, *Razpoke v monolitu*) postanejo očitna velika politična nihanja, ki so zaznamovala obravnavano obdobje, poudarek knjige pa je predvsem na političnih spremembah po sporu z Informbirojem in njihovem odsevu na nekaterih najpomembnejših področjih družbenega in političnega življenja.

Poglavje *Čas iskanj* prične zgodbo po sporu z Informbirojem. Jugoslovansko politično vodstvo se je na spor s Stalinom sprva odzivalo precej zmedeno, saj je na eni strani zavračalo sovjetske obtožbe, na drugi strani pa se še trdneje oprijelo stalinizma. K iskanju novih rešitev jih je prisilila šele zaostrena gospodarska in politična kriza ter grožnja z oboroženim posegom z Vzhoda. Povsem osamljeno jugoslovansko vodstvo je začelo iskati stik z zahodnimi velesilami, te pa so v zameno za svojo pomoč pričakovale koncesije v smeri demokratizacije jugoslovanskega političnega sistema. Hkrati so se partijski voditelji podali na pot ideoloških iskanj, ki jih je prek kritike sovjetskega modela socializma, zlasti njegove birokracije in centralizma, med drugim pripeljala do uvedbe samoupravljanja, poenostavitve gigantskega državnega aparata in vsaj navidezne decentralizacije oblasti. Iskanje alternative sovjetskemu sistemu je na deklarativni ravni svoj vrhunec doseglo leta 1952 na, kot pravi avtorica, kontroverznem šestemu kongresu KPJ. Na njem se je komunistična partija preimenovala v zvezo komunistov ter se zavzela za ločitev partijske in državne oblasti, s čimer se je deklarativno odrekla neposredni oblasti. Spremembe naj bi vzklicale tudi na drugih področjih družbenega in političnega življenja, vendar dejansko za to v začetku petdesetih let ni bilo ne pogojev, ne iskrene pripravljenosti. Partijska in državna oblast sta še naprej hodili tesno druga ob drugi, o vsem pa je še vedno odločal politburo oziroma izvršni komite ZKJ. Iz reformne moke je bilo zato bolj malo demokratičnega kruha, prepad med dejanskim stanjem in deklarativnimi opredelitvami – med resničnostjo in iluzijo, kakršen je tudi naslov knjige, pa se je poglobljajal.

V začetku petdesetih let so bili storjeni tudi koraki v smeri samostojnejše ljudskofrontne organizacije, preimenovala se je v SZDL, vendar so se izkazali prej kot slepilni manevar za zahodne zaveznike, ki so pričakovali vsaj zasilno pluralizacijo političnega življenja. Val sprememb je zajel tudi pravosodje in kazensko pravo, ki sta se navzven sicer otesla stalinističnega dogmatizma, a še vedno ostala daleč od demokratičnih pravnih norm. Kljub temu se je število političnih deliktov znižalo, sodišča pa so izrekala tudi milejše kazni. V popolnem nasprotju z razvojem kaznovalne politike so bili sodni procesi proti duhovnikom, ki so prav v začetku petdesetih let dosegli enega od vrhuncev. V tem obdobju

nikakor ne moremo govoriti o otoplitvi odnosa države do katoliške cerkve, kajti oblast ni popustila niti pri omejevanju njene vloge v družbi niti ni pomirila odnosov z Vatikanom. Še več, z novimi ukrepi je še bolj omejila vpliv katoliške cerkve na področju vzgoje in izobraževanja, ostro pa je nastopala tudi proti katoliški inteligenci in tisku. Poleg tega je oblast poskušala z ustanavljanjem duhovniških društev odtrgati domačo katoliško cerkev od Vatikana, odnose z njim pa je zapletalo tudi nerešeno tržaško vprašanje.

Formalno je prvo obdobje iskanja lastne poti v socializem zaokrožil sprejem ustavnega zakona januarja 1953, ki je v veliki meri zamenjal ustavo iz leta 1946. Zaznavno je spremenil tudi značaj zvezne skupščine, ki je sicer ostala dvodomna, vendar je na piedestal postavil razredni princip, ki je zakraljeval nad nacionalnim. Zbor proizvajalcev je postal samostojen dom, zbor narodov pa se je kot poldom praktično utopil v zveznem zboru, s čimer so bile že tako omejene pravice posameznih narodov in republik še bolj okrnjene.

Drugo poglavje, ki nosi naslov *Politični zastoj*, obravnava ustavitve reformnih procesov leta 1953, ko so v političnem vrhu znova prevladali zagovorniki politike trde roke. Na eni strani je zasuku botrovala Stalinova smrt in upanje na otoplitev odnosov s Sovjetsko zvezo, na drugi strani pa skoraj paničen strah jugoslovanskih komunistov, da bi jim hkrati z demokratizacijo političnega sistema oblast spolzela skozi prste. Napetost v političnem vrhu je zaostрил tudi sekretar izvršnega komiteja Milovan Đilas, ki je v svojih znamenitih člankih v Borbi partiji odrekel nič manj kot pravico do političnega monopola. Njegova politična odstranitev je simbolično zaokrožila in tudi zaključila reformno obdobje ali – če hočete – prvi "partijski liberalizem", po katerem so iz partije za celo desetletje izginile zamisli o kakršnikoli demokratizaciji. Tudi ideja o uvedbi komun, ki bi bile orodje decentralizacije države, se je v praksi sprevrgla, saj so komune postale le izpostave centralne oblasti. Obenem so z njihovo uvedbo znova okrnili pravice republik, saj so se lokalne skupnosti krepile predvsem na račun reubliških pristojnosti.

Sredi petdesetih let je v notranji politiki zavladovalo zatišje, vendar pa to ni trajalo dolgo, pojasni avtorica v zadnjem poglavju z naslovom *Razpoke v monolitu*. Ponovna centralizacija oblasti, najbolj pereča na področju gospodarstva, je dodobra obremenila odnose med republikami in federacijo ter poglobila nasprotja med republiškimi vodstvi. Na eni strani je bilo torej mogoče opaziti nasprotje med gospodarsko razvitejšimi deli države in manj razvitimi, na drugi strani pa so odnose zaostrovali tudi poskusi kulturne unifikacije jugoslovanskega prostora. Kritikom teh procesov, ki so prihajali zlasti iz vrst slovenskih gospodarstvenikov in intelektualcev, ni šlo najbolj na roko dejstvo, da je večina jugoslovanskega in slovenskega partijskega vrha še vedno prisegala na delavski internacionalizem in verjela, da

je bilo nacionalno vprašanje rešeno z revolucijo in oblikovanjem federacije. Ob perečih političnih vprašanjih sta se v drugi polovici petdesetih let vendarle tudi v partijskem vrhu izoblikovali dve usmeritvi. Prva, ki je imela privrženca predvsem v srbskem partijskem vodstvu in zvezni administraciji, uživala pa je tudi tiho Titovo podporo, se je nagibala k centralizmu in integraciji na vseh področjih, druga usmeritev, ki ji je pripadal del slovenskega in hrvaškega partijskega vodstva, pa je zagovarjala federalizem, decentralizacijo in poglobljanje samoupravljanja. Skupno jima je bilo le vztrajanje pri močni partijski oblasti, kar je bila slaba popotnica za kakršnokoli demokratizacijo. Obe usmeritvi sta dobili priložnost za soočenje ob rudarski stavki v Trbovljah januarja 1958, ki je močno zamajala partijske temelje, vendar so se partijski voditelji odkriti konfrontaciji tedaj izognili.

Pripoved se zaključuje s sedmim kongresom ZKJ aprila 1958 v Ljubljani, ki je sprejel zadnji partijski program. Kongres je zaznamoval tudi odprtje nacionalnega vprašanja, pri čemer so prednjačili Slovenci, ki so, res previdno, poudarjali pravico do samostojnega nacionalnega razvoja, medtem ko so njihovi tovariši iz srbskih partijskih vrst naplavili celo zamisel o ukinitvi republik in njihovi nadomestitvi s komunami. Prav ta razhajanja so v marsičem botrovala političnim krizam, ki so spremljale Jugoslavijo vse do njenega razpada.

Knjiga ne govori le o političnih spremembah po sporu z Informbirojem, temveč opisuje tudi razvoj jugoslovanskega socializma v petdesetih letih, ki ni bil ne premočten, ne enoznačen. Razkriva tudi (zgodnje) kontradike socializma in zametke nasprotij, ki so naposled zrušili jugoslovansko socialistično zgradbo. Spotoma nas popelje v svet jugoslovanske zunanje politike, saj oriše tako stališča zahodnih velesil in njihovo nejeverno spremljanje "jugoslovanskega eksperimenta", kot tudi nihanje odnosov s Sovjetsko zvezo. Avtorica podrobneje razgrinja tudi vpliv "jugoslovanskih" političnih odločitev na slovenski prostor in poglede slovenskih politikov. Navsezadnje smo imeli Slovenci s Kardeljem, pa ne le z njim, v najvišjem partijskem vrhu ljudi, ki so pomembno (so)oblikovali jugoslovanske politične odločitve.

Knjiga Mateje Režek, ki bralcu s strnjeno in z ubrano, niti na enem mestu dolgovezno pripovedjo približa obravnavano tematiko, je v slovenskem zgodovinopisju dobrodošla novost. Gre za temeljno delo o enem od pomembnejših obdobjev slovenske novejšje politične zgodovine, ki doslej še ni bilo opravljeno. Glede na to, da gre za avtorčin knjižni prvenec, se z veseljem nadajamo njenih novih raziskav, saj si vsako od tematskih poglavij zasluži podrobnejšo raziskavo ali osvetlitev skozi celotno obdobje socializma, relevantne pa bi bile tudi politične biografije, denimo Edvarda Kardelja in drugih vplivnih slovenskih politikov.

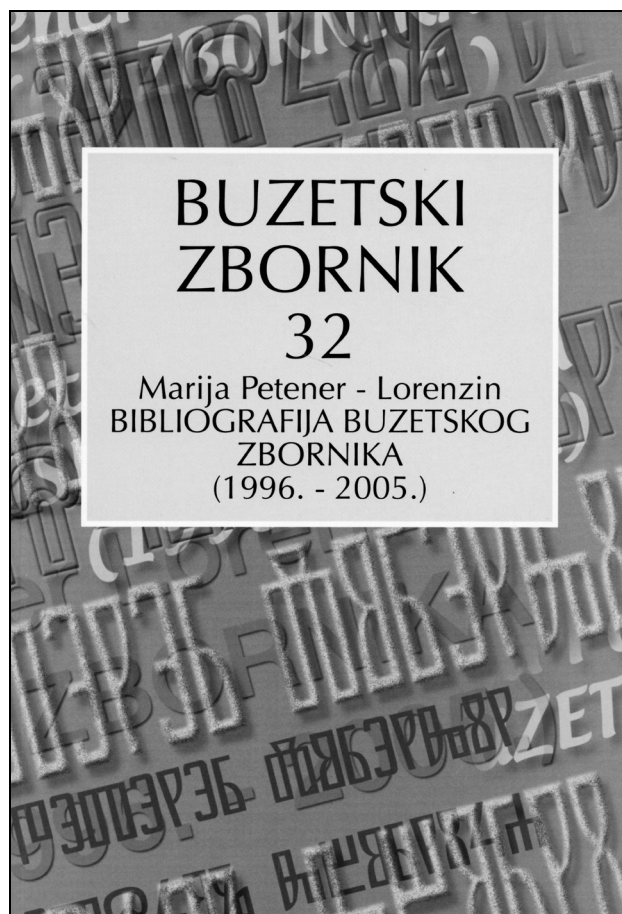
Tadeja Tominšek Rihtar

Marija Petener-Lorenzin: BIBLIOGRAFIJA BUZETSKOG ZBORNIKA (1996.–2005.). BUZETSKI ZBORNIK 32.

Buzet, Katedra Čakavskog sabora, Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda" Buzet, 2005, 146 str.

Pazinska nakladniška kuća "Josip Turčinović" d. o. o., uz bugetske suizdavače, Katedru Čakavskog sabora i Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda", tiskala je 32. knjigu "Buzetskog zbornika", posvećenu bibliografiji svakako jednog od najpoznatijih istarskih godišnjaka, koju je sastavila voditeljica knjižnice Filozofskog fakulteta u Puli Marija Petener-Lorenzin, prof. Spomenuta bibliografija obuhvaća razdoblje od 1996. do 2005. i kronološki se nadovezuje na prethodnu, prvu, koja se odnosi na period od 1976. do 1995., također iz pera iste autorice.

Zavičajni periodik "Buzetski zbornik" izlazi već punih 30 godina: prvi je broj tiskan sada već daleke 1976. Od samoga je početka sadržaj časopisa vezan za radove izložene na znanstvenom skupu "Buzetski dani", koji se od 1970. do 1993. svake godine održavao uz općinski blagdan, 8. rujna, a od 1994. održava se uz program Dana grada, poznatu "Subotinu". Prilozi u zborniku odnose se na 35 znanstvenih skupova, na kojima je do sada pročitano više od 400 radova.

Iako je u prvome redu posvećen Bužeštini, odnosno čitavom sjevernom dijelu Istre, u "Buzetskom zborniku" mogu se često pročitati i članci vezani za šire teme, pa i one karakteristične za čitavu Istru. Prema "Istarskoj enciklopediji", Bužeština je "geografsko-povijesni naziv za sjeverni dio središnje Istre, u gusto naseljenoj plodnoj dolini gornjeg toka rijeke Mirne, oko grada Buzeta te okolnih brda, uključujući i planinski masiv Čičarije. Bužeštinu danas čini područje grada Buzeta i općine Lanišće".

Prostor Bužeštine od najstarijih je vremena za Istru bio vrlo značajan. Iz prapovijesnog su razdoblja, koje su proučavali brojni stručnjaci, od speleologa akademika Mirka Maleza do arheologinje doc. dr. sc. Klare Buršić-Matijskić, važna nalazišta iz pojedinih pećina i gradina. Od prvih to su, primjerice, Novačka pećina između Dana i Jelovica (s arheološkim nalazima keramike iz ranog brončanog doba, čija je starost procijenjena na oko 4.000 godina), pećina Radota kod Bresta, Vudna jama i Nugljanska peć iznad Nogle, Prničeva pećina kod Krkuža, Pećina na Brehu kod Sluma (u kojoj je međunarodna skupina arheologa proučavala ostatke pećinskog medvjeda i utvrdila njihovu starost od 20.000 godina), Pećina Sv. Jelene kod Račje Vasi, itd. Gradine su, pak, prapovijesna naselja na dominantnom položaju, s utvrđenjem izgrađenim od trajnog materijala. Od gradina na Bužeštini važne su Sv. Stjepan iznad doline Mirne, Sv. Juraj kod Saleža, Gradišće iznad Prapoća, Gradac kod Roča, Sv. Bartul kod Bresta, Sv. Martin kod Vodica, Gradina iznad Rašpora i dr.

U srednjem je vijeku na Bužeštini značajan Rašpor – utvrda pomoću koje se kontrolirao put koji je središnju Istru povezivao s predalpskim zaleđem. Rašpor je vjerojatno postojao još u rimsko doba, ali se u izvorima prvi put spominje u 13. stoljeću, a Mlečani, koji su njime konačno zavlada 1402., kupivši ga od goričkih grofova za 20.000 dukata, nazivali su ga "clavis totius Histriae" ("ključ čitave Istre"). Rašporski je kapetan sve do propasti Mletačke Republike 1797. bio jedan od njezinih najznačajnijih rektora u Istri. Od stvaranja Rašporskog kapetanata 1394. u njegovoj su nadležnosti bili poslovi oko vojnog zapovjedništva te osiguravanje mira duž mletačko-austrijske granice u Istri, koja je stvorena nastankom Pazinske knežije 1374. Od 1592. rašporski se kapetan bavio i upravnim i sudskim prerogativama nad novim doseljenicima, a s mletačkom je vladom komunicirao putem posebnih izvješća. Stara je utvrda, čiji su ostaci i danas vidljivi na brdu iznad istoimenog sela, srušena u mletačko-austrijskom sukobu tijekom Rata Cambraiske lige, a rektor je 1511. premješten u Buzet, iako je ime zadržao i dalje.

Osim Buzeta i Rašpora, u srednjem i novom vijeku bili su značajni i Hum, Roč, Sovinjak, Črni grad, Beli grad, Lupoglav (koji je više stoljeća bio u vlasništvu plemićke obitelji Brigido), te mnogobrojna sela tzv. Rašporskog krasa, od kojih su neka (Prapoće, Račja Vas,

Trstenik i Rašpor) u posljednjih nekoliko godina dobila vlastite monografije. U 19. stoljeću Buzet je jedno od središta nacionalne borbe istarskih Hrvata za jezik i politička prava, a u 20. stoljeću postaje najslabije naseljeni dio Istre. Tijekom Drugog svjetskog rata (1941.–1945.) Bužeština se istaknula kao značajno područje djelovanja antifašističkog i partizanskog pokreta otpora.

U posljednjih desetak godina govor pojedinih buzetskih sela proučavaju prof. Nataša Vivoda (Sv. Martin, Račice, Nugla, Vrh, Pračana, Prodani, Veli Mlun, Slum i Škuljari) te prof. Elena Grah (Krbavčiči). Sve su to interesantne i važne teme koje imaju svoje mjesto i na stranicama "Buzetskog zbornika".

Pored svega navedenog, u zborniku su svoje stalno mjesto pronašli i literarni prilozi s pjesmama buzetskih autora, športske vijesti, biografije pojedinih prezimena i raznovrsni prikazi knjiga, ali i kulturnih događaja održanih tijekom godine.

Kako je i sama autorica knjige naglasila na njezinom predstavljanju na Filozofskom fakultetu u Puli, 20. listopada 2005., ovaj jedinstveni periodik istodobno je i znanstveni, i stručni, i popularni, i književni. Naime, u njemu se javljaju najrazličitiji autori, od običnih malih ljudi do istaknutih znanstvenika i stručnjaka, dakle, svi oni koji imaju nešto reći o Bužeštini.

Svaki broj "Buzetskoga zbornika" započinje Predgovorom koji pišu njegovi vjerni suradnici, nakon čega slijede tekstovi izlaganja gradonačelnika na sjednicama Gradskog vijeća, koje se održavaju povodom općinskog blagdana "Subotine".

Dragocjen doprinos proučavanju naše zavičajne prošlosti predstavljaju mnogobrojni i raznovrsni prilozi iz područja arheologije, starije i novije povijesti, povijesti umjetnosti, etnologije, književnosti, jezika, kulture, gospodarstva i sl. Napisali su ih naši i strani znanstvenici i stručnjaci koji se zanimaju za Istru i istražuju je s različitih aspekata. Valja posebice naglasiti da mnogi od njih u "Buzetskom zborniku" surađuju od prvih brojeva sve do danas.

Isto je tako važno spomenuti da je posljednjih desetak godina "Buzetski zbornik" značajno proširio krug svojih suradnika i povećao broj stranica; on je sada mnogo opsežniji i sadržajno kompleksniji nego na početku izlaženja.

Poticatelju "Buzetskih dana" i glavnom uredniku zbornika, od prvog broja sve do ovog posljednjeg, mr. sc. Boži Jakovljeviću, valja odati veliko priznanje što svake godine uspijeva prirediti i organizirati znanstveni skup, održavati i podizati znanstvenu i stručnu razinu njegovih tema, učiniti ih što raznovrsnijima i približiti ih vrlo širokom krugu čitatelja i poštovatelja prošlosti i kulture Bužeštine i čitave Istre.

Kao vrsna poznavateljica postupka obrade knjiga, ali i njihovog što lakšeg pronalaženja od strane zainteresiranih čitatelja, Marija Petener-Lorenzin po četvrti se put prihvatila sastavljanja bibliografije jednog istarskog

časopisa. Najprije je napisala već spomenutu "Bibliografiju "Buzetskog zbornika" (1976.–1995.), Buzetski zbornik, knjiga 21., izdavači: Katedra Čakavskog sabora, Buzet – "Josip Turčinović" d. o. o., Pazin – Narodno sveučilište "Augustin Vivoda", Buzet – Sveučilišna knjižnica u Puli, Buzet 1996., 111 str.; zatim "Bibliografiju "Istarskog mozaika" (1963.–1974.)", jednog od tri književno-kulturološka časopisa hrvatske Istre u drugoj polovici 20. stoljeća, izdavači: Sveučilišna knjižnica u Puli i Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula 1998., 203 str. te "Bibliografiju časopisa "Istra" (1974.–1993.)", izdavač: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula 2001., 291 str.

"Bibliografija Buzetskog zbornika (1996.–2005.)" započinje pjesmom književnika Miroslava Sinčića "U raskošnoj divljini" (str. 5.). Slijedi Predgovor mr. sc. Bože Jakovljevića (str. 7.–8.) te autoričin Uvod (str. 9.–11.).

Prva cjelina "Buzetski zbornik (1976.–2005.): osnovne značajke" (str. 13.–34.) donosi sve glavne podatke o zborniku, sabrane na jednome mjestu. Autorica je sastavila popis izdavača pojedinih svezaka, popis tiskara, popis članova uredništva (po knjigama i po abecedi s označenim ukupnim broječanim učešćem), popis grafičkih (tehničkih) urednika, popis autora (također po pojedinim knjigama i abecedno s označenim ukupnim broječanim učešćem), popis tematskih blokova (od knjige 22. nadalje); prikazala je materijalni opis zbornika po pojedinim svescima (knjigama) te podatke o ilustracijama.

Iduća je cjelina "Bibliografija članaka" (str. 35.–80.), abecedni popis autora s podacima o radovima koje su objavili u zborniku (ukupno 505 bibliografskih jedinica). Slijedi "Autorsko kazalo" (str. 81.–87.), "Naslovno kazalo" (str. 89.–105.), "Predmetno kazalo" (str. 107.–131.) i "Stručno kazalo" (str. 133.–146.).

Kao bogata riznica podataka, ova će iscrpna i pregledna bibliografija čitateljima vrlo korisno poslužiti u traženju potrebnih informacija. Ona predstavlja iznimno vrijedan doprinos, kojim je autorica – kao dugogodišnja djelatnica najprije Sveučilišne knjižnice (1975.–1995.), u kojoj je osam godina vodila Zavičajnu zbirku "Histrice", a zatim i knjižnice Filozofskog fakulteta u Puli (u kojoj je zaposlena od 1995.) – pokazala ne samo svoje bogato tridesetogodišnje iskustvo na području knjižničarstva i katalogizacije bibliografskih jedinica, već i veliko znanje i trud koji je, koristeći najsuvremenije metode rada – uložila u obavljeni posao.

Slaven Bertoša

BUZETSKI ZBORNİK 33. Pazin – Buzet, "Josip Turčinović" d. o. o. – Katedra Čakavskog sabora – Pučko otvoreno učilište "Augustin Vivoda", Buzet, 426 str.

Sukladno dugogodišnjem uobičajenom ritmu izlazenja nedavni je tiskana tridesettreća knjiga "Buzetskog zbornika", jednog od najpoznatijih istarskih časopisa, koji redovito izlazi već punih trideset godina (od 1976.). U njemu mnogobrojni znanstvenici i stručnjaci različitih profila objavljuju rezultate svojih istraživanja, vezane za osebujno istarsko područje, posebice njegov sjeverni dio, kraj iznimno bogate i zanimljive prošlosti.

Zbornik započinje uobičajenim predgovorom, ovoga puta iz pera arheologinje doc. dr. sc. Klare Buršić-Matišić. U njemu se autorica ukratko osvrnula na svoje prve susrete s Buzetom i Buzeštinom, prisjetivši se i prvog sudjelovanja na znanstvenom skupu "Buzetski dani", za koji je časopis vezan od svojeg postojanja.

Slijedi kraći predgovor načelnika mr. sc. Valtera Flega, u kojem su navedeni najznačajniji događaji vezani za Buzet u 2005.

Prvi i glavni dio zbornika naslovljen je "Buzeština Istre" (str. 11.–215.), a započinje prilogom autorice predgovora o pećini Podrebar, koja se nalazi petstotinjak metara prije ulaska u istoimeno naselje, u katastarskoj

33

BUZETSKI
ZBORNİK

općini Svi Sveti, iznad doline rijeke Mirne, na nadmorskoj visini od 194 m. Otvor spilje – o kojoj u literaturi nema mnogo podataka – veličine je 10,50 m, dubine oko 9 m, a maksimalne visine 5 m. Do ovog speleološkog objekta vodi put, koji je naselje povezivao s dolinom Mirne. U njegovoj okolici postoji još nekoliko sličnih pećina.

O pećini Jačmici, koja se nalazi sjeverozapadno od Buzeta, iznad sela Perci i Črnica, u gornjim stijenama brda Jačmica, pisali su dr. sc. Preston T. Miracle i Darko Komšo. Ulaz ove spilje širok je 2,5 m, visok 5,5 m i otvoren prema jugozapadu, a smješten je na nadmorskoj visini od 380 m. Pećina se sastoji od dvije gotovo usporodne prostorije odijeljene zidom, koje su spojene s dva prozora, a iz nje se pruža lijepi pogled na čitavu Buzetsku kotlinu. Zapis o spilji u literaturi se javljaju još koncem 19. stoljeća, kada su je istraživali Alberto Puschi i Silvano Gandusio. Autori ovog priloga proučili su je u ljeto 2004., došavši do vrlo zanimljivih rezultata. Potvrdili su postojanje mezolitičkih slojeva i dokazali da se u bakreno doba u njoj intenzivno i dugotrajno boravilo.

O arheološkom istraživanju u Kostelu 2005., s posebnim osvrtom na keramičko posuđe iz razdoblja 14.–16. stoljeća, pisala je Tatjana Bradara. Ovaj značajan i strateški vrlo važan istarski kaštel istraživalo se 1995., nakon čega je od 1999. do 2003. sanirana crkva sv. Marije Magdalene, te ponovno 2005., kada se to učinilo sa središnjim zidom u stambenom dijelu utvrde. Prilikom iskapanja pronađeno je kasnosrednjovjekovno i renesansno dvostruko pečeno posuđe.

Slijedi prilog izv. prof. dr. sc. Slavena Bertoše o prodaji Rašpora Mletačkoj Republici 1402. Pogodba je načinjena u Mlecima, a radilo se o ukupnom iznosu od 20.000 dukata. Sam tekst ugovora nije poznat u izvornom obliku. Sačuvan je prijepis u "Libri commemoriali della Repubblica di Venezia", koji se čuvaju u Državnom arhivu u Veneciji, a prije oko 35 godina obradio ih je dr. sc. Danilo Klen.

"Buzeština u Istarskom razvodu" naslov je članka prof. Dražena Vlahova. Istarski razvod je hrvatsko-glagoljska isprava o razgraničenju posjeda pojedinih istarskih općina (komuna), odnosno njihovih feudalnih gospodara (goričko-pazinskog kneza, oglejskog patrijarha i Venecije); izvorno je datiran 1325., a tri odabrana notara pisala su ga na tri jezika – hrvatskom, latinskom i njemačkom, u tri originala. Nijedan se original nije očuvao; postoje dva prijepisa kurzivnom glagoljicom na hrvatskom jeziku, tri prijepisa na latinskom jeziku i nekoliko prijepisa na talijanskom jeziku. Stručnjaci smatraju da su latinski i talijanski prijepisi nastali na temelju prijevoda hrvatsko-glagoljskih primjeraka. Kršanski primjerak 1546. prepisao je pop Levac Križanić, žminjski i tinjanski kanonik, a u Kršanu ga je 1850. pronašao Giuseppe de Susanni. Danas se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Momjanski primjerak pronašao je 1880. grof Stefano Rota u Momjanu, a

danas je pohranjen u Državnom arhivu u Rijeci. Hrvatski tekst glagoljicom prepisao je pop Levac Križanić, a talijanski prijevod 1548. obavio je buzetski notar i kanonik Ivan Snebal. Kao prvi pronađeni, poznatiji je kršanski prijepis, koji su do sada objavili: Ante Starčević, Ivan Kukuljević Sakcinski, Đuro Šurmin, Luka Kirac i Josip Bratulić. Momjanski prijepis glagoljskog rukopisa do sada nije objavljen, a talijanski prijevod objavio je Carlo De Franceschi.

Dvije knjige buzetskog školskog vijeća, pohranjene u Državnom arhivu u Pazinu, analizirao je mr. sc. Jakov Jelinčić. Važne su zato što sadrže podatke o učiteljima i učiteljicama koji su u njima radili u čitavom nizu mjesta na Buzeštini.

Sadržajno vrlo zanimljiv je i prilog prof. Ondine Krnjak o uzidanim kamenim reljefima s prikazom raspela na području Buzeštine i Čićarije. "Raspeće" je jedna od najvažnijih kršćanskih tema, a označava Isusovu otkupiteljsku žrtvu. Kao liturgijski i devocijski predmet, raspelo prikazuje križ s pribijenim Kristovim tijelom. U samoj liturgiji, pa i u kršćanskoj umjetnosti, javlja se relativno kasno. Prvi prikazi raspela pojavljuju se na vratnicama i zidovima kulturnih građevina koncem 4. i početkom 5. stoljeća, a od 13. stoljeća nadalje prikazuje se umirući Isus, koji je pribijen na križ s tri čavla. Autorica članka obradila je raspela iz Ročkog Polja, Roča, Brnobića, Sv. Donata, Sovinjaka, Krbavčića, Trstenika i Semića. Najzanimljivijim i najljepšim primjerkom smatra se ovo posljednje, koje se nalazi u niši zidane kapelice, koja je smještena uz cestu. Kao radovi lokalnih obrtnika (klesara i kamenorezaca), veći dio reljefa rustične je izrade, a gotovo su svi isklesani na pravokutnoj ploči i različitih su dimenzija.

O knjižici "Govorenje vele prudno od dobročinjenja ili dobrote propetoga Isukrsta ka Krstjanom" iz 1565., a prigodom desete obljetnice pretiska hrvatskog latiničnog izdanja, piše prof. dr. sc. Alojz Jembrih. Jedan od priređivača tog djela, koje je svoju čitateljsku publiku imalo diljem čitave Europe, bio je reformatorski pisac i teolog Stjepan Konzul Istranin, rodnom iz Buzeta.

Članak fra Ljudevita Antona Maračića odnosi se na buzetski hospicij Sv. Duha, koji su u 17. i 18. stoljeću vodili franjevci konventualci Provincije sv. Jeronima. Podatci o ovoj ustanovi vrlo su fragmentarni i oskudni. Poznato je da je hodočasnička crkva bila starija od hospicija, jer je sagrađena 1518., na predjelu Pergot. Od osobitog je značenja autorov popis hospicijskih poglavara, načinjen prema dokumentaciji Arhiva Provincije u Zagrebu, iz kojeg je uočljivo da su u Buzet najviše dolazili fratri hrvatskog podrijetla, što je i logično, budući da je čitav kraj bio naseljen pretežito hrvatskim žiteljstvom.

Molitvu za mrtve iz Malog Mluna analizirala je mr. sc. Mirna Marić, koja je posebice naglasila činjenicu da je glagoljaško pjevanje u pojedinim dijelovima Istre, zahvaljujući usmenom prenošenju, još uvijek živo, a

napose je važno upozoriti na njegovo postojanje, njegovanje i čuvanje.

Slijedi članak Sandre Čakić-Kuhar, prof. Elene Grah i Silvane Pavletić o potrebama starijih osoba na Bužeštini te dipl. ing. agr. Zdravka Miholića o uzgoju jarog stočnog graška.

Prof. Ivan Zupanc piše o demografskoj strukturi Bužeštine od 1961. do 2001., pri čemu naglašava da je razdoblje njezine najintenzivnije depopulacije period od 1961. do 1971.

Vode Ćićarije analizirao je Vojmil Prodan, koji se osvrnuo i na brojne speleološke objekte ovoga područja, spomenuvši da prevladavaju jame duboke 10 do 100 m, ponori i manji broj spiljskih sustava. Najdublji je Rašporski ponor, pokraj seoskoga groblja, uz cestu Račja Vas-Trstenik. Od osobitog značenja su i brojni izvori, među kojima se ističu Korita u Prapoću. Izvor u Brestu pod Žbevcicom napravljen je 1876., prilikom gradnje željezničke pruge Divača-Pula, a kao naknadu za korištenje vode, selo je dobilo novu crkvu.

O važnosti lokava u životu Ćićarije piše mr. sc. Josip Žmak te navodi nazive lokava prema imenu sela u ili pored kojeg su se nalazile, primjerice, Gajska lokva (Podgaće), Danska lokva (Dane), Jelovska lokva (Jelovice), Radoška lokva (Račja Vas) i sl. U nižim područjima lokve su – po površini, ali i dubini – bile uglavnom velike, a neke su katkada služile i za kupanje i učenje plivanja te pranje rublja. Lokva na najvišoj nadmorskoj visini je ona ispod vrha Orljaka, na 1050 m nadmorske visine, a služila je uglavnom za napajanje ovaca. Poznata je i lokva na brguckim koritima, na 1010 m nadmorske visine, koja postoji i danas, iako je manja nego nekad. Danas su, naime, mnoge Ćićarijske lokve propale i nestale zbog nakupljenog blata, trave i gmlja te neodržavanja, a one postojeće najviše koristi divljač.

Isti autor osvrnuo se i na vrlo značajan događaj nacionalne i svjetske povijesti – šezdesetu obljetnicu pobjede nad fašizmom (1945.–2005.).

Drugi dio Zbornika (str. 217.–246.) obuhvaća literarne priloge: dva teksta sjećanja dr. vet. med. Fedora Putinje, pjesme Miroslava Sinčića, Mirne Bratulić, Marije Ribarić, Snježane Markežić-Klobas, Silverije Prodan i Belle Rupene.

U trećem dijelu (str. 247.–334.) prof. dr. sc. Miroslav Bertoša prikazao je knjigu Miroslava Sinčića "Bavul: Izabrane pjesme i priče", Pula 2005., a prof. Iva Milovan monografiju izv. prof. dr. sc. Slavena Bertoše "Rašpor i Rašporski kapetanat: povijesni pregled", Pazin 2005. Mr. sc. Božo Jakovljević osvrnuo se na monografiju o Rakitovcu, "Meje in konfini", koju je uredila i dijelom napisala koparska sociologinja i povjesničarka Vida Rožac Darovec, rodnom iz spomenutog sela. Autor je i prikaza knjige o Danama, za koju je veći dio priloga napisao i prikupio već objavljene članke poznatih povjesničara i drugih stručnjaka dipl. oec. Ettore Poropat, također rodnom iz tog mjesta. Slijede prikazi Urše Železnik o

Rižanskom saboru 804., prof. Elene Grah, koja je pisala o knjizi prof. Nataše Vivoda "Buzetski govori" te prof. Ivana Zupanca o knjizi Ivana Milotića "Dolina Mirne u antici", Zagreb 2004. Prof. Mirjana Pavletić osvrnula se na najvažnije događaje "Mjeseca hrvatske knjige" na Bužeštini, koji se odnose na promocije važnih izdanja: bibliografije Buzetskog zbornika (1995.–2005.)" prof. Marije Petener-Lorenzin – promovirane 18. listopada 2005. u Buzetu i 20. listopada 2005. na Filozofskom fakultetu u Puli (o čemu pišu i dipl. soc. Gordana Čalić Šverko, prof. Tea Grujić, izv. prof. dr. sc. Slaven Bertoša te sama autorica bibliografije), monografije izv. prof. dr. sc. Slavena Bertoše o Rašporu (koja je predstavljena 6. studenog 2005. u Lanišću), 31. knjige Buzetskog zbornika i zbornika "Glazbeno obrazovanje u Istri tijekom stoljeća – u spomen Slavku Zlatiću" (predstavljenih 8. studenog 2005. u Buzetu) te zbornika "Zlatna knjiga buzetskog rukometa", objelodanjenog prigodom njegove 50. obljetnice (predstavljenog 18. studenog 2005.), koji je uredio dipl. ing. Siniša Žulić. Iz pera iste autorice je i prikaz knjige Vladimira Pernića "Istarski gunjci", koja je promovirana 3. svibnja 2005. u Humu. Prof. Saša Nikolić obradio je 14 likovnih izložbi u Buzetu u 2005., te se detaljno osvrnuo na 36. znanstveni skup "Buzetski dani", koji se 9. rujna 2005. održao u Buzetu, predstavivši radove 10 stručnjaka. Mr. sc. Mirna Marić pisala je o susretima zborskog pjevanja "Naš kanat je lip", mr. sc. Božo Jakovljević o 15. obljetnici koparskih Annalesa, a dipl. ing. Siniša Žulić o 12. Susretima s baštinom Lupoglavštine i Boljunštine, održanima 25. studenog 2005. u zgradi stare škole u Semiću. Nakon toga slijede još i članci dipl. soc. Gordane Čalić Šverko: "Hum proglašen gradom biske" i "Fešta u Kompanju – pred nova paveća hiš puli Krulčići", posvećen lipanjskom okupljanju ljudi rodnom iz tog sela na Roštini, o čemu svjedoči i zapis Franje (Silvana) Krulčića.

Četvrti dio zbornika (str. 335.–373.), pod naslovom "Da se ne zaboravi" donosi prilog mr. sc. Bože Jakovljevića o nekim kulturnim događajima na Bužeštini, od poslijeratnog doba do danas. Nakon toga slijedi zapis "Žlahne vode", koji je – povodom 40. obljetnice dovođenja pitke vode u selo Sv. Martin – sastavio nedavno preminuli Ivan Draščić "Beli Mate". S Marinom Nadalom, najstarijim orguljašem u Istri (rođ. 1914.), koji od 1925. svira u crkvi sv. Bartula u Roču, razgovarala je Ines Greblo. O buzetskim maškarama 2006. sjećanje je ostavila dipl. soc. Gordana Čalić Šverko, a Nena Jakovljević detaljno je obradila govor Selca. Na koncu ovog bloka nalazi se nekoliko fotografija školske djece i njihovih nastavnika.

U petom dijelu zbornika (str. 375.–393.) donesene su biografije njegovih dugogodišnjih suradnika: dr. sc. Đurđice Cvitanović (iz pera prof. dr. sc. Ivanke Reberski), mr. sc. Bože Jakovljevića, mr. sc. Jakova Jelinčića i dr. vet. med. Fedora Putinje (koju je sastavio mr. sc. Božo Jakovljević).

Pretposljednji dio zbornika (str. 395.–414.) sadrži članak "O rodoslovlju" mr. sc. Ede Merlića, te tekstove u spomen nedavno preminulim osobama, koje su po rođenju, mjestu stanovanja ili radu bile vezane za Buzeštinu: o Danilu Krbavčiću (1908.–2005.) pisala je Livija Totman, o Josipu Mikcu (1924.–2005.) Liliana Vale, o mons. Josipu Šajini (1933.–2005.) dr. sc. Josip Grbac, a o Matetu Žmaku-Matešiću (1922.–2005.) Vladimir Žmak-Štutinov.

Posljednji, sedmi dio zbornika (str. 415.–426.), posvećen je sportu, a sadrži dva priloga dipl. ing. Siniše Žulića ("Dvostruka kruna "Trio Buzeta" i "Dva automobilistička prvaka") i tekst Čedomira Žulića "25 godina zajednice boćarskih klubova grada Buzeta".

Četiristinedvadesetšest stranica posljednjeg broja "Buzetskog zbornika" svjedoči da ova knjiga može vrlo dobro poslužiti svima onima koje Buzeština i sjeverna Istra zanimaju u svim postojećim segmentima, od arheologije, povijesti, stanja i razvoja hrvatskog jezika i glagoljskog pisma, preko proučavanje povijesti Katoličke crkve, narodnih običaja, gospodarstva, sporta, itd. Kao trajno neiscrpno vrelo taj će dio Istre i u budućnosti nedvojbeno pružati različite mogućnosti istraživanja, koja će u nadolazećim godinama biti predstavljena u novim brojevima ovog najstarijeg, najuglednijeg i najvažnijeg istarskog godišnjaka, koji svoje postojanje najviše duguje mr. sc. Boži Jakovljeviću, glavnom uredniku sva 33 broja.

Slaven Bertoša